

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Irena G. Petrović

**ČINIOCI NASTANKA I ODRŽIVOSTI
RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA:
"OPORAVLJENA PREDUZEĆA" U
ARGENTINI U ISTORIJSKO-UPOREDNOJ
PERSPEKTIVI**

doktorska disertacija

Beograd, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Irena G. Petrović

**FACTORS OF THE ORIGIN AND
SUSTAINABILITY OF WORKERS' SELF-
MANAGEMENT:
“WORKER-RECUPERATED ENTERPRISES”
IN ARGENTINA IN A HISTORICAL-
COMPARATIVE PERSPECTIVE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020.

Komisija za ocenu i odbranu doktorske disertacije

Mentor:

dr Slobodan Cvejić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Mladen Lazić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Slobodan Miladinović, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka

dr Dušan Mojić, vanredni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

Činioci nastanka i održivosti radničkog samoupravljanja: “Oporavljena preduzeća” u Argentini u istorijsko-uporednoj perspektivi

Sažetak

Osnovni cilj doktorske disertacije predstavlja analiza činilaca nastanka i održivosti radničkog samoupravljanja, kao oblika kolektivnog delanja radničke klase. U cilju utvrđivanja determinističke vrednosti različitih faktora analiza je smeštena u uporedni okvir. Model radničkog samoupravljanja u obliku 'oporavljenih preduzeća' (*Empresas recuperadas por sus trabajadores – ERT*) u Argentini do čije pojave je došlo u jeku dramatične ekonomske krize početkom dvehiljaditih izabran je kao iskustveni okvir na čijem primeru su empirijskim istraživanjem analizirani faktori održivosti. Pored usmerenosti analize na 'oporavljena preduzeća' u Argentini, predmet razmatranja predstavljao je i model radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. U radu se pošlo od hipoteze da su nastanak i održivost radničkog samoupravljanja uslovljeni kombinacijom *unutrašnjih* i *spoljašnjih činilaca* (odnosno činilaca unutar i izvan preduzeća). Preciznije, testirana je hipoteza da spoljašnji činioci osiguravaju opšte okvire pojave radničkog samoupravljanja, dok mogućnost njegove konsolidacije počiva na konstelaciji niza unutrašnjih faktora. Rezultati analize radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji i Argentini pokazali su da je hipoteza o *činiocima uspostavljanja i učvršćivanja radničkog samoupravljanja* u velikoj meri potvrđena. Na osnovu relativno opširne istorijske i empirijske analize donosi se zaključak da spoljašnji faktori obezbeđuju opšte pretpostavke za pojavu radničkog samoupravljanja, dok unutrašnji ostvaruju direktan uticaj na održivost ovakvog jednog procesa. Preciznije, *spoljašnje pretpostavke* u vidu *sistemskih* i *strukturalnih činilaca* stvaraju opštu mogućnost nastanka radničkog samoupravljanja, dok je veza između ove grupe faktora i održivosti radničkog samoupravljanja posredovana *organizacijskim* i *akcijskim* činiocima koji imaju neposredan uticaj. Ipak, kao osnovni faktori koji organizuju i oblikuju ostale faktore ističu se sistemski činioci. U sklopu unutrašnjih faktora, poredbeni plan analize je pokazao da *ekonomski*, *organizacijski* i *vrednosni činioci* (u smislu vrednosne i interesne konzistentnosti) imaju posebnu važnost za održivost radničkog samoupravljanja.

Ključne reči: *radničko samoupravljanje, Argentina, Jugoslavija, radnička klasa, empresas recuperadas, kolektivno delanje*

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Opšta sociologija

UDK: 316.752

Factors of the Origin and Sustainability of Workers' Self-Management: “Worker-Recuperated Enterprises” in Argentina in a Historical-Comparative Perspective

Abstract

The primary objective of the doctoral dissertation is to analyze factors related to the emergence and sustainability of workers' self-management, as a form of the collective action of the working class. In order to establish the deterministic values of different factors, the analysis was set within a comparative framework. A model of workers' self-management in the form of “worker-recuperated enterprises” (*Empresas recuperadas por sus trabajadores* – ERT) in Argentina, which emerged in the midst of the dramatic economic crisis in early 2000, was chosen as an experiential framework in which sustainability factors were analyzed applying empirical research. In addition to the focus on “worker-recuperated enterprises” in Argentina, the analysis also considered the workers' self-management model in Yugoslavia. The dissertation started from the hypothesis that the sustainability of workers' self-management is conditioned by a combination of *internal and external factors* (i.e. factors within and out of the company). More specifically, it tested the hypothesis that external factors ensure the general framework supporting the emergence of workers' self-management, while the possibility of its consolidation relies on the constellation of a number of internal factors. The analysis of workers' self-management in Yugoslavia and Argentina resulted in confirming the hypothesis about *the factors affecting establishment and consolidation of workers' self-management* to a great extent. A relatively extensive historical and empirical analysis led to the conclusion that external factors ensure the general assumptions for the emergence of workers' self-management, while internal factors have direct effects on the sustainability of such a process. In other words, *external assumptions* in the form of *systemic and structural factors* create the general possibility of the emergence of workers' self-management, whereas the interconnection between these groups of factors and the sustainability of workers' self-management are interposed by *organizational and activity* factors which have direct influence. Nevertheless, systemic factors stand out as key factors that organize and shape other factors. As regards internal factors, a comparative analysis plan showed that *economic, organizational and value factors* (in terms of value and interest consistency) have a special significance in the sustainability of workers' self-management.

Key words: *workers' self-management, Argentina, Yugoslavia, working class, empresas recuperadas, collective action*

Scientific field: Sociology

Scientific subfield: General sociology

UDK: 316.752

Sadržaj

1. UVOD	1
2. POJMOVNO-TEORIJSKI OKVIR	3
2.1. Određenje pojma kolektivnog (klasnog) delanja	3
2.2. Određenje pojma radničkog samoupravljanja (i radničke participacije)	7
2.3. Razvoj teorije (ideje) i prakse radničkog samoupravljanja.....	8
3. METODOLOŠKI OKVIR ANALIZE	14
3.1. Predmet, ciljevi i hipotetički okvir analize.....	14
3.2. Metodološki pristup: uzročno funkcionalna analiza i uporedni metod	16
3.3. Analitički okvir: operacionalizacija činilaca nastanka i održivosti radničkog samoupravljanja .	17
4. ISTORIJSKE PRETPOSTAVKE POJAVE I KONSOLIDACIJE RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA U OKVIRU KONKRETNO-ISTORIJSKIH DRUŠTAVA: ARGENTINA.....	19
4.1. Ekonomski i društveni odnosi u Latinskoj Americi tokom perioda kolonijalne vlasti.....	19
4.1.1. Karakteristike društvenog sistema u „kolonijalnim silama“ - Španiji i Portugaliji	19
4.1.2. Osvajanje Latinske Amerike i organizovanje proizvodnje plemenitih metala	21
4.1.3. Plantažna ekonomija i robovlasništvo.....	28
4.1.4. 'Proto-industrijska' proizvodnja i trgovački kapitalizam.....	33
4.1.5. Društvena struktura u Argentini krajem kolonijalnog perioda	38
4.1.6. Kraj kolonijalne vlasti i sticanje nezavisnosti	41
4.1.7. Zaključak.....	43
4.2. Nastanak i konstituisanje radničke klase u Argentini	45
4.2.1. Strukturalne pretpostavke položaja radničke klase u Argentini krajem XIX i početkom XX veka.....	45
4.2.2. Društvena struktura u Argentini krajem XIX i početkom XX veka.....	51
4.2.3. Položaj radničke klase u Argentini krajem XIX i početkom XX veka	53
4.2.4. Kolektivno (klasno) delanje radničke klase u Argentini krajem XIX i početkom XX veka ...	59
4.2.5. Sindikalna i politička organizovanost radničke klase u Argentini	61
4.3. Konstituisanje radničke klase tokom peronizma	70
4.3.1. Uvod	70
4.3.2. Stvaranje strukturalnih pretpostavki uspostavljanja peronizma	71
4.3.3. Uloga društvenih aktera u nastanku peronizma	73
4.3.3.1. Uloga radničke klase u nastanku peronizma	73
4.3.3.2. Uloga nacionalne buržoazije u nastanku peronizma.....	81
4.3.3.3. Uloga sindikalnih organizacija u nastanku peronizma.....	89
4.3.4. Osnovne karakteristike peronističkog pokreta.....	94
4.4. Položaj radničke klase u post-peronističkom periodu	105

4.4.1. Radnička klasa tokom „Oslobodilačke revolucije” (1955-1966)	105
4.4.2. “Argentinska revolucija” (1966-1973).....	116
4.4.3. Povratak peronizma (1973-1976)	119
4.4.4. Period vojne diktature (1976-1982).....	122
4.4.5. Povratak demokratije (1983-1989)	129
4.4.6. Radnički pokret tokom neoliberalne faze kapitalizma	131
4.4.7. Radnička klasa i kiršnerizam	138
4.5. Analiza činilaca konstituisanja i održivosti ERT u Argentini.....	144
4.5.1. Određenje pojma <i>empresas recuperadas por sus trabajadores</i> (ERT).....	144
4.5.2. Osnovne karakteristike ERT u Argentini	145
4.5.3. Analiza činilaca konstituisanja i konsolidacije ERT u Argentini	147
4.5.4. Analiza spoljašnjih činilaca uspostavljanja i konsolidacije ERT	148
4.5.4.1. Institucionalni činoci.....	148
4.5.4.2. Akteri kao činoci uspostavljanja ERT	159
4.5.5. Analiza unutrašnjih činilaca uspostavljanja ERT	169
4.5.5.1. Organizacijski činoci.....	169
4.5.5.2. Ekonomski činoci	180
4.5.5.3. Vrednosni činoci	191
5. ISTORIJSKE PRETPOSTAVKE POJAVE I KONSOLIDACIJE RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA U OKVIRU KONKRETNO-ISTORIJSKIH DRUŠTAVA: JUGOSLAVIJA.....	199
5.1. Uvođenje radničkog samoupravljanja - ekonomski odgovor na političku krizu.....	199
5.2. Društveni odnosi u socijalizmu kao prepreka (ekonomskim) reformama	202
5.3. Razvoj radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji	205
5.3.1. Specifičnosti jugoslovenskog socijalističkog sistema	205
5.3.2. Prva faza: početni oblici ekonomske decentralizacije.....	208
5.3.3. Druga faza: Ekonomska reforma 1965. godine i uvođenje „tržišne“ ekonomije.....	213
5.3.4. Treća faza: 'Dogovorna' ekonomija i osnovne organizacije udruženog rada (OOUR).....	217
5.4. Participacija radnika u radnim organizacijama u Jugoslaviji - rezultati empirijskih istraživanja	221
5.5. Samoupravljanje kao činilac fragmentacije radničke klase u Jugoslaviji.....	227
6. UPOREDNA ANALIZA ČINILACA NASTANKA I ODRŽIVOSTI RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA: REZULTATI ANALIZE.....	235
6.1. Činoci uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja na nivou društveno-istorijskih sistema.....	235
6.2. Činoci uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja na nivou konkretno-istorijskih društava	236

6.2.1. Spoljašnji činioci uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja na nivou konkretno-istorijskih društava	236
6.2.1.1. Sistemski činioci	236
6.2.1.2. Strukturalni činioci.....	238
6.2.1.3. Institucionalni činioci	240
6.2.1.4. Akcijski činioci	242
6.2.2. Unutrašnji činioci održivosti radničkog samoupravljanja na nivou konkretno-istorijskih društava	244
6.2.2.1. Organizacijski činioci.....	244
6.2.2.2. Ekonomski činioci	245
6.2.2.3. Vrednosni činioci	246
7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	248
8. LITERATURA.....	250
9. PRILOZI.....	259

Spisak tabela

Tabela 1. Operacionalizacija činilaca nastanka i održivosti modela radničkog samoupravljanja	17
Tabela 2. Društvena struktura Argentine krajem XVIII veka	38
Tabela 3. Indeksi spoljne trgovine u Argentini u periodu od 1914-1922. godine	48
Tabela 4. Struktura zaposlenosti prema sektorima u Argentini 1869. i 1895. godine	51
Tabela 5. Distribucija zanimanja u industrijskom sektoru u Argentini u periodu od 1869-1914. godine - rezultati popisa	52
Tabela 6. Društvena struktura u Buenos Ajresu 1914. godine	53
Tabela 7. Procena ukupnog broja pripadnika manuelnih i nemanuelnih zanimanja u Buenos Ajresu 1914. godine	54
Tabela 8. Klasna struktura imigranata u Buenos Ajresu 1914. godine	55
Tabela 9. Broj industrijskih objekata, zaposlenih i radnika u Argentini, rezultati popisa 1947. godine	73
Tabela 10. Kretanje zaposlenosti i realnih zarada u Buenos Ajresu, 1929=100	77
Tabela 11. Kretanje stope štrajkova i štrajkača, 1926-1930=100	77
Tabela 12. Kretanje realnih zarada svih radnika i štrajkača, 1929=100	78
Tabela 13. Osnovni motivi štrajkova, 1934-1939. godine (u %)	78
Tabela 14. Osnovni motivi štrajkača, 1934-1939. godine (u %)	78
Tabela 15. Rezultati štrajkačkih zahteva, 1934-1939. godine (u %)	79
Tabela 16. Kretanje broja i stope štrajkova, 1939-1942. godine, 1939=100	79
Tabela 17. Broj štrajkova, štrajkača i izgubljenih radnih dana. Petogodišnji prosek, 1907- 1949. godine	80
Tabela 18. Broj članova sindikata i stopa rasta, 1936-1941. godine	91
Tabela 19. Ukupan broj sindikata i članova sindikalnih konfederacija 1941. godine	91
Tabela 20. Broj članova sindikata prema delatnostima 1941. i 1945. godine	92
Tabela 21. Broj sindikata prema delatnostima 1941. i 1945. godine	92
Tabela 22. Učešće plata, doprinosa za socijalno osiguranje i plaćanja prema inostranstvu u bruto nacionalnom dohotku, 1935-1955. godine (u %)	102
Tabela 23. Učešće plata (i doprinosa za socijalno osiguranje) u bruto dodatoj vrednosti prema sektorima, 1935-1955. godine (u %)	103
Tabela 24. Indeksi realnih zarada i proizvoda po glavi stanovnika, 1935-1955. godine (1935-39=100)	103
Tabela 25. Kretanje radničkih štrajkova i plata u Buenos Ajresu, 1955-1968. godine	110
Tabela 26. Radnički konflikti i indeks plata, 1973-1976. godine	122
Tabela 27. BDP industrijskog sektora, prema granama delatnosti (1974-1983)	124
Tabela 28. Kretanje radničkih štrajkova i plata u Argentini, 1976-1981. godine	127
Tabela 29. Kretanje zaposlenosti u industrijskom sektoru, prema radnom statusu, 1995-2006. (u %)	140
Tabela 30. Struktura oporavljenih preduzeća prema regionima	146
Tabela 31. Izvor subvencija dodeljenih ERT 2010. godine	156
Tabela 32. Udeo subjekata u finansiranju investicija, 1952-1958. (u %)	210
Tabela 33. Ekonomski pokazatelji rasta privrede, 1953-1979. godine - prosečne godišnje stope rasta (u %)	211
Tabela 34. Stopa rasta produktivnosti rada i realnih ličnih dohodaka, 1953-1979. godine (u %)	211
Tabela 35. Distribucija moći u preduzećima – rezultati istraživanja 1969, 1970, 1971, 1974. i 1981. godine	222
Tabela 36. Percepcija nemoći u preduzeću, 1980-1981. godine	223

Tabela 37. Članstvo u samoupravnim organima i percipirana nemoć u preduzećima - prosečne vrednosti, 1980-1981. godine	223
Tabela 38. Participacija u sindikatima i percipirana <i>nemoć</i> u preduzećima – prosečne vrednosti, 1980-1981. godine	224
Tabela 39. Udeo radnika i rukovodilaca koji smatraju da se njihovi interesi <i>razlikuju</i> od interesa samoupravnih organa, funkcionara Saveza komunista i funkcionera sindikata, 1976. i 1977. godine	224
Tabela 40. Ocena sopstvenog učešća u odlučivanju o investicijama (N).....	224
Tabela 41. Odlučivanje o raspodeli sredstava (u %).....	225
Tabela 42. Percepcija sopstvenog uticaja na donošenje odluka u OOUR-u - procene osnovnih društvenih slojeva (u %).....	225
Tabela 43. Učešće 7 društvenih grupa u donošenju odluka, 1989. godine	226

Spisak grafikona

Grafikon 1. Kretanje imigracija i emigracija u Argentini u periodu 1880-1930. godine	50
Grafikon 2. Članstvo u sindikatima u Argentini, 1900-26. (u hiljadama).....	63
Grafikon 3. Izvoz industrijskih proizvoda, 1938-59. (u milionima dolara)	99
Grafikon 4. BDP, industrijska proizvodnja i zaposlenost u industriji, 1974-1983., 1974=100	123
Grafikon 5. Kretanje osnovnih ekonomskih pokazatelja u Argentini, 1989-2001. godine (1989=100)	132
Grafikon 6. Kretanje broja ERT-a i stope rasta BDP-a u periodu od 2000-2015. godine	145
Grafikon 7. Struktura ERT prema granama delatnosti 2016. godine	147
Grafikon 8. Pravni status oporavljenih preduzeća 2010. godine (u %)	152
Grafikon 9. Pravni status oporavljenih preduzeća 2013. godine (u %)	152
Grafikon 10. Oblici državne podrške ERT 2010. godine (u %).....	156

1. UVOD

Dramatična ekonomska kriza u Argentini početkom 2000-ih uslovlila je pojavu 'oporavljenih preduzeća' od strane radnika (špan. *Empresas recuperadas por sus trabajadores* – ERT) u kojima je uspostavljeno radničko samoupravljanje i to tako što su svi radnici imali jednaku mogućnost da učestvuju u procesu odlučivanja i upravljanja unutar preduzeća. Kao pojavni oblik radničkog samoupravljanja, nastanak oporavljenih preduzeća u Argentini ponovo je ukazao na istorijski i saznanjani značaj proučavanja radničkog samoupravljanja.

Tokom istorije participacija radnika u odlučivanju i upravljanju kao oblik radničke akcije javljala se u specifičnim pojavnim oblicima, i to počev od različitih (ograničenih) formi (na primer, sistem saodlučivanja), preko radničkog deoničarstva, pa sve do potpunog uticaja radnika u formi radničkog samoupravljanja. Prvi oblici socijalističke prakse i 'samoupravljanja' mogli su se naći u Engleskoj i Francuskoj još krajem XVIII veka, gde su organizovane prve utopijske komune. Pokušaji uvođenja prvih oblika (radničkog) samoupravljanja vezuju se za jednog od preteča socijalističkog pokreta, Roberta Owena koji je u New Lanarku u Velikoj Britaniji krajem XVIII i početkom XIX veka organizovao jednu od prvih utopijskih komuna. Iskustvo Pariske komune s kraja XIX veka predstavljalo je takođe značajan pokušaj ostvarivanja samoupravnih ideja (Pariska komuna se vrlo često uzima kao jedan od osnovnih modela socijalističkih participativnih sistema) (Dachler & Wilpert, 1978:7).

Prve dve decenije XX veka bile su obeležene značajnim revolucionarnim radničkim pokretima koji su doneli sa sobom nove oblike radničkog samoorganizovanja. Na planu razvoja ideje i prakse samoupravljanja posebno se ističe uloga ruskih *sovjeta* koji se osnivaju još tokom Prve ruske revolucije 1905. godine. Dalje, po uzoru na ruske sovjete dolazi do formiranja *radničkih veća* u Italiji, Nemačkoj, Austriji itd. (Radenović, 1977:94). Na principima radničke solidarnosti i uzajamne pomoći početkom XX veka osnivaju se i kibuci u Izraelu koji ujedno predstavljaju najegalitarniji primer radničkog samoupravljanja, dok se nešto kasnije (sredinom 1950-ih) u španskoj pokrajini Baskiji može naći složen sistem radničkog zadrugarstva Mondragón.

Ono što je definitivno predstavljalo ideološki i organizacioni eksperiment izrazite originalnosti bio je sistem radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji koji je uveden početkom pedesetih godina prošlog veka. Radilo se, bar na nivou zamisli, „o nezapamćenom demokratskom i uopšte civilizacijskom napretku u procesu ostvarivanja potpunog uticaja zaposlenih na sve aspekte njihovog radnog života“ (Bolčić, 2003). Uz to, činilo se da je radničko samoupravljanje u Jugoslaviji predstavljalo najznačajniju istorijsku potvrdu autentičnog marksističkog samoupravnog koncepta socijalizma u smislu prenošenja upravljačkih ovlašćenja u preduzećima direktno na radnike. Prema tumačenju određenih autora, ovo je „bio prvi slučaj u istoriji socijalizma [...] da je princip čovekovog samoodređenja, odnosno društvenog samoupravljanja trajno ugrađen u samu državu jedne moderne društvene zajednice i da prožima sve važnije oblasti društvenog rada i organizovanja“ (Radenović, 1977: 69). Ovim se lista ostvarenja participativnih praksi ne iscrpljuje. Posebno je Evropa nakon Drugog svetskog rata predstavljala povoljno okruženje za realizaciju različitih oblika radničke participacije; pored radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji, među značajnijim oblicima radničke participacije navode se primeri radničkog saodlučivanja u Nemačkoj (*co-determination*) i zajedničkog konsultovanja u Velikoj Britaniji (*joint consultation*) (opširnije u Bar-Haim, 2002: 57-68). Prateći dalje razvoj prakse radničkog samoupravljanja, neka samo bude napomenuto da se i danas mogu naći brojni primeri radničke participacije, koja se u pojedinačnim društvima ostvaruje u specifičnim formama, kao na primer u Venecueli, Grčkoj, Francuskoj, Italiji, Španiji itd.

Kada je reč o dometima razvoja i krajnjim ishodima različitih oblika radničke participacije i samoupravljanja, neki od njih uspeli su da se učvrste, tj. dobiju jasnije forme (sistem radničkog zadrugarstva Mondragón, 'oporavljena preduzeća' u Argentini), drugi su se takođe očuvali, ali u nešto izmenjenoj formi (na primer, kibuci u Izraelu), dok određeni oblici radničkog samoupravljanja nisu uspeli da opstanu iako su, bar se tako činilo na prvi pogled, imali brojne preduslove za uspešan razvoj (na primer, jugoslovensko samoupravljanje).

S obzirom na složenost i promenljivost određujućih uslova na nivou istorijskih društava teško je izvoditi opšta i sistematična znanja o uslovljenosti uzroka, oblika, dometa i krajnjih ishoda radničkog samoupravljanja koja bi prevazilazila pojedinačni iskustveni okvir (odnosno okvir konkretnog društva). U tom smislu su, ukratko, određeni predmet i osnovni cilj ovog rada.

Predmet rada su činioci nastanka i mogućnost uspešnog funkcionisanja radničkog samoupravljanja. Osnovni cilj rada predstavlja analiza održivosti modela radničkog samoupravljanja kao oblika kolektivnog delanja društvenih aktera na način na koji bi se doneti zaključci mogli odnositi ne samo na nivo konkretno-istorijskih društava već, i na opštiji nivo – nivo društveno-istorijskog sistema. U skladu sa ovako postavljenim osnovnim ciljem rada, predstojeća analiza biće usredsređena na uporedni prikaz dva oblika radničkog samoupravljanja. Analiza će prvenstveno biti usmerena na 'oporavljena preduzeća' u Argentini, a osim njih predmet analize će biti i radničko samoupravljanje u Jugoslaviji. Na ovaj način, cilj je da se otkriju 'određene pravilnosti' koje se odnose na nastanak, funkcionisanje i održivost modela radničkog samoupravljanja na jednom opštijem nivou.

Osnovni argument za izbor ova dva društva kao referentnog iskustvenog okvira je taj što je u oba slučaja model radničkog samoupravljanja prevazišao okvire pojedinačne radne organizacije. S druge strane, osnovna razlika između modela radničkog samoupravljanja u Argentini i Jugoslaviji jeste ta što je ovaj model u Jugoslaviji uveden „odozgo“ od strane vladajuće klase i to isključivo kao legitimacijska osnova. Pored toga, razlika između ova dva modela ogleda se i u tome što u Jugoslaviji ovaj sistem, uprkos veoma razvijenoj institucionalnoj strukturi, nije uspeo da opstane.

Na ovom mestu ostaje da se ukratko odredi i opšti okvir unutar kojeg će se kretati analiza radničkog samoupravljanja. Da bi se pristupilo analizi činilaca pojave i funkcionisanja radničkog samoupravljanja, polazi se od određene pretpostavke na višem nivou apstrakcije koja bi se mogla formulisati na sledeći način: radničko samoupravljanje na nivou konkretnih društava predstavlja pojavni oblik kolektivnog delanja društvenih grupa, odnosno radničke klase i na taj način pogodnu formu za ostvarivanje kolektivnih interesa radničke klase kao društvenog aktera. S tim u vezi, analiza se kreće od pojma kolektivnog delanja na višem nivou apstrakcije prema pojedinačnim pojavama - oblicima radničkog samoupravljanja na nivou konkretno-istorijskih društava. S druge strane, istražujući neposredne oblike radničkog samoupravljanja nastoji se stići do teorijski i empirijski utemeljenog objašnjenja mogućnosti uspešnog funkcionisanja radničkog samoupravljanja.

Značaj ovako postavljenog istraživačkog zadatka je višestruk. U saznavnom pogledu, značaj istraživanja pojave i funkcionisanja radničkog samoupravljanja ogleda se u mogućnosti postizanja opšteg i sistematičnog znanja o činiocima uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja. U praktičnom smislu, ovim istraživanjem se nastoji pokazati način na koji se radničkim samoupravljanjem mogu ostvariti pozitivni rezultati u sferi rada koji se prvenstveno ogledaju, uopšteno govoreći, u humanizaciji radnog procesa, kao i u samoj mogućnosti očuvanja radnog procesa i zaposlenosti. Uz to, opšti značaj može se prikazati i kao mogućnost da društvene grupe kolektivnim delanjem u formi radničkog samoupravljanja celovitije štite zajedničke klasne interese koji proizilaze iz njihove strukturno uslovljene pozicije (klasnog položaja).

2. POJMOVNO-TEORIJSKI OKVIR

2.1. Određenje pojma kolektivnog (klasnog) delanja

Polazeći od pretpostavke da radničko samoupravljanje na nivou konkretnih društava predstavlja pojavni oblik kolektivnog delanja društvenih grupa, jasno je da će osnovnu analitičku kategoriju na ovom mestu predstavljati pojam *kolektivnog (klasnog) delanja*. Uz to, problem posredovanja između odgovarajućeg apstraktnog pojma (u ovom slučaju pojma kolektivnog delanja) i empirijskog sadržaja (neposrednih oblika radničkog samoupravljanja na nivou konkretnih društava) nameće definisanje i pojma *radničkog samoupravljanja*.

Određenje pojma kolektivnog delanja trebalo bi započeti onim u čemu postoji manje više opšta saglasnost, a to je da kolektivno delanje neizostavno postoji. Međutim, ono oko čega se teorijska stanovišta ne slažu odnosi se na određenje osnovnog subjekta društvenog delanja, pa otuda i načina na koji nastaje kolektivno (grupno) delanje. S obzirom na to da na ovom mestu nisu moguća šira teorijska tumačenja ovog problema, neophodno je skrenuti pažnju na ona stanovišta koja se smatraju posebno značajnim za razmatranje ovog pitanja. Reč je o dve teorijske orijentacije. Prvo stanovište, orijentisano na pojedince najbolje predstavlja veberijanski pristup, dok se među novijim predstavnicima može navesti interakcionistička teorija. Drugi pristup predstavlja marksistička orijentacija u okviru koje klase čine osnovnu analitičku kategoriju (više u Lazić, 1996: 261-263).

U okviru prvog stanovišta u središtu posmatranja se nalazi pojedinac, tako da se sve društvene pojave mogu iskazati isključivo pomoću „termina individualne akcije“. Ovo su ujedno i osnovne postavke *teorije racionalnog izbora* (Coleman, 1990). U okviru ovog teorijskog stanovišta polazi se od pretpostavke da su pojedinci ciljno racionalno orijentisani, odnosno da se pojedinci suočeni sa nekoliko različitih smerova delovanja obično opredeljuju za onaj način delovanja za koji pretpostavljaju da će imati najbolji ishod. Ukratko, „u cilju individualne maksimizacije interesa pojedinci pronalaze najbolja sredstva za ostvarenje datih ciljeva“ (Elster, 2014). Sa stanovišta osnovne teme ovog rada ovde je, međutim, bitno nešto drugo; akcije, kao i interesi ne moraju uvek biti samo individualni, nego se pojedinci često „udružuju“ kako bi postigli određeni kolektivni cilj. Dakle, moguće je govoriti i o ishodima kolektivne akcije koji su korisni svim članovima određene grupe. Međutim, pitanje koje se odmah nameće odnosi se na mogućnost da se, polazeći od pretpostavke o racionalnom ponašanju pojedinaca, uspostavi kolektivna akcija i ostvari kolektivni cilj (Cvejić, 2011: 56-57)? Odgovor na ovo pitanje može se naći u pretpostavci o „*nenultom ishodu sume individualnih akcija*“, odnosno „nije nužno da jedan akter izgubi ukoliko drugi dobije u određenoj razmeni, već je moguće da svi akteri dobiju, s tim da će ostvarena korist biti ispod njihove maksimalne individualne korisnosti. Ipak, individualna racionalnost prepoznaje samo maksimizaciju individualne korisnosti, tako da je sklona da previdi kolektivnu dobrobit, pa će otuda individualni akteri uvek odabrati onu akciju koja maksimizira isključivo njihovu individualnu dobit“ (nav. prema Cvejić, 2011: 56-57).

Ovaj problem je možda najbolje opisao Olson u svojoj studiji *Logika kolektivnog delovanja*. Naime, radi se o tome da bez obzira na postojanje zajedničkih interesa, pojedinci neće uvek nastojati da deluju u cilju njihovog ostvarivanja. Kako navodi Olson: „ne slijedi da će svi pojedinci u nekoj skupini, ako bi ostvarili korist postignu li svoj grupni cilj, djelovati tako da postignu taj cilj, čak i ako su svi racionalni i sebični. Štoviše, osim ako broj pojedinaca u skupini nije posve malen, ili ako ne postoji prisila ili neko drugo posebno sredstvo kojim bi se pojedince primoralo da djeluju u zajedničkom interesu, *racionalni, sebični pojedinci neće delovati tako da ostvaruju svoje zajedničke ili grupne interese*“ (Olson, 2009: 4). Dakle, pojedinci u određenim situacijama nisu spremni dobrovoljno da deluju u cilju realizacije zajedničkih interesa, bez obzira što bi takvo ponašanje bilo u interesu svih aktera. Ukratko, kako zaključuje Olson, „sama činjenica da je neki cilj ili svrha *zajednički* nekoj skupini znači da nitko u toj skupini nije isključen iz koristi ili zadovoljenja koje donosi njegovo ostvarenje“ (Olson, 2009: 18). Dakle, „racionalni“ pojedinci će iskoristiti svaku priliku za tzv. „besplatnu vožnju“ (*free riding*) iako bi svima više koristilo da uzmu učešće u

ostvarivanju zajedničkih ciljeva/interesa. „Budući da svakom pojedinačnom akteru više odgovara da ne radi ništa (ili manje) i da sav napor (ili većinu) ostvarivanja zajedničkog interesa prepusti drugim pripadnicima skupine, niko ne radi ništa (ili nedovoljno) tako da zajednički interes ostaje nerealizovan (pa otuda i sama kolektivna akcija)“ (nav. prema Štulhofer, 2000:65-67)¹.

Nasuprot prethodnom stanovištu, (neo) marksističko stanovište insistira na društvenim grupama (klasama) kao centralnoj analitičkoj kategoriji i mogućnosti da se društvene grupe pojave kao akteri kolektivnog delanja (Lazić, 1996: 261). U okviru ovog stanovišta polazi se od pretpostavke da strukturno uslovljena pozicija (npr. klasna pozicija) stvara prednosti koje se žele očuvati ili proizvodi prepreke koje se nastoje prevazići, što povlači kolektivnu (klasnu) akciju u tom pravcu. S tim u vezi, ključni problem koji se na ovom mestu postavlja odnosi se na izvođenje kolektivnog delanja iz opšteg društvenog položaja klase, s jedne, kao i način na koji se društvene okolnosti rekonstruišu u podsticaje za jedinstvenu klasnu akciju i ostvarivanje zajedničkih interesa, s druge strane (Lazić, 1996; Lazić, 2011).

Kako bi se ukazalo na način na koji se kolektivno delanje može izvesti iz opšteg društvenog položaja klasa, potrebno je u najkraćim crtama definisati pojam klase. Na ovom mestu polazi se od određenja klase koje je ponudio Lazić, prema čijem teorijskom stanovištu ovaj pojam (kao uostalom i pojam kolektivnog delovanja) je moguće izvesti na različitim analitičkim nivoima.

Na najapstraktnijem analitičkom nivou, nivou načina proizvodnje društvenog života, „klase se diferenciraju s obzirom na kontrolu ukupnih uslova dominantnog načina proizvodnje, i tu se javlja dvoklasni model unutrašnje jedinstvenih i međusobno suprotstavljenih grupa“. Dalje, „na nivou društvenog sistema, klase predstavljaju nosioce ne/vlasništva, političke dominacije/podređenosti i kulturne hegemonije/potčinjenosti (i kao takve unutrašnje su složene)“. Na nivou konkretno-istorijskog društva, gde su različiti podsistemi uređeni na hijerhijski način, „klase su unutrašnje (slojno) podeljene grupe koju ujedinjuju slični uslovi reprodukcije i iz toga izvedeni interesi. Najzad, na nivou svakodnevne egzistencije klase su grupe pojedinaca koje dele slične životne okolnosti, imaju jednake životne šanse, obrasce svesti i tsl.“ (Lazić, 1996: 259-260).

Određenje pojma klase na različitim analitičkim nivoima, kao što je upravo rečeno, predstavlja polaznu osnovu za definisanje koncepta kolektivnog delanja, koji se na analogan način izvodi na četiri analitička nivoa. Na najapstraktnijem analitičkom nivou nameće se potreba da se ispita način na koji oblici proizvodnje društvenog života određuju najopštije okvire kolektivnog (klasnog) delanja. Radi se o tome da se na ovom analitičkom nivou „kolektivne akcije interpretiraju kao akcije usmerene na održavanje, odnosno osporavanje postojećeg odnosa monopola/isključenosti“ (Lazić, 2011: 29). Dakle, delovanje klasa na ovom analitičkom nivou određeno je ili ograničeno u krajnjoj liniji opštim očuvanjem reprodukcijskih pretpostavki oblika proizvodnje društvenog života. „Tako kapitalistički način proizvodnje nameće buržoaskoj klasi, koja je njegov nosilac [...] one delatne obrasce putem kojih se reprodukuju temeljne pretpostavke profitne proizvodnje [...]“ (Lazić, 2011: 36). S druge strane, delatni obrasci radničke klase na ovom analitičkom nivou u osnovi su uslovljeni „njihovim interesom za ukidanjem pretpostavki najamnog rada“ (Lazić, 1996: 267). Ovde je potrebno još naglasiti da su opšti uslovi delovanja društvenih grupa na ovom analitičkom nivou određeni i „pretpostavkama na kojima je konstituisan globalni način proizvodnje društvenog života“. Tako „autonomija robnih proizvođača u kapitalizmu uslovljava [...] odvojenost društvenih podsistema (ekonomskog, političkog, kulturnog) pa se zbog toga delatno jedinstvo vladajuće klase

¹ Ipak, kolektivne akcije koje su usmerene ka ostvarivanju zajedničkog interesa opstaju samo ukoliko su sposobne da osiguraju tzv. *selektivne podsticaje*, koji mogu biti pozitivni i negativni (Olson, 2009:58-59). Kako ističe Štulhofer, „dilema koja se pojavljuje odnosi se na to kako je uopšte moguće osigurati selektivne podsticaje koji su takođe kolektivno dobro, u situacijama u kojima je isplativije ne kooperirati nego kooperirati. Ovo ukazuje zapravo da je paradoks nerešiv u okvirima neoklasičnog modela aktera, što nas upućuje na daleko realističniji koncept ukorenjene racionalnosti koji naglašava da individualne akcije nisu određene samo pukom racionalnošću, već i normama, vrednostima, poverenjem, mrežom socijalnih odnosa, institucijama itd.“ (Štulhofer, 2000: 67). Na određena ograničenja *teorije racionalnog izbora* (pa i same utilitarne teorije) između ostalih ukazao je Mark Granoveter koji dovodi u pitanje lične interese kao osnovne pokretače društvene akcije. Kako ističe Granoveter „sve su društvene akcije, pa i ekonomske, uvek u određenoj meri prožete središnjim ljudskim motivima, poput društvenosti, odobravanja, statusa i moći“ (Granoveter, 1992b: 26, nav. prema Swedberg, 2008:37).

može samo posredno uspostaviti“. Nasuprot tome, sraslost podsistema u socijalizmu manifestuje se i „kroz organizacijsku kompaktnost vladajuće kolektivno vlasničke klase“ koja reguliše „totalitet društvene reprodukcije“ (Lazić, 2011: 37). Da zaključimo: na ovom analitičkom nivou klasno delanje se može odrediti kao „unutrašnje povezan niz aktivnosti klase kao celine, usmerenih na održavanje/ukidanje datog načina proizvodnje društvenog života, kao globalnog sistema odnosa dominacije/podređenosti“ (Lazić, 1996: 267).

Osnove delanja društvenih grupa moguće je dalje odrediti u okviru konkretnijih formi njegovog ispoljavanja (na nivou specifičnog društvenog sistema, konkretnog istorijskog društva i na kraju u analitičkom okviru svakodnevnog života).

Na nivou društveno-istorijskog sistema, „kolektivno klasno delanje može se odrediti kao sistem kolektivnih aktivnosti usmerenih na održavanje (ili menjanje, kada je reč o suprotstavljenoj klasi) uspostavljenih temeljnih odnosa ekonomske, političke i kulturne dominacije/podređenosti“ (Lazić, 2011: 37). Grupno delanje na ovom nivou određeno je svakako okvirom zadatim na prethodnom nivou, odnosno oblikom konstituisanja samog načina proizvodnje. Šta to zapravo znači? Budući da su, na primer, „u kapitalizmu ekonomske i političke sfere systemske reprodukcije u principu razdvojene“, dolazi do diferenciranja i samih društvenih grupacija koje obavljaju uloge u datim sferama. Dok je „cilj (kolektivnog) delanja unutar ekonomskog podsistema proizvodnja profita“ [...] „u okvirima političkog podsistema [...] nastoje se reprodukovati *opšti* preduslovi kapitalističke proizvodnje. Drugim rečima, klasno delanje na ta dva plana relativno je diferencirano i usmereno na posebne ciljeve“ (Lazić, 2011: 37). Ipak, čitav niz „posredujućih mehanizama osigurava to da njihovo delanje u osnovi ne izlazi iz okvira koji su zadati kao opšti uslovi društvene reprodukcije kapitala, već te okvire bazično podržava“ (Ibid:38)².

Za razliku od kapitalističkog sistema, „međusobna stopljenost društvenih podsistema“ (ekonomskog, političkog i kulturnog) u socijalizmu (ili feudalizmu) uslovljava „neposredno homogenizovanje klasnog delanja, jer je samo diferenciranje klasnih podgrupa slabije izraženo“. Tako su u socijalizmu, „viši slojevi kolektivno-vlasničke klase, koji su imali političku kontrolu nad društvom, istovremeno obavljali i ključne ekonomske uloge globalnog komandnog planiranja, dok su niži slojevi, koji su rukovodili preduzećima, po pravilu bili uključeni u političku hijerarhiju preko nametnutog članstva“ u komunističkoj partiji. Ovim je gotovo u potpunosti „osiguravan mehanizam za jedinstveno delanje“ svih društvenih grupa (Lazić, 2011: 38).

Na dalje konkretizovanom analitičkom nivou određenog istorijskog društva, osnove kolektivnog (klasnog) delanja su znatno složenije.

Klasno (kolektivno) delanje na nivou konkretnog istorijskog društva posredovano je datim, više ili manje „stabilnim i institucionalizovanim okvirima (koji proizilaze iz načina organizacije proizvodnje društva i oblika društveno-istorijskog sistema)“, kao što su, u kapitalizmu, političke stranke, razna udruženja, društveni pokreti, protesti itd. S druge strane, u socijalizmu je, međutim, i „formalna raznolikost institucionalnih oblika bila redukovana“, pa je otuda samo vladajuća klasa mogla trajnije da se pojavi kao kolektivni akter, dok su ostale (potčinjene) grupe systemski bile atomizovane i mogle su da deluju kao kolektivni akteri jedino sporadično (Lazić, 2011:39). Kolektivno delanje društvenih grupa na ovom nivou bilo je takođe uslovljeno određenim istorijski uspostavljenim obrascima, koji su bili karakteristični za pojedina društva (na primer, neukorenjenost i slabost pokreta i udruženja industrijskih radnika - kao uostalom i cele radničke klase - u američkom društvu zbog velikog broja činilaca i to: nerazvijenih vrednosti solidarnosti, heterogenosti radničke klase usled rasnih, etničkih, obrazovnih i profesionalnih podela, potom tržišnih okolnosti u vidu relativno visokih najamnina itd. (Piven and Cloward, 1978:96-107, nav. prema Lazić, 2011: 40). Uz to, na oblike i intenzitet kolektivnog delanja u okviru konkretno-istorijskog društva mogu uticati i određeni spoljašnji činioci. Najzad, osnovu za grupno delanje na ovom nivou predstavlja i čitav niz konjunktivnih činilaca, koji mogu podsticati, ograničavati, uslovljavati oblik i domete kolektivnog delovanja (kao primer može da posluži slabljenje sindikalnih organizacija u SAD-u tokom 1950-ih

² Ovi mehanizmi, između ostalog, uključuju finansiranje državnih aparata, ali i selekciju njihovih pripadnika, finansiranje političkih stranaka tokom izbora itd. (Lazić, 2011: 38).

usled ekonomskog oporavka zemlje kao i određenih političkih pritisaka) (Lazić, 1996:269-270; Lazić, 2011: 39). U skladu sa tim, može se reći da se kolektivno delanje na ovom analitičkom nivou može razumeti jedino ukoliko se u njegovu analizu uključe učinci svih činilaca, i to: “unutrašnji i spoljašnji, dugoročni i kontingencijski, istorijsko-specifični i sistemsko-institucionalni“ [...]. “Tako se, sasvim sumarno, na ovom analitičkom nivou klasno delanje može odrediti kao kolektivna aktivnost usmerena na održavanje, odnosno poboljšavanje konkretnih uslova grupe reprodukcije unutar uspostavljene strukture društvenih odnosa u određenoj zemlji“ (Lazić, 2011:39-40).

Na kraju, prilikom razmatranja kolektivnog delanja na nivou svakodnevnog života, odnosno planu individualnog delanja, mogu se postaviti dva pitanja: prvo pitanje se odnosi na način na koji određene društvene okolnosti, koje su zajedničke za pripadnike određene grupe, uslovljavaju ili ograničavaju njihove pojedinačne akcije, dok se u drugom slučaju nastoji odgovoriti na pitanje „kojim se posredujućim mehanizmima [...] pojedinačna grupna delanja sintetizuju u opšta kolektivna delanja“. Na ovom nivou posmatranja bitno je imati na umu da se ni u kom slučaju ne radi „o bilo kakvim oblicima konkretnog delanja“, već ponovo „o onim oblicima delanja koji su orijentisani na održavanje odnosno poboljšavanje životnih uslova, koji proističu iz određenih klasnih položaja“, dok se „položajna uslovljenost pojedinačnih akcija pojavljuje samo samo tendencijski, tj. ponovo na opštijem planu [...]“ (Lazić, 2011: 42).

Ukratko, prethodno smo mogli da vidimo na koji način se društvene grupe mogu pojaviti kao delatni subjekti, ali je pri tome naglašeno da se njihovo delovanje ne ispoljava pod istim uslovima i na isti način. Dakle, pojedine društvene grupe u okviru različitih načina proizvodnje društvenog života, društvenih sistema i sl. nemaju iste mogućnosti da se konstituišu kao delatni subjekti. Zapravo, iako sve društvene grupe (klase) mogu da se pojave kao delatni subjekti, ta mogućnost nije jednaka. Opštu mogućnost grupa da se pojave kao kolektivni društveni akteri Lazić naziva *delatnim potencijalom*, koji definiše kao „sposobnost neke grupe da, radi ostvarivanja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, odnosno da se suprotstavi takvoj akciji neke konkurentske/suprotstavljene grupe“ (Lazić, 1996:272). Na delatni potencijal društvenih grupa može uticati čitav niz činilaca, a njihova specifikacija ponovo zavisi od analitičkog nivoa na kome se grupe posmatraju. Tako se na višem nivou apstrakcije, na planu načina proizvodnje, kao odlučujući činioci javljaju „oblik reprodukcije određenog načina proizvodnje, kao i opšta istorijska mogućnost njegove reprodukcije“, koji mogu „homogenizovati ili atomizovati određene društvene grupe“, dok sam tip svojine i način rada ovde igraju odlučujuću ulogu³ (Lazić, 1996: 272). Na konkretnijem analitičkom nivou posmatranja, na planu društvenog sistema novi činioci se javljaju kao determinatori grupnog delovanja. Ponovo, „relativna odvojenost ekonomskog i političkog podsistema u kapitalizmu omogućava formiranje političkih stranaka koje zastupaju interese različitih klasa, pa i radnika nastojeći da kanališu njihove kolektivne akcije“, dok se, na primer, u socijalizmu „integrativnim učincima industrijske organizacije proizvodnje na radništvo suprotstavlja sraslost podsistema“ koja dovodi do atomizacije radnika. „U okviru hijerarhijske društvene strukture, totalizujuća delatnost kolektivno-vlasničke klase prinudno homogenizuje sve društvene slojeve onemogućavajući njihovo delatno konstituisanje na opštegrupnom nivou. Tu je isključena kako autonomna politička organizacija radništva (jednopartijskim monopolom) tako i njihovo ekonomsko povezivanje (državno kontrolisanim sindikalizmom)“ (Lazić, 1996: 273). Naravno, na planu konkretnih društava pomenuti opšti sistemski okvir kolektivnog delovanja dobijaju specifične istorijske forme, kao što se uslovljavajući činioci dalje razgranavaju.

³ „Samodovoljna individualna poljoprivredna proizvodnja, npr. uz ličnu zavisnost proizvođača, izuzetno snažno ograničava mogućnost kolektivne akcije seljaka fragmentišući i partikularizujući njihove interese. Nasuprot tome moderna industrijska koncentrisana proizvodnja gomila radnike, dovodi ih u približno iste radne i životne okolnosti, čini ih međusobno zavisnim, a njihovu položajnu jednakost transparentnom, pa tako predstavlja pretpostavku grupnog delovanja potčinjene klase“ (Lazić, 1996:272).

2.2. Određenje pojma radničkog samoupravljanja (i radničke participacije)

Imajući u vidu da se na planu konkretnih društava kolektivno delanje društvenih grupa ispoljava u različitim pojavnim obeležjima, ovde se radničko samoupravljanje shvata kao javni oblik, odnosno specifična forma kolektivnog (klasnog) delanja radničke klase u cilju poboljšanja konkretnih uslova grupe reprodukcije unutar uspostavljene strukture društvenih odnosa.

Sada je potrebno definisati pojam radničkog samoupravljanja, kao uostalom i pojam radničke participacije koji predstavlja opšti okvir za određenje ovog pojma. Problemom proučavanja i definisanja pojma participacije radnika, često pod drugačijim imenom, bavili su se mnogobrojni autori. Pre nego što se ponudi definicija radničke participacije, važno je ukazati da se ovaj pojam često meša sa pojmovima *ekonomska ili industrijska demokratija* i *radnička kontrola*. Pojam *industrijske demokratije* vrlo često se odnosi na „humanizaciju svakodnevnog rada, kao što su obogaćivanje i proširenje radnih uloga, demokratsko rukovođenje, uvažavanje socijalno-psiholoških potreba u organizaciji rada, kao i određene forme nagrađivanja zaposlenih“ (Bolčić, 2003: 251). Pojam *radničke kontrole* takođe ima različita značenja. U širem smislu, ovaj pojam uključuje „sve oblike aktivne moći radnika u formi *uticaja* na upravljanje proizvodnim procesima i raspolaganje rezultatima proizvodnje, što znači i sve forme participacije i upravljanja, kao i oblike ispoljavanja tzv. pasivne moći u smislu nadzora nad odlukama koje zadiru u interese radnika i onemogućavaju realizaciju takvih odluka“ (Bolčić, 2003: 251-252).

Ni u slučaju pojma participacije nije moguće naći i ponuditi opšteprihvatljivu definiciju. Određeni autori ističu da „participacija mora biti grupni proces, koji uključuje grupe zaposlenih i njihove nadređene; drugi stavljaju naglasak na proces delegiranja, kojim se zaposlenima pruža veća sloboda u procesu donošenja odluka. Takođe, neki od autora proces participacije ograničavaju na formalne institucije, kao što su radnički saveti, dok drugi ovim pojmom označavaju i 'neformalno učešće', odnosno svakodnevne odnose između nadređenih i podređenih u kojima je podređenima omogućen značajan uticaj na proces donošenja odluka“ (nav. prema Heller et al., 1998:15). Heller, Pusić, Strauss i Wilpert polaze od šireg određenja pojma participacije koja, prema njihovom mišljenju, predstavlja „proces koji omogućava zaposlenima da ostvaruju određeni uticaj na svoj rad i uslove pod kojima rade“ (Heller et al., 1998: 15). Na drugom mestu autori nude nešto preciznije određenje ovog pojma, pre kojim je „participacija sveobuhvatnost oblika, direktnih (ličnih) ili indirektnih (putem određenih predstavnika ili institucija) i intenziteta, koji se kreće u rasponu od minimalnog do sveobuhvatnog uticaja, pomoću kojih pojedinci, grupe [...] osiguravaju svoje interese ili doprinose procesu izbora [...] među mogućim akcijama tokom procesa donošenja odluka“ (Heller et al., 1998: 42)⁴. U sličnom duhu i naši autori definišu pojam participacije. Tako Bolčić (2003:252) navodi da je participacija „izraz vrlo širokog značenja i koristi se kao oznaka za mnoštvo oblika učešća zaposlenih u aktivnostima koje neposredno ili posredno utiču na upravljanje radnom organizacijom“. Odavde jasno proizilazi da je navedenim definicijama zajedničko obeležje razumevanje participacije radnika kao procesa u kome zaposleni imaju određeni uticaj na proces donošenja odluka.

Ovakva određenja, međutim, ne govore mnogo o stvarnom uticaju radnika/zaposlenih na proces donošenja odluka. Kerol Pejtmen se među prvima kritički osvrnula na ovakav pokušaj definisanja participacije, ukazujući na postojanje razlika između *pseudo*, *delimične* i *potpune participacije* (1976:70-71). Imajući u vidu da zaposleni nemaju jednaku moć da utiču na rezultate odluka, već imaju samo mogućnost da utiču na proces donošenja odluka, takvi slučajevi participacije radnika nazivaju se *delimična participacija*. „Budući da su to radnici, oni su u (neravnomernom)

⁴ Kada je reč o oblicima participacije, autori razlikuju *obaveznu participaciju*, *neformalnu participaciju* i *formalnu participaciju*. Dalje je moguće govoriti o posebnim oblicima participacije u okviru svakog od navedenih oblika. U okviru formalne participacije, oblici participacije se mogu razlikovati na osnovu četiri dimenzije i to: *nivo organizacije*, *stepen kontrole*, *spektar kontrole* i *vlasništvo* (opširnije u Heller et al., 1998: 19; u domaćoj literaturi o vrstama participacije u organizacijama videti Mojić, 2014: 140-144).

položaju stalne podređenosti; konačni 'prerogativi' donošenja odluka nalaze se u rukama nadređenih, odnosno uprave“ (Pateman, 1976: 70). I domaći autori su svesni ograničenja opšteg određenja pojma participacije: „Ipak, participacija uvek podrazumeva odnose nejednakosti, hijerarhijsku raspodelu ovlašćenja gde jedni upravljaju, a drugi učestvuju u upravljanju. Ona je, stoga, ograničeno pravo onih kojima je i moć bitno ograničena“ (Bolčić, 2003: 252). S druge strane, *puna participacija* predstavlja „proces u kome svaki individualni član jednog tela koje stvara odluke ima jednaku moć da odredi ishode odlučivanja“ (Pateman, 1976:71).

Upravo ovako definisan pojam *pune participacije* predstavlja opšti okvir za određenje radničkog samoupravljanja, i to tako što se ovaj pojam definiše kao najpotpunija, najrazvijenija forma participacije, odnosno kao tzv. *puna participacija*. Samoupravljanje kao „kvalitativno novi pristup regulacije rada karakteriše odsustvo bilo kog oblika prevlasti u odlučivanju i neprinudno uspostavljanje zajedničkih interesa svih koji učestvuju radu“. Ono, dalje, podrazumeva „ravnomernu raspodelu moći, odnosno odsustvo hijerarhije među onima koji učestvuju u procesu odlučivanja o radu i raspodeli rezultata rada“ (Bolčić, 2003: 253).

Ako bi se samoupravljanje kao što je prethodno navedeno definisalo kao odsustvo hijerarhije među onima koji učestvuju u procesu odlučivanja o radu i raspodeli rezultata rada, ili kao ostvarivanje potpunog uticaja zaposlenih na sve aspekte njihovog rada postavlja se pitanje šta bi onda bilo radničko (samo) upravljanje. Županov je još sredinom sedamdesetih godina upozoravao da pojmovi *samoupravljanje* i *radničko upravljanje* nisu identični iako se obično upotrebljavaju kao sinonimi. „Relacije između samoupravljanja i radničkog upravljanja mogu se postaviti na sledeći način: svako preduzeće koje se nalazi pod radničkim upravljanjem nužno je samoupravno, ali svako samoupravno preduzeće ne mora nužno biti pod radničkim upravljanjem“ (Županov, 1975: 99). Kao što ćemo moći da vidimo, u slučaju radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji, navedena razlika se nije isticala kao posebno značajna, a razlozi za to su bili više nego logični: „samoupravljanje, tj. autonomija preduzeća nije moglo da bude legitimno bez radničkog upravljanja“ (Ibid: 100).

2.3. Razvoj teorije (ideje) i prakse radničkog samoupravljanja

Sam podnaslov upućuje na veoma široku temu, pa je razumljivo da pomenuti problem na ovom mestu ne može biti detaljno razmatran. Ukratko, veći sadržaj ovog dela biće prevashodno usmeren na prikazivanje marksističkog stanovišta koncepta samoupravljanja. Uz to, dostignuća teoretičara marksizma na planu razvijanja pojmovnog okvira samoupravljanja biće povezana i sa shvatanjima pojedinih autora koji su dali značajan doprinos razvoju socijalističkih ideja. Ovde se pre svega misli na prikaz ideja koje su razvijene od strane predstavnika socijal-utopizma, budući da su se u svojim razmatranjima mogućnosti razvoja socijalističkog društva (i koncepta samoupravljanja) marksistički autori - i pored ozbiljnog kritičkog osvrta na njihove ideje - često nalazili upravo na njihovom idejnom tragu.

S tim u vezi, najpre se pruža kraći osvrt na početke razvoja socijalističkih ideja, dok će težište većeg dela izlaganja biti usredsređeno na razradu marksističkog shvatanja ideje i prakse radničkog samoupravljanja u čijim okvirima je moguće razmatrati uvođenje određenih oblika radničkog samoupravljanja (između ostalog, samoupravljanja u Jugoslaviji).

Prvi oblici socijalističkih pokreta mogu se naći među tzv. revolucionarnim ustancima XVI, XVII i XVIII veka. Tako se u doba nemačke reformacije i seljačkih ratova može izdvojiti pokret anabaptista i Tomas Mincer⁵, engleska revolucija je bila obeležena pokretom levelera⁶, dok je u

⁵ Tomas Mincer je bio vođa nemačkih seljaka, koji su 1524. godine podigli veliki ustanak poznat kao „Nemački seljački rat“. Seljaci su isticali socijalne zahteve, među kojima su najznačajniji oni za ukidanje feudalnih obaveza (Engels, 2005).

⁶ Leveleri su u engleskoj građanskoj revoluciji XVII veka branili interese najsiromašnijih gradskih i seoskih slojeva i zastupali su ideju da radni narod može da koristi opštinska imanja bez plaćanja zakupnine (Engels, 2005: 124).

francuskoj revoluciji značajnu ulogu odigrao Babeuf⁷. Ovi revolucionarni ustanci bili su praćeni i odgovarajućim teorijskim manifestacijama. Ovde se prvenstveno misli na radove predstavnika *utopijskog komunizma* i to na delo Tomasa Mora *Utopija* iz 1516. godine i delo Tomasa Kampanele *Grad Sunca* koje je objavljeno 1623. godine. U XVIII veku nailazimo već na prave komunističke teorije (Moreli i Mabli) (Engels, 2005:24).

Začeci ideje o samoupravljanju sasvim izvesno se mogu naći i u političkoj teoriji Žan Žak Rusoa. U poznatom Rusoovom stavu „da opšta volja mora biti izraz volje svih“ već se nazire opredeljenje za zajedništvo, kolektivitet, društvenost. Kako se navodi *Volonté générale* je ona kolektivna volja u kojoj se potiru društvene protivrečnosti koje nastaju iz sukobljavanja sebičnih interesa. „Opšta volja, kao „zajedničko Ja“, onaj je nepogrešivi autoritet koji izmiče iskušenju pojedinačnih volja, izmiče njihovim porocima i ukida međusobnu zavisnost usamljenih pojedinaca“ (Ruso, 1993: 15-16). „Ako je suprotnost pojedinačnih interesa dovela do potrebe obrazovanja društava, saglasnost tih istih interesa učinila je to obrazovanje mogućim. Društvenu vezu sačinjava ono što je zajedničko u tim raznim interesima; i kada ne bi bilo neke tačke u kojoj bi se svi interesi složili, nikakvo društvo ne bi moglo da postoji. A društvom treba upravljati baš na osnovu ovog zajedničkog interesa“ (Ibid: 43).

Međutim, do prvih značajnih poduhvata u pravcu ostvarivanja ideje samoupravljanja došlo je krajem XVIII i početkom XIX veka u Engleskoj - u to vreme industrijski najrazvijenijoj zemlji i to od strane jednog od predstavnika socijal-utopizma, Roberta Ovena koji je u Nju Lanarku organizovao jednu od prvih utopijskih komuna (Owen, 1970). Owen je u zemlji sa najrazvijenijom kapitalističkom proizvodnjom i pod „utiskom“ suprotnosti stvorenih tom proizvodnjom, razrađivao svoje predloge za uklanjanje klasnih razlika. Kako ističe Owen, „ove moćne proizvodne snage, koje su dotle služile samo bogaćenju pojedinaca i ugnjetavanju masa, davale su osnovu za društvenu reformu i bile su određene da, kao zajedničko vlasništvo svih, rade samo za zajedničko blagostanje svih“ (nav. prema Engels, 2005: 35-36). Owen je zamišljao buduće društvo kao federaciju komuna kojim upravljaju proizvođači, čime je u značajnoj meri inspirisao stvaranje zadrugarskog pokreta. Ukratko rečeno, svi socijalni pokreti i stvarna poboljšanja položaja radničke klase koja su ostvarena u Engleskoj u tom periodu vezuju se za Ovenovo ime⁸.

Pored Ovena, treba spomenuti još dva značajna predstavnika socijal-utopizma, i to Sen-Simona i Furijeja koji su, takođe, predlagali reorganizaciju društva na bazi asocijacije proizvođača. Sen-Simon se smatra pravim tvorcem moderne teorije socijalizma shvaćenog ne samo kao zamišljeni model, nego i kao rezultat istorijskog procesa⁹. Jedan od poznatijih sen-simonista, Pjer Leru, pisao je da je Sen-Simon bio zapravo prorok „onoga što se danas može nazvati socijalizmom“. U *Pismima jednog stanovnika Ženeve svojim savremenikima* (1803) Sen-Simon je izložio teoriju o društvenom sistemu koji se temelji na proizvodnji i kooperaciji. „Svi će ljudi raditi“ i „smatrati se radnicima u proizvodnim radionicama“ (nav. prema Šatle i dr. 1993: 900-901). Za Sen-Simona najvažnija podela bila je ona koja je protivstavljala neradnike proizvodno korisnim ljudima. Buduće društvo, prema njegovom shvatanju, biće „industrijski poredak u kome će upravljanje društvom preći u ruke proizvođača“ (Kolakovski, 1985:221-222).

Najzad, u bliskoj vezi sa prethodnim stanovištima stoji i Furijeova glavna zamisao. U svojoj viziji socijalističkog društva, Furije ističe *falangu* – osnovnu ćeliju socijalističkog društva - koja predstavlja zajednicu (ili udruženje) u kojoj ljudi zajednički žive i rade, a bazira se na udruživanju ljudi kao proizvođača i potrošača (Fourier, 1980).

⁷ Babefova *Zavera jednakih* smatra se „prvim velikim događajem u istoriji socijalizma“ u Francuskoj, pa čak i u svetu (Luj, 1956:39, nav. prema Molnar, 2002:121). Egalitaristička retorika pokreta babuvista predstavljala je prvi pokušaj ekonomske kritike društva zasnovanog na privatnom vlasništvu. Nadovezujući se na idejne postavke Rusoa, ističe se „...ako svi ljudi po prirodi imaju ista prava na sva zemaljska dobra, a izvor nejednakosti je privatno vlasništvo, onda to vlasništvo treba ukinuti“ (nav. prema Kolakovski, 1985:218).

⁸ Godine 1819. posle petogodišnjih napora Owen je osigurao izglasavanje Zakona o ograničenju ženskog i dečijeg rada u fabrikama (Engels, 2005:37).

⁹ Sen-Simon je došao do zaključka da je napredak sredstava za proizvodnju izvor svih političkih promena u istoriji čovečanstva, što je veoma blisko stanovištu istorijskog materijalizma (Kolakovski, 1985:221-222).

U kontekstu razmatranja razvoja socijalističkih ideja ovde je manje značajno dalje navođenje zamisli načina organizovanja budućeg društva. Na osnovu prikazanog načina razmišljanja o mogućnostima nastanka budućeg socijalističkog društva, uočljivo je da su socijal-utopisti polazili (uglavnom) sa tzv. utopističkih pozicija, što će ujedno biti jedna od osnovnih kritika koja će im biti i upućena. Pri tome bi trebalo imati na umu da iznete kritike (o kojima će uskoro biti reči) ni u kom slučaju ne osporavaju doprinose razmišljanja socijal-utopista, pa će tako sam Engels (podstaknut Furijeovim permanentnim optužbama buržoazije i njenih institucija) 1874. godine istaći: “Nemački teorijski socijalizam nikada neće zaboraviti da stoji na plećima Saint-Simona, Fouriera i Owena, trojice ljudi koji, i pored sve fantastičnosti i sveg utopizma, spadaju među najznačajnije umove svih vremena i genijalno anticipiraju bezbroj stvari čiju tačnost mi sada naučno dokazujemo“ (nav. prema Fourier, 1980:8). Takođe, treba istaći da određene socijalističke ideje koje će kasnije biti karakteristične za marksističko stanovište dobrim delom izrastaju, na primer, iz sen-simonističkog nasleđa. Ovde se prvenstveno misli na verovanje o istorijskoj pravilnosti koja vodi u socijalizam snagom istorijskog zakona, potom kritiku destruktivnih posledica slobodne konkurencije itd. (više o tome u Kolakovski, 1985: 226).

Dalje razmatranje potrebno je neposrednije usmeriti ka marksističkom kritičkom razmatranju načina anticipiranja socijalističkog društva od strane socijal-utopista¹⁰. Kakav je tačan sadržaj tih kritika?

Engelsovo navođenje određenih determinističkih uslova nastanka ideja socijalizma predstavnika socijal-utopista veoma dobro upućuje na domete njihovog razvoja. On je pomenuto shvatanje pokušao da prikaže na sledeći način: „Utopisti su bili utopisti zato što ništa drugo nisu mogli biti u doba kada je kapitalistička proizvodnja bila još tako slabo razvijena. Oni su bili prinuđeni da elemente novog društva konstruišu iz glave, jer se ti elementi u samom starom društvu još nisu očitavali dovoljno jasno za sve: izrađujući osnovne linije svoje nove zgrade, oni su bili ograničeni na to da apeluju na razum baš zato što još nisu mogli apelovati na savremenu istoriju“ (Engels, 1964:323). Zapravo, u to vreme kapitalistički način proizvodnje, a sa njim suprotnosti između buržoazije i proletarijata bili su još uvek nerazvijeni. “Ako su, dakle, oko 1800. godine konflikti koji proizilaze iz novog društvenog uređenja tek bili u nastajanju, onda to još mnogo više važi za sredstva njihovog rešavanja. Ovakva istorijska situacija presudno je delovala i na osnivače socijalizma. Nezrelom stanju kapitalističke proizvodnje, nezrelom položaju klasa odgovarale su nezrele teorije. Rešenje društvenih zadataka koje je još ležalo skriveno u nerazvijenim ekonomskim odnosima trebalo je stvarati iz glave...Novi socijalni sistemi bili su takoreći unapred osuđeni da ostanu utopija“ (Engels, 2005: 28). Engels njihov način razmatranja položaja eksploatisane klase i mogućnost nastanka novog „socijalnog sistema“ smešta u okvire metafizičkog mišljenja navodeći da je “[...] socijalizam za sve njih izraz apsolutne istine, uma i pravde i samo treba da bude otkriven, pa da vlastitim snagom osvoji svet; budući da je apsolutna istina nezavisna od vremena, prostora i istorijskog razvitka čovečanstva čist je slučaj, gde će i kada će biti otkrivena“ (Engels, 2005: 38).

Upravo se ovde dolazi do same srži osnovnog problema, odnosno mogućnosti uspostavljanja razlike između utopijskog socijalizma i kasnijeg marksističkog stanovišta, tj. razlike između metafizičkog i materijalističkog stanovišta. Ukratko, prema materijalističkom stanovištu, „uzroke društvenih promena i političkih prevrata ne treba tražiti u glavama ljudi, u njihovom sve boljem sagledavanju večite istine i pravde, nego u promenama u načinu proizvodnje i razmene; ne treba ih tražiti u filozofiji, već u ekonomiji dotične epohe. Sredstva za uklanjanje otkrivenih zala treba nalaziti - više ili manje razvijena – u samim promenjenim odnosima proizvodnje. Ta sredstva ne treba

¹⁰ Značajne kritike socijal-utopistima uputio je i Mamford u delu *Povijest utopija*, ističući kako su pomenuti reformatori bili „u oblacima“ jednako kao i Kampanela. Štaviše, viziju njihovog društva Mamford poredi sa *Kuku-maglajgradom*, savršenim ptičjim gradom u oblacima, između neba i zemlje, koji se može naći u Aristofanovim *Pticama* (Mamford, 2008:229). „Ljudi poput Rousseaua, Bentham, Godwina, Fouriera i Owena možda su u svojoj kritici društva međusobno miljama udaljeni, ali se iza tih razlika krije zajedničko vjerovanje u ljudsku prirodu. Smatrali su da su ljudske institucije sasvim izvanjske u odnosu na ljude; to su razne luđačke košulje koje su lukavi vladari nabacili preko zajednice kako bi se zdravi i dobrodušni ljudi ponašali poput luđaka. Oni su zamišljali mijenjanje institucija bez promjene navika i preusmjeravanja impulsa onih koji su te institucije stvorili i onih za koje su te institucije stvorene“ (Ibid:228).

izmišljati iz glave, nego ih treba pomoću glave otkrivati u postojećim materijalnim činjenicama proizvodnje“ (Engels, 2005: 50)¹¹.

Sagledavanje pojave *radničkog samoupravljanja* moguće je u širem kontekstu uspostavljanja socijalističkog društva. Na jednom najopštijem nivou, može se reći da se razmišljanje klasika marksizma o samoupravljanju dotiče pre svega pitanja koje je vezano za proces *odumiranja države*. U radovima Marksa i Engelsa ideja samoupravljanja javlja se, pre svega, kao rezultat procesa odumiranja države, koje se, prema njihovom shvatanju, sastoji u tome da izgradnjom socijalističkog društva država postepeno prenosi svoje funkcije na radničku klasu. Prema mišljenju Marksa i Engelsa, u prvoj fazi pobeđe proleterske revolucije i preuzimanja vlasti od strane radničke klase, proletarijatu je potrebna državna vlast, kako bi mogao da se odupre eventualnoj kontrarevoluciji od strane buržoazije. „*Država, to jest proletarijat organizovan kao vladajuća klasa* - ta Marksova teorija je nerazdvojivo povezana sa njegovim učenjem o revolucionarnoj ulozi proletarijata u istoriji. A dovršetak te uloge jeste *proleterska diktatura*, odnosno politička vladavina proletarijata“ (Lenjin, 1983: 29).

Drugi zadatak koji je potrebno da preuzme socijalistička država jeste osposobljavanje proletarijata i to ne samo za ulogu proizvođača, već i za upravljača i to celokupnim procesom društvene reprodukcije. Sa postepenim osposobljavanjem proletarijata za funkciju upravljanja, teče i sam proces *odumiranja države*, koji istovremeno treba posmatrati sa klasnog aspekta nastanka same države. Marks i Engels donose zaključak da će u određenim uslovima država koja predstavlja organ vladajuće klase za ugnjetavanje radničke klase nestati, baš kao što je u određenim uslovima i nastala. Kako ističe Engels „[...] država, dakle, ne postoji odvajkada. Bilo je društava koja su izlazila na kraj i bez nje, koja nisu imala ni pojma o državi i državnoj vlasti. Na određenom stupnju ekonomskog razvoja, koji je bio nužno povezan s rascepom društva na klase, država je usled ovoga rascepa postala nužnost. Sad se približavamo brzim koracima razvojnom stupnju proizvodnje na kome postojanje tih klasa ne samo što će prestati da bude nužnost već će postati stvarna smetnja proizvodnji. One će nestati isto tako neminovno kao što su ranije nastale. S njima će neminovno nestati i država. Društvo koje će iznova organizovati proizvodnju na osnovu slobodne i jednake asocijacije proizvođača, premestiće celu državnu mašinu tamo gde joj je i bilo mesto: u muzej starina, pored kolovrata i bronzane sekire“ (Engels, 1950: 203).

Nakon razmatranja potrebe odumiranja države, pitanje koje se nametnulo jeste čime je moguće zameniti državu. Ono što je na ovom mesto bitno istaći jeste to da za razliku od utopista koji su se, kao što smo prethodno mogli da vidimo, bavili „pronalaženjem“ oblika putem kojih je trebalo izvršiti socijalističko preuređenje društva, Marks nije nastojao da pronađe date oblike. U sklopu svojih razmišljanja o istoriji socijalizma i političkoj borbi proletarijata, Marks izvodi zaključak da država mora da iščezne i da će prelazni oblik tog iščezavanja (prelaz od države ka nedržavi) biti „proletarijat organizovan kao vladajuća klasa“. Marks je, zapravo, od *iskustva* masovnog pokreta očekivao odgovor na pitanje kakve će konkretne forme dobiti ta organizacija proletarijata kao vladajuće klase. Sa izbijanjem masovnog revolucionarnog pokreta proletarijata u Parizu 1871. godine, Marks je - bez obzira na neuspeh tog pokreta, na njegovu kratkotrajnost i očiglednu slabost - počeo izučavati kakve je oblike taj pokret pronašao. Komuna je bila oblik koji je proleterska revolucija najzad pronašla i u kome je bilo moguće izvršiti ekonomsko oslobađanje rada (nav. prema Lenjin, 1983: 41, 50).

Marks će upravo pomoću iskustvu Pariske komune izvesti glavne zaključke o osnovnim principima organizacije društva u socijalizmu¹². „Na mesto starog buržoaskog društva sa njegovim

¹¹ Ovdje je značajan sledeći momenat. Socijalizam se, prema marksističkom stanovištu, ne pojavljuje kao slučajno otkriće, nego kao nužan rezultat borbe dveju istorijski nastalih klasa, proletarijata i buržoazije. Zadatak socijalizma više nije bio da iskonstruiše što je moguće savršeniji sistem društva, nego da istražuje istorijsko-ekonomski proces, iz koga te klase i njihov antagonizam nužno potiču, i da u ekonomskom položaju koji je njime stvoren pronalazi sredstva za rešenja konflikta (Engels, 1964: 33). Otuda „savremeni socijalizam nije ništa drugo do misleni refleks ovog činjeničkog konflikta, njegov idejni odraz u glavama pre svega one klase koja neposredno pod njim pati, radničke klase“ (Engels, 2005:51).

¹² Koristeći iskustva Pariske komune, Marks u *Gradanskom ratu u Francuskoj* piše sledeće: „Njena prava tajna bila je ovo: ona je u suštini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke klase protiv prisvajačke klase, ona je bila

klasama i klasnim suprotnostima, stupa udruživanje u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve“ (Marks i Engels, 1975:56). I ne samo to. Kako ističe Lenjin (Lenjin, 1983: 37), “jedina ispravka *Komunističkog manifesta* koju je Marks smatrao nužnom bila je učinjena upravo na osnovu revolucionarnog iskustva pariskih komunara“. U poslednjem predgovoru novom nemačkom izdanju *Komunističkog manifesta* 1872. godine, Marks i Engels navode da je taj program „danas mestimično zastareo“. „Naročito je Komuna pružila dokaz da radnička klasa ne može jednostavno prisvojiti gotovu državnu mašinu i staviti je u pokret za svoje sopstvene ciljeve“ (Marks i Engels, 1975:10). Analizirajući, dalje, značaj Pariske komune, Lenjin navodi da kod Marksa nisu bili prisutni elementi utopizma „u tom smislu da bi on iskonstruisao, izfantazirao „novo“ društvo“. Umesto toga, „on izučava rađanje novog društva iz staroga, prelazne forme starog društva ka novome kao prirodnoistorijski proces“ (Lenjin, 1983:47)¹³.

Sledeći korak u razmatranju razvoja socijalističkih ideja predstavlja analiza Lenjinovih ideja izgradnje socijalističkog društva na osnovama samoupravljanja. Najkraće rečeno, Lenjin je u svojim radovima (pre svega u *Državi i revoluciji*) isticao da radnička klasa u izgradnji socijalizma treba da ostvari Marksovu koncepciju samoupravljanja proizvođača. Na tragu marksističkog stanovišta o potrebi odumiranja države, Lenjin navodi sledeće: „Mi nismo utopisti. Mi ne 'maštamo' o tome da odmah budemo bez ikakve uprave, bez ikakve podređenosti; ta anarhistička maštanja, zasnovana na nerazumevanju zadataka diktature proletarijata, iz osnova su tuđa marksizmu i u stvari služe samo odlaganju socijalističke revolucije dotle dok ljudi ne postanu drukčiji. No, mi hoćemo socijalističku revoluciju s ljudima kakvi su sada, koji ne mogu bez potčinjavanja, bez nadzora, bez 'nadzornika i knjigovođa'. Ali potčinjavati se treba naoružanoj avangardi svih eksploatisanih i trudbenika – proletarijatu“ (Lenjin, 1983: 47-48).

Dalje, u pogledu načina organizovanja proizvodnje u socijalizmu na bazi samoupravljanja, Lenjin navodi: „Organizovaćemo krupnu proizvodnju mi *sami*, radnici, polazeći od onoga što je izgradio kapitalizam, oslanjajući se na svoje radničko iskustvo, stvarajući najstrožu, gvozdenu disciplinu, koju će podržavati državna vlast naoružanih radnika, svešćemo državne činovnike na proste izvršioce naših naloga, odgovorne, smenjive [...] eto, to je naš proleterski zadatak, eto od čega se može i mora *početi* u proleterskoj revoluciji. Takav početak, na bazi krupne proizvodnje, vodi samo po sebi postepenom „odumiranju“ svakog činovništva, postepenom stvaranju takvog poretka, poretka bez navodnika, poretka koji nije nalik na najamno ropstvo – takvog poretka kada će sve jednostavnije i jednostavnije funkcije nadzora i kontrole izvršavati svi po redu, kad će one postati navikom i naposljetku otpasti kao *posebne* funkcije posebnog sloja ljudi“ (Lenjin, 1983:48).

Kada je reč o oblicima organizacije radničke klase, Lenjin je u *sovjetima* (koji su nastali za vreme prve ruske revolucije 1905. godine) video nov demokratski oblik političkog i ekonomskog sistema proleterske vlasti sličan onom u Pariskoj komuni, koji vodi oslobađanju proletarijata od različitih oblika otuđenosti i dominacije (nav. prema Radenović, 1977:85). U spisu *Pouke revolucije* iz 1917. godine Lenjin ističe: „Koristeći se slobodom, narod se počeo organizovati samostalno. Glavna organizacija radnika i seljaka, koji čine ogromnu većinu stanovništva Rusije, bili su sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. Ti sovjeti su se počeli stvarati još za vreme februarske revolucije, a nekoliko nedelja posle nje, u većini velikih gradova Rusije i u mnogim kotarima, svi svesni napredni ljudi radničke klase i seljaštva bili su organizovani u sovjete“. U daljem toku svojih razmatranja Lenjin u *Projektu uredbe o radničkoj kontroli* analizira postignute rezultate novih oblika organizacije radničke klase. „Moramo reći da je urađeno sledeće; od radničke kontrole, tih prvih

najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobađanje rada. Bez ovog poslednjeg uslova komunalno uređenje bilo bi nemogućnost i obmana...Ona je nameravala da ekspropriše eksproprijatore. Ona je htela individualnu svojinu učiniti stvarnošću, pretvarajući sredstva za proizvodnju, zemlju i kapital, koji sada pre svega predstavljaju sredstva za ugnjetavanje i eksploataciju rada, u puka oruđa slobodnog i udruženog rada“ (Marks, 1947: 67-68).

¹³ U kontekstu razmatranja procesa *odumiranja države*, Marks navodi da je za ostvarenje tog procesa potreban *puni* komunizam, odnosno država odumire u višoj fazi komunističkog društva. S tim u vezi, Marks govori sledeće o Pariskoj komuni: „Radnička klasa nije tražila od komune nikakva čuda. Ona nema nameru da putem plebiscita zavodi nekakve dovršene i gotove utopije...Ona ne nastoji da ostvaruje nikakve ideale; ona ima samo da oslobodi one elemente novoga društva koji su se već razvili u krilu dotrajalog buržoaskog društva“ (Marks, 1947:69).

koraka radničke klase, od upravljanja svim sredstvima zemlje pristupili smo neposrednom stvaranju radničkog upravljanja industrijom [...] Socijalizam u našoj industriji može nastati tek onda kada se radnička klasa nauči da upravlja, kada se učvrsti autoritet radničkih masa. Bez toga je socijalizam samo želja [...]“ (Lenjin, 1917, nav. prema Radenović, 1977:89)¹⁴. Međutim, kada je reč o rezultatima realizacije radničke kontrole u vidu sovjeta, umesto radničkog samoupravljanja na delu je bio proces birokratizacije države i jačanje birokratske klase. Bruno Ricci u knjizi *Birokratski kolektivizam* na sledeći način opisuje položaj radničke klase u SSSR- u nakon oktobarske revolucije: „Proletarijat nema prava otići raditi u one tvornice koje se još podrugljivo proglašavaju njegovim vlasništvom, nego tamo gdje nema ni najmanju upravnu funkciju i gdje se može samo obilno znojiti, podbadan sistemima koji su, osim što nemaju ništa socijalističko, još gori od sistema koji su na snazi u prezrenim kapitalističkim zemljama [...] Po našem mišljenju, iz oktobarske revolucije [...] proistekla je nova vladajuća klasa: birokracija. Buržoazija je likvidirana i više nema mogućnosti povratka. Državna vlast daje birokraciji vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, koje je kolektivno, a ne više privatno, pripada *in toto* novoj vladajućoj klasi“ (Rizzi, 1983: 17).

Neka za kraj bude napomenuto još to da je ideja samoupravljanja u obliku Marksove *asocijacije neposrednih proizvođača* nakon Prvog svetskog rata inspirisala mnoge revolucionarne radničke pokrete i time dovela do stvaranja novih oblika radničkog samoorganizovanja. Ovde se prvenstveno misli na formiranje *radničkih saveta*, najpre u Nemačkoj, a potom i u nekim drugim evropskim zemljama (u Austriji, Mađarskoj, Italiji i Engleskoj). U Nemačkoj je nakon talasa štrajkova između 1915. i 1918. godine došlo do formiranja prvih *radničkih veća* i to po ugledu na model *ruskih sovjeta*. Upravo je za razvoj teorije samoupravljanja izuzetno značajna koncepcija *čistog sistema veća* koju su u Nemačkoj teorijski osmišljavali najpre Roza Luksemburg, a potom i Karl Korš. Roza Luksemburg se zalagala ne samo za formiranje i širenje radničkih saveta već, kako se ističe „...opredeljujući se i čvrsto se zalažući za sistem radničkih saveta i njihovu dominantnu ulogu u stvaranju proleterske države“ Roza Luksemburg je videla u njima „jednu društvenu silu za prevrat i prave i potpune nosioce nove državne vlasti“ (nav. prema Radenović, 1977:94)¹⁵.

Radnički saveti su se formirali i u Italiji tokom 1919. i 1920. godine. Nosilac ovih ideja (kao i konkretnih akcija) bio je Antonio Gramši, prema čijem shvatanju *radnički saveti* predstavljaju potpuno novu formu društvene organizacije. Suština Gramšijevog razmatranja uloge radničkih saveta sastoji se u tome da oni predstavljaju istinsku formu organizacije komunističkog društva proizvođača i glavni organ oslobođenja proletarijata. Radnički saveti, kako ističe Gramši, ne samo što upravljaju proizvodnim procesom nego su takođe istinski organi diktature proletarijata; saveti koji nastaju u kapitalističkom društvu u stvari su model za buduće proleterske države (nav. prema Kolakovski, 1985a: 279). Savete treba da biraju svi najamni radnici svake proizvodne jedinice, preuzimajući tako funkcije kapitalista u fabrikama, a vremenom i funkcije organizatora države. Odnosno, kako ističe Gramši, parolu „Sva vlast u tvornici tvorničkim komitetima“ trebalo bi uskladiti sa drugom parolom i to: „Sva državna vlast radničkim i seljačkim savjetima“ (Gramši, 1979: 29-30).

U sklopu svojih razmišljanja o izgradnji proleterske države, Gramši posebno naglašava značaj sovjetskog iskustva, ističući da je ideja radničkih saveta italijanski ekvivalent ruskih sovjeta (nav. prema Kolakovski, 1985a: 254). Stoga navodi sledeće: „Ovakva (proleterska) država se ne improvizira: ruski komunisti, boljševici, već osam meseci rade na tome da prošire i učine konkretnom parolu 'Sva vlast sovjeta'. Talijanski komunisti treba da se obogate ruskim iskustvom i da uštede vrijeme i posao: djelo obnove zahtijevat će već samo po sebi toliko vremena i toliko rada da bi mu trebalo posvetiti svaki dan i svako djelo“ (Gramši, 1979: 31-32).

¹⁴ Iako bi se na osnovu prethodno rečenog moglo zaključiti da je Lenjin u potpunosti prihvatio marksističke postavke o samoupravi proizvođača (i dalje ih sam razvijao), takav zaključak se ipak ne bi smeo izvesti. Ukratko, bez obzira što Lenjin nije odbacio ideju radničkog samoupravljanja, on je smatrao da je najpre potrebno političkim sredstvima izgraditi društvene preduslove za radničko samoupravljanje. Tako je 1921. godine u diskusiji s „radničkom opozicijom“ odbio njen zahtev da se fabrike predaju na upravljanje radnicima, odnosno sindikatima, zbog njihove malobrojnosti i neobrazovanosti („Tko bi upravljao od radnika? Nekoliko tisuća na Rusiju, i to je sve“) (nav. prema Supek, 1969:8).

¹⁵ Ideja samoupravljanja bila je široko zastupljena i u Mađarskoj, a njen najznačajniji predstavnik bio je Đerđ Lukač.

Kao što smo mogli da vidimo, socijalističke ideje imale su za sobom dosta dugu tradiciju, a naučnu utemeljenost su doživele u delima klasika marksizma - Marksa, Engelsa i Lenjina. U kontekstu rasprave o izvorima radničkog samoupravljanja, nastajalo se da se obuhvate oni teoretičari samoupravljanja koji su najviše doprineli razvoju ove ideje. Takođe, kao što je prikazano, prethodno spomenuti oblici samoupravljanja bili su praćeni odgovarajućim teorijskim manifestacijama ili su, s druge strane, i sami bili inspirisani određenim teorijskim dostignućima na planu ostvarivanja socijalističkih ideja. Primera radi, za radničko samoupravljanje u Jugoslaviji može se reći da je predstavljalo ne samo pokušaj ostvarivanja marksističkog samoupravnog koncepta socijalizma, već da je upravo u marksističkoj postavci *odumiranja države* našlo svoj idejni koren (prenošenje ekonomskih funkcija države na radničke kolektive bilo je viđeno kao znak odumiranja države) o čemu će biti reči u poglavlju o radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji.

3. METODOLOŠKI OKVIR ANALIZE

3.1. Predmet, ciljevi i hipotetički okvir analize

Predmet istraživanja predstavljaju činioci nastanka i održivosti radničkog samoupravljanja. Model radničkog samoupravljanja u obliku 'oporavljenih preduzeća' u Argentini odabran je kao jedan od oblika radničkog samoupravljanja na čijem primeru će empirijskim istraživanjem biti analizirani činioci nastanka i održivosti radničkog samoupravljanja. Izbor ovog iskustvenog okvira ima dvostruki značaj. Najpre, radničko samoupravljanje u formi 'oporavljenih preduzeća' predstavlja nov model kolektivnog delanja jednog dela radničke klase u Argentini i to kao odgovor na krizu kapitalističke akumulacije kapitala. Takođe, ovaj model osim što je istorijski aktuelan, nastavlja se na mnogobrojne oblike kolektivnog delanja radničke klase u Argentini tokom čitavog XX veka (štrajkovi, apsentizam, sabotaze, protesti, blokade puteva itd.).

U nastavku rada izlažu se osnovni ciljevi i hipotetički okvir analize.

Cilj 1. Osnovni cilj rada predstavlja ocena održivosti modela radničkog samoupravljanja kao oblika kolektivnog delanja radničke klase.

Cilj 1.1. Specifični cilj se može formulisati kao definisanje i analiza činilaca nastanka i održivosti modela radničkog samoupravljanja.

Cilj 1.2. Istražujući činioce nastanka i održivosti radničkog samoupravljanja, tj. njihovu determinističku vrednost, rad u širem saznavnom smislu ima za cilj otkrivanje pravilnosti u funkcionisanju radničkog samoupravljanja (i to od nivoa radne organizacije, preko nivoa konkretnog društva, pa sve do nivoa društveno-istorijskog sistema).

Cilj 2. Polazeći od osnovnog cilja, rad nadalje posebno stavlja u fokus način na koji se elementi održivosti modela radničkog samoupravljanja (kao uostalom i njegovog nastanka) konstituišu na različitim analitičkim nivoima posmatranja, i to nivou konkretnog društva i društveno-istorijskog sistema.

Cilj 3. Najzad, polazeći od pojma kolektivnog delanja, rad takođe nastoji da pokaže način na koji se radničkim samoupravljanjem (koje se posmatra kao pojavni oblik kolektivnog delanja) mogu ostvariti širi grupni interesi društvenih grupa (održavanje odnosno poboljšanje životnih uslova koji proističu iz njihovih strukturno uslovljenih položaja).

Dakle, ovde se kao problem postavlja ne samo istraživanje činilaca nastanka i održivosti modela radničkog samoupravljanja i time otkrivanje određenih 'društvenih zakonitosti' (pravilnosti u funkcionisanju radničkog samoupravljanja), već se u isto vreme, polazeći od pojma kolektivnog delanja na višem nivou apstrakcije, nastoji pokazati način na koji se kroz proces delanja mogu ostvariti širi kolektivni interesi društvenih aktera.

U epistemološkom pogledu, na ovaj način dolazi do ukrštanja dva saznavna toka: induktivnog i deduktivnog. Najpre, istražujući činioce održivosti radničkog samoupravljanja na nivou pojedinačne radne organizacije i konkretnog društva, rad pretenduje na viši stepen opštosti, a to je otkrivanje

opštih uslova i uzroka ove društvene pojave na nivou društveno-istorijskog sistema. S druge strane, rad se kreće od opšteg pojma kolektivnog delanja prema pojedinačnim pojavama u obliku uspostavljanja i funkcionisanja radničkog samoupravljanja (u okviru konkretno istorijskih društava i pojedinačnih radnih organizacija). U pogledu saznanog aspekta ove analize, na ovaj način nastoje se postići opšta i sistematična naučna saznanja o konstituisanju i funkcionisanju radničkog samoupravljanja. Dakle, na osnovu dobijenih saznanja o determinističkoj vrednosti različitih faktora, utvrđene 'zakonitosti' odnosile bi se ne samo na pojedinačni iskustveni okvir (nivo radne organizacije i konkretnog društva), već i na opštiji nivo. U krajnjoj liniji, na ovaj način postignuta naučna saznanja mogu doprineti mogućnosti predviđanja pojave i održivosti modela radničkog samoupravljanja, gde god budu postojali na ovaj način utvrđeni uslovi/faktori.

Polazeći od napred postavljenih ciljeva ovde su formulisane sledeće hipoteze:

Hipoteza 1. Uvid u istorijski razvoj radničkog samoupravljanja u različitim konkretnim društvima vodi ka pretpostavci da su nastanak i održivost radničkog samoupravljanja kao oblika kolektivnog delanja društvenih grupa zasnovani na kombinaciji/harmonizaciji unutrašnjih činilaca/resursa (tj. činilaca unutar samog preduzeća) u realnom kontekstu koji je predstavljen nizom spoljašnjih činilaca (dakle, činilaca izvan preduzeća). Preciznije, ovde se kreće od pretpostavke da *spoljašnji činioci*, u vidu *sistemskih, strukturalnih, institucionalnih, akcijskih i kontingencijskih činilaca* osiguravaju opšte okvire pojave radničkog samoupravljanja. Sa druge strane, uspešnost njegovog učvršćivanja i same reprodukcije počiva na konstelaciji *unutrašnjih činilaca*, i to *organizacijskih, ekonomskih i subjektivnih činilaca*.

Hipoteza 2. Na osnovu opštih razmatranja načina na koji se konstituiše kolektivno delanje na različitim analitičkim nivoima i istorijsko-uporedne analize radničkog samoupravljanja, polazi se od pretpostavke da su nastanak i održivost radničkog samoupravljanja na nivou konkretnog istorijskog društva uslovljeni činiocima koji proizilaze iz karakteristika društveno-istorijskog sistema i samog oblika reprodukcije načina proizvodnje. Preciznije, elementi koji na nivou konkretnih društava determinišu nastanak i uspešnost modela radničkog samoupravljanja (pa otuda i samog kolektivnog delanja) u značajnoj meri su određeni karakteristikama društveno-istorijskog sistema, koje su i same uslovljene oblikom konstituisanja načina proizvodnje na najvišem analitičkom nivou. Ovde se dalje formulišu sledeće dve specifične hipoteze.

Hipoteza 2.1. Stopljenost društvenih podsistema - političkog, ekonomskog i kulturnog u socijalizmu određuje opšte okvire unutar kojih se javljaju elementi konstituisanja i održivosti radničkog samoupravljanja na nivou konkretnih društava. Dakle, ovakve karakteristike društveno-istorijskog sistema snažno ograničavaju mogućnost razvoja institucionalnog okvira u obliku sindikalnih organizacija radnika, političkih partija, radničkih protesta i sl. Uz to, strukturalni elementi, odnosno karakteristike ekonomske i društvene strukture takođe su snažno uslovljeni oblikom društveno-istorijskog sistema, odnosno integrisanošću društvenih podsistema.

Hipoteza 2.2. Posmatrano na analogan način, relativna razdvojenost društvenih podsistema - političkog, ekonomskog i kulturnog u kapitalizmu određuje elemente koji predstavljaju okvire unutar kojih je moguće zastupati opšte interese određenih društvenih grupa i kanalisati njihove kolektivne akcije, u ovom slučaju, u obliku uspostavljanja radničkog samoupravljanja i njegove održivosti.

Hipoteza 3. Na osnovu teorijskog razmatranja kolektivnog (klasnog) delanja na različitim analitičkim nivoima i istorijske analize radničkog samoupravljanja u različitim društvima pretpostavlja se da je radničko samoupravljanje kao oblik kolektivnog delanja društvenih aktera pogodna forma za artikulisanje kolektivnih interesa u neposrednom odnosu kapitala i rada.

U cilju proveravanja pretpostavki o determinističkoj vrednosti različitih činilaca konstituisanja i reprodukcije radničkog samoupravljanja, analiza će biti smeštena u uporedni okvir unutar kojeg se posmatraju 'oporavljena preduzeća' u Argentini i model radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. O izboru iskustvenog okvira biće više reči u nastavku.

3.2. Metodološki pristup: uzročno funkcionalna analiza i uporedni metod

Metodološki okvir istraživanja je u osnovi određen pomenutim ciljevima. Polazeći od osnovnog cilja - utvrđivanja činilaca nastanka i održivosti modela radničkog samoupravljanja, nameće se upotreba *uzročno-funkcionalne analize i uporednog metoda*¹⁶. Najpre, primenom uzročno-funkcionalne analize nastoji se utvrditi deterministička vrednost različitih činilaca, odnosno njihova funkcija za početno uspostavljanje i reprodukciju sistema radničkog samoupravljanja. Primenom ovog metoda nastoje se utvrditi ne samo elementi (u smislu dovoljnih i neophodnih uslova) koji utiču na uspostavljanje i učvršćivanje radničkog samoupravljanja, već se nastoji utvrditi i njihova specifična uzročna težina. S druge strane, da bi se proverili rezultati koji se odnose na deterministički uticaj različitih faktora, analiza se mora smestiti u uporedni okvir (videti Ilić, 1995:139).

Primena samog uporednog metoda postavlja određene zahteve koji se odnose na izbor iskustvenog okvira. U skladu sa osnovnim načelima primene uporednog metoda, iskustveni okvir će biti ograničen na dva konkretna društva, i to Jugoslaviju i Argentinu. U ovom slučaju, prilikom odabira iskustvenog okvira unutar kojeg će se proveravati uzročno - funkcionalni značaj pojedinih faktora nastojalo se da se uporedni metod primeni na društva tzv. sličnog tipa, čime bi se, koliko je to moguće, sprečila pojava ilustrativnog poređenja. S tim u vezi, u oba analizirana društva model radničkog samoupravljanja je prevazišao okvir pojedinačne radne organizacije. Primena ovog metoda u isto vreme nameće izbor slučajeva koji se u pogledu određenih bitnih obeležja međusobno i razlikuju. Analiza specifičnih karakteristika realno-istorijskog okvira unutar kojeg su se pojavili i razvijali ovi oblici radničkog samoupravljanja omogućice utvrđivanje varijacija koje su neophodne da bi se ustanovio uzročno-funkcionalni značaj pojedinih elemenata za održivost modela radničkog samoupravljanja. Ukratko, radničko samoupravljanje u Jugoslaviji je formirano u okviru socijalističkog sistema društvenih odnosa i to od strane vladajuće grupacije, dok su 'oporavljena preduzeća' nastala u kapitalističkom okruženju i to kao 'reakcija' radnika na ekonomski kolaps i ogroman porast nezaposlenosti nakon 2000. godine. Još jedna bitna razlika nalazi se u tome što je radničko samoupravljanje u Jugoslaviji sa padom socijalizma prestalo da postoji.

Dakle, smeštajući analizu nastanka (uspostavljanja) i održivosti radničkog samoupravljanja u uporedni okvir, nastoje se otkriti opšti uslovi i uzroci pojave i razvoja radničkog samoupravljanja, odnosno specifični uzroci usled kojih se radničko samoupravljanje javlja u svojim posebnim oblicima (u ovom slučaju u oblicima u kojima se javilo u analiziranim društvima).

Kao što je prethodno rečeno, u centru ovog uporednog istraživanja nalaze se 'oporavljena preduzeća' u Argentini. Ovde će analiza biti zasnovana na empirijskom istraživanju oporavljenih preduzeća u Argentini koje je sprovedeno u prvoj polovini 2014. godine. U okviru ovog istraživanja realizovano je 25 dubinskih polu-strukturisanih intervjua sa predstavnicima ERT i 7 intervjua sa ostalim akterima (predstavnicima sindikata, federacija, konfederacije i sl.). Pored toga, detaljna razrada političke i ekonomske istorije ove zemlje predstavljaće osnovu za ispitivanje pretpostavki uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja. Sa druge strane, analiza sistema radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji pretežno će biti zasnovana na sekundarnim izvorima, ali i na rezultatima empirijskog istraživanja s kraja 80-ih *Društvena struktura i kvalitet života* koje je realizovano na teritorije bivše Jugoslavije.

¹⁶ O uzročno-funkcionalnoj analizi i uporednom metodu opširnije u Milić, 1996: 641-677, 742-762.

3.3. Analitički okvir: operacionalizacija činilaca nastanka i održivosti radničkog samoupravljanja

Tabela 1. Operacionalizacija činilaca nastanka i održivosti modela radničkog samoupravljanja

I NIVO	DRUŠTVENO-ISTORIJSKI SISTEMI	
	SOCIJALIZAM	KAPITALIZAM
I opšta dimenzija	ODNOS DRUŠTVENIH PODSISTEMA	
Opis stanja	Integrisanost društvenih podсистema (ekonomskog, političkog i kulturnog)	Odvojenost društvenih podсистema (ekonomskog, političkog i kulturnog)
II opšta dimenzija	SISTEMSKI OKVIRI KOLEKTIVNOG DELANJA RADNIČKE KLAŠE	
Opis stanja	Nemogućnost konstituisanja radničke klase kao kolektivnog aktera	Mogućnost konstituisanja radničke klase kao kolektivnog aktera
II NIVO	KONKRETNO - ISTORIJSKA DRUŠTVA	
	Jugoslavija	Argentina
I opšta dimenzija	SPOLJAŠNJI ČINIOCI	
Specifična dimenzija	I SISTEMSKI ČINIOCI	
Indikator	I Stepen integrisanosti/odvojenosti društvenih podсистema	
Opis stanja	Samoupravni oblik socijalizma kao specifičan oblik socijalističkog društva	Državni kapitalizam Naglašena veza između države i ekonomije, posebno tokom perioda supstitucije uvoza (ISI model, 1930-1976.) i nakon 2000. godine
Indikator	II Specifično-istorijski okviri kolektivnog delanja radničke klase	
Opis stanja	Neprikosnoveni monopol kolektivno-vlasničke klase i nemogućnost oblikovanja, zastupanja i organizovanja alternativnih grupnih interesa	Dugoročna povezanost peronističkog pokreta i radničke klase (značajni ustupi peronizma radničkoj klasi i sl.)
Specifična dimenzija	II STRUKTURALNI ČINIOCI	
Opšti indikator	I Karakteristike ekonomske strukture	
Specifični indikator	Stepen i modaliteti razvijenosti industrijskog sektora	
Opis stanja	Nerazvijenost industrijskog sektora	Razvijenost industrijskog sektora
Opšti indikator	II Karakteristike društvene strukture	
Specifični indikator	Stepen i oblik 'razvijenosti' i integrisanosti radničke klase	
Opis stanja	Institucionalno i ideološki uslovljena fragmentisanost 'radništva'	Razvijena radnička klasa
Specifična dimenzija	III INSTITUCIONALNI ČINIOCI	
Indikator	I Politička artikulisanost interesa radničke klase	
Opis stanja	Komunistička partija predstavljala je organizacijsko sredstvo u rukama nomenklature	Husticijalistička (Peronistička) partija kao interesni zastupnik radničke klase
Indikator	II Ekonomska artikulisanost interesa radničke klase	
Opis stanja	Sindikalna organizacija radnika nalazila se pod snažnom kontrolom vladajuće kolektivno-vlasničke klase	Razvijene i veoma jake sindikalne organizacije
Specifična dimenzija	IV AKCIJSKI ČINIOCI	
Indikator	Oblici i intenzitet radničkih protesta	

Opis stanja	Neukorenjenost i atomizacija radničkih protesta	Duga tradicija radničkih protesta i borbi
Specifična dimenzija	V KONTINGENCIJSKI ČINIOCI	
Indikator	Efekti ekonomskih i političkih kriza	
II opšta dimenzija	UNUTRAŠNJI ČINIOCI	
Specifična dimenzija	I ORGANIZACIJSKI ČINIOCI	
Indikator	I Proces organizacije rada i uslovi rada	
Opis stanja	Otuđenost radnika	Humanizacija radnog procesa
Indikator	II Oblik participacije zaposlenih (način donošenja odluka)	
Opis stanja	Delimična participacija Hijerarhijski model donošenja odluka	Potpuna participacija Demokratski model donošenja odluka
Indikator	III Sistem nagrađivanja	
Opis stanja	Princip 'različitog nagrađivanja za isti rad'; nehomogenost materijalnog položaja	Princip 'jednakog nagrađivanja za isti rad'; homogenost materijalnog položaja
Specifična dimenzija	II EKONOMSKI ČINIOCI	
Opis stanja	Dominantna uloga države u sistemu finansiranja preduzeća; 'kvazitržišna' orijentisanost preduzeća	Sporedna uloga države u finansiranju ERT; funkcionisanje ERT u dominantnom kapitalističkom okruženju
Specifična dimenzija	III VREDNOSNI/SUBJEKTIVNI ČINIOCI	
Indikator	I Vrednosni i interesni obrasci ponašanja	
Opis stanja	Naglašena vrednosna nekonzistentnost	'Delimična' interesna i vrednosna konzistentnost
Indikator	II 'Klasna svest' – samoidentifikacija i percepcija međuklasnih odnosa	
Opis stanja	Otežan proces samoidentifikacije i percepcije međuklasnih odnosa	Razvijena samoidentifikacija i percepcija međuklasnih odnosa

4. ISTORIJSKE PRETPOSTAVKE POJAVE I KONSOLIDACIJE RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA U OKVIRU KONKRETNO- ISTORIJSKIH DRUŠTAVA: ARGENTINA

4.1. Ekonomski i društveni odnosi u Latinskoj Americi tokom perioda kolonijalne vlasti

4.1.1. Karakteristike društvenog sistema u „kolonijalnim silama“ - Španiji i Portugaliji

U okviru nastojanja da se osvetli način na koji su početno formirane osnovne društvene grupe u Argentini neophodno je ukazati na ključna obeležja ekonomske i društvene strukture kolonijalnih područja u zemljama Latinske Amerike. Međutim, razumevanje smisla i pravca promena društveno-ekonomske strukture u Latinskoj Americi biće moguće tek kada se ukaže na osnovne karakteristike društvenog sistema u kolonijalnim silama, pre svega u Španiji i Portugaliji.

Tokom perioda kolonijalnih osvajanja Španija i Portugalija su se nalazile na prelazu između feudalizma u kapitalizam. Tako je, na primer, već u XIV veku trgovačka buržoazija u Lisabonu (Portugalu) preuzela vlast od feudalnih struktura, dok je prisustvo Arapa u Španiji promenilo tok feudalnog razvoja ove zemlje. „Dok je ostala Evropa živela u uslovima prirodne privrede, u Španiji se odvijala relativno živa trgovina. Doneli su šećer, a i pamuk i kulturu gajenja svilene bube, koji su osnova tekstilne industrije. Tajna cvetanja industrije u Španiji i na Siciliji objašnjava se izgradnjom kanala“ (Marx, 1976: 452, nav. prema Vitale, 1983: 51)¹⁷. Da se Španija nalazila u procesu početnog kapitalističkog razvoja pokazuje pre svega jačanje nove društvene klase, trgovačke buržoazije, koja je, zahvaljujući trgovini sa priobalnim zemljama severnog Atlantika, Italijom itd., uspela da akumulira kapital i stekne značajnu ekonomsku moć¹⁸. „Kraljevi i plemstvo, zaduženi kod buržoazije u usponu, morali su da joj dozvole, iako u neznatnoj meri, da učestvuje u upravljanju državom. Tako je mnogo godina pre nego što su francuski i engleski srednji slojevi uspeli da dobiju ključne političke funkcije, špansku buržoaziju priznao Kortes. Već u XIV veku španski gradovi su činili najjači deo španskog Kortesa“ (Marx - Engels, 1854, nav. prema Vitale, 1983: 52).

Ukratko, tokom osvajanja Latinske Amerike, Španija se nalazila na prelazu iz feudalizma u kapitalizam¹⁹. Svakako, španski kapitalizam u XV veku nije bio industrijski kapitalizam, već *trgovački kapitalizam*, „sa ostacima feudalizma, sa feudalnim institucijama i plemićkim titulama“ (Vitale, 1983: 52). Godine 1607. Lope de Vega (Lope de Vega) rekao je za Madrid „zlatnog veka“ sledeće: „Sve se u njemu pretvorilo u dućane“ (nav. prema Brodel, 1989: 45). Opisujući pojavu trgovačkog kapitalizma, Brodel navodi sledeće: „Taj kapitalizam koji se obično označava sintagmom *trgovački kapitalizam* nije čak ni izdaleka obuhvatao celokupnu tržišnu privredu, niti je upravljao njome, iako je ona predstavljala neophodan preduslov njegovog postojanja. Pa ipak uloga kapitalizma u nacionalnim, međunarodnim i svetskim okvirima već je bila očigledna“ (Brodel, 1989: 55).

¹⁷ Kada je reč o Španiji, već tokom IX i X veka slobodan seljak je posedovao sitan zemljišni posed; iako se položaj seljaka, usled organizovanja zemljoposjednika u kasnijim vekovima pogoršao, on se nikada nije sveo na vid kmetstva koji je postojao u drugim evropskim zemljama. Takođe, slobodni gradovi u kojima su seljaci mogli da „kupe“ zaštitu od feudalaca uspostavili su vazalne odnose, koji su bili manje strogi nego u francuskom ili nemačkom feudalizmu. Tako je španski feudalizam bio *sui generis* (Vitale, 1983: 51; Blok, 2012).

¹⁸ Analizirajući prelazak iz feudalizma u kapitalizam, Svizi insistira na spoljašnjim pretpostavkama prelaza u kapitalizam. Prema njegovom shvatanju, „trgovina, rastuća upotreba novca i razvoj gradova delovali su razorno na feudalizam, čime se dovodi u pitanje Dobova tvrdnja da unutrašnje snage menjaju feudalizam. Prema Dobovom mišljenju, razvoj trgovine i tržišne privrede utiču na razaranje feudalizma, jer unutrašnje protivrečnosti, odnosno borba vlastele i kmetova u svakom slučaju imaju uticaj. I Hilton i Robert Brenner dokazuju da postoji vrlo mala korelacija između rasta trgovine i razaranja feudalnih odnosa“ (opširnije u Gottlieb, 1987: 132-134).

¹⁹ Pokušaj da se „prelaz između feudalizma i kapitalizma“ označi kao posebna formacija (Sweezy, 1979, nav. prema Lazić, 1994: 13) neuspešan je zato što „ne može da se odredi kriterijum strukturisanja tog navodnog specifičnog društva, odnosno ukoliko se definiše, onda ne može da se diferencira naredni (ili prethodni) oblik“ (videti Lazić, 1994: 13).

Kapitalistički razvoj u Španiji dostigao je vrhunac tokom XVIII veka, za vreme Burbona kada su donete brojne mere u korist buržoazije i nacionalne industrije²⁰.

Kapitalistički način proizvodnje koji je predstavljao novi (viši) način proizvodnje bio je moguć u Španiji i Portugaliji jer su unutar starog (feudalnog) načina proizvodnje već bile razvijene njegove strukturalne pretpostavke, poput veoma razvijene trgovine i razmene. Uz opšte strukturalne uslove u datom sistemu bila je oformljena i društveno relevantna grupacija koja će na temelju ovih uslova nametnuti novi tip odnosa. Tako su akteri razaranja starog društvenog oblika (feudalizma) i nosioci formiranja novih, kapitalističkih odnosa bili pripadnici trgovačke buržoazije.

U skladu sa karakterom društvenog poretka u Španiji i Portugaliji, možemo reći da osvajanje Latinske Amerike nije imalo feudalni karakter, već su otkriće Latinske Amerike, osvajanje i kolonizacija ovih područja predstavljali "normalan tok događaja za jednu zemlju koja je raskinula svoje veze sa seoskom privredom srednjeg veka" (Vitale, 1983: 53). U skladu sa tim, uspon kapitalizma i proces kolonizacije predstavljali su usko povezane procese. „Ono što se često eufemistički naziva dobom otkrića, zapravo je bilo vreme delimično nasilnog, a delimično komercijalnog potčinjavanja velikog dela sveta evropskim silama. Portugalci i Španci su plovili preko Atlantika i pljačkali blago južnoameričkih carstava koja su razorili [...]“ (Koka, 2016: 48).

Špansko-portugalska osvajanja područja Latinske Amerike u XVI veku označila su početak nove, kolonijalne epohe u razvoju ovog dela sveta. Odmah nakon kolonijalnog osvajanja u osvojenim područjima su osnovana Vicekraljevstva Perua i Meksika. Za osnovnu temu ovog rada važno je istaći da su kolonijalna područja Argentine pripadala *Vicekraljevstvu Perua* (sa Limom kao glavnim gradom) i to sve do 1776. godine, kada je osnovano *Vicekraljevstvo Rio de La Plata* (slika 1 u Prilogu). U pogledu političke organizacije osvojenih područja Latinske Amerike, sve institucije na osvojenim teritorijama osnivale je Kruna ili ovlašćeni pojedinci u ime Krune. S tim u vezi, nije bilo velikih razlika između političke organizacije u osvojenim delovima i Španiji: neke od tradicionalnih španskih institucija jednostavno su bile prenete na novi kontinent (Luna, 2015: 21; Gelman, 2014: 69)²¹. Dok razlike u političkom organizovanju nisu bile posebno izražene, na području ekonomskog i društvenog strukturisanja nastupile su značajne promene. U narednom delu biće reči o promenama u ekonomsko-društvenom uređenju u zemljama Latinske Amerike do kojih je došlo nakon kolonijalnih osvajanja.

²⁰ Povremeni usponi feudalizma onemogućili su da Španija dostigne stepen kapitalističkog razvoja koji je ostvaren u Engleskoj i Francuskoj u toku industrijske revolucije.

²¹ *Adelentadosi*, odnosno plemići koji su bili opunomoćeni od strane Krune da upravljaju osvojenim teritorijama bili su jedna od „prenetih“ institucija. Međutim, usled nastojanja *adelentadosa* da se osamostale od španske krune, ovakav način upravljanja ubrzo je bio ukinut. Umesto njih, predstavnici kralja postali su tzv. službenici, prvo guverneri, a kasnije vicekraljevi. Guverneri su upravljali većim pokrajinama, kao što su Tukuman, Paragvaj i Buenos Ajres, ali su bili odgovorni vicekralju; u slučaju Argentine, to je bio vicekralj Perua u Limi. Vicekralj je imao autoritet jer je bio direktni predstavnik kralja, obično vitez ili plemić. Potrebno je spomenuti i *Audienciju* koja je predstavljala jednu vrstu višeg suda (više o ovome u Luna, 2015: 10, 21; Gelman, 2014: 69). U okviru političke organizacije osvojenih područja, važnu ulogu su imali i gradski saveti (*cabildos*) koji su bili na čelu gradske vlasti. Iako je bilo predviđeno da *cabildosi* nadziru samo gradske poslove, usled velike udaljenosti gradova (poput Kordobe, Santjaga del Estera, Tukumana i Riohe), oni su u praksi obavljali sve poslove vlade, tako da se u njihovim rukama nalazila značajna politička vlast. U sistemu hijerarhije važno mesto zauzimala je i *crkva* (Luna, 2015: 22).

4.1.2. Osvajanje Latinske Amerike i organizovanje proizvodnje plemenitih metala

Analiza osnovnih karakteristika ekonomskog i društvenog razvoja u kolonijalnim područjima predstavlja ključ za razumevanje celokupnog kasnijeg procesa razvoja zemalja Latinske Amerike. Kada je o promenama unutar ekonomskog i društvenog podsistema reč, kolonijalnim osvajanjem Latinske Amerike srušene su (ili su bar izmenjene) stare autohtone strukture društva i privrede i nametnuti novi društveno-ekonomski odnosi koji su odgovarali interesima samih osvajača (konkvistadora).

Analizirajući društvene formacije pretkapitalističkih društava, Svizi je ukazao da su u područjima u kojima su pretkapitalistička društva bila slabo razvijena i teritorije retko naseljene, kolonijalni osvajači primenjivali jedan od sledeća dva metoda. Prvi metod je, kao što ćemo uskoro detaljnije prikazati, obuhvatao organizovanje novih oblika proizvodnje i to *rudarstva* i *poljoprivrede* (Sweezy, 1987: 183). Proizvodi, kao što su zlato, srebro i tropske kulture izvoženi su u matične zemlje uz ogroman profit, dok su se uvozili artikli koji su bili neophodni domaćem stanovništvu (a koje nije bilo moguće proizvesti na domaćoj teritoriji), kao i luksuzna roba za Evropljane koji su se doselili (Sweezy, 1987:183-184). „Ova razmena je u velikoj meri bila neravnomerna i može se smatrati prototipom svih kasnijih oblika neravnomerne razmene između centra i periferije“²². Ovaj obrazac bio je dominantan u Južnoj i Centralnoj Americi, zatim u nekim delovima južne i jugoistočne Azije, kao i u pojedinim delovima Afrike. U drugom slučaju, „osvajači su uništili ili efektivno onemogućili domaće stanovništvo, organizujući doseljenička društva, koja su uvek u izvesnoj meri oblikovali prema interesima vlastite domovine (na primer, u SAD-u, Australiji i Novom Zelandu)“ (Sweezy, 1987: 184).

Kada je reč o novim proizvodnim odnosima u osvojenim područjima, u Latinskoj Americi najpre je uspostavljena rudarska proizvodnja, a nakon iscrpljivanja resursa (prirodnih, ali i ljudskih) došlo je do razvoja poljoprivrede. Dok su interesi metropole uticali na razvoj rudarstva (žed metropole za plemenitim metalima uslovlila je prvu organizovanu eksploataciju zlata i srebra), interesovanje za razvoj poljoprivredne proizvodnje proisteklo je iz želje za bogaćenjem osvajača i njihove predstave (prenesene iz feudalne monarhije) o značaju zemljoposeda (videti Paligorić, 1972: 29-30). U stvari, u Latinskoj Americi je došlo do razvoja onih privrednih delatnosti koje su bile u interesu osvajača, pa su otuda nužno bile povezane sa spoljnom trgovinom, kako bi se akumulisani kapital „dopremao“ nazad u metropolu. Karakter privrednih delatnosti u Latinskoj Americi veoma dobro opisuje Frank. „Ukoliko se žele odrediti dinamične privredne delatnosti u kolonijalnoj privredi, moraju se imati u vidu osobine privrede iz tog perioda. Zaključuje se da su one bile usko vezane za spoljnu trgovinu. Rudarstvo, tropske kulture, ribolov, lov i eksploatacija šuma, u osnovi namenjeni izvozu, predstavljali su ekspanzivne delatnosti koje su privlačile kapital i radnu snagu“ (Frank, 1983: 86).

Pre nego što budu predstavljene karakteristike novouspostavljenih oblika proizvodnje u osvojenim područjima, korisno je da se ukaže na način na koji su područja Latinske Amerike osvojena. Za uspostavljanje kolonijalne vlasti na osvojenim područjima od posebne važnosti su bile karakteristike pokorenog stanovništva - Indijanaca. Domorodačko stanovništvo koje su osvajači zatekli na području Latinske Amerike nalazilo se na različitim stupnjevima razvitka; razlike su bile naročito izražene između onih Indijanaca koji su već stvorili osnove države, poput Inki u Peruu i

²² Kao što ćemo kasnije videti, transfer viška manifestovao se na različite načine. Evo šta o tome kaže Arturo Giljen u tekstu *Prepreke za akumulaciju kapitala u nerazvijenim zemljama*: „Slažemo se sa Hoseom Valensuelom da je istorijski gledano transfer viška iz Latinske Amerike poprimao različite oblike. U kolonijalnoj etapi koja odgovara fazi prvobitne akumulacije kapitala u evropskim kapitalističkim zemljama i stvaranja merkantilističke privrede u Latinskoj Americi, politička potčinjenost je omogućila da se transfer vrši prvenstveno putem vanekonomskih mehanizama. U etapi kapitalizma slobodne konkurencije koja se odlikuje industrijskom ekspanzijom zemalja metropole i u kojoj se u okviru međunarodne podele rada Latinska Amerika specijalizuje za proizvodnju sirovina, transfer poprima oblik neravnomerne robne razmene. Napokon, u imperijalističkoj etapi, koja se podudara sa periodom u kome kapitalizam prerasta u dominantan način proizvodnje, bitni oblik transfera je čisti odliv kapitala na ime stranih investicija što ne znači isto tako da iščezava neravnomerna robna razmena“ (Giljen, 1983: 139).

Asteka u Meksiku²³ i onih koji su bili na nižim stupnjevima razvoja. Prvi su uglavnom živeli na području Anda i Meksika i delimično u Centralnoj Americi, dok su se drugi nalazili na ogromnim prostranstvima između Anda i Atlantskog okeana, i na otocima Karipskog mora (videti Južnič, 1966: 15-18)²⁴. Relativna brojnost i koncentracija indogenog stanovništva na području Srednje Amerike (pre svega Meksika) i Perua, paradoksalno, olakšala je proces osvajanja u ovim područjima, pogotovo u poređenju sa osvajanjem delova Argentine, što zahteva posebno objašnjenje.

Postavlja se pitanje na koji način su Španci uspeli da osvoje carstva Asteka i Inka, carstva koja su bila veoma naseljena, a imala su i svoju relativno razvijenu vojsku²⁵. Iako se na ovom mestu nije moguće baviti razlikama između osvojenih područja, za potrebe razumevanja karaktera kolonijalne vlasti dovoljno je istaći da su velike imperije Asteka i Inka osvojene zahvaljujući, pre svega, stepenu društvenog razvoja koji je postignut u ovim imperijama. Španci su relativno lako osvojili narode koji su živeli sedelačkim načinom života, bavili se intenzivnom poljoprivredom, imali razvijen sistem navodnjavanja i bili organizovani na nivou „države“, sa određenim elementima društvenog raslojavanja²⁶. Uz to, ova društva su bila naviknuta na disciplinu što je umnogome olakšalo nametanje plaćanja poreza i ostalih dažbina²⁷ (Gelman, 2014: 67; Južnič, 1966: 20-21; Kos-Stanišić, 2009: 16-17). Ono što je od presudnog značaja za karakter kolonijalne vlasti u ovom delu Latinske Amerike jeste to što će upravo visok nivo njihovog društvenog uređenja biti pogodan za eksploataciju rudnika zlata i srebra u Meksiku i Peruu, o čemu će biti reči malo kasnije.

Osnovni motivi španskih kolonizatora za osvajanjem ovog dela Latinske Amerike bili su osvajanje područja koja su bila bogata plemenitim metalima. Kristofor Kolumbo prilikom osvajanja ovih područja je izjavio: „Najbolja stvar na svetu je zlato...Dobro je čak i za slanje duša u raj“. U istom duhu, Kortes, osvajač Meksika, dodaje: „Mi, Španci, imamo srčanu manu za koju je zlato najbolji lek“ (nav. prema Frank, 1983:84-85).

Nasuprot tome, kolonijalno osvajanje teritorije današnje Argentine predstavljalo je veoma spor i težak proces. Uz to, nedostajao je i motiv za osvajanjem ovih područja. Nedostatak motiva za osvajanjem ovog dela može se dovesti u vezu sa siromaštvom same teritorije, odnosno nedostatkom plemenitih metala za kojima su osvajači toliko tragali, kao i slabom naseljenošću ovih područja autohtonim stanovništvom (Gelman, 2014: 67). Isto važi i za Brazil u početnom kolonijalnom periodu. „Odsutnost blaga koje bi se moglo lako opljačkati smanjilo je interes Portugala za Brazil u prvim godinama, tim više što je tada portugalska trgovina sa Indijom bila na vrhuncu“ (Furtado, 1976: 9-10, nav. prema Wallerstin, 1986: 257). Odnosno, kako navodi Frank (2002: 34) „Podjednako je jasno da Španci i Portugalci nisu organizovali eksploataciju rudnika na Karibima, Brazilu i Argentini, i drugim oblastima na sličnoj osnovi samo zbog toga što rudnika nije ni bilo u ovim regionima“.

Takođe, razlog nemogućnosti osvajanja ovih delova nalazio se i u prilično jednostavnoj društvenoj i ekonomskoj organizaciji plemena, što im je omogućavalo da se veoma lako i brzo povlače u područja koja su Špancima bila nepristupačna. Fragmentacija domorodačkog stanovništva

²³ Ovdje je potrebno ukazati na određene razlike između Inki i Asteka. Za razliku od Asteka, u slučaju Inki proces nastanka države, odnosno prerastanje plemenskih organa u političke institucije nije bio završen sve do dolaska Španaca. Na ovo posebno ukazuje organizacija vojske (videti Lazić, 1979: 393).

²⁴ Poređenja radi, na teritoriji koja danas obuhvata SAD živelo je oko 846000 Indijanaca, dok ih je na teritoriji koju su pokorili Španci i Portugalci bilo oko 19 miliona (videti Južnič, 1966: 19).

²⁵ Ovdje su posebno bile prisutne razlike. „Vojničke redove (kao Azteci) ili bilo koji oblik stajaće vojske Inke nisu poznavale sve do pred kraj svoje istorije [...] Bila je to vojska koja je pobeđivala brojnošću, a ne posebnom veštinom ili organizacijom. Zato je i otpor Špancima bio daleko slabiji od azteškog“ (Lazić, 1979: 393-394).

²⁶ Iako je, na primer, društvo Inka posedovalo značajne kastinske elemente, pa su se tako pojedine grupe u znatnoj meri samoreprodukovale, moguće je govoriti o postojanju klasnih razlika. Tako su se na osnovu tri uloge u podeli rada (proizvodnja, administracija, vojska) Inke organizovale kao vladajuća klasa. Vrh vladajuće klase, međutim, nije bio homogen, već su se razlikovale tri podgrupe (opširije u Lazić, 1979: 379-380). Sa druge strane, osnovnu masu stanovništva činili su poljoprivredni proizvođači koji su radili za vladajuću klasu. Međutim, ne može se govoriti o eksploataciji, budući da se nastojalo da rad bude ravnomerno raspoređen, tako da nikoga preterno ne iscrpljuje. Obe osnovne klase, čiji se društveni položaj zasnivao na položaju u podeli rada, nosile su jasne tragove svog plemenskog porekla. Pored ove dve klase, u Peruu se tada pojavila i nova klasa, čiji se položaj zasnivao na svojini, a koja se nazivala *yanacone* (opširnije u Lazić, 1979: 383-384).

²⁷ Opširnije o činiocima koji su dodatno omogućili osvajanje ovih carstava u Kos-Stanišić, 2009: 16-17.

koje je naseljavalo područje Argentine se ističe kao dodatni ograničavajući činitelj kolonizacije (Gelman, 2014: 67). Reč je o tome da su na ovom području postojale različite grupe autohtonog stanovništva, pa su se tako, s jedne strane, mogli naći nomadi, lovci i skupljači plodova, bez elemenata društvenog raslojavanja i stalnog mesta boravka, dok su se na drugom kraju nalazile autohtone grupe stanovništva koje su se bavile poljoprivrednom proizvodnjom i stočarstvom (neke od ovih grupa su pripadale imperiji Inki, živele su u organizovanim društvenim zajednicama i bile su naviknute na plaćanje poreza i sličnih dažbina) (Gelman, 2014: 68)²⁸. Ono što je u svakom slučaju važno za karakter kolonijalne vlasti u Argentini jeste to da su na prostorima argentinskih pampi, kao i južnom Čileu, ove grupe (na primer ratoborna plemena Araukanci - Araucanos)²⁹ pružale žestok otpor kolonizaciji i na takvim se teritorijama 'bela' vlast stabilizovala tek posle sticanja političke nezavisnosti početkom XIX veka (Južnič, 1966: 22).

Dakle, kako područje Argentine nije bilo bogato plemenitim metalima, interesi kolonijalne vlasti za osvajanjem ovog dela Latinske Amerike nisu bili naročito izraženi, što je dovelo do toga da se samo mali deo argentinske teritorije nađe pod kolonijalnom vlašću. Tako će region Rio de la Plate, u kome nije bilo plemenitih metala, tek kasnije postati značajan.

Prethodno izlaganje upućuje na zaključak da su se u osnovi kolonijalnog osvajanja nalazila sledeća tri najvažnija činioca. Najpre, radilo se o interesima kolonizatora za osvajanjem područja koja su bila bogata plemenitim metalima. Kako navodi Wallerstin: „Međutim, to je zaista nevažno (ovde se misli na koristi od indijskih šuma, prim. IP) u usporedbi sa plemenitim metalima, drvom, kožom i šećerom što ih je isporučio Novi svijet čija se proizvodnja tokom stoljeća razvila od običnog skupljanja do stabilnog oblika proizvodnje sa jeftinom radnom snagom i evropskim rukovođenjem, što je dovelo do transformacije društvene strukture tih područja i njihovog uključivanja u evropsku svjetsku privredu [...] Tako su koristi američke kolonizacije u određenom smislu veće. S druge strane, kolonizacija Amerike je bila mnogo teža. Kombinacijom tih dvaju faktora Amerika je postala *periferija* evropske svjetske privrede u šesnaestom stoljeću, dok je Azija ostala *vanjsko poprište*“ (Wallerstin, 1986: 245). Potom, kao što smo prethodno mogli da vidimo, činioci koji su takođe doprineli osvajanju ovih područja bili su i gustina naseljenosti, odnosno postojanje radne snage, i tip društvene organizacije pretkolonijalnog društva. Uz to, ovde je potrebno spomenuti i geografsku udaljenost koja je umnogome omogućila kolonizaciju područja Latinske Amerike³⁰.

Analizirajući proces prvobitne akumulacije kapitala u kolonijama, Frank veoma dobro sumira činioce koji su se nalazili u osnovi kolonijalnog osvajanja Latinske Amerike. „Kombinacija srebra, Indijanaca i prekolumbovske društvene organizacije u visokocivilizovanim oblastima Meksika i Perua, omogućila je da se ograničene investicije u transport ljudi i robe odmah umnože. Evropa je oskudevala u kapitalu i radu potrebnim za akumulaciju osnovnog kapitala [...] pa je početni kapital morao priteći od inostranog rada i finansiranja, od Indijanaca iz Latinske Amerike i crnaca iz Afrike“ (Frank, 1983: 85).

Videli smo da je osnovni motiv osvajanja delova Latinske Amerike bilo prisustvo plemenitih metala, tako da je nakon osvajanja usledilo organizovanje rudarske proizvodnje. U skladu sa tim, sada će biti ukratko predstavljene karakteristike proizvodnje plemenitih metala, kao i njene posledice na društvena kretanja. Kada je reč o eksploataciji plemenitih metala (zlata i srebra), prvu fazu

²⁸ Između ove dve grupe nalazile su se brojne autohtone grupe sa različitim oblicima društvene i političke organizacije, različitim pristupom resursima, ali u većini slučajeva bilo je reč o autohtonim grupama sa malim brojem stanovnika koje su bile relativno nezavisne jedna od druge (Gelman, 2014: 68).

²⁹ Do polovine XVII veka u ratu sa Araukancima poginulo je 30000 Španaca, 60000 Indijanaca na strani krune i 200000 Mapučes Indijanaca, što ukazuje da je tokom ovog rata bilo više žrtava nego tokom celog osvajanja španske Amerike (Encina, 1959, nav. prema Paligorić, 1972: 24). Snažan otpor uspostavljanju kolonijalne vlasti pružala su i plemena Chichimeci u severnom Meksiku (Kos-Stanišić, 2009: 16).

³⁰ U cilju ilustracije udaljenosti Latinske Amerike, ovde će biti naveden Chaunuov opis vremena potrebnog za putovanje od Španije do Amerike i vremena od Španije do Azije. Evo šta Chaunu kaže za prvo putovanje: „Odlazak mjesec dana, povratak šest tjedana, kružno putovanje uključujući utovare i istovare, u jednogodišnjem ciklusu uključujući sve između mrtvih zimskih razdoblja“. „Na najudaljenijim tačkama – uzmimo na primer osovina Sevilla – Manila 1565. godine - svijet stvoren dugim transformacijama 15. i 16. stoljeća je petogodišnji svijet. To jest, potrebno je u proseku pet godina za kružno putovanje od Španjolske do Filipina“ (nav. prema Wallerstin, 1986: 246).

kolonijalnog osvajanja (pre svega Meksika i Perua) karakterisalo je takoreći pljačkanje prirodnih bogatstava, da bi u drugoj fazi, koja je trajala do sredine XVI veka, napori Španaca bili usmereni na otkrivanje novih nalazišta plemenitih metala (Furtado, 1976: 19). Proizvodnja plemenitih metala imala je dva glavna obrasca: iskopavanje aluvijalnog zlata i proizvodnja srebra. U pogledu prvog obrasca, potraga za nalazištima zlata objašnjava „neobično razbacane“ obrasce naseljavanja u prvim godinama kolonizacije: u roku od nekoliko decenija Španci su, bez obzira što su bili malobrojni, zauzeli prostor od severnog Meksika do Čilea. Ipak, iskopavanje zlata nije bilo od posebnog značaja. U Zapadnoj Indiji³¹, u kojoj su se nalazila važna nalazišta zlata, nakon brzog iscrpljivanja zlata u prvoj polovini XVI veka, usledila je depopulacija domaćeg stanovništva. Stanovnici koji su preživeli teške uslove rada koji su im bili nametnuti u rudnicima prebačeni su u druge regije, u kojima je njihov rad mogao biti profitabilniji (Furtado, 1976: 26). Sa druge strane, proizvodnja srebra (vađenje i prerada metala) imala je sasvim drugačiju ulogu. Iskopavanje srebra, za razliku od površinske eksploatacije zlata, zahtevalo je značajna kapitalna ulaganja, i pri tome je predstavljalo značajne stubove rasta. Karakteristike iskopavanja srebra bile su takve da je u početnim fazama eksploatacije, vađenje minerala bilo relativno lako, s tim da su rude bile lošijeg kvaliteta, dok je na većim dubinama kvalitet ruda bio znatno bolji. Proizvodnja srebra ne samo da je bila održiva, već se vremenom povećavala, što je uslovalo ubrzan proces urbanizacije (neki rudnici su radili ne samo decenijama, već i vekovima) (Furtado, 1976: 27). Prema popisu koje je organizovao vicekralj Francisco de Toledo, dvadeset i pet godina nakon otkrića poznatog rudnika u Potosiju³², 120000 stanovnika je živelo u blizini „čudesne srebrne planine“. Do 1650. godine populacija se povećala na 160000, što je predstavljalo najveću urbanu anglomeraciju u Americi tokom kolonijalnog razdoblja. S tim u vezi, potrebe za hranom, odećom i predmetima za kućnu upotrebu, kao i za građevinskim materijalom i životinjama za prenošenje tereta, dovele su do pojave *satelitskih ekonomija* i razvoja protoindustrijskih oblika proizvodnje. Tako je u Čileu došlo do razvoja poljoprivredne proizvodnje, čiji su proizvodi bili namenjeni peruanskom tržištu. Na sličan način, delovi severne Argentine, koji su bili relativno gusto naseljeni indijanskom populacijom, postali su centar snabdevanja Gornjeg Perua tekstilom i životinjama za prenos robe. Lanac ekonomskih odnosa stvoren je između regiona u kojima se proizvodilo srebro, regiona Arike, odakle je srebro bivalo otpremano u Limu, same Lime, koja je bila glavni administrativni centar i regiona Kordoba - Tucuman u Argentini, odakle su pristizali zanatski proizvodi i tovarne životinje (Furtado, 1976: 27).

Eksploatacija plemenitih metala velikim delom se zasnivala na neslobodnom i prinudnom radu koji je bio nametnut domaćem stanovništvu - Indijancima. Za potpuniji uvid u društvene odnose tokom kolonijalne vlasti neophodno je ukazati na način na koji su Španci pokoreno stanovništvo dovodili u položaj lične zavisnosti³³. Sva osvojena zemlja pripadala je Kruni, tj. kralju Španije ili Portugalije; zemlja je mogla biti podeljena 'zaslužnim' učesnicima osvajačkih pohoda i kasnije svakome ko je takoreći uspeo da obezbedi milost krune. Takav posed se nazivao *repartimiento* (što znači 'podela') (Južnič, 1966: 18). Oblici pomoću kojih su uspostavljeni odnosi lične zavisnosti Indijanaca često su se nazivali veoma eufemistično. Tako je najčešći oblik uspostavljanja lične zavisnosti početkom XVI veka bio poznat kao *enkomienda* (špan. *encomienda*)³⁴, koja je predstavljala određenu vrstu koncesije nad teritorijom - velikim kompleksima zemljišta³⁵ i nad

³¹ Odnosno Antilima, koji predstavljaju veliku grupu ostrva koja se nalaze između Atlantskog okeana, Meksičkog zaliva i Karipskog mora.

³² Prostor koji obuhvata teritoriju današnje države Bolivije (Luna, 2015: 9). Zahvaljujući iskopavanju srebra u rudnicima, grad je doživeo pravi procvat u XVI veku. Prema legendi, iskopano je toliko srebra da bi se od Potosija do Madrida mogao sagraditi most od srebra, a pored njega most od kostiju umrlih rudara. I u današnjem španskom jeziku postoji izreka, odnosno oznaka za veliku vrednost: „Valer un Potosi“ - „Vredi kao Potosi“ (Luna, 2015: 235).

³³ Bez obzira što su Indijanci formalno bili proglašeni za „slobodne vazale“ Krune, sa istim zakonskim pravima kao i njeni podanici u Evropi, uz pomoć kolonijalne uprave, bio je sačinjen čitav niz regulativa na osnovu kojih su Indijanci zauzimali nepriviligovane položaje. Na primer, Indijancima nije bilo dozvoljeno da imaju sedlo i uzde na konju, da poseduju oružje, niti da se oblače kao Španci (Južnič, 1966: 20).

³⁴ Od španske reči *encomender*, što znači *poveriti*.

³⁵ *Encomienda* je bila vremenski ograničena na „jedan do dva života“ i nije mogla biti nasleđivana, dok je mogla biti oduzeta i ustupljena drugom *enkomenderu* (Paligorić, 1972:31).

domorodačkim stanovništvom, koju je španski kralj dodeljivao službenicima krune - enkomenderima (*encomendero*), uz obavezu da se brinu o obradi zemljišta, ubiraju dažbine, ispunjavaju vojne obaveze i preobraćaju stanovništvo u katoličku veru (Vitale, 1983: 53; Luna, 2015: 24-25; Paligorić, 1972: 31; Gelman 2014:81)³⁶. To su, dakle, privremene koncesije koje enkomenderu daju pravo ubiranja dažbina od Indijanaca, ali ne čistu svojinu nad zemljom, kao ni pravo raspolaganja radnom snagom³⁷. Prema Brodelovom shvatanju, "*encomiendas* su posedi koji su u teoriji bliži 'feudalizmu', iako su te koncesije indijanskih sela Špancima pre imale oblik 'dobara datih na uživanje' nego 'lena' " (Brodel, 2007:412).

Ono što je sa stanovišta organizovanja novih oblika proizvodnje (u ovom slučaju eksploatacije plemenitih metala) važno jeste da je sistem *encomienda* obezbedio okvir za koncentraciju stanovništva čiji je rad bio eksploatisan (i to ne samo u rudnicima, već i u poljoprivrednoj proizvodnji koja je bila namenjena urbanom stanovništvu rudarskih naselja) (Furtado, 1976:19).

Društvena organizacija zasnovana na *encomiendi* bila je najefikasnija u regionima u kojima je stanovništvo bilo relativno gusto naseljeno, gde je postignut određeni nivo materijalnog razvoja i gde su bili prisutni određeni elementi društvene stratifikacije (na primer u Meksiku i Peruu). Sa druge strane, u regionima u kojima su Indijanci imali veoma nizak nivo materijalnog razvoja, *encomienda* se pokazala neefikasnim oblikom društvene organizacije (i iscrpljivanja viška rada), a enkomendero je pribegavao direktnijim oblicima prisilnog rada (Furtado, 1976: 18). Služeći kralju, enkomenderi su postepeno dobijali „snagu“ feudalnih lordova, s obzirom na to da Indijanci nisu bili njihovi robovi, „niti su mogli biti predmet trampe, prodaje ili preseljenja“ (Luna, 2015: 25). Ipak, za razliku od feudalnih lordova koji su izvlačili višak rada od stanovništva, koji se potom na različite načine koristio u istom regionu, španski osvajači, kojima je bila poverena *encomienda*, bili su usredsređeni na obezbeđivanje viška koji bi se mogao preneti nazad u Evropu³⁸(otuda *encomendero* nije bio zainteresovan za obezbeđivanje viška koji bi se mogao koristiti samo na lokalnom nivou)³⁹.

Sistem *encomienda* bio je prisutan i u Argentini i funkcionisao je po sličnim obrascima, tako da se pokoreno stanovništvo i ovde našlo pod teretom nametnutih obaveza. Na teritoriji *Rio de La Plate* najčešći oblik danka predstavljalo je obavljanje različitih poslova za vlasnike poseda na kojima su Indijanci uglavnom živeli. Tako su, na primer, enkomenderi u Mendosi 'zapošljavali' indogeno stanovništvo na različitim poslovima u lokalnoj zajednici (obrađivanje zemljišta, kućni poslovi itd). Ipak, jedan od najčešćih poslova, bar na početku kolonijalnog perioda, i ovde je bio rad u rudnicima u Potosiju. Kako piše Gelman „[...] Indijance su pre svega vodili na drugu stranu kordiljera (Anda -

³⁶Španski osvajači su na neki način želeli da ukažu na svoje misionarstvo u Americi, jer su španske političke institucije bile tesno povezane sa institucijama Katoličke crkve (Južnič, 1966: 20-21). S tim u vezi, u literaturi se može naći da je *encomienda* osnovana u cilju zaštite stanovništva Južne Amerike uopšte (sa izuzetkom Buenos Ajresa, gde Indijanaca nije bilo ni u tragovima), a posebno pokrajine Tukiman. Zauzvrat, Indijanac je bio u obavezi da vlasniku poseda (*encomenderu*) plaća radom ili dankom u naturi ili da mu posle 1615. godine plaća nametnuti desetak (Luna, 2015: 24; Frank, 2002: 41). Položaj enkomendera može se uporediti sa položajem feudalnih lordova u srednjovekovnoj Evropi. Poput feudalnih lordova, enkomendero je imao vojne obaveze i morao je da osigura bezbednost u lokalnoj sredini o svom trošku. U regionima u kojima su Indijanci vrlo brzo potčinjeni kolonijalnoj vlasti, vojne obaveze enkomendera bile su samo formalne, dok u regionima u kojima se rat protiv Indijanaca odvijao veoma dugo (kao u slučaju Čilea), ove odgovornosti su se pokazale kao veliki teret (Furtado, 1976: 17).

³⁷ Enkomenderi, međutim, često nisu poštovali ova ograničenja. Tako se, na primer, u jednom izveštaju iz 1553. kritikuje „nečasni gospodari koji prodaju svoje Indijance [...]“ (Brodel, 2007: 412). Kako navodi Brodel, enkomenderi su „samo teorijski u službi španskih vlasti, kao i službenici Krune. Encomenderosi se trude da se oslobode tih ograničenja, pa kriza njihovih poseda počinje već 1554, kada dolazi do pobune braće Pizaro u Peruu. Kriza će se produžiti godinama, jer je sukob između encomenderosa i službenika Krune bio neminovan. Službenici - *corregidores* i *oidores* audijencija - to jest kolonijalnih skupština stvorenih po ugledu na *audiencias* u Španiji - bili su najčešće okrenuti protiv vlasnika koji bi, da su bili prepušteni sami sebi, veoma brzo stvorili i obnovili feudalni sistem. Mnoge delatnosti španske Amerike (iako ne sve), tvrdi Georg Friderisi, ubrzo su se pretvorile u klasični birokratizam. A to se teško može pomiriti s klasičnom predstavom o feudalizmu“ (Brodel, 2007: 412).

³⁸ Kolonijalna osvajanja su sprovedena kako bi se spasila apsolutna monarhija. Otuda je cilj bio brzo bogaćenje i povratak u metropolu obogaćenih hidalgua (plamića) (Paligorić, 1972: 28).

³⁹ Nezainteresovanost enkomendera za korišćenje kapitala na lokalnom nivou Furtado objašnjava time što je krajnji cilj upuštanja u „američku avanturu“ bio postizanje željenog ekonomskog i društvenog položaja u metropoli – Španiji, ali ne i u kolonijama (Furtado, 1976: 18).

prim. IP), kako bi radili u rudnicima zlata, koji su od tada zabeležili prvi snažan ciklus ekspanzije i u kojima su mnogi enkomenderi bili vlasnici. Tako je na ovakvim iscrpljujućim poslovima u rudnicima i kućnim poslovima veliki broj Indijanaca provodio živote“ (Gelman, 2014: 83). Enkomenderi u Kordobi su radili isto: angažovali su indogeno stanovništvo na obrađivanju zemlje, otvarali su tekstilne radionice u kojima su radili muškarci, žene i deca koji su živeli na enkomijendama koje su bile pod njihovom kontrolom. I u Kordobi su enkomenderi slali kontingente domorođačkog stanovništva u Potosi gde su ih zapošljavali kao radnike u rudnicima, za šta su dobijali određenu nadoknadu (Ibid).

U Latinskoj Americi *encomienda*, koja je dobila oblik direktne raspodele domaćeg stanovništva među „tražiocima zlata“, dovela je do katastrofalnih posledica, koje su se prvenstveno manifestovale u vidu raspadanja tradicionalnog načina života i drastičnom smanjenju broja autohtonog stanovništva (Furtado, 1976: 18). Kao što smo prethodno videli, proizvodnja u rudnicima zahtevala je raseljavanje domaćeg stanovništva, što je poremetilo ustaljeni model proizvodnje hrane autohtonih zajednica, usled čega je došlo do raspada velikog broja porodičnih zajednica. Tako je sam proces osvajanja doveo do prisilnog premeštanja, posebno odraslih muškaraca, koji su praktično uništeni dugim marševima i prisilnim radom. S druge strane, kako bi se obezbedile stalne zalihe hrane za rudarske zajednice i gradove, preostalo seosko stanovništvo našlo se takođe pod velikim teretom nametnutih obaveza. Konačno, drastično smanjenje broja autohtonog stanovništva objašnjava se i bolestima koje su Španci doneli (Gelman, 2014: 82-84; Furtado, 1976: 6)⁴⁰. Iako se podaci koji se odnose na smanjenje broja autohtonog stanovništva moraju uzeti sa izvesnom rezervom⁴¹, na osnovu njih možemo jasno videti da je u periodu od kraja XVI do XVII veka broj Indijanaca koji je bio obuhvaćen sistemom *encomienda* zabeležio drastičan pad, da bi se dokumentovano smanjenje još više produbilo tokom XVIII veka (videti Gelman, 2014: 82-84). “Posebne okolnosti *Conquiste* i kasnijeg zauzimanja gusto naseljenih područja dovele su do potpunog uništenja autohtonog stanovništva. Da bismo razumeli ovaj poseban fenomen, koji gotovo da nema paralelu u istoriji čovečanstva, moramo imati na umu da je u vreme osvajanja autohtono stanovništvo bilo skoncentrisano u planinskim regionima, gde se bavilo zanatskom i poljoprivrednom ekonomijom, upotrebljavajući složene tehnike za korišćenje zemljišta i vode, i karakterišući se veoma složenim sistemom društvene organizacije“ (Furtado, 1976: 6).

Pogoršana demografska situacija u osvojenim područjima uslovlila je donošenje određenih uredbi u cilju zaštite indogenog stanovništva od dalje eksploatacije i fizičkog uništenja. Tako su još sredinom XVI veka (1542) doneti Novi Zakoni Indije (*Nuevas leyes de Indias*) i veliki broj kraljevskih naredbi (*Real Cedula*) u kasnijem periodu, na osnovu kojih je bilo regulisano plaćanje poreza, ali i zabranjeno ropstvo Indijanaca i njihov prisilni rad. Takođe, zakoni su predviđali poništenje naslednog prava za dve generacije, tj. kraj neograničenoj koncesiji *encomiende*. Enkomenderi više nisu bili gospodari Indijanaca niti su mogli da nametnu svoju 'pravdu', jer „Indijanac više nije bio gospodarev kmet, nego podanik kralja“ (Vitale, 1983: 53)⁴². Upravo je strah

⁴⁰ Smanjenje radne snage uslovlila je, kako velika epidemija od 1545. do 1548. godine, tako i fizička iscrpljenost stanovništva (videti Frank, 2002: 42).

⁴¹ Populacija španske Amerike u periodu sticanja nezavisnosti bila je znatno manja u odnosu na period otkrića. Prema određenim procenama, u oblastima koje su zauzeli Španci u vreme osvajanja bilo je oko 50 miliona Indijanaca. Ilustracije radi, procenjuje se da je meksička populacija, koja je u vreme kolonijalnih osvajanja imala oko 16 miliona, tokom jednog veka smanjena na jednu desetinu od ukupnog broja (Furtado, 1976: 5). Zbog teških uslova rada u rudnicima gde su radili isključivo Indijanci, prema nekim procenama, umrlo je čitavih 8 miliona (Luna, 2015: 235). Dalje, u Tukumanu je 1596. godine bilo 56 500 poreznika, da bi taj broj 1607. godine iznosio 16200, a sredinom XVIII veka jedva 2000 (Gelman, 2014: 82-84). Međutim, dok je rudarska proizvodnja u španskoj Americi dovela do depopulacije određenih regiona, ona je u Brazilu imala suprotan efekat. Eksploatacija aluvijalnog zlata i dragog kamenja početkom XVIII dovela je do značajnih imigracionih kretanja iz Portugalije u Brazil, što je u velikoj meri promenilo demografsku i etničku sliku Brazila (Furtado, 1976: 7).

⁴² Kako navodi čileanski istoričar Amunategi, ovakve odredbe mogle su se primenjivati na Asteke i peruanske domoroce, ali ne i na čileanske Indijance, koji su usled trovekovnog otpora više puta osuđivani na ropstvo i bili primorani da rade na poslovima ispiranja zlata ili obrade zemlje. Međutim, tamo i gde su postojali uslovi za primenu naprednog kolonijalnog zakonodavstva, interesi kreola i težnja za ekonomskom moći bili su glavna smetnja njegovom sprovođenju (Paligorić, 1972: 32). Tako neki od zakona nisu poštovani, već su im se enkomenderi odupirali pobunama, poput onih u Nueva

od jačanja ekonomske nezavisnosti kolonija uticao na sadržaj zakona koji se odnosio na protivljenje ukidanju sistema koncesija i prelasku zemlje u privatno vlasništvo. Takođe, potreba zaštite domorodačkog stanovništva objašnjava se strahom metropole od njihovog nestanka, čime bi se mogla dovesti u pitanje dominacija metropole nad kolonijama, samim tim što bi nestao osnovni faktor proizvodnje – radna snaga (Paligorić, 1972: 32). Kako se navodi...“mere monarhije u 'korist' Indijanaca nisu proizašle iz nekog poštovanja ljudske ličnosti, već iz jedne kapitalističke motivacije: da zaštite eksploatisanu radnu snagu od fizičkog istrebljenja jer su Indijanci kopali plemenite metale za krunu“ (Vitale, 1983: 53).

Posebne mere bile su donete kako bi se zaštitilo indogeno stanovništvo i u Argentini. Tako su donete uredbe za područje Rio de la Plate i Paragvaj 1611. godine, dok su godinu dana kasnije (1612) donete mere i za Tukuman (Gelman, 2014: 85). Na osnovu ovih uredbi ropstvo je bilo zabranjeno, kao i prisilni rad Indijanaca, plaćanje poreza bilo je ograničeno na muškarce starosti od 18 do 50 godina, dok je iznos poreza na godišnjem nivou ograničen na 5 pezosa. Takođe, na osnovu ovih uredbi plaćanje poreza bilo je moguće zameniti robom ili radom Indijanaca za „feudalnog gospodara“, s tim što je rad Indijanaca bio ograničen na maksimalnih 30 dana godišnje⁴³. Pokušaji da se ograniči eksploatacija Indijanaca koji su bili obuhvaćeni sistemom *encomienda*, očekivano, naišli su na oštre reakcije enkomendera, koji su na kraju uspeali da modifikuju određene uredbe (udvostručen je iznos poreza, dok je broj dana neplaćenog rada Indijanaca povećan na čak 120) (Ibid).

Kao što smo mogli da vidimo, predložene mere u cilju zaštite indogenog stanovništva od preterane eksploatacije donete su isuviše kasno - domorodačko stanovništvo je već bilo pred gotovo fizičkim nestankom! *Encomienda* koja je bila zamišljena (i zakonom precizirana!) kao oblik zaštite Indijanaca, u praksi se pokazala kao dobar način za ubiranje viška rada Indijanaca i za sprovođenje direktne prinude.

Sa stanovišta analize daljeg razvoja društvenih odnosa u kolonijalnom periodu, od posebnog značaja je to što je sistem *encomienda* nakon 'kraćeg' perioda bio ukinut. Ovome je u velikoj meri doprineo dugotrajan pad proizvodnih aktivnosti u rudnicima, čime su mogućnosti prenosa akumuliranog bogatstva Kruni postale ograničene. Opšte uzev, ako se ima na umu da je u kolonijalnim područjima *encomendero* jednostavno delovao kao sakupljački agent, jasno je da je *encomienda* ubrzo izgubila izvorni karakter. Posledično, ova institucija je postepeno izumirala (još od kraja XVI veka) i formalno je ukinuta početkom XVIII veka, čime je i lični rad Indijanaca na imanju enkomendera bio ukinut (Furtado, 1976: 29). Ipak, kako bi se omogućilo subvencionisanje opadajuće rudarske proizvodnje zadržani se određeni oblici prisilnog rada domorodačkog stanovništva „[...] prinudni rad na imanju gospodara biva zamenjen porezom u novcu, sistemom koji je u Meksiku nazvan *el cuatequil*, a u Peruu i Čileu *mita*⁴⁴ [...] Nadničari su predstavljali embrione kapitalističkog odnosa među klasama i jednu novu klasu radnika. U XVII veku, sa eksplozivnim priraštajem mestika, zemljoposjednici i vlasnici bili su primorani da plaćaju nadnice kako bi dobili radnu snagu...“ (Vitale, 1983: 54). Na taj način, *encomienda* ustupa mesto najamnim odnosima, i to u mnogim slučajevima već za vreme kolonijalne vladavine (Južnič, 1966: 29).

Iako se Španija veoma dugo suprotstavljala ukidanju sistema koncesija i prelasku zemlje u privatno vlasništvo, vremenom je došlo do iščezavanja ovog sistema i njegovog pretvaranja najpre u naslednu (tako što su privilegije produžavane sa „jednog na dva“ na „tri do četiri života“), a potom u privatnu svojinu⁴⁵. Tako su posedi koje je Kruna prethodno podelila po različitim osnovama postali trajna lična svojina potomaka osvajača, kreola. Ono što je, međutim, sa stanovišta procesa društvenog strukturisanja bitno jeste to da je *encomienda*, koja je podrazumevala koncentraciju poseda

Granadi 1563. i u Meksiku 1564. godine. Kralj je ubrzo suspendovao *Nove zakone* (Kos-Južnič, 2009: 19; Vitale, 1983:53).

⁴³ U uredbama su regulisani još neki oblici prisilnog i neplaćenog rada (npr. „mitayo“ i „yanacozgo“). Opširnije o ovome u Gelman, 2014: 85.

⁴⁴ Na drugom mestu se može naći da promenjeni sistem *encomienda* (mita) u Čileu nikada nije zaživeo jer nije odgovarao čileanskim potrebama (videti Frank, 2002: 41).

⁴⁵ U Čileu su još u XVII veku (1693. godine) privilegije pretvorene u privatni posed uvođenjem prava primogeniture (*mayorazgos*) (Paligorić, 1972: 33).

predstavljala u stvari početnu fazu formiranja velikih poseda - latifundija, koje će, kao što ćemo videti, ostaviti trajan pečat na ekonomsku strukturu Latinske Amerike, ali i na konstituisanje ključnih društvenih odnosa.

4.1.3. Plantažna ekonomija i robovlasništvo

Nedostatak radne snage koja je usled bespoštedne eksploatacije u kolonijama značajno smanjena, uz iscrpljivanje velikih količina zlata i srebra u rudnicima plemenitih metala doveli do smanjenja proizvodnje u rudnicima (ovim se profit od rudarstva smanjio u apsolutnoj i relativnoj vrednosti u odnosu na poljoprivredu). U isto vreme, došlo je do porasta cena poljoprivrednih proizvoda, tako da je poljoprivredna proizvodnja postala mnogo profitabilnija delatnost nego što je bila. „Odražavajući napredak poljoprivredne proizvodnje, iznos poreza u naturi od 1779. do 1803. skoro se udvostručio [...] Po prvi put vrednost poljoprivredne proizvodnje u naturi premašuje vrednost rudarske proizvodnje uprkos činjenici da je vrednost rudarske proizvodnje dostigla maksimum od 1779. do 1803. godine...porast blagostanja u poslednjih trideset godina XVIII veka pogoršao je ekonomske nejednakosti kolonijalnog društva [...]“ (Frank, 2002: 44).

Poljoprivredna proizvodnja u Latinskoj Americi uglavnom se odvijala u okviru *plantažnog sistema* na velikim poljoprivrednim imanjima (latifundijama). Ovde se može postaviti pitanje na koji način je došlo do razvoja plantažne proizvodnje na području određenih zemalja Latinske Amerike. Najkraće rečeno, kolonijalni osvajači koji tokom prva dva veka kolonizacije nisu uspeli da pronađu plemenite metale, ovaj nedostatak su pokušali da prevaziđu tako što su započeli komercijalnu proizvodnju tropskih kultura (Furtado, 1976: 18). Odnosno, u područjima u kojima kolonijalni osvajači (Portugalci u Brazilu, a kasnije Holanđani, Englezi i Francuzi na Karibima) „nisu naišli na srećnu kombinaciju srebra, rada i civilizacije“ (Frank, 1983: 85), kolonijalnu privredu su morali da 'stvore sopstvenim sredstvima'. Ovde je potrebno imati na umu i postepeni oporavak stanovništva, usled veće otpornosti novih generacija na bolesti. Na taj način, uvećano stanovništvo, koje se usled opadanja proizvodnje u rudnicima više nije koristilo u 'dugačkim marševima u potrazi za zlatom' ili za rad u rudnicima moglo se 'posvetiti' poljoprivrednoj proizvodnji. Uz to, ubrzani industrijski razvoj evropskih zemalja doveo je do značajnog povećanja potražnje za proizvodima koji su se do tada koristili u malim količinama, poput šećera, kakaoa, pamuka, kože i indiga (Furtado, 1976: 28).

Upravo je *latifundija*, odnosno veliko poljoprivredno imanje (pored *encomiende*) predstavljala drugu važnu instituciju koja je imala temeljnu ulogu u procesu oblikovanja društvene strukture Latinske Amerike. Dodeljivanje zemljišta (kao i Indijanaca) predstavljalo je podsticaj španskim osvajačima, kako bi u osvojenim područjima proizveli višak u korist Krune. Na samom početku zemljište, samo po sebi, nije predstavljalo posebnu atrakciju. Međutim, vremenom, s obzirom na sve veću potražnju za poljoprivrednim proizvodima, zemljište je postalo važan izvor viška vrednosti. Pogoršanje performansi proizvodnje u rudnicima i opadanje rudarske proizvodnje, kako navodi Furtado, „[...] poprimilo je formu progresivne decentralizacije ekonomskih i društvenih aktivnosti, koja je imala tendenciju da vlasništvo nad zemljištem preobrazi u osnovnu instituciju društvene organizacije. U stvari, nakon ukidanja sistema *encomiende*, kontrola nad zemljištem omogućila je nastavak izvlačenja viška od domaćeg stanovništva. Budući da je taj višak, po samoj svojoj prirodi, morao da se koristi gotovo u potpunosti na lokalnom nivou, društvena struktura je obično poprimala oblik izolovanih ili polu-izolovanih zajednica. Ta ogromna ruralna područja suštinski utemeljena na ekonomiji opstanka i gotovo u potpunosti odsečena od autoriteta države, postala su jedna od najkarakterističnijih obeležja latinoameričkog društva. Vlasništvo nad zemljištem postalo je temelj sistema društvene dominacije [...] od strane etnički i kulturološki diferencirane manjine“ (Furtado, 1976: 29).

Međutim, povećana poljoprivredna proizvodnja na plantažama zahtevala je dodatnu radnu snagu. Kako na ogromnim prostranstvima Latinske Amerike nije bilo moguće naći radnu snagu (ona je delom, kao što smo videli, već bila fizički iscrpljena) kolonizatori su rešenje našli u *ropstvu*, pa je tako usledilo naseljavanje velikog broja robova iz Afrike. „Pronašavši samo oskudnu i raštrkanu populaciju, nepogodnu za naporan rad na plantažama šećera, odlučili su da uvezu radnu snagu iz

Afrike, korak koji je zahtevao značajna ulaganja i stoga je ograničavao privatne akcije na grupe koje su bile u stanju da mobiliziraju značajna finansijska sredstva. Upravo je to dalo portugalskom delovanju karakter 'kolonizacije' umesto 'osvajanja' [...]“ (Furtado, 1976: 18).

Sa stanovništva uspostavljanja društvenih odnosa, upravo je značajan ovaj momenat. Tako je prema Wakefieldu, ropstvo predstavljalo jedinu prirodnu osnovu kolonijalnog bogatstva. „Prvi španski naseljenici u Santo Domingu nisu dobijali radnike iz Španije. Ali bez radnika (tj. bez ropstva) kapital bi propao ili bi se srozao na male mase, koje bi svaka individua mogla upotrebljavati svojim sopstvenim rukama. To se stvarno i dogodilo u poslednjoj koloniji koju su Englezi osnovali, u kojoj je propao jedan veliki kapital u semenu, stoci i oruđima zbog oskudice u najamnim radnicima i gde nijedan naseljenik nema kapitala više nego što može upotrebljavati sopstvenim rukama“ (Marks, 1978: 677).

Koliki je značaj imala plantažna ekonomija možemo najbolje videti na osnovu podataka o veličini pojedinih plantaža, kao i broju robova koji su radili na samim plantažama. „Jedna plantaža šećera, koju opisuje Aleksander fon Humbolt, prostire se na preko 650 hektara zemlje, gde radi 300 crnaca, koštala je 2.000.000 franaka. Jedna druga, sa 220 robova procenjena je na 35.000 funti. Godine 1791. na francuskom Haitiju postoje 792 plantaže...čitavo ostrvo je bilo u rukama malog broja vlasnika plantaža, nazvanih *les gros habitans*, koji su činili vladajuću klasu što se čvrsto držala zajedno“ (Koka, 2016:166). Kada je reč o broju robova koji su radili na plantažama, prema određenim procenama, severnoamerički trgovci robovima od ranog XVI do XIX veka prodali su između 11 i 12 miliona robova iz Afrike (zapadnoindijska ostrva dobila su 48%, Brazil 38%, a južni regioni (kasnijih) SAD nešto manje od 5%)⁴⁶. Na samom početku najveći broj robova radio je na plantažama, dok su ostali radili kao kućni robovi, zanatlije ili su obavljali razne druge, promenjive poslove (Koka, 2016: 57, 167)⁴⁷. S tim u vezi, pokazalo se da je veoma važnu granu međunarodne prekookeanske trgovine, koja se upražnjavala gotovo isključivo u kapitalističkom obliku, predstavljala trgovina robovima (Zombart, 2011: 146). Tako su „sve prilike u američkim kolonijama potom poprimile gigantske razmere, pri čemu je nakon epizode crvenog, zavladao crno ropstvo. Jedan od najboljih teoretičara robovske ekonomije, Kerns izložio je razloge zbog kojih su crnačko ropstvo i stvaranje proizvodnje na veliko uvek išli zajedno, što se podudara sa onim što nalazimo u engleskim i u drugim kolonijama, na Kubi i u Brazilu, kao i u severnoameričkim južnim državama: naši bogati vlasnici plantaža, smatra gospodin Klej, pokupuju svoje siromašne suse, šire plantaže i uvećavaju broj robova“ (nav. prema Zombart, 2011: 166). Način širenja poljoprivredne proizvodnje u Latinskoj Americi dobro ilustruje primer proizvodnje šećerne trske na Kubi. Manuel Moreno Frahinals u: *El Ingenio: El Complejo Económico Social Cubano del Azúcar* (1964) navodi sledeće: „[...] a *vegueros* (mali uzgajivači duvana) prvi su osetili svu žestinu ekspanzije proizvodnje šećera. Potpuno je bilo normalno očekivati da se na plantažama pod duvanskom kulturom među prvima pređe na uzgoj šećerne trske. Zemljište je plodno, prirodno se navodnjava [...] smešteno je na dobrom mestu i ima puteve koji vode do luke za utovar [...] i, konačno nalazi se u nastanjenim oblastima u kojima je mogla da se nađe radna snaga za rad u šećeranama [...]. Jedanaest najboljih plantaža duvana koje je Hose de Koka zapalio nisu pripadale njemu već uzgajivačima duvana. Preko duvanskih koliba u plamenu i zadimljenih polja razastrli su se zasadi šećerne trske...“ (nav. prema Frank, 2002: 51).

Osim robova, na plantažama su radili i brojni kmetovi u ugovornom odnosu (*indentured servants*) koji su se u zamenu za besplatnu transatlantsku plovidbu iz Evrope obavezivali na rad od pet do deset godina, što ih je takođe činilo neslobodnim radnicima. Drugi radnici su dobijali nadnicu ili platu na ugovornoj osnovi, što se posebno odnosilo na nadzornike koji su na plantažama bili izuzetno brojni, kako bi se obezbedila čvrsta disciplina radne snage, koja je uglavnom bila organizovana u *gangove* (Koka, 2016: 57).

⁴⁶ Brazilska poljoprivreda čije je glavno obeležje bilo uzgajanje jedne kulture na velikim imanjima uz pomoć robova, zadržaće ova strukturalna ograničenja i nakon kolonijalnog perioda (Vanderleij, 2014: 170-171). U Brazilu je robovlasništvo ukinuto tek 1888. godine.

⁴⁷ Na primer, na Kubi broj robova 1774. godine bio je 44333, dok je vrhunac dostigao 1827. godine – 286942 (Koka, 2016: 167).

Kada je reč o proizvodima plantažne ekonomije, pretežno su se proizvodila luksuzna dobra koja su bila namenjena izvozu. Tako je Brazil od kraja XVI do XVII veka bio najveći svetski proizvođač šećera, koji je uglavnom bio namenjen izvozu u Evropu. „Masovna setva kultura namenjenih prekomorskoj trgovini [duvan, šećer, indigo, pamuk, pirinač – prim. IP] bila je posledica kolonizacije i rezultat inicijative i investicija evropskih trgovaca i trgovinskih preduzeća [...] ali i poljoprivrednih preduzetnika koji su se doselili iz drugih zemalja [...] Takav sistem je bio proizvod tadašnjeg kapitalizma“ (Koka, 2016: 56). „Pre svega, to da je proizvodnja u gotovo svim evropskim kolonijama predstavljala proizvodnju luksuznih dobara poučili su nas spiskovi predmeta kolonijalne trgovine. Jer ta luksuzna dobra su se dobrim delom proizvodila u prekookeanskoj poljoprivredi. Artikli koji tu naročito dolaze u obzir su šećer, kakao, pamuk (luksuzni proizvodi do sredine 18. veka) i kafa, svi uzgajani u američkim kolonijama [...] U kolonijama se radi samo na proizvodnji luksuza, zaključuje posve primereno jedan pisac početkom 18. stoleća“ (Melon, 1734, nav. prema Zombart, 2011: 165).

U pogledu procesa društvenog strukturisanja u zemljama Latinske Amerike, upravo su promene koje su zahvatile ekonomsku strukturu kolonijalnih područja u obliku transfera kapitala iz rudarstva u poljoprivredu predstavljale okvir u kome je došlo do uspostavljanja velikih zemljišnih poseda, *latifundija*, ali i formiranja *zemljoposedničke oligarhije* (Frank, 2002: 41-42). „Poreklo nastanka sistema *latifundija* nalazi se u činjenici da su veliki grantovi zemlje prvobitno podeljeni malom broju osoba koje su došle da kontrolišu, ograničavaju i blokiraju pristup vlasništvu nad zemljištem. Kontrola je bila olakšana činjenicom da je najbolje zemljište bilo ono na kome je moguće iskoristiti prednosti spoljne ekonomije, u vidu javnih investicija u infrastrukturu. S druge strane, oni kojima su nedostajala finansijska sredstva za kupovinu zemljišta, ili oni koji nisu mogli (ili želeli) da pronađu posao na velikom zemljištu, morali su da zauzmu zemljište lošijeg kvaliteta, ili na nepovoljnim lokacijama, čime su nužno postajali *minifundisti*“ (Furtado, 1976:70)⁴⁸.

Dok su osnovne karakteristike institucionalnog okvira bile deo kolonijalnog nasleđa, prisvajanje velikog dela zemljišta u Latinskoj Americi i njeno pretvaranje u velika imanja je karakteristika XIX veka. U Argentini, na primer, prisvajanje velikih zemljišnih poseda u Pampi odvijalo se tokom XIX veka; do 1840. godine manje od 300 pojedinaca prisvojilo je 8,6 miliona ha zemljišta. „Ako se ima na umu da je prosečna površina ovih *estancias* bila 30000 ha, možemo razumeti zašto je klasa zemljoposjednika postala tako značajan faktor u kasnijoj istoriji zemlje, iako je bila jedna od najkasnije formiranih u Latinskoj Americi“ (Furtado, 1976: 70). Politika predaje velikih površina u javnom vlasništvu 'nekolicini favorizovanih pojedinaca' nastavljena je tokom poslednje faze rata protiv Indijanaca 1879-83. godine (do naredne decenije vrednost ovih zemljišnih poseda značajno se povećala). Situacija u Argentini predstavljala je svakako ekstremni slučaj, s obzirom na ogromnu površinu praznog prostora, koji je samo jednim delom bio naseljen Indijancima protiv kojih su doseljenici vodili rat. Dalje, zauzimanje Sao Paula, u kome je došlo do spektakularnog širenja uzgoja kafe krajem XIX veka, pruža određene sličnosti sa argentinskim modelom brzog širenja naseljenih područja preko praktično praznog prostora. „Čak i u gusto naseljenim regionima, međutim, došlo je do značajne ekspanzije velikih poseda u devetnaestom veku, što je jasan pokazatelj suštinski kapitalističke prirode latinoameričkog imanja“ (Furtado, 1976:70). Ovde je potrebno ukazati i na situaciju u Meksiku. Rast *haciende*, koja je predstavljala osnovnu „instituciju“ poljoprivredne proizvodnje, odvijao se u drugoj polovini XIX veka, pod uticajem širenja liberalnih ideja. *Lerdov zakon* iz 1856. i *Savezni ustav* iz 1857. godine inspirisani su shvatanjem da zajedničko zemljište predstavlja prepreku napretku, jer onemogućava stvaranje *tržišta zemljišta*. Na osnovu ovih zakonskih rešenja crkveno zemljište i zemljište indijanskih zajednica postalo je otuđivo. Od 1880-ih godina prenošenje zajedničkog zemljišta u privatno vlasništvo je intenzivirano, kao i otuđenje drugih

⁴⁸ Zapravo, tokom procesa širenja velikih poseda i jačanja ekonomske moći latifundista, zemlja domorodaca bila je svedena na redukcije (*reducciones*), kao ostrva između privatnih poseda, ili je, nasilnim putem, jednostavno inkorporisana u veliki posed. Istovremeno, jedan deo Indijanaca bio je proteran sa zemlje, dok je drugi, procesom mestizacije automatski bio izuzet iz ove prakse, a njihova zemlja je ostajala uz veliki posed. Međutim, u oba slučaja ovo je bio način formiranja sitnih poseda, odnosno *minifundija* (Paligorić, 1972: 34).

javnih zemljišta. Prema zakonu koji je donesen 1894. godine, bilo koji komad zemlje nad kojim zakupac nije imao nikakvo pravno vlasništvo mogao se smatrati 'neobrađenim', odnosno upražnjenim zemljištem, pri čemu ga je mogao kupiti svako ko je bio spreman da plati gotovinsku cenu. Između 1881. i 1889. godine 14% obradivog zemljišta u Meksiku bilo je u vlasništvu 29 kompanija ili pojedinaca; 1894. godine više od 20% je bilo u rukama 50 vlasnika; uoči Revolucije 1910. godine manje od 1% stanovništva posedovalo je ili je kontrolisalo približno 85% poljoprivrednog zemljišta (Furtado, 1976: 71). Zahvaljujući zemljišnim špekulacijama, rastu cena seoskih imanja i brojnim zakonskim pogodnostima, za veoma kratko vreme je formiran veliki broj latifundija, dok su *caudillos* (vođe) Dijasove revolucije (kao i veliki broj stranaca) formirali zemljišnu aristokratiju (Frank, 2002: 53).

Najzad, u Peruu faza intenzivne koncentracije vlasništva nad zemljištem još je novijeg datuma. Međutim, kontrola vlasništva nad zemljištem, kao sredstvo oduzimanja viška od domorodačkog stanovništva, konsolidovana je u Peruu u prvom veku kolonizacije, a peruanska klasa zemljoposjednika jedna je od najstarijih u Latinskoj Americi. U fazi izražene koncentracije vlasništva nad zemljištem usled ulaska peruanskih poljoprivrednih proizvoda na svetsko tržište, stara seoska aristokratija u velikoj meri je bila zamenjena „pridošlicama“ sa komercijalnim vezama u inostranstvu (Furtado, 1976:71), što je vremenom dovelo do uspostavljanja *agrarnog kapitalizma*.

Upravo će latinoamerička latifundija predstavljati najdovršenu formu prevlasti agrarnog kapitalizma, dok će Kuba biti najzaokruženiji primer ovakve prevlasti, jer je agrarni kapitalizam na Kubi od samog početka razvijan s tom funkcijom (bez preobražaja pretkapitalističkih formacija ili bilo kakvih drugih promena). To što je taj latifundijski oblik koristio robovski rad tokom dugog perioda pre nego što je počeo sa zapošljavanjem najamnog rada, još jednom potvrđuje da, svaki put kad kapitalu nedostaje radna snaga, on se ne libi da pribegne korišćenju *političkih sredstava* da bi sebi osigurao tu radnu snagu (Amin, 1978: 375)⁴⁹. Analizirajući razvoj proizvodnje šećera na Kubi, Moreno Frahinalis dalje piše:“ [...] Bum u proizvodnji šećera 1792. godine stavlja van snage sve administrativne i legalne procedure u koloniji. Promene koje obično traju nekoliko decenija, dogodile su se za par godina. Ipak, važno je uočiti da je time što je postala šećerna vlada, oligarhija ubrzala prelazak Kube u kapitalizam i bila prinuđena da sprovede takve značajne promene u kolonijalnoj nadgradnji da je nužno morala potonuti u prošlost sa zasluženom titulom velikog reformatora [...] Kapitalistička proizvodnja stvara sopstveni, odgovarajući sistem zemljišne svojine, pa su tako feudalna imanja i mali poljoprivredni posedi zajedno sa sistemom zajedničke svojine svi pretvoreni u formu koja je odgovarala tom načinu proizvodnje“ (Frank, 2002: 52).

Za razliku od zemljoposjedničke oligarhije, položaj maloposjedničke klase, odnosno minifundista bio je veoma nepovoljan. „U vreme kada su uzgajane brojne manje poljoprivredne kulture, zemlju je zaposeo veliki broj stanovnika na malim imanjima. Takvo činjenično stanje...delimično je bilo posledica toga što su prvim kolonijama dodeljena manja imanja“ (Frank, 2002: 36). Međutim, takav poredak se promenio sa rastom poljoprivredne proizvodnje. „Da bi se uspešno proizvodio šećer potrebne su velike parcele zemlje i bogata ponuda jeftine radne snage: holandski sistem dugoročnih kredita omogućio je imućnijima i jedno i drugo. Međutim, mali plantažer sa svojih malo jutara zemlje i malim kapacitetom nije mogao da se suoči sa znatnim inicijalnim troškovima izgradnje fabrike za proizvodnju šećera. Posledica toga je da je zemlja sve više padala u ruke klike magnata“ (Frank, 2002: 36).

Na osnovu prethodnog izlaganja, možemo jasno da vidimo da je u Latinskoj Americi za vreme kolonijalnog perioda bilo prisutno nekoliko različitih društvenih sistema, pa su se tako mogli naći *pseudofeudalni* društveni odnosi, poput *enkomiende* i *pseudo-robovlasnički*, u vidu eksploatacije rudnog blaga pomoću domorodačkog stanovništva. Sa nestankom domorodačkog stanovništva i nadomeštanjem radne snage dopremanjem robova iz Afrike, postojećim društvenim odnosima uskoro

⁴⁹ Prema rečima Samira Amina, prevlast agrarnog kapitalizma predstavlja klasično obeležje „nerazvijenih društava“. Klasičnu sliku dominantne klase nerazvijenog sveta, kako navodi Amin, predstavlja krupni posednik, ali ne feudalac, već vlasnik plantaže (koji proizvodi za izvoz) (Amin, 1978: 375).

su se pridružili i *robovlasnički* društveni odnosi⁵⁰. Dakle, možemo da zaključimo da je razvoj posebnih oblika periferijskih odnosa u zemljama Latinske Amerike bio povezan sa procesom *uključivanja* periferijskih društava u svetski kapitalistički proces, dok su nekapitalistički obrasci u njima (kao što su *encomienda* ili robovlasništvo) osiguravali neophodne resurse za kapitalističke privrede (videti Wallerstin, 1986).

Složenost društvenih odnosa u zemljama Latinske Amerike veoma dobro opisuje i Brodel u delu *Vreme sveta* „[...] gotovo da ne možemo izbeći da pomenemo žustre i besmislene rasprave o oblicima društva i privreda na Američkom kontinentu, kao i o tome da li su oni replike i izopačenja obrazaca Starog sveta. Istoričari su nastojali da ih definišu kao pojave slične onima u Evropi, a i da stvore neki model na koji bi se one u celini mogle svesti. Taj pokušaj ne obećava mnogo: jedni govore o feudalizmu, drugi o kapitalizmu; neki pak, ambiciozniji, govore o prelaznom modelu dovoljno elastičnom da zadovolji svakog; oni prihvataju i feudalizam i njegove razne oblike kao predznake kapitalizma. Ipak, vrsni stručnjak Slicher van Bat, odbacuje oba shvatanja i predlaže da se krene od praznog lista papira“ (Brodel, 2007: 410)⁵¹.

Ipak, preovlađujuća stanovišta su glasila da su svi pomenuti društveni oblici imali kapitalistički karakter ili su bili u službi evropskog kapitalizma u nastajanju. „Uostalom to je bila proizvodnja za tržište, zbog čega se ne može miješati sa stvarnim feudalnim ili robovlasničkim načinom proizvodnje. Sa druge strane, te dodatne eksploatacije i same su razvijale vlastite dodatne aktivnosti: poduzeća čija je zadaća da je opskrbljuju namirnicama za njene radnike i materijalom za eksploataciju. Katkad su ta dodatna preduzeća dobijala „feudalni“ oblik, na primer u Latinskoj Americi sa krupnim stočarstvom; no, time uopšte nisu postala feudalna jer su funkcionalno predodređena da proizvode za kapitalističko tržište“ (Amin, 1978: 354). Isto se može reći i za samu vladajuću klasu. „U gotovo svim slučajevima, komercijalna aktivnost, iako je bila od sekundarne važnosti za stanovništvo u celini, bila je glavna briga vladajuće klase [...] Budući da je glavna briga vladajuće klase bila integracija dela viška u komercijalni krug, malo je smisla nazivati ovu klasu „feudalnom“. Odsustvo najamnih radnika ukazuje na prisustvo pretkapitalističke društvene formacije, koja nije nužno feudalnog karaktera“ (Furtado, 1976: 31).

Analizirajući karakteristike kolonijalne privrede u Latinskoj Americi, Luis Vitale ističe sledeće: „Uprkos postojanju feudalnih poseda, kolonijalna privreda se nije temeljila na prirodnoj privredi ili na proizvodnji malog obima na feudalnim posedima, nego na eksploataciji sirovina za međunarodno tržište, na proizvodnji relativno velikog obima i korišćenju velikog broja radnika starosedelaca⁵²[...] Eksploatacija radne snage za vreme kolonizacije nije imala feudalni karakter; ropstvo crnaca nije bilo feudalna institucija već kapitalističko preduzeće organizovano uz pomoć velikog kapitala [...]. Radnici starosedelci, rođeni na *encomiendi*, iako ni na koji način nisu bili tipični radnici savremene industrije, primali su 'bastardne' nadnice“ (Vitale, 1983:53)⁵³. Ili, kako navodi

⁵⁰Analizirajući društvene formacije perifernog kapitalizma, Samir Amin navodi tri oblika dodatne eksploatacije, i to: 1. pseudofeudalni (poput *encomiende*); 2. pseudo-robovlasnički (eksploatacija rudnog blaga) i 3. robovlasnički (poput plantaža u Brazilu, Antilima i južnim delovima engleskih kolonija Severne Amerike) (Amin, 1978: 354).

⁵¹ Ovde je važno ukazati na stanovište dos Santos, koji navodi da je pogrešan zaključak da je na temelju dominacije trgovačkog kapitala u kolonijalnom periodu u Latinskoj Americi bio uspostavljen kapitalistički način proizvodnje. Ovakvo stanovište autor izvodi pozivajući se na Marksovu analizu istorije trgovačkog kapitalizma, prema kojoj trgovački kapitalizam nije dovoljan da bi prouzrokovao kapitalistički način proizvodnje (naprotiv, Marks je pokazao da je trgovački kapital biopretkapitalistička prepreka razvoju kapitalizma). Ovim se ujedno iznosi kritika Frankovog stanovišta da je dominacija trgovačkog kapitalizma iz kolonijalnog perioda obezbedila kapitalistički karakter Latinske Amerike. Dos Santos dalje navodi da ovakav zaključak ni u kom slučaju ne znači prihvatanje teze o feudalnoj privredi u Latinskoj Americi. „Uprkos tome što su uspostavljeni načini proizvodnje bili veoma bliski robovskom (polurobovski, ili mešovina robovskog i drugih oblika proizvodnje) celina privrede nije bila feudalna jer je proizvodila robu za trgovinu i bila pod dominacijom trgovačkog i finansijskog kapitala. To ne znači da to nije bila pretkapitalistička privreda, jer kao što smo rekli, trgovački kapital ne stvara sam po sebi kapitalistički način proizvodnje“ (nav. prema dos Santos, 1983: 123).

⁵² Tokom tri veka Španija je dobila 20 milijardi franaka u plemenitim metalima iz američkih izvora, a glavni gradovi u kolonijalnim područjima stvoreni su kako bi se izvozile sirovine u Evropu (Vitale, 1983: 53).

⁵³ Međutim, „mešoviti“, odnosno hibridni karakter poretka o kome govori Vitale nije bio karakterističan samo za kolonijalna područja Latinske Amerike. U svom delu o evropskoj agrarnoj istoriji B.H. Slicher van Bath govori da se zapadna Evropa već tokom perioda od 500. do 1150. godine nije bavila prirodnom poljoprivredom, već onim što se

Zombart: „Ako izuzmemo radno ustrojstvo koje je vladalo u holandskim kolonijama začina i kulminiralo u komplikovanom sistemu prisilne urođeničke proizvodnje, onda bi sva nabrojana luksuzna dobra koja su se proizvodila u evropskim kolonijama na velikim plantažama nosila posve kapitalistički karakter. Možda je s pravom rečeno da su se tu, daleko od tradicija evropske kulture, najpre razvile čisto kapitalističke tvorevine. Zato se pojam kapitalizma, dakako mora postaviti šire: kapitalističkim se moraju nazvati i organizacije koje počivaju na neslobodnom radu, barem kada taj rad obavljaju kupljeni robovi. Jamačno su bili prisutni svi elementi koji inače pripadaju kapitalističkom preduzeću: vladavina principa zarade, ekonomskog racionalizma, veličina, društvena podela između vođstva proizvodnje i radništva. 'Pojavljivanje sloja manuelnih radnika, koji nisu ništa više od toga, ovde nastupa u formi crnačkog robovanja u svojoj nagoti i crnoći' (Knap)“ (nav. prema Zombart, 2011: 165).

Sumirajući prethodna tumačenja o karakteristikama društvenih odnosa u Latinskoj Americi, ponovo se vraćamo Brodelu i njegovim zaključcima o karakteru društvenog poretka u Latinskoj Americi: „Da li da zaključimo to da ni feudalizam ni kapitalizam nisu prešli Atlantik? Amerika je sastavljena od različitih elemenata, to jest različitih društava i privreda. Na najnižoj ravni su poluzatvorene privrede, i nije bitno kako ih mi nazivali; iznad su poluotvorene privrede, ako takve uopšte postoje; na vrhu su rudnici, plantaže, neke (ne sve) velike organizacije za uzgoj stoke, a takođe i veletrgovina. Kapitalizam je tako samo jedna od najviših stepenica trgovačkog života: njegovi predstavnici su *aviadores* rudarskih gradova, povlašćeni trgovci *consuladosa*, trgovci iz Verakruza [...], trgovci koji se udobno osećaju pod zaštitom evropskih kompanija, trgovci iz Lime [...] Ali sa svim tim poslovnim ljudima još smo uvek u mreži evropske ekonomije - sveta koja je bačena na čitavu Ameriku. Nije reč o nacionalnim oblicima kapitalizma, već o sistemu koji se širi svetom i kojim se upravlja iz samog središta Evrope“ (Brodell, 2007: 414).⁵⁴

4.1.4. 'Proto-industrijska' proizvodnja i trgovački kapitalizam

Za dalju raspravu o društvenom i ekonomskom preobražaju Latinske Amerike važne su još neke osobenosti kolonijalnog sistema Španije. Od posebnog značaja za konstituisanje ekonomskih i društvenih odnosa bile su i mere koje je uvela Španija u cilju uspostavljanja potpune kontrole nad osvojenim područjima, iz čega su nužno sledile sledeće posledice: pojava protoindustrijske proizvodnje (pretežno u udaljenim krajevima), ali i ograničen razvoj trgovine u priobalnim delovima, što je, bar u početnom periodu, onemogućilo razvoj trgovačke buržoazije.

U cilju ostvarivanja ekonomskih ciljeva metropole, ne samo da je bila ograničena trgovina između španskih, portugalskih, francuskih i engleskih kolonija, već je bila zabranjena i trgovina između samih španskih kolonija, čime je u velikoj meri zaustavljeno njihovo privredno napredovanje (Vitale, 1983: 55)⁵⁵. „Ali sada je monopolističke propise trebalo usmjeriti izvan zemlje na kolonijalna

naziva „neposredna poljoprivredna potrošnja“, tj. sistemom delimične autarhičnosti u kojem većina ljudi proizvodi vlastitu hranu, ali je isto tako razmenjuje za drugu robu sa nepoljoprivrednim stanovništvom“ (nav. prema Wallerstin, 1986: 23). Odnosno, kako ističe Wallerstin „Moramo jasno biti svjesni što feudalizam nije bio. Feudalizam nije bio „naturalna privreda“. Nije bio privreda samoodržavanja“ (Wallerstin, 1986: 22). Štaviše, kako navodi Daniel Thorner: „Nema sumnje da ćemo sami sebe zavaravati ako smatramo da su seljačke privrede orjentirane isključivo na vlastito preživljavanje, a izraz „kapitalistički“ primijenimo na svaku orijentaciju prema „tržištu“. Bilo bi razumnije poći od pretpostavke da su tokom mnogo stoljeća seljačke privrede slijedile obje orijentacije“ (nav. prema Wallerstin, 1986: 22).

⁵⁴ Erik Vilijems smatra da se nadmoć Evrope (pri čemu se misli na predstojeću industrijsku revoluciju, čemu Brodell dodaje i englesku prevlast u svetu i pojavu trgovačkog kapitalizma), može prvenstveno objasniti eksploatacijom Novog sveta, pogotovo redovnim zaradama od plantaža i to, pre svega, od plantaža šećerne trske. Sličnu tezu zastupa i Luiđi Boreli koji modernizaciju Atlantika i Evrope pripisuje šećeru, dakle, Americi, gde su „udruženi“ šećer, kapitalizam i ropstvo (nav. prema Brodell, 2007: 414).

⁵⁵ U cilju ostvarenja potpune kontrole, Španija je tokom XVI veka uvela veliki broj zabrana i ograničenja. S tim u vezi, Španija je centralizovala administrativnu kontrolu preko tzv. „Kuće poslova“ (*Case de Contratación*), „Seviljskog konzulata“ (*Consulato de Sevilla*), koji je bio neka vrsta trgovačkog esnafa ili sistema konvoja (*El sistema de convoyes*), režimom privilegovanih pristaništa kakva su bila Sevilla i Cádiz u Španiji ili Cartagena, Portobello i Vera Cruz u Latinskoj Americi. Ograničavanje trgovine, odnosno konkurencije bilo je centralno mesto donetih mera. U isto vreme stvorena je

područja, koja je trebalo držati kao jeftine dobavljače poljoprivrednih proizvoda u korist sve jače industrije u ekonomiji matične zemlje“ (Dobb, 1961: 246). Kako navodi James Mill: „Matična zemlja, prisiljavajući koloniju da joj prodaje dobra jeftinije nego no što bi ih mogla prodati drugim zemljama, naprosto joj nameće danak;...koji nije manje stvaran zato što je prerušen“, odnosno, J. R. Say ističe: „Metropola može prisiliti koloniju da kupuje od nje sve što joj ponudi; taj monopol...omogućuje proizvođačima u metropoli da im za njihovu robu kolonije plate više no što ona vrijedi“ (nav. prema Dobb, 1961: 247). Na ovaj način, primoravajući kolonije da rade napornije, kako bi mogle da proizvedu veću količinu dobara u zamenu za istu količinu kao i pre, kolonijalna trgovina bila je pretvorena u prinudnu trgovinu (Dobb, 1961: 247)⁵⁶. Alfred Marshall ističe sledeće, „srebro i šećer rijetko su dolazili u Evropu neumrljani krvlju“ (nav. prema Dobb, 1961: 248). Kako navodi J. A. Hobson: „Kolonijalnu ekonomiju treba smatrati kao jedan od neophodnih uvjeta za moderni kapitalizam. Njegova trgovina, velikim dijelom prisilna, bila je uglavnom sistem prikrivenog razbojništva, a ni u kom slučaju nije bila ravnopravna razmjena robe“ (Dobb, 1961: 248)⁵⁷.

Monopol izvoza i uvoza koji je Španija uvela onemogućio je grupaciji kreola da zaštiti sopstvene ekonomske interese; ova grupacija ne samo da nije mogla da ostvari dobre cene za svoje proizvode na drugim tržištima, već nije mogla ni da kupuje gotove proizvode po nižim cenama (Vitale, 1983: 55). Nasuprot politici merkantilizma i trgovačkog monopolizma Španije, na međunarodnom tržištu u to vreme bila je dominantna ideja ekonomskog liberalizma čiji je nosilac bila Engleska. Uspon britanskog kapitalizma, kao što ćemo uskoro videti, imao je snažan uticaj na kolonije, i to ne samo preko piratstva i osvajanja od XVI do XVIII veka, nego pre svega putem uvoza jeftine robe koja je već u XVII veku uspela da 'uzdrma' i oslabi španski trgovački monopol i time u značajnoj meri doprinese rušenju španskog kolonijalizma (Paligorić, 1972: 35).

Kako bi smirili proteste kreola protiv uspostavljenog monopola izvoza i uvoza, burbonski kraljevi su 1778. godine doneli *Pravilnik o slobodnoj trgovini (Reglamento de libre comercio)* na osnovu kojeg je omogućena liberalizacija trgovine (otvorene su trideset i tri luke za trgovinu)⁵⁸. Liberalizacija trgovinskog režima, kao što ćemo moći da vidimo, bila je od presudnog značaja za razvoj Buenos Ajresa (kao uostalom i ostalih većih lučkih gradova), ali i za jačanje sloja kreolske (pre svega trgovačke) buržoazije. Međutim, umesto da ustupci Burbona smanje nezadovoljstvo kolonija, došlo je do rasta očekivanja zemljoposjednika, vlasnika rudnika i kreolskih trgovaca. Tako „reforme koje su započeli liberalni ministri Karla III pokazuju da je Španija izgubila svoje kolonije mnogo pre 1810. godine“ (videti Vitale, 1983: 55).

Dok su, s jedne strane, protekcionističke mere koje je nametnula Španija ograničile razvoj trgovine, pa otuda i razvoj priobalnih područja, ove mere su, sa druge strane, umnogome podstakle lokalni 'industriji' razvoj. Još je, međutim, važnije to što matične zemlje zbog slabosti industrijskog sektora nisu bile u mogućnosti da zadovolje rastuće potrebe kolonija za industrijskim proizvodima.

grupa privilegovanih trgovaca koji su delovali kao neka vrsta kolonijalnih agenata krune, oslobođeni poreza i zaštićeni tarifama i različitim koncesijama (Južnič, 1966: 30; Germani, 2010: 214).

⁵⁶ Da je na delu bila neravnomerna razmena ukazuje i Marks u delu *Teorije o višku vrednosti*, gde ističe „da je većina zemljoposjedničkih naroda prinuđena da svoj proizvod prodaje *ispod* njegove vrednosti, dok se u zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje poljoprivredni proizvod penje na svoju vrednost...odnosno poljoprivredni proizvodi se prodaju po svojoj vrednosti“ (nav. prema Giljen, 1983: 140).

⁵⁷ Što se tiče unutrašnjeg tržišta, monopolistički propisi pomoću kojih se reguliše trgovina imali su ograničavajuće efekte. „Tu je trgovac imao malo izgleda da proširi svoj udeo, osim na račun nekog drugoga: stoga se smatralo, da unutrašnja trgovina pruža malo izgleda na dobitak, ako se i dalje regulira. Ali u netaknutim prekomorskim zemljama, gdje su se mogli opljačkati i porobiti domorodački stanovnici i ekonomski organizirati kolonijalni doseljenici, položaj se činio sasvim drugačiji, a izgledi na prinudnu trgovinu i pljačku mora da su izgledali dovoljno bogati“ (nav. prema Dobb, 1961: 251).

⁵⁸ Ovdje se posebno izdvajaju mere poput „Dozvole plovidbe“ (*Navíos de permiso*) na osnovu koje je, na primer, Engleska dobila mogućnost ograničene trgovine sa ovim regionom, potom napuštanje sistema *konvoja* i uvođenje plovidbe registrovanih brodova (*Navíos de registros*) (1740), proširenje trgovine između Španije i luke u Buenos Ajresu (i otvaranje trinaest španskih luka) (1728), donošenje uredbi o slobodnoj međuregionalnoj trgovini (1776) itd. (videti Germani, 2010: 214). Ove reforme nisu odmah dale pozitivne rezultate „jer *registros* nisu mogli da se oslobode navike da plove u konvojima. Ali „negde 1764. [...] veze između Španije i Novog sveta sve su redovnije. Brodovi jednom mesečno plove između Kadiza, Havane i Porto Rika, a jednom u dva meseca do Rio de la Plate“ (Brodell, 2007: 404).

U tom smislu, kada se govori o počecima 'industrijskog' razvoja na području Latinske Amerike, potrebno je naglasiti da se u takvim društveno-istorijskim okolnostima...“ [...] na području kolonija, daleko od luka, formiraju slabi i sporo rastući, ali ipak značajni nukleusi regionalne privrede, kojoj su merkantilistički principi metropole omogućili razvoj do određenog stepena. Upravo izolovanost, velike razdaljine i regionalne specifičnosti pokretale su lokalne zajednice i bile uzrok jačanja autonomnosti provincija i federalističkog pokreta. Njihovi društveni nosioci bili su zanatlije, sitni proizvođači i trgovci... [odnosno pripadnici tzv. tradicionalnog srednjeg sloja - prim. IP]“ (Paligorić, 1972:3). Tako je došlo do postepenog razvoja predindustrijske proizvodnje u unutrašnjosti Argentine: na severoistoku zemlje (u provincijama Salta, Huhuj, Santjago del Estero, Katamarca i Tucuman) paralelno sa poljoprivrednom proizvodnjom, razvijala se zanatska industrija i to pre svega tekstilna, potom drvna industrija (proizvodnja nameštaja i kola/kočija), kao i prerađivačka industrija u vidu proizvodnje kože i loja. U Mendosi, San Huanu i La Riohu, pored uzgajanja vinove loze i proizvodnje vina, mogli su se naći začeci tekstilne, kao i metalske industrije. Takođe, već smo u delu o razvoju rudarske proizvodnje videli da su određeni delovi Argentine, pogotovo provincija Kordoba, bili karakteristični po uzgajanju mula za Gornji Peru (*Alto Perú*). Uzgajanje mula za proizvodnju u rudnicima u Potosiju predstavljalo je najvažniju aktivnost ovog regiona i ujedno jedinu vezu sa spoljašnjim tržištem (Ferrer, 2004: 48-51; Gelman, 2014:89).

Međutim, nije se moglo govoriti o jedinstvenoj nacionalnoj ekonomiji u Argentini. Analizirajući privredni razvoj Argentine tokom kolonijalnog perioda, Ferrer (1963) govori o kolonijalnoj privredi na teritoriji Argentine kao o skupu „regionalnih ekonomija opstanka“, koje karakteriše visok stepen izolacije, nerazvijeno tržište novca, niska spoljno-trgovinska robna razmena i dugotrajna stagnacija (nav. prema Germani, 2010: 214).

Ovakvi ['protoindustrijski'- prim. IP] centri nužno su morali biti konkurentski - bar u Vicekraljevstvu kao što je bilo Rio de la Plata - kako lučkim centrima (Buenos Ajresu, pre svega!), trgovačkom kapitalizmu koji se rađao u priobalnom pojasu, tako i veleposednicima-kreolima, vlasnicima rudnika, koji su, kao što je upravo spomenuto, svoj interes videli u režimu slobodne trgovine. „Otuda je na zastavi trgovačke buržoazije obala, [...] uvučene u trgovačke interese Velike Britanije i Francuske, stajalo geslo *mercado libre*“ (Paligorić, 1972:35-36).

S tim u vezi, latinoamerička veleposednička i trgovačka grupacija nastojale su da onemoguće razvoj nacionalne industrije. Na osnovu dostupnih podataka koji se odnose na uvoz robe preko luke u Buenos Ajresu, može se videti da su...“sve do polovine XIX veka oko 50% uvezene robe činili proizvodi kao što su tekstil, piće, šećer, mate, duvan...;svi ovi proizvodi predstavljali su direktnu konkurenciju proizvodnji u unutrašnjosti zemlje. Veliki broj ovih proizvoda, pogotovo tekstilnih, imao je određen stepen prefinjenosti i cenu protiv čega nije mogla da se takmiči nesigurna i neefikasna zanatska industrija ostatka zemlje“ (Ferrer, 2004: 98).

Govoreći o situaciji u provinciji La Plata, Rikardo Levene beleži: „U stvari, aktivna trgovinska razmena koja je započela sa *Reglamentos* 1778. godine proizvela je propast prvih nacionalnih privrednih grana“ (nav. prema Frank, 2002:40). Zapravo, politika slobodnog tržišta uslovlila je zatrpavanje i zasićenje, pogotovo britanskom robom, kao i nestanak lokalnog zanatstva i industrije u provincijama, što je dovelo do odliva kovanog novca i ozbiljne nestašice (Luna, 2015: 73)⁵⁹. Činjenica da su gotovo svi proizvodi tekstilne i metalurške industrije bili uvezeni uticali su na izostanak lokalne proizvodnje ovakve vrste robe. Sve do sredine XIX veka odeća (poput ponča), potom noževi, alati i ostali ručni alati koje je koristila seoska populacija uvozili su se, i to uglavnom iz Engleske (Ferrer, 2004: 84).

Usled Napoleonovih ratova i kontinentalne blokade, Engleska je bila preplavljena proizvodima za koje nije mogla da pronađe kupce. U potrazi za novim tržištima, mnogi engleski trgovci su doputovali u Buenos Ajres jer je još pre 1810. godine došlo do otvaranja tržišta. „To je značilo da su engleski trgovci, osim naseljavanja u samom gradu, mogli da putuju po unutrašnjosti istražujući nove i bolje tržišne mogućnosti“ (Luna, 2015: 58). S obzirom da se veći deo Gornjeg Perua nalazio u rukama Španaca, tradicionalna trgovina mulama iz kolonijalnog perioda bila je

⁵⁹ Izuzetak je predstavljala proizvodnja šećera u Tukumanu i razvoj stočarstva u Kordobi (Ferrer, 2004: 98).

zaustavljena, a time i unos novca i njegovo kretanje po regionu (Luna, 2015: 58)⁶⁰. Roba koja se uvozila iz Engleske bila je boljeg kvaliteta nego roba koja se proizvodila u Argentini. „Obično su donosili dobru, jeftinu vunenu odeću, boljeg kvaliteta nego što se mogla naći u Argentini; pribor za domaćinstvo, noževe, lance, činije i ostalu robu koju su mogli brzo da prodaju“ (Luna, 2015: 59). „Bilo bi drsko porediti domaću privredu sa engleskom privredom. Ti preduzimljivi fabrikanti već su nam poslali kabanice [...] vunenu i pamučnu robu koja je kvalitetnija od naših lokalnih tkanina [...]. Potpuno su uništili naše fabrike i doveli do prosjačkog štapa ogroman broj muškaraca i žena koji su zarađivali za život predenjem i tkanjem“ (Astesano, 1960: 49, nav. prema Frank, 2002: 69)⁶¹. S tim u vezi, Aguero ističe: „Zanati, industrija, pa čak i sama poljoprivreda u ovim regionima biće potpuno zapuštena i napuštena, mnoga naša područja biće neizbežno uništena“ (Astesano, 1960: 49 i Rosa, 1943: 38-39, nav. prema Frank, 2002: 69). Ovim se pokazalo da je lokalnoj privredi saveznik bio protekcionizam, odnosno zaštita koju je pružila Španija, dok je, sa druge strane, priobalnoj trgovini i nastajućoj trgovačkoj buržoaziji “saveznik bio španski neprijatelj“ (videti Paligorić, 1972: 36).

Upravo smo mogli da vidimo kakve promene je donela politika slobodnog tržišta u unutrašnjosti Argentine. Istovremeno, liberalizacija trgovine bila je od suštinskog značaja za razvoj Buenos Ajresa i formiranje njegove društvene strukture, o čemu će biti reči u nastavku rada. Nasuprot razvoju lokalne industrije u unutrašnjosti zemlje, situacija u Buenos Ajresu bila je nešto drugačija. Ilustracije radi, ovde se navodi jedan slikovit prikaz “[...] kraljevski računovođa opisao je Buenos Ajres kao najsiromašniji grad u Indijama [...] Pre 1610. godine bio je tek nešto više od malog naselja sa jedva pet stotina stanovnika, brodolomnika dvaju ogromnih mora: pampi, u koje se nisu usuđivali da uđu jer nisu poznavali teren van gradskih granica i reke Plate koja se ulivala u Atlantik. Prvi Portenjci, odnosno stanovnici luke Buenos Ajresa, bili su u toliko teškoj situaciji da je njihovo preživljavanje zavisilo od dolaska ovlašćenih brodova iz Španije“ (Luna, 2015: 11). Tokom XVII veka stanovnici Buenos Ajresa bavili su se isključivo krijumčarenjem robe. Kako bi platili krijumčarenu robu, morali su da se oslone na tada najveći (a i gotovo jedini!) izvor bogatstva koji im je bio dostupan - na ogromna stada divlje stoke koja su lutala pampama. U tom periodu beleži se stvaranje zadruga za tzv. *vaquerías*, odnosno organizovane ekspedicije za hvatanje goveda, koje su činili ljudi naoružani kopljima (Luna, 2015: 15, 20). Početkom XVIII veka stanovnici Buenos Ajresa počeli su da osnivaju poljoprivredna dobra, posede za gajenje stoke, gde je ona čuvana do vremena za klanje, čime je umnogome olakšan način uzgajanja stoke (Ibid: 28)⁶².

Nepovoljan položaj Buenos Ajresa može se objasniti time što je u to vreme u Španiji bilo dominantno uverenje da posedovanje zlata i srebra predstavlja jedini izvor bogatstva, a Buenos Ajres nije imao ni jedno ni drugo. Međutim, u vreme Burbona⁶³, umesto dotadašnjeg verovanja da je posedovanje srebra i zlata pokazatelj bogatstva, počelo je da se veruje da različita roba i ekonomska aktivnost predstavljaju bogatstvo (otuda se javlja značaj kože). „Stoga je oblast Rio de la Plate, gde nije bilo ni zlata ni srebra, ali su postojala druga preimućstva, počela više da se ceni“ (Luna, 2015:33). Takođe, ono što će se pokazati presudnim za kasniji razvoj Buenos Ajresa bilo je i to što se nalazio na strateški dobrom mestu; Buenos Ajres je zaista bio „kapija prema unutrašnjosti“ (Luna, 2015: 15-16).

Tako su ekonomska i društvena struktura grada počele polako da se menjaju. „Fizionomija Buenos Ajresa, tog od Boga zaboravljenog grada koji je živio od krijumčarenja i iščekivanja

⁶⁰ Osim toga, engleski trgovci su zahtevali da njihova roba bude plaćena u čvrstoj valuti, uglavnom srebrom, što je takođe doprinelo nestašici.

⁶¹ U sličnom duhu, Brodel ističe: “U isto vreme roba koja je stizala u velikim količinama iz Evrope (mahom iz Engleske i Španije) preplavila je lokalna tržišta, a njen kvalitet i niska cena doveli su do postupnog uništavanja lokalnih industrija. Trgovački tokovi su se takođe menjali, sad u korist lokalne trgovine, sad opet na njenu štetu. Tako je Peru, izgubivši rudarske oblasti u Visokim Andima [...] ostao bez tog područja koje je potražnjom za hranom i tekstilom pomagalo održavanju ravnoteže privrede te zemlje“ (Brodel, 2007: 404).

⁶² Međutim, jedini proizvod koji se tada koristio bila je koža, koja se nosila na štavljenje, a potom se izvozila (Luna, 2015: 14).

⁶³ U prethodnom periodu, u vreme dinastije Habzburga (članovi ove dinastije bili su kraljevi Španije od 1516. do 1700. godine), Amerika je davala kruni porez od svega 20% vrednosti iskopanog metala (tzv. kraljevska petina), a sav preostali profit ostajao je privatnim vlasnicima (Luna, 2015: 33).

registrovanih brodova koji su dolazili u najboljem slučaju jednom godišnje, polako se menjala. Sredinom XVIII veka novi Buenos Ajres već je imao lokalnu 'industriju' zasnovanu uglavnom na eksploataciji kože“ (Luna, 2015: 29). Negde između 10% i 15% ukupnog stanovništva Argentine živelo je u Buenos Ajresu i ostalim primorskim gradovima, što je još uvek predstavljalo veoma mali postotak. Tokom XVII veka u Buenos Ajresu je živelo oko 1000 stanovnika, i mnogi istraživači se slažu sa tim da je ovaj grad, kao i ceo ovaj region, bio veoma siromašan. Određene zanatske aktivnosti koje su bile namenjene potrošnji domaćeg stanovništva razvile su se tokom ovog perioda u priobalnim gradovima. Osim toga, u Buenos Ajresu se moglo naći određeno trgovačko jezgro koje je nastojalo da iskoristi ograničene mogućnosti koje je pružala luka. Međutim, siromaštvo, odsustvo proizvodnje koja je namenjena izvozu, kao i nedostatak razmene sa drugim regionima pružaju objašnjenje zašto grupa trgovaca sve do kraja XVIII veka nije uspela da ostvari primetan razvoj (Ferrer, 2004: 53). Od presudnog značaja za razvoj ovog grada bilo je formiranje Vicekraljevstva Rio de La Plata (1776) i izbor Buenos Ajresa za prestonicu novog Vicekraljevstva (Gelman, 2014: 117; Luna, 2015: 34-36)⁶⁴.

Kao što smo mogli da vidimo, odmah nakon formiranja Vicekraljevstva bila je omogućena slobodna trgovina, tako da je uspostavljena direktna veza između luke u Buenos Ajresu i luke u Španiji, kao i većine luka u Južnoj i Srednjoj Americi. Zahvaljujući uvođenju novih pravila, promet robe kroz luku Buenos Ajresa značajno je povećan, tako da je između 1780. i 1800. godine grad doživeo pravi procvat (Luna, 2015:37; Ferrer, 2004:75-76). „Tih godina mnogi doseljenici [...] naselili su se u Buenos Ajresu. Luka je prihvatila brodove iz Severne Amerike, kitolovce ili brodove koji su dovozili žitarice. Razvila se izuzetno živahna razmena; *casas de comercio* (trgovačke kuće)“ postajale su sve brojnije, kao i broj trgovaca i šegrta (čime je bitno podstaknut razvoj trgovačkog kapitalizma u Argentini - prim. IP) (Luna, 2015:37).

Do sada je bilo reči o različitim proizvodnim oblicima koji su se razvijali u zemljama Latinske Amerike tokom kolonijalnog perioda. Područje današnje Argentine, kao što smo videli, nije bilo bogato plemenitim metalima, otuda se i kolonijalna vlast veoma kasno uspostavila u ovom delu Latinske Amerike. Analizirajući ekonomska i društvena kretanja u Argentini, videli smo da je najpre na severu Argentine došlo do razvoja određenih oblika protoindustrije, kako zbog potrebe da se snabde rastuća rudarska proizvodnja, tako i usled ograničenog uvoza robe. S tim u vezi, u području Rio de la Plate (i Buenos Ajresa) tek će pri kraju kolonijalnog perioda doći do razvoja (u početku veoma ograničenog) određenih privrednih aktivnosti. Otuda je i analiza ekonomskih i društvenih kretanja u Buenos Ajresu ostavljena za sam kraj.

Iako je do sada, u kontekstu razmatranja ekonomskog i društvenog preobražaja u Latinskoj Americi tokom kolonijalnog perioda, nužno bilo reći i o procesima društvenog strukturisanja u Argentini, u delu koji sledi biće nešto detaljnije predstavljena društvena struktura u Argentini krajem XVIII veka. Uz to, traganje za određujućim uslovima načina strukturisanja osnovnih društvenih grupa, vodilo je istraživanje i do analize procesa sticanja političke nezavisnosti, čemu će biti posvećen poslednji deo rada.

⁶⁴ Vicekraljevstvo Rio de La Plata osnovano je ukazom kralja Karlosa III 1. avgusta 1776. godine i ujedno je bilo poslednje u Americi (Luna, 2015: 243). U pogledu teritorijalne organizacije, novoformirano Vicekraljevstvo obuhvatalo je teritoriju današnje Argentine, Bolivije, Paragvaja i Urugvaja (videti Gelman, 2014: 117-118, kao i sliku br. 1 u Prilogu). Kada je reč o privrednim karakteristikama ovog dela Latinske Amerike, ogromne površine prerija bile su pogodne za poljoprivrednu proizvodnju. U severnom delu Buenos Ajresa, južnim delovima Kordobre i Santa Fea, sve do severoistočne provincije Entre Rios, uzgajale su se mule. Paragvaj, potom severni delovi Korijentesa i Tukumana, Misiones bili su bogati šumama, dok su se zalihe srebra i minerala mogle naći u Mendosi (Luna, 2015: 35-36).

4.1.5. Društvena struktura u Argentini krajem kolonijalnog perioda

Do sada su analizirane društveno-istorijske okolnosti tokom kolonijalnog perioda na području Latinske Amerike (ali i Argentine) u čijim okvirima je potrebno razmatrati pojavu i konstituisanje osnovnih društvenih grupa u Argentini. Kada je reč o procesima društvenog strukturisanja u Argentini tokom ovog perioda, bitno je naglasiti da se oni formiraju po opštim obrascima koji su bili karakteristični za ostala područja Latinske Amerike, i to na osnovu klasnih i etničkih razlika. U nastavku rada dat je prikaz društvene strukture u Argentini krajem XVIII veka.

Tabela 2. Društvena struktura Argentine krajem XVIII veka

U okviru sistema klasifikacije	Viši slojevi	Španci	Krupni trgovci koji su imali monopol nad uvozom i izvozom
			Visoki zvaničnici i sveštenici
		Kreoli (belci)	Krupni trgovci (bez monopola)
			Zemljoposednici
			'Službenici' u lokalnoj administraciji – predstavnici Krune (<i>intendanti</i>) ⁶⁵
			Srednji trgovci
	Srednji slojevi	Kreoli (uglavnom mestici)	Industrijalci (u gradu) itd.
			Sitni trgovci
			Slobodne zanatlije
	Niži slojevi	Neki kreol, Crnci, mulati ili Indijanci (većinom)	Poslovođe, zakupci zemljišta i ostali „zaposleni“
			Slobodni radnici
			Kmetovi
Delimično marginalizovani	Mestici, slobodni gaučosi		
U potpunosti marginalizovani	Indijanci koji nisu bili obuhvaćeni kolonijalnom vlašću		

Izvor: Germani, 2010: 219

Na osnovu prikaza društvenih grupacija u Tabeli 2, možemo najpre videti da u okviru najvišeg sloja osnovni obrazac raslojavanja do perioda sticanja nezavisnosti predstavlja *mesto rođenja*, pa se tako javlja podela na Špance i kreole. Dalje se uočava da se unutar prve grupe na samom vrhu „stratifikacijske piramide“ nalazi grupacija 'privilegovanih' španskih trgovaca koja se bavila uvozom i izvozom najrazličitije robe. Kao što smo prethodno mogli da vidimo, osnovu na kojoj se formirala ova grupa predstavljao je *monopol* koji je Španija imala nad ukupnom trgovinom (uvozom i izvozom). Najvišem društvenom sloju pripadali su i visoki službenici Krune koji su bili direktno povezani sa Španijom, u čijim rukama je bila skoncentrisana politička moć. Preciznije, politička vlast u datim istorijskim uslovima, da ponovimo, pripadala je poslanstvu kralja – najčešće vicekralju.

Prelazeći na sledeću grupaciju – kreolsku buržoaziju – može se takođe uočiti hijerarhizacija slojeva. U pogledu ekonomske moći ovde se posebno izdvajaju trgovačka i zemljoposednička grupacija. Kada je o trgovačkoj buržoaziji reč, bitno je istaći da je njenom formiranju i pre svega

⁶⁵ Brodel takođe koristi naziv »službenici«, pre svega zbog praktičnosti, a „ne iz preterane modernosti“ ove društvene grupe (videti Braudel, 1998: 38).

jačanju umnogome doprinela liberalizacija međunarodne i međuregionalne trgovine. S druge strane, kao što je prethodno napomenuto, proces formiranja veleposeda na području Latinske Amerike doveo je do pojave zemljoposedičke oligarhije, koja je bila povezana sa pripadnicima trgovačke buržoazije. Osnovu ekonomske moći ovog dela više klase u Argentini prvenstveno je činila kontrola nad proizvodnjom stočarskih proizvoda (pre svega kože čiji izvoz je u velikoj meri bio olakšan navedenim merama liberalizacije), ali ne toliko i kontrola nad velikim imanjima. Imajući na umu da poljoprivredni sektor još uvek nije predstavljao dominantan sektor u Argentini, ova grupacija je bila podređena trgovačkoj buržoaziji (Germani, 2010: 214-215; videti i Furtado, 1976: 32-34).

Konačno, tokom kolonijalnog perioda došlo je i do formiranja malog 'industrijskog' jezgra čiji su pripadnici bili hijerarhijski veoma bliski pojedincima iz trgovačke i zemljoposedičke grupacije. Ta povezanost, pogotovo sa poljoprivrednim sektorom, manifestovala se u vidu veoma bitnih delatnosti, poput štavaonica, solana itd. Ne smeju se, međutim, izgubiti iz vida osnovna obeležja ovog sektora, a to su pre svega proizvodnja veoma ograničenog obima, koja je bila zasnovana na radu robova (videti Germani, 2010: 215).

Kada je reč o diferencijaciji u okviru dominantnog sloja u Latinskoj Americi, važno je istaći da iako pripadnici kreolske buržoazije nisu imali politički uticaj (što je direktno doprinosilo smanjenju njihove lojalnosti Kruni) oni su ipak kroz učesće u gradskim savetima (*cabildos*) i preko vicekralja uspevali da nametnu onakvu politiku cena, ugovora, zakona o skitnji itd., kakva im je odgovarala (Frank, 2002: 42). Na primer, u Argentini...“pokrajinama kao što su La Rioha ili Katamarca rukovodili su kreoli koji su bili na čelu gradskih saveta. Analiza sastava gradskih saveta u unutrašnjosti [Argentine - prim. IP] pokazale su da su gotovo uvek, izuzimajući povremeno nekog španskog trgovca kojeg bi prihvatila lokalna zajednica, tim savetima upravljali potomci konkvistadora ili starih porodica iz svake provincije“ (Luna, 2015: 40).

U pogledu uslova u kojima su se konstituisale ostale društvene grupe, potrebno je imati na umu ono o čemu je već bilo govora: razvoj većeg dela Latinske Amerike bio je veoma dugo podređen metropoli (Španiji) koja je imala monopol izvoza i uvoza, dok su kolonijalna područja jedino mogla da izvoze sirovine i da uvoze gotove proizvode iz Španije. Razvoj lokalne „industrije“, uslov koji je zajedno sa agrarnom reformom, bio nužan za stvaranje unutrašnjeg tržišta, kočila je Španija, koja je u kolonijama uspostavila režim strogo zatvorenog tržišta, zadržavajući isključivo pravo prekomorske trgovine, sprečavajući kompleksniji privredni razvoj kolonija izričitim zabranama proizvodnje niza artikala, izuzev za strogo lokalne potrebe (Vitale, 1983:55; Paligorić, 1972:34). U svojoj studiji o argentinskoj privredi Aldo Ferer napominje: „Rudarstvo, tropska poljoprivreda, ribolov, lov i drvna industrija kao ekspanzivne delatnosti privlačile su kapital i radnu snagu...Bogati veleposednici i trgovci, zatim visoki službenici Krune...bavili su se izvozom...Pomenuti sektori (...) predstavljali su unutrašnje kolonijalno tržište i izvor akumulacije kapitala...Male grupe veleposednika, trgovaca i političara bogate se i sve više kupuju trajnu potrošnu i trajnu fabričku robu...Skoro da ne treba sumnjati da su i takva uređenost izvoznog sektora i koncentracija bogatstva bili glavna prepreka promeni organizacije domaće proizvodnje, koja bi dovela do podizanja tehničkog i kulturnog nivoa i pojave društvenih grupa zainteresovanih za razvoj domaćeg tržišta, kao i za izvozne artikule koji ne bi bili kontrolisani od strane tržišta metropole“ (Ferrer, 1963: 19-21, nav. prema Frank, 2002:38). „Izvozni sektor nije, dakle, dopuštao da sistem kao celina pretrpi preobražaj. Nema sumnje da su struktura izvoznog sektora i koncentracija bogatstva predstavljali osnovne prepreke za diversifikaciju unutrašnje proizvodne strukture. Kada je reč o odnosu izvoza i unutrašnjeg tržišta, ogroman udeo kapitala se koristio za uvoz luksuzne robe iz metropole (koju je bilo teško ili nemoguće proizvesti kod kuće), a samo mali deo se investirao u manufakture i potrošnju u vezi sa *unutrašnjim tržištem*. Zahvaljujući trgovini i stranom kapitalu ekonomski i politički interesi rudarske, poljoprivredne i trgovačke buržoazije – ili sva tri oslonca privrednog stola, kako je Kladio Velis nazvao svoje pretke iz XIX veka – nisu držali do unutrašnjeg privrednog razvoja“ (Frank, 1983: 87).

U pogledu konstituisanja srednjih slojeva u Argentini, vidimo najpre da su njih činili sitni trgovci, zakupci zemljišta, slobodne zanatlije (pekari, kovači, kožari, radnici u bakalnicama itd.

Unutar ove grupacije mogli su se naći još i stalno ili privremeno zaposleni na različitim poslovima u gradskim područjima (Gelman, 2014: 102; Germani, 2010: 216)⁶⁶.

Kada je reč o položaju zakupaca zemljišta, najpre treba reći da je razvoj trgovine u XVIII veku uslovio značajne promene ukupne poljoprivredne proizvodnje, što se posebno manifestovalo u intenzivnijoj organizaciji hacijende i revalorizacije zemlje u dva izvozna regiona - od Akonkague do Kolčague. Novinu je činilo povećanje cene zakupa zemlje. U skladu sa tim, „zavisnost stanara - zakupaca postajala je sve veća, a obaveze sve teže. Sve što je jednoj hacijendi bilo potrebno obezbeđivali su joj oni koji su je uzeli u zakup i stanovali na njoj. Termin *arrendatario* [onaj koji je uzeo pod arendu] koji se takođe odnosio na sve ljude srednjeg i višeg staleža, prestao je da se koristi, a termin *inquilino* stekao je naročito značenje. Ukratko, poljoprivredna imanja poprimila su oblik koji nije imao nikakve veze sa *encomiendom* i drugom uobičajenom praksom iz perioda *Osvajanja*. Ova imanja poticala su iz drugog perioda kolonijalne istorije, perioda obeleženog stratifikacijom: zemljoposednici su se kretali prema gornjem sloju, a siromašni Španci i različite kategorije rasnih mešavina (*mestizaje*) prema dole...Stratifikacija se intenzivirala u XVIII i XIX veku, a uporedo sa njom pogoršavao se položaj *inquilino-a*. U XVIII veku *inquilino* je bio u veoma podređenom položaju. Proces proletarizacije *inquilino-a* je započeo i ubrzao se u XIX veku“ (Gongora, 1960:114-115, nav. prema Frank, 2002: 45-46)⁶⁷.

U tom smislu položaj ove grupacije bio je znatno nepovoljniji u odnosu na ostale grupacije koje su pripadale srednjem sloju. To se može objasniti time što zakupci zemljišta nisu imali pristup kapitalu, tako da su morali da pribegavaju uzimanju kredita od zeleniša, prodajući svoje proizvode po niskim cenama ili cenama koje ni u kom slučaju nisu bile dovoljne da kompenzuju troškove njihove proizvodnje. Ono što je dalje otežavalo poljoprivredni razvoj, pa time i ukupan položaj pojedinaca koji su pripadali ovom sloju, bilo je preovlađujuće prisustvo negativnih vrednosti prema manuelnom radu uopšte, a posebno radu u poljoprivredi, nedostatak stručnosti, nepredvidivost spoljašnjeg i unutrašnjeg tržišta itd. (nav. prema Germani, 2010: 216). I u kasnijem periodu položaj ove grupacije bio je veoma nepovoljan, naročito na prelazu vekova kada je došlo do porasta cena zakupa zemlje, posebno u profitabilnijim zonama blizu obale. Ovakva situacija bila je dodatno pogoršana stalnim viškom radne snage, koju su pretežno činili evropski imigranti (Scobie, 1964, nav. prema Rock, 1975: 14). Na kraju treba spomenuti i 'nadzornike' ("*capataz*" *de estancia*) koji su takođe predstavljali deo srednjih slojeva, s tim što je njihov broj bio veoma mali (Germani, 2010: 216).

Krećući se dalje niz društvenu hijerarhiju, nailazimo na niže društvene slojeve koji su obuhvatali slobodne gradske radnike, Indijance i na kraju robove. Slobodni gradski radnici činili su naročito u Buenos Ajresu malu grupu (većinu poslova, uključujući i zanatske, obavljali su robovi i Indijanci!). Međutim, kako ističe J. A. Garcia, „iako su pravno bili slobodni, proleteru se u stvarnosti nisu mnogo razlikovali od Indijanaca i robova. Radnici su vodili bedan život u veoma siromašnim kolibama koje su bile izgrađene u pustoši“ (1954: 76). Najzad, na samom dnu društvene hijerarhije nalazili su se robovi (pretežno iz Afrike) i Indijanci, koji su najčešće radili kao posluga u domaćinstvima, u zanatskim radnjama ili su, pak, radili kao nadničari u gradu ili na selu (Germani, 2010: 217).

Sa stanovišta društvenih odnosa u Argentini tokom perioda kolonijalne vlasti, od posebne važnosti za karakter društvene strukture bilo je upravo to što je na području Argentine bila uspostavljena samo delimična dominacija kolonijalne vlasti; čak i u XVIII veku kolonijalna vlast obuhvatala je samo mali deo današnje argentinske teritorije, dok su ogromne površine, naročito u predelima Pampe, Patagonije i Chaco regiona, ostale pod dominacijom Indijanaca, koji su bili

⁶⁶ Treba istaći da je u regionu Rio de la Plate došlo do formiranja esnafa koji su regulisali zanatske aktivnosti, kao što su vrsta i količina proizvodnje, cena proizvoda, zarade itd. Posebno su bili značajni esnafi "kujundžija" i obučara, u čijem sastavu su se nalazili Španci i kreoli. To su ujedno bili jedini esnafi koji su uspeali da se očuvaju duže vreme (videti Germani, 2010:216; Gelman, 2014:102).

⁶⁷ U svakoj regiji stanar male parcele (gotovo uvek lošeg kvaliteta) koji živi unutar granica velikog poseda dobio je lokalni naziv: *huasipunguero* u Ekvadoru, *conuquero* u Venecueli, *yanacóna* u Peruu, *inquilino* u Čileu, *morador* u Brazilu (Furtado, 1976:72).

nezavisni od španske vlasti (kao i od njihovih potomaka, kreola - *criollos*)⁶⁸ tokom većeg dela XIX veka, odnosno nalazili su se izvan sistema kolonijalne vlasti (Gelman, 2014: 68-69). U tom smislu izvan sistema stratifikacije nalazili su se gaučosi, s jedne, i Indijanci koji su živeli u ovim područjima, sa druge strane. Analizirajući položaj gaučosa, Ferrer opisuje na sledeći način njihovu pojavu: „Neograničena ponuda zemlje i ogromni horizonti pampe postavili su fizičke temelje za pojavu 'ljudskog bića' koje nije bilo integrisano u socijalno okruženje, kao ni u sam proces proizvodnje – radilo se o gaučosu“ (Ferrer, 2004:52). S tim u vezi, društveni položaj gaučosa se bitno razlikovao od pojedinaca koji su zauzimali niže položaje. Ono što je posebno karakterisalo ovu grupaciju bila je njihova lična sloboda i nezavisnost, kao i to što se njihova egzistencija zasnivala na potrošnji mesa koje su dobijali od ogromnih stada slobodne stoke koja je lutala po pampama i to sve do trenutka podizanja ograda. Prema principu „Pampa i goveda za sve“, treba reći da farmeri u to vreme nisu bili zainteresovani za meso, već samo za kožu, i u tom smislu gaučosi su ipak delimično mogli da se 'uključue' u društveno-ekonomski sistem kolonijalnih velikih poseda (*estancias*)⁶⁹. Njihovi kontakti sa zajednicom bili su ograničeni na minimum koji je bio neophodan za zadovoljavanje njihovih potreba, a povremeno su radili i na velikim imanjima (Astesano, 1941: 203; Álvarez: 1938; García, 1954: Cap. XII, nav. prema Germani, 2010: 217). Najzad, izvan kolonijalne vlasti i stoga izvan sistema raslojavanja, potpuno marginalizovani, mogu se smestiti Indijanci koji su zauzimali ogroman deo Pampe i Patagoniju⁷⁰ (Germani, 2010: 217).

Do sada su razmatrani osnovni društveni odnosi u Argentini tokom perioda kolonijalne vlasti. Da bi se dalje promene u strukturisanju društvenih odnosa mogle potpunije razumeti, potrebno je ukratko razmotriti proces sticanja nezavisnosti zemalja Latinske Amerike.

4.1.6. Kraj kolonijalne vlasti i sticanje nezavisnosti

Prva polovina XIX veka u Latinskoj Americi bila je obeležena borbama za nezavisnost i procesom formiranja nacionalnih država. Pokret za nezavisnost u španskim kolonijama širio se iz tri centra: Karakasa, Buenos Ajresa i Meksika. Prva dva regiona zabeležila su brz razvoj tokom XVIII veka, što je u velikoj meri predstavljalo manifestaciju slabljenja pomorske moći Španije, ali i jačanja uticaja Velike Britanije (u ovim regionima uspon trgovačke buržoazije uticao je na proces sticanja nezavisnosti). Sa druge strane, u Meksiku je situacija bila nešto drugačija, jer se rudarska proizvodnja srebra još uvek nalazila u prosperitetnoj fazi, predstavljajući na taj način osnovu rasta regionalne ekonomije. Uz to, meksičko domorodačko stanovništvo, koje je zabeležilo ponovni rast u poslednjem veku kolonijalne dominacije, vršilo je snažan pritisak na latifundijsku strukturu, zahtevajući sprovođenje agrarne reforme. Ovaj period bio je obeležen nizom socijalnih ustanaka, među kojima se posebno ističe seljački pokret na čelu sa Emiliom Zapatom. Dakle, u borbi za nezavisnost u Latinskoj Americi mogu se prepoznati dva različita pokreta. S jedne strane, nailazimo na uspon buržoazije koja je nastojala da integriše ekonomije svojih zemalja u rastući tok međunarodne trgovine (ovi pokreti su obeležili veći deo XIX veka), dok se, sa druge strane, nalaze pokreti koji su težili da uključe autohtone mase u politički i društveni život, uz istovremeno osporavanje dominacije kolonijalnog režima (ovaj pokret došao je do izražaja početkom XX sa Meksičkom revolucijom) (Furtado, 1976: 35-36).

Kada je reč o faktorima koji su doveli do jačanja pokreta za nezavisnost, oni se mogu podeliti na spoljašnje i unutrašnje. Ukratko, u pogledu uticaja spoljašnjih faktora, do nezavisnosti je došlo upravo u periodu od 1810. do 1820. godine, kada su Napoleonovi ratovi doveli do rušenja španske monarhije, čime su oslabljene kolonijalne veze između Španije i njenih kolonija (Frank, 2002: 61).

Sa druge strane, pokreti za nezavisnost bili su uslovljeni i unutrašnjim činiocima, odnosno istorijski uspostavljenim odnosima između metropole i kolonija. Radi se o suprotstavljenosti interesa

⁶⁸ Kreolima se nazivaju potomci Španaca koji su rođeni u Latinskoj Americi.

⁶⁹ Prva imanja, odnosno veliki posedi za uzgajanje goveda na obodima Buenos Ajresa.

⁷⁰ Prema određenim procenama, svega 10% Indijanaca bilo je uključeno u kolonijalni sistem (Germani, 2010: 217).

dve dominantne društvene grupe, kreolske buržoazije i predstavnika španske krune, što će u velikoj meri odrediti glavne linije društvenog kretanja u Latinskoj Americi u prvoj polovini XIX veka. Kada je reč o odnosu kreolske buržoazije i predstavnika španske krune, od posebne važnosti je upravo to što je kreolima po pravila bio onemogućen pristup položajima unutar 'kolonijalne administracije'. Tako je zabrana stupanja u javne službe kreolskom stanovništvu predstavljala jedan od osnovnih elemenata latentnog konflikta između kolonija i metropola, konflikta koji je na kraju doveo do ratova za nezavisnost i političkog osamostaljenja kolonija (Južnič, 1966: 28). „Glavni povod revolucije iz 1810. godine bilo je postojanje društvene klase čiji su se interesi sukobljavali sa sistemom dominacije koji je nametala metropola. Reč je o kreolskoj buržoaziji. Krajem kolonijalnog perioda ona je kontrolisala glavne izvore bogatstva, ali je vlast ostala u rukama predstavnika španske monarhije. Ta protivrečnost između ekonomske moći u rukama kreolske buržoazije i političke moći nad kojom su monopol imali Španci predstavlja motivacionu snagu koja je pokrenula revolucionarni proces 1810. godine. Interesi lokalne buržoazije sukobili su se sa interesima španske imperije. Dok je prvima bilo potrebno da nađu nova tržišta, španska Kruna je sprovela restrikciju izvoza udovoljavajući samo trgovinskim prohtevima Poluostrva [Španije - prim. IP]. Dok je kreolska buržoazija želela da kupi fabričku robu po nižoj ceni, Imperija ih strogo usmerava na potrošnju artikala koje im španski trgovci prodaju po visokim cenama. Dok su Amerikanci zahtevali redukciju poreza, Španija je uvodila nove. Dok je domaća buržoazija zahtevala da akumuliran kapital i ekonomski višak ostanu u Latinskoj Americi, španska imperija je uzimala veliki deo viška i obrtnog kapitala. Kreolska buržoazija je težila da preuzme vlast zato što je vladati značilo kontrolisati carinarnice, skladišta robe koje je kontrolisala Kruna, fiskalne prihode, visoke državne položaje, vojsku, državni aparat koji je određivao zakone o oporezivanju uvoza i izvoza. Lokalna buržoazija je jednostavno želela da preuzme kontrolu nad pomenutim poslovima Krune“ (Vitale, 1969: 156-157, nav. prema Frank, 2002: 62-63).

Kada je reč o karakteru revolucije iz 1810. godine, nju su predvodili „ljudi koji su liberalne ideje XVIII veka, francusko prosvetiteljstvo i španski liberalizam prilagodili sopstvenim interesima“ (Vitale, 1983: 56). Dok je u Evropi jačanje liberalne misli dovelo do buržoasko-demokratske revolucije, u Latinskoj Americi jedini cilj je bilo sticanje političke nezavisnosti od Španije. „Argumente koje je evropska buržoazija upotrebila protiv feudalizma, kreolska buržoazija je uperila protiv ugnjetackog režima španske krune. U Evropi je liberalna misao bila zastava industrijske buržoazije, u Latinskoj Americi ona je bila privremena ideologija zemljoposjednika, vlasnika rudnika i trgovaca. Politički liberalizam poslužio je da se opravda ekonomski liberalizam, ali dok je liberalizam u Evropi bio oružje industrijske buržoazije, u Latinskoj Americi se on koristio protiv španskog monopola. Tamo su se njime služili da bi zaštitili industriju, a ovde da bi zaštitili slobodnu trgovinu“ (Vitale, 1983: 56).

Ono što je bitno za dalji razvoj događaja u Latinskoj Americi jeste to da je, kako se navodi, „kreolska buržoazija bila dovoljno moćna da preuzme vlast“, i da je samo nedostajao povod koji bi ubrzao revoluciju. Povod je uskoro pronađen u Napoleonovom napadu na Španiju. Specifičnost ratova za nezavisnost nalazila se u tome što su nosioci revolucije uglavnom bili buržoaskog porekla: zemljoposjednici, trgovci, vlasnici rudnika, vlasnici plantaža itd. „Sa druge strane, stanovništvo je u velikoj meri ostalo ravnodušno prema revoluciji koja za njega nije predstavljala socijalnu emancipaciju, već direktnu konsolidaciju njegovih eksploatatora, kreolskih zemljoposjednika“ (Vitale, 1983: 56)⁷¹. Ukratko, revolucija iz 1810. godine nije imala buržoasko-demokratski karakter budući da nije sprovela agrarnu reformu, niti je dovela do razvoja industrije i unutrašnjeg tržišta. „To je bila politička a ne socijalna revolucija, u kojoj je kreolska buržoazija ostvarila samo jedan demokratski cilj - političku nezavisnost, koju kasnije nije mogla da odbrani od imperijalizma“ (Vitale, 1983: 57).

U pogledu ekonomskih kretanja u Argentini nakon sticanja nezavisnosti od Španije⁷², od naročitog značaja je sklapanje sporazuma zemljoposjedničke i trgovačke buržoazije sa Engleskom i

⁷¹ Masovno učešće stanovništva bilo je prisutno jedino u Meksiku i Gornjem Peruu, gde su Indijanci nastavili da se bore za nezavisnost putem agrarne revolucije. „U španskim kolonijama bilo je malo ljudi poput Hidalga i Morelosa koji su se borili protiv Španaca i istovremeno pljačkali kreolske zemljoposjednike“ (Vitale, 1983: 57).

⁷² Argentina je proglasila nezavisnost od Španije 1816. godine.

Francuskom kako bi se omogućio uvoz strane robe u Latinsku Ameriku u zamenu za veliko tržište na koje bi se izvezile sirovine. Tako je slobodna trgovina, koja je omogućila realizaciju interesa argentinske trgovačke buržoazije značila uništenje malih fabrika u unutrašnjosti zemlje koje su dostigle izvesni stepen razvoja tokom rata za nezavisnost (Vitale, 1983:58). Ovim se pokazalo da odnosi zavisnosti nisu nestali. S tim u vezi, Brodel ističe. „Kako bi mogle postojati 'kolonije naseljavanja' koje ujedno ne bi bile i 'kolonije eksploatacije'? Možda bi umesto eksploatacije primereniji bio izraz 'marginalizacija'. To je ono stanje, unutar ekonomije - sveta, kada je neko osuđen da služi drugom, da poslušno prihvata ono što mu određuje vladajuća međunarodna podela rada. To je i bila uloga dodeljena Latinskoj Americi (za razliku od Severne Amerike) i pre i posle sticanja političke nezavisnosti“ (Brodel, 2007: 397). Odnosno, kako dalje nastavlja. „Suprotno tome [oslobađanju engleskih kolonija], Južna Amerika, pošto se oslobodila spona kolonijalnih sila, bila je još zavisna od Evrope. Oslobodila se samo jednog od dva gospodara, koji su je odavno nadzirali i iskorišćavali. Jer, da li se moglo očekivati da se Evropa odrekne američkog zlata i srebra? Čak i pre izbijanja revolucija koje će dovesti do nezavisnosti, evropske sile su se spremile za delovanje: svako je želeo da ugrabi nasledstvo koje se moglo očekivati“ (Brodel, 2007:405).

Odnosi nejednakosti i zavisnosti koji su bili uspostavljeni na spoljašnjem nivou, u osnovi su bili prisutni i na unutrašnjem nivou⁷³. Burgin u studiji o argentinskom federalizmu na sledeći način analizira ekonomski razvoj u Argentini nakon sticanja političke nezavisnosti: „Ekonomski razvoj postrevolucionarne Argentine obeležava prelaz ekonomskog centra ravnoteže sa unutrašnjosti ka primorju, zahvaljujući brzom ekspanziji primorja i istovremenom nazadovanju unutrašnjosti. Neujednačen ekonomski razvoj imao je za posledicu nešto što je u izvesnoj meri bila samoobnavljajuća nejednakost. Područja u unutrašnjosti zemlje primorana su da prepuštaju stalno sve veće delove nacionalnog dohotka Buenos Ajresu i drugim područjima na istoku“ (Burgin, 1946: 81, nav. prema Frank, 2002: 71)⁷⁴.

U pogledu obrazaca društvenog strukturisanja nakon sticanja nezavisnosti, od ključnog je značaja to što je pokret za samostalnost imao u suštini samo politički karakter (došlo je do izmene političke strukture moći, dok je ekonomska (polufeudalna) struktura u osnovi ostala neizmenjena). Tako je dinamika odnosa dve dominantne društvene grupe (kreolske buržoazije i predstavnika Krune) dovela do razaranja postojeće klasne strukture i strukturisanja novih društvenih odnosa. Promene društvene strukture odnosile su se isključivo na sam vrh društvene hijerarhije, pa su tako sticanjem političke samostalnosti predstavnici Krune u celini uklonjeni. Međutim, bez obzira na određeni kontinuitet tradicionalnog modela društvene strukture, ne može se poreći da je tokom ovog perioda došlo do određenih promena u društvenim odnosima. Prema rečima Đermanija, radilo se o „počecima raspada tradicionalnog društva“, odnosno, kako navodi Ferrer, o „prelaznoj fazi“ od kolonijalne ekonomije prema izvozno orijentisanoj ekonomiji (Germani, 2010: 221).

4.1.7. Zaključak

Osnovni zaključak koji se nameće na osnovu prethodne analize, sasvim sažeto rečeno, glasi da se ekonomska i društvena struktura Argentine (kao i većine drugih zemalja Latinske Amerike) formirala i menjala u zavisnosti od oblika kolonijalne zavisnosti koji su joj bili nametnuti tokom kolonijalnog perioda.

Već na početku kolonijalnog perioda uspostavljena je ekonomska struktura koja je odgovarala interesima samih osvajača. U tom smislu je nakon prvih decenija kolonijalne vladavine došlo do razvoja dve privredne grane, i to rudarstva i poljoprivrede. Analiza je takođe pokazala da je glavni način eksploatacije osvojenih teritorija bilo korišćenje rudnih bogatstava (naravno, tamo gde ih je bilo!) i autohtonog stanovništva. S obzirom na to da su Argentini nedostajala rudna bogatstva, ali i

⁷³ Ovde je zapravo reč o zavisnosti kao strukturalnom odnosu, koji istovremeno obuhvata i unutrašnji i spoljašnji odnos (videti Garsija, 1983: 197-198).

⁷⁴ Sve do 1900. godine među pripadnicima elite nije bilo podrške ograničenju slobodne trgovinske razmene u korist protekcionizma i lokalnog industrijskog razvoja (Rok, 1975: 7-8).

brojno domorodačko stanovništvo (koje bi služilo za eksploataciju), veliki deo teritorije ove zemlje ostao je izvan dominacije kolonijalne vlasti. Interes za 'zauzimanje' ovog dela javio se nešto kasnije.

Kada je o dominantnim društvenim odnosima na početku perioda kolonijalne vlasti reč, slika društva Latinske Amerike bila je veoma jednostavna. Naime, u zemljama Latinske Amerike (kao uostalom i same Argentine) preovladavala je prilično rigidna društvena struktura koju su činile sledeće grupe: španski osvajači koji su zauzimali različite dominantne položaje na osvojenim teritorijama, potom kreoli i pokoreno domorodačko stanovništvo.

Prateći, dalje, promene u društvenim odnosima u Argentini, mogli smo da vidimo na koji način su promene u odnosima kolonijalne zavisnosti menjale ekonomsku i društvenu strukturu ove zemlje. Tako je, najsažetije rečeno, kriza rudarstva dovela do prelaska na poljoprivrednu proizvodnju. Uz to, ukidanje sistema *encomienda*, praćeno formiranjem velikih zemljišnih poseda (latifundija) predstavljalo je okvir za pojavu zemljoposedničke oligarhije, ali i sitnih posednika (minifundista). Sa druge strane, donošenje burbonskih reformi u drugoj polovini XVII veka, a na osnovu kojih je bila omogućena slobodna trgovina, predstavljalo je osnov za jačanje sloja trgovačke buržoazije. Formiranje i jačanje sloja kreolske trgovačke i zemljoposedničke grupacije najbolje ilustruje način na koji transformacija oblika kolonijalne zavisnosti menja strukturu društvenih odnosa.

Na koji način su se dalje promene u odnosima kolonijalne zavisnosti - u ovom slučaju sticanje političke, ali ne i ekonomske nezavisnosti - odrazile na promenu ekonomske i klasne strukture upravo smo mogli da vidimo, doduše veoma sažeto. Nasuprot bitnoj razlici između ova dva perioda (u vidu sticanja političke nezavisnosti, neophodno je istaći i izuzetno važnu strukturalnu sličnost ova dva poretka, koja se zasnivala na nepromenjenoj ekonomskoj strukturi i prisustvu stranog kapitala. Na taj način, osnovna pretpostavka uspostavljanja kapitalističkog poretka, ukidanje polufeudalnih odnosa, nije bila ostvarena (agrarna reforma nije bila izvršena), tako da su dominantni društveni obrasci iz prethodnog perioda uglavnom i zadržani.

Takođe smo mogli da vidimo da zbog trgovačkog i inostranog kapitala, ekonomski i politički interesi rudarske, poljoprivredne i trgovačke grupacije nikada nisu bili usmereni ka unutrašnjem ekonomskom razvoju. Otuda su se, kako se ističe...“proizvodni odnosi i klasna struktura latifundija, rudarstva i njegovog ekonomskog i socijalnog 'zaleđa' razvili kao odgovor na grabežljive potrebe strane i latinoameričke metropole, a nisu bili posledica, kako se često i pogrešno tvrdi, transfera iberijskih institucija u Novi svet u šesnaestom veku“ (Frank, 2002: 39).

Kada se u celini pogledaju procesi društvenog strukturisanja u Argentini, uočava se da su se oni oblikovali po opštim obrascima, karakterističnim za ostale zemlje Latinske Amerike. Preplitanju polufeudalnih i robovlasničkih društvenih odnosa na početku kolonijalnog perioda, ubrzo su se pridružili i početni oblici kapitalističkog poretka i to, prvenstveno, u formi trgovačkog, ali i agrarnog kapitalizma koji će dugo predstavljati dominantan oblik kapitalizma. Ovako formirani društveno-ekonomski odnosi tokom dužeg vremenskog perioda ograničavali su kapitalistički razvoj u Argentini i time usporavali formiranje, pre svega, industrijske buržoazije i radničke klase. Videli smo takođe da je Španija donosila mere koje su štitile pretkapitalističke oblike odnosa i na njemu utemeljene društvene grupacije i tako snažno ograničavale napredovanje kapitalističkih odnosa. Nerazvijenost industrijske buržoazije i radničke klase gotovo samorazumljivo je bila uslovljena zakasnelim kapitalističkim razvojem zemalja Latinske Amerike, pa je tako industrijska buržoazija na svom razvojnem putu naišla na prepreke koje su bile nepoznate istoriji kapitalističkog razvoja u zemljama zapadne Evrope. Preovlađujuće 'polufeudalne' forme društvenih odnosa uz snažnu dominaciju inostranog kapitala, koji očigledno samo ograničeno može da podstakne kapitalistički razvoj, predstavljali su prepreku akumulaciji kapitala (pre svega industrijskog!). Na osnovu prethodnog izvođenja jasno je da dominantni interesi pripadnika veleposedničke i trgovačke oligarhije nisu ostavili delatni prostor nijednoj drugoj društvenoj grupaciji, pa se u tom smislu nijedna grupacija nije mogla pojaviti kao delatni istorijski subjekat. Odnosno, u ovako uspostavljenim društvenim okvirima nije bilo moguće konstituisanje grupa čiji bi imanentni interes bilo formiranje kapitalističkih odnosa, čime je i razvoj kapitalističkog poretka u ovom delu sveta bio značajno usporen.

4.2. Nastanak i konstituisanje radničke klase u Argentini

4.2.1. Strukturalne pretpostavke položaja radničke klase u Argentini krajem XIX i početkom XX veka

U prethodnom delu rada bilo je reči o uslovima u kojima su početno konstituisane osnovne društvene grupe u Argentini. Ukazivanje na trajne strukturalne pretpostavke u vidu uspostavljenih društvenih odnosa neophodno je za kasniju analizu 'oporavljenih preduzeća' u Argentini. Da bi se dobio celovitiji uvid u položaj radničke klase u Argentini krajem XIX i početkom XX veka neophodno je najsazetije sumirati karakteristike političkog i ekonomskog podsistema koje su uticale na oblikovanje, kako društvene strukture, tako i samog radničkog pokreta u ovom delu Latinske Amerike.

Politička kretanja

U pogledu kretanja u političkoj sferi, bitno je navesti da su u periodu između 1860. i 1880. godine definisane glavne crte nacionalne države. U ovom periodu Buenos Ajres je postao glavni grad novoformirane države na čelu sa predsednikom Huliom A. Rokom. U to vreme u zemlji je postojala samo jedna politička 'partija' i to *Nacionalna autonomna partija*⁷⁵, koja je imala podršku pripadnika više klase. Ova podrška je osigurana znatnim ustupcima koji su uključivali promovisanje izvoza poljoprivrednih proizvoda, ali i razvoj železničke mreže. Međutim, 1890. godine dolazi do određenih promena ovako uspostavljenog sistema odnosa. Događaj poput *Revolucije iz parka*, odnosno skladišta (*Revolución del Parque*)⁷⁶, označio je kraj konzervativne vlasti prethodnog sistema (Luna, 2015: 110, 270). Na čelu ove revolucije nalazila se novoformirana opoziciona partija *Građanska unija* (koja će godinu dana kasnije postati Radikalna građanska unija - *Unión Cívica Radical*, u daljem tekstu UCR)⁷⁷, koja je predstavljala interese srednje klase. Tokom naredne tri decenije (1880-1910.) nastavljeno je uobličavanje 'moderne' Argentine: zemlja je dobila hvale vredan sistem obrazovanja, došlo je do izgradnje železničke mreže (koja je bila najduža u Latinskoj Americi i jedna od najdužih na svetu)⁷⁸, i u velikoj meri je podržano useljavanje iz Evrope. „Tako je država koja je 1880. još uvek bila u povelju, 1910. već bila na vrhuncu napretka u Latinskoj Americi. Bio je to najinteligentniji transplant evropske civilizacije koji je ikada viđen“ (Luna, 2015: 119). Ukratko, ovih trideset godina (1880-1910) bile su od ključnog značaja u procesu stvaranja moderne Argentine (Ibid: 120).

Među važnijim promenama koje su obeležile početak XX veka u Argentini treba istaći usvajanje *Zakona o izornoj reformi* (odnosno *Zakona Saens Penja*, koji je nazvan prema predlagачu zakona, Roki Saens Penji) 1912. godine, na osnovu kojeg je uspostavljeno univerzalno, obavezno i garantovano pravo glasa. Tako je zakon iz 1912. godine „zamenio prevrtljivi, prevarantski, nasilni način izbora iz prethodnih godina sistemom nepotpunih lista (*lista incompleta*) u kojem su građani mogli slobodno da glasaju“ (Luna, 2015: 119-120). Donošenje *Zakona Saens Penja* predstavljalo je značajan iskorak ka demokratiji u ovom delu Latinske Amerike. Ovaj zakon je, međutim, bio osmišljen kako bi se rastući slojeve srednje klase, čije je interese predstavljala UCR uključili u političku sferu. UCR ne samo da je bila kreator zakona *Saens Penja*, nego je imala i koristi od njega na prvim izborima, kada je 1916. godine Ipolito Irigojen izabran za predsednika Argentine, što je označilo početak nove etape - *uspon radikalizma* - koja će predstavljati najsvetliji primer argentinske parlamentarne istorije (Luna, 2015: 124-131). Kada je reč o članovima ove političke stranke, može

⁷⁵ Zapravo, radilo se o nečemu što bi se pre moglo nazvati klikom nego političkom partijom (Luna, 2015: 110).

⁷⁶ Ova revolucija je poznata i kao *Revolucija iz 1890*.

⁷⁷ Ova partija je ujedno predstavljala najstariju aktivnu političku partiju u Argentini.

⁷⁸ Dužina železničke mreže u Argentini 1881. godine iznosila je svega 2442 km, a trideset godina kasnije (1910.) čak 27713 km (González Bernaldo de Quirós, 2014:214). Izgradnja železnica pretežno je finansirana britanskim kapitalom, pa su tako u godinama pre početka Prvog svetskog rata britanski kapitalisti osigurali oko 600 miliona funti sterlinga za izgradnju železnica u prekomorskim zemljama (Dobb, 1961: 350).

se reći da “nije bilo klijentele koja bi se mogla nazvati određenom klasom, ali su njihovi članovi bili iz svih sfera: pripadnici patricijske porodice, radnici iz gradova, zemljoradnici, zemljoposednici“ (Luna, 2015: 129). Dakle, UCR ne samo da je imala uporište među pripadnicima srednje klase, već je podršku našla i među poljoprivrednicima koji su se suprotstavili prilivu useljenika, ali i brojnim nametima od strane krupnih zemljoposednika (nav. prema Lupu and Stokes, 2009: 60)⁷⁹. Međutim, bez obzira na uspostavljene veze između UCR i srednje klase, koju su uglavnom činili potomci imigranata, ova stranka nije imala čvršće kontakte sa samim imigrantima, kako među sitnim industrijskim i trgovačkim grupama u urbanim područjima, tako i među radničkom klasom. Ovim se zapravo pokazuje da su „stari radikali iz 1890-ih delili predrasude elite prema imigrantima i njihov akutni strah i nepoverenje prema radničkoj klasi“ (Rock, 1975: 63-64).

Radikalizam se pojavio kao vodeći politički pokret u Argentini u trenutku kada je primarno izvozna ekonomija već dostigla određenu zrelost. Institucionalne i političke veze između višeg sloja i stranog kapitala razvile su se još dok su radikali bili u opoziciji, tako da su sada njima nedostajale izgrađene veze sa stranim kapitalom. Ipak, pripadnici UCR nisu bili protiv ekonomskog liberalizma. „[...] nije bilo automatskog razloga zbog kog bi se njihovi stavovi prema stranom kapitalu morali razlikovati od stavova oligarhije [...] Oni su prihvatili i prepoznali zavisnost zemlje od svojih prekomorskih veza sa tržištem i izvorima ulaganja“ (Rock, 1975: 65).

Ovaj politički pokret dostigao je vrhunac 1922. godine, kada skoro da nije bilo nijedne druge opozicione partije osim Socijalističke partije u Buenos Ajresu⁸⁰ i manjih partija u provincijama (Luna, 2015: 132). Međutim, tokom dvadesetih godina započinju unutarstranačke borbe, tako da 1924. godine dolazi do podele između antipersonalista i irigojenista⁸¹. Opštenarodna podrška za koju je radikalizam verovao da će trajati večno, u roku od dve godine se već 'istopila' i to usled čitavog niza antidemokratskih postupaka UCR, koja je verovala da će radikalizam teško biti zamenjen nekom drugom političkom strujom na budućim slobodnim izborima (Ibid: 133).

U pogledu daljih političkih kretanja u Argentini, važno je istaći da 1930. godina predstavlja takođe značajan trenutak u argentinskoj istoriji – ova godina označava ulazak oružanih snaga u političku arenu (Luna, 2015: 134). Na ovakav razvoj događaja pored nezadovoljstva unutrašnjom politikom UCR i narastajućom ekonomskom krizom, uticali su i uspon italijanskog fašizma, nacizma u Nemačkoj, ali i diktatura Prima de Rivere u Španiji. Konzervativna partija, koja je predstavljala interese tradicionalnih viših klasa, a koja je u periodu 1916-1930. godine bila isključena iz vlasti, pružila je podršku vojnim snagama koje su 6. septembra 1930. godine vojnim udarom svrgnule Irigojena sa vlasti. Tako je 1930. godine, po prvi put u ustavnoj istoriji Argentine, vojnim udarom smenjena demokratskim putem izabrana vlada, čime je započeo period izbornih prevara, kršenja ustava, sudskih odluka itd. (Luna, 2015: 146-147).

Ekonomska kretanja

Kada je o karakteristikama argentinske ekonomije reč, ekonomski pokazatelji za period krajem XIX i početkom XX veka ukazuju da se radilo o jednoj od najbrže rastućih ekonomija sveta. Tako je u periodu od 1870. do 1913. godine Argentina imala spektakularan rast društvenog proizvoda, beležeći jednu od najvećih stopa rasta BDP-a na svetskom nivou u tom periodu, sa prosečnom stopom godišnjeg rasta od 2,5%, koja je bila za trećinu veća od stope rasta u SAD-u (González Bernaldo de Quirós, 2014: 214). Ovakav ekonomski rast zemlje bio je podstaknut značajnim izvozom poljoprivrednih proizvoda (žitarica, uljarica i mesa), s jedne, i stranim investicijama (pre svega

⁷⁹ Dok je UCR predstavljala interese nastajuće srednje klase, Socijalistička stranka je zastupala interese radničke klase, a Konzervativna stranka interese višeg sloja (nav. prema Lupu and Stokes, 2009:59).

⁸⁰ Socijalistička partija nikada nije postala masovna partija radničke klase (Munck, 1987a:31).

⁸¹ Opširnije u Luna, 2015: 132.

britanskim)⁸², s druge strane (Cavarozzi, 2014: 234; Rock, 1975: 105)⁸³. Izvozni bum u Argentini u velikoj meri je bio posledica širenja britanskog tržišta hrane i sazrevanja britanske industrije u poslednjem kvartalu XIX veka. U zamenu za uvoz argentinskih prehrambenih proizvoda (posebno mesa), Britanija je izvozila u Argentinu veliki broj industrijskih proizvoda. S tim u vezi, može se reći da je ekonomija Argentine u to vreme u velikoj meri funkcionisala po uzoru na klasični postulat o slobodnoj trgovini i međunarodnoj specijalizaciji (Ferns, 1960, nav. prema Rock, 1975: 2). Kada je, međutim, reč o ukupnom industrijskom razvoju tokom ovog ekonomskog ciklusa, on se pretežno ogledao u tzv. servisiranju ekonomije koja se bazirala na izvozu poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, odnosno u razvoju prerađivačke industrije mesa. Do razvoja industrije prerade mesa dolazi u ranim 1880-im godinama, dok će ekspanzija ove privredne grane uslediti krajem veka (Lobato, 1992)⁸⁴. Ovome treba dodati i izuzetno važnu ulogu koju je u ukupnom ekonomskom razvoju zemlje u ovom periodu imao snažan razvoj trgovine i transporta.

Brzi ekonomski uspeh i uključivanje Argentine na svetsko tržište bilo je moguće postići, između ostalog, zahvaljujući tzv. 'razumnom' korišćenju zemljišta⁸⁵, izgradnji prvih železničkih pruga⁸⁶ i otkriću hladnjače 1879. godine (čime je bilo omogućeno prevoženje smrznutog mesa u Evropu) (o ovome više u Luna, 2015: 102). Kako se navodi, "proizvodnja je bila toliko isplativa da je za manje od trideset godina [1880-1910] Argentina postala vodeći svetski izvoznik žitarica i drugi po redu izvoznik smrznutog mesa (iza SAD-a)" (Luna, 2015: 113-114). Na taj način, transformacija načina korišćenja poljoprivrednog zemljišta bila je jedna od ključnih karakteristika perioda od 1880. do 1910. godine. „Kroz njihov izvoz, do tada periferna država pronašla je svoje mesto na svetskoj sceni, gde će od tada biti stalno prisutna, kako u trgovačkoj, tako i u društvenoj sferi [...] Za svega nekoliko godina o Argentini je počelo da se priča kao o *Eldoradu*, što su potvrđivali svi putnici koji su dolazili u našu zemlju i odlazili zapanjeni njenom transformacijom“ (Luna, 2015:114).

Snažan ekonomski napredak koji je zabeležen u ovom periodu nije, međutim, u jednakoj meri karakterisao sve regione u Argentini. Kako se ističe „To su bili dani velikog, ali neujednačenog rasta“ (Luna, 2015: 121). Tako je proizvodnja u pampama dovela do pojave najnaprednijeg regiona koji je pokrивao značajan deo Provincije Buenos Ajres, južni deo Santa Fea, južni deo Kordobe i deo San Luisa. Povoljni ekonomski uslovi bili su prisutni i u područjima u kojima su se proizvodili vino i šećer. Sa druge strane, "pojedini regioni čija je proizvodnja bila od malog interesa bili su isključeni iz prosperiteta i infrastrukture koja ju je pratila (kao što je železnička mreža koja se susticala u luci Buenos Ajresa)" (Ibid:120). Tako su rudarstvo i zanatske delatnosti u severnim i severoistočnim provincijama u tom periodu bili u priličnom zaostatku (na primer, Katamarca koja je napredovala u doba Konfederacije u periodu od 1835. do 1852. godine) (Ibid:121).

Kada je dalje o ekonomskim kretanjima reč, Prvi svetski rat umnogome je odredio ekonomsku sudbinu Argentine u ovom periodu⁸⁷. Kako je uvoz sirovina bio ograničen, usledilo je zatvaranje

⁸² Procenjuje se da je vrednost britanskih investicija u Argentini 1910. godine iznosila preko 300 miliona funti (Rock, 1975: 5). Imajući u vidu vrednost britanskih investicija u Argentini, ali i u ostalim zemljama (Brazil, Čile), zemlje Južne Amerike u to vreme predstavljale su engleske "ekonomske sfere uticaja" (Dobb, 1961: 371).

⁸³ Tako je, na primer, prema podacima INDEC-a (Instituto Nacional de Estadística y Censos), 1903. godine zabeležen rast poljoprivrednog sektora od 23,9%, dok je sektor industrije postigao rast od 10,2%.

⁸⁴ Na snažnu ekspanziju industrije mesa ukazuju podaci na osnovu kojih se može videti da je 10% ukupnih neto proizvodnih investicija u Argentini između 1900. i 1929. godine odlazilo na ovu delatnost (videti Lobato, 1992: 117).

⁸⁵ U cilju postizanja što veće rentabilnosti upotrebe zemljišta, Argentina je uvela i počela da primenjuje određene tehnologije koje su tada bile relativno jeftine i dostupne, a čija je efikasnost već bila dokazana. Radi se najpre o primeni žičanih ograda koje su omogućile precizno ograđivanje zemljišta, kao i njegovu deobu na pašnjake. Drugi važan tehnološki napredak predstavljale su vetrenjače za navodnjavanje, pomoću kojih je bilo moguće obezbediti vodu gde god je bilo potrebno. Prve parne mašine i kombajni za berbu takođe su se pojavile u to vreme, čime je olakšan posao farmera. Još jedno važno tehnološko rešenje bile su hladnjače (opširnije u Luna, 2015: 112-113).

⁸⁶ Do 1870. godine železnička pruga se prostirala od Rosarija do Kordobe, a u provinciji Buenos Ajres postojalo je nekoliko linija (Luna, 2015: 98).

⁸⁷ Učešće Velike Britanije, Nemačke i Francuske u ratu doveli su do smanjenje uvoza (u odnosu na 1910. godinu, 1918. godine uvoz je opao na 50%) (Rock, 1975: 105).

velikog broja fabrika⁸⁸. Navedeni ekonomski procesi za neizbežnu posledicu imali su rast nezaposlenosti - stopa nezaposlenosti je porasla sa 14%, koliko je iznosila u 1914. na 20% u 1917. godini, dok su plate smanjene za jednu trećinu u istom periodu (Munck, 1987a: 33).

Istovremeno, nepovoljna ekonomska kretanja dovela su do iseljavanja stanovništva iz Argentine, pa je tako samo između 1914. i 1916. godine više od 170 000 bivših imigranata napustilo Argentinu. Međutim, ključna posledica ratnih godina bila je visoka inflacija - usledio je porast cena uvezenih i domaćih proizvoda (između ostalog, cene uvezenih proizvoda su porasle zbog uvećanih troškova proizvodnje u Evropi usled posledica rata). U odnosu na 1910. godinu, 1918. godine cene su uvećane za čak 300% (Rock, 1975: 105). Dok su vlasnici zemljišta i grupacije koje su se bavile izvozom ostvarili dobit od inflacije (putem viših cena koje su postigli za robu) u periodu od 1914. do 1918. godine troškovi života u urbanim sredinama su porasli za oko 65%. Prosečni troškovi hrane su porasli za 40%, zakupnina za oko 15%, a troškovi posebnih potrošačkih artikala, poput odeće (koja je bila uvezena ili je njena proizvodnja zavisila od uvoza sirovina iz Evrope) porasli su skoro za 300%. Nakon 1917. godine došlo je do daljih inflatornih pritisaka zbog porasta potražnje za argentinskim poljoprivrednim proizvodima. Pošto je ponuda bila relativno neelastična, spoljna tražnja je imala sve veći uticaj na potrošačke cene na lokalnom nivou (do 1918. godine one su porasle za 75% u odnosu na 1910. godinu) (Ibid:106).

Tabela 3 sažima ova kretanja, uzimajući 1914. godinu kao baznu. Podaci prikazani na sledećoj tabeli pokazuju povećanje obima izvoza nakon 1914. godine (osim u 1917. godini kada je žetva zabeležila značajan pad) i istovremen pad uvoza, do posleratnog buma 1920. godine. Uz to, može se uočiti i porast cena, posebno uvozne robe: dok je obim uvoza opao, njihova ukupna vrednost je znatno porasla (Rock, 1975: 106).

Tabela 3. Indeksi spoljne trgovine u Argentini u periodu od 1914-1922. godine

	Obim izvoza	Obim uvoza	Vrednost izvoza	Vrednost uvoza
1914	100	100	100	100
1915	127	84	116	114
1916	112	81	129	142
1917	79	70	171	176
1918	113	62	174	256
1919	135	86	190	244
1920	133	111	200	276
1921	116	103	138	228
1922	153	112	109	188

Izvor: Di Tella and Zymelman, 1967: 320, 352, nav. prema Rock, 1975: 106

Posle završetka Prvog svetskog rata započeo je period makroekonomske stabilizacije, kao posledica porasta tražnje za argentinskim poljoprivrednim proizvodima u evropskim zemljama (Rock, 1975:105). Nivo investicija je ponovo porastao, kao i stopa imigracija. Nagli pad imigracija tokom Prvog svetskog rata značio je da rezervna armija rada nije dalje rasla, što je uslovalo pad nezaposlenosti (Munck, 1987a: 33). Nezaposlenost je do 1919. godine opala za 8%, međutim, usled posleratne inflacije vrednost realnih zarada je zabeležila pad od oko 30%. Takođe, industrijska proizvodnja je napredovala nakon 'početnih strahova' da će obnova konkurencije uništiti industrijske sektore izgrađene pod *de facto* protekcionizmom u ratnom periodu (Munck, 1987a: 35-36).

Tokom ovog perioda završena je tranzicija iz faze sitne robne proizvodnje u industrijsku fazu kapitalizma. Restrukturiranje privrede dovelo je do propasti malih polu-zanatskih radnji koje su usled rata bile odsečene od izvora sirovina. Protekcionističke mere koje su uvedene kao rezultat prekida trgovine tokom rata dale su značajan podsticaj razvoju malih i srednjih firmi, posebno u sektoru tekstilne industrije, gde je proces *zamene uvoza* značajno ubrzan (Munck, 1987a: 32). Najbolji

⁸⁸ Pošto određena roba nije mogla da se uveze, počela je da se proizvodi u zemlji, ostvarujući na taj način pozitivan uticaj na razvoj industrije (Luna, 2015: 131).

pokazatelj industrijske ekspanzije do koje je došlo između 1910. i 1919. godine jeste podatak da je u ovom periodu osnovano više industrijskih objekata nego u periodu između 1850-1909. godine. Pored malih radionica, došlo je do osnivanja značajnog broja velikih industrijskih postrojenja: bilo je nekoliko tekstilnih fabrika koje su zapošljavale između 500 i 1500 radnika i preko 100 metalurških fabrika u Buenos Ajresu, koje su zapošljavale u proseku 150 radnika, kao i velike šećerane (*Ingenios*) na severozapadu zemlje koje su zapošljavale u proseku 1000 radnika (Ibid: 33). Kao što ćemo u nastavku rada videti, opisane ekonomske promene u značajnoj meri su oblikovale društvenu strukturu u Argentini na prelazu vekova, kao i strukturu radničke klase.

Migraciona kretanja

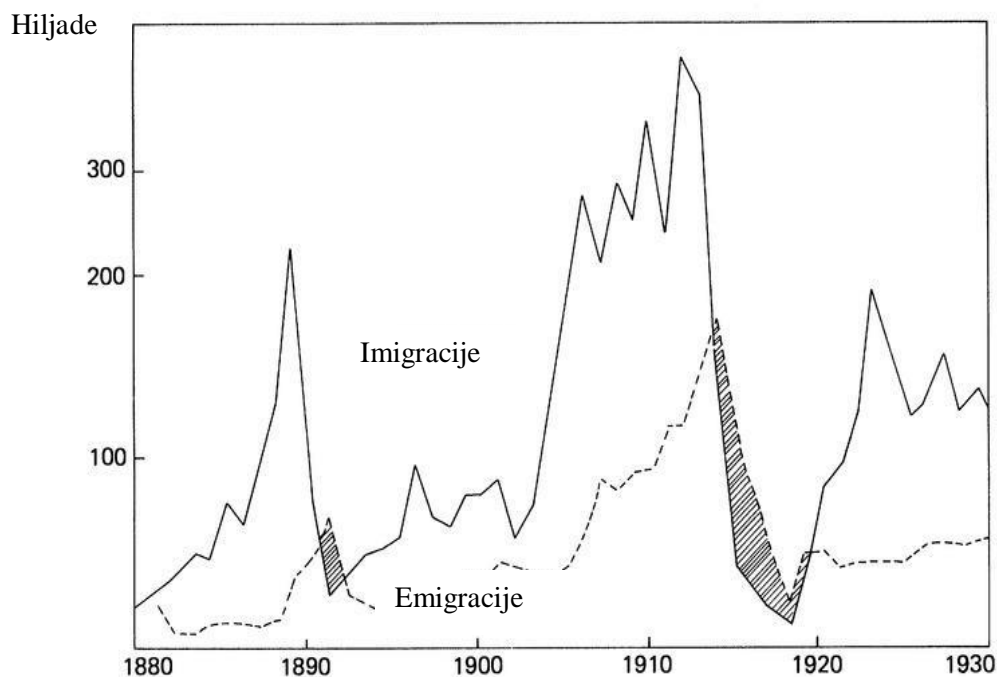
Postoji, međutim, još jedno kretanje koje je bilo od suštinskog značaja za oblikovanje društvene strukture u Argentini: snažna *imigraciona kretanja* iz Evrope. Sve do početka 1880-ih godina procenat doseljenika bio je relativno nizak (oko 12%), osim u Buenos Ajresu gde su imigranti činili 47% ukupnog stanovništva. Prema određenim procenama, ukupni migracioni saldo u periodu koji je prethodio popisu (1857-1870) bio je oko 88000 doseljenika (Germani, 2010: 225). Prvi značajan imigracioni talas, kao što možemo videti na Grafikonu 1, beleži se krajem 1880-ih godina. U periodu između 1880. i 1900. godine 1.5 milion radnika došao je u Argentinu (Munck, 1987a:27). Prema određenim procenama, udeo imigranata u Argentini u godinama pre Prvog svetskog rata znatno je premašio procenat doseljenika u Sjedinjenim Američkim Državama u istom periodu⁸⁹.

Objašnjenje značajnih imigracionih kretanja u ovom periodu nalazimo pre svega u nedostatku radne snage u Argentini (sa ovim problemom su se suočila i ostala područja koja su bila naseljena u skorije vreme). Bez privlačenja ogromnog broja radnika ekonomski rast ove zemlje bio bi znatno sporiji, ako ne i nemoguć. Potreba za dodatnom radnom snagom (pogotovo sezonskim radnicima koji su bili neophodni na poslovima žetve u Pampama) u velikoj meri je podsticala talase doseljavanja u Argentinu (Adelman, 1992: 91-92). Tako je jedan od osnovnih principa politike konzervativnog režima tokom 1880-ih godina bio usvajanje imigracione politike u cilju podsticanja useljavanja, pre svega, anglosaksonaca, koji bi, kako se ističe “postepeno izmenili argentinsku etničku sliku, naučili narod radnim navikama, štednji novca, poštovanju autoriteta itd. Mada doseljenici koji su se 'iskrcavali' nisu bili anglosaksonci, oni su ipak doneli jeftinu radnu snagu i uneli novinu u stanovništvo koje se proredilo proširivanjem zemlje“ (Luna, 2015:115). Pored potražnje za radnicima koji bi radili na poslovima berbe, talasi masovnog doseljavanja u Argentinu mogu se objasniti i potražnjom za zakupcima zemljišta (kasnije, sa ubrzanim ekonomskim razvojem otvarale su se mogućnosti i za zapošljavanjem železničkih i lučkih radnika) (Rock, 1975: 12).

Kada je, dalje, reč o imigracionim tokovima, treba spomenuti efekte krize iz 1890. godine, koja je uslovlila opadanje doseljavanja u Argentinu. Naime, 1890. godina je predstavljala prekretnicu u ekonomskoj i političkoj istoriji Argentine. Kako navode Di Tella i Zimelman “kriza iz 1890. godine jedna je od najznačajnijih u ekonomskoj istoriji Argentine, ne samo po obimu, već i u pogledu političkih, socijalnih i ekonomskih posledica do kojih je dovela“ (Di Tella y Zymelman, 1973, nav. prema Munck, 1987a: 21). U situaciji izražene ekonomske krize neminovno je usledio pad stranih investicija, kao i pad zaposlenosti i realnih zarada građana. Jedna od izraženijih posledica mogla se videti i u smanjenju stope imigracija. Dok je samo godinu dana ranije (1889) ukupan broj imigranata bio čak 200 000, u 1890. godini taj broj je drastično smanjen i iznosio je 30 000 (videti Grafikon 1). U ovom periodu je oko 500000 imigranata koji su bili pogođeni efektima krize, pre svega problemima nezaposlenosti, napustilo Argentinu (Munck, 1987a: 25). Deo njih se dobrovoljno vratio “kući” ili je otišao u druge imigrantske zemlje, kao što su Brazil ili Urugvaj (Sánchez-Alonso, 2010: 11). Kako se navodi, smanjenje troškova putovanja omogućilo je ovaj sigurnosni ventil u vreme nezaposlenosti (Fogarty, 1989, nav. prema Sánchez-Alonso, 2010: 12).

⁸⁹ Godine 1895. doseljenici su u Argentini činili 25,4% stanovništva, da bi se taj procenat 1914. godine popeo na 29,9%. U Sjedinjenim Američkim Državama udeo doseljenika bio je 14,7% u 1890., 13,6% u 1900., 14,7% u 1910. i 13,2% u 1920. Preko milion imigranata došlo je iz Italije i nešto manje od milion iz Španije (Rock, 1975: 10).

Ekonomski oporavak koji je usledio početkom XX veka uslovio je ponovni porast imigracija. Među imigrantima bilo je sitnih poljoprivrednika i zanatlija, ali i veliki broj bezemljaša i nezaposlenih, koji su bili privučeni pričama o basnoslovnom bogatstvu u Argentini. U poređenju sa talasom imigracija iz 1880-ih kada je većina radnika pronašla zaposlenje u poljoprivredi, ovaj imigracioni talas bio je karakterističan po pretežnoj skoncentrisanosti radnika u industriji čime se, kao što ćemo uskoro videti, postepeno preoblikovala radnička klasa (Munck, 1987a: 25). Pokazuje se takođe da je 1912. godine zabeležen najveći talas doseljavanja ikada, nakon čega je usledio dramatičan pad usled Prvog svetskog rata (videti Grafikon 1).

Izvor: Bourde, 1974: 160, nav. prema Munck, 1987a:26

Grafikon 1. Kretanje imigracija i emigracija u Argentini u periodu 1880-1930. godine

Kada je o efektima imigracionih kretanja reč, kao što ćemo uskoro videti, ona su uticala ne samo na oblikovanje radničke klase (kao uostalom i ostalih društvenih grupa), već i na nastanak i širenje organizacija za zaštitu interesa radničke klase (upravo su imigranti nakon kolapsa Pariske komune 1871. godine bili nosioci ideja anarhizma i socijalizma), o čemu će se detaljno govoriti u delu o sindikalnom organizovanju radničke klase.

Završavajući pregled promena do kojih je došlo u ovom periodu, potrebno je dodati još jednu od bitnih strukturalnih promena - povećanu urbanizaciju zemlje. Kako se ističe, „Jednostavnost izvozno orijentisane ekonomije bila je narušena visokim stepenom urbanizacije u određenim delovima Argentine (pre svega u regionu Pampe)“ (Cornblit, 1967, nav. prema Rock, 1975: 9). Povećanje urbanog stanovništva tokom ovih godina bilo je dramatično, tako da je 1869. godine urbano stanovništvo u gradovima sa preko 2000 stanovnika činilo 28,6%, da bi do 1895. godine ovaj procenat porastao na 37,4%, a do 1914. dostigao udeo od 52,7%. U regionu Pampe taj porast je bio daleko veći. Udeo urbanog stanovništva se povećao sa 39,5%, koliko je iznosio u 1869. godini na 48,1% u 1895. godini, da bi do 1914. godine porastao na 62,1%. Rast je naročito bio izražen u većim gradovima. Već 1895. godine gotovo četvrtina stanovništva živela je u gradovima koji su imali više od 20000 stanovnika. Naglašen urbani rast najviše je karakterisao Buenos Ajres, koji će ubrzo postati jedan od najvećih gradova na atlantskoj obali. Do 1914. godine u Buenos Ajresu je živelo više od milion i po stanovnika, što je predstavljalo 20% ukupnog stanovništva zemlje. Ovakav porast urbanog

stanovništva može se objasniti pozicijom samog grada, koji je predstavljao glavnu luku i centar železničkog saobraćaja. Tako je do kraja XIX veka Buenos Ajres predstavljao centralni paradoks u zemlji čiji je razvoj počivao prevashodno na izvoznoj ekonomiji. Dok je aktuelni sistem proizvodnje bio geografski rasprostranjen i decentralizovan, on je u političkom pogledu bio pod dominacijom grada i njegovog neposrednog zaleđa u provinciji Buenos Ajres (Rock, 1975: 9-10).

4.2.2. Društvena struktura u Argentini krajem XIX i početkom XX veka

Na koji način su se pomenute strukturalne promene odrazile na društvenu strukturu Argentine videćemo u nastavku rada. Najpre će biti predstavljeni rezultati prvog i drugog popisa stanovništva Argentine koji se odnose na strukturu zaposlenosti prema sektorima (1869. i 1895. godine), a nakon toga i distribucija društvenih grupa u Buenos Ajresu 1914. godine.

Tabela 4. Struktura zaposlenosti prema sektorima u Argentini 1869. i 1895. godine

	1869	1895	Proporcija na 1000 u odnosu na ukupnu populaciju starosti preko 14 godina	
			1869	1895
Poljoprivreda, stočarstvo	187,923	393,948	185	162
Industrija	280,540	366,087	276	149
Trgovina	39,815	143,863	39	59
Transport	29,429	63,006	29	26
Nekretnine	5,889	28,445	5	12
Usluge	125,162	227,774	119	91
Obrana zemlje	9,062	13,102	9	5
Državna administracija	4,294	23,934	4	9
Religija	1,478	3,018	1	1
Pravosuđe	1,232	5,661	1	2
Zdravstvo	2,548	4,946	2	2
Obrazovanje	5,220	18,858	5	8
Umetnost	570	2,598	1	1
Nauka i književnost	508	2,479	1	1
Slobodna zanimanja	2,787	8,186	2	3
Osobe bez stalnog zaposlenja	163,989	342,493	162	140
Briga o drugima	2,217	3,337	2	1
Ukupno sa zanimanjem	857,167	1,645.830	845	671
Bez zanimanja	156,908	805,931	155	329
Ukupno	1,014.075	2,451.761	1,000	1,000

Izvor: Drugi popis stanovništva Argentine 1895. godine⁹⁰

Ukoliko najpre pogledamo apsolutne vrednosti u Tabeli 4, možemo uočiti da je u analiziranom periodu došlo do porasta broja zaposlenih u poljoprivredi, s tim što je u relativnom smislu dokumentovan blagi pad, što se može pripisati značajnom povećanju udela stanovnika bez zanimanja. Na osnovu podataka koji pokazuju da su žene činile gotovo 80% neaktivnog stanovništva (629556), možemo zaključiti da su domaćice činile većinski deo unutar ove grupacije.

Porast broja zaposlenih u poljoprivrednom sektoru objašnjava se dolaskom velikog broja imigranata tokom 1880-ih godina koji su, kao što je prethodno prikazano, pretežno radili kao nadničari u predelima Pampe. Ukoliko, dalje, uporedimo podatke popisa koji se odnose na

⁹⁰http://www.deie.mendoza.gov.ar/tematicas/censos/censos_digitalizados/Censos%20Digitalizados/006%20-%201895-%20Segundo%20Censo%20Nacional%20Tomo%202.%20Poblacion/PDF/1895%201er_parte.pdf, str. 167. pristupljeno 16/10/2016.

zaposlenost u industriji 1869. i 1895. godine, uočava se porast zaposlenosti i u industriji (iako se i ovde beleži pad u relativnom smislu), s tim što je potrebno istaći da su sa zaposlenima u industriji spojeni i oni koji su radili u zanatstvu. Zapravo, iako je krajem 1880-ih godina došlo do ubrzanog procesa industrijalizacije, dominantnu grupaciju još uvek su činili zanatski radnici, čiji rad je imao predindustrijska obeležja, što je pre moglo da ograniči nego da ubrza kapitalistički razvoj. Zanatski radnici su bili pretežno zaposleni u građevinarstvu i u malim proizvodnim objektima i uglavnom su koristili domaće sirovine kako bi se obezbedila proizvodnja jeftine robe za domaće tržište (Bergquist, 1988:141)⁹¹. Sa druge strane, značajnu grupu unutar industrijskog sektora predstavljali su zaposleni u industriji prerade mesa. Prethodno smo mogli da vidimo da je krajem XIX veka industrija mesa zabeležila visoke stope rasta, pa su se tako tokom 1880-ih godina u Buenos Ajresu mogle naći na desetine fabrika za preradu mesa u kojima je bilo zaposleno blizu 8000 ljudi (videti Lobato, 1992).

Podaci iz prethodne tabele pokazuju da je značajan porast zaposlenosti zabeležen i u transportu i trgovini. Povećanju broja zaposlenih u ovim sektorima umnogome je doprinela, kao što je već rečeno, izgradnja železničke mreže i otkriće hladnjače, što je u velikoj meri uticalo na porast trgovinske razmene sa Evropom i SAD-om (Dorfman, 1970: 215). Na taj način, ekonomija koja se zasnivala na izvozu mesa i poljoprivrednih proizvoda uz nove mogućnosti transporta stvorila je hiljade radnih mesta za radnike i to uglavnom u lukama Pampe (pogotovo u Buenos Ajresu), što je doprinelo koncentraciji, pre svega, lučkih i železničkih radnika. Takođe su važne i promene u broju zaposlenih u sektoru obrazovanja, koje se duguju nastojanjima da se osnuju škole širom zemlje (Luna, 2015:102).

Za celinu društvenih kretanja dalje je bitno prikazati i promene u distribuciji zanimanja u industrijskom sektoru (Tabela 5). Već u periodu od 1869. do 1895. godine zabeležen je ogroman pad u broju tkача (dok je u slučaju ostalih zanimanja dokumentovan kontinuiran rast), što jasno ukazuje na nestajanje protoindustrijske proizvodnje, uspon fabričke industrije, pa time i ubrzan proces industrijalizacije u Argentini.

Tabela 5. Distribucija zanimanja u industrijskom sektoru u Argentini u periodu od 1869-1914. godine - rezultati popisa

	1869	1895	1914
Građevinarstvo	10,640	38,530	118,510
Mašinska proizvodnja	4,900	28,000	78,800
Štampa	980	4,200	10,500
Krojači	98,400	119,180	142,750
Stolari	14,030	28,220	52,500
Tkači	94,040	39,380	30,500

Izvor: Dorfman, 1970: 215

Ukoliko pogledamo rezultate koji se odnose na društvenu strukturu u Buenos Ajresu 1914. godine⁹², možemo videti da je u ovom gradu postojala veoma složena društvena struktura sa brojnom srednjom i radničkom klasom (Tabela 6). Radnička klasa je obuhvatala oko dve trećine zaposlenih muškaraca u gradu i nju su pretežno činili železnički i lučki radnici, radnici u industriji mesa u provinciji Buenos Ajres, radnici zaposleni u uslužnim delatnostima itd. S druge strane, srednja klasa je obuhvatala stručnjake, službenike, deo vlasnika industrijskih i trgovačkih objekata itd. (videti Rock, 1975: 10).

⁹¹ Da je još uvek bio prisutan polu-zanatski nivo proizvodnje najbolje pokazuje podatak da su industrijska postrojenja u ovom periodu u proseku zapošljavala po desetak radnika (Munck, 1987a: 20).

⁹² Podaci su dostupni samo za Buenos Ajres.

Tabela 6. Društvena struktura u Buenos Ajresu 1914. godine⁹³

	Ukupan broj zaposlenih muškaraca	
Ukupan broj zaposlenih muškaraca	626, 861	
<i>Srednja klasa</i>	% zaposlenih*	
Rentijeri, stručnjaci itd.	97,345	16
Preduzetnici i vlasnici		9
Zaposleni u privatnom sektoru	52,443	9
<i>Radnička klasa</i>		
Kvalifikovani radnici i zanatlije	202,768	32
Nekvalifikovani radnici	206,028	33

Izvor: Treći nacionalni popis 1914. godine, nav. prema Rock, 1975: 11

Ukratko, strukturalne promene koje su zahvatile Argentinu krajem XIX i početkom XX veka u obliku procesa industrijalizacije, migracija, urbanizacije i sl. nedvosmisleno su oblikovale društvenu strukturu Argentine i Buenos Ajresa. Kao što smo videli, Argentina je početkom XX veka bila pretežno izvozna zemlja, tako da su većinu radnika, pored zanatskih, činili poljoprivredni radnici, potom radnici u industriji mesa, pomorski i železnički radnici, odnosno, jednom rečju, radnici koji su opsluživali izvoznju ekonomiju.

4.2.3. Položaj radničke klase u Argentini krajem XIX i početkom XX veka

Analizirane promene ne samo da su uticale na strukturu radničke klase, već su uslovile i fragmentaciju ove društvene grupe, što će predstavljati jedno od osnovnih obeležja radničke klase u Argentini početkom XX veka. Fragmentacija radničke klase u velikoj meri je otežala organizovanje ove društvene grupe. Zbog ograničenosti podacima, analiza fragmentacije radničke klase biće prikazana samo za Buenos Ajres.

Pre nego što se pređe na predstavljanje oblika fragmentacije radničke klase, najpre je potrebno da se usredsredimo na opšti oblik fragmentacije ove društvene grupe, koji je bio strukturalno uslovljen. Početkom XX veka većinu radnika još uvek su činili zaposleni u malim fabrikama koje su zapošljavale manje od deset zaposlenih, što je umnogome onemogućilo koncentraciju radnika u industrijskom sektoru i time uslovlilo fragmentaciju radničke klase u celosti u tom periodu. Postojao je, međutim, visok nivo koncentracije radničke klase u geografskom smislu u gradu Buenos Ajresu i njegovoj okolini. Još pre 1914. godine oblasti kao što su Boca, Nueva Pompeya i Barracas postale su radnički kvartovi i centralno mesto radničkih aktivnosti. Takva geografska koncentracija omogućila je formiranje kulture radničke klase i širenje klasne identifikacije (Rock, 1975: 68).

U pogledu karakteristika radničke klase u Buenos Ajresu, važno je ukazati na osnove njene fragmentacije koje su se mogle naći prvenstveno u stepenu kvalifikovanosti, ali i u nacionalnosti. Ako pogledamo podatke iz prethodne tabele (Tabela 6), možemo videti da je od preko 400000 radnika u Buenos Ajresu gotovo podjednak broj obavljao kvalifikovane i nekvalifikovane poslove. Važan je, dalje, podatak da je unutar grupacije kvalifikovanih radnika njih oko 170000 obavljalo poslove industrijskih i zanatskih radnika, dok je oko 30000 bilo zaposleno u transportu. Iako nedostaju precizni podaci koji se odnose na sektorsku distribuciju zaposlenosti nekvalifikovanih radnika, sa velikom sigurnošću se može pretpostaviti da su i ovi radnici bili pretežno zaposleni u industrijskom sektoru, i to u brojnim fabrikama prerađivačke industrije mesa (o fragmentaciji radnika u ovoj industriji biće posebno reči u nastavku izlaganja). U prilog tome govori podatak koji ukazuje da su ključne fabrike za preradu mesa i hladnjače (*Frigorificos*) koje su bile smeštene uglavnom izvan

⁹³ Pripadnici elite su zbog malog broja isključeni. Oni čine 1% ukupnog broja stanovnika grada. Zbog zaokruživanja zbir je ispod 100.

glavnog grada (u delu Avellaneda) zapošljavale i po nekoliko hiljada radnika (Rock, 1975: 68). S obzirom na jednostavnost proizvodnog procesa u ovoj industrijskog grani jasno je da se rad na ovakvim poslovima oslanjao na velike rezerve nekvalifikovanih radnika. Bez odgovarajućih kvalifikacija i iskustva industrijskog rada ovi radnici/e su, uopšteno govoreći, imali veoma malo zajedničkih interesa sa grupom kvalifikovanih radnika koji su činili manji deo u ovoj delatnosti (Lobato, 1992: 138).

Tabela 7. Procena ukupnog broja pripadnika manuelnih i nemanuelnih zanimanja u Buenos Ajresu 1914. godine⁹⁴

Ukupan broj zaposlenih muškaraca	626,861
Opšte kategorije zanimanja (bez srednje klase)	
'Industrijska i zanatska proizvodnja'	204,566
'Transport'	44,282
Nekvalifikovana zanimanja (nadničari itd.)	206,028
<i>Ukupno</i>	454,876
Udeo pripadnika nemanuelnih zanimanja unutar (b)	
Vlasnici	10,275
Službenici u industriji (tj. 15% od 204,566)	30,000
Službenici u transportu (tj. 20% od 44,282)	10,000
<i>Ukupno</i>	50,275
Udeo radničke klase jednak je (b) - (c) = ili 64% od ukupno zaposlene populacije	404,601

Izvor: Rock, 1975: 276

Još jedan od važnih izvora fragmentacije radničke klase u Argentini predstavljala je *nacionalnost*. Strukturalna osnova fragmentacije s obzirom na razlike u nacionalnom poretku radničke klase može se naći još tokom 1880-ih godina kada je upravo merama državne politike podsticano useljavanje stanovništva u Argentinu. Radničku klasu u to vreme činili su potomci gaučosa i migranti iz unutrašnjosti zemlje, s jedne, i prekookeanski migranti, s druge strane (Munck, 1987a: 21).

Ako pogledamo društvenu strukturu imigranata u Buenos Ajresu 1914. godine, videćemo da su unutar grupacije zaposlenih imigranata više od tri četvrtine činili pripadnici radničke klase (311741). U pogledu sektorske distribucije, na osnovu podataka iz Tabele 8 možemo videti da je preko jedne polovine imigranata (53,7%) obavljalo nekvalifikovane poslove, 38% je bilo angažovano na kvalifikovanim poslovima u industriji, dok je ostatak radio u transportu (8%). Kao i u slučaju „domaćeg“ stanovništva, na osnovu nalaza koji ukazuju da je više od polovine imigranata obavljalo niskokvalifikovane poslove, možemo pretpostaviti da su i ovi radnici najverovatnije bili zaposleni u mnogobrojnim fabrikama za preradu i pakovanje mesa. Prikazani podaci su jasan primer segmentacije tržišta rada u Argentini, gde su niskokvalifikovani i slabo plaćeni poslovi uglavnom bili rezervisani za imigrante.

⁹⁴ Podaci popisa su dati samo za muškarce.

Tabela 8. Klasna struktura imigranata u Buenos Ajresu 1914. godine

Ukupan broj zaposlenih imigranata	428,648
Ukupan broj imigranata zaposlenih u industriji	149,648
Industrijski vlasnici	7869
Službenici (tj. 15% od 149,648)	22,404
Ukupan broj radnika imigranata zaposlenih u industriji	119,377
Ukupan broj imigranata zaposlenih u transportu	31,147
Službenici (tj. 20% od 31,147)	6,229
Ukupan broj radnika imigranata zaposlenih u transportu	24,918
Nekvalifikovani radnici	167,446
Ukupan broj imigranata prip. radničke klase (a) + (b) p+ (c) (72% od ukupnog broja zaposlenih imigranata)	311, 741

Izvor: Rock, 1975: 278

Način na koji je sam oblik organizacije proizvodnje proizveo fragmentaciju radničke klase, a time i nemogućnost kolektivne akcije ove društvene grupe najbolje se pokazuje na primeru radnika koji su bili zaposleni u poljoprivrednoj proizvodnji i industriji mesa. To što ćemo se u nastavku rada zadržati pre svega na ovoj analizi dolazi otuda što su ova dva sektora predstavljala dva najbrže rastuća sektora u argentinskoj industriji.

Fragmentacija radničke klase u poljoprivrednoj proizvodnji i mesnoj industriji i oblici kolektivne akcije radničke klase

Usled spektakularnog rasta poljoprivredna proizvodnja u Argentini razmatrana je iz različitih uglova. Pažnja je poklanjana pretežno krupnim zemljoposjednicima, zakupcima zemljišta, kreditorima i trgovcima žitarica, dok su radnici (nadničari) predstavljali jedinu grupu koja nije dobila dovoljno istraživačke pažnje. Iako je zbog snažnog razvoja poljoprivrede stotine hiljada radnika iz južne Evrope i okoline Argentine dolazilo u Pampu (radnici su bili privučeni visokim sezonskim zaradama koje je donosila žetva) u analima istorije rada u Argentini analiza rada poljoprivrednih radnika (za razliku od radnika zaposlenih u industrijskoj proizvodnji) bila je gotovo izostavljena (Adelman, 1992: 91). Međutim, sa stanovišta procesa konstituisanja radničke klase u celini, neophodno je ispitati položaj poljoprivrednih radnika, nadničara. Analiza će takođe biti posvećena i zakupcima zemljišta.

Poljoprivredni radnici koji su najčešće bili povezani sa izvoznim sektorom suočavali su se sa praktično nepremostivim preprekama u naporima da izgrade radničke organizacije i time izraze i zaštite kolektivne interese. Ovde se najpre radi o strukturalno zasnovanoj atomizovanosti radnika, odnosno o načinu organizacije proizvodnje koji je zajedno sa neizmenjenom strukturom zemljišnih poseda proizveo atomizaciju poljoprivrednih radnika.

Za potrebe analize položaja radnika u poljoprivrednoj proizvodnji od presudnog značaja je to što je kolonijalni i devetnaestovekovni obrazac velikih imanja, bez većih podela zemlje, zadržan i u XX veku⁹⁵. Jedina važna oblast sitnih poseda u Argentini bila je centralna zona pokrajine Santa Fe (Rock, 1975:2). Upravo će u ovom regionu doći do izbijanja najznačajnijih pokreta poljoprivrednih radnika u XX veku. Prethodno smo mogli da vidimo da je još u XVIII veku došlo do povećanja cene zakupa poljoprivrednog zemljišta, čime je položaj bezemljaša koji su najčešće radili kao nadničari i zakupaca zemljišta u velikoj meri pogoršan. Tako su ograničen pristup poljoprivrednom zemljištu i prisilna rešenja nametnuta imigrantima u vidu zakupa zemljišta ili najamnog rada izvršili snažan pritisak na iznos zarada koji su zakupci i nadničari mogli da ostvare u poljoprivrednoj proizvodnji. Sa druge strane, dobiti u obliku profita, kamata i renti ostvareni u poljoprivrednoj proizvodnji bili su skoncentrisani u rukama malog broja pojedinaca. Kako se procenjuje, oko 70% ukupnog bruto prihoda ostvarenog u poljoprivrednom sektoru bilo je skoncentrisano u rukama manje od 5% aktivnog

⁹⁵ Za razliku od SAD-a i Australije.

poljoprivrednog stanovništva, odnosno, u nacionalnim okvirima, 2% stanovništva imalo je kontrolu nad 20% ukupnog bruto prihoda u zemlji (Ferrer, 2004:148-149).

Kada je reč o načinu organizacije proizvodnje, ekstenzivan način proizvodnje koji je bio svojstven uzgajanju goveda (uz namete velikih zemljoposjednika) sprečili su razvoj stabilne seoske zajednice i podrili su organizacioni potencijal seoskih radnika. Izolovani na ogromnoj Pampi, lišeni vlasništva nad zemljištem ili bez stalnog pristupa njemu, seoski radnici nisu mogli da izgrade čak ni osnovne institucije kolektivnog života. Kao što navodi James Scobien...“razvoj škola i crkvi, pa čak i malih naselja, bio je sprečen u Pampama gde su se uzgajale žitarice i stoka“ (Scobien, 1971, nav. prema Bergquist, 1988: 138). Ovakva institucionalna anemija bila je od fundamentalnog značaja za dalji razvoj radničke klase u Argentini (Bergquist, 1988: 138).

Strukturalno zasnovanoj atomizovanosti poljoprivrednih radnika u velikoj meri je sadejstvovala i institucionalno proizvedena fragmentacija ove grupe radnika. Naime, budući da su veliki deo poljoprivrednih radnika činili doseljenici iz evropskih zemalja, usvajanje *Zakona o državljanstvu*, kojim je bilo omogućeno deportovanje stranaca (što je dodatno doprinelo širenju straha među radnicima koji nisu bili rođeni u Argentini), doprinelo je ograničenju delatnih mogućnosti radnika koji su radili u poljoprivrednoj proizvodnji. Zapravo, jedan od ciljeva delatnosti vladajuće grupacije bilo je donošenje represivnih mehanizama kojim bi se u velikoj meri fragmentisalo predstavljanje zajedničkih interesa radnika.

Kao što je prethodno spomenuto, provincija Santa Fe predstavljala je jedini izuzetak u pogledu opšteg obrasca organizacije proizvodnje. Protestni pokreti seoskih radnika pojavili su se u ovom regionu početkom XX veka, iskoristivši društveno i političko nasleđe sitnih vlasnika imigrantskog porekla - koji su proizvodili pšenicu u ovom delu zemlje između 1870. i 1890. godine. Kako bi se ilustrovao organizacioni potencijal seoskih radnika, ovde će biti spomenuti najznačajniji pokreti ovih radnika. Jedan od najznačajnijih sukoba dogodio se u junu 1912. godine u blizini grada Alcorta na jugu provincije Santa Fe (tokom predsedništva Roke Saens Penje). U ovom periodu došlo je do formiranja agrarnog pokreta, koji je poznat kao „Pláč Alkorte“ (*Grito de Alcorta*) na čijem čelu su bili zakupci zemljišta koji su pretežno bili imigrantskog porekla (u nekim delovima Pampe stranci su činili čak 80% stanovništva). Individualna poljoprivredna proizvodnja koja je često bila namenjena za sopstvene potrebe, potom međusobno nepoverenje koje je i samo bilo produkt ovakvog načina rada otežavali su organizovanje ovih radnika (Bergquist, 1988: 139).

Međutim, bez obzira na ograničavajuće mehanizme, početkom 1912. godine došlo je do organizovanja prvih sastanaka poljoprivrednih radnika, koji su dobili značajnu pomoć sindikata lučkih i zanatskih radnika pod rukovodstvom anarhista. Protesti poljoprivrednih radnika na čelu sa anarhistima (ali i socijalistima) obuhvatili su i područja izvan Santa Fea (severozapad Buenos Ajresa, jugoistočni deo Kordobe i provincije u predelima Pampe) i prema nekim procenama broj štrajkača je dostigao čak 100000. Ovi radnici su protestovali protiv loših uslova ugovora koji su ih vezivali za zemljoposjednike. Usled nestabilnosti cena žitarica na međunarodnom tržištu i povećanja zakupa zemljišta, a ohrabreni pobedom Radikalne partije na pokrajinskim izborima, zakupci zemljišta su zahtevali niže cene za izdavanje zemljišta i stabilnije ugovore o zakupu zemljišta. Nakon pregovora sa predstavnicima države i zemljoposjednika, štrajk je prekinut i došlo je do formiranja organizacije zakupaca zemljišta u Santa Feu, *Ruralne Federacije Argentine* (Federación Agraria Argentina – FAA) koja je sa svojim listom *La Tierra* preživela štrajk i nastavila aktivnosti u cilju sprovođenja zemljišne reforme u narednim decenijama (Bergquist, 1988: 139). Ukratko, ovaj agrarni pokret bio je najuspešniji u istoriji Argentine XX veka. Ipak, uticaj ove grupacije bio je isuviše slab da 'sruši oligarhijsku hegemoniju'. Većinu zakupaca zemljišta činili su stranci koji još uvek nisu imali pravo glasa, pa su se otuda političke partije samo površno bavile „agrarnim pitanjem“ (Arcondo, 1980: 381). Ovim se još potvrđuje na koji način je strukturalno i institucionalno uslovljena fragmentacija poljoprivrednih radnika sprečila uobličavanje i izražavanje kolektivnih interesa ove grupe radnika.

Nakon nekoliko godina došlo je do izbivanja još jednog protesta radnika u ruralnim delovima Argentine. Ovoga puta radilo se o bezemljašima (ponovo iz Santa Fea i juga provincije Buenos Ajres) koji su bili okupljeni oko ruralnog sindikata na čelu sa anarho-sindikalistima. Ovi radnici su organizovali veliki štrajk koji se širio Pampom tokom radničkih nemira 1919. godine. Zahtevima

radnika suprotstavili su se kako zemljoposednici, tako i bivši radikalni pripadnici *Ruralne Federacije Argentine*. Štrajk je prekinut nasilnim putem nakon pet nedelja borbe. Ovde se radi o političkim razlozima budući da je tokom dvadesetih godina organizacija *Ruralna federacija Argentine* prihvatila desnu političku orijentaciju. Kako navodi Carl Solberg, „*La Tierra* je bila naklonjena Musolinijevim poljoprivrednim inicijativama i stanje bez zemlje pripisivala je nemarnosti samih radnika“ (Bergquist, 1988:139-140).

Godine 1928. u provinciji Buenos Ajres i na jugu Santa Fe-a došlo je do izbivanja još jednog štrajka radnika bezemljaša koji su tražili priznavanje njihove organizacije i rast zarada. *Ruralna Federacija Argentine* i ovog puta se suprotstavila zahtevima radnika i pokret je bio brzo i brutalno potisnut od strane vlade Radikalne stranke. Dalje, daleko izvan Pampe, u udaljenim delovima Patagonije, između 1920. i 1921. godine anarhisti su bili na čelu drugog velikog pokreta radnika u savremenoj istoriji Argentine. U organizaciji gradskih zanatlija iz luke Rio Gallegos došlo je do mobilizacije pretežno čileanskih radnika sa velikih rančeva ovaca sa teritorije Santa Cruz. Štrajk je na kraju slomljen od strane vojske, koja je ubila na stotine seoskih radnika, sahranivši ih u masovnim grobnicama (Bergquist, 1988:140). Osvaldo Bayer je ovekovečio štrajk u istoriji od tri toma pod nazivom *Osvetnici tragične Patagonije*, analizirajući različite organizacione uslove u Patagoniji, centru agro-izvozne ekonomije (opširnije u Bayer, 1972). Još jedan značajan pokret radnika u Patagoniji dogodio se 1921. godine, kada su seoski radnici započeli štrajk zahtevajući poboljšanja uslova rada. Ovaj pokret, za koji se navodi da predstavlja 'ruralni ekvivalent' Tragične nedelje (*Semana Tragica*) imao je tragične posledice: tom prilikom vojska je ubila preko 1500 radnika (opširnije u Rock, 1975: 157). Ovim ponovo dolazimo do državne represije koja je predstavljala jedan od značajnijih činilaca fragmentacije radničke klase.

Prethodno navedeni primeri pokreta poljoprivrednih radnika u izvoznom sektoru predstavljali su, međutim, izuzetak. Kao što smo mogli da vidimo, strukturalne pretpostavke položaja poljoprivrednih radnika uz sadejstvo određenih institucionalnih elemenata umanjili su delatne mogućnosti ove grupe radnika. „U prostranoj Pampi, jezgru izvozne ekonomije, strukturalni uslovi podigli su snažne prepreke efikasnoj organizaciji rada. Priroda poseda i rada u Pampi imala je tendenciju da ograniči koncentraciju ljudi i uguši razvoj rudimentarnih oblika života u zajednici“ (Bergquist, 1988: 140). „Umesto da promovišu socijalni razvoj sela, društveni odnosi proizvodnje u centru izvoznog sektora gurali su radnike ka gradovima. Tu, zahvaljujući brzom i održivom rastu u proizvodnji i građevinarstvu, uslugama, birokratskim i profesionalnim aktivnostima koje su bile podstaknute impresivnim razvojem proizvodnje namenjene izvozu, manuelni radnici, službenici i sitni preduzetnici, od kojih su mnogi bili evropski imigranti, pronašli su ekonomske i socijalne mogućnosti koje su im nedostajale na selu“ (Ibid:141).

Poput poljoprivrednih radnika, radnici u industriji mesa takođe su samo s vremena na vreme privlačili pažnju istraživača radničkog pokreta u Argentini. Tek kada je ova grupacija pružila podršku Peronovom režimu ona je postala važan predmet istraživanja radničke klase u Argentini (Lobato, 1992). Nas, međutim, ovde zanima društveni položaj ove grupe i osnove njene fragmentacije na početku razvoja ove industrijske grane.

Centralno obeležje radnika u industriji mesa predstavljala je njihova veoma izražena heterogenost, pogotovo u poređenju sa radnicima ostalih industrijskih grana u tom periodu. Osnove fragmentacije ove društvene grupacije mogle su se naći u samoj organizaciji rada, potom u različitom poreklu radnika, stepenu kvalifikacija, prethodnom radnom iskustvu, radnim navikama, ali i starosti i polu radnika (Lobato, 1992). Kao što ćemo u nastavku rada videti, radilo se o međusobno ukrštenim podelama unutar ove grupe. Pa tako, umesto da industrijska proizvodnja dovede do koncentracije radnika i njihove homogenosti, način proizvodnje u industriji mesa atomizovao je ovu društvenu grupu, snažno ograničavajući mogućnost kolektivne akcije. Kao što je upravo rečeno, nehomogenost ove grupe radnika manifestovala se u nizu važnih obeležja. Kao početna osnova fragmentacije ove društvene grupacije javila se sama organizacija rada u ovoj industrijskoj grani. Na koji način je organizacija proizvodnje u industriji mesa dovela do fragmentacije ovih radnika videćemo u nastavku izlaganja.

Proces proizvodnje u fabrikama industrije mesa odvijao se u različitim odeljenjima u kojima su radnici obavljali različite vrste zadataka, tako da su početno sami radnici bili 'rasuti' duž ogromnih fabričkih postrojenja. Međutim, uprkos raznolikosti zadataka ceo proizvodni proces bio je podvrgnut „tejlorističkim principima“ organizacije rada koji su bili uvedeni od strane američkih kompanija. Proces proizvodnje bio je podeljen u posebne elementarne i merljive operacije, radni zadaci su bili jasno definisani i strogo vremenski ograničeni, dok su radnici morali da se pridržavaju zadatah naloga. U isto vreme, jednostavnost samog proizvodnog procesa u većini proizvodnih delova omogućila je radnicima da veoma lako i brzo savladavaju čitav spektar tehničkog procesa proizvodnje, tako da su se oni bez većih teškoća prilagođavali različitim vrstama zadataka. U takvim okolnostima, veoma često je dolazilo do rotacije radnika od jednog proizvodnog odeljenja do drugog (Lobato, 1992: 115). Raznolikost aktivnosti u proizvodnim pogonima uslovlila je jačanje heterogenosti i socijalne izolacije samih radnika. Kako se ističe: “Radnici koji su radili u klanicama (u torovima za stoku) delili su samo jednu stvar sa mesarima i ostalim radnicima – potčinjenost velikim anonimnim preduzećima. Ova zajednička realnost nije bila dovoljna da se uspostavi koherentan pan-fabrički pokret“. Na taj način, zahtevi jedne grupe radnika ili sektora nisu mogli lako da se prošire na zahteve druge grupe radnika ili sektora, otežavajući time uspostavljanje zajedničkih zahteva, što je slabilo i cepalo klasu u celini. Imajući na umu jednostavnost proizvodnog procesa, jasno je da se rad na ovakvim poslovima oslanjao na velike rezerve nekvalifikovanih radnika, koji su imali veoma malo zajedničkih interesa sa grupom kvalifikovanih radnika koji su činili manji deo u ovoj delatnosti (Lobato, 1992: 138).

Dalju osnovu fragmentacije ove grupe radnika nalazimo u njihovom poreklu. Pokazuje se da je skoro dve trećine radnika u ovoj industriji bilo imigrantskog porekla (većina njih bila je rođena u ruralnim područjima Španije, Italije, Rusije ili Grčke). Mnogi od njih pre dolaska u Argentinu imali su ograničeno iskustvo života i rada u urbanim područjima. Po dolasku u Argentinu, veliki broj doseljenika našao je posao u poljoprivredi, građevinarstvu ili, pak, u jednoj od mnogobrojnih malih radionica u Buenos Ajresu ili Rosariju, dok su preostali radnici svoje iskustvo industrijskog rada stekli u jednom od *frigorificosa*. Oko 30% radne snage u industriji mesa činile su žene koje su uglavnom bile poreklom iz Italije, Španije, Poljske i Rusije, čime dolazimo do još jednog važnog obeležja fragmentacije - pola. Radnice su pretežno bile poljoprivrednog porekla ili su se i same bavile poljoprivrednim radom, a svoj ulazak u svet industrijskog rada ostvarile su kao nekvalifikovane radnice, koristeći svoje tradicionalno znanje u poslovima konzerviranja povrća i mesa: pranje povrća, rezanje mesa i povrća, priprema ambalaža itd. Bez odgovarajućih kvalifikacija i iskustva industrijskog rada ovi radnici/e su, uopšteno govoreći, bili u suprotnosti sa kvalifikovanim radnicima (Lobato, 1992: 117).

Na osnovu prethodnog izlaganja potvrđuju se teze pojedinih autora (Aronowitz, 1974: 150-151) da je „američka industrija bila organizovana ne samo na osnovu izrazite stratifikacije nivoa kvalifikovanosti ili školskih diploma, već i na osnovu nejednakih pristupa različitim etničkim grupama raznim industrijama i kategorijama poslova“ (nav. prema Lazić, 1988a: 167). O fragmentaciji radničke klase Piven i Cloward (1979) navode sledeće: „Pod zastavom 'naučnog upravljanja' u nekim privrednim oblastima je usvojena svesna politika razrađivanja razlika, hijerarhijskih i horizontalnih među polovima, uvećavajući na taj način podele među radnicima“ (nav. prema Lazić, 1988a: 167).

Govoreći o položaju radnika u ovoj industrijskoj grani, nije suvišno istaći da su radnici koji su pretežno bili imigrantskog porekla različito reagovali na integraciju u svet industrijskog rada. Neredovno dolaženje na posao i napuštanje posla bile su samo neke od manifestacija teškoća prilagođavanja na nekvalifikovana radna mesta u brojnim 'frigorificosima' (Lobato, 1992: 133)⁹⁶. Ova pojava je posebno karakterisala grupacije nekvalifikovanih radnika (nadničara), dok su kvalifikovani radnici ili radnici koji su imali stabilnije zaposlenje u manjoj meri bili skloni da odsustvuju sa posla ili napuštaju posao. Stalna rotacija radnika otežala je identifikovanje zajedničkih problema i stvaranje trajne 'odbrambene' organizacije koja bi omogućila jačanje pregovaračke moći samih radnika.

⁹⁶ Sukobi su varirali od odeljenja do odeljenja. Tamo gde su radnici bili plaćeni prema proizvedenom komadu ili gde su bili prisutni bonusi, radnici su nastojali da prevaziđu proizvodne kvote kako bi na taj način ostvarili bolju zaradu. Sa druge strane, kada su radnici bili plaćeni po satu, “naporan rad” bio je vidljiv samo onda kada je bila prisutna kontrola proizvodnog procesa (Lobato, 1992: 133-134).

S vremena na vreme protesti radnika u industriji mesa dolazili su do izražaja. Tako su zabeleženi protesti 1904, 1907, 1915. i 1917. godine. Međutim, bilo je mnogo više sukoba koji nisu bili registrovani, što zapravo ukazuje na prisustvo latentnog sukoba u fabrikama u ovoj industriji tokom dužeg vremena. Kao najčešći zahtevi radnika isticali su porast plata i uvođenje osmočasovnog radnog vremena. Tokom prvih trideset godina XX veka sukobi su se, najvećem delu, završavali bez većeg uspeha. Disperzija radnika, velika raznovrsnost radnih zadataka, postojanje malog udela kvalifikovanih radnika zajedno sa etničkom raznolikošću radne snage, bili su stalna prepreka organizaciji radnika, kako unutar jedne fabrike, tako i između fabrika (Lobato, 1992: 134).

U pogledu sindikalnog organizovanja radnika u ovoj industriji, bitno je naglasiti da su u prve tri decenije XX veka stalne sindikalne organizacije radnika zaposlenih u industriji bile retkost. Sindikati su postojali samo tokom štrajkova, nakon čega su nestajali, ostavljajući radnike da reaguju u vidu spontanih izliva nezadovoljstva. Sukobi radnika koji su izbijali spontano bili su, u stvari, manifestacija ograničenog kapaciteta radnika da organizuju udruženja koja bi funkcionisala kao stabilne reprezentativne institucije (Lobato, 1992:138). U pogledu delovanja tada vodećih sindikalnih organizacija (socijalista i anarhista), važno je istaći da one nisu imale bitnijeg uticaja na radnike u ovoj industrijskoj grani. Najveći neuspeh anarhista i socijalista u mobilizaciji radnika ove industrije ogledao se u tome što se ova grupa radnika nije pridružila generalnom štrajku u znak solidarnosti sa radnicima koji su štrajkovali protiv loših uslova rada u Rosariju 1904. godine ili u tome što nisu podržali štrajk solidarnosti nakon policijske represije u Buenos Ajresu 1909. i 1919. godine. Osim toga, radnici ove delatnosti nisu bili predstavljeni na radničkim 'kongresima' i sami lideri Federacija često su ukazivali na odsustvo predstavnika ove industrijske grane u redovima Federacije (Lobato, 1992: 135).

Bilo je neophodno ispitati položaj različitih grupa radnika koje su predstavljale brojne i brzo rastuće grupacije u Argentini početkom XX veka. Jasno je da se ovde radilo o najamnim radnicima koji su bili podvrgnuti snažnoj kapitalističkoj organizaciji proizvodnje. U pogledu konstituisanja radničke klase, mogli smo da vidimo da su strukturalne pretpostavke u obliku tipa svojine i načina organizacije proizvodnje, potpomognute određenim institucionalnim elementima, fragmentisale i partikularizovale interese ove grupe radnika, što je izuzetno snažno ograničilo formiranje zajedničkih interesa i time uspešnost njihove kolektivne klasne akcije⁹⁷.

4.2.4. Kolektivno (klasno) delanje radničke klase u Argentini krajem XIX i početkom XX veka

Prethodno su razmatrane promene koje je rana kapitalistička organizacija proizvodnje proizvela na strukturu zanimanja u Argentini na prelazu vekova. Kao što smo mogli da vidimo, struktura radničke klase takođe je bila podvrgnuta preobražavajućem delovanju datih promena. Uz to, snažne strukturalne promene uz odgovarajuće institucionalne mehanizme ograničile su delatni potencijal određenih grupa radnika (pre svega poljoprivrednih i radnika zaposlenih u industriji mesa), fragmentišući na taj način radničku klasu u celini. Međutim, istovremeno, analizirane promene u Argentini predstavljale su opšti okvir u kojem se odvijala istorija radničkog pokreta krajem XIX i početkom XX veka.

Sa stanovišta osnovne teme ovog rada bitno je navesti da se istorija argentinskog radničkog pokreta može podeliti na dva perioda. Prvi period, tokom kojeg je anarho-sindikalistički pokret ostvario značajan uticaj na radnički pokret, dostigao je vrhunac krajem Prvog svetskog rata. Druga

⁹⁷ Kako bi se ilustrovao ukupan položaj radničke klase u Argentini, važan je podatak koji ukazuje da je 1914. godine samo mali procenat imigranata (nešto više od 2%) uzeo državljanstvo Argentine. Većina imigranata došla je u Argentinu kako bi poboljšala ekonomski položaj, a potom se vratila u zemlju porekla. Međutim, mnogi od onih koji su ostali verovali su da su koristi od državljanstva Argentine, posebno prava glasa, bile manje od obaveza, kao što je vojna služba (Bergquist, 1988:145). Ovo zapravo ukazuje da su se imigranti integrisali u društvo najpre kao radnici, a tek mnogo kasnije kao građani (videti Munck, 1987a: 25).

faza razvoja radničkog pokreta vezuje se za period tokom Drugog svetskog rata, kada dolazi do formiranja korporativističkog pokreta na čelu sa Peronom (videti Bergquist, 1988:136-137). U pogledu grupacija radnika koje su se nalazile u osnovi radničkog pokreta tokom ovog perioda, ovde se u najkraćim crtama ukazuje na redosled njihovog organizovanja: očekivano, radnički pokret najpre su činili zanatski radnici, potom su se organizovali pomorski i železnički radnici, dok su radnici iz industrije mesa i tekstilne industrije znatno kasnije 'preuzeli vođstvo' u radničkom pokretu. Kada je reč o delatnom potencijalu ostalih grupa radnika, prelazak na tešku industriju početkom 1940. godine bio je ključan za oblikovanje interesa metalurških radnika i njihovo kolektivno delanje (videti Munck, 1987a: 35).

Prilikom analize ukupnog položaja radničke klase u Argentini početkom XX veka, ono što treba reći jeste sledeće: zanatski radnici, uz pomorske i železničke radnike, ostvarili su značajne rezultate na polju zaštite svojih interesa početkom XX veka, dok su ostale grupacije radnika morale još dugo da čekaju pogodan trenutak kako bi putem organizovanog delovanja zaštitile svoje interese. O činocima koji su otežali organizovanje radnika u industriji mesa i poljoprivrednoj proizvodnji bilo je govora u prethodnom delu. Sada je potrebno vratiti se malo unazad i ukratko ukazati na pretpostavke koje su bile ključne za kolektivno-interesno oblikovano delanje ostalih grupa radnika.

Pokušaji radnika da zaštite svoje radne i životne uslove putem organizovanog delovanja javili su se već u ranoj fazi kapitalističkog razvoja. Kao i u Evropi, i u drugim latinoameričkim zemljama, argentinski radnici su se najpre organizovali kako bi se zaštitili od bolesti i smrti. Tako su društva uzajamne pomoći bila brojna već krajem XIX veka, dok su se njihov ukupan broj, članstvo, kao i sredstva kojima su raspolagali značajno uvećali početkom XX veka. Godine 1857. radnici štamparije u Buenos Ajresu osnovali su prvo zabeleženo društvo uzajamne pomoći pod nazivom *Sociedad Tipografica Bonaerense*⁹⁸ (Bergquist, 1988:141). Društva uzajamne pomoći predstavljala su tek prethodnicu radničkog pokreta koji se uskoro počeo širiti. U nastavku rada pratićemo istorijski razvoj organizovanja radničke klase.

Prvi znaci radničkog organizovanja i aktivizma u obliku sindikata, kooperativa, štrajkova itd. pojavili su tek krajem XIX veka. Reč je zapravo o tome da je uticaj industrijalizacije iz 1880-ih na formiranje organizacija radničke klase bio neznatan sve do 1890. godine. Objašnjenje se može potražiti u tome što se, kako piše Hobsbawm, „navike industrijske solidarnosti moraju naučiti, baš kao i radne navike...Postoji prirodno vreme kašnjenja pre nego što novi radnici formiraju 'delotvoran' radnički pokret“ (Hobsbawm, 1952:21). Jedno od važnijih pojavnih obeležja organizovanog delovanja radnika krajem XIX može se uočiti u mnogobrojnim štrajkovima. Iako su podaci koji se odnose na štrajkove nepouzdan, procenjuje se da se oko 48 štrajkova dogodilo tokom 1880-ih, od kojih je polovina bila uspešna. Većina ovih štrajkova se dogodila u Buenos Ajresu i uglavnom su bili skoncentrisani na zahteve za povećanjem zarada (nav. prema Munck, 1987a: 21). Tokom ovog perioda štrajkovi su nastavljeni, pa se tako značajan porast štrajkova beleži 1896. godine (podaci o štrajkovima su prikazani na Grafikonu 1 u Prilogu). Za analizu štrajkova od posebne je važnosti to što su pojačani imigracioni tokovi u ovom periodu uticali na porast radne snage koju privreda nije mogla tako lako da 'apsorbuje'. Tako će od ovog trenutka radnički pokret u Argentini početi da izražava oštro protivljenje 'veštački izazvanoj' imigraciji iz Evrope, koja je predstavljala nekontrolisani faktor koji je bio odgovoran za povećanje rezervne armije rada i time smanjenje zarada i suzbijanje štrajkova. Primera radi, važan deo objašnjenja 'poraza' radničke klase tokom štrajka 1896. godine može se tražiti u visokoj stopi imigracije te godine (Munck, 1987a:21).

Kako se navodi, „Solidarnost klase, kao što je prikazano na primeru prvih štrajkova solidarnosti, bio je jasan znak da je jezik klase počeo da dobija osnovu u radničkom pokretu. Godine 1897. po prvi put je došlo do formiranja pokreta u čijoj osnovi se nalazilo pitanje nezaposlenosti. Jose Ratzer navodi, “protesti proletarijata više nisu bili relativno spontana i izolovana 'izbijanja'. Pokret otpora je podignut na viši nivo [...] dolazi do formiranja novih sindikata, dok su ostali transformisani

⁹⁸ Robert E. Shipley, koji je napisao vrednu studiju o veličini, strukturi i materijalnom položaju radničke klase u Buenos Ajresu konstatuje da su na svom vrhuncu, oko 1913. godine društva uzajamne pomoći među svoje redove okupila blizu polovine radničke klase, 266634 članova. Do 1876. radnici štamparija su osnovali i prvi sindikat (Bergquist, 1988:141).

[...] Klasa je počela da deluje kao celina“ (Ratzer, 1969, nav. prema Munck, 1987a: 22). Godine 1890. Prvi maj je već proslavljen u Argentini na internacionalističkom skupu (uz obraćanje na više jezika s obzirom na različito nacionalno poreklo radnika) (Ibid).

Kao što možemo videti, radnički pokret je značajno napredovao u periodu krajem XIX i početkom XX veka. „Fabrike i radionice nisu bile jedina arena radničkih borbi tokom ovog perioda. U stvari, radilo se u prenatrpanim napuštenim stambenim zgradama, koje su bile poznate kao *conventillos*, koje su predstavljale 'gorko mesto nove kulturne sinteze' između gringosa i criollo radnika“ (Gutiérrez, 1978, nav. prema Munck, 1987a:23). Ovi prenatrpani, prljavi i skupi stambeni kvartovi doveli su aspiracije imigranata u oštar sukob sa realnošću. “To nije bila kapitalistička fabrika koja ujedinjuje različite proletherske slojeve imigranata, zanatske radnike, lokalne radnike, ruralne imigrante iz unutrašnjosti u klasu, to je bio *conventillo*. Brojni štrajkovi protiv loših uslova stanovanja/izdavanja (*rent strikes*) učvrstili su snažan osećaj zajedništva kod argentinske radničke klase, jačajući tako klasnu svest i omogućavajući velikom broju kućnih radnika/ca (uglavnom tekstilnih radnica koje su radile od kuće) da se zajedno sa fabričkim radnicima uključe u borbu proletarijata protiv loših uslova rada” (Ibid: 23).

Prethodno smo mogli da vidimo da je krajem XIX veka značajan deo proizvodnje još uvek bio zanatski organizovan i to za potrebe lokalnog tržišta. Ovakav (sitno-robni) način proizvodnje uslovio je i oblike organizovanja radničke klase. Tako su zanatski radnici u građevinarstvu (stolari, zidari, tesari itd.) i proizvodnji (pekari), organizovani u *cehove* predstavljali osnovu radničkog pokreta u Argentini krajem XIX i početkom XX veka. Zanatski radnici organizovani na ovaj način uspeli su da mobilišu veliki broj nekvalifikovanih radnika koji su obavljali teške i prljave poslove u gradskim sredinama (u kojima ručni alat i fizički rad još nisu bili zamenjeni mašinama i fosilnim gorivima) (Bergquist, 1988:141).

Način proizvodnje, kao što je ranije pokazano, doveo je do fragmentisanosti poljoprivrednih radnika i radnika zaposlenih u industriji mesa. Nasuprot tome, način proizvodnje javio se kao značajna pretpostavka homogenosti pomorskih i železničkih radnika. Pretpostavka grupnog delovanja ove grupe radnika nalazila se u značajnoj koncentraciji ovog dela radničke klase, odnosno u njihovoj međusobnoj zavisnosti. Tako su približno iste radne i životne okolnosti u kojima su se nalazili radnici uticale na formiranje zajedničkih interesa. Uticaj pomorskih i železničkih radnika koji su opsluživali agro-izvoznu ekonomiju na ukupan razvoj radničkog pokreta Argentine može se videti u značajnoj ulozi koju je ova grupacija imala u sindikalnom svetu, predvodeći prvi nacionalni štrajk. Železnički radnici su 1896. godine organizovali prvi štrajk u industriji koji se proširio izvan lokalnih granica (Munck, 1987a:22). Međutim, jedini trajni rezultat koji je postignut tih godina bio je taj što je 1887. godine sindikat radnika železničke industrije *La Fraternidad* postao prva nacionalna organizacija te vrste (Rock, 1975: 70; Munck, 1987a: 20). O ukupnom položaju ovih, ali i ostalih grupacija radnika, biće dodatno reči u sledećem delu koji se odnosi na još jedan od oblika organizovanog delovanja radnika: sindikalno i političko organizovanje.

4.2.5. Sindikalna i politička organizovanost radničke klase u Argentini

Stepen sindikalne i političke organizovanosti radničke klase, kao način prevladavanja strukturalne fragmentacije radničke klase pokazuje do koje mere pripadnici ove klase mogu da zaštite svoje kolektivne interese. Sindikalno organizovanje radničke klase predstavljalo je važan činilac zaštite opštih interesa radničke klase u Argentini. Štaviše, ovu zemlju karakteriše najduža tradicija sindikalnog organizovanja radnika u Latinskoj Americi.

Sa stanovišta konstituisanja radničke klase u Argentini, razvoj sindikalnih organizacija može se analizirati iz dva različita ugla. Sa jedne strane, sindikalno organizovanje radničke klase može se posmatrati kao način kolektivnog delanja radničke klase, odnosno, preciznije rečeno, kao način putem kojeg dolazi do kolektivnog interesnog objedinjavanja pripadnika radničke klase i organizovanog zastupanja i zaštite njihovih interesa. Međutim, sa druge strane, kao što ćemo dalje videti, izražena fragmentacija sindikalnih organizacija, koja je i sama bila strukturalno i institucionalno uslovljena,

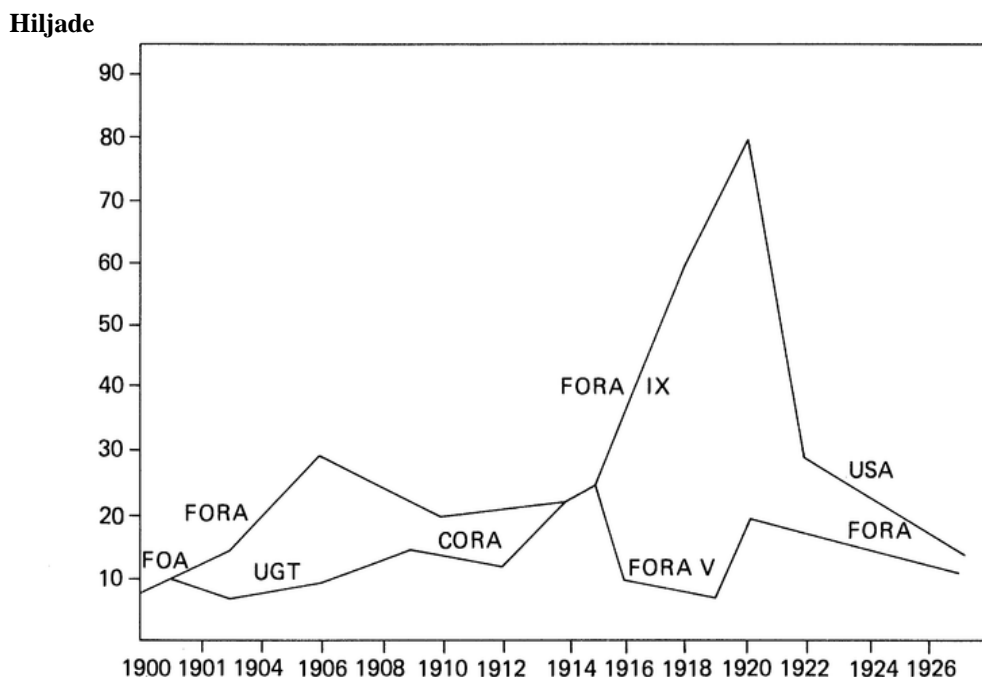
predstavljala je dodatni ograničavajući činilac homogenizacije radničke klase, čime se na sindikalno organizovanje može gledati kao na još jedan oblik fragmentacije radničke klase u celini. U nastavku rada sledi prikaz sindikalnog organizovanja radničke klase tokom prvih nekoliko decenija XX veka.

Za razumevanje razvoja radničkog pokreta Argentine (ali i čitave Latinske Amerike) veoma je važno napomenuti da ubrzano širenje socijalističkih ideja od vremena prvih imigracija gotovo u potpunosti pripada *anarhističkom pokretu*. "Pre ideja Marksa i Engelsa, latinoamerička radnička klasa i njeni intelektualni predstavnici bili su upoznati sa idejama Prudona, Kropotkina, Bakunjina" (Paligorić, 1972: 219). Uticaj anarhističkih ideja pripisuje se imigrantima iz Španije i Italije, gde je ovaj pokret dostigao najviše forme organizovanosti. To što se ovaj ideološki pokret najviše razvio u Argentini (ali i u Meksiku i Peruu), nešto manje na Kubi i u drugim zemljama Latinske Amerike, može se objasniti kako stepenom ekonomskog razvoja ovih zemalja, tako i njihovom otvorenošću za imigracije. Među doseljenicima koji su pretežno dolazili iz romanskih zemalja bilo je mnogo anarhista i oni su u Latinskoj Americi bili na čelu prvih organizacija radničke klase (Paligorić, 1972: 218-219).

Prilikom analize nastanka, razvoja i opadanja uticaja anarhizma u radničkom pokretu, mora se imati na umu da je anarhizam u Latinskoj Americi prošao kroz dve krupne faze. Prva faza je *anarhizam van sindikalnog pokreta*, i to je zapravo faza anarhističkog idealizma, ekstremnog negiranja uloge države, političkih institucija itd. Druga, mnogo važnija faza sa stanovišta ukupnog položaja radničke klase vezana je za *uticaj anarhizma na formiranje sindikalnog pokreta* (Paligorić, 1972: 219). Izneto mišljenje bez sumnje ima empirijsku potvrdu u razvoju anarhizma u Argentini gde je ovaj pokret imao dominantan uticaj u radničkom pokretu krajem XIX i u prvoj deceniji XX veka. I ne samo to: anarhistički pokret u Argentini tokom prve decenije XX veka bio je među najvećim i najuticajnijim u svetu.

Kada je reč o počecima sindikalnog organizovanja u Argentini, pokazuje se da su pokušaji da se uspostave stabilne sindikalne organizacije bili uspešni krajem 1890. godine, kada dolazi do formiranja prve konfederacije na čelu sa anarhistima i socijalistama, *Radničke federacije Argentine* (*Federacion Obrera Argentina - FOA*), koja, međutim, usled međusobnih sporova nije bila dugog trajanja (Munck, 1987a:25; Rock, 1975: 80)⁹⁹. Na osnovu podataka koji se odnose na broj članova sindikalnih organizacija, možemo videti da je ova konfederacija imala veoma malu podršku - broj članova ove konfederacije početkom XX veka nije prelazilo 10000 (Grafikon 2).

⁹⁹ U prvoj deceniji XX veka u Argentini je došlo do oštrog sukoba između anarhista i socijalista, što je uostalom bio slučaj i u Čileu, gde se od 1901. godine tek formirana Socijalistička partija (*Partido Socialista*) otvoreno suprotstavila anarhistima (Paligorić, 1972: 221).

FOA - Federacion Obrera Argentina; FORA- Federacion Obrera Regional Argentina; UGT - Union General de Trabajadores; CORA- La Confederación Obrera Regional Argentina; USA - La Unión Sindical Argentina.

Izvor: De Shazo, 1973:13, nav. prema Munck, 1987a: 26.

Grafikon 2. Članstvo u sindikatima u Argentini, 1900-26. (u hiljadama)

Kao što možemo videti na Grafikonu 2, anarhistički pokret (FORA) je uspeo da zadobije gotovo potpunu kontrolu nad radničkim sindikatima krajem XIX i početkom XX veka. Koliki uticaj je imala ova organizacija postalo je jasno kada je došlo do promene naziva dotadašnje sindikalne organizacije - FOA: 1904. godine prethodni naziv Radnička federacija Argentine menja se u *Regionalna radnička federaciju Argentine (Federacion Obrera Regional Argentina – FORA)*. Upotrebom termina *regionalna* cilj je bio da se istakne internacionalni i kosmopolitski karakter anarhističkog pokreta u Argentini. Uz to, aktivnosti ovog pokreta podsećale su na delovanje anarhističkog pokreta u Španiji, gde su poznati anarhistički sindikati bili poznati kao *Regionalne federacije* (Rock, 1975:80-81). Kao što možemo videti na Grafikonu 2, tokom prve decenije XX veka broj članova u anarhističkoj organizaciji FORA beleži konstantan porast, da bi 1906. godine ovaj broj dostigao vrhunac od čak 30000 članova¹⁰⁰.

Ono što nas ovde sada zanima jesu koreni anarhističkog pokreta u Argentini. Jedan od ključnih određujućih činilaca anarhističkog uticaja predstavlja otvorenost Argentine za prijem, između ostalog, i političkih migranata. Tako su u Argentini na uspon anarhizma veliki uticaj imali italijanski anarhisti Eriko Malatesta (*Errico Malatesta*) i Pjetro Gori (*Pietro Gori*) (videti Paligorić, 1972: 221)¹⁰¹. Vidimo, dakle, da su talasi doseljavanja iz Evrope tokom XIX veka uticali ne samo na proces društvenog strukturisanja u Argentini, već su u značajnoj meri oblikovali ideologiju radničkog pokreta.

Uz to, uslovi koji su omogućili 'trijumf' anarhizma u sindikalnom pokretu u prvoj deceniji XX veka vezuju se i za pojačan klasni konflikt u Buenos Ajresu. O čemu se radi? S obzirom na to da su tokom 1890-ih štrajkovi radnika bili pretežno spontani, parcijalni i nekoordinisani, anarhisti su počeli da se zalažu za primenu generalnog štrajka, ističući međunarodnu revolucionarnu solidarnost i kosmopolitski karakter borbe proletarijata protiv kapitalističke klase. Način na koji su metode anarhista naišle na prihvatanje među radnicima ilustruje simbiotički odnos između uspona anarhizma i potrebe za novim taktičkim dimenzijama klasne borbe. Tako je period između 1902. i 1910. godine

¹⁰⁰ Anarhisti su bili na čelu većine sindikata u oblasti građevinarstva, industrije i usluga. Opširnije o anarhistima i socijalistima u periodu od 1850. do 1918. godine u Godio, 1987.

¹⁰¹ Malatesta je u periodu između 1885. i 1889. godine nekoliko puta posetio Argentinu kada je ohrabrio anarhiste da uzmu učešće u sindikatima (Munck, 1987a: 22-23).

bio isprekidan nizom masovnih generalnih štrajkova, na čijem čelu su bili upravo anarhisti¹⁰². Kao što možemo videti, veliki broj štrajkova zabeležen je već 1900. i 1901. godine, ukazujući na taj način na pojavu borbenosti radničke klase u godinama koje dolaze (Grafikon 1 u Prilogu)¹⁰³.

Ukratko, u uslovima brze ekonomske ekspanzije i masovne mobilizacije stanovništva, radnicima koji su došli u Argentinu sa namerom da poboljšaju materijalnu situaciju u kratkom periodu, anarhizam je ponudio 'efikasnu industrijsku akciju' (poput štrajkova solidarnosti, generalnih štrajkova). Na ovaj način anarhisti su nastojali da promovišu jedinstvo proletarijata, odnosno jačanje radničkog pokreta putem 'revolucionarne gimnastike'. Takođe, anarhisti su postavljali kolektivne zahteve, poput slobode za zarobljene aktiviste i odbacivanje represivnog zakonodavstva. Pozitivni rezultati primene ovakvih taktika bili su očigledni za radnike u urbanim područjima, posebno u vidu rasta realnih zarada tokom prve decenije XX veka (Bergquist, 1988:146-147). Istovremeno, anarhizam je učinio određene ustupke imigrantima kojima je bilo teško da se prilagode uslovima rada u novoj sredini. Anarhistički pokret u Argentini delio je sa drugim radničkim organizacijama apel koji je bio snažno usmeren na zahteve za društvenom pokretljivošću stanovništva, što je posebna odlika kulture imigranata, koja je snažno impregnirana težnjom 'da se uspe u Americi' (*Hacer la America*) (Rock, 1975:78). „Možemo reći da su politički i ekonomski uslovi u Republici Argentini, kao i činjenica da je ona naseljena ljudima iz celog sveta koji su došli ovde kako bi se obogatili, olakšavala zadatak anarhističke propagande, što im je omogućilo da ovde ostvare veći uspeh nego u drugim zemljama“ (nav. prema Rock, 1975: 78).

Kada je reč o grupama koje su pružile podršku anarhistima, bitno je istaći da je snaga anarhizma ležala više među radnicima malih industrijskih i uslužnih zanimanja nego među radnicima velikih preduzeća, kao što su radnici železnice i radnici koji su bili zaposleni u industriji mesa. Izuzetak su predstavljali lučki radnici među čijim pripadnicima su anarhisti uživali tradicionalnu podršku. Drugu važnu grupu predstavljali su zanatski radnici, mehaničari, zidari, pekari, obučari itd. Po svojoj borbenosti unutar ove grupe posebno su se isticali pekari - oni su bili izloženi veoma teškim uslovima rada, niskim platama, noćnom radu, izuzetno nehigijenskim uslovima rada itd. Anarhisti su takođe imali značajnu podršku i nekvalifikovanih radnika (Rock, 1975:80). Sa druge strane, anarhisti, kao ni većina drugih organizacija, nisu uspeli da dobiju podršku poljoprivrednih radnika.

Međutim, sindikalne organizacije na čelu sa anarhistima u okolnostima narastajuće uloge države nisu uspele da zaštite kolektivne ekonomske interese radničke klase. Ono što je umanjilo njihovu delatnu mogućnost jeste to što je radnički pokret početkom XX veka postao žrtva stalne represije od strane države na čelu sa Radikalnom građanskom unijom (UCR). Pre toga neka samo bude napomenuto to da je u ovom periodu došlo do jedne bitne promene, do jačanja uloge države u regulisanju radnog zakonodavstva. Sve do tada država se gotovo uopšte nije bavila radničkim pitanjima, da bi se od tada delovanje države počelo ispoljavati na dvostruki način. Sa jedne strane, u ovom periodu došlo je do regulisanja nekoliko aspekata radnog zakonodavstva; uvedena je šestodnevna radna nedelje (nedelja je postala neradni dan), regulisan je dečji rad i rad žena¹⁰⁴.

Sa druge strane, uloga države se ispoljila u obliku neskrivene primene represije u cilju slamanja radničkih aktivnosti. U pogledu represivnih državnih mehanizama, ovde će biti spomenute

¹⁰² Podaci o štrajkovima prikrivaju podatak da su 1907. godine u dve trećine štrajkova radnici bili poraženi, dok je 1910. godine taj odnos bio obrnut - radnička klasa je uspešno nastojala da brani svoje organizacije i životni standard (Munck, 1987a: 28).

¹⁰³ U novembru 1902. godine održan je prvi generalni štrajk u Argentini, a njemu je prethodio niz parcijalnih štrajkova i opšta klima pojačane klasne borbe (Munck, 1987a: 23-24). U pogledu teritorijalne distribucije štrajkova, važno je istaći da se tokom 1903. i 1904. godine blizu polovine štrajkova dogodilo van Buenos Ajresa, da bi se taj trend obrnuo u periodu od 1907. do 1909. godine, kada su štrajkovi u glavnom gradu činili skoro tri četvrtine. Spalding zaključuje da "taj trend verovatno odražava drugi talas organizacione aktivnosti koji je počeo u glavnom gradu (kao što smo prethodno videli – prim. IP), a zatim se proširio i na druge delove" (Spalding, 1977, nav. prema Munck, 1987a: 28). To zapravo potvrđuje opštu tendenciju 'eksplozije' radničkog pokreta, koji se širi na do tada neorganizovane društvene slojeve i geografska područja (Munck, 1987a: 28).

¹⁰⁴ Pored toga, 1907. godine dolazi do osnivanja Nacionalnog Ministarstva rada (*Departamento Nacional de Trabajo*). Ovo telo bilo je zaduženo za regulisanje radnog zakonodavstva i arbitražu industrijskih sporova, ali je u početku njegova jedina efikasna funkcija bila prikupljanje podataka o štrajkovima (Munck, 1987a: 27).

najznačajnije represivne uredbe koje su imale za cilj gušenje radničkog pokreta u celini. Godine 1902. donet je *Zakon o državljanstvu*, dok je 1910. usvojen *Zakon o socijalnoj odbrani*. Na osnovu uredbi Zakona o državljanstvu bilo je omogućeno deportovanje stranaca koji su navodno bili subverzivni¹⁰⁵, čime je došlo do proterivanja stotine anarhista iz Argentine. Navedene mere bile su dopunjavane uredbama o vanrednom stanju, a na osnovu kojih je policija zabranjivala rad štampe, raspuštala skupove radnika i zatvarala stotine aktivista. Ukratko, ove mere su simbolizovale odnos između vladajuće i radničke klase (Rock, 1975: 81-82). Zapravo, “[...] pritisak anarhosindikalista i njihova direktna akcija bila je faktor o kom je latinoamerička oligarhija i buržoazija morala da povede računa, možda i više nego što je činila u odnosu na pritisak socijalista preko parlamentarnih formi njihovog delovanja“ (Paligorić, 1972: 220).

Masovna represija nad anarhistima poklopila se sa ekonomskim poremećajima i padom imigracija tokom Prvog svetskog rata¹⁰⁶. Od tada je represija države prema radničkim organizacijama postala sistematska i široko rasprostranjena, uključujući represiju vojske i policije prema štrajkačima i demonstrantima, što je ostavilo težak danak u vidu mrtvih i povređenih. U stvari, mnogi od generalnih štrajkova u prvoj deceniji XX veka predstavljali su reakciju na ovaj talas represije (Munck, 1987a: 27). Tako se navodi da je “argentinska radnička klasa bila bez predaha u akciji tokom 1902. godine, a njen radikalno-borben duh bio je ojačan nizom velikih štrajkova i korišćenjem novih metoda radničke borbe” (Oveed, 1978, nav. prema Munck, 1987a:28). Došlo je do izbijanja velikih štrajkova u lukama Buenos Ajres, Rosario i Bahia Blanca, a generalni štrajk protiv *Zakona o državljanstvu* bio je sprečen samo na osnovu odluke Vlade o uvođenju vanrednog stanja - metode koja je često primenjena u tom periodu (Munck, 1987a:25).

Vidimo, dakle, da je sredinom prve decenije XX veka sistem koji je po mnogo čemu bio progresivan počeo da poprima sve represivniji karakter. Tako je prihvaćen *Zakon o državljanstvu*, iako predstavnici vlasti “nisu imali pravog razloga za uzbunu. Bilo je nekoliko štrajkova i nemira, ali nijednom između 1900. i 1910. godine represija nije bila opravdana. Pre je u pitanju bio strah koji nije bio prisutan kod osnivača konzervativnog poretka: ni Roka, niti Peligrini, ni Mitre niti Saens Penja (stariji i mlađi), nisu nikada izgubili optimističan ton kada je bilo reči o sudbini države ili osobinama naroda. Ali poslednji predstavnici režima bili su prestrašeni time šta bi moglo da se desi sa tim vatrenim anarhistima ili socijalistima. Represivni zakoni i policijske akcije označili su prekretnicu u dotadašnjem širokogrudom kreiranju politike“ (Luna, 2015: 119). Ono što se može dodatno ustanoviti jeste da se u osnovi jačanja represivne uloge države nalazi jedna strukturalna pretpostavka – snažan industrijski razvoj zemlje i posledično formiranje radničke klase, koja je putem političkog i sindikalnog organizovanja nastojala da poboljša svoj ukupan društveni položaj. Ukratko, pre 1910. godine pokreti radničke klase odvijali su se u uslovima relativne neorganizovanosti vladajuće klase, odnosno kako Spalding ističe: „agrarni elementi [zemljoposednička oligarhija – prim. IP] nisu oštro reagovali na organizaciju industrijskih radnika sve dotle dok im oni nisu postali direktna pretnja. Na taj način, relativno jak urbani pokret mogao je da se formira bez stalnog uznemiravanja od strane države“ (Spalding, 1977, nav. prema Munck, 1987a:30). Međutim, nastajuća industrijska buržoazija je putem udruženja poslodavaca (*Unión Industrial Argentina*) počela da igra mnogo agresivniju ulogu u suzbijanju zahteva radničke klase i pri tome je imala pomoć države (Munck, 1987a:33).

Učinak represivnog delovanja vrlo brzo je bio vidljiv. Nakon 1910. godine došlo je do pada uticaja anarhističkog pokreta, ali i intenziteta radničkih borbi - usledio je drastičan pad štrajkova (Grafikon 1 u Prilogu). Tako su generalni štrajkovi koji su se dogodili 1902, 1905. i 1909. našli svoje 'prirodne granice' u 1910. godini – svaki od ovih štrajkova ostavio je težak danak u vidu hapšenja

¹⁰⁵ U 1916. godini *La Vanguardia* procenjuje da je ukupno 383 ljudi, uključujući 175 Španaca i 109 Italijana, deportovano u skladu sa odredbama *Zakona o boravku* (Rock, 1975: 83).

¹⁰⁶ Ubrzo posle 1900. godine oligarhija je nastojala da preuzme kontrolu nad sindikatima i isključi anarhiste iz procesa regulisanja industrijskih odnosa. Upravo je to bio cilj projekta *Opšti zakon o radu* koji je predstavljen Kongresu 1904. godine, s tim da ovaj zakon nije odobren (ova mera nije podržana ni od strane samih radnika). Sindikate su takođe nastojali da kontrolišu i putem formiranja *Crkvenog udruženja radničke klase*. Međutim, u poređenju sa sekularnim udruženjima, katolički pokret je imao mali uticaj (Rock, 1975: 81-82).

radničkih aktivista, deportovanja ili jednostavno otpuštanja sa posla (Munck, 1987a: 31). Na osnovu prethodnog izlaganja, može se reći da su anarhisti u velikoj meri doprineli 'političkom obrazovanju' radničke klase, ali je njihova organizaciona snaga u velikoj meri bila ograničena državnim represijom.

U pogledu dalje analize sindikalnog organizovanja radnika, anarhisti su u rukovodstvu radničkog pokreta bili zamenjeni *sindikalistama*¹⁰⁷. Mnoge od ranih ideja sindikalizma takođe su došle iz Evrope. Njihova ideologija se zasnivala na evropskom sindikalizmu, posebno italijanskoj i francuskoj varijanti, čiji su vodeći nosioci bili Labriola i Sorel. Kao i u Evropi, i u sindikalističkom pokretu Argentine sindikat ili *Sindicato* predstavljao je osnovni instrument poboljšanja položaja radničke klase. Na sindikate se gledalo kao na osnovne jedinice za osnivanje novog društva. Sindikalisti su u velikoj meri podržali primenu štrajka i bili su posvećeni ostvarenju neposrednih ciljeva radničke klase (Rock, 1975:84). Sa stanovišta zaštite interesa radničke klase, od posebne važnosti je to što su osnovne ideje sindikalizma bile povezane sa konceptom radničkog samoupravljanja¹⁰⁸. "Neizbežan je cilj proletera da i u ekonomskoj oblasti realizuju demokratiju parcijalno realizovanu u političkoj sferi. U preduzećima oni treba da sami biraju svoje rukovodioce kao što biraju šefove gradske uprave i moraju se boriti da sačuvaju sve proizvode za one koji rade" (Sorel, 1919: 273, nav. prema Goati, 1973: 93). Kako navodi Viktor Grifel (Victor Griffuelles) "sindikalizam je pokret radničke klase kome je cilj da osvoji sva prava u fabrici i radionici" (nav. prema Goati, 1973: 93). Jedan od istaknutih teoretičara sindikalizma, Žorž Sorel nije verovao da proletarijat može nepripremljen da izvrši socijalnu revoluciju, već se zalagao da radnička klasa stiče iskustvo u upravljanju proizvodnjom i u kapitalističkom sistemu. "Ja ne mislim da socijalna revolucija može da podseća na neku scenu Apokalipse. Otkud se zna da će ekonomija moći da funkcioniše sama od sebe? Bez sumnje kooperative nisu specifične socijalističke institucije; one mogu čak biti korišćenje protiv socijalizma. Ali sve te institucije imaju formalni karakter; one su samo ono što je njihov sadržaj [...] kada bi jedini njihov rezultat bio da radnicima olakšaju život, zar to već ne bi bilo mnogo? Ali one imaju jedan direktniji rezultat jer podižu radnika, tog velikog birača buržoaske demokratije, do nivoa upravljanja radionicom; to nije mali rezultat" (Sorel, 1919: 112-113, nav. prema Goati, 1973: 94).

Vratimo se analizi sindikalizma u Argentini. Do prvog uspeha sindikalista došlo je nakon 1906. godine, kada su od Socijalističke partije preuzeli *Generalnu federaciju rada* (U.G.T.), koja je dve godine kasnije (1908) postala poznata kao *Regionalna radnička konfederacija Argentine* - C.O.R.A (Confederation Obrera Regional Argentina). Ova organizacija je, međutim, sve do 1910. godine uživala malu podršku i nije uspela da ostvari bilo kakav značajan napredak, pogotovo u poređenju sa anarhističkim pokretom (Rock, 1975: 86) (videti Grafikon 2)¹⁰⁹. Godine 1914. sindikalna konfederacija C.O.R.A. (*Confederacion Obrera Regionalni Argentina* - Argentinska regionalna konfederacija radnika) spojena je sa anarhističkom organizacijom F.O.R.A. (videti Grafikon 2).

Kada je reč o štrajkovima, pokazuje se da je njihov broj tokom ratnog perioda značajno opao u poređenju sa predratnim periodom, što se može objasniti negativnim ekonomskim kretanjima tokom perioda Prvog svetskog rata (pre svega rastom stope nezaposlenosti i porastom troškova života) (Munck, 1987a: 33). Zapravo, prilikom objašnjenja kretanja štrajkova ovde se može prihvatiti "*socijalno-strukturalno* objašnjenje prema kome se kretanje štrajkova objašnjava globalno-

¹⁰⁷ Kada je reč o sindikalnoj organizaciji na čijem čelu su se nalazili *socijalisti* – UGT (*Union General de Trabajadores*), uočava se da je broj članova ove sindikalne organizacije postepeno rastao (mada rast nije bio tako izražen kao u slučaju sindikata na čelu sa anarhistima), dostigavši broj od oko 10000 radnika krajem prve decenije XX veka (Grafikon 2).

¹⁰⁸ Ideja sindikalizma u Francuskoj početkom XX veka bila je blisko povezana sa radničkim samoupravljanjem. Zahtev za radničkim upravljanjem privredom figurirao je kao jedan od ciljeva programa Radničke partije Francuske (POF) od 1880. godine (Goati, 1973: 93).

¹⁰⁹ Uprkos ograničenoj sindikalnoj organizovanosti u ovom periodu, broj štrajkova je bio velik (videti Grafikon 1 u Prilogu). Na primer, generalni štrajk iz 1907. godine obuhvatio je 93000 radnika – međutim, samo 10000 su bili članovi sindikata. Radničke borbe su nastavljene, pa je tako broj štrajkača 1913. godine bio čak 23698, dok je samo godinu dana ranije taj broj iznosio 8992. Ukoliko se posmatraju efekti štrajkova koji su se desili u periodu između 1907. i 1913. godine, pokazuje se da su od 1000 štrajkova radnici poraženi u čak 600 (Munck, 1987a: 24, 30).

društvenim okolnostima (na primer, kretanje cena, politička dešavanja i sl.) koje strukturalno generišu sukobe” (Gurvich, ed., 1966: 517, nav. prema Bolčić, 2003:233). Marshal je uočio, za tada neočekivan nalaz, “da ima više štrajkova u prosperitetnoj fazi privrednih ciklusa, nego u recesivnoj fazi ciklusa”. Pretpostavlja se da “u fazi prosperiteta, kada poslodavci imaju veliku potrebu za radnom snagom, radnici procenjuju da imaju bolje izgleda za ispunjenje svojih zahteva i zato ulaze u štrajkove, dok u fazi recesije, kada se lako gubi zaposlenje bez izgleda za ponovno zapošljavanje, radnici izbegavaju sukobe” (Marshal, 1966: 448, nav. prema Bolčić, 2003: 233-234).

Rastuća potražnja za radnom snagom, usled opadanja imigracionih tokova, kao i drastičan pad realnih zarada tokom Prvog svetskog rata ponovo su oživeli radnički pokret tokom 1916-17. godine, ali ovoga puta na čelu sa *sindikalistima* (odnosno sindikalističkom organizacijom F.O.R.A. IX) koji su zauzeli dominantnu poziciju u sindikatima i time preuzeli vodeću ulogu u oblikovanju političke uloge radničke klase u narednom periodu. Ovde, međutim, nije reč samo o tome da su ekonomski uslovi predstavljali plodnu pretpostavku za uspostavljanje dominantne uloge sindikalista u radničkom pokretu. Moglo bi se reći da su ekonomski faktori bili spregnuti sa ulogom države u regulisanju radnih odnosa. Tako je država počela da prepoznaje ograničenja svojih ranijih stavova da 'pitanjem rada treba da se bavi policija'. Došlo je do priznavanja sindikalnih organizacija, što je, očekivano, ohrabrilo širenje sindikata, pa je tako, nakratko ujedinjena, radnička konfederacija podeljena 1915. godine na dve sindikalne organizacije, F.O.R.A.IX i F.O.R.A.V (Grafikon 2). Broj članova sindikalne organizacije F.O.R.A.IX porastao je sa 20000 članova u 1915. na skoro 70000 u 1920. godini. Sindikalna organizacija F.O.R.A. V, koja je bila pod rukovodstvom anarhista, s druge strane, imala je mali broj članova - ova sindikalna organizacija nije uspela da povрати svoj nekadašnji uticaj, iako je i dalje imala značajnu podršku (posebno nakon dramatičnih događaja 1919. o čemu će biti reči kasnije) (Munck, 1987a:34). Bez obzira na zvanično priznavanje sindikalnih organizacija, podela radničke klase nije zaustavljena. Ovde se u stvari radi o onome na šta su Piven i Cloward (1975:35) ukazali: ”Veliki industrijalci su se odupirali sindikalizaciji, ali kad su jednom bili prinuđeni da je dopuste kao cenu za industrijski mir, postepeno su otkrili da sindikati predstavljaju koristan mehanizam za regulisanje radne snage” (nav. prema Lazić, 1988a: 193).

Dominacija sindikalističke organizacije F.O.R.A. IX trajala je otprilike od 1916. do 1920. godine, a ključna podrška dolazila je iz redova pomorskih i železničkih radnika. Sindikalisti, međutim, nisu imali podršku radnika iz industrije mesa i metalurških radnika, dvema grupacijama među čijim pripadnicima je Peron nešto kasnije uspeo da dobije značajnu podršku. Kada je reč o odnosu sa vladajućom političkom grupacijom, važno je istaći da su između sindikalne organizacije F.O.R.A. IX i Radikalne partije uspostavljeni dobri odnosi, što se objašnjava time što je ova sindikalna organizacija predstavljala 'umerenu' protivtežu anarhistima (Munck, 1987a:34)¹¹⁰.

Sindikalna konfederacija rada F.O.R.A.IX predvodila je ključne štrajkove u godinama nakon Prvog svetskog rata. Možemo dalje videti da su štrajkovi bez obzira na poboljšanje ekonomske situacije koje je zabeleženo 1917. godine ponovo bili u porastu (radnici su, između ostalog, zahtevali da se nivo plata vrati na predratni nivo). Bitno je istaći da su se štrajkovi tokom 1917. godine u značajnoj meri razlikovali od onih “tokom eksplozije” radničkih sukoba 1907. godine: dok je pre 1917. godine industrijski sektor (manjeg obima) bio najviše pogođen štrajkovima, dotle se 1917. godine sektor transporta našao na udaru štrajkačkih aktivnosti. Od posebnog značaja su štrajkovi koji su se dogodili 1916. i 1917. godine u organizaciji jakog pomorskog sindikata *Federacion Obrera Maritima* (Federacija pomorskih radnika) (Munck, 1987a: 33)¹¹¹.

Sa aspekta postignutih rezultata, razvoj događaja je pokazao da iako su generalni štrajkovi predvođeni anarhistima bili veoma uspešni u stvaranju šireg osećaja solidarnosti među radničkom klasom imigrantskog porekla, anarhisti su na kraju postigli veoma slabe rezultate. Za razliku od anarhizma, sindikalizam je u manjoj meri isticao političku dimenziju svojih aktivnosti i bio je prvenstveno usmeren ka realizaciji ekonomskih zahteva radničke klase (Rock, 1975: 83). Govoreći o

¹¹⁰ Međutim, kada su sakupljači otpada iz Buenos Ajresa stupili u štrajk 1917. godine država nije oklevala da upotrebi represiju protiv sektora koji nije bio ni ekonomski ni politički značajan (Munck, 1987a:33).

¹¹¹ Bitno je navesti da je oko jedne trećine svih štrajkova tokom ovog perioda bilo organizovano u cilju odbrane prava na sindikalno organizovanje radnika (Munck, 1987a:33).

značaju sindikalizma u Argentini, Rok ističe sledeće: „Organizacija (sindikalna – prim. IP) transformisala je jedan instinktivni pokret u pokret od svesti i reda. Stare eksplozije besa među radnicima, koji su se upustili u nekoordinisanu i nepripremljenu borbu - što ih je činilo lakim plenom za kapitaliste - nasledili su *sindikati* koji su koordinisali radnu snagu, disciplinovali je [...] u trenucima koji su bili povoljni po nju, u trenucima intenzivnih ekonomskih aktivnosti [...]“ (*La Union del Marino*, January 1929. nav. prema Rock, 1975: 85). Uprkos svojoj revolucionarnoj karakteristici, stupanje sindikalizma na društvenu scenu označilo je progresivno napuštanje pozicije ekstremnog konflikta (koja je bila usvojena od strane anarhista) u korist spremnosti da se prihvate pregovori (Rock, 1975: 86). Odnosno, kako se na jednom drugom mestu kaže: „smenom jednog industrijskog sektora drugim, nastupio je prekid u institucionalnom obrascu klasnih odnosa [...] Stariji model [klasnog sukoba] biće gotovo sigurno suštinski izmenjen, a sindikalne organizacije će biti modifikovane“ (Roxborough, 1981: 91, nav. prema Munck, 1987a: 35).

Međutim, tokom ovog perioda došlo je do najdramatičnijih sukoba između radničke klase i države od formiranja radničkog pokreta. Podaci koji se odnose na štrajkove su takoreći spektakularni, i to ne samo u pogledu broja štrajkova, već i u obimu učesnika štrajkova: preko 100000 radnika bilo je uključeno u štrajkove gotovo svake godine tokom ovog perioda - 1919. godine broj štrajkača je prešao čak 300000. Uticaj anarhista je bio u opadanju, što je postalo očigledno kada se njihov poziv na generalni štrajk 1918. godine pokazao bezuspešnim. Sada su sindikalisti imali prednost u radničkom pokretu naročito s obzirom na njihovo 'razumevanje' sa vladom Radikalne partije (Munck, 1987a:35). Iako u takvim okolnostima nije bilo očekivano da će doći do eksplozije klasnog sukoba, radnici velikog metalurškog postrojenja u Buenos Ajresu u decembru 1918. pokrenuli su veliki štrajk. Sukobi između štrajkača i policije doveli su do nekoliko smrtnih slučajeva (Ibid:36). U sedmici koja je usledila polu-ustanički generalni štrajk paralizovao je Buenos Ajres, a država je sprovela represiju nad radničkom klasom. Tom prilikom je ubijeno 700, dok je ranjeno čak 4000 učesnika. Sindikalistička organizacija F.O.R.A. IX donela je odluku o prekidanju generalnog štrajka, sa čim su se socijalisti i komunisti složili, dok je mali broj pripadnika anarhističke struje ostao na ulici. U svojoj proceni *Tragične nedelje (Semana Tragica)*, Rok zaključuje: “u širem smislu generalni štrajk iz 1919. godine predstavljao je pre seriju neartikulisanih nemira nego stvarnu pobunu radničke klase“ (Rock, 1975: 168, nav. prema Munck, 1987a: 36). Svakako, štrajk je bio kratkotrajan, ograničen geografski i u smislu podrške; uz to, nije dobio realno revolucionarno vođstvo“. Međutim, to ipak nije bio jednostavan “haotičan izliv masovnih emocija”, kao što Rock sugeriše. Na osnovu prikazanih primera radničkih borbi može se zaključiti da su „istorijske konjunktore imale mnogo veći društveni značaj nego diskretni 'obični' elementi. Tako dugoročni pregled može da sakrije simbolički značaj ključnih epizoda u istoriji radničke klase. *Tragična nedelja* je bila jedan takav ključan konjunktorni činilac za radnički pokret: ovaj štrajk radničke klase ujedno je obeležio poslednji dah revolucionarne anarhističke tendencije [...] i bio je vesnik novog, znatno stabilnijeg, perioda industrijskih odnosa“ (Munck, 1987a: 36).

Međutim, na osnovu prethodne analize vidimo da se ubrzo pokazala sva složenost klasnih odnosa. Iako je buržoazija na čelu sa njenim opštim zastupnikom - državom na početku videla korist od sindikalne organizacije F.O.R.A. IX (koja je ujedno delila radničku klasu) u borbi protiv anarhista, i kao sredstvo legitimacije sistema, organizovanje radničke klase u sindikalne organizacije i dalje je bilo praćeno razgaranjem protivrečnosti. Bez obzira na to što je članstvo u sindikatima dostiglo vrhunac tokom ovog perioda na čelu sa sindikalističkom F.O.R.A. IX, ova organizacija je počela dramatično da gubi uticaj krajem ovog perioda (Grafikon 2) (Munck, 1987a). Takođe, i anarhistička F.O.R.A. V i nova revolucionarna sindikalistička konfederacija U.S.A. (*Union Sindical Argentina*) formirana 1922. godine postepeno su izgubile članstvo u sledećem periodu. Opadanje uticaja sindikata može se objasniti i time što su ekonomski prosperitet i politička radikalizacija izazvana ruskom revolucijom imali tendenciju da marginalizuju uticaj sindikata. Godine 1930. dolazi do ponovnog ujedinjenja radničkog pokreta i formiranja *Opšte konfederacije rada* - CGT, koja je imala daleko manje članova od sindikalnih organizacija tokom prvih nekoliko decenija XX veka (Munck, 1987a: 37-38).

Političko organizovanje radničke klase nameće se kao drugi bitan činilac zaštite kolektivnih interesa radnika. Međutim, radničkim partijama se ovde nećemo detaljnije baviti budući da je njihov uticaj na položaj radničke klase u Argentini bio isuviše mali. Ipak može se reći da je Socijalistička partija u Argentini u određenoj meri bila okrenuta političkom delovanju radničke klase. Prvi pokušaj da se iskoristi politički potencijal radničke klase sredinom 1890-ih učinjeni su upravo od strane Socijalističke partije. Osnovana 1894. godine, kao rezultat podela u Radikalnoj partiji, ova politička grupacija je imala određeni uticaj na radničku klasu u narednih četrdeset godina. Istovremeno, Socijalistička partija u Argentini predstavljala je prvu takvu organizaciju na području Latinske Amerike (videti Munck, 1987a; Rock, 1975; Paligorić, 1972: 224).

U pogledu društvenih grupacija čije je interese Socijalistička partija predstavljala, ova politička grupacija uživala je određenu podršku kvalifikovanih radnika, s tim što nikada nije uspela da dobije njihovu masovnu podršku. Uspela je, međutim, da uspostavi važnu i relativno stabilnu poziciju unutar radničke klase u gradskom području: od 1912. godine socijalisti su imali više od 30000 glasova na izborima u Buenos Ajresu, da bi se tokom narednih petnaestak godina taj broj udvostručio, a kasnije utrostručio. Odnos Socijalističke partije i radničke klase u određenim dimenzijama može se uporediti sa odnosom Radikalne partije i urbane srednje klase pre 1916. godine. Kao što je zemljoposedička buržoazija imala kontrolu nad srednjom klasom u Radikalnoj partiji, većina glasova za Socijalističku partiju ležala je u radničkoj klasi. Međutim, članovi ove političke grupacije pretežno su bili pripadnici srednje klase; 1920. godine, na primer, samo je 20% članova dolazilo iz redova radničke klase, dok su ostatak činili, sa izuzetkom lidera stranke koji su uglavnom bili visokoobrazovani iz urbanih sredina, službenici i sitni preduzetnici (Rock, 1975: 70-72). Najveći uspeh ove političke struje manifestovao se u vidu uvođenja osmočasovnog radnog vremena, šestodnevne radne nedelje, kao i u obliku regulisanja rada žena i dece (Ibid: 76).

Ono što je sa stanovišta položaja radničke klase bitno jeste orijentisanost Socijalističke partije prema promovisanju investicija stranog kapitala, odnosno neprihvatanje protekcionizma. Zapravo, nastojeći da zaštite pre svega interese radnika iz urbanih sredina, predstavnici ove političke orijentacije su branili osnovne postulate slobodne trgovine, oštro se protiveći stvaranju 'veštačke domaće industrije'¹¹² (Bergquist, 1988: 145; Rock, 1975: 72). Na osnovu analize izbornih rezultata u Buenos Ajresu 1921. godine, pokazalo se da je ova partija i dalje imala podršku među kvalifikovanim radnicima i radnicima koji su rođeni u Argentini (Bergquist, 1988: 145). Sa druge strane, ova partija nije uspela da zadobije podršku evropskih doseljenika, kao ni kontrolu nad ključnim jedinicama organizacije radničke klase - sindikatima. Od 1900. godine kada je sindikalni pokret u Argentini po prvi put postao značajan, Socijalistička partija je izgubila uticaj (Rock, 1975: 71-77). Bez obzira na ostvarene rezultate ova partija nije uspela da iza sebe ostavi značajnija praktična dostignuća koja bi imala uticaja na radničku klasu. U stvari, ne samo da sindikati nisu uspeli da prevaziđu strukturalno uslovljenu fragmentisanost radničke klase (nego su joj dodatno doprineli!), već se na prelazu vekova nije mogla naći ni politička partija koja bi zastupala interese radničke klase.

Ukoliko se sažme prethodno izneta analiza, može se zaključiti sledeće: u periodu od 1890. do 1920. godine radnički pokret u Argentini ostvario je značajne rezultate. Krajem 1880-ih godina najvažniji oblik pokreta radnika bili su štrajkovi, da bi razvoj događaja nakon dve decenije pokazao da je neophodan uslov za uspešnu zaštitu interesa radnika bilo njihovo sindikalno organizovanje. Istorijski razvoj sindikalnog organizovanja radnika koji smo pratili ukazao je na takoreći kontradiktornu ulogu sindikata koja je bila prisutna tokom celokupnog analiziranog perioda. Posmatra li se razvoj sindikata sa stanovišta osnovne teme ovog rada (kolektivno organizovanje radničke klase), kao što je navedeno na samom početku, uprkos tome što su sindikalne organizacije prvenstveno osnovane sa ciljem da se zaštite interesi radnika, one su od samog početka takoreći delile i cepale samu klasu, uslovljavajući njenu fragmentisanost. Protivrečnosti koje su gotovo sve vreme pratile sindikalne organizacije bile su rezultat strukturalnih činilaca, i to pre svega odnosa sa državom (setimo se mnogobrojnih represivnih mehanizama!), ali i posebnih interesa delova radničke klase.

¹¹² Prethodno navedenom treba dodati i to da su se i sami anarhisti suprotstavili protekcionističkim merama koje su uvedene sa ciljem zaštite industrijskog sektora u Argentini.

Sindikalne organizacije su neretko zahvatale samo jedan mali deo radnika. I ne samo da su određene grupe radnika (obično nekvalifikovani) ostajali izvan procesa sindikalnog organizovanja, već se sindikalna obuhvaćenost radnika često zasnivala i na samom karakteru proizvodnog procesa, odnosno načinu organizovanja proizvodnje. Sindikalna neorganizovanost poljoprivrednih radnika i radnika koji su bili zaposleni u industriji mesa to jasno i pokazuje.

Sumirajući za kraj istorijski razvoj sindikalnih organizacija, mogli smo da vidimo da su na čelu radničkog pokreta u periodu od 1902. do 1909. godine bili anarhisti, dok je period od 1916. do 1920. godine bio obeležen dominantnom ulogom sindikalista. Sindikalna organizovanost radnika tokom oba navedena perioda bila je opterećena mnogobrojnim protivrečnostima, pa je tako radnički pokret već od 1920. godine izgubio svoju početnu snagu i ideološku autonomiju, čime je takoreći otvoren put za Peronovo 'zauzimanje' radničkog pokreta u periodu od 1943-1946. godine.

4.3. Konstituisanje radničke klase tokom peronizma

4.3.1. Uvod

Sa stanovišta osnovne teme rada, ovde je neophodno ukazati na glavne karakteristike peronizma, pogotovo ako se ima u vidu njegov značaj za ukupan položaj radničke klase u Argentini. Ono što je, međutim, od posebne važnosti za razmatranje osnovnog predmeta rada jeste to što je peronizam u celini imao dugoročno značajne posledice po oblikovanje delatnog potencijala radničke klase u ovoj zemlji. Još jedan argument za relevantnost analize peronizma za tumačenje kolektivnog delanja radničke klase jeste taj što je peronizam (bez obzira na mnogobrojne 'struje' unutar ovog pokreta) imao trajniji uticaj na radnički pokret nego bilo koji drugi populistički pokret u Latinskoj Americi.

Na ovom mestu ne postoji mogućnost da se detaljnije analiziraju sva područja peronizma. Stoga je raspravu neizbežno ograničiti na prikazivanje ključnih pretpostavki uspostavljanja peronizma, ali i na njegove osnovne karakteristike unutar različitih podsistema koje su imale posledice na oblikovanje položaja radničke klase. Najpre će se izložiti osnovne istorijsko-strukturalne pretpostavke koje su osigurale opšte okvire uspostavljanja peronizma. Dok je uspostavljanje peronizma počivalo na ranije stvorenim društveno-istorijskim pretpostavkama, njegova reprodukcija se temeljila na konstelaciji interesa različitih društvenih grupa u Argentini. Otuda će u drugom delu rada biti predstavljeni društveni odnosi u Argentini, koji se i sami mogu objasniti kao posledica specifičnih istorijskih okolnosti u ovom delu Latinske Amerike. Najpre će biti prikazani položaj i uloga radničke klase, nakon čega će biti reči o industrijskoj buržoaziji čiji su specifični oblici klasnog delanja našli odraz upravo u peronizmu. Posebna pažnja će biti posvećena i ulozi sindikalnih organizacija, jer se peronizam u svojoj ukupnosti može razumeti jedino kao rezultat delovanja svih ovih činilaca. Nakon predstavljanja ključnih pretpostavki uspostavljanja peronizma biće sažeto prikazane njegove osnovne karakteristike u okviru tri podsistema: političkom, ekonomskom i društvenom.

4.3.2. Stvaranje strukturalnih pretpostavki uspostavljanja peronizma

Sa stanovišta značaja strukturalnih faktora za oblikovanje okvira za uspostavljanje populističkih pokreta, treba naglasiti da su oni bili slični u većini zemalja Latinske Amerike. Tako je jedan od ključnih strukturalnih preduslova bila ekonomska kriza 30-ih godina XX veka i posledično uspostavljanje državnog intervencionizma, odnosno odlučujuće ekonomske uloge države¹¹³. Pitanje na koje na samom početku treba odgovoriti jeste koje su to društveno-istorijske okolnosti koje su dovele do toga da se nakon 30-ih godina prošlog veka na području zemalja Latinske Amerike uspostavi dominantna regulaciona uloga države? Ukratko, kriza liberalnog kapitalizma praćena snažnim ekonomskim potresima dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka ostavila je posledice i na zemlje Latinske Amerike. Tako se najvažnija posledica svetsko-ekonomske krize iz 1929. godine manifestovala kroz onemogućavanje tzv. starog načina povezivanja sa svetskim tržištem. Ovde se pre svega misli na to da je ekonomska kriza tridesetih godina dovela do ograničavanja izvoza iz zemalja Latinske Amerike i poteškoća u vezi sa zadovoljenjem unutrašnje potrošnje iz uvoza, što je uslovalo podsticanje sopstvenog industrijskog razvoja koji je bio prvenstveno namenjen unutrašnjem tržištu. Ubrzani industrijski razvoj 30-ih godina XX veka označio je početak druge faze u razvoju zemalja Latinske Amerike. „Ako bismo privredni razvitak u toku prve faze razvoja ovih zemalja okarakterisali kao njeno okretanje prema *spolja*, za drugu fazu je karakteristično njeno okretanje prema *unutra*, unutrašnjim potrebama“ (Redžepagić, 1967: 132).

Kada je o Argentini reč, ona je sve do pojave svetsko-ekonomske krize izvozila isključivo sirovine i imala veoma slabo razvijenu industrijsku proizvodnju. Podaci koji se odnose na sektorsku distribuciju GDP-a krajem 20-ih godina XX veka (1927-1929) ukazuju na dominantno učešće poljoprivrednog sektora, stočarstva i ribarstva (30,5%). Značajan udeo u GDP-u činili su transport (8,4%) i trgovina (16,1%), dok je prerađivačka industrija beležila učešće od 13,4%, rudarstvo 0,6, građevinarstvo 3,1% (videti još u Diaz Alejandro, 1970: 72).

Imajući u vidu privrednu strukturu zemlje, jasno je da su efekti ove krize na njenu ekonomiju morali biti veoma izraženi¹¹⁴. Podaci koji se odnose na efekte ekonomske krize na privredu Argentine, ukazuju da je u periodu od 1930. do 1932. godine zabeležen ekonomski pad¹¹⁵, koji je bio uslovljen značajnim smanjenjem cena sirovina koje je Argentina izvozila: mesa, vune, žita, uljarica i tanina, kao i smanjenjem otkupa poljoprivrednih proizvoda, drastičnim opadanjem kapitalnih investicija itd. (Luna, 2015: 155). „Tako će ekonomska kriza iz 1929. godine dovesti do velikih promena u strukturi ekonomije Argentine, utičući prvenstveno na njen privilegovan status agro-izvozne zemlje, čime će srušiti iluzije o neograničenom privrednom rastu¹¹⁶ [...] Izgledalo je da je ciklus završen: ciklus primarno izvozne ekonomije koja je predstavljala isključivo dinamičko jezgro argentinske ekonomije“ (Murmis y Portanteiro, 2012: 64). „Krizom proizvedeno ogromno smanjenje obima latinoameričkog izvoza i/ili uvoza postavili su temelje za pravac industrijskog razvoja u Brazilu, Argentini, Meksiku, i u manjoj meri u Čileu, Kolumbiji i drugim zemljama“ (Frank, 2002: 31)¹¹⁷.

¹¹³ Na značaj analize državne regulacije u ekonomskom razvoju zemalja Latinske Amerike ukazao je veliki broj autora. Tako Arturo Giljen ističe: „prilikom proučavanja kapitalizma našeg doba ne mogu se zaobići takve pojave kao što je državna intervencija u privrednom životu i strukturalni odnosi ustanovljeni između imperijalističkih metopola i zavisnih zemalja“ (Giljen, 1983: 128). Ili kako navodi Teotonio dos Santos „takva zaobilaženja su krajnje sporna jer je (...) stvaranje svetske privrede i potreba da se utiče na funkcionisanje privrede jedan od bitnih elemenata sistema“ (nav. prema Giljen, 1983: 128).

¹¹⁴ Međutim, iako se prva faza ekonomskog razvoja Argentine zasnivala na poljoprivrednoj proizvodnji, investicije su bile zabeležene i u infrastrukturnom i transportnom sektoru. Tako je prosečan rast investicija u industrijski sektor već početkom prošlog veka bio na zavidnom nivou: u periodu od 1920. do 1930. godine zabeleženi rast bio je najveći u istoriji Argentine na period od 10 godina (bar do 1960-ih godina) (Di Tella y Zymelman, 1967, nav. prema López, 2006:97).

¹¹⁵ Godine 1930 – 3,0%; 1931 – 8,5%; 1932- 4,4%. <https://www.indec.gob.ar/> pristupljeno 15/11/2017.

¹¹⁶ Sredinom 1929. godine efekti Velike depresije postali su očigledni u Argentini. Tome je prethodio rastući deficit platnog bilansa tokom 1929. godine koji je zapravo odražavao pad cene poljoprivrednih proizvoda na svetskom tržištu tokom godine i usporavanje izvoza iz Argentine (Rock, 1975:252).

¹¹⁷ Međutim, pomenuti razvoj bio je ograničen klasnom strukturom lumpenburžoazije. U nastojanju da pronade adekvatan pojam za buržoaziju, za koju se navodi da „upućuje na društveni proces koji nikada nije postojao i neće postojati u kolonijalnoj i neokolonijalnoj Latinskoj Americi“, Frank se odlučuje da zadrži termin buržoazije i da mu doda pojam

Kako bi sačuvale ekonomije svojih zemalja od privredno-političkog kraha, vlade mnogih država donele se brojne protekcionističke mere u cilju regulisanja proizvodnog procesa (kontrola carina, valute itd.), čime stižemo do druge bitne promene, do uspostavljanja modela ekonomskog razvoja koji je poznat kao *model supstitucije uvoza*, odnosno *model industrijalizacije radi zamene uvoza* (špan. *Modelo de substitución de importaciones* ili *Industrialización por Sustitución de Importaciones* - ISI).¹¹⁸ Model supstitucije uvoza bio je na snazi u Argentini od 1930. do 1976. godine (Clark *et al.*, 2012: 199-200; Murmis y Portanteiro, 2012:66; López, 2006; Dalle, 2016)¹¹⁹.

Osnovne karakteristike ovog modela razvoja bile su usvajanje niza ekonomskih mera orijentisanih na stimulisanje rasta industrijskog sektora, pa tako tokom 30-ih i 40-ih godina prošlog veka dolazi do promene ekonomske strukture Argentine. Naime, iako je učešće poljoprivrednog sektora u nacionalnom dohotku i dalje bilo značajno, dinamički centar akumulacije kapitala sve češće se mogao naći u industrijskom sektoru, koji je postao vodeći sektor ekonomskog razvoja Argentine (nav. prema Murmis y Portantiero, 2012: 60). U pogledu industrijskog kretanja u Argentini, na osnovu popisnih podataka, stepen industrijskog rasta između 1935. i 1938. godine bio je približno jednak stopama rasta između 1914. i 1935. (nav. prema Murmis y Portantiero, 2012: 60). Beleži se da je industrijska proizvodnja 1939. u odnosu na godine krize (1929) uvećana za čitavih 50% (Cavarozzi, 2014: 258). Na osnovu rezultata *Četvrtog nacionalnog popisa industrijske proizvodnje* koji je sproveden 1947. godine, broj industrijskih objekata povećao se sa 41833 u 1935. na 86.440 u 1946. godini. U isto vreme, broj industrijskih radnika je zabeležio najveći porast upravo tokom ovog perioda, pa je tako 1946. godine iznosio 938.387 (Tabela 9). Kada je dalje o industrijskoj proizvodnji reč, 1944. godine, po prvi put u ekonomskoj istoriji Argentine, učešće prerađivačke industrije u bruto domaćem proizvodu (22,8%) bilo je veće od udela koji su ostvarili poljoprivreda i stočarstvo zajedno (20,1%)¹²⁰.

„lumpen“, koji ukazuje na nerazvijenu i zavisnu buržoaziju u Latinskoj Americi (Frank, 2002: 24-25). Slično značenje ovom pojmu pripisuje i Arrighi, „ukazujući da on označava mikroburžoaziju koja se stvara na osnovu inostranog kapitala, i da se ona može razviti samo u uskim granicama koje joj određuje politika dominantnog kapitala“ (nav. prema Amin, 1978: 379).

¹¹⁸ U periodu od 1920. do 1950. godine mnoge zemlje su krenule u tom pravcu, i neke od njih, poput Argentine, Brazila i Meksika, uspele su da stvore laku industriju koja je bila u mogućnosti da zadovolji potražnju potrošnih dobara na unutrašnjem tržištu (Marini, 1983:244-245). Domaće tržište je trebalo da počne da igra centralnu ulogu u ekonomskom rastu. U meri u kojoj je smanjeno učešće izvoza argentinskih poljoprivrednih proizvoda u svetskoj ekonomiji, nametnula se potreba prilagođavanja novonastaloj situaciji - bilo je, zapravo, potrebno smanjiti uvoz proizvoda i izjednačiti ga sa izvozom (Murmis y Portanteiro, 2012: 64-65).

¹¹⁹ Snažna državna intervencija ogledala se i u osnivanju brojnih javnih državnih agencija za regulisanje ekonomskih aktivnosti, kao što su Centralna banka i mnogobrojni nacionalni odbori (odbor za regulisanje žitarica, odbor za regulisanje mesa, potom kukuruza, itd.) (Robles, 2009:22; Luna, 2015: 156). Centralna banka je osnovana sa ciljem regulisanja svih vidova međunarodne razmene i finansijskih transakcija. Delovanje Raula Prebiša (*Raúl Prebisch*) koji je bio na čelu Centralne banke (1935-1948) umnogome je doprinelo da kriza bude savladana relativno brzo (Luna, 2015:156). U svojoj čuvenoj studiji, *Ekonomski razvoj Latinske Amerike i njegovi glavni problemi*, Prebiš je 1950. godine postavio tezu, kasnije poznatu kao Singer-Prebišova teza, prema kojoj “periferne zemlje proizvode sirovine za centralne zemlje koje dalje proizvode sekundarne proizvode i prodaju ih perifernim zemljama. Ubrzanim razvojem tehnologije koje koriste centralne, odnosno visokorazvijene zemlje, periferne, odnosno nerazvijene zemlje postaju još siromašnije, jer moraju više sirovina da izvoze da bi dobile istu količinu skupljih industrijskih proizvoda”. S tim u vezi je smatrao da bi siromašne zemlje trebalo da izbegavaju uvoz i da sprovedu proces industrijalizuje koristeći samo unutrašnje tržište (nav. prema Luna, 2015: 279).

¹²⁰ Industrijski rast je bio praćen kontinuiranim rastom udela unutrašnjih migranata. Dok je u periodu od 1936-1943. broj migranata na godišnjem nivou iznosio 72000, ovaj broj je povećan na 117000 u periodu od 1943-1947. (među njima je bio veliki broj unutrašnjih migranata, koji su zajedno sa tzv. starim radnicima odigrali vodeću ulogu u događajima 17. oktobra, o čemu će biti reči kasnije). *Historia del Movimiento Obrero Argentino de fines del siglo XIX a 1976*. – UTE-CTERA.2010-2011.http://ute.org.ar/wp-content/uploads/2011/10/images_pdf_modulo_mov_obrero_2010.pdf, pristupljeno 21/11/2018.

Tabela 9. Broj industrijskih objekata, zaposlenih i radnika u Argentini, rezultati popisa 1947. godine

Period	Broj objekata	Broj zaposlenih	Broj radnika
Do 1850	64	1.110	3.678
1851/70	171	3.026	10.446
1871/90	1.171	8.773	59.876
1891/900	1.806	12.350	60.921
1901/10	4.010	15.769	97.296
1911/20	7.708	20.292	114.209
1921/25	6.804	12.805	82.087
1926/30	10.243	13.905	92.089
1931/35	9.856	13.921	94.181
1936/41	18.241	18.177	148.665
1942/46	25.130	13.031	150.161
Ukupno	86.440	135.484	938.387

Izvor: Četvrti nacionalni popis industrije 1947. godine¹²¹

Na ovom mestu nema potrebe da se nastavi sa opširnijim navođenjem činjenica o industrijskom razvoju Argentine u ovom periodu.

Prethodno smo mogli da vidimo da je početkom 30-ih godina XX veka u zemljama Latinske Amerike došlo do “pojave najizrazitijeg nacionalističkog trenda i najveće samostalne kampanje industrijalizacije još od perioda posle sticanja samostalnosti tridesetih i četrdesetih godina devetnaestog veka” (videti Frank, 2002: 92). Ono što je za sadašnju analizu bitno jeste sledeće: slabljenje ekonomskih veza Argentine sa razvijenim zemljama koje je bilo prouzrokovano ekonomskom krizom postavilo je temelje ne samo pojačanom industrijskom razvoju, već i novom klasnom konstituisanju u Argentini. S tim u vezi, u daljem toku rada težište analize se pomera sa objašnjenja strukturalne uslovljenosti peronizma na tumačenje uloge društvenih aktera i to redosledom koji je naveden u uvodnom delu.

4.3.3. Uloga društvenih aktera u nastanku peronizma

4.3.3.1. Uloga radničke klase u nastanku peronizma

Prilikom razmatranja pojave nacionalno-populističkih pokreta u Latinskoj Americi, posebno peronizma u Argentini, ali i vargizma u Brazilu¹²², jedno od centralnih pitanja koje se postavlja tiče se odnosa između ova dva populistička pokreta i radničke klase. U okviru mnogobrojnih diskusija o ulozi radničke klase u nastanku peronističkog režima posebno su se iskristalisala sledeća dva stanovišta. Prvobitno i najraširenije stanovište, najsažetije rečeno, počiva na sledećem izvođenju: peronizam je dobio podršku pripadnika nove radničke klase. Upravo iz široko rasprostranjenog stanovišta o *novoj* radničkoj klasi kao osloncu populističkih pokreta u Latinskoj Americi nameće se potreba posebne analize transformacije radničke klase. Sa druge strane, stoji stanovište da je peronizam dobio podršku radničke klase u celini, koja je predstavljala gubitnika transformacijskih procesa u Argentini. U nastavku teksta nastojaće se da se utvrdi valjanost navedenih stanovišta, te da se odredi i vlastita pozicija u tumačenju peronizma.

¹²¹ <http://www.deie.mendoza.gov.ar/#!/censos-productivos/1947-cuarto-censo-general-de-la-nacion-42>. pristupljeno 15/09/2019.

¹²² „Od svih odluka koje je doneo Vargas verovatno da nijedna nija imala veće političke posledice od njegove odluke da radničke grupe uvede u političku arenu [...] Tada, 1938. godine [...] kao posledica podrške koju mu je radništvo pružilo u konsolidovanju diktature pod neofašističkom *Estado Novo* (Novom državom), Vargas je počeo da uviđa prednosti političkog potencijala radnika. On je zadržao njihovu privrženost razvijenim programom mera socijalne zaštite i nametanjem ograničenja i obaveza privrednim upravljačima“ (nav. prema Lipset, 1969: 213) (videti i Kardozo, 2014).

Pre nego što se ukaže na relevantnost uloge nove radničke klase za tumačenje nastanka peronizma, neophodno je prethodno pokazati kako su strukturalne promene u obliku industrijalizacije i migracija tokom 30-ih i 40-ih godina XX veka uticale na strukturu i ukupan položaj ove društvene grupacije.

Snažan industrijski razvoj u Argentini uslovio je migraciju stanovništva iz unutrašnjosti zemlje prema razvijenim urbanim centrima (Buenos Ajresu, Rosariju, Kordobi itd.). „Nastajuća industrijska aktivnost praćena je postepenim naseljavanjem seoskih stanovnika u gradove. Buenos Ajres, La Plata, Rosario bila su mesta gde su ljudi sa sela mogli sebi da obezbede redovnije plate, bolji kvalitet života, bolje stanove i društvene veze“ [...] „pad cena poljoprivrednih proizvoda i životnih namirnica izazvao je visoku nezaposlenost u ruralnim delovima države, pa su mnogi ljudi sa sela prelazili u velike gradove“ (Luna, 2015: 157). Emigracije su bile posebno karakteristične za region Pampe, koji je bio pogođen krizom, ali i za udaljene, periferne regione koji su bili izostavljeni iz blagodeti ekonomskog razvoja koji je bio podstaknut izvozom poljoprivredno-stočarskih proizvoda (nav. prema Dalle, 2016: 50). Međutim, „migracije iz ruralnih u gradska područja koje su se odvijale počev od tridesetih godina, ubrzane su ovom politikom (politikom industrijskog razvoja zemlje, prim. IP), iako je bilo vrlo sumnjivo da je društvena vrednost marginalnog proizvoda rada u, recimo nacionalizovanoj železnici, bila veća nego u ruralnim delatnostima koje su proizvodile robu za izvoz“ (Diaz Alejandro, 1970: 113).

Dostupni podaci pokazuju da su emigracije iz unutrašnjosti Argentine počele oko 1935. godine i da su nakon 1938. godine zabeležene visoke stope emigracija. Tako je u periodu od 1935. do 1947. godine ukupan broj unutrašnjih migranata u Buenos Ajresu porastao sa 400.000 na više od 1.5 milion, što je predstavljalo skoro 40% ukupnog stanovništva u ovom gradu (Germani and Yujnovsky, 1973: 452) (videti Tabelu 1 u Prilogu). Migracijska kretanja su u velikoj meri oblikovala strukturu radničke klase, doprinoseći formiranju nove radničke klase. Pomenuto preoblikovanje radničke klase duguje se pojavi novih fabrika unutar starih grana delatnosti, ali i razvoju novih industrijskih grana [...] unutar kojih su unutrašnji migranti pronašli zaposlenje (videti Dalle, 2016: 50; Murmis y Portantiero, 2012: 177). Tako je sredinom 40-ih godina XX veka veliki deo stare i pretežno urbane radničke klase bio zamenjen novom radničkom klasom. Godine 1947. radničku klasu je činilo 27% autohtonog stanovništva i 73% migranata: 57% migranata činili su novi migranti (odnosno oni koji su došli u Buenos Ajres posle 1938.) i 16% stari migranti (Germani and Yujnovsky, 1973: 452).

Sa stanovišta procesa društvenog strukturisanja bitno je navesti da su pripadnici nove radničke klase zajedno sa starom radničkom klasom doveli do formiranja „prve klase industrijskih radnika“ (Dalle, 2016: 51). „Nije reč o tome da ona nije postojala i pre [...] ali nikada kao do tada nije zauzimala takvo centralno mesto u dinamičnom nukleusu nacionalne ekonomije“ (Torre, 2010: 193, nav. prema Dalle, 2016:51). I ne samo to: ako se ima u vidu da je većina unutrašnjih migranata u mestima porekla obavljala nekvalifikovane i polu-kvalifikovane poslove, njihov prelazak u gradove i uključivanje u industrijsku proizvodnju (bilo da su radili za platu ili su bili samozaposleni) predstavljao je uzlaznu unutargeneracijsku pokretljivost. Međutim, za razliku od evropskih doseljenika koji su krajem XIX i početkom XX veka u velikoj meri doprineli formiranju srednje klase, migranti koji su došli iz unutrašnjosti pretežno su zauzimali niže društvene položaje (Dalle, 2016: 51-52).

Vraćajući se osnovnoj liniji izlaganja, od posebne važnosti za pojavu peronizma je ne samo razlikovanje stare i nove radničke klase, već i heterogenost nove radničke klase. Dok su staru radničku klasu činili radnici koji su uglavnom bili evropskog porekla sa višegodišnjim iskustvom industrijskog rada, novu radničku klasu činile su sledeće grupacije: 1) migranti iz nerazvijenih ruralnih područja, bez radnog iskustva u industriji, ali i bez iskustva političke participacije (bez obzira na opšte biračko prava koje je ostvareno 1912. godine); 2) migranti koji su usled agrarne krize napustili razvijena ruralna područja; 3) mladi, deca urbanih radnika; 4) žene urbanog porekla; i 5) industrijski radnici, nezaposleni tokom krize 30-ih godina XX veka (Murmis y Portantiero, 2012: 177). Prilikom analize uloge radničke klase u nastanku peronizma uglavnom se imaju u vidu pripadnici prve grupacije – *unutrašnji migranti iz nerazvijenih područja*.

Kod razmatranja uloge radničke klase u pojavi peronističkog pokreta, od ključne važnosti je proces fragmentacije ove društvene grupe koja je nastala kao posledica njene transformacije. Fragmentaciju radničke klase moguće je pratiti u nekoliko dimenzija: *rad*, *politička participacija*, *vrednosti* itd. U nastavku rada biće reči o oblicima fragmentacije unutar ova tri polja. Kada je reč o prvoj dimenziji, razlika između dve grupe radnika može se analizirati u nekoliko aspekata i to: u pogledu *kvalifikacija* - pripadnici nove radničke klase u poređenju sa starom radničkom klasom posedovali su niži nivo kvalifikacija; u pogledu *pripadnosti određenom obliku industrijskog rada* - dok su pripadnici nove radničke klase u proizvodnom procesu „iskusili“ samo fazu specijalizacije kao „dodaci mašine“, pripadnici stare radničke klase u znatno većoj meri su bili uključeni u proces proizvodnje, tako da se njihov rad nije značajnije razlikovao od zanatskog rada. Ovakav način rada kod stare radničke klase uslovio je viši stepen autonomije; u pogledu *dužine radnog iskustva u industriji* - pripadnici stare radničke klase imali su duže radno iskustvo u industriji; u pogledu *vrste rada* koju su radnici obavljali pre ulaska u industriju - novi radnici su se prethodno pretežno bavili poljoprivrednim radom; u pogledu *stabilnosti posla* - pretpostavlja se da su pripadnici stare radničke klase bili više vezani za određenu kancelariju/fabriku (Murmis y Portanteiro, 2012: 123-124).

Diferencijacija radničke klase javlja se i u pogledu *političke participacije* što je od posebne važnosti za tumačenje nastanka peronizma. Ovde se mogu naći sledeća dva razmišljanja. Prvo stanovište glasi da organizacije u okviru kojih su se okupljali pripadnici stare radničke klase, poput sindikata i političkih partija, nisu prihvatili pripadnike nove radničke klase, čime je ova grupacija postala pogodna za manipulaciju od strane države (nav. prema Murmis y Portanteiro, 2012: 125). Drugo stanovište počiva na sledećem izvođenju: od ključne važnosti za fragmentaciju radničke klase u ovom polju bili su procesi suprotnog značenja – pripadnici nove radničke klase uključili su se u urbani život u vreme „društvenog intervencionizma“ i „ekspanzije potrošnje“, koja je favorizovala subordinisane oblike učesća koji nisu bili prihvaćeni od strane stare radničke klase. Dakle, ne radi se o nedostatku kanala za političko učesće radnika, već o tome da je to učinjeno od strane države čime je došlo do iščezavanja autonomije radnika (Murmis y Portanteiro, 2012:126).

Za tumačenje mogućnosti kolektivnog delanja radničke klase neophodno je ukazati i na fragmentaciju u okviru *vrednosnog sistema*. Za pripadnike nove radničke klase bilo je karakteristično to što su znatno više bili privučeni urbanim životom u gradskim sredinama, nego samim industrijskim radom. S tim u vezi, unutar ove društvene grupacije bile su dominantne vrednosti usmerene prema sticanju ekonomske dobiti, potom svest o pripadnosti primarnim grupama (porodici, itd.), umesto razvijene klasne svesti (nav. prema Murmis y Portanteiro, 2012: 116). Važno je takođe ukazati i na to da se „svest o pokretljivosti“ razlikovala kod ove dve grupe radničke klase. Nova radnička klasa je kanale pokretljivosti pronalazila u „strukturama“ izvan neposrednih uslova rada, na primer u državi, dok su pripadnici stare radničke klase mogućnost pokretljivosti vezivali za lično angažovanje ili za organizacije klasnog karaktera (poput sindikata, političkih partija i sl.). Sa stanovišta podrške koju su pripadnici nove radničke klase pružili peronizmu, važno je zapaziti da je svest o pokretljivosti nove radničke klase predstavljala prepreku za konstituisanje klasne svesti (Murmis y Portanteiro, 2012: 125), pa otuda i za samostalno klasno delanje. Na ovaj način, pripadnici nove radničke klase lako su preobraženi u „dostupnu masu“, što je dovelo do formiranja populističkih pokreta koji su kanalisali njene interese (nav. prema Murmis y Portanteiro, 2012: 118).

Na osnovu prethodnog izvođenja, možemo da kažemo da je ovde reč o strukturalno zasnovanoj fragmentaciji, kojoj se može dodati i institucionalno proizvedena fragmentacija, koja predstavlja poseban način ispoljavanja procesa fragmentacije koji je strukturalno baziran. Tako su se *pravo glasa* i *Zakon o deportaciji* pojavili (ponovo!) kao dodatni činioци fragmentacije radničke klase. O čemu se ovde radi? Bez obzira na to što su pripadnici stare radničke klase zauzimali više društvene položaje, imali razvijene vrednosne i političke stavove, oni još uvek nisu imali pravo glasa, pa samim tim ni politički uticaj. Ako se setimo da su evropski doseljenici bili nosioci protestnih pokreta u prvoj deceniji XX veka, postaje jasno zašto ove akcije radničke klase u tom periodu nisu ostvarile značajnije rezultate. Najefikasnije sredstvo u suzbijanju pokreta evropskih doseljenika, da ponovimo, bilo je donošenje *Zakona o deportaciji* na osnovu kojeg je bilo omogućeno deportovanje stranaca. Takođe, u pogledu sindikalnog članstva evropskih doseljenika, potrebno je imati na umu da je u ovom

periodu u većini slučajeva bilo reč o starijem stanovništvu, za koje više nije bio karakterističan visok nivo sindikalnog angažovanja. Ono što je sa stanovišta podrške peronizmu važno istaći nije samo to da su pripadnici nove radničke klase činili većinu radničke klase 1945. godine, već i to da su oni u velikoj meri predstavljali glasačko telo na izborima na kojima je Peron odneo pobedu (Germani and Yujnovsky, 1973: 481- 482).

Imajući u vidu prethodno izlaganje, jasno je da postoji pokušaj da se analiza odnosa između radničke klase i peronizma preformuliše u odnos nova radnička klasa - peronizam. Međutim, proces formiranja i položaj radničke klase u Argentini tokom 30-ih godina prošlog veka nije se značajno razlikovao od procesa u zemljama u kojima se odvijao klasičan model industrijalizacije, tako da se prilikom objašnjenja nastanka i specifičnosti populističkog nacionalizma u Argentini nije moguće u potpunosti osloniti na karakteristike procesa formiranja radničke klase: u oba slučaja se radi o eksploataciji radničke klase i njihovoj političkoj marginalizaciji. Dakle, prilikom pokušaja objašnjenja pojave populističkih pokreta u Latinskoj Americi ne možemo uzimati u obzir samo proces konstituisanja radničke klase, kao ni njenu fragmentaciju. U slučaju Argentine podela unutar radničke klase predstavlja neophodan, ali ne i dovoljan uslov za pojavu peronizma (Murmis y Portanteiro, 2012:165-166).

Stižemo do drugog stanovišta u okviru analize uloge radničke klase u peronizmu. Navedeno stanovište, sažeto rečeno, moguće je ilustrovati na sledeći način: „Nasuprot isticanju unutrašnje podele radničke klase, kao polazna tačka uzima se suprotna strana: njihovo jedinstvo kao društvenog sektora koji je podvrgnut procesu kapitalističke akumulacije bez distribucije prihoda tokom procesa industrijalizacije pod konzervativnom kontrolom koja se odvijala u periodu 30-ih godina“ (Murmis y Portanteiro: 2012: 132). Odnosno, kako isti autori pominju na drugom mestu „[...] naša hipoteza se odnosi na to da se učestvovanje radnika u pojavi peronizma mora objasniti temeljno suprotnim stanovištem, tj. homogenošću radničke klase kao eksploatisane radne snage, u trenutku u kojem je kulminirao dug ciklus akumulacije bez distribucije“ (Ibid:178). Umesto prethodno navedenih oblika fragmentacije, za razumevanje uloge radničke klase u peronizmu važno je pratiti heterogenost radničke klase prema kriterijumu koji se odnosi na *tip industrijskog iskustva*. S tim u vezi, uočava se razlika između tri grupe radnika: jednu grupu čine radnici koji su postigli pozitivne rezultate u političkoj i sindikalnoj borbi; drugoj grupi pripadaju radnici bez ikakvog političkog ili sindikalnog iskustva; i, konačno, treću grupu, čija se uloga u pojavi peronizma smatra odlučujućom, čine radnici koji nisu postigli rezultate u borbi za poboljšanje svog položaja. „U ovom slučaju mislimo na jezgro radnika, urbanog ili seoskog porekla, starih ili novih radnika, čije iskustvo - do 1943-1944. godine - sukoba s državom i poslodavcima nije postiglo opipljive rezultate, što je dovelo do pojave 'opozicione svesti' i spremnosti da se potraže novi kanali putem kojih bi zadovoljili svoje političke i sindikalne zahteve“ (Ibid:179)¹²³.

Na osnovu prethodnog izlaganja donosi se zaključak da je umesto značaja „razlamanja“ radničke klase na staru i novu, za nastanak peronizma u stvari važna podela na „dobitnike“ i „gubitnike“ procesa industrijalizacije. Zapravo, bez obzira na preovlađujuća stanovišta o ulozi radničke klase u pojavi peronizma, na osnovu prethodno navedenog možemo jasno da vidimo da je razmatranje uloge koju je radnička klasa imala u nastanku peronizma mnogo složenije nego što sugerišu uobičajena stanovišta o njenoj jednostavnoj ulozi, previđajući položaj radničke klase tokom ovog perioda. Zbog toga je ovde neophodno ukazati na položaj ove društvene grupacije u periodu koji je neposredno prethodio peronizmu. Kao što ćemo moći da vidimo iz sledećeg izvođenja, uprkos snažnom industrijskom rastu tokom 30-ih i 40-ih godina XX veka, radnička klasa nije predstavljala dobitnika ovog procesa. Tako su realni prihodi zaposlenih usled visoke inflacije u to vreme bili veoma niski. Zapravo, u Argentini se nije realizovao proces industrijalizacije praćen distribucijom „dobitaka“, već se radilo o klasičnom procesu akumulacije kapitala koji je bio zasnovan na eksploataciji radne snage (Murmis y Portantiero, 2012: 166).

¹²³ Oblik političke participacije predstavlja još jedan veoma bitan oblik fragmentacije. Oblici participacije radničke klase kreću se od najpasivnijih do najaktivnijih - počev od izborne potpore, preko podrške putem uličnih mobilizacija ili mobilizacije unutar fabrika do participacije putem političkih i sindikalnih organizacija, što je podrazumevalo razvijenu klasnu svest itd. (Murmis y Portantiero, 2012: 179-180).

Navedena načelna zapažanja sada će se konkretizovati empirijskim podacima. Kao što možemo videti u sledećoj tabeli (Tabela 10), već 1934. godine beleži se ekonomski oporavak zemlje uz značajan porast zaposlenosti. Tendencija rasta zaposlenosti biće prisutna i početkom 40-ih godina. Ukoliko, sa druge strane, pogledamo podatke koji se odnose na realne zarade, jasno se uočava da procesi ekonomskog napredovanja nisu bili praćeni porastom zarada: prikazani podaci ukazuju na njihov pad ili blagi porast u pojedinim godinama. Možemo, dakle, da vidimo da je ovaj period bio obeležen stalnim porastom nivoa zaposlenosti, koji je posebno bio naglašen u periodu koji je prethodio promeni vlasti 1943. godine. Kako se navodi u izveštaju Nacionalne službe rada koji je podnet Ministarstvu unutrašnjih poslova u aprilu 1943. godine „Dok se svakodnevno ostvaruju ogromni dobici, većina stanovništva je primorana da smanji životni standard“ (Murmis y Portanteiro, 2012:143).

Tabela 10. Kretanje zaposlenosti i realnih zarada u Buenos Ajresu, 1929=100

Godina	Zaposlenost	Realne zarade
1929	100	100
1930	100,92	91
1931	97,83	98
1932	94,18	104
1933	98,22	96
1934	104,40	99
1935	113,21	101
1936	119,51	95
1937	126,11	96
1938	129,51	96
1939	132,10	97
1940	129,18	98
1941	135,01	98
1942	140,63	101

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012: 142

Kako bi poboljšali ukupan položaj radnici su pribegli štrajkačkim aktivnostima. Podaci koji se odnose na kretanje štrajkova tokom tridesetih godina ukazuju na rast štrajkova nakon 1935. godine (Tabela 11).

Tabela 11. Kretanje stope štrajkova i štrajkača, 1926-1930=100

Godina	Štrajkovi	Štrajkači
1926/1930	100	100
1931/1935	62,45	86,36
1936/1939	71,29	146,63

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012: 144

Da su štrajkovi predstavljali reakciju na pogoršanje uslova rada i života jasno se vidi na osnovu podataka koji pokazuju da su realne zarade štrajkača od 1933. godine bile značajno niže od zarada ostalih zaposlenih (Tabela 12).

Tabela 12. Kretanje realnih zarada svih radnika i štrajkača, 1929=100

Godina	Realne zarade svih radnika	Realne zarade štrajkača
1929	100	100
1930	91	96,43
1931	98	104,33
1932	104	104,78
1933	96	89,91
1934	99	79,91
1935	101	71,40
1936	95	63,66
1937	96	77,90
1938	96	78,71
1939	97	67,82

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012: 144

U analiziranom periodu u svim sukobima (odnosno štrajkovima) jedan od centralnih zahteva odnosio se na povećanje zarada, što govori u prilog tome da su niske zarade predstavljale osnovni motiv učešća u štrajkovima (Tabela 13).

Tabela 13. Osnovni motivi štrajkova, 1934-1939. godine (u %)

Godina	Plate	Radno vreme	Poboljšanje uslova rada	Otpuštanje	Solidarnost
1934	42,86	-	11,90	42,86	2,38
1935	56,52	-	8,70	23,19	10,14
1936	58,72	2,75	5,50	27,52	5,51
1937	64,64	1,22	1,22	28,05	4,87
1938	43,19	2,27	18,18	31,82	2,27
1939	81,63	2,07	-	12,25	4,08

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:145

Ukoliko se pogledaju samo zahtevi štrajkača, možemo videti da je zahtev za povećanjem plata među učesnicima štrajkova bio još izraženiji (Tabela 14).

Tabela 14. Osnovni motivi štrajkača, 1934-1939. godine (u %)

Godine	Plate	Radno vreme	Poboljšanje uslova rada	Otpuštanje	Solidarnost
1934	75,91	-	20,20	3,76	-
1935	97,85	-	0,69	0,89	0,08
1936	94,62	0,05	0,05	2,32	-
1937	93,65	0,03	0,37	4,49	-
1938	80,83	1,63	5,59	11,66	-
1939	94,77	0,17	-	3,80	-

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:145

Međutim, bez obzira na veliki broj štrajkova, značajnijih rezultata zahteva nije bilo. Kao što možemo da vidimo u narednoj tabeli, procenat štrajkača čiji su zahtevi bili ispunjeni bio je veoma mali, što je očigledno dovelo do porasta nezadovoljstva i potrebe pronalaženja nove taktike rešavanja problema (Tabela 15).

Tabela 15. Rezultati štrajkačkih zahteva, 1934-1939. godine (u %)

Godina	Ostvarili su dobitke	Izgubili su	Bez kompromisa
1934	2,41	55,93	41,66
1935	55,81	7,76	36,18
1936	14,72	11,15	74,07
1937	8,23	3,57	88,20
1938	11,33	13,81	74,68
1939	18,39	6,30	75,31

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:146

Situacija nije bila ništa bolja ni početkom 40-ih godina, tako da su štrajkačke aktivnosti radnika nastavljene. Ukoliko posmatramo period od 1939. do 1942. godine, možemo videti da je broj štrajkova, učesnika štrajkova i izgubljenih dana dostigao vrhunac 1942. godine (veoma je važna posebna analiza aktivnosti radnika 1942. godine, budući da je ova godina prethodila pojavi peronizma, tako da može da posluži kao osnova za procenu kapaciteta mobilizacije radne snage). Broj štrajkača od 39685 predstavljao je 60% radnika u preduzećima koja su bila obuhvaćena štrajkovima (Tabela 16) ¹²⁴.

Tabela 16. Kretanje broja i stope štrajkova, 1939-1942. godine, 1939=100

Godina	Štrajkovi		Izgubljeni dani		Štrajkači	
	N	N.I.	N	N.I.	N	N.I.
1939	49	100	241,099	100	19,718	100
1940	53	108,16	224,599	93,16	12,721	64,51
1941	54	110,20	247,598	102,70	6,606	33,50
1942	113	230, 61	634,339	263,10	39,865	202,18

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:147

Međutim, ako posmatramo kretanje štrajkova u dužem vremenskom periodu (Tabela 17), možemo videti da je broj štrajkova bio znatno veći u prve dve decenije XX veka nego u periodu od 1940-1944. i 1945-1949. godine. Podaci iz tabele takođe pokazuju da je broj učesnika štrajkova bio najniži u periodu od 1940-1944. godine, što predstavlja najniži procenat u istoriji sindikalne borbe u Argentini (do porasta broja štrajkova došlo je u periodu između 1945-1949. godine). Ovakvo kretanje štrajkova (nizak nivo organizovanog otpora radnika tokom 1940-1943. godine i blagi porast u narednom periodu) može se objasniti, najpre, neprijateljstvom konzervativne vlade u prve tri godine 40-ih, potom represijom vojske u periodu od 1944-1945. godine i kontrolom peronističke vlade nakon 1946. godine (Germani and Yujnovsky, 1973: 473).

¹²⁴ Međutim, rezultati štrajkova su ponovo bili nepovoljni: samo u 10% slučajeva ostvareni su pozitivni rezultati (Tabela 2 u Prilogu). Distribucija štrajkova prema granama delatnosti i udeo štrajkača u ukupnom broju radnika dati su u Tabeli 3 u Prilogu.

Tabela 17. Broj štrajkova, štrajkača i izgubljenih radnih dana. Petogodišnji prosek, 1907- 1949. godine

Period	Broj štrajkova	Broj štrajkača (u hiljadama)	Broj izgubljenih dana (u hiljadama)
1907-1909	162	62	345
1910-1914	132	187	422
1915-1919	164	123	1.568
1920-1924	116	115	1.397
1925-1929	92	30	290
1930-1934	73	20	568
1935-1939	71	43	994
1940-1944	66	15	247
1945-1949	78	245	1.939

Izvor: Germani and Yujnovsky, 1973: 473.

Za analizu uloge radničke klase u peronizmu od značaja je i to što većina pripadnika radničke klase nisu bili članovi sindikata. U nastavku rada moći ćemo da vidimo da je stepen sindikalne organizovanosti uprkos stalnom rastu i dalje bio nizak, posebno među pripadnicima nove radničke klase¹²⁵, što se može objasniti njihovim skorim uključivanjem u urbanu ekonomiju, kao i njihovim regionalnim poreklom i preovlađujućim vrednostima. Još jedan veoma važan činilac pomoću koga se objašnjava niska stopa sindikalne organizovanosti odnosi se na klimu represije prema radničkim organizacijama (represija prema sindikalnim organizacijama bila je prisutna ne samo u periodu koji je prethodio vojnom udaru 1943. već i nakon toga) (Germani and Yujnovsky, 1973: 471-472). Pored toga, većinu članova sindikata činili su pripadnici stare radničke klase, dok same sindikalne organizacije, da ponovimo, nisu nastojale da 'privuku' novu radničku klasu. Međutim, bez obzira na to što određeni sektori ili grupe radnika nisu bili obuhvaćeni sindikalnim organizacijama, oni su imali dobiti od povoljnih ugovora o radu i zakona o socijalnom osiguranju koji su doneti u tom periodu. Ovde je važno ukazati na sledeći momenat: dok su zaposlenost u industrijskom sektoru i udeo radničke klase od 1914. godine zabeležili značajan rast (246% i 137%, respektivno), broj štrajkova nije pratio ovaj trend. Značajno je takođe uporediti nizak nivo štrajkova sa visokim brojem zaključenih *kolektivnih ugovora o radu*. Dok je u periodu između 1936. i 1940. godine potpisano samo 46 ugovora o radu, u 1944. godini potpisano je 548 ugovora, 364 ugovora u 1945. i svi su bili u korist radnika (Germani and Yujnovsky, 1973: 473).

Bez obzira na različite ekonomske uslove u ova dva perioda (1936-1940. i 1944-1945. godine), jasno se uočava kontrast između broja ugovora o radu i broja štrajkova: u poslednjem analiziranom periodu nizak nivo štrajkova bio je praćen velikim brojem ugovora o radu. Kako navode autori "Dobijeni podaci ukazuju na to da članstvo u sindikatima, pa čak ni učesće u štrajkovima u stvarnosti nisu bili neophodni za dostignuća radnika u ovom periodu. Većina dobrobiti za radnike su ostvarena pod pritiskom Ministarstva za rad na čijem čelu je bio Peron [...]. Uz široku upotrebu masovnih medija, posebno radija, poboljšanje položaja radničke klase bio je jedan od ključnih faktora za uzdizanje Peronove figure u figuru "čoveka" (*el hombre*), jedinog koji bi mogao da pomogne radnicima [...] Ovaj proces bio je od fundamentalnog značaja za uspostavljanje direktnog odnosa između radnika koji su upravo stigli u gradove i harizmatičnog lidera" (Germani and Yujnovsky, 1973: 474).

Kako bi se potpunije ilustrovao odnos radničke klase i peronizma, ovde je potrebno dati nekoliko dodatnih napomena. Dana 9. oktobra 1945. dogodio se civilno-vojni udar tokom kojeg je Peron uhapšen, nakon čega je usledilo poništavanje kolektivnih ugovora i otpuštanje sindikalnih delegata. Reagujući na ovakav razvoj događaja, CGT je sazvao „revolucionarni generalni štrajk” za

¹²⁵ Ne postoje pouzdani podaci o stopi sindikalne organizovanosti pripadnika nove radničke klase. Bez obzira na to, postoji nastojanje da se upravo niskoj stopi sindikalne organizovanosti nove radničke klase dodeli značajno mesto u objašnjenju porekla peronizma (Germani and Yujnovsky, 1973: 471-472).

18. oktobar. Međutim, 17. oktobra došlo je do izbijanja radničkih protesta, za koje se smatra da su bili najvažniji u istoriji ove zemlje. Stotine hiljada radnika, muškaraca i žena, u rubnim područjima, blokirali su gradove tražeći oslobađanje Perona. Kako ističe Felux Luna, „Sedamnaesti oktobar je bio zaista poseban dan [...] Tog dana je hiljade radnika izašlo na Majski trg tražeći slobodu [...] Sedamnaesti oktobar označava kraj stare politike, a logična posledica toga bili su izbori” (Luna, 2015: 172). Peron je dao ostavku na sve dužnosti u vladi, povukao se iz vojske i osnovao Radničku stranku (*Partido Laborista* - PL). Uz podršku novonastale Radničke stranke, u čijem sastavu se nalazio veliki broj sindikalista, Peron je izabran za predsednika (videti Robles, 2009:28; Luna, 2015: 173-182).

U isto vreme, oktobarska događanja pružaju odličan primer razumevanja prirode peronizma kao masovnog pokreta. Može se reći da 17. oktobar 1945. predstavlja pravu “raskrnicu” u istoriji Argentine. „Većina literature, peronističke i antiperonističke, kao i nekoliko nepristrasnih izveštaja, saglasni su u isticanju značaja spontanosti masovne eksplozije u oktobru, navodeći da je bilo koja organizacija bila u stanju da kanališe ili strukturise participaciju (radnika), ali nije mogla da je stvori. Čak i oni koji se protive hipotezi o unutrašnjoj heterogenosti proletarijata i ulozi spontanosti, saglasni su da je *ceo* “pokret na ulicama” fenomen koji je odigrao odlučujuću ulogu i da su u ovom pokretu presudnu ulogu imali pripadnici nove radničke klase. Može se takođe reći da podrška koju su novi radnici pružili “harizmatičnom lideru” nije bila zasnovana na jasno strukturisanoj klasnoj svesti, niti je njihova podrška peronizmu bila posredovana klasnim organizacijama” (Germani and Yujnovsky, 1973:479-483).

Bez obzira na prethodno izneta stanovišta o odnosu radničke klase i peronizma, na kraju možemo da zaključimo da su uslovi pojačane eksploatacije radne snage, realni pad zarada i pogoršanje ukupnog položaja radnika, praćeni odsustvom organizacijskih instrumenata za njihovo uobličavanje i izražavanje interesa predstavljali pogodno tlo za nastanak peronizma. Ovo utoliko više, što je pogoršanje njihovog položaja tokom perioda industrijskog rasta, kao što ćemo videti u nastavku, bilo praćeno jačanjem nacionalne buržoazije (u uslovima zaštite domaćeg tržišta), koja je težila da obezbedi veću političku i ekonomsku moć, čime su se stvorili pogodni uslovi za formiranje koalicije ove dve društvene grupe. Tako su se neposredni interesi radničke klase i jednog dela industrijske buržoazije preveli u zajedničke obrasce delanja, obezbedivši funkcionisanje peronizma.

4.3.3.2. Uloga nacionalne buržoazije u nastanku peronizma

Sredinom XX veka u zemljama Latinske Amerike počeli su da jačaju brojni pokreti buržoaskog reformizma. U Argentini (kao i u Meksiku) buržoaski reformizam manifestovao se u formi snažnih nacionalističkih pokreta koji su afirmisani putem državnog kapitalizma. Kao što ćemo u nastavku rada videti, peronizam je bio tesno povezan sa jačanjem državnog kapitalizma i državne intervencije, čiju je ideologiju jasno zastupao i bio njen politički izraz.

Pre nego što se pređe na objašnjenje pretpostavki koje su bile ključne za oblikovanje peronizma kao pokreta prvenstveno nacionalne buržoazije, neophodno je ponuditi određenje nacionalne buržoazije. Ovde se prihvata Pulancasovo određenje nacionalne buržoazije koje pod ovom društvenom klasom podrazumeva “autohtoni deo buržoazije, koji, na osnovu određene vrste i stupnja protivrečnosti između njega i stranog imperijalističkog kapitala, zauzima u ideološkoj i političkoj strukturi relativno autonomno mesto, te tako predstavlja poseban društveni entitet. To mesto se tiče strukturalnog klasnog određenja, ali se ne svodi na klasnu poziciju te buržoazije [...] u određenim uslovima anti-imperijalističke borbe i borbe za nacionalno oslobođenje, nacionalna buržoazija je sklona da zauzima klasne pozicije koje je svrstavaju u narod, te je prema tome spremna i na *izvesnu vrstu saveza sa narodnim masama*” (prim. IP) (Pulancas, 1978: 78).

Dakle, da bi se dobio širi uvid u osnovne pretpostavke uspostavljanja peronizma kao pokreta nacionalne buržoazije, ali i saveza između različitih društvenih grupa, ovde je potrebno ukazati na način na koji je u zemljama Latinske Amerike realizovan proces industrijalizacije. Za razliku od zemalja Centralne Amerike, Kariba i Venecuele, u kojima su 'poslovni krugovi' iz inostranstva kontrolisali izvoz i u kojima su izostale buržoaske revolucije (ili su bile ugušene i zamenjene vojnim

diktaturama), u Brazilu, Argentini, Meksiku i donekle Čileu došlo je do naglog nacionalnog industrijskog razvoja¹²⁶. Dve su okolnosti uslovile takav razvoj. Najpre, glavni izvozni proizvodi nalazili su se u rukama nacionalne buržoazije, koja je stekla izvesnu političku moć. Druga okolnost se odnosila na činjenicu da je tokom Prvog svetskog rata došlo do izvesnog stepena industrijskog razvoja, a i time i do jačanje industrijske buržoazije (videti Frank, 2002: 93). Industrijska buržoazija je iskoristila povoljne okolnosti za razvoj domaćeg tržišta, proistekle iz ekonomskih kretanja nakon depresije, a posebno tokom Drugog svetskog rata (Cardoso and Faletto, 1979: 133), tokom kojeg su zemlje Latinske Amerike privremeno bile oslobođene 'ubitačne' konkurencije industrijski razvijenih zemalja. Kada je reč o Argentini, uspeh izvoznog sektora omogućio je formiranje industrijskog sektora, koji je u velikoj meri zavisio od njega, ali i od finansijski jakog uvoznog sektora¹²⁷.

Prilikom razmatranja peronizma kao *klasnog saveza* neophodna je prethodna analiza odnosa unutar vladajuće klase u Argentini. Kao što je ranije prikazano, početkom tridesetih godina na vlast je došla Konzervativna partija, koja je nastojala da zaštiti interese zemljoposedičke i trgovačke buržoazije. Tako je čuveni pakt *Roka-Runsiman* iz 1933. godine garantovao Argentini izvoz u Englesku smrznutog mesa koje je proizvodila buržoazija iz Buenos Ajresa¹²⁸, povezana sa *frigorificosima*, finansijskim krugovima i uzgajivačima stoke, takođe iz Buenos Ajresa. Okviri određeni pomenutim paktom skoro su potpuno eliminisali izvoz smrznutog mesa koje su proizvodili slabiji i sitni proizvođači u drugim oblastima zemlje (Frank, 2002:94). Sa stanovišta zastupanja klasnih interesa, možemo da vidimo da su „konzervativne snage nastavile da budu predstavnici interesa najmoćnijih zemljoposedičnika, tradicionalnih korisnika izvozne poljoprivredne ekonomije“ (Murmis y Portanteiro, 2012: 61). Ovakvi zaključci sasvim izvesno imaju uporište u empirijskim nalazima klasne osnove ove političke partije, koji pokazuju da je Konzervativna partija početkom 30-ih godina imala značajnu podršku viših društvenih slojeva, čije je interese i zastupala (Lupu and Stokes, 2009:73).

U Argentini je kriza 30-ih godina XX veka dovela do obnove tradicionalne oligarhije preko svog najpovlašćenijeg krila. Radilo se, dakle, o procesu industrijalizacije koji nije bio usmeren od strane države putem razvoja srednjeg industrijskog sektora, već je ovaj proces realizovala moćna grupacija vlasnika zemljišta, povezana sa izvoznim aktivnostima, koja je nastojala da uspostavi, kroz državnu politiku, osnovu za poklapanje interesa sa krupnim industrijalcima (Murmis y Portanteiro, 2012: 173; videti i Cardoso and Falleto, 1979: 135). Kada je reč o odnosima unutar vladajuće

¹²⁶ Sprovođenje procesa industrijalizacije u velikoj meri je bilo oblikovano usklađivanjem interesa države i industrijske buržoazije. U ovom procesu ekonomska funkcija države bila je posebno važna, ali je isto tako bio važan i način na koji je država kao instrument dominacije izražavala interese različitih društvenih grupa. Proces industrijalizacije u zemljama Latinske Amerike imao je jedan od sledeća tri oblika: 1) liberalna industrijalizacija na čelu sa privatnim preduzetničkim sektorom; ovaj model je podrazumevao postojanje razvijenog agro-izvoznog sektora, koji je bio povezan sa unutrašnjim tržištem; 2) nacionalno-populistička industrijalizacija na čijem čelu su se nalazile društvene snage poput buržoazije, srednjeg sektora i popularnog (sindikalnog) sektora. Zajedno sa poljoprivredno-izvoznim sektorom (čak i ako su bile u sukobu s njim), ove snage su donekle oblikovale pravac procesa razvoja; 3) industrijalizacija orijentisana „razvojnou državom“, proces u kojem je slabost domaćeg kapitalističkog uvožno-izvoznog sektora bio kompenzovan državnim intervencijama; ovakav model razvoja često se sretao u *ekonomijama enklava*, odnosno, tamo gde su poslovni krugovi iz inostranstva kontrolisali izvoz (kao, na primer, u Centralnoj Americi, Karibima ili Venecueli). „U svim slučajevima problem industrijalizacije sastojao se u 'znanju' koje su to grupe koje mogu donositi investicione i tržišne odluke i usmeravati ulaganja na domaće tržište. Pored toga, bilo je izuzetno teško inkorporisati u proces industrijalizacije kako popularnu klasu, tako i nižu srednju klasu. To je bio razlog zbog koga su nacionalizam i populizam izrazili pokušaje društava u razvoju da usklade interese grupa koje su međusobno bile suprotstavljene, ali koje su se ujedinile u cilju pronalazjenja nove osnove za nacionalni razvoj“ (Cardoso and Faletto, 1979: 131-132).

¹²⁷ Poljoprivredno-izvozni sektor imao je dominantnu ulogu ne samo tokom razvojne faze orijentisane prema spoljnim tržištima, već i tokom sledeće, tranzicione faze. Zahvaljujući povezanosti sa poljoprivredno-izvoznim sektorom kroz finansijski sistem, industrijska buržoazija je u periodu kada su počeli da se osećaju efekti krize na svetskom tržištu, već dostigla određen stepen razvoja. Ova društvena grupacija je nastojala da zadrži kontrolu nad rastućom ekonomijom, ali i da 'obuzda' radnički pokret i pritisak srednje klase izražen preko radikalnog *irigojenizma* (Cardoso and Faletto, 1979: 133).

¹²⁸ Ekonomskom krizom u velikoj meri su bili pogođeni najznačajniji argentinski proizvođači, poput velikih zemljoposedičnika i uzgajivača stoke. Smrznuto meso, najvažniji proizvod argentinskog farmerstva, posebno je bilo pod znakom pitanja (Luna, 2015:158).

grupacije, zemljoposjednička oligarhija je zadržala hegemoniju unutar alijanse vlasničkih klasa u koju su bili uključeni, po prvi put, i interesi industrijske buržoazije, što je vodilo implementaciji vladine politike, koja je bila usmerena na usklađivanje posebnih interesa ove dve grupacije, a sve u cilju osiguravanja ravnoteže sistema u celini. Mogućnost artikulacije takvih interesa zahtevala je određene oblike ograničene industrijalizacije koji su bili promovisani kroz koherentnu politiku vlade koja je uslovlila izuzetno snažan rast državnih aktivnosti (Murmis y Portanteiro, 2012: 62).

Radilo se zapravo o „industrijskom razvoju bez industrijske revolucije“. Iz bogate literature koju je Ekonomska komisija za Latinsku Ameriku i Karibe (CEPAL - Comisión Económica para América Latina y el Caribe) posvetila ovoj temi postoji konsenzus ekonomista koji ukazuju da je projekat industrijalizacije koji je promovisan u Argentini tokom 30-tih godina jasan primer rasta na osnovu zamene uvoza. Rezultat će biti razvoj industrije koja 'nije integrisana', na osnovu razvoja lake industrije, odnosno proizvodnje robe široke potrošnje (Murmis y Portanteiro, 2012: 63). Proces industrijskog razvoja zasnivao se, naročito, na proširenju postojeće industrije, pre nego na namernoj promociji diversifikacije koja bi trebalo da se oslanja na koherentnu investicionu politiku; investicije su se uglavnom odnosile na tekstilnu i metaluršku industriju, proizvodnju hrane i pića” (Di Tella y Zimelman, 1967: 116, nav. prema Murmis y Portanteiro, 2012: 63). Promene su, međutim, obuhvatile samo industrijski sektor, dok je poljoprivredna struktura ostala nepromenjena - upravo je ovo bila osnovna karakteristika modela *supstitucije uvoza*. Ukratko, razvoj industrijskog sektora, kao projekat kontrolisan od strane oligarhije, bio je ograničen na pokrivanje vakuuma koji je prethodno bio ispunjen uvozom robe široke potrošnje i to posebno prehrambenih i tekstilnih proizvoda (Murmis y Portanteiro, 2012: 63). Analizirajući probleme (ne)efikasnosti modela supstitucije uvoza, Diaz Alejandro pokazuje da će osnovni interes tokom ratnih godina, ali i nakon toga biti zaštita industrije do čijeg razvoja je došlo upravo tokom rata, i to bez obzira na njihovu učinkovitost. „Osim prijatnog nacionalističkog i reformističkog osećaja, ova politika imala je dodatnu prednost od kreiranja zaposlenosti i sigurnosti gradskoj radničkoj klasi, političkom stubu režima. Laka industrija, građevinarstvo, državne aktivnosti i nacionalizovana železnica pre se mogu posmatrati kao izvor radnih mesta, nego kao proizvodne i uslužne aktivnosti“ (Diaz Alejandro, 1970: 113-114).

Kada je reč o odnosu zemljoposjedničke i industrijske buržoazije, sve do pojave svetsko-ekonomske krize, ove dve grupacije zastupale su protivrečne interese, što je često dovodilo do napetosti i sukoba. Međutim, sada su na delu bili prvi znaci formiranja novog saveza. Umesto dosadašnjeg sukoba između zemljoposjedničke oligarhije i industrijske buržoazije, zemljoposjednici ovoga puta nisu odbacili mere za kontrolu uvoza, promovišući na taj način rast pojedinih grana proizvodnje. Na mestu gde se ranije nalazio izvor sukoba, sada je uspostavljena mogućnost saradnje (Murmis y Portanteiro, 2012:65). „Suprotno onome što se, bez ikakvog osnova, često izjavljuje, mi, predstavnici stočarstva, kategorično poričemo postojanje bilo kakvog antagonizma između legitimnih interesa i očekivanja poljoprivrede i namera industrijalaca naše zemlje [...] Danas se, ipak, svi slažemo da postoji nacionalna potreba da se pomogne novim privrednim granama koje mogu da se razvijaju baveći se preradom i proizvodnjom različitih sirovina kojima naša zemlja obiluje. Sve što se uradi sa namerom da se proširi domaća industrijska proizvodnja svakako će pomoći zemlji da prevaziđe probleme, na koje i mi gledamo sa sve većom zabrinutošću, a koji su nastali zbog postepenog zatvaranja evropskih tržišta“ (predsednik grupe *Sociedad Rural Argentina*, nav. prema Frank, 2002:95)¹²⁹.

¹²⁹ Razvoj ekonomske politike zemlje u tom periodu dodatno pojašnjava Federiko Pinjedo (tadašnji ministar finansija). „Ekonomski život zemlje vrti se oko jednog velikog, glavnog zamajca – eksportne trgovinske razmene. Nismo u poziciji da zamenimo glavni zamajac, ali možemo uključiti neke pomoćne točkove koji će omogućiti izvesnu cirkulaciju pomoćnih sredstava i izvesnu ekonomsku aktivnost koja će poslužiti da se životni standard ljudi održi na određenom nivou [...] naša zemlja nema, kao što je imala kada su ekonomski uslovi bili povoljniji, mogućnost da bira da li će se opredeliti za eksport stalno sve veće količine poljoprivrednih proizvoda, a za uzvrat uvoziti fabrički proizvedenu robu, ili će žrtvovati šanse za izvoz u korist intenzivnog industrijskog razvoja. U ovom trenutku takva opcija nije na raspolaganju našoj zemlji pri formulisanju ekonomske politike“. Ili, kao što je Pinedo izjavio 1940. godine. „Ne smatramo mogućim niti poželjnim da izmenimo ekonomsku bazu zemlje. Ne predlažemo uspostavljanje autarhije zemlje. Već sam jasno i kategorično govorio na ovu temu: ne smatram da je uvoz zlo; ne znam nikakav lek za ono što se naziva agrarnim

Međutim, nisu svi poricali „postojanje bilo kakve vrste antagonizma“. „Mali i srednji uzgajivači stoke, proizvođači zamrznutog mesa čije je izvor ograničen sporazumom *Roka-Runsiman*, protivili su se sporazumu koji je štiti interese gornjeg sektora stočarstva” (Frank, 2002: 96)¹³⁰. I u Brazilu je došlo do uspostavljanja saradnje između poljoprivredno-trgovačke i industrijske buržoazije. „Križa je dovela do takozvane buržoaske revolucije tridesetih godina, kada se buržoaska industrijska klasa, doduše, nije domogla vlasti, ali je počela da nadzire državne poslove zajedno sa već postojećim grupama proizvođača kafe, izvoznika i trgovaca“ [...] „Dva sektora buržoazije su se dogovorila oko krize izvoza. Eksportni sektor nije više uporno zahtevao antiprotekcionističke mere niti najčvršće veze sa metropolom, već je dozvolio privredni razvoj i razvoj brazilske teške industrije. Reč je o takozvanom paktu sektora buržoazija, koji je bio na snazi za vreme depresije i Drugog svetskog rata [...]“ (Frank, 2002: 94). Postignuti savez između poljoprivredno-trgovačke i industrijske buržoazije nije, međutim, „isključivao sukobljavanje interesa u okviru vladajuće koalicije. Razmimoilaženja u pogledu politike razmene i kreditiranja, stalni pokušaji industrijske buržoazije da kanališe prema sebi višak stvoren u izvoznom sektoru, njena namera da preko države obezbedi razvitak bazičnih sektora, bili su uzroci stalnih međusobnih konflikata izraženih u vidu površne političke nestabilnosti, koja nikada nije ugrozila same temelje vlasti” (Marini, 1983: 247).

Usled relativnog iscrpljivanja sa kojim se na unutrašnjem tržištu suočila ekspanzija lake industrije (laka industrija je vremenom naišla na ograničenja koja su bila povezana sa poteškoćama u vezi sa uvozom repromaterijala) industrijska buržoazija se okrenula drugoj fazi procesa industrijalizacije - stvaranju teške industrije¹³¹. „U meri u kojoj se ovo kombinuje sa zahtevom da se tržište proširi za laku industriju i sa potrebom većeg viška kapitala, javlja se i potreba za povećanjem transfera kapitala iz sektora izvoza i uvođenjem zaštitnih carina koje će štiti domaće tržište” (Marini, 1983:248). Međutim, težnja ka samostalnom industrijskom razvoju dovela je do sukoba između industrijske buržoazije i veleposedničko - trgovačke buržoazije, s jedne, i međunarodnih krugova sa kojima je privreda bila povezana preko svojih izvoznih i uvoznih aktivnosti, sa druge strane (Marini, 1983:248).

Kako se navodi, „u ovoj borbi industrijska buržoazija će pribeći pritisku gradskih masa, koje su se znatno uvećale tokom prethodnog perioda, i to u okviru političke igre koja je opšte poznata kao 'populizam'. U slučaju Argentine, rezultat te igre biće uvođenje režima bonapartističkog tipa, čiji je najizrazitiji primer upravo Peronov režim (Marini, 1983:247). „Bonapartizam se, u ovakvoj perspektivi, javio kao političko sredstvo kojim se buržoazija poslužila kako bi se oduprla svojim protivnicima, stranom kapitalu i veleposednicima. Oslanjajući se na gradske narodne mase, koje je zavedila svojom populističkom nacionalističkom frazeologijom, ona je pokušavala da sprovede novu šemu vlasti, u kojoj bi joj uz podršku srednje klase i proletarijata, a bez raskidanja postojeće šeme saradnje, bilo moguće da se nametne staroj zemljoposedničkoj i trgovačkoj klasi“ (Marini, 1983:248). Međutim, “[...] u trenutku kada domaće buržoazije latinoameričkih zemalja postavljaju pitanje potrebe razvoja sopstvenih kapitalnih dobara, one se sukobljavaju sa pritiskom inostranog kapitala, koji nastoji da prodre u privredu i tu sam razvije ovu granu¹³². Prirodno je, prema tome, što je u

karakterom [...] Ne zamišljamo da možemo ostvariti totalnu, masovnu industrijalizaciju zemlje...” (Murmis y Portantiero, 1968: 16, 24, 32, nav. prema Frank, 2002: 96).

¹³⁰ Male proizvođače predstavljala je konfederacija *Confederacion de Asociaciones Rurales de Buenos Aires y La Pampa* čiji predstavnik Lisandro de La Torre uočava: “U teoriji otprilike ovako izgleda: imamo ograničenu eksportnu kvotu. Hajde da je rezervišemo za najskuplje meso, drugim rečima, odredimo kvotu i relativno dobre cene proizvođačima u Linaresu, koji prodaju stoku iz Entre Riosa, Korientesa, severnog dela Santa Fea i Čakoa” (Murmis i Portantiero, 1968:18, 26, nav. prema Frank, 2002: 96).

¹³¹ Zapravo, industrijska buržoazija je bila primorana da pokuša sa proširenjem razmera tržišta, tako što bi otvorila spoljašnja tržišta (politika koju je u početku sprovodio Peron), “bilo unošenjem dinamičnosti u samo unutrašnje tržište, putem politike preraspodele dohotka”, koja se kreće od povećanja iznosa nadnica do sprovođenja agrarne reforme (što se u određenoj meri dogodilo za vreme Perona, i još više za vreme Vargasa, od 1950. do 1954. godine) (Marini, 1983: 248).

¹³² U međuvremenu je došlo do koncentracije kapitala u svetskim razmerama i gomilanja ogromnih sredstava za investiranje u rukama međunarodnih kompanija koje su u inostranstvu nastojale da pronađu nove prostore za investiranje. “Tendencija opadanja tržišta sirovina i činjenica da se u perifernim privredama tokom faze dezorganizacije svetske

nastojanju da odbrane svoj višak vrednosti (kapital – prim. IP) polje njegovog interesovanja (podsetimo se da je polje investicija koje predstavlja laka industrija već pokazalo znake iscrpljenosti), prva reakcija ovih buržoazija bila pružanje otpora pritisku, usled čega ona formuliše nacionalističku ideologiju, koja se okreće u pravcu definisanja modela samostalnog kapitalističkog razvoja“ (Marini, 1983: 249).

Kao što smo prethodno mogli da vidimo, rastući kontingenti nove radne snage (koja je bila neophodna usled ekonomske ekspanzije!) nisu bili politički uključeni, niti su bili zastupljeni u starim sindikalnim organizacijama (Cardoso and Faletto, 1979: 134). U isto vreme, radnička klasa je postala važna iz još jednog razloga. „Tokom perioda industrijskog rasta radnička klasa postala je posebno važna, i to ne samo kao radna snaga koja je bila potrebna za ubrzani proces industrijalizacije, već i kao 'integralni deo potrošačkog tržišta', pa su ih vladajuće grupacije morale uzeti u obzir“ (Ibid:132)¹³³. „Peronistički populizam pokušao je da pronađe rešenje - podsticao je dalji ekonomski razvoj zemlje, dajući podršku privatnom preduzetničkom sektoru, ali je postavio i opšti okvir za ubrzano uključivanje masa, i to ne samo ekonomski, već i politički. Država je tako postala arbitrar klasne borbe i korišćena je kao mehanizam raspodele dohotka, kako preduzetničkom sektoru, tako i nižim društvenim grupacijama“ (Ibid: 134).

Ukratko, na delu je bila tzv. *kompromisna država*. Uzroci pojave *kompromisne države* već su sažeto prethodno pomenuti. Temeljnu ulogu ovde su odigrali suprotstavljeni interesi unutar krugova buržoazije. „Nestabilna ravnoteža između različitih dominantnih sektora, od kojih su neki zabeležili uspon, a drugi pad, značila je da će morati da naprave kompromis i stupe u međusobni savez“ [...] „Kompromisna država i populistički modalitet politike predstavljali su oblik političke dominacije tipičan za vakuum vlasti bez klase koja bi mogla da preuzme hegemonističku ulogu“ (Munck, 2013: 95-96). Tako je peronizam u Argentini, pored vargizma u Brazilu i kardenizma u Meksiku, predstavljao uticajni model populističke ili *kompromisne države* (Munck, 2013: 97). Pitanje koje se nameće jeste na koji način je nova klasna koalicija mogla da se održi?

'Efikasnost' nove klasne koalicije mogla je biti postignuta jedino u okolnostima u kojima bi se uskladili akumulacijski interesi ekonomski dominantnog sektora sa interesima rastuće mase radnika. Kao što ćemo videti tokom daljeg rada, klasna koalicija je tokom peronizma (barem na početku!) bila održiva. Zahvaljujući deviznim sredstvima koja su bila akumulisana tokom Drugog svetskog rata povećane su zarade radnika, poboljšani su radni i socijalni uslovi radničkih i nižih slojeva (kao i srednje klase), a da pri tome nije 'naneta' šteta ekonomski dominantnom sektoru (Cardoso and Faletto, 1979: 135). Upravo je potreba održavanja klasnog saveza ulogu države učinila presudnom. Industrijalizacija tokom peronizma odvijala se na dva komplementarna koloseka: sa jedne strane, uvozno-izvozni i finansijski sektor pokušali su da regulišu proces industrijalizacije, tako što su nastojali da uspore i ograniče politiku supstitucije uvoza, barem onih proizvoda koji su bili u njihovom interesu; sa druge strane, industrijski sektor koji nije bio povezan sa agro-izvoznim grupama nastojao je da ojača ekonomsku osnovu širenjem područja uvozno-supstitutivne industrijalizacije i stvaranjem sopstvenih finansijskih sredstava. Kao što će takođe dalje biti prikazano, država je bila od presudnog značaja za oba sektora; za prvi, tako što je još uvek kontrolisala tarifni sistem i sistem razmene, koji su bili od fundamentalnog značaja za balansiranje interesa

privrede, razvijao industrijski sektor povezan sa unutrašnjim tržištem, čine da unutrašnji sektor postane taj pomoću koga će se ukoreniti strani kapital koji traži mogućnost investiranja” (Marini, 1983: 249).

¹³³ Učešće radnika predstavljalo je neophodan uslov za sprovođenje hegemonističkog projekta sektora vlasničkih klasa - uglavnom onih koje su okupljale slabo razvijenu industrijsku buržoaziju - i vojne i političke birokratije koje su nastojale da ih predstavljaju na dvostrukom planu. Radnici su najpre bili zamišljeni kao potrošači industrije čiji je budući razvoj zavisio isključivo od širenja unutrašnjeg tržišta, što je uslovalo pojavu društvenog intervencionizma koji nije bio prisutan u prvoj fazi ciklusa supstitucije uvoza (Murmis y Portanteiro, 2012: 175). Drugo, javila se potreba za uspostavljanjem legitimnosti elite, okupljene oko vojnog pokreta iz juna 1943. godine, koja je nakon niza neuspešnih pokušaja da dobije potporu od tradicionalnih skupina (posebno radikala), osnovu svoje legitimnosti pronašla u mobilizaciji nižih klasa. Zadovoljenje zahteva radnika koji su bili akumulisani tokom prve faze supstitucije uvoza poklopilo se sa projektom ekonomskog razvoja privatnog sektora. Upravo je ova situacija omogućila održivost međuklasnog saveza (Murmis y Portanteiro, 2012: 175-176).

industrijske i agro-izvozne grupacije; za drugi, tako što je predstavljala važan mehanizam kreditiranja i formiranja kapitala (Cardoso and Faletto, 1979: 135-136).

Kada je o položaju radničke klase reč, zahtevi za povećanjem zarada i priznavanjem prava radnika, nisu isključivali mogućnosti kombinovanja interesa različitih društvenih grupacija u novoj koaliciji moći. Radničke mase su prvenstveno bile mobilisane putem sindikata, i to pre svega kao zaposleni, a ne kao 'potlačena klasa'. „Njihova mobilizacija simbolizuje politiku konfrontacije i udruživanja interesa [...] Zajedno, ova dva sektora nisu više delovala kao saveznici monopolističke grupe koja izvozi poljoprivredne proizvode, ali su ipak sva tri sektora sasvim sigurno učestvovala u istoj igri moći, formirajući novu koaliciju moći. Ovakvom aranžmanu pogodovao je prosperitet koji je usledio tokom Drugog svetskog rata i ubrzani proces uvozne supstitucije, koji ne samo da je doveo do povećanja masovne potrošnje i porasta plata, već je i 'kapitalizovao' industrijska preduzeća bez smanjenja profita monopolista“ (Cardoso and Faletto, 1979: 137).

Ukratko rečeno, nastanak peronizma se može posmatrati kao rezultat formiranja interesnih formacija, odnosno saveza klasa tokom specifičnog toka industrijalizacije. Reč je „o promenama do kojih je došlo usled industrijskog rasta koji je bio obeležen spoljnom zavisnošću [...] o redefinisaju ciljeva nacionalnog društva koji su se izrazili u novom grupisanju i alijansama između klasa i sektora, što je radikalno drugačije od procesa koji su se odvijali u okviru klasičnog modela industrijalizacije u centralnim zemljama“ (Murmis y Portanteiro, 2012:166-167). Na drugom mestu autori na sledeći način opisuju formiranje koalicije društvenih grupa: „Način na koji se odvijao industrijski rast u Argentini, uzimajući u obzir uslove zavisnosti od imperijalističkih centara, koji su je okruživali, ali i kontrolu koju su imali društveni slojevi i političke skupine povezane sa zakupom zemljišta, doveli su do razvoja unutrašnjih, ne - radničkih snaga, marginalizovanih takođe od strane sistema dominacije, čija prisutnost je uslovlila promenu klasičnih koalicija na političkoj ravni [...] i njihovu trenutnu zamenu društveno protivrečnom osom, iz situacije direktnog sukobljavanja između radnika i vlasnika sredstava proizvodnje do usaglašavanja snaga, koje vertikalno presecaju društvo i kristališu se u novim oblicima klasnog saveza [...]“ (Ibid: 168)¹³⁴.

Potreba za oslanjanjem na ostale društvene grupe proizilazila je pre svega iz same slabosti industrijske buržoazije, koja je, kao što je već pokazano, od samog početka bila povezana sa zemljoposjednicima, ali i stranim kapitalom (ova društvena grupacija se razvijala u uslovima u kojima su strane kompanije imale dominantnu ulogu na domaćem tržištu, plasirajući na njemu industrijske proizvode iz visokorazvijenih kapitalističkih zemalja). Istovremeno, industrijska buržoazija se nalazila i pod pritiskom veleposedničke oligarhije, koja je nastojala da očuva tradicionalnu privrednu strukturu u kojoj je poljoprivreda imala dominantnu ulogu (Redžepagić, 1967: 134). Uz to, „stupanj organizacije industrijalaca kako bi branili svoje neposredne interese bio je minimalan, kao i eho koji su mogli da nađu u tradicionalnim političkim strankama“ (Murmis y Portanteiro, 2012: 174). S obzirom na ekonomsku i političku slabost industrijske buržoazije, ne treba da čudi što je ova društvena grupacija nastojala da osigura potporu države, pogotovo nakon Drugog svetskog rata; buržoazije zemalja Latinske Amerike (pre svega Argentine i Brazila) gledale su na jačanje uloge države kao na faktor koji će joj u izvesnoj meri nadoknaditi nedostatak veće ekonomske i političke snage (Murmis y Portanteiro, 2012:17; Redžepagić, 1967: 134).

Vidimo, dakle, da je nacionalna buržoazija pribegla sredstvima koja nisu bila karakteristična za evropski kapitalistički razvoj u njegovoj liberalno-kapitalističkoj fazi (pre svega u Engleskoj). Ovde se prvenstveno misli na oslanjanje na državu “u borbi za svoju nacionalnu afirmaciju prema svemoći inostranog monopola, traženje pomoći u snazi nacionalističkih osećanja u okviru čega se i definišu i širi društveni interesi, oslanjanje na šire društvene slojeve u političkoj akciji, ali i zadovoljavanje minimuma njihovih zahteva i interesa” (Paligorić, 1972: 193). Kao što je prethodno

¹³⁴ „Ako se peronizam nazove populističkim pokretom (nacional-populističkim pokretom, preciznije) to je zato što je ovaj pokret postao moguć i što je stekao svoj neobičan oblik putem prećutnog klasnog saveza između radnika i nove industrijske buržoazije, uz učešće političkog rukovodstva različitog porekla, uključujući mnoge fašiste, što smešta peronizam u jednu kategoriju sasvim različitu od radničkih partija, kako se obično zamišlja“ (Germani and Yujnovsky, 1973: 446).

istaknuto, buržoazija nije videla svoje protivnike samo u “zemljoposedičkoj oligarhiji, nego i u stranom kapitalu i stranoj intervenciji” (Ibid:194)¹³⁵.

Prethodno smo mogli da vidimo da se laka industrija, odnosno proizvodnja potrošačke robe koja se ranije uvozila, razvila u izvesnoj meri između dva svetska rata usled otežanog uvoza gotovih proizvoda. Međutim, ovaj proces supstitucije uvoza karakterisale su “dve važne prepreke, obe proistekle iz klasne strukture. Prvo, bilo je nužno početi sa distribucijom dohotka i već postojećom mrežom potražnje, odnosno, drugim rečima, bilo je potrebno usmeriti se na proizvodnju potrošačke robe za profitabilno tržište” (Frank, 2002: 100; videti još Vitale, 1983: 60). “Bez znatne izmene postupka raspodele dohotka, unutrašnje tržište nije bilo u stanju da raste dovoljno brzo da 'beskonačno' trpi proces supstitucije uvoza”. Zbog istog tog razloga ove zemlje nisu uspele da proizvedu odgovarajuću količinu industrijske opreme i kapitalnih dobara. Da bi nastavile proces supstitucije uvoza, ovu robu su morale da uvoze iz inostranstva, što, dalje, znači da je jedna vrsta uvoza bila zamenjena drugom vrstom uvoza, čime je obnovljena zavisnost od metropole, u vidu povratka stranih investicija (Frank, 2002: 101).

Sa stanovišta odnosa između zavisnih zemalja i zemalja centra, ne samo da nije postojao sukob između imperijalizma i razvoja lake industrije u zavisnim zemljama, već je sam razvoj lake industrije odgovarao stranom imperijalizmu. „Jedna od nada programa *Savez za napredak*¹³⁶ kada on hvali „agrarnu reformu“ jeste da se povećanjem kupovne moći seljaka izazove jačanje latinoameričke lake industrije i, zatim, veća potražnja američkih mašina. Reformisti zanemaruju činjenicu da danas osnova profita velikih monopola nije u izvozu potrošnih dobara [...] već u prodaji mašina koje proizvodi teška industrija, a koje su neophodne za laku industriju. Stari kapitalizam, kako je govorio Lenjin, bio je zainteresovan za izvoz kapitalnih dobara. I latinoamerička buržoazija zavisi više nego ikada od kapitalnih dobara koja proizvode strani monopoli“ (Vitale, 1983: 60-61). Uz to, buržoazija u Latinskoj Americi ne samo da nije bila u mogućnosti da izvrši agrarnu reformu, već među njenim pripadnicima nije ni postojao takav interes, budući da se njen privilegovani položaj zasnivao na posedovanju zemlje. Ona se, takođe, pokazala, nesposobnom da “raskine” veze sa imperijalizmom zbog svoje zavisnosti od stranog finansijskog kapitala”. Bez obzira što je postojao sukob interesa između buržoaske klase i stranih preduzeća čija je laka industrija za njih predstavljala konkurenciju, 'rešenja' nisu išla dalje od uspostavljanja slabih carinskih ograničenja. Ukratko, “klasa čije postojanje zavisi od imperijalizma ne može da raskine sa njim, a da samu sebe ne uništi” (Vitale, 1983: 61). S tim u vezi, sprovođenje agrarne reforme i raskid sa imperijalizmom bili su protiv interesa buržoazije, a ne u skladu sa tim interesima (Vitale, 1983: 61).

Tako je “politika unutrašnjeg razvoja utemeljena na supstituciji uvoza uzimala pred spoljnim preprekama”. “Kada su distribucija dohotka i nacionalna politika buržoazije dovele do znatnog stepena zamene potrošne robe domaće proizvodnje uvozom (povratak stranih preduzeća u Latinsku Ameriku posle rata ubrzao je ovakav trend), “nacionalna” privreda počela je da uvozi sve veće količine sirovina i kapitalnih dobara u vidu ulaganja u “nacionalnu” proizvodnju” (Frank, 2002: 101). Prelazak sa uvoza potrošne robe na strateški uvoz povećao je zavisnost Latinske Amerike¹³⁷. Međutim, za razliku od *etape klasične zavisnosti*, sada je bila prisutna *etapa nove zavisnosti*. Tokom ove faze “oblik razmene podrazumeva još veći strukturni raskorak i odnose veće zavisnosti: prvo,

¹³⁵ Peronizam kao pokret nije izražavao interese krupnog finansijskog kapitala, nego interese nacionalne buržoazije u razvoju, radničke klase i znatnog dela srednjih slojeva. Ali njegovu osnovu predstavljala je radnička klasa, gradski proletarijat kome je bilo priznato pravo političkog delovanja baš zato što je Peronu njegova podrška bila neophodna, razume se, u granicama ciljeva njegovog državnog kapitalizma (Redžepagić, 1967:90).

¹³⁶ Reč je o programu SAD-a za vreme Kenedija čiji je cilj bio da se pomoću privatnog kapitala realizuje društvena i privredna reforma u Latinskoj Americi (videti Vitale, 1983: 59).

¹³⁷ Ekonomska komisija za Latinsku Ameriku OUN (EKLA) zaključuje svoju analizu *Uspon i pad supstitucije uvoza* u Brazilu sledećom opaskom. “[...] može se zaključiti da procesa efektivne supstitucije nije ni bilo što se tiče kapitalnih dobara u celini” (EKLA, 1964: 38, nav. prema Frank, 2002: 101). “U razvijenim zemljama regiona, izgleda da mali koeficijent uvoza, pri čemu se uvoz sastoji uglavnom od neophodnih poluproizvoda i kapitalnih dobara, znači da eksterna ranjivost ovih zemalja nije nužno smanjena supstitucijom uvoza, ali da je uvoz promenio karakter posle završetka prve faze procesa. Zemlje su tada osetljive ne zato što zavise od znatnog obima ponude iz inostranstva, već zbog strateškog karaktera svog uvoza” (nav. prema Frank, 2002: 102).

utoliko što se radikalno menja struktura uvoza, dok struktura izvoza sirovina ostaje neizmenjena; drugo, što strukturu primarnog sektora ugrožava raspad klasičnog principa međunarodne podele rada, jer se industrijske nacije u metropolama pretvaraju u najveće izvoznike sirovina za svetsko tržište; i treće, što proces zavisne industrijalizacije iziskuje jednostran uvoz kapitalnih dobara, repromaterijala [...]” (Garsija, 1983: 194).

Strateška zavisnost zemalja Latinske Amerike postala je očigledna kada je došlo do pada cena sirovina posle Korejskog rata i iz toga proistekla nestašica deviza potrebnih za uvoz opreme za “nacionalnu” privredu u Latinskoj Americi (Frank, 2002: 102). Nakon kratkotrajnog oporavka u periodu od 1940. do 1955. godine velika potražnja za sirovinama i rast njihovih cena na svetskom tržištu doživeli su kraj. Za razliku od tridesetih godina, “posle 1955. godine nestašica deviza koja je onemogućavala uvoz većih razmera nije podstakla polusamostalni unutrašnji privredni razvoj”. Naprotiv, omela ga je (razvoj je počeo strateški da zavisi baš od tog uvoza), tako da je “morao biti pronađen alternativni ili supstitutivni izvor finansiranja trajnog privrednog razvoja”. “Stalni industrijski razvoj nije bio samo cilj “nacionalne razvojne politike”, već ekonomska nužnost za buržoaziju koja je sticala profit u industriji i politička nužnost koja će pomoći da se sačuva podrška srednjih slojeva koji su navikli na potrošnju pomenute robe” (Frank, 2002: 103). Jedina mogućnost (osim u Meksiku gde je razvoj turizma predstavljao novi izvor deviza) “za industrijsku buržoaziju i vladu bila je da učini ustupke proizvođačima i izvoznicima rudarskih i poljoprivrednih proizvoda dajući im sve moguće olakšice da 'zarade devize' koje su zemlji bile neophodne” (Frank, 2002:103). Kao što će takođe biti prikazano u delu o osnovnim karakteristikama peronističkog poretka, “ovo nameće politiku “stabilizacije” [...] koja je značila ponovljene devalvacije valute, pad realnih vrednosti nadnica kroz inflaciju, gušenje iz toga proisteklih narodnih zahteva i zastoj agrarne reforme [...]. Ukratko, na nacionalnom nivou bilo je nužno odustati od “populističke” politike davanja ekonomskih, političkih i socijalnih ustupaka određenim narodnim sektorima i zameniti je politikom “stabilizacije” buržoaskih poslovnih krugova (rudarstvo, poljoprivreda, pa i industrija), drugim rečima, velikim deviznim zaradama i niskim nadnicama” (Ibid).

Kada je o klasnom savezu reč, prethodna razmatranja pokazuju da je ovakav razvoj bio ograničen, pre svega iscrpljivanjem procesa supstitucije uvoza robe široke potrošnje i trajne robe. Ako se ovome dodaju dodatne protivrečnosti u smislu povećanog učešća zarada u nacionalnom dohotku, uz istovremeno odvijanje procesa ubrzanog formiranja kapitala, ali i pokušaji da se održe prihodi ostalih društvenih grupa, posebno grupacija povezanih sa agro-izvoznim sektorom, teškoće održivosti klasnog saveza postale su još izraženije (Cardoso and Faletto, 1979:137). Završetkom lake faze supstitucije uvoza i populističke podrške liberalnoj ekonomiji, recipročna veza je bila prekinuta. „Ranija šema političke podrške se raspala, a očigledna polarizacija oligarhije i popularnog sektora skrivana 'razvojnim savezom' zamenjena je novim tipom konfrontacije [...] (Ibid:137).

Kako bi se dodatno proverila prethodno izneta stanovišta o klasnoj osnovi peronizma, ovde će ukratko biti predstavljeni nalazi najvažnijih istraživanja društvene osnove peronizma. Još od vremena pojave peronizma traju rasprave o njegovoj društvenoj osnovi. Sa jedne strane, peronizam se posmatra kao pokret koji je predstavljao interese radničke klase¹³⁸, dok su, sa druge strane, prisutna tumačenja koja ovaj pokret vide kao višeklasni pokret, koji je predstavljao koaliciju klasnih interesa (Germani, 1955)¹³⁹. Istraživački nalazi klasne osnove izbornog ponašanja pokazali su da je zanimanje početkom 40-ih godina XX veka imalo slab uticaj na glasačko ponašanje (Tabela 4 u Prilogu), te da je ono postalo značajan faktor izbornog ponašanja nakon 1943. godine. Na osnovu analize rezultata kongresnih izbora u Buenos Ajresu 1946. godine utvrđena je jaka korelacija između zanimanja i izbornog ponašanja¹⁴⁰. Kao što možemo videti u Tabeli 5 u Prilogu, pripadnici radničke klase su

¹³⁸ Ovakva tumačenja peronizma zastupaju sledeći autori: Butler 1969; Canton, Jorrat, and Juarez; 1976; Huerta Palau 1963; Kirkpatrick 1971; Lipset 1981; Manzetti 1993; Ranis 1979; Smith 1969; Snow 1969, nav. prema Lupu and Stokes, 2009:58.

¹³⁹ Peronizam se takođe vidi i kao još jedan značajan sledbenik postojeće partije radničke klase, Socijalističke partije (Adelman 1992; Canton 1973; Canton and Jorrat 1996, 1998; Walter 1978, nav. prema Lupu and Stokes, 2009:58).

¹⁴⁰ Stanovište da je klasni položaj imao značajan uticaj na izbornu ponašanje podržava veliki broj autora (videti Snow1969; Kirkpatrick, 1971; Little, 1973; Canton and Jorrat, 1978, 1980; Jorrat, 1986, nav. prema Lupu and Stokes,

podržali Peronističku partiju, dok su kandidati Radikalne partije ostvarili najbolje rezultate u okruzima u kojima su većinu činili radnici uslužnih zanimanja, pripadnici slobodnih profesija, kao i preduzetnički sloj (opširnije u Snow, 1969: 164-165)¹⁴¹.

Da zaključimo, ograničene mogućnosti samostalnog razvoja industrijske buržoazije, koje su završile u populističkoj mobilizaciji, odnosno savezu radničke klase sa nacionalnom buržoazijom u borbi protiv agro-izvoznog sektora bile su određene specifičnim istorijskim okolnostima koje su u ovom tekstu ispitivane. U trenucima kada, usled strukturnih promena koje su usledile nakon Drugog svetskog rata, ali i ekonomske krize, analizirane društvene grupacije više nisu bile u stanju da zadrže privilegovan položaj, klasni savez je prestao da postoji.

4.3.3.3. Uloga sindikalnih organizacija u nastanku peronizma

Činiocima koji su omogućili pojavu peronizma treba dodati još jedan, čiji je značaj jednim delom već analiziran u kontekstu razmatranja uloge radničke klase. Reč je o sindikalnim organizacijama. U okviru diskusije o ulozi sindikata u nastanku peronizma iskristalisala su se dva stanovišta. U okviru prvog stanovišta, prilikom određenja peronizma daje se primat sindikalnom organizovanju. Nasuprot takvom izvođenju, nalaze se autori koji su zanemarivali ulogu sindikata, ističući značaj drugih činilaca. Minimizirajući ulogu sindikata u nastanku peronizma, kako ističu Murmis i Portanteiro „otklanja se najoštija specifikacija peronizma u odnosu na ostale populističke pokrete“ (Murmis y Portanteiro, 2012: 130). Ili, kako na drugom mestu navode isti autori: „Unutar tipologije nacionalno-populističkih pokreta, specifičnost peronizma je u tome što participacija radnika putem sindikalnih organizacija, bilo u njegovom usponu, strukturisanju ili padu, ima vlastitu težinu u odnosu na druge moguće oblike učestvovanja, što nije postignuto ni u jednom drugom savremenom nacionalističkom pokretu u Latinskoj Americi“ (Ibid:180).

Da bi se dobio širi uvid u značaj koji su sindikalne organizacije imale u nastanku peronizma, važno je ukazati na razvoj sindikalnih organizacija u periodu koji je prethodio pojavi peronizma. Prilikom razmatranja sindikalnog pokreta nakon 30-ih godina XX veka, treba imati na umu da je ekonomska kriza početkom 30-ih godina, praćena ogromnom nezaposlenošću stanovništva, dodatno oslabila radnički i sindikalni pokret. Jedan od sindikalnih vođa na sledeći način opisuje tu situaciju: “Sa nezaposlenošću radnika, koja je bila apsolutna u nekim slučajevima, delimična u drugim, sindikalni pokret koji je bio oslabljen unutrašnjim sukobima koji su se pogoršali u poslednjoj deceniji, izgubio je na značaju. Umanjen, učinio je iluzornom svaku aktivnost, i od 1930. do 1935. godine mali broj je bio u stanju da preduzme bilo kakvu akciju u odbrani svojih članova. Železnički radnici, čija je organizacija ostala netaknuta, morali su da prihvate značajno smanjenje radnog vremena, sa posledničnim smanjenjem zarada; industrijski radnici su izgubili mnoge prednosti koje su postigli u prethodnim godinama [...]“ (Marrota, 1961, nav. prema Murmis y Portanteiro, 2012: 140).

I dok je izgledalo da će ekonomski oporavak zemlje uz rast zaposlenosti sredinom 1930-ih godina ojačati sindikalni pokret, pred njim je ponovo iskrsla stara prepreka: represivna politika konzervativnog režima tokom razdoblja tzv. Ozloglašene decenije (*La Década Infame*) koje je trajalo od 1930. do 1943. godine (videti Robles, 2009). Politika represije prema radničkom i sindikalnom

2009). S druge strane, jedan broj autora ukazuje na negativnu vezu između učešća radničke klase i glasanja za peroniste (Mora y Araujo, 1975, nav. prema Lupu and Stokes, 2009: 73).

¹⁴¹ Može se takođe zapaziti da su industrijski radnici pružili značajnu podršku Peronističkoj partiji (unutar ove grupacije značajnu podršku su pružili radnici zaposleni u industriji mesa, koji prethodno nisu bili sindikalno organizovani). Jedno od sveobuhvatnijih istraživanja klasne osnove peronizma sproveo je Smith (Smith, 1972). Smith je analizirao povezanost različitih socio-ekonomskih faktora i izborne podrške Peronu u 365 okruga tokom izbora 1946. godine, za koje se navodi da su jedni od najslobodnijih izbora u istoriji zemlje, što predstavlja dobru osnovu za analizu društvene osnove peronizma (Smith, 1972: 56).

pokretu manifestovala se, između ostalog, u vidu zabrana pojedinih sindikalnih organizacija (npr. zabrana sindikalne organizacije FORA), kontrole postojećih sindikalnih organizacija, proganjanja i hapšenja političkih i sindikalnih lidera (uglavnom komunistički orijentisanih!) itd. U isto vreme, međutim, represivna politika konzervativne vlade dovela je do jačanja jedinstva sindikalnih organizacija. Godine 1930. osnovana je Generalna konfederacija rada, i to ujedinjenjem dva velika sindikalna pokreta, Sindikalne unije Argentine (*Unión Sindical Argentina* – USA) i Konfederacije rada Argentine (*Confederación Obrera Argentina* - COA). Osnivanje ovog sindikata označilo je novu fazu u razvoju radničkog pokreta u Argentini (Robles, 2009: 23; Luna, 2015: 290-291).

Od posebnog značaja za položaj radničke klase u ovom periodu bilo je donošenje *Zakona o socijalnom osiguranju* (br. 11,729) 1932. godine na osnovu kojeg je uspostavljen napredni sistem radnih odnosa, posebno za radnike u uslužnom sektoru¹⁴². Uticaj CGT-a na radnički pokret ogledao se i u osnivanju granskih sindikata (u građevinarstvu, trgovini, tekstilnoj industriji, železnici, telekomunikaciji, metalurgiji, javnom sektoru itd.). Na ovaj način došlo je do potpune promene slike sindikalnog pokreta u Argentini. U poređenju sa prethodnim periodom u kome je, kao što smo mogli da vidimo, sindikalni pokret karakterisala izražena fragmentacija, za ovaj period bio je karakterističan visok stepen jedinstva sindikalnog pokreta¹⁴³ (Robles, 2009: 23-24). I ne samo to: „Ako nešto karakteriše Generalnu konfederaciju rada (CGT) to je njihova sklonost ka pomirenju i saradnji sa vladom [...] mogli bismo reći da je CGT bliži filozofiji participacije nego konflikta” (nav. prema Robles, 2009: 23).

Međutim, kao ograničavajući činilac daljem razvoju sindikalnog pokreta pojavila se njihova ponovna razjedinjenost: 1935. godine došlo je do sukoba između sindikalističke i socijalističke struje, što je dovelo do podele unutar CGT-a i to na dva dela (CGT N°1 i CGT N°2). Pod kombinovanim pritiskom unutrašnje fragmentacije i spoljašnje represije, sindikati su ponovo ušli u period stagnacije. Kako bi se dodatno oslabio sindikalni pokret, u oktobru 1943. godine donet je vrlo restriktivan zakon kojim je regulisan rad sindikata. Sindikalni lideri su pružili snažan otpor donošenju ovog zakona, tako da je zakon suspendovan veoma brzo, ali se ova odluka nije poštovala: samo sindikati koji su bili zvanično priznati mogli su da predstavljaju radnike prilikom donošenja kolektivnih ugovora (Germani and Yujnovsky, 1973: 467, 470).

U pogledu analize uloge sindikata u nastanku peronizma, prisutna su suprotstavljena stanovišta. Sa jedne strane, nastoji se da se naglasi slabost sindikalnog pokreta u periodu koji je prethodio peronizmu i da se rast broja članova sindikata u trenutku konsolidovanja peronizma objasni brzim rastom novih sindikalnih organizacija koje su formirane pod okriljem države. „Masovna podrška populizmu bila je, otuda, funkcija nepostojanja (ili postojanja beznačajnih) prethodnih sindikalnih organizacija i brzog rasta nove radničke klase koja je sa svojim novim liderima i njihovim sindikalnim organizacijama, 'prelila' postojeće uske asocijativne okvire, i izrazila se putem drugih, kreiranih od strane države“ (nav. prema Murmis y Portantiero, 2012: 131). Autori Murmis i Portantiero ističu da su u pojavi peronizma značajno učešće imale stare sindikalne organizacije, što je posebno bilo vidljivo na primeru uloge *Generalne konfederacije rada* i novoformirane Radničke partije u čijem sastavu se našao veliki broj sindikalnih predstavnika. Isticanje značaja tradicionalnih sindikalnih organizacija u nastanku peronizma ne znači, međutim, potpuno zanemarivanje uloge radnika koji su se u skorije vreme uključili u industrijsku proizvodnju i sindikata do čijeg formiranja je došlo nakon 1943. godine (Murmis y Portantiero, 2012: 131).

Iskustvena evidencija o broju članova sindikalnih organizacija u Argentini pokazuje da se u pretperonističkom periodu, ukoliko izuzmemo 1941. godinu, broj članova sindikata nalazio u konstantnom porastu još od 1936. godine (Tabela 18). Rast sindikalnog članstva u posmatranom periodu može se objasniti pre svega opštim strukturalnim promenama u vidu porasta zaposlenosti u

¹⁴² Ovaj zakon je predstavljao preteču *Zakona o radu* 20,744, koji je usvojen 1974. godine. Uspeh ovog zakona promovisao je Ángela Borlenghi na čelo argentinskog radničkog pokreta. Od 1943. Borlenghi će imati središnju ulogu u usponu peronizma (Robles, 2009: 24).

¹⁴³ Ilustracije radi, dok su građevinski radnici u prethodnom periodu bili podeljeni u četrnaest različitih sindikata, sada je u ovoj grani delatnosti osnovan jedinstven sindikat (Robles, 2009: 23-24).

industriji, ali i veoma lošim uslovima života i rada radničke klase što je uslovalo njihovo protivljenje sistemu u vidu porasta sindikalnog članstva.

Tabela 18. Broj članova sindikata i stopa rasta, 1936-1941. godine

Godina	Broj članova	Stopa rasta
1936	369.969	100
1937	418.902	113,23
1939	436.609	118,01
1940	472.828	127,80
1941	441.412	119,31

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:133

U Argentini su pre Peronovog dolaska na vlast postojale četiri sindikalne organizacije: Nacionalna konfederacija rada (Confederación General del Trabajo - CGT) koja je, kao što smo upravo videli, bila podeljena na dva sindikata: CGTN¹ (sindikalistički) i CGT N² (socijalistički i komunistički). Pored ova dva, u isto vreme, bila su aktivna još dva sindikata, doduše sa slabim uticajem, i to anarhistički orijentisana *La Federacion Obrera Regional Argentina* (FORA) i sindikalistički orijentisan *La Union Sindical Argentina* (USA)¹⁴⁴ (Robles, 2009:26; Murmis y Portanteiro, 2012:143). Podaci koji se odnose na ukupan broj sindikalnih organizacija i članova sindikata u Argentini 1941. godine prikazani prema konfederacijama izgledaju ovako:

Tabela 19. Ukupan broj sindikata i članova sindikalnih konfederacija 1941. godine¹⁴⁵

CGT		USA		Face		Samostalni		Ukupno	
Sindikati	Članovi	Sindikati	Članovi	Sindikati	Članovi	Sindikati	Članovi	Sindikati	Članovi
217	320.681	31	14.543	25	13.550	83	82.638	356	441.412

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:133

Broj sindikata od 356, koji su obuhvatali 441412 članova nije zanemarljiv, posebno ukoliko se uporedi sa rastom sindikata koji je zabeležen u narednom periodu. Podaci koji se odnose na distribuciju članova prema granama delatnosti pokazuju da su 1941. godine od ukupnog broja članova, 144922 člana pripadala industrijskoj delatnosti, 154907 kopnenom, vazdušnom, morskom i rečnom saobraćaju, dok je 117709 članova pripadalo uslužnom sektoru¹⁴⁶. U okviru industrijskog sektora broj sindikata je bio 103, u uslugama 137, dok su u sektoru transporta i luka bila prisutna 44 sindikata (Murmis y Portanteiro, 2012: 134).

Međutim, uprkos povećanju broja članova, stepen sindikalnog organizovanja radničke klase bio je i dalje veoma nizak, pa se tako procenjuje da se 1941. godine udeo sindikalno organizovane radne snage kretao oko 11%, što se jednim delom može objasniti i razjedinjenošću sindikalnog pokreta (udeo sindikalno organizovanih radnika posebno je bio nizak u proizvodnim sektoru) (Germani and Yujnovsky, 1973:471). Sa druge strane, kada je reč o sindikalnoj organizovanosti industrijskih radnika krajem 30-ih godina prošlog veka (1939), procenjuje se da je manje od jedne trećine industrijskih radnika i oko 10% svih zaposlenih bilo organizovano (ogromna većina bila je skoncentrisana u Buenos Ajresu i Rosariju) (Murmis y Portanteiro, 2012: 134-135).

Ukoliko uporedimo podatke koji se odnose na broj članova sindikata prema granama delatnosti u 1941. i 1945. godini (Tabela 20), možemo videti da je zabeležen blagi porast u industrijskom sektoru, dok za sektor saobraćaja i uslužni sektor podaci ukazuju na pad u broju članova (u slučaju ostalih grana delatnosti beleži se značajan porast).

¹⁴⁴ Sindikat USA (La Unión Sindical Argentina) postepeno će izgubiti značaj i početkom 40-ih moći će da računa na samo 14000 članova, nasuprot 300000 članova koliko je imao CGT (Murmis y Portanteiro, 2012: 142).

¹⁴⁵ Ovo je poslednja godina pre pojave peronizma za koju su dostupni podaci.

¹⁴⁶ Izostavljene su primarne aktivnosti, slobodna zanimanja i dr. sa ukupno 29674 članova.

Tabela 20. Broj članova sindikata prema delatnostima 1941. i 1945. godine

Delatnost	1941	1945
Industrija	144,922	151,269
Transport	154,907	118,364
Servis	117,709	103,384
Ostalo	29,674	155,236

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:136

Podaci koji se odnose na broj sindikata prema granama delatnosti u periodu od 1941. do 1945. ukazuju da je u svim granama delatnosti zabeležen rast broja sindikata, s tim što je rast bio najizraženiji u industrijskom sektoru, koji je zamenio uslužni sektor u kome su sindikati bili najbrojniji početkom decenije (Tabela 21). Ovaj rast se može objasniti značajnim povećanjem sindikalne organizovanosti u hemijskoj industriji, grafičkoj, industriji papira itd. (Ibid: 137).

Tabela 21. Broj sindikata prema delatnostima 1941. i 1945. godine

Delatnost	1941	1945
Industrija	103	425
Transport	44	122
Servis	137	267

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012:137

Značajan rast broja sindikata i članova sindikalnih organizacija između 1941. i 1945. godine može se pripisati pozitivnom odnosu države prema sindikalnim organizacijama. Ovde je potrebno ukazati na nekoliko činjenica koje se odnose na Peronovu politiku prema sindikatima. Nakon državnog udara i preuzimanja Ministarstva rada 1943. godine, Peron je zatekao *Generalnu konfederaciju rada* (CGT) podeljenu na dve centrale, i pri tome je postao saveznik jedne od njih, dok je istovremeno podrivao drugu; 'proganjao' je komunističke i socijalističke lidere CGT-a, dok su antikomunisti i antisocijalisti imali prednost. Ono što je posebno uticalo na odnos sindikata i peronizma jeste to što je Peron (dok je bio na čelu Ministarstva rada) uspostavio sindikalne organizacije tamo gde ih nije bilo. „Mnogi ljudi koji su stigli u grad iz seoskih područja nisu bili svesni značaja sindikalnog udruživanja, koje je, sa druge strane, bilo dobro poznato radnicima komunističke, socijalističke i anarhističke tradicije“ (Luna, 2015:171)¹⁴⁷. Osim što je uspostavio nove sindikate, potisnuti sindikati CGT-a (pod kontrolom socijalista i komunista) u mnogim slučajevima su bili zamenjeni *paralelnim sindikatima*¹⁴⁸. U takvim okolnostima, sindikalni pokret je ubrzo postao jedno od Peronovih najmoćnijih oružja, dok je ova godina (1943) označila novu etapu u odnosima između države i sindikalnih organizacija (Luna, 2015: 171, 290-291)¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Na primer, radnici u šećerana u Tukumánu (ili u velikim gradovima gde nije bilo sindikata) nisu znali šta predstavlja sindikalna aktivnost. Peron je u Ministarstvu sastavljao za njih statute, organizovao mitinge itd. čime je uspeo da pridobije njihovu podršku (Luna, 2015: 171).

¹⁴⁸ Tako su tokom peronističkog razdoblja postojale tri vrste sindikalnih organizacija; *stari sindikati*, *novi sindikati* i *paralelni sindikati*. *Starim sindikatima* su pripadali tradicionalni sindikati, kao što su Union Ferroviaria, La Fraternidad, Gráficos, Trabajadores del Estado, koji su osnovani pre 30-ih godina prošlog veka. U okviru tradicionalnih sindikata bili su okupljeni radnici uslužnih delatnosti. Na početku peronizma tradicionalni sindikati su kontrolisali Generalnu konfederaciju rada i manje sindikalne federacije, kao što je USA. U grupi *novih sindikata* nalazili su se sindikati koji su osnovani nakon 1943. godine; oni su predstavljali nove grane delatnosti ili one delatnosti koje ranije nisu bile obuhvaćene sindikalnim delovanjem, poput hemijske industrije, elektrotehničke industrije, duvanske industrije itd. (novi sindikati su često bili samo nešto više od organizacija na papiru). S obzirom na vreme osnivanja, *paralelni sindikati* su takođe bili novi, ali su osnovani kako bi se zamenili oni sindikati koji nisu bili pravno priznati ili su se protivili Peronovoj politici (najpoznatiji primeri bili su tekstilni i metalurški sindikati) (Murmis y Portanteiro, 2012:180-182; Germani and Yujnovsky, 1973: 452).

¹⁴⁹ Videti takođe Doyon, 1975.

Ukratko, kada je reč o karakteristikama sindikalnog pokreta u Argentini, rezultati mnogobrojnih analiza se slažu u oceni da 1943. godina označava prelomnu tačku u sindikalnom organizovanju radničke klase; reč je o završetku tradicionalne faze sindikalizma u kojoj članstvo u sindikatima nije bilo posebno zastupljeno i nastanku masovnog sindikalnog pokreta koji se razvijao pod okriljem same države (prema Murmis y Portantiero, 2012: 135-138)¹⁵⁰.

Sindikalne organizacije zajedno sa Peronom pružile su snažan otpor politici Konzervativne partije. Poslodavci su zahtevali ukidanje *Zakona o radu*, što je dovelo do reakcije Generalne konfederacije rada koja je 12. juna 1945. godine pozvala na masovno okupljanje pod sloganom „protiv kapitalističke reakcije”. “Tokom svečanosti, socijalista José Domenech, generalni sekretar CGT-a predložio je pružanje podrške Peronu, pod sloganom koji će ući u istoriju, “Perón je prvi radnik!”. Na kraju je masa radnika skandirala Peronovo ime i predložila ga za predsedničkog kandidata. Félix Luna navodi kako je tada rođen peronizam” (Robles, 2009: 28)¹⁵¹.

Međutim, bez obzira na pomenute promene u odnosima između države i sindikata, sindikalni pokret je i tokom peronizma karakterisala fragmentacija – ovoga puta osnov fragmentacije predstavljao je odnos sindikalnih organizacija prema Peronu¹⁵². [...] Sindikalne vođe su usvojile širok spektar različitih stavova: od utvrđene nezakonite opozicije do potpune saradnje“ (Germani and Yujnovsky, 1973: 485)¹⁵³.

Sumirajući politički uticaj sindikalizma, Germani i Yujnovsky ističu „U svakom slučaju, njegov politički uticaj na mase bio je veoma mali; nikakav ili veoma slab na ulici, mali u političkim akcijama. Ova politička uloga mogla se zaista ostvariti nakon 17. oktobra, koncentrišući se uglavnom na organizaciju Radničke partije koja je predstavljala pravnu strukturu Peronovoj kandidaturi. Njegova težina kao efikasnog mobilizatora masa bila je mala ili nikakva, kao što se pokazalo nakon prinudnog raspuštanja Laburističke partije“ (Ibid:485-486)¹⁵⁴.

Prethodni uvidi o ulozi radničke klase i sindikata u nastanku peronizma vode do sledećeg pokušaja sistematizacije. Uloga sindikata u posredovanju učešća radnika u nastanku peronizma zavisila je od značaja koji su oni imali za same radnike. S jedne strane, radnici s uspešnim iskustvom autonomne sindikalne borbe na odnose sa političkom elitom gledali su kao na način pomoću koga bi mogli biti zadovoljeni njihovi stari zahtevi. Međutim, s druge strane, nailazimo na radnike sa zahtevima proizašlim iz iskustva industrijskog rada, koji nisu bili zadovoljeni aktivnostima sindikata i tradicionalnih levih stranaka u prethodnom periodu, što je verovatno umanjilo mogućnost sindikalnog posredovanja, tako da su radnici samostalno istupili sa vlastitim zahtevima, što je u krajnjoj liniji dovelo do toga da su oni u znatno većoj meri zavisili od odluka političke elite. „Zaista, u meri u kojoj je učestvovanje radnika u populizmu snažno posredovano kanalima sindikalne organizacije [...] ali koja se percipira kao stranac, mogućnost autonomne orijentacije je veća. Ako posrednička uloga nije prepoznata od strane radnika, bilo zbog nedostatka iskustva u tom smeru ili zbog neuspelog iskustva, to je veća verovatnoća podređivanja interesa elementima izvan klase“ (Murmis y Portantiero, 2012:183).

¹⁵⁰ Procenjuje se da je CGT 1947. godine okupio 1500000 članova, dostigavši 1951. godine čak 3 miliona (nav. prema Murmis y Portantiero, 2012: 135).

¹⁵¹ Prilikom analize uloge sindikata u nastanku peronizma, važno je ukazati na područja u okviru kojih je delovanje posmatranih sindikalnih organizacija bilo manje ili više zastupljeno. Na nivou formalne artikulacije saveza između političke elite i radničke klase značajnu ulogu su imali stari sindikati i tradicionalni sindikalni lideri, pod čijom su se kontrolom nalazili najvažniji sindikati. Sa druge strane, u uličnim aktivnostima koje su bile ključne u strukturiranju peronizma, poput 17. oktobra 1945. godine važnu ulogu su odigrali novi i paralelni sindikati (Murmis y Portantiero, 2012: 182).

¹⁵² Dok je vojska brzo potisnula CGT pod kontrolom socijalista i komunista, zamenjujući ih u mnogim slučajevima paralelnim sindikatima koji su bili naklonjeni Peronu, opozicija režimu je nastavljena u okviru CGT N°2 (Germani and Yujnovsky, 1973: 475-476).

¹⁵³ Pre oktobarskih događaja samo mali broj lidera starih sindikalnih organizacija od kojih su mnogi pripadali *sindikalnoj frakciji* (koja je bila suprotstavljena socijalistima i komunistima) imao je pozitivan stav prema Peronovom režimu (Germani and Yujnovsky, 1973: 475-476, 486).

¹⁵⁴ Peronistički sindikati predstavljali su samo pravni okvir za sprovođenje kolektivnih ugovora (Germani and Yujnovsky, 1973:474).

Sumirajući dosadašnje izlaganje, može se reći da je sindikalna organizovanost radničke klase upravo bila *differentia specifica* peronizma u odnosu na ostale latinoameričke populističke pokrete (na primer, u Meksiku, Peruu, Brazilu i Urugvaju) u kojima radnički i sindikalni pokret nisu uspeli da dostignu ovaj stepen razvoja. Dok je u drugim zemljama (pre svega u Brazilu) učešće radnika u populističkom pokretu prvenstveno bilo posredovano državom koja je kontrolisala mobilizaciju radnika i organizovala sindikate (koji su funkcionisali kao njeni puki privesci), u slučaju peronizma, uloga i značaj sindikata bili su potpuno drugačiji: sindikati su predstavljali institucionalni mehanizam posredovanja između radnika i države (Murmis y Portantiero, 2012: 170).

4.3.4. Osnovne karakteristike peronističkog pokreta

U prethodnom delu posebna pažnja bila je posvećena kako strukturalnim pretpostavkama formiranja peronizma, tako i samim akterima (u tom smislu je analiza radničke klase i buržoazije bila predmet posebne analize). hb Razmatrajući osnovni predmet rada (pretpostavke konstituisanja kolektivnog delanja radničke klase u obliku radničkog samoupravljanja), ono što sada preostaje jeste da se ukaže na položaj radničke klase tokom peronizma, s obzirom na to da su upravo tokom ovog perioda osigurane ključne pretpostavke za celovitije konstituisanje radničke klase, ali i za oblikovanje delatnog potencijala ove društvene grupe. Argentinsko društvo tokom ovog perioda karakterisalo je nekoliko osobenosti koje su bile ključne za oblikovanje delatnog potencijala radničke klase, a one su poticale iz posebnih uslova transformacije argentinskog društva (nagli industrijski razvoj usmeren na unutrašnje tržište, ogroman priliv evropskih doseljenika, ali i unutrašnjih migranata itd.).

U nastavku rada biće analizirane karakteristike peronizma u okviru tri podsistema: političkom, ekonomskom i društvenom. Iako je nemoguće jasno razdvojiti ova tri aspekta peronizma, predloženi način analize se nameće kao najpogodniji za istraživanje ovako složenog fenomena. Bez obzira na to što se i ovde nastoji da se sadržaj razmatra na analitičkoj osnovi, na pojedinim mestima je zbog potpunijeg razumevanja analiziranog problema neophodno ukazati i na istorijski tok zbivanja.

Politički podsistem

Tokom prvog mandata Peron je bio predsednik Republike Argentine od 4. juna 1946. do 4. juna 1952. godine¹⁵⁵. Zahvaljujući ustavnoj reformi iz 1949. godine, 4. juna 1952. godine Peron je po drugi put preuzeo mandat¹⁵⁶, međutim usled vojnog udara 1955. godine nije ostao na vlasti do kraja mandata (videti Luna, 2015: 182, 187). Pre nego što je zvanično preuzeo vlast 1946. godine, Peron je odlučio da raspusti sve političke snage koje su mu na izborima dale podršku, tako da je, kao što smo prethodno mogli da vidimo, sa političke scene nestala argentinska Radnička partija (Robles, 2009:28; Lupu and Stokes, 2009), čime se pokazuje da je “tokom ovog perioda podrška masa bila upućena lideru, a ne samoj organizaciji“ (Germani and Yujnovsky, 1973: 483)¹⁵⁷.

Nakon raspuštanja koalicije koja mu je pružila podršku na izborima, osnovana je politička partija koja je na početku nosila naziv *Jedina partija nacionalne revolucije* (*Partido Unico de la Revolucion Nacional*), da bi na kraju postala poznata pod nazivom *Peronistička partija* (*Partido Peronista*) (Luna, 2015: 182). Kada je reč o formalnoj strukturi peronizma, zvaničan peronistički pokret (*Movimiento Peronista*) činili su Muška peronistička partija (*Partido Peronista Masculino*), Ženska peronistička partija (*Partido Peronista Femenimo*)¹⁵⁸ i Generalna konfederacija rada

¹⁵⁵ Na izborima 1946. godine Peron je, uprkos tesnoj pobedi, dobio gotovo jednoglasnu podršku u Senatu, dve trećine poslanika u Predstavničkom domu i sve vlade u provincijama (osim u Korijentesu) (Luna, 2015:182).

¹⁵⁶ Na osnovu Ustava iz 1853. godine nije postojala mogućnost neposrednog reizbora predsednika, tako da su 1949. godine donete određene izmene koje su omogućile neograničen izbor predsednika (Luna, 2015: 187).

¹⁵⁷ Imajući na umu podršku koju su radnici pružili Peronu, ali i slab uticaj koji je ostvarila Radnička partija, jasno je zašto se o peronizmu može govoriti kao o masovnom pokretu, odnosno kao o izrazu društvene mobilizacije (videti Germani and Yujnovsky, 1973:479-480).

¹⁵⁸ Od posebnog značaja je to što su tokom peronizma žene stekle pravo glasa.

(*Confederacion General del Trabajo* - CGT) koja je, da podsetimo, predstavljala glavnu sindikalnu organizaciju. U pogledu uticaja prethodnih segmenata peronističkog pokreta, treba reći da Peronistička stranka nije imala veliki uticaj i korišćena je samo za mobilizaciju glasača pred izbore, ali i za širenje peronističke doktrine (Kos-Stanišić, 2014: 37; videti Luna, 2015: 185). Posebno mesto u peronističkom pokretu pripadalo je Ženskoj Peronističkoj partiji i Evi Peron (*Eva Duarte de Perón*) koja je predvodila partiju. Ono što je posebno doprinelo njenom uticaju jeste osnivanje brojnih humanitarnih fondacija (koje su nosile ime Eve Peron) u okviru neformalnog Ministarstva za socijalna pitanja (Luna, 2015: 185)¹⁵⁹.

Kada je reč o delovanju opozicionih političkih partija, najpre treba reći da su njih činile tradicionalne političke partije koje su bile poražene na izborima koji su održani 1946. godine. Jedina politička partija koja je na tim izborima dobila malu podršku i na taj način dospela na čelo opozicije bila je Radikalna partija (Luna, 2015: 188)¹⁶⁰. U poređenju sa Radikalnom partijom, Konzervativna partija je osvojila veoma mali broj glasova, Socijalistička partija nije imala nijednog poslanika u Predsedničkom domu (po prvi put još od *Zakona Saens Penja*, odnosno prvi put u poslednjih četrdeset godina)¹⁶¹, dok je Komunistička partija zabranjena. Odnos prema opozicionim partijama Feliks Luna opisuje na sledeći način: „Političke partije su vodile aktivan život, ali pod stalnim pritiskom, život pun pretnji i opasnosti. Predizborne kampanje uopšte nisu bile lake. Nije bilo pristupa radio-stanicama. Postojala su samo dva značajna nezavisna dnevna lista, *La Nación* i *La Prensa* [...] Tokom Peronove vladavine nije postojalo ništa što je ličilo na toleranciju i pluralizam [...] argentinska politika bila je vrlo primitivna, gruba i sklona zastrašivanju, te opozicija nije mogla imati lojalan stav prema vladi“ (Ibid: 184).

Sa stanovišta analize promena koje su usledile nakon Peronovog preuzimanja vlasti, od naročitog su značaja promene unutar ekonomskog podsistema. Ukratko rečeno, kao što smo mogli prethodno da vidimo, ekonomski podsistem su karakterisale izrazito snažne etatizacijske tendencije, posebno od 1945. godine, kada je ekonomska politika zemlje bila dominantno orijentisana na domaće tržište, i to u okolnostima izraženih carinskih ograničenja slobodnoj trgovini. Međutim, kako bi se potpunije razumela ekonomska kretanja tokom ovog perioda, potrebno je imati na umu ideološko utemeljenje peronizma.

Ideološko određenje peronizma

Veoma je teško naći i ponuditi opšteprihvaćeno ideološko određenje peronizma, što veoma dobro ukazuje Torcuato Di Tella (Torcuato S. Di Tella) kada navodi da je “kamenolom peronističkih verovanja dovoljno bogat da se iz njega mogu izvući elementi od kojih se praktično može sazidati bilo koja druga ideologija” (Di Tella, 1998:218, nav. prema Krstić, 2014: 144). U okviru mnogobrojnih diskusija o karakteru peronizma posebno su se iskristalisale sledeće dve grupe stanovišta: prvu grupu čine ona tumačenja koja o peronizmu govore kao o populizmu tipičnom za zemlje Trećeg sveta, dok drugu grupu čine tumačenja koja peronizam poistovećuju sa fašizmom.

U okviru klasifikacije populizma na agrarni i politički, koju nudi Margaret Kanovan (Margaret Canovan), peronizam se svrstava u politički populizam, i to kao oblik populističke ili despotske diktature (nav. prema Krstić, 2014: 138). Ideologija peronističkog pokreta nije bila jasno definisana i razvijala se u skladu sa političkom i ekonomskom stvarnošću (što će se najbolje videti na primeru odnosa prema razvijenim zemljama). Jedna od ključnih komponenti „šarolikog peronističkog ideološkog korpusa je pragmatični radnički reformizam kombinovan sa latinoameričkom varijantom

¹⁵⁹ Eva Peron je bila čvrsto povezana sa sindikatima i bila je prepoznata kao glas *descamisadosa* i radnika (Robles, 2009: 28).

¹⁶⁰ Kada je reč o društvenoj osnovi Radikalne stranke, dok je u pred-peronističkom razdoblju ova stranka zastupala interese različitih društvenih grupa, ona je tokom peronizma predstavljala interese pripadnika srednje i više klase (Lupu and Stokes, 2009: 73).

¹⁶¹ Prema Robertu Aleksanderu „čak i u Buenos Airesu, koji je bio pretežno radikalni i socijalistički, peronizam je pobedio sa 250000 glasova, radikali su bili drugi sa 150000, a socijalisti treći sa nešto preko 100000 glasova” (Aleksander, 1951: 51, nav. prema Lipset, 1969: 211). Na ovim izborima granice klasnih podela bile su najizraženije.

populizma koju karakteriše dominantni *kaudiljo*“ (nav. prema Krstić, 2014: 144-145). Ideološka osnova peronizma bila je poznata kao hustinjizam (*justicialismo*). Ukratko, u cilju razvijanja „na sopstvenim snagama i odupiranja velikim svetskim silama, ideologija peronističkog režima bila je neprijateljski orijentisana, kako prema socijalizmu, tako i prema liberalizmu“ (Zanatta, 2014: 285)¹⁶².

Nasuprot ovakvim izvođenjima, stoje potpuno oprečna shvatanja o peronizmu, koja istrajavaju na isticanju da se radi o južnoameričkoj verziji naci-fašizma. Među autorima koji su skloni da o peronizmu govore na ovaj način nalazi se Karlos Fajt (Carlos Fayet) koji je među prvima ponudio argumentaciju stanovišta da peronizam predstavlja argentinsku verziju italijanskog fašizma (nav. prema Krstić, 2014: 147). Takođe, Lipset je okarakterisao peronizam kao jedinstven oblik fašizma, odnosno kao fašizam niže klase, pre svega zbog podrške koju su radnička klasa (ali i seosko stanovništvo) pružili ovom pokretu. S obzirom na preovlađujuću nacionalističku orijentaciju i glorifikaciju vojske, Lipset smatra da je peronizam imao određene sličnosti sa desničarskim i centrističkim autoritarizmom. Međutim, imajući u vidu pozitivan odnos peronizma prema radničkoj klasi i sindikatima, Lipset ipak priznaje da se peronizam razlikuje od ostalih pokreta (Lipset, 1969: 211).

Ovakva tumačenja su, očekivano, bila predmet brojnih kritika. Bez obzira na to što je Peron pronašao uzor u fašističkom modelu, peronizam se ne može okarakterisati kao fašizam. Kako Ranan Rein (Raanan Rein) ističe, za razliku od fašističkih pokreta, peronizam je imao snažnu podršku radničke klase¹⁶³. Postojale su još neke odrednice koje su bile karakteristične za fašizam, ali ne i za peronizam. Na primer, dok su imperijalističke aspiracije umnogome obeležile fašističke režime u Evropi, u Argentini to nije bio slučaj; takođe, u peronizmu nije bila prisutna dominantna uloga muškarca (setimo se značaja Eve Peron i činjenice da su žene dobile pravo glasa upravo tokom peronističke vlasti). U skladu sa tim, Alister Henesi (Alistair Hennessy) je zaključio da se previše činilaca „snažno zalagalo“ protiv peronizma, te da je prihvatanje fašizma bilo ograničeno, uprkos naporima evropskih fašista da podrže manjine koje su zastupale fašističke ideje u zemljama Latinske Amerike, naročito u Argentini (nav. prema Krstić, 2014: 147).

¹⁶² Godine 1949. Peron je lansirao tzv. „Treći put“ odnosno „Trecu poziciju“, ističući da Argentina nije ni za Sovjetski Savez, niti za SAD (Luna, 2015: 188). O putu kojim Argentina treba da ide Peron je govorio sledeće: „Mi imamo trecu poziciju, u kojoj ne želimo da pojedinci budu eksploatisani u ime kapitala ili države. Mi želimo da se brinemo o pojedincima...nećemo da budu instrument koji služi apetitima kapitala i države“ (nav. prema Krstić, 2014: 146). Osnovni principi peronizma bili su predstavljeni u nekoliko dokumenata, kao što su dva Petogodišnja plana, ustavne reforme iz 1949. godine ili, pak, „Dvadeset istina peronizma“. Objasnjavajući šta je to peronizam, Peron je u jednom od svojih govora rekao: „Peronizam je humanizam u akciji; peronizam je nova politička doktrina koja odbacuje sve bolesti politike prošlih vremena; u socijalnoj sferi, to je teorija koja ustanovljava jednakost među ljudima, koja im omogućuje jednake prilike i osigurava im takvu budućnost u ovoj zemlji da neće biti onih kojima nedostaje sredstava za život, iako će za tako nešto možda biti potrebno da se onima koji se rasipaju svojom imovinom onemoguću takvo ponašanje zarad onih koji nemaju ništa [...] To je peronizam! Peronizam nije naučen, niti se o njemu priča, peronizam se oseća ili se sa njim ne usaglašava. Peronizam je više pitanje srca nego pitanje glave“ (govor Perona 20. avgusta 1948.) (nav. prema Krstić, 2014: 144-145).

¹⁶³ Ovaj pokret, čija je ideologija često opisivana kao fašistička, kao što smo videli, dobio je ogromnu podršku industrijskih radnika, što nije u skladu sa klasičnim modelom mobilizacije radničke klase (prema klasičnom modelu radnička klasa bi trebalo da pruži podršku levičarskim pokretima itd.). Na taj način, podrška koju su radnici u zavisnim i perifernim zemljama pružili populističkim pokretima predstavlja odstupanje od postavki 'klasičnog modela' (Murmis y Portanteiro, 2012: 113). „Autoritarnost latinoameričkih populističkih pokreta, odnosno peronizma i vargizma, bila je funkcija nagle industrijalizacije ovih zemalja koja se odvijala nakon 1930. godine, dok su pripadnici radničke klase bili relativno slabo organizovani u sindikate i partije, a među seoskim stanovništvom i dalje su se mogli naći džepovi tradicionalnog konzervativizma [...] U meri u kojoj postoji društvena osnova za ekstremističke politike u ovoj fazi ekonomskog razvoja, ona se ne nalazi u srednjoj klasi, već u radničkoj klasi, koja je i dalje neorganizovana i trpi tenzije svojstvene brzom industrijalizaciji“ (Lipset, 1964, nav. prema Murmis y Portanteiro, 2012: 115).

Ono što je posebno doprinelo osobenostima ekonomskog podsistema tokom peronističkog perioda bila je promena uloge države. Rečju, umesto dotadašnje arbitrarne uloge države u ekonomiji, koja je bila karakteristična za vladu Konzervativne partije tokom tridesetih godina¹⁶⁴, uspostavljena je dominantna regulaciona uloga države.

Osnovne postavke ekonomske politike uključivale su podsticanje razvoja 'postojećih industrija' koje su koristile domaće ili delimično uvezene sirovine (poput tekstilne, hemijske, industrije papira i sl.), kao i 'novih industrija' usmerenih na domaće tržište (Belini, 2012: 302). Međutim, industrijska politika tokom peronizma razlikovala se od postavljenih ciljeva. Godine 1946. došlo je do raspuštanja Korporacije za promociju razmene - CPI (Corporación para la Promoción del Intercambio) i osnivanja Instituta za unapređenje međunarodne razmene (El Instituto Argentino de Promoción del Intercambio - IAPI) koji je imao centralnu ulogu u peronističkoj ekonomskoj politici, posebno u poljoprivrednom sektoru. Država je uz pomoć instituta IAPI i politike otkupa poljoprivrednih proizvoda uspostavila monopol nad izvozom poljoprivrednih proizvoda, kupovinom proizvoda na domaćem tržištu i njihovom prodajom na međunarodnom tržištu, čime je 'prekinuta veza' između cena na domaćem i svetskom tržištu. Državni monopol u poljoprivrednom sektoru omogućio je nagomilavanje prihoda koji su doveli do rasta zarada, uz održavanje cena potrošačke robe na niskom nivou. Tako su prihodi ostvareni na ovaj način bili namenjeni finansiranju javne potrošnje i podsticanju industrijske proizvodnje (Luna, 2015: 176-177; Belini, 2012: 303, 309).

Dalje, uvođenje peronističke politike praćeno je nacionalizacijom velikog broja usluga i sektora koji su do tada bili u rukama stranih zemalja ili kompanija. Usledila je nacionalizacija Centralne banke, bankarskih depozita i spoljne trgovine. Država je do kraja 1950-ih godina preuzela kontrolu nad celokupnim železničkim saobraćajem koji je pretežno bio u rukama engleskih kompanija (ovaj postupak je okončan 1948. godine i nastavljen je kupovinom manje značajnih železnica u vlasništvu francuskih kompanija). Značajna je potom kontrola države nad snabdevanjem gorivom, otkupljivanjem firme u britanskom vlasništvu *Compania Primitiva de Gas*, kao i kontrola nad distribucijom energije u celoj zemlji i to kupovinom elektrana u unutrašnjosti. Država je kontrolisala i veliki broj drugih sektora, poput rečnog i vazdušnog transporta, spoljne trgovine itd. (Luna, 2015: 176-177). Takođe, za ovaj period je bilo karakteristično osnivanje mnogobrojnih državnih preduzeća, kao što su YPF (naftna kompanija), SOMISA i Altos Hornos Zapla (čeličana), Petroquímica General Mosconi (petrohemija) i velikog broja preduzeća u oblasti energetike, transportnog i telekomunikacionog sektora (López, 2006:133). Državni uticaj na ekonomsku politiku zemlje, Felix Luna opisuje na sledeći način: „Država je tada bila toliko moćna da nećemo preterati ako Peronovoj politici prilepimo etiketu potpunog etatizma“ (Luna, 2015: 178).

Pomenute karakteristike ekonomske politike mogu se objasniti istorijskim okolnostima u tom periodu. Podsetimo se da se Argentina nalazila u vrlo povoljnom položaju u ovom periodu, budući da je predstavljala značajnog snabdevača sirovinama (pre svega žitaricama i uljaricama) zemalja u kojima je nakon završetka Drugog svetskog rata započeo proces izgradnje. Njeni proizvodi su bili od presudnog značaja za Evropu, ali i za SAD, bez obzira na nesuglasice sa prethodnim vladama (Luna, 2015: 176)¹⁶⁵.

Prethodno opisan način regulisanja ekonomskih aktivnosti u okolnostima nastupajuće liberalizacije međunarodne ekonomije naišao je na značajna ograničenja. U takvim okolnostima Argentina je imala sve veće teškoće da održi svoju ekonomsku politiku. „Dani intervencionizma, etatizma, autarkizma i nacionalizma bili su odbrojani, sem ukoliko bi se ostvarile dve Peronove prognoze“ (izbijanje Trećeg svetskog rata i jačanje argentinske buržoazije). Kada je reč o drugoj

¹⁶⁴ I tokom intervencionističke politike konzervativne vlade tokom 30-ih godina, vlada je uglavnom imala drugorazrednu ulogu. Država u tom periodu nije kontrolisala nijedan važniji sektor javnih usluga, osim malog dela železnice (Luna, 2015:177).

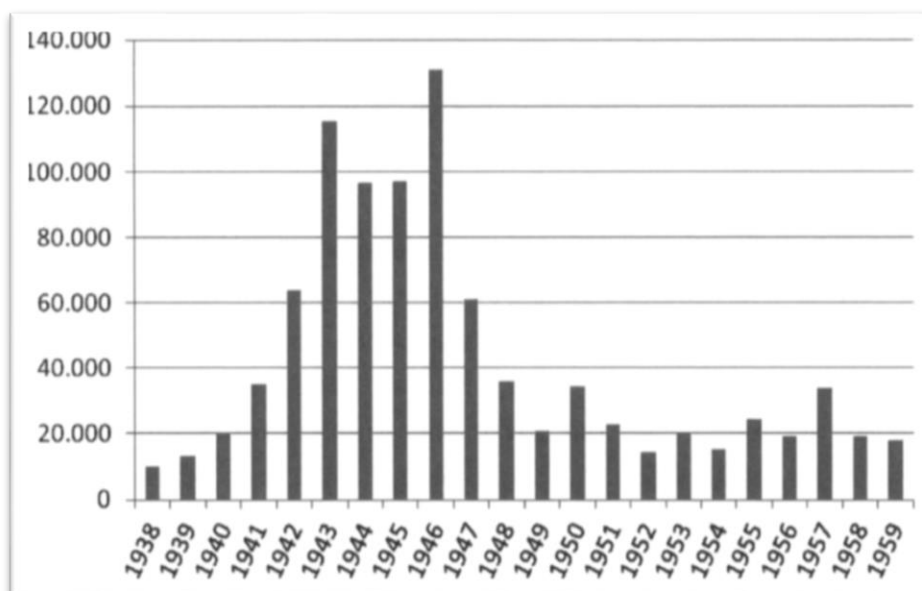
¹⁶⁵ Peronova politika može se objasniti ne samo povoljnim položajem u kome se nalazila Argentina u posleratnom periodu, već i time što je u većini vodećih država u tom periodu bila popularna ideja državnog intervencionizma (Luna, 2015: 180-181).

prognozi, Peron je predviđao uspon argentinske buržoazije, koja bi dovela do razvoja novih vrsta industrije i uspostavljanja proizvodnje koja ne bi imala potrebu za državnom pomoći ili zaštitom (Luna, 2015: 179). Ukratko „To stanje opšteg zadovoljstva, koje je 1946. navelo Perona da kaže da kroz Centralnu banku ne može da se prođe od gomile zlata, tokom 1951. ili 1952. postalo je zabrinjavajuće. Argentinski pezoz, koji je 1946. porastao za 130 procenata zahvaljujući stranoj valuti i zlatu, 1952. pao je na svega 15 procenata svoje prvobitne vrednosti [...]” (Ibid:180).

Pođimo redom. Tokom prvih godina peronističke vlasti, izvoz industrijskih proizvoda, suprotno očekivanjima, naglo je opao, predstavljajući beznačajan procenat spoljnotrgovinske razmene. Uspostavljanjem izvoznih kvota i eliminisanjem povoljnih deviznih kurseva ograničen je izvoz retkih proizvoda, čime su tekstilna industrija i industrija obuće bile najviše pogođene (cilj uvođenja ovih mera bila je efikasnija kontrola cena, što je uz povećanje zarada trebalo da dovede do poboljšanja položaja radnika, o čemu će biti reči uskoro). Pad izvoza industrijskih proizvoda gotovo da nije doveo ni do kakve kritike unutar industrijskog sektora. Zapravo, radilo se o tome da se većina industrijalaca 'plašila' suočavanja sa stranom konkurencijom, pa su otuda bili više zainteresovani za zaštitne mere na domaćem tržištu (poput bankarskih zajmova i sl.) nego za ukidanje mnogobrojnih ograničenja. Peronistička vlada je na zahteve industrijskog sektora odgovorila odobravanjem kredita i deviznih kurseva koji su pogodovali uvozu sirovina i opreme. Međutim, iako je Kongres usvojio reformu carinskog sistema, tarifna zaštita nije povećana sve do 1950. godine. Tako je između 1946. i 1949. godine industrijski sektor morao da se suoči sa konkurencijom iz uvoza (Belini, 2012: 304).

Grafikon 3 pokazuje kretanje industrijskog izvoza u posleratnom periodu. Nakon što je 1946. godine izvoz dostigao novi rekord, usledio je značajan pad. Do 1948. godine izvoz industrijskih proizvoda predstavljao je svega 2,2% ukupne vrednosti argentinskog izvoza, što je slično iznosu koji je ostvaren u predratnom periodu. Početkom 1950-ih godina Korejski rat je doveo do oporavka izvoza, prodajom tekstilnih proizvoda, ali je izvoz ubrzo zabeležio ponovni pad, ostajući na niskom nivou do kraja 1960-ih godina (Belini, 2012:308)¹⁶⁶.

¹⁶⁶ Pad izvoza industrijskih proizvoda rezultat je uticaja niza faktora koji su imali različitu težinu u dva različita perioda (razdvojena krizom 1949. godine). U posleratnim godinama do pada izvoza je došlo zbog obnavljanja konkurencije iz industrijalizovanih zemalja, ali i kao reakcija na anti-inflatorne mere koje su bile usmerene na zadovoljavanje domaće potražnje utvrđivanjem maksimalnih cena, obaveznih dozvola, kvota itd. Politika kontrole izvoza uvedena je 1942. godine, s tim da je postala posebno značajna za vreme Peronove vlade. Na pad izvoza nakon 1949. godine uticali su aprecijacija deviznog kursa, tehnološka zastarelost argentinske industrije i povećani troškovi proizvodnje (Belini, 2012: 308-309).

Grafikon 3. Izvoz industrijskih proizvoda, 1938-59. (u milionima dolara)¹⁶⁷

Tako su se u pogledu daljih ekonomskih kretanja u Argentini već početkom 50-ih godina XX veka pojavili prvi znaci ekonomske krize, iako efekti krize nisu bili odmah vidljivi. „Plate su rasle brže nego ikada: oko 1950. prosečni građevinski radnik zarađivao je dvadeset procenata više nego 1943. godine, a višak zarade je usmeravao na kupovinu odeće i hrane, kao i na provod“ (Luna, 2015: 181). Međutim, ubrzo se pokazalo da su izdaci potrebni za izdržavanje subvencionisane i zaštićene industrijske proizvodnje bili veoma veliki. Uz to, postojao je veliki nedostatak goriva pošto YPF, državna naftna kompanija, kao ni privatna naftna preduzeća nisu povećali proizvodnju u tom periodu. I u poljoprivrednom sektoru su bili vidljivi efekti krize - sušne godine 1950. i 1951. imale su značajne posledice na izvoz žita, a oporezivanje poljoprivrednika do krajnjih granica nije pomoglo. Takođe, nedostatak deviza otežavao je modernizaciju poljoprivredne mehanizacije, što je imalo negativne posledice na proizvodnju (Luna, 2015: 181-182). Potpuni nestanak deviza i teškoće sa uvozom određene robe neophodne za život, uz stopu inflacije koja je 1951. dostigla nezapamćenih 30% pokazali su da „statični, nacionalistički i autarkistički pristupi ne mogu više da opstanu“, tako da je vlada konačno promenila svoj cilj. Ipak, posledice negativnih ekonomskih kretanja postale su vidljive tek nakon Peronovog ponovnog izbora za predsednika 1952. godine (Luna, 2015:194).

Dakle, iscrpljivanje deviznih rezervi i produbljivanje krize platnog bilansa početkom pedesetih godina (usled značajnog pada tradicionalnog izvoza zbog jakih suša i pada svetskih cena sirovina) 'naterali' su vladu da preispita svoju ekonomsku politiku. Pokušavajući da savlada krizu na ekonomskom planu, Peron je pristupio sprovođenju stabilizacijskog programa¹⁶⁸. Uvođenje ortodoksnog ekonomskog programa podrazumevalo je zamrzavanje cena, plata i kolektivnih ugovora (1952. godine svi su zamrznuti na dve godine), potom ograničenje uvoza, što je posledično dovelo do recesije¹⁶⁹. Krizu poljoprivrednog sektora čiji su se koreni nalazili u politici otkupa proizvoda vlada je nastojala da reši podsticanjem izvoza poljoprivrednih proizvoda, utvrđivanjem povoljnijih otkupnih cena, odobravanjem kredita i povoljnih kurseva za uvoz poljoprivrednih mašina. Takođe, u cilju rešavanja nagomilanih ekonomskih problema podstaknut je izvoz tekstilnih i proizvoda od kože, ali i osnaživanje metalurške i hemijske industrije (Belini, 2012:304-306; Luna, 2015:194-195). Međutim, iako su ponuđeni brojni podsticaji za izvoz industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, situacija se nije značajnije promenila. Nepovoljan devizni kurs i državni monopol spoljne trgovine

¹⁶⁷ Izvor: Godišnjak spoljne trgovine Argentine (1938-1960), nav. prema Belini, 2012: 309.

¹⁶⁸ Kako bi zemljoposedičku elitu držao pod kontrolom, Peron se nije zalagao za sprovođenje zemljišne reforme.

¹⁶⁹ O razmerama ekonomske krize najbolje govori podatak da su uvozni kapaciteti između 1948. i 1952. godine smanjeni za 50% (Belini, 2012: 305).

smanjili su cene primarnih proizvoda na domaćem tržištu u periodu tokom kojeg su cene žitarica i mesa na svetskom tržištu rasle (posebno su bili pogođeni poljoprivredni proizvođači u pampi, budući da smanjeni prihodi nisu bili dovoljni za modernizaciju poljoprivredne mehanizacije) (Belini, 2012: 309).

Još jedan od problema koji je opterećivao ekonomiju Argentine bili su visoki troškovi proizvodnog procesa. Kao što ćemo uskoro videti (Tabela 22), plate su nakon 1946. godine zabeležile značajan porast i njihovo kretanje je bilo nezavisno od kretanja produktivnosti. Rešavanju ovog problema pristupilo se na *Kongresu o produktivnosti* u martu 1955. godine dogovorom između peronističke vlade, Generalne ekonomske konfederacije (CGE) i Generalne konfederacije rada (CGT) (Belini, 2012: 312). „Iz tog dijaloga proizašla je potreba da se poveća produktivnost, čak i po cenu novih propisa u domenu radne regulative i procedura [...] Kongres o produktivnosti predložio je ukidanje nekih metoda kao što je tzv. *industria del despido*, odnosno proizvodnja sa otpuštanjem radne snage [...]“ (Luna, 2015: 196). Međutim, iako je postignut sporazum o uklanjanju određenih „prepreka“ koje su postojale u sporazumima o radu, mere nisu primenjene sve do poslednjih meseci Peronove vlade, čime se ekonomski sektor našao u nepovoljnoj situaciji. Zbog nedostatka deviza bio je ograničen uvoz nove opreme, dok su se radnici u fabrikama, putem *internih komisija*, suprotstavili procesima reorganizacije i 'racionalizacije' proizvodnje (Belini, 2012:312).

Na osnovu prethodnog izlaganja jasno se uočava da su mehanizmi zaštite sopstvene proizvodnje, odnosno usvajanje ekonomskih mera koje su bile orijentisane na domaće tržište (a koje su bile direktno povezano sa redistributivnim etatizmom) u uslovima zaostajanja argentinske industrijske proizvodnje i preduzeća na svetskom nivou (u pogledu produktivnosti, stepena tehničke opremljenosti, visokih troškova rada) otežali formiranje kompetitivnog industrijskog sektora (Díaz Alejandro, 1970). Pored toga, argentinska ekonomija je tokom ovog perioda bila jedna od najzatvorenijih ekonomija na svetu.

Ukratko, uprkos tome što je ISI model omogućio visoke stope rasta industrijske proizvodnje, ovaj model nije bio praćen merama ekonomske politike koje su podsticale tržišnu konkurentnost, inovativne procese i efikasnost proizvodnje. Ukupno uzev, razvojne performanse Argentine tokom celokupnog perioda *supstitucije uvoza* bile su relativno slabe uprkos raširenoj percepciji da je argentinska ekonomija prolazila kroz zlatno doba (*Edad de oro*), koje je bilo praćeno najvećim stopama rasta proizvodnje i investicija u svojoj istoriji, i to u uslovima pune zaposlenosti i kontinuiranog poboljšanja životnih uslova stanovništva (López, 2006: 128-130).

Jedan od najozbiljnijih problema sa kojima se Argentina suočila bila je nestašica goriva i plaćanje visokih cena za uvoz. Kako bi se otklonili efekti mera rane ekonomske politike, usvojen je *Zakon o stranim ulaganjima*, na osnovu koga su stranim investitorima date određene garancije. Na temeljnu izmenu ekonomske politike sredinom 50-ih godina prošlog veka ukazuju pregovori u vezi sa potpisivanjem ugovora sa američkom naftnom kompanijom *Kalifornija*. Međutim, ovakvi ekonomski potezi doveli su do nezadovoljstva, kako među grupama koje su podržavale Perona, tako i među onim opozicionim (Luna, 2015: 195-196; videti i Belini, 2012:311). Sprovedenje stabilizacijskog programa ukazuje zapravo da je „Perón bio začetnik vanjske politike koja nije bila ideološki niti pragmatično orijentirana, nego je odražavala unutarnju političku situaciju, refleksne radnje i raspoloženje vođe, a bila je podređena ostvarivanju kratkoročnih domaćih ciljeva. U deset godina vladavina Peróna evoluirala je od autarkičnog i militantnog antiamerikanizma prema aktivnom traženju američkog investiranja u strateške resurse kao što je nafta“ (Malamud, 2011: 87-88, nav. prema Kos-Stanišić, 2014:37). S tim u vezi, možemo videti da iako se peronizam karakterisao redistributivnom, pro-radničkom politikom, peronistička vlada je sprovela relativno ortodoksne stabilizacijske programe početkom 50-ih godina prošlog veka¹⁷⁰. Postavlja se pitanje kako su se mere nove ekonomske politike odrazile na Peronovu političku poziciju?

¹⁷⁰ Imajući u vidu heterogenost i ideološki eklekticizam, peronizam je veoma teško smestiti na skali levo-desne političke orijentacije (nav. prema Levitsky, 2003: 27). Za ubedljivu analizu zašto se peronizam ne može razumeti u okvirima tradicionalne levo-desne orijentacije videti Ostigyi, 1998.

Peronov drugi mandat započeo je 4. juna 1952. godine i trebalo je da traje do istog datuma 1958. godine. Međutim, njegov nagli prekid, u septembru 1955. godine postavlja jedno od gorućih pitanja tog vremena: zašto je Peronov režim srušen? Kako se navodi, “njegov pad nije bio posledica manjka vlasti, budući da je do tada uspeo da stvori tzv. Organizovanu zajednicu (*Comunidad Organizada*), koju su sačinjavale Generalna Konfederacija rada (CGT), Generalna ekonomska konfederacija (CGE), Generalna Konfederacije Univerziteta (CGU), oružane snage, snage bezbednosti, sistem obrazovanja, sporta, novine itd”. (Luna, 2015: 193). Uz to, peronistički režim je imao značajnu podršku - Peronistička partija je na izborima u aprilu 1954. godine osvojila čak 62% glasova¹⁷¹.

Ono što je, pak, imalo dugoročne posledice na Peronovu političku poziciju jeste to što je uvođenje strogo stabilizacijskog programa pored otvaranja zemlje prema stranim investicijama, podrazumevalo i zamrzavanje plata, čime je Peron u velikoj meri izgubio širu društvenu podršku. ”Da bi povećala iznos raspoloživih deviza za uvoz opreme i repromaterijala, industrijskoj buržoaziji ostaje jedino da se nagodi sa agrarno-izvoznim sektorom, pa i da mu pruži određene olakšice. Da bi ovo učinila, ne ograničavajući akumulaciju kapitala potrebnog za suočavanje sa drugom etapom industrijalizacije, ona je prinuđena da na radničke mase sela i grada prebaci sav napor kapitalizacije, čime još jednom potvrđuje osnovni princip sistema nerazvijenosti, tj. prekomernu eksploataciju rada. Ovaj fenomen jasno izražen u ubrzanju inflacije i zatim u politikama “stabilizacije”, kao i u odustajanju od sprovođenja istinske agrarne reforme, ima za posledicu slom osnove na koju se oslanjala bonapartistička politika. Pošto se nagodila sa bivšim vladajućim klasama, industrijska buržoazija morala je da napusti svoju revolucionarnu frazeologiju, temu strukturnih reformi, politiku preraspodele dohotka. Time se ona napokon odvojila od težnji širokih masa i pogazila mogućnost da sa njima održi taktički savez” (Marini, 1983: 250-251)¹⁷².

Ono što je dodatno doprinelo Peronovom porazu jeste i to što je izgubio podršku jednog dela oružanih snaga i crkve¹⁷³. Tako je uz podršku crkve 16. juna 1955. deo oružanih snaga (mornarica i vazduhoplovstvo) pokušao da izvede državni udar, ali pokušaj nije uspeo (kopnena vojska je i dalje bila uz Perona)¹⁷⁴. Peron je ubrzo naoružao svoje sledbenike *descamisados*, čime je okrenuo protiv sebe celokupne oružane snage koje su ga u septembru 1955. novim državnim udarom zbacile sa vlasti. Peron, međutim, nije nestao sa političke scene, već je iz Španije nastavio da upravlja političkom strankom (Kos-Stanišić, 2009: 145; Robles, 2009: 29). Kao što ćemo videti u nastavku rada, post-peronistički period bio je obeležen trajnom nestabilnošću, pogotovo na političkom području.

Društveni podsistem – položaj radničke klase

Ukoliko posmatramo položaj radničke klase tokom ovog perioda, možemo videti su prethodno pomenute mere ekonomske politike dovele do vidljivih promena. Već tokom perioda od 1943-1946. godine zabeleženo je poboljšanje uslova života radnika i unapređenje socijalnog zakonodavstva (Clark *et al.*, 2012: 199). Od posebnog značaja za ukupan položaj radnika predstavlja donošenje

¹⁷¹ Ipak, u maju 1954. godine došlo je do izbijanja talasa štrajkova. Do preciznih podataka koji se odnose na broj i snagu tih štrajkova veoma je teško doći, pošto u tadašnjoj štampi nije bilo reči o njima. Jedan od najznačajnijih štrajkova bio je štrajk metalških radnika (nav. prema Luna, 2015: 199-200).

¹⁷² Dok su određene mere Peronove ekonomske politike osigurale poboljšanje ukupnog položaja radničke klase, one su, sa druge strane, izazvale nezadovoljstvo među pripadnicima više klase. Kako navodi Felix Luna „[...] Argentinska viša klasa bila je uznemirena Peronovim često agresivnim, glasno izrečenim egalitarnim tendencijama [...]. U svetu privrednika postojala je nekakva mutna opozicija Peronu, mada se nije javno manifestovala. Međutim, bila je prisutna naročito u poljoprivrednim područjima, koja su bila najteže opterećena porezima tokom peronističke ekonomske politike“ (Luna, 2015: 189). Peron je doneo zakone, poznate kao *Zakoni o nadničarima*, kojima su se radnici na farmama i zakupci zemljišta štitili od zemljoposjednika. Na osnovu ovih zakona bili su regulisani slobodni dani, smeštaj, minimalne nadnice, zdravstvena zaštita i neopravdan otkaz (Lipset, 1969: 212).

¹⁷³ Peronisti su imali negativan stav prema crkvi, legalizovan je razvod, a crkvene škole su stavljene pod nadzor Ministarstva obrazovanja, na šta je Vatikan odgovorio ekskomuniciranjem Peronovog kabineta, kao i samog Perona (Kos-Stanišić, 2009: 145).

¹⁷⁴ Ovom prilikom je ubijeno 308 ljudi, uglavnom radnika, članova CGT-a koji su bili mobilisani u cilju odbrane Peronističke vlade (Robles, 2009: 29).

Ustava iz 1949. godine (koji će biti ukinut 1955. tokom vojnog udara). Ovaj ustav, poznat kao Ustav iz 1949. godine, po prvi put je ugradio prava radnika u argentinsku ustavnu demokratiju. Prava radnika su bila uključena u član 37, poznat kao Dekalog radnika (*Decálogo del Trabajador*) (Robles, 2009:29)¹⁷⁵. U Ustavu u delu o sindikatima stoji da se radnicima priznaje: „Pravo na slobodno sindikalno organizovanje i učestvovanje u drugim dozvoljenim aktivnostima koje su usmerene na odbranu profesionalnih interesa. Ovo pravo predstavlja osnovno svojstvo radnika, koje društvo treba da poštuje i štiti, obezbeđujući im slobodu realizovanja i suzbijajući svaki akt koji bi mogao da ga oteža ili onemogućiti“ (Los Derechos del Trabajador, Republica Argentina, 1952, str. 12, nav. prema Redžepagić, 1967:23). U Ustavu je zapisan i niz drugih prava radnika, kao što su, na primer, pravo na rad, na pravednu zaradu, na dodatno usavršavanje, bolje uslove rada, na zdravstveno i socijalno osiguranje i sl. U Argentini je takođe uspostavljena i institucija minimalne zarade (više u Redžepagić, 1967: 23-29). Ovde takođe treba spomenuti i *Zakon o kolektivnim ugovorima (La Ley 14.250 de Convenios Colectivos de Trabajo)* kojim su bili obuhvaćeni svi radnici, bez obzira na članstvo u sindikatima (Robles, 2009:28).

Na osnovu *Zakona o radu* i *Zakona o kolektivnim ugovorima* predviđena je pravednija raspodela nacionalnog dohotka, nakon čega je usledio rast udela plata u nacionalnom dohotku (Robles, 2009: 29). U sledećoj tabeli su prikazani podaci koji se odnose na tri dohodovne komponente na koje je Peronova platna politika imala poseban uticaj – zarade, doprinosi za socijalno osiguranje i neto iznos plaćanja prema inostranstvu (Tabela 22). Na osnovu podataka jasno se uočava porast učešća plata u bruto nacionalnom dohotku već od 1945. godine, da bi taj udeo početkom 50-ih godina dostigao čak 44%. Podaci koji se odnose na doprinose za socijalno osiguranje takođe ukazuju na značajan rast udela ovog segmenta u ukupnom nacionalnom dohotku. Sa druge strane, možemo uočiti smanjenje udela plaćanja prema inostranstvu nakon 1946. godine.

Tabela 22. Učešće plata, doprinosa za socijalno osiguranje i plaćanja prema inostranstvu u bruto nacionalnom dohotku, 1935-1955. godine (u %)

Period	Zarade	Doprinosi za socijalno osiguranje poslodavaca	Doprinosi za socijalno osiguranje zaposlenih	Plaćanja prema inostranstvu
1935-36	38,3	0,8	0,8	5,2
1937-39	37,5	0,8	0,8	4,3
1940-42	36,5	0,8	0,8	3,6
1943-44	36,8	0,8	0,8	3,0
1945-46	37,0	1,6	1,4	2,2
1947-49	40,6	2,6	2,2	0,4
1950-52	43,7	3,3	2,5	0,2
1953-55	43,7	4,1	3,0	0,1

Izvor: Diaz Alejandro, 1970: 122

Ukoliko, dalje, pogledamo podatke koji se odnose na učešće plata i doprinosa za socijalno osiguranje u bruto dodatoj vrednosti u tri ključna privredna sektora, uočavamo takođe pozitivna kretanja nakon 1945-46. godine. Očekivano, učešće plata i doprinosa za socijalno osiguranje u bruto dodatoj vrednosti najveće je u sektoru industrijske proizvodnje (Tabela 23).

¹⁷⁵ Ovim ustavom je takođe uspostavljena jednakost muškaraca i žena, koja će biti ukinuta 1955. i vraćena tek 1985. godine (Robles, 2009:29).

Tabela 23. Učešće plata (i doprinosa za socijalno osiguranje) u bruto dodatoj vrednosti prema sektorima, 1935-1955. godine (u %)

Period	Poljoprivreda i stočarstvo	Rudarstvo, industrija i građevinarstvo	Ostali sektori
1935-36	19,0	54,2	48,8
1937-39	19,0	52,4	47,4
1947-49	20,8	54,6	48,6
1950-52	20,3	59,0	52,9
1953-55	23,3	57,3	54,4

Izvor: Diaz Alejandro, 1970: 123

Sa stanovišta analize ukupne efikasnosti Peronove ekonomske politike, važno je ukazati da je stopa rasta realnih zarada bila znatno veća od rasta bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika tokom istog perioda (u Tabeli 24 prikazani su podaci koji ovo potvrđuju). Kao što se relativno lako može uočiti, stopa rasta plata bila je veća kod nekvalifikovanih nego kod kvalifikovanih radnika. Treba imati na umu da se povećanje zarada u ovom periodu objašnjava ne samo efektima Peronove platne politike, već i snažnim industrijskim rastom¹⁷⁶.

Tabela 24. Indeksi realnih zarada i proizvoda po glavi stanovnika, 1935-1955. godine (1935-39=100)

	Indeks neto ukupnih realnih plata prema broju aktivne populacije	Indeks prosečnih realnih plata u industriji po industrijskom radniku ¹⁷⁷			Indeks realnih zarada po satu prema ugovoru o radu		Indeks realnog bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika
		Index A	Index B	KV radnici	NKV radnici		
1935-36	97	102	102	99	98	96	
1937-39	102	99	99	101	101	103	
1940-42	107	96	96	100	103	103	
1943-44	117	104	100	106	113	109	
1945-46	120	101	97	98	105	110	
1947-49	162	148	134	120	135	123	
1950-52	162	141	122	102	123	114	
1953-55	157	145	122	94	130	116	

Izvor: Diaz Alejandro, 1970: 124

Najzad, kada je o oblicima kolektivnog delanja radničke klase reč, ovde treba ukazati na iskustvo osnivanja radničkih kooperativa i *internih komisija* tokom ovog perioda¹⁷⁸. Prva radnička kooperativa koja je uspostavljena u Argentini bila je kooperativa CITA (Cooperativa Industrial Textil Argentina tekstilna industrija), koja je formirana 1952. godine, a koja i danas postoji. Krajem 50-ih godina (1957) došlo je do osnivanja još jedne radničke kooperative, COGTAL (Cooperativa Obrera Gráfica Talleres Argentinos limitada). Ove dve radničke kooperative predstavljaju prave prethodnice

¹⁷⁶ U Argentini je pre 1930. godine usled velikog priliva evropskih imigranata na delu bila elastična ponuda radne snage, što dalje znači da su zarade mogle da rastu po stopi koja je bila potrebna da bi se imigranti privukli, što tokom peronističkog perioda nije bio slučaj (Diaz Alejandro, 1970: 124-125).

¹⁷⁷ Detaljnije u Diaz Alejandro, 1970:124.

¹⁷⁸ O osnivanju *internih komisija* tokom peronizma videti Basualdo, 2010: 85-95.

ERT u obliku u kom se danas javljaju, budući da većina ERT, kao što ćemo moći da vidimo, funkcioniše u formi radničkih kooperativa (Ruggeri, 2014: 56-57)¹⁷⁹.

Zaključak

Dosadašnja analiza pokazala je sklop činilaca koji su doveli do uspostavljanja, održavanja i na kraju pada Peronovog režima. Analizom se nastojalo da se prevaziđu redukcionistička tumačenja nastanka peronizma (koja su najčešće bila prisutna!), u kojima se presudan značaj neretko pridavao pojedinim činiocima (staroj ili novoj radničkoj klasi, sindikatima itd.). Prethodno smo mogli da vidimo da su činioci koji su doveli do nastanka peronizma međusobno tesno isprepletani, nekada u tolikoj meri da ih je teško odvojiti, poput akterskih činilaca, kao što je uloga radničke klase, sindikalnih organizacija i nacionalne buržoazije. Kada je o karakteristikama peronizma reč, jasno se pokazalo da je Peron mogao da održi legitimitet, pa i podršku širih društvenih grupacija (pretežno radnika), zadržavajući najveći deo ekonomije pod državnom kontrolom i redistribuišući sve oskudnije resurse, predstavljajući se pri tome kao zaštitnik radničke klase, ali i opštih nacionalnih interesa. Međutim, zbivanja u ekonomskoj sferi dovela su do brzih i značajnih promena u odnosu prema Peronu i njegovom pokretu. Tako je postalo jasno da je nestanak ekonomskih resursa i redistributivnih mehanizama ostavio Perona bez podrške radničke klase, ali i industrijske buržoazije¹⁸⁰.

Ovde se dugotrajna rasprava o peronizmu završava. Centralno pitanje ovog dela odnosilo se na razmatranje mogućnosti da se radnička klasa u analiziranim društvenim okolnostima pojavi kao kolektivni društveni akter.

Mogli smo da vidimo da analizirane društvene grupacije nisu imale istu mogućnost da se pojave kao kolektivni društveni akteri. Dok su pripadnici zemljoposedničke i trgovačke buržoazije, kao nosioci dominantnih društvenih odnosa, bili u najboljem položaju, industrijska buržoazija, kao nosilac potencijalnih dominantnih društvenih odnosa, morala je da potraži saveznike unutar radničke klase. Međutim, dok se za industrijsku buržoaziju može reći da je posedovala autonoman delatni potencijal, u slučaju radničke klase bilo je reći o heteronomnom delatnom potencijalu, s obzirom na to da je delovanje radničke klase bilo usmereno prema realizaciji interesa industrijske buržoazije¹⁸¹. Pripadnici radničke klase samo su parcijalno mogli da zadovolje svoje interese, budući da je organizovanje novog načina proizvodnje na čijem čelu bi se nalazila ova grupacija u datim istorijskim okolnostima bilo nemoguće. Tako su radnici unutar dominantnog – kapitalističkog načina proizvodnje ipak zadržali podređen položaj. Međutim, iako je delatni potencijal radničke klase u Argentini tokom peronizma bio oblikovan neautonomno, odnosno bio iskorišćen od strane industrijske buržoazije (koja je nastojala da ostvari sopstvene interese), interesi radničke klase u velikoj meri su bili ostvareni (u vidu rasta zarada, formiranja unutrašnjih komisija itd.). Dobici ostvareni tokom ovog perioda, kao što ćemo moći da vidimo, pokazaće se nedostižnim u decenijama koje slede.

Da zaključimo. Bez obzira na karakter delatnog potencijala radničke klase, u periodu koji je usledio nakon Peronovog odlaska sa vlasti, delatni potencijal ove društvene grupacije vrlo brzo se 'aktivirao', čime se pokazalo da su tokom ovog perioda osigurane osnovne pretpostavke za konstituisanje radničke klase kao kolektivnog društvenog aktera. Potvrdu delatnog potencijala radničke klase u predstojećem periodu predstavljaće mnogobrojne radničke akcije, poput radničkih štrajkova, ali i početnih oblika zauzimanja fabrika.

¹⁷⁹ Međutim, poljoprivredne kooperative su imale značajniju ulogu tokom peronizma (videti Mateo y Carreras Doallo, 2013: 92).

¹⁸⁰ Pri tome je došla do izražaja i više puta zapažena tendencija, a to je da razumevanje peronizma kao multiklasnog fenomena pomaže da se objasni nestabilnost pokreta i svrgavanje Perona 1955. godine. O shvatanju peronizma kao multiklasnog fenomena opširnije u Smith, 1972.

¹⁸¹ Videti razlikovanje autonomnog i heteronomnog delatnog potencijala u Lazić, 1996: 272-273.

4.4. Položaj radničke klase u post-peronističkom periodu

4.4.1. Radnička klasa tokom „Oslobodilačke revolucije” (1955-1966)

Politička i ekonomska kretanja tokom “Oslobodilačke revolucije”

Vojni udar iz 1955. godine označio je početak nove faze u istoriji radničke klase u Argentini. Tako su uz značajne promene u političkoj sferi (svrgavanje Perona vojnim udarom), počele suštinski da se menjaju i osnove na kojima je počivao delatni potencijal radničke klase. Analiza položaja radničke klase u post-peronističkom periodu zahteva prethodno predstavljanje promena koje su obeležile politički i ekonomski podsistem.

“Oslobodilačka revolucija” (*Revolución Libertadora*) predstavljala je vojni i civilni udar kojim je okončan drugi Peronov mandat, 16. septembra 1955. godine¹⁸². Tokom ovog perioda zabranjen je rad Peronističke partije, a jedan od osnovnih razloga zabrane bio je strah od moguće pobeđe Peronističke partije na sledećim izborima (Levitsky, 2005: 67, nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 38). Međutim, „narodna podrška vođi u izgnanstvu nije se smanjivala [...] prisećali su se Peronovih dostignuća, pomoći koju je obezbeđivala fondacija Eva Peron, trenutaka sreće i uživanja u prethodno nedostižnim privilegijama, kao što su godišnji odmori, zdravstveno osiguranje i bolji kvalitet života“ (Luna, 2015: 212).

Nasuprot periodu peronizma kada su opozicione partije uspevale da opstanu zahvaljujući održavanju unutrašnjeg jedinstva, sa odlaskom Perona sa vlasti unutrašnji sukobi političkih partija došli su do izražaja.¹⁸³ Usledila je podela unutar većine političkih partija: unutar *Socijalističke partije* formirale su se dve frakcije, *Konzervativna* partija se podelila na tri, dok se početkom 1957. godine *Građanska radikalna unija* (UCR) - glavna opoziciona partija, podelila na dve frakcije: provladinu *Narodnu radikalnu građansku uniju* (UCR del Pueblo) predvođenu Rikardom Balbinom i antivladinu, *Beskompromisnu radikalnu građansku uniju* (UCR Intransigente), na čelu sa Arturom Frondisijem (Luna, 2015: 214).

Kada je reč o daljem razvoju političkih događaja u Argentini, početkom 1957. godine Aramburuova vlada sazvala je izbore za Ustavotvornu skupštinu, sa ciljem izmene Ustava iz 1949. godine (kao što je navedeno u prethodnom delu, Ustavom iz 1949. godine bilo je omogućeno da se predsednik neograničeno bira). Međutim, „rezultati su bili razočaravajući za vođe Oslobodilačke revolucije. Peron je naredio svojim pristalicama da ponište svoje glasove ubacivanjem praznih glasačkih listića, pa je takvo protestno glasanje doseglo 24% ukupnih glasova“ (Luna, 2015:215)¹⁸⁴. Na ovaj način se pokazalo da je peronizam ostao većinska politička orijentacija, Balbinova *Narodna radikalna građanska unija* bila je sledeća sa sličnim procentom, dok je Frondisijeva *Beskompromisna radikalna građanska unija* osvojila 21%. Skupština je uspela da potvrdi Ustav iz 1853. godine, dodajući mu član 14, o novim socijalnim programima, međutim, ubrzo je došlo do raspuštanja skupštine i raspisivanja novih izbora koji su bili zakazani za početak 1958. godine. Iako je na predstojećim izborima učestvovalo šest kandidata, predstavnici Radikalne stranke, Balbin i Frondisi, koji su se sedam godina ranije udružili protiv Perona, imali su najveće šanse za pobeđu. Frondisi je nastojao da zadobije podršku pristalica Peronističke stranke, u čemu je umnogome i uspeo, budući da

¹⁸² Za prvog privremenog predsednika izabran je general Eduardo Lonardi, koji je bio na vlasti manje od dva meseca, nakon koga je izabran novi predsednik general Pedro E. Aramburu, koji je ujedno bio na čelu zavere za svrgavanje Perona (Luna, 2015: 210-211).

¹⁸³ Za razliku od stroge kontrole slobode govora tokom peronizma, u periodu *Oslobodilačke revolucije* ona je bila u manjoj meri izražena - zvanične novine i časopisi prepušteni su različitim političkim i ideološkim grupama, osim peronističkim (Luna, 2015: 213).

¹⁸⁴ „Belim“ listićima glasači su pokazali svoje opredeljenje za Peronističku partiju koja nije bila zastupljena na listiću. Istraživanje Đina Đermanija je pokazalo da je većina belih glasova pripadala radnicima (nav. prema Lipset, 1969: 211).

je oštro kritikovao Aramburuovu vladu i obećao da će ispuniti zahteve radničkog pokreta. Arturo Frondisi je odneo pobjedu na izborima početkom 1958. godine (Luna, 2015: 215-217)¹⁸⁵.

Pre nego što se pređe na predstavljanje osnovnih ekonomskih kretanja tokom Frondisijeve vlasti, ovde je potrebno ukratko ukazati na klasnu osnovu političkih partija nakon rušenja Peronovog režima 1955. godine. Istraživanja izbornih rezultata pokazala su da su klasne razlike u stranačkom glasanju bile prisutne i nakon pada Peronovog režima i zabrane Peronističke stranke. Tako su pripadnici srednje i više klase podržavali Radikalnu stranku, dok su radnička i niža klasa glasale za peronističke kandidate (ili nakon uputa koje je Peron poslao iz egzila ubacivali su prazne glasačke listiće). Međutim, iako podaci nakon 1948. godine ukazuju na podeljenost između pristalica Radikalne i Peronističke partije, stanovišta o klasnom polarizovanju u ovom periodu nisu dovoljno utemeljena, s obzirom na period Peronovog izgnanstva, kada je Peronističkoj stranci bilo zabranjeno da učestvuje na izborima (1957-1965). U slučaju izbora 1958. godine, kao što smo upravo mogli da vidimo, teško je razlikovati glasove koji su bili upućeni radikalima i peronistima (nav. prema Lupu and Stokes, 2009: 67).

U pogledu ekonomske politike, Frondisi se na samom početku oštro suprotstavio stranim investicijama, koje „pod okriljem neoimperijalizma ponovo dovode do satelizacije latinoameričke privrede u celini, utapajući je sve više u strukturnu nerazvijenost [...] Kad se jednom uvukao, zahvaljujući preterano liberalnim koncesijama, strani kapital je dobio bankarske kredite koji su mu omogućili da poveća svoje poslovanje, pa prema tome i svoju dobit [...] Domaća privreda je na ovaj način počela da snaži inostranu kapitalizaciju, a i da slabi samu sebe [...] Strani kapital imao je posebnog uticaja na politički život naše zemlje ujedinjujući se sa konzervativnom oligarhijom, koja je sa stranim kapitalom povezana ekonomskim vezama [...]“ (nav. prema Frank, 1983: 117).

Frondisijev odnos prema stranim investicijama možda je najbolje prikazan u knjizi *Politica i petróleo* (Politika i nafta) iz 1954. godine koju je napisao za potrebe svoje predizborne kampanje. U skladu sa tradicijom Radikalne stranke, Frondisi se u ovoj knjizi zalagao za nacionalizaciju naftnih rezervi i uspostavljanje državnog monopola nad istraživanjem, vađenjem i komercijalizacijom nafte. „Strani kapital održava posebno stanje svesti koje unapred priprema na predaju ili pokoravanje. To stanje svesti obuzima sve društvene sektore, aktivne ekonomski i politički, i u najzabačenijim krajevima zemlje; ono se odražava na sve oblike domaćeg života, kao da je u pitanju kakav istorijski fatalizam pred kojima ne preostaje drugi izlaz do priklanjanja. Napuštaju se domaće mogućnosti. Najstrašnije u ovom procesu sociološkog zarobljavanja koji je stvorio imperijalizam je što i dobronamerne osobe, znajući ili ne znajući, svesno ili nesvesno služe imperijalizmu u odbrani njegovih interesa i održavanju njegovog stalnog prisustva. Ovim putem, pojedinci i narodi gube svest o sopstvenom identitetu i o zadatku koji treba da ispune kao istorijsku obavezu“ (nav. prema Frank, 1983: 117-118). Frondisi je tokom rasprave na kongresu o Peronovom predlogu o ugovoru sa naftnom kompanijom *Standard Oil Company* odbio ovaj predlog navodeći da bi to značilo „uspostavljanje stranih baza“ na teritoriji Argentine (Szusterman, 1993: 103).

Međutim, Frondisi je veoma brzo uveo drastične promene u ekonomsku politiku, čime je započela druga faza *modela supstitucije uvoza* koja je bila na snazi do 1976. godine. Tokom ove faze tekstilna i prehrambena industrija, koje su imale dominantnu ulogu u periodu između 1930-ih i 1950-ih godina, ustupile se mesto teškoj industriji - automobilskoj, metalurškoj i hemijskoj industriji, koje su postale dinamična jezgra industrijskog rasta u kontekstu rasta učešća stranog kapitala u privredi (Basualdo, 2010a: 269; Belini, 2012:308).

Najvažnije mere Frondisijeve vlade bile su otvaranje naftnog i ostalih sektora za strane investicije, pa je tako u decembru 1958. godine usvojen *Zakon o stranim investicijama* (Novaro, 2014:310-311)¹⁸⁶. Potreba promene ekonomske politike proizilazila je iz nedovoljne razvijenosti

¹⁸⁵ Frondisi je odneo pobjedu sa svojim Pokretom integracije i razvoja (MID) koji je zapravo bio desno krilo posle podele radikalizma nakon Drugog svetskog rata (videti Alfonsin, 1986: 35). Ovde je važno to što su njegovoj pobjedi na izborima prethodili pregovori sa Peronom, koji je pozvao svoje pristalice da glasaju za Frondisija (nav. prema Lupu and Stokes, 2009:75).

¹⁸⁶ Pored ovog zakona, priliv stranog kapitala podstaknut je i donošenjem *Zakona o garancijama* koji je štitio interese stranih investitora. Na ovaj način bili su rešeni svi sporovi između države i stranog kapitala, koji su bili prisutni tokom

osnovnih industrijskih grana i zavisnosti od uvoza ključnih industrijskih proizvoda, poput čelika, papira i hemijskih proizvoda. Uz to, deficit u proizvodnji nafte i naftnih derivata upotpunio je sliku eksterne zavisnosti: državna naftna kompanija *Yacimientos Petroliferos Fiscales* (YPF) nije bila u mogućnosti da samostalno realizuje eksploataciju naftnih resursa (Szusterman, 1993: 103). U prilog prethodnim tvrdnjama govori struktura uvoza: godine 1957. nafta je predstavljala skoro 25% ukupnog uvoza, dok su 50% uvezenih proizvoda činili proizvodi od čelika i drugih materijala koji su bili namenjeni proizvodnji industrijskih proizvoda. Stoga se kao osnovni cilj ekonomske politike nove vlade nametnulo pokretanje brzog razvoja bazične industrije i industrije nafte (Ferrer, 2004: 233-234). Iste godine Frondisi je potpisao ugovor o nafti sa stranim kompanijama, čiji opseg je bio mnogo širi od Peronovog predloga nekoliko godina ranije (Szusterman, 1993: 103).

Možemo, dakle, videti da Frondisi nije ostao dosledan u svom kritičkom pristupu imperijalističkim težnjama metropole, te da je, kako navodi Frank „podlegao stanju ekonomskog, političkog i psihološkog zarobljavanja, stvorenog od strane imperijalizma, te odustao od domaćih mogućnosti Argentine, i u istoriju ušao kao čovek koji je severnoameričkim monopolima predao svu naftu svoje zemlje i najveći deo onoga što je još ostalo od njene privrede“ (Frank, 1983: 118).

Uopšteno govoreći, ekonomska politika Frondisija pratila je smernice razvoja koje su predložili teoretičari razvoja (*desarrollisti*): ubrzanje industrijalizacije i 'racionalizovanje' proizvodnje. Tako je nova ekonomska politika podrazumevala povećanje investicija u industrijski sektor, ali i rast stranih investicija (James, 2013: 155). Ovaj period bio je obeležen investicijama u automobilsku industriju, ali i značajnim javnim investicijama u infrastrukturu (transport, komunikacije i energije). U isto vreme, liberalizacija uvoza mašina i opreme dovela je do brze obnove mnogih proizvodnih privrednih delatnosti.¹⁸⁷ Priliv stranog kapitala koji je u periodu između 1951. i 1958. godine na godišnjem nivou iznosio u proseku oko 70 miliona dolara, između 1959. i 1961. dostigao je vrednost od 300 miliona. Ovaj period bio je obeležen brzim rastom uvoza; između 1960-1962. godine vrednost uvoza bila je 30% veća u odnosu na vrednosti koje su ostvarene 1959. godine. Došlo je do promena i u strukturi uvoza, pa je tako uvoz kapitalnih dobara zabeležio značajan porast (Ferrer, 2004: 235-236).

Kako navodi O'Donnell, kretanja u argentinskoj (ali i brazilskoj ekonomiji) ukazuju na "iscrpljivanje" faze lake industrijalizacije, tj. kraj razdoblja opsežnog, *horizontalnog* industrijskog rasta koji se zasnivao na zameni uvoza gotovih proizvoda široke potrošnje. Tokom horizontalnog perioda industrijalizacije međunarodne cene izvoza su bile neujednačene, doprinoseći opadajućoj ekonomskoj aktivnosti koja je bila dodatno otežana niskom produktivnošću izvoznih sektora, koji su "platili račun" politike populističkih režima. U kombinaciji sa rastućom potrebom za uvozom intermedijarnih i kapitalnih dobara kako bi se podržala postojeća domaća industrija, ovi faktori doveli su do značajnog nedostatka deviza (O'Donnell, 1973:57-58)¹⁸⁸. S obzirom da je horizontalna ekspanzija proizvodnje robe široke potrošnje dostigla granice, došlo je do uvođenja nove ekonomske strategije (O'Donnell novu ekonomsku strategiju naziva *produbljivanje industrijalizacije*). U osnovi nove ekonomske strategije nalazila se proizvodnja dobara teške industrije, odnosno kapitalnih dobara, kao što su proizvodi petrohemijske, automobilske, mašinske industrije itd. Razvoj 'osnovne' industrijske proizvodnje omogućio je formiranje *vertikalno integrisanih industrija* u Latinskoj Americi (Ibid:60). Međutim, u cilju obezbeđivanja neophodnih uslova za realizaciju krupnih ulaganja, bilo je potrebno uspostaviti birokratsko-autoritarne režime (opširnije u O'Donnell, 1973). Kao što ćemo videti uskoro, jedan od uslova bila je i kontrola nad radničkim pokretom. Pre nego što se pređe na glavnu temu ovog odeljka, sledi još nekoliko napomena o opštim ekonomskim kretanjima u ovom periodu.

perioda peronizma. Isto tako, doneta je odluka o uključenju u Međunarodni monetarni fond i Svetsku banku, čiji su krediti imali sve veći uticaj na primenu planova ekonomskog prilagođavanja (Basualdo, 2010a: 269). Uspostavljena je takođe bescarinska zona u Patagoniji (zbog čega je politika vlade bila oštro kritikovana), dok je Institut za unapređenje međunarodne razmene (IAPI) raspušten.

¹⁸⁷ Između 1960. i 1962. godine ukupan iznos kupljenih mašina i opreme bio je jednak, u stalnim cenama, količini između 1953. i 1958. godine (James, 2013: 155).

¹⁸⁸ Videti takođe i Amin, 1978: 257-261.

Kako je izvoz tokom cele Frondisijeve vlade bio veoma nizak, zabeležen je visok deficit trgovinskog bilansa, koji je dostigao vrhunac 1961. godine (skoro 500 miliona dolara)¹⁸⁹. Posledično, došlo je do značajnog rasta privatnih i javnih spoljnih dugova (Ferrer, 2004: 235-236). Takođe, ekonomski rast i porast plata usloveli su rast inflacije (1959. godine stopa inflacije je iznosila 130%, što predstavlja najvišu zabeleženu stopu). Međutim, do kraja 1958. godine Frondisi se suočio sa hroničnim deficitom platnog bilansa, tako da je pristup stranim kreditima izgledao kao jedino rešenje. U takvim okolnostima, sredinom 1959. godine Vlada je lansirala anti-inflacioni plan, usklađujući kretanje prihoda i rashoda, dok je od MMF-a zatražen kredit kako bi se pokrio spoljni deficit i povećale rezerve (Novaro, 2014: 310-311). U zamenu za kredit MMF-a, Frondisi je pristao da uvede *stabilizacijski plan*, koji je, između ostalog, podrazumevao značajno smanjenje carinskih tarifa, otkazivanje hipotekarnog finansiranja za stanovanje, devalvaciju pezosa i obustavu većine kontrola cena (James, 2013: 156). Devalvacija pezosa i liberalizacija kontrole cena doveli su do povećanja cena bez presedana¹⁹⁰. Indeks troškova života 1959. godine je uvećan za više od 100%. Iako je u narednih nekoliko godina došlo do poboljšanja ekonomske situacije (zabeležen je pad fiskalnog deficita sa 7% u 1958. godini na 1.1% u 1960. godini, dok je BDP u periodu 1958. i 1961. godine porastao za 8.3%), 1960. godine ekonomski pokazatelji su ponovo bili na nivou iz 1958. godine (Ferrer, 2004: 236-237).

Kakve su posledice razmatrani ekonomski procesi imali na položaj radničke klase i njen delatni potencijal pokušaćemo da ukažemo na stranama koje slede.

Posledice ekonomske politike na položaj radničke klase

Kontradiktornost ekonomske politike Frondisijeve vlade najjasnije se ispoljava kada pogledamo na koji način su se mere stabilizacijskog plana odrazile na položaj radničke klase. Na osnovu dostupnih podataka, jasno se uočava da su ove mere imale neposredan uticaj na zarade radnika: između 1958. i 1959. godine realne zarade radničke klase pale su čak za 20%. I pored toga što je u naredne dve godine zabeležen određeni oporavak, 1961. godine zarade su još uvek bile 5% niže nego 1958. godine. Stabilizacijski plan takođe je podrazumevao preraspodelu nacionalnog dohotka: udeo plata u ukupnom dohotku smanjen je sa 48,7%, koliko je iznosio 1958. godine, na 42,1% 1961. godine (James, 2013: 156). Uz to je 1961. godine indeks troškova života uvećan za 14% (Ferrer, 2004: 236-237). U situaciji obeleženoj padom realnih zarada i smanjenjem učešća zarada u nacionalnom dohotku, razumljivo je da je započeo period radničkih borbi (Novaro, 2014: 310-311)¹⁹¹. Ekonomska politika Frondisija zajedno sa represivnim merama kojima je bila praćena unutar radničkog pokreta bila je viđena kao izdaja; radnici su uputili oštre kritike Frondisiju zato što nije ispunio obećanja iz predizborne kampanje koja su se odnosila na potrebu stvaranja jakog sindikalnog pokreta, koji bi u saradnji sa poslodavcima i vladom bio usmeren na 'nacionalni' razvoj zemlje (James, 2013: 156).

U analizi položaja radničke klase u Argentini, ovde je neophodno ukazati da je nakon svrgavanja Perona došlo do oštrog sukoba između države i sindikata. Vlada iznikla iz državnih udara preduzela je represivne mere sa ciljem razbijanja sindikalnog pokreta. Godine 1957. došlo je do raspisivanja izbora za sindikalne predstavnike sa namerom da se okonča sindikalni peronizam. Ključno pitanje za vojsku i njene civilne saveznike (tradicionalnu oligarhiju i urbanu buržoaziju) bilo je uspostavljanje kontrole nad peronističkim radničkim pokretom¹⁹². Sa sloganom „Ni pobednici ni gubitnici“ (*Ni vencedores ni vencidos*) privremena vlada generala Lonardija uspostavila je pomirljivu poziciju i preduzela je mere umerenog intenziteta protiv radničkog pokreta (Munck, 1987b: 88). Međutim, nakon kratkog perioda vlade Lonardija, tokom faze samoproglashene „Oslobodilačke

¹⁸⁹ Priliv stranog kapitala omogućio je da se finansira deficit trgovinskog bilansa.

¹⁹⁰ Ilustracije radi, cena govedine je povećana za čak 250%.

¹⁹¹ Takođe, Frondisi je izgubio i podršku Univerziteta - studenti su organizovali proteste protiv zakona na osnovu koga je bilo omogućeno osnivanje privatnih univerziteta. Iako je Frondisijeva ekonomska politika imala određene pozitivne rezultate, on nije imao podršku ni peronista, ni antiperonista (Novaro, 2014: 310-311).

¹⁹² Od tada pa nadalje radnički i peronistički pokreti bili su gotovo nepodeljeni.

revolucije“ koju je predvodio Aramburu (1955-1958) uredbom 7,107 iz 1956. godine zabranjena je sindikalna aktivnost članovima koji su od 1952. do 1955. godine imali vodeću poziciju u CGT-u (ili njegovim sindikatima), da bi se ova mera kasnije proširila na sve one koji su učestvovali na kongresu koji je CGT održao 1949. godine (na kojem su odobreni novi statuti koji su proglasili uniju radnika “vernim depozitorijumom peronističke ideologije“) (Basualdo, 2010a:271)¹⁹³. Vidimo, dakle, da je Aramburu preduzeo odlučne akcije s namerom, kako opisuje Marcelo Cavarozzi „da promovise atomizaciju i slabljenje sindikata i svih drugih organizacija zaposlenih i, kao rezultat toga, da postigne smanjenje učešća zarada u nacionalnom dohotku i da likvidira bilo koji manje ili više autonoman oblik političke akcije radničke klase“ (nav. prema Munck, 1987b:88)¹⁹⁴.

Dok je odbacivanje *peronizma* predstavljalo glavni faktor kohezije oružanih snaga i delova vladajuće elite, jedinstvena vizija u pogledu karakterizacije peronističkog pokreta i načina na koji bi se ophodili prema njegovom nasleđu nije bila prisutna. Umesto toga, tokom ovog perioda formirane su dve frakcije unutar oružanih snaga sa različitim pravcima delovanja: *plavi* i *crveni*. Na osnovu različitog viđenja peronizma predložene su različite strategije borbe protiv sindikalnog pokreta. Pokušaji saradnje sa sindikalnim rukovodstvom i korišćenje sindikalnih struktura za disciplinovanje radničke klase predstavljali su dominantnu liniju unutar frakcije *plavih*, dok je unutar *crvenih* ključna orijentaciju bila izražena u vidu pokušaja da se sindikalni pokret radničke klase rasformira i da se eliminišu svi tragovi peronizma (Basualdo, 2010a:270-271). Razlike između ove dve struje Rouquié objašnjava na sledeći način: „U središtu svega je stav prema peronizmu: *plavi* i *crveni* su anti-peronisti, ali na drugačiji način. Za *crvene* peronizam je sektaški i nasilni klasni pokret koji podstiče komunizam. Nasuprot njima, *plavi* smatraju da je peronizam, uprkos ekscesima, zloupotrebama moći, nepodnošljivoj demagogiji, nacionalna i hrišćanska sila koja je spasila radničku klasu od komunizma i stoga je bastion protiv subverzije. Oni dele ovo mišljenje sa industrijalcima i krupnim poslodavcima koji cene osećaj predanosti i autoritet sindikalnih peronističkih vođa“ (Rouquié, 1982, nav. prema Basualdo, 2010a: 271).

S obzirom na to da je “Oslobodilačka revolucija” prethodno zakonom zabranila Peronističku stranku, peronizam je tražio druge načine pomoću kojih bi se održao na nacionalnoj pozornici; pronašao ih je u *sindikalnom pokretu*, tako da je CGT (ili *62 Organizacije*) postala nezvanična peronistička partija (Luna, 2015: 302). Tokom ovog perioda započeo je organizovani otpor radničke klase protiv „Oslobodilačke revolucije“, koji je poznat kao *Peronistički otpor* („*La resistencia peronista*“). *Peronistički otpor* se manifestovao u vidu nekoliko pojavnih oblika organizovanog otpora radničke klase¹⁹⁵. U prvom periodu došlo je do izbijanja građansko-vojnog ustanka 9. juna 1956. godine u Rosariju sa ciljem rušenja diktature. U drugom periodu kombinovane su sindikalna mobilizacija i vojne metode. Ono što je posebno obeležilo ovaj period jeste to da je sistematska vojna intervencija u sindikatima ostavila radničku klasu gotovo bez vođstva. Međutim, 'pozitivan' aspekt represivnog odnosa prema sindikalnom pokretu manifestovao se u vidu pojave nove generacije sindikalnih lidera kao što su Andrés Framini iz *Udruženja tekstilnih radnika* i Augusto Timoteo Vandor iz *Sindikata radnika metalurgije* (Unión Obrera Metalúrgica - UOM), koji su nastupili sa idejom „otpora“ (Robles, 2009: 32; Munck, 1987b:88).

Međutim, u ovom periodu radnički pokret je ponovo podeljen na nekoliko frakcija i to: sindikalnu organizaciju peronističke orijentacije - *62 organizacije*, antiperonističku sindikalnu organizaciju - *32 demokratska sindikata* i *grupu nezavisnih sindikata* (Robles, 2009: 32). U Kordobi je 1957. godine u La Faldi održana Nacionalna plenarna sednica regionalnih predstavnika CGT-a i sindikata *62 organizacije*, na kojoj je usvojen, istorijski značajan, *La Falda* program. U okviru ovog programa definisana je uloga radničkog pokreta i predložen je model industrijalizovane i autonomne države, uz snažno promovisanje uloge države na čelu sa sindikalnim organizacijama (Robles, 2009:

¹⁹³ U isto vreme, dekretom 9.270/56 diktatura je na radikalan način nastojala da preispita prethodnu sindikalnu strukturu, omogućavajući postojanje višestrukih sindikata u istom području delovanja (Basualdo, 2010:271).

¹⁹⁴ Jedan od aspekata ove strategije bio je „de-personalizacija“ sindikata, shodno tome, radnički peronizam postao je *de facto* avangarda radničke klase (Munck, 1987b: 88).

¹⁹⁵ Videti i Salas, 1994.

30)¹⁹⁶. Kao što smo prethodno videli, 1958. godine došlo je do uspostavljanja sporazuma između peronista i Radikalne partije, što je omogućilo Arturu Frondisiju pobjedu na izborima. Sporazum je doneo značajne rezultate. Pre svega, 1958. godine usvojen je novi *Zakon o sindikatima* (br. 14.455) na osnovu kojeg je takoreći kombinovan peronistički pristup orijentisan na jedinstvo sindikalnog pokreta i radikalni pristup koji je podrazumevao postojanje paralelnih sindikata, osiguravajući na taj način njihovo slobodno osnivanje (Robles, 2009: 31; Basualdo, 2010a: 273).

Na osnovu ovog zakona pravno je priznat samo po jedan sindikat na lokalnom i nacionalnom nivou. Iako je zakon omogućavao postojanje i federativne i centralizovane strukture sindikata prvog stepena, u najvećim i najvažnijim sindikatima bila je dominantna nefederativna struktura (Basualdo, 2010a: 273). Glavni sindikati, koji su predstavljali radnike iz metaloprerađivačke industrije, železničke radnike, tekstilne radnike i građevinske radnike, kao i oni koji su predstavljali administrativne radnike, imali su visoko centralizovane strukture u kojima je moć bila skoncentrisana u rukama sindikalnog rukovodstva. Zapravo, organizovani radnički pokret predstavljao je značajnu prepreku realizaciji ciljeva 'razvojnog' projekta Frondisijeve vlade (1958-1962), koji je, kao što smo videli, uključivao produbljivanje industrijskog razvoja i proizvodnju trajnih potrošačkih dobara. Jedna od osnovnih pretpostavki intenziviranja proizvodnog procesa (uz efikasno korišćenje uvezenih mašina) bila je efektivna kontrola radne snage na radnim mestima (Basualdo, 2010a:273).

S tim u vezi, ustupci sindikalnom rukovodstvu od strane Frondisijeve vlade (sprovedeni u okviru sporazuma sa peronizmom - doduše neuspešnog) realizovani su u kontekstu implementacije procesa 'racionalizacije' u fabrikama, što je dovelo do kontinuiranog sukoba sa predstavnicima *baze radnika* (*las instancias de representación de base*). U datim okolnostima razvijena je završna faza *peronističkog otpora* tokom koje su, za razliku od prve faze u kojoj je *teritorijalna organizacija* prevladavala, fabrike i radna postrojenja predstavljali glavni scenario (Basualdo, 2010a: 274).

Statistički podaci o sukobima u sferi rada tokom *perioda otpora* ukazuju na oporavak radničkih borbi koje su kulminirale 1959. godine (Tabela 25). Kako opisuje Juan Carlos Torre: „Brzi oporavak radničkih borbi [...] One su pokazale odjek postignut sindikalnom akcijom koja je, izvan svojih neposrednih ciljeva, imala funkciju jačanja jedinstva i priznanja političkog i sindikalnog glasnogovornika radničke klase“ (Torre, 1983:24, nav. prema Munck, 1987b: 89).

Tabela 25. Kretanje radničkih štrajkova i plata u Buenos Ajresu, 1955-1968. godine

Godina	Broj štrajkova	Broj izgubljenih dana (u hiljadama)	Indeks plata (1960=100)
1955	21	144	110,1
1956	52	5167	117,1
1957	56	3698	113,7
1958	84	6488	128,5
1959	45	11170	98,3
1960	26	1891	100,0
1961	43	2050	110,8
1962	15	898	-
1963	20	1281	108,0
1964	27	1209	119,0
1965	32	1248	127,1
1966	27	1912	125,3
1967	6	244	121,6
1968	7	24	115,1

Izvor: Munck, 1987b:93

¹⁹⁶ Zapravo, iako je vlada posle Perona primenjivala represivne mere protiv radničke klase i sindikata, ona nije uspjela da potčini sindikate svojoj politici (sindikati su naprotiv prešli u otvorenu opoziciju). Dotadašnja *Generalna konfederacija rada* (CGT) samo je formalno postojala, dok su osnovane nove sindikalne organizacije, čime je stvorena kontradiktorna situacija: CGT je formalno postojala i bila priznata od vlade, kao jedina sindikalna centrala. Sa druge strane, sindikalno članstvo, odnosno radnička klasa potpuno se odvojilo od nje (Redžepagić, 1967:100-101).

Sa stanovišta analize pojavnih oblika delatnog potencijala radničke klase, ali i osnovnog predmeta rada, od naročitog je značaja prvi slučaj zauzimanja fabrika. Reč je o zauzimanju hladnjače *Lisandro de la Torre* 1959. godine (Slika 2 u Prilogu)¹⁹⁷. Potrebno je da se detaljnije zadržimo upravo na 1959. godini, s obzirom na to da je ova godina predstavljala ključnu godinu radničkih protesta i borbi. Samo tokom ove godine izgubljeno je preko 11000 radnih dana u seriji štrajkova u Buenos Ajresu u kojima je učestvovalo 1.400,000 radnika, šest puta više nego u štrajkovima godinu dana ranije (James, 2013: 159)¹⁹⁸. Događaj koji je prethodio seriji štrajkova bilo je upravo zauzimanje hladnjače *Lisandro de la Torre*¹⁹⁹. Do zauzimanja ove fabrike došlo je nakon donošenja zakona kojim je omogućena privatizacija Opštinske tržnice mesa. Čim je odobren ovaj zakon, skupština od 9000 radnika odlučila je da zauzme ovu fabriku (Ibid: 160)²⁰⁰. Nakon bezuspešnih pregovora sa vladom i jednim brojem sindikata prekinuta je okupacija hladnjače koja je ubrzo privatizovana (Magnani, 2003:22-23). Privatizaciju ove fabrike pratio je talas radničkih borbi za koje se ističe da su prema oblicima i ishodima bile bez presedana u istoriji Argentine. Ubrzo je i u drugim fabrikama obustavljena proizvodnja kao znak solidarnosti sa radnicima koji su bili zaposleni u industriji prerade mesa. Peronistički sindikat *62 organizacije* proglasio je generalni štrajk u trajanju od 48 sati u znak solidarnosti sa radnicima hladnjače. U mnogim regionima u zemlji radnička klasa je spontano pristupila štrajku, obustavljajući proces proizvodnje. Na rastući talas štrajkova država je reagovala represivnim merama; usledilo je hapšenje brojnih sindikalnih vođa, pa je tako nekoliko dana kasnije doneta odluka o obustavljanju štrajka, što je dovelo do značajnih unutrašnjih podela (unutar peronističkog sindikata *62 organizacije*) (James, 2013: 160).

Predstavnici većih sindikata, tekstilne i metalurške industrije, demoralisani i dezorijentisani zbog hapšenje njihovih lidera, doneli su odluku o prekidanju štrajka. Sa druge strane, peronistički sindikat je nastavio sa svojim aktivnostima. Ovde je potrebno spomenuti određene radničke kvartove u kojima su protestne akcije radnika bile veoma izražene. Tako su, na primer, protesti u radničkim kvartovima, kao što su Berisso, Ensenada i Dock Sur, doveli do zauzimanja ovih mesta od strane vojnih snaga. Do reakcije radnika u obliku štrajkova došlo je i u Buenos Ajresu, gde je jedan deo grada bio zauzet od strane radnika pet dana zaredom, potom u Rosariju itd. Pokazalo se da se štrajk radnika fabrike/hladnjače *Lisandro de la Torre* 'pretvorio' u snažan simbol peronističkog pokreta. „Jako se u osnovi radilo o jednoj odbrambenoj akciji, koja ni u jednom momentu nije bila praćena koherentnim političkim planom za svrgavanje Frondisija, ona u svakom slučaju svedoči o izuzetnoj militantnosti peronističkog pokreta i širokom spektru inicijativa koje je ovaj pokret uspeo spontano da preduzme“ (James, 2013: 161).

Način na koji je vlada reagovala na zauzimanje fabrika i brojne štrajkove koji su ih pratili ukazuje na granice do koje je bila spremna da ide kako bi realizovala ekonomske ciljeve. Međutim, uprkos represivnim merama, radnička klasa nije odustala od svojih zahteva. Talas štrajkova je nastavio da se širi. Tako su tokom 1959. godine zabeležena još tri događaja: najpre je došlo do izbijanja štrajka radnika u bankarskom sektoru kome su se pridružili radnici iz sektora osiguranja, da bi nekoliko meseci kasnije radnici iz metalurškog sektora započeli štrajk sa ciljem postizanja novog sporazuma o platama. Sa istim zahtevom štrajk je ubrzo otpočeo i sindikat tekstilne industrije. Pored ova tri velika konflikta, organizovan je veliki broj štrajkova manjeg intenziteta. Borbenost radničke klase tokom 1959. godine kulminirala je na plenarnom sastanku sindikata *62 organizacije* u Rosariju. Dokument predstavljen na ovom sastanku nedvosmisleno je odbacio Frondisijev ekonomski projekat: „Sa našom nezaštićenom industrijom, aktuelna ekonomska politika vlade označava korak unazad u napretku naše zemlje, koja nastoji da vrati zemlju u prethodnu situaciju *Nacije izvoznika sirovina i uvoznika gotovih proizvoda*, što nas je do 1944. godine postavilo u situaciju strane kolonije.

¹⁹⁷ Ovde je takođe potrebno spomenuti štrajk radnika železnice protiv Larkin plana 1961. godine koji je podrazumevao racionalizaciju železničkog saobraćaja, proteste protiv MMF-a, kao i protestne akcije u cilju odbrane državnog univerziteta pod sloganom „sekularno ili besplatno“. Godine 1962. *62 organizacije* su odobrile program Huerta Grande, koji je predstavljao nastavak programa *La Falda* (Robles, 2009: 30).

¹⁹⁸ Prema podacima Međunarodne organizacije rada (ILO), u 1959. godini ovo je bio najveći štrajk u svetu.

¹⁹⁹ Fabrika se nalazila u Mataderosu, na jugozapadu Buenos Ajresa, oblasti sa dugom tradicijom radničkih borbi.

²⁰⁰ Zauzimanje ove fabrike imalo je podršku ne samo sindikata, već i lokalne zajednice.

Odbacujemo ekonomski sistem koji sponzorise MMF [...] jer to jasno i jednostavno znači eksploataciju čoveka od strane čoveka“ (*Documentos del Plenario Nacional de las 62 Organizaciones*, Buenos Aires, 1959. godina, nav. prema James, 2013: 163-164). Upravo je događaj u Rosariju predstavljao potvrdu zrelosti sindikalnog pokreta peronističke orijentacije. Ova godina, međutim, u isto vreme označila je i poraz radničke klase. Ponovnim otvaranjem fabrike *Lisandro de la Torre* posao je zadržalo samo 4500 od 9000 radnika, dok je fabrika privatizovana (James, 2013: 165).

Tokom ovog perioda tajni oblici radničke borbe (sabotaže i sl.), karakteristični za period *ranog otpora*, ustupili su mesto tradicionalnim merama kao što su štrajkovi, čiji je simbol predstavljala upravo borba radnika hladnjače *Lisandro de la Torre* protiv privatizacije ove hladnjače. Međutim, poraz *ustaničkog štrajka* (kako su neki autori nazivali zauzimanje ove fabrike) najavio je trijumf poslodavaca i vlade! (Basualdo, 2010a: 274).

Kada je reč o efektima ostalih štrajkova, i oni su izostali: nakon 70 dana štrajka radnici bankarskog sektora doneli su odluku o prekidanju štrajka. Ni zahtevi radnika iz sektora metalurgije i tekstilne industrije nisu ispunjeni. Tako se pokazalo da dva najsnažnija sindikata nisu uspela da postignu svoje ciljeve, čime je većina manjih sindikata bila demoralisana da nastavi sa isticanjem sličnih zahteva (James, 2013:165). Vidimo, dakle, da su se oblici organizovanja radničke klase koji su analizirani na kraju pokazali neuspešnim.

U kontekstu razmatranja efekata represivne politike na organizovane oblike radničke klase, važno je istaći da je u ovom periodu došlo i do raspuštanja svih *internih komisija* u fabrikama. Podsekretar rada u Frondisijevoj vladi, Galileo Puente, istakao je da se prilikom stupanja na dužnost suočio sa problemima unutar radnih odnosa, i da je zatekao „anarhiju, zloupotrebe i preterivanje u svim redovima radnika. Privrednici su izgubili kontrolu nad fabrikama, sve je bilo uređeno od strane *internih komisija* [...] preduzetnici moraju preuzeti kontrolu nad fabrikama“ (nav. prema Basualdo, 2010a:272). Poslodavci su počeli da preduzimaju inicijative protiv radničke kontrole koju su predstavljale *interne komisije*. Već 1955. godine poznati *Kongres produktivnosti* ukazao je na potrebe kapitala u tom pogledu (Munck, 1987b:89). „Sada, kada je radnička baza pretrpela implicitno habanje u militantnosti 'peronističkog otpora', kapital je preuzeo odlučne mere kako bi povratio potpunu kontrolu nad svojim postrojenjima. U ovom procesu sindikalna birokratija odigrala je ključnu ulogu, razmenjujući politički legitimitet za svoje stvarno prisustvo u fabrikama“ (Ibid: 90).

Međutim, napadi na *interne komisije* tokom diktature Aramburua nisu uspeli da neutralizuju njihovo delovanje i uticaj. U okviru *peronističkog otpora* protiv diktature, aktivnostima *delegata* i *internih komisija* pridružile su se i akcije *komandosa* koji su razvili različite oblike teritorijalnog delovanja (primera radi, zauzimanje hladnjače *Lisandro de la Torre*). Različiti oblici radničkog otpora, koji su obuhvatali *tajne* metode, kao što su sabotaže, nevoljan rad itd., ali i primenu drugih, tradicionalnih mera kao što su štrajkovi i demonstracije, kao i teritorijalne akcije od ključnog su značaja za objašnjenje čak i kraja „Oslobodilačke revolucije“ (Basualdo, 2010a: 272)²⁰¹.

Nakon 1959. godine došlo je oporavka ekonomske moći radničke klase (videti Tabelu 25), ali i započinjanja dominacije sindikalne struje poznate kao *vandorizam* (*vandorismo*, na čelu sa sindikalnim liderom UOM-a Augusto Vandorom). Vandor, vođa metalurških radnika, veoma dobro je izrazio politiku radničkog pokreta u tom periodu u vidu krilatice: „udarati i pregovarati“ (*golpear y negociar*). Prethodno smo mogli da vidimo da je Frondisi normalizovao odnose između radničkog pokreta i države, čime su sindikalni rukovodioci napustili liniju potpunog suprotstavljanja državi i kapitalu²⁰². Fabrike su počele da potpisuju ugovore u kojima su se svi aspekti radnog procesa nalazili

²⁰¹ Ovakvo stanje stvari, zajedno sa nalazima o ulozi delegata i internih komisija u otporu diktaturi, potvrđuje da su interne komisije, uprkos pokušajima raspuštanja, zadržale važnu ulogu.

²⁰² Opadanje organizovanog otpora radničke klase bilo je praćeno jačanjem moći sindikalnog rukovodstva na čelu sa sindikalnim liderom metalurškog sindikata, Vandorom. Sindikalno rukovodstvo peronista u zamenu za kontrolu *unutrašnjih komisija* i prihvatanje procesa 'racionalizacije' dobilo je konkretne beneficije (naknade za porodilje, porodični dodaci, garancije o zaradama itd.) (više u Basualdo, 2010:76).

isključivo u nadležnosti poslodavaca (Munck, 1987b: 90)²⁰³. Trijumf ofanzive protiv moći sindikalnog pokreta na nivou fabrika, prema Jamesu, odražava se u kolektivnim ugovorima o radu koji su potpisani od 1960. godine, a koji su uključivali nove klauzule vezane za 'racionalizaciju' proizvodnje, odnosno uklanjanje prepreka za povećanje produktivnosti (poput mobilnosti radnika, fleksibilnosti i razgraničenja zadataka (Basualdo, 2010a: 75).

Otišlo se i korak dalje. Interne komisije postepeno su izgubile pravo pregovora, koje je sada bilo skoncentrisano u rukama sindikalnog rukovodstva. Godine 1964. Vandor je uspeo da pokrene poznati *Plan borbe*, koji je doveo do zauzimanja fabrika širom zemlje (slika 3 u Prilogu). Iako Vandor nije mogao da 'pobegne' od peronizma, odnosno da sprovede 'peronizam bez Perona', uspeo je da uspostavi sindikalnu birokratiju, koja će imati značajnu ulogu u političkim i ekonomskim kretanjima u Argentini (Munck, 1987b:90). Međutim, za radničku klasu rezultat je bio negativan.

Upravo je takva orijentacija sindikalnih organizacija značajno doprinela opadanju borbenosti radničkog pokreta. Pod vođstvom sindikalnog lidera metalurškog sindikata Vandora, metalurški sindikat je pretrpeo značajan pad u sindikalnom članstvu: 1959. godine metalurški sektor je zapošljavao 309000 radnika, dok je taj broj 1966. iznosio 121000 radnika. S druge strane, rast produktivnosti u industrijskom sektoru povećao se za impresivnih 50% u razdoblju od 1950. do 1960. godine (Munck, 1987b: 90). „Neosporno je da je između 1951. i 1965. godine došlo do snažnog povećanja produktivnosti u industriji, budući da je u ovoj fazi proizvodnja rasla po godišnjoj stopi od 5%, dok je stopa rasta zaposlenosti bila 0,5%. Čini se da je ubrzano povećanje industrijske produktivnosti rezultat uvođenja novih grana delatnosti, intenziviranja eksploatacije postojećih postrojenja kroz reorganizaciju proizvodnje i povećanje intenziteta rada, a u nekim slučajevima i kao rezultat primene nove tehnologije“ (Basualdo, 2010a: 276).

Vidimo, dakle, da je država potpomagala sindikalne predstavnike, doprinoseći jačanju njihovog uticaja. Stoga je stalno bila prisutna tendencija brzog konformisanja, odnosno birokratizacije sindikalnih predstavnika, a samim tim i pacifikacija i disciplinovanje radničke klase (intenziviranje radnog procesa i porast produktivnosti rada bili su praćeni porastom nezaposlenosti, ali i pogoršanjem uslova rada). 'Racionalizaciju' proizvodnog procesa pratila je, dakle, rastuća moć sindikalnih rukovodilaca. Prema nekim autorima, proces 'birokratizacije' (u smislu konstituisanja određene 'kaste', sa sopstvenim interesima nezavisnim od interesa radničke klase) sindikalnih rukovodilaca započeo je u poslednjim godinama peronističke vlade, ali je produbljen u periodu od kraja 50-ih i početka 60-ih godina (Basualdo, 2010a: 277). Tokom perioda Frondisijeve vlade, a posebno između 1959. i 1961. godine, u cilju uvođenja promena u proces rada, izvršena je snažna ofanziva protiv organizovanih oblika borbe radničke klase u fabrikama, što je posebno oslabilo delegate i interne komisije (Ibid: 277). Kako navodi James, „na osnovu sporazuma koji su potpisani između 1959. i 1962. godine sva teritorija fabrika nalazila se pod strogom kontrolom poslodavaca“, što je, prema njegovom mišljenju, prevedeno u „sistem institucionalizovane pasivnosti baza“ koji je *interne komisije* doveo do „kriznog stanja praktično tokom čitave šeste decenije“ (nav. prema Basualdo, 2010a: 277-278). „Rodolfo Walsh s gorčinom piše kako su otpušteni najborbeniji radnici u fabrikama, a radničke komisije su raspuštene: gde radnici mogu protestovati? U sindikatima? [...] Poslodavci i lideri (sindikalni, prim. IP) konačno su otkrili da imaju zajedničkog neprijatelja: to je istinska suština dogovora koji je bio zaključen između vandorizma i industrijskih federacija“ (Walch, 1969, nav. prema Munck, 1987b: 91).

Međutim, bez obzira na napredak procesa 'racionalizacije' i jačanje birokratizacije sindikalnog rukovodstva, tokom perioda 60-ih godina bili su prisutni različiti oblici organizacije na nivou fabrika, kao i mobilizacija radničkih baza (uz varijacije u smislu intenziteta, orijentacije i efektivnosti u određenim periodima) (videti više u Basualdo, 2010a:278).

Vidimo, dakle, da bez obzira što je na početku izgledalo da je Frondisi peronistima dopustio političko delovanje, njegova politika je bila u suprotnosti s peronističkom. Tokom perioda Frondisijeve vlade došlo je do smanjenja prihoda i kupovne moći radnika, te su na kongresnim i

²⁰³ U periodu između kraja 1959. i početka 1960. godine došlo je do ponovnog porasta represije nad radnicima, ovog puta u kontekstu važnih međunarodnih promena, poput kubanske revolucije 1959. godine.

lokalnim izborima 1962. godine peronisti odneli pobjedu. Predstavnici Radikalne stranke primorali su Frondisija da poništi izborne rezultate, čime se on diskreditovao u očima vojske koja ga je zbacila sa vlasti 1962. godine. Posle 15 meseci građansko-vojne intervencije koja je usledila nakon svrgavanja Frondisija u Argentini sredinom 1963. godine održani su novi izbori, na kojima peronistima ponovo nije bilo dozvoljeno da učestvuju. Na izborima je odnela pobjedu *Grđanska radikalna unija* (UCR) na čelu sa Arturoom Umberto Iljija koji je upravljao zemljom do sredine 1966. godine, kada su ga oružane snage zbacile sa vlasti, čime je otpočeo period tzv. "Argentinske revolucije" (Alfonsin, 1986: 36)²⁰⁴.

Na osnovu podataka Centralne banke i Nacionalnog instituta za statistiku i popis, nacionalni bruto-proizvod uvećan je u 1964. i 1965. godini za 10,3%, odnosno 9,1% (proizvodnja u industrijskom sektoru 1964. godine uvećana je za 18,9%, dok je 1965. godine zabeležen pad - 13,8%). U 1965. godini rezerve zemlje su uvećane za 139 miliona dolara, dok je u tom istom razdoblju spoljni dug smanjen za 740 miliona dolara od 3 milijarde i 390 miliona, koliko je iznosio početkom 1963. godine. Dok je stopa nezaposlenosti 1963. godine iznosila 8,8%, ona je 1966. smanjena na 5,2%. Inflacija je imala prosečnu stopu od 1,74%, naspram 2,27%, koliko je iznosila tokom sledećeg vojnog perioda (Alfonsin, 1986: 36-37)²⁰⁵.

U odnosu prema radničkoj klasi i radničkom pokretu Radikalna stranka je zauzela kontradiktoran stav. U tom periodu donet je napredni zakon o lekovima *Ley Oñativia*, na osnovu kojeg je značajno poboljšana dostupnost lekova²⁰⁶. Međutim, istovremeno, vlada je imala veoma konfliktan odnos s radničkim pokretom, odbacujući većinu njihovih zahteva. Tako je 1964. godine CGT inicirao radikalne izmene državne politike i to: oslobađanje političkih zatvorenika, ukidanje represivnog zakonodavstva, očuvanje i stvaranje novih radnih mesta itd. (Robles, 2009: 32). Ukratko, kako nije došlo do odgovarajućih izmena, CGT je odgovorio sprovođenjem *Plana borbe* (*el Plan de lucha*), koji je trajao od 1962. do 1964. godine, kada je došlo do zauzimanja fabrika širom zemlje u vrlo kratkom vremenskom periodu, čime se pokazalo da radnička klasa u Argentini nije priznala poraz, odnosno da pokreti radničke klase nisu unapred bili osuđeni na propast.

Bez obzira na otežanu mogućnost pripadnika radničke klase da zastupaju svoje interese i 'pretrpljene' poraze u prethodnom periodu, protesti radnika nastavljani su već 1963. godine, kada je došlo do talasa protesta radničke klase. Međutim, kao što je upravo rečeno, najvažniji oblik radničkog pokreta predstavljalo je zauzimanje fabrika, koje se pretežno odvijalo izvan zvaničnih sindikalnih struktura. Ovakvi oblici radničkog otpora najčešće su bili uslovljeni suspenzijama, otpuštanjima i neizmirenim obavezama u isplati zarada. Jedan od najznačajnijih takvih sukoba predstavlja zauzimanje fabrike Kaiser u Kordobi (Industrias Kaiser Argentina - IKA), koje je trajalo 24 sata i koje je uključivalo uzimanje talaca, dok je proizvodnja ostala u rukama radnika (reč je o „obeležju“ koje će biti prisutno i u mnogim kasnijim preuzimanjima) (Schneider, 2007, nav. prema Basualdo, 2010a:278). Ovaj slučaj se smatra važnom prethodnicom primene takvog oblika organizovanog radničkog otpora, koji će biti prisutan u velikom broju radničkih sukoba u periodu između kraja 60-ih i sredine 70-ih godina (Ibid:278).

U okviru *Plana borbe* 21. maja 1964. godine izvršena je prva važna 'operacija' tokom koje je došlo do zauzimanja 800 proizvodnih pogona u Buenos Ajresu, „što je značilo savršenu sinhronizaciju pola miliona radnika iz raznih sindikata“ (Schneider, 2007, nav. prema Basualdo, 2010a:279). Talasi parcijalnog ili potpunog zauzimanja fabrika, koji su počeli u maju 1964. svaki put su obuhvatali stotinak fabrika. U okviru *Plana borbe* okupirano je 11 hiljada objekata, u čemu je učestvovalo skoro 4 miliona radnika. Poslednji talas sukoba dogodio se 1964. godine i tom prilikom

²⁰⁴ Na vlasti su se smenjivali predsednici, a iza scene je vladala vojska koja u savezu s tehnokratama i stranim investitorima nije uspevala da reši glavni problem Argentine, a to je loša ekonomska situacija. Uveden je novi stabilizacijski program, a nakon zabrane rada stranaka i sindikata, usledili su antivladini protesti, ali i političko nasilje (Kos-Stanišić, 2014: 38).

²⁰⁵ Vlada Radikalne stranke je poništila ugovore sa američkom naftnom kompanijom koje je Frondisi prethodno sklopio. Na ime odštete američkim petrolejskim kompanijama Iljijina vlada je platila između 150 i 200 miliona dolara (nav. prema Alfonsin, 1986: 37).

²⁰⁶ Zakon je dobio naziv po imenu doktora Arturo Oñativia koji je bio ministar socijalne pomoći i javnog zdravlja u vladi Artura Iljije.

je obuhvaćeno preko 3000 fabrika (3400). Skoro polovina 'okupiranih' fabrika pripadala je metalurškom sektoru i sektoru tekstilne industrije (u ovim sektorima sindikati su bili najbrojniji i najjači) (Robles, 2009: 32; Magnani, 2003: 22-23). „*Plan borbe* bio je impresivan ne samo zbog broja uključenih radnika i fabrika, već i zbog pažljivog planiranja koje je prethodilo zauzimanju fabrika, ali i uslova u kojima je tajno organizovan, što je još više otežavalo koordinaciju i sinhronizaciju radničkih borbi“ (Basualdo, 2010a: 279).

Upravo je tokom *Plana borbe* postignuta najviša tačka mobilizacije radnika u tom periodu. „Vandor se hvalio time da može da organizuje generalni štrajk preko telefona. Ovo je u stvari reflektovalo značajan stepen organizacije koji je dostigao argentinski radnički pokret. Međutim, *Plan borbe* značio je mnogo više za radničku klasu [...] Ovo je imalo mnogo dublji uticaj na svest radnika nego puka 'revolucionarna gimnastika' koju je Peron zahtevao tokom izgnanstva u cilju destabilizacije radikalne vlade Artura Illije“ (Munck, 1987b: 91).

Uspeh radničkih akcija tokom *Plana borbe* zavisio je od masovnog učešća radnika na njihovim radnim mestima, s obzirom na to da je istovremeno zauzimanje fabrika moglo biti sprovedeno samo od strane *baze radnika* i njihovih neposrednih predstavnika. Stepem artikulacije između različitih instanci postignut je, prema saopštenjima CGT-a, putem kontakta 'od kolege do kolege' (*de companero a companero*), 'od radnika do radnika', što je posebno istaknuto u brojnim publikacijama tog vremena (Basualdo, 2010a: 280). Primer je sledeći sažetak iz časopisa Panorama: „Agresivnu primenu *Plana borbe* CGT-a osetio je veliki deo zemlje kao zastrašujući resurs najaktivnijih militanata peronizma, koji su pokušali da povrate moć [...]. Njegov plan borbe, koji se sastojao od zauzimanja fabrika naišao je na matematičku zakonitost. Ni neusklađenost, ni oklevanje, ni kašnjenje. 'Ni mi ne nismo uradili bolje', priznao je vojni posmatrač, ne bez određene zabrinutosti“ (nav. prema Basualdo, 2010a: 280).

Da bi se objasnila učinkovitost sprovedenih mera koje su, prema određenim navodima, dostigle vojnu preciznost, važno je imati na umu ekonomski i politički kontekst, o kome je prethodno bilo reči. Iako ovi faktori prilikom objašnjenja sindikalnih i radničkih akcija često nisu uzimani u obzir, važno je istaći da se *Plan borbe* odvijao u trenutku *druge faze supstitucije uvoza*, tokom tranzicije između prvog potperioda (između 1958. i 1963. godine, tokom kojeg je došlo do pada proizvodnje) u drugi (koji je bio na snazi od 1964. do 1974. godine, tokom kojeg je zabeležen kontinuirani rast industrijske proizvodnje). Da bi razumeli 'spontano' pristupanje baze (radnika) *Planu borbe* 1964. godine, potrebno je ukazati da su ekonomska kretanja između 1958. i 1963. godine imala krajnje negativne posledice na položaj radničke klase. Još jedan dodatni faktor koji se mora uzeti u obzir odnosi se na političke okolnosti u tom periodu. Radi se o zahtevu za Peronovim povratkom u Argentinu, kao i o neuspehom pokušaju da se taj povratak izvede 1964. godine. Stoga je masovno pristupanje radnika *Planu borbe* označilo i snažno odbacivanje anti-peronističke pozicije koja je bila usvojena od strane Radikalne partije (Basualdo, 2010a:281).

Takođe, niz zauzimanja fabrika 1963. godine i, pre svega, razvoj druge faze *Plana borbe* 1964. godine pokazuju da interne komisije i radnička militantnost u industrijskim postrojenjima nisu eliminisani procesom 'racionalizacije', već da su, uprkos negativnim efektima, odigrali važnu ulogu u sindikalnoj borbi. Fabrički delegati i interne komisije, koji su se nalazili pod sve većom kontrolom zvaničnog sindikalnog rukovodstva, pokazali su se ne samo korisnim, već su bili od suštinskog značaja u okolnostima u kojima se rukovodstvo sindikata suočavalo sa uzastopnim ofanzivnim merama pomoću kojih je vlada Illije pokušala da reguliše rad sindikata²⁰⁷. Serija zauzimanja fabrika postala je, u stvari, epizoda radničke borbe tokom decenije u kojoj je došlo do najvećeg „slivanja“ između baza i sindikalnog vođstva. Međutim, kao što će se kasnije pokazati, *Plan borbe* je predstavljao oblik borbe od velikog značaja koji birokratski sindikalni lideri nikada više nisu ponovili (Ibid:282).

Kao što smo prethodno mogli da vidimo, period nakon peronizma bio je obeležen radničkim štrajkovima i zauzimanjem fabrika što je umnogome otežavalo upravljanje državom. Kako se na kraju

²⁰⁷ Vlada je odobrila Uredbu 969/1965, kojom se reguliše *Zakon o sindikatima*, na osnovu koje je zabranjena politička aktivnost sindikata i omogućeno stvaranje paralelnih sindikata (Robles, 2009: 32).

i pokazalo, sve neperonističke vlade, civilne i vojne, bile su politički slabe, a peronistički sindikati su se veoma često suprotstavljali sprovođenju reformi (Levitsky, 2005:67, nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 38), kao što je bio slučaj i sa ekonomskim reformama Artura Frondisija. Kada je reč o daljem razvoju političkih događaja, strah od nove pobede peronizma doveo je do svrgavanja oslabljene vlade Artura Iljije 1966. godine na čelu sa generalom Onganija, što je označilo povratak samozvane "Argentinske revolucije" koja je trajala od 1966. do 1973. godine (Luna, 2015: 218; Robles, 2009: 32)²⁰⁸.

Proces transformacije argentinskog društva koji se odvijao neposredno nakon Peronovog odlaska ostavio je značajne posledice na položaj radničke klase i oblike njenog kolektivnog delanja. Otežana mogućnost pripadnika radničkog sloja da sačuvaju privilegovan materijalni položaj u okolnostima u kojima su sindikalne organizacije predstavljale saveznike vladajućih režima, praktično se pretvorila u nemogućnost da ovaj društveni sloj putem kolektivnih akcija štiti sopstvene interese. Dosadašnja rasprava vodi nas do zaključka da je ova nemogućnost bila proizvod niza činilaca, o kojima je prethodno bilo reči. Pored spoljašnjih pretpostavki u vidu opadanja životnog standarda pripadnika radničke klase i represivnih državnih mehanizama, možda su važnije unutrašnje pretpostavke u obliku fragmentisanosti sindikalnih struktura. Da je ovakvo izvođenje ispravno umnogome pokazuju radničke borbe u okviru *Plana borbe*, tokom kojih su sindikalne organizacije od suparnika radničke klase, ponovo postale njeni saveznici.

4.4.2. "Argentinska revolucija" (1966-1973)

I tokom perioda "Argentinske revolucije" nastavljena je represija prema radničkom pokretu: pravo na štrajk je ukinuto, sve političke partije su suspendovane, dok su se sindikalne organizacije ponovo našle na udaru države (Luna, 2015: 302). Uz to, fragmentisanost sindikalnog pokreta obeležila je i ovaj period. Godine 1965. CGT je pretrpela unutrašnju krizu koja je bila uslovljena odnosom prema peronizmu, da bi godinu dana kasnije jedna frakcija podržala vojni udar generala Onganija 1966. godine i njegov ambiciozni korporativni projekat u kome bi sindikalne organizacije imale istu onakvu ulogu kakvu su imale sredinom 40-ih godina, kada su podržale Perona 1945. godine (Munck, 1987b: 91)²⁰⁹. Ubrzo se sindikalni pokret podelio na više frakcija: *CGT - Azopardo*, pod vođstvom Augusta Vandora, koji je zagovarao saradnju sa vojnom huntom, *CGT de los Argentinos - CGTA*, pod vođstvom Rajmonda Ongara i Agustina Toskoa, radikalno krilo koje se protivilo vojnoj hunti, te peronistički sindikat *62 organizacije* (Luna, 2015: 302).

Vojni udar 1966. godine po mnogo čemu je bio sličan udaru iz 1955. godine: sličnost između ova dva događaja posebno je bila vidljiva u rastućoj mobilizaciji radničke klase, ali i u još uvek gorućem problemu *peronizma*. Međutim, ono što se u međuvremenu promenilo jeste ekonomska struktura zemlje i upravo je novi državni udar predstavljao u osnovi odgovor na potrebe monopolističkog kapitala u zemlji. Dok je tokom Frondisijevog perioda proces 'racionalizacije' proizvodnih odnosa u fabrikama ostvaren u korist kapitala, Onganija je pokušao da 'racionalizuje' društvene, ekonomske i političke odnose u celoj zemlji. Uprkos Peronovim uputima, kao što smo videli, mnogi sindikalni lideri pružili su otvorenu podršku novoj vojnoj vladi (Munck, 1987b: 92).

Tokom ovog perioda mobilizacija sindikata svedena je na jednu od najnižih tački. Tako je štrajk u luci u Buenos Ajresu krajem 1966. godine poražen jer nije dobio podršku organizovanog radničkog pokreta. Isto se dogodilo sa radnicima železnice početkom 1967. godine i radnicima fabrika

²⁰⁸ Huan Karlos Onganije bio je predsednik Argentine od 1966. do 1970. godine, kada je svrgnut sa položaja vojnim udarom.

²⁰⁹ Onganijev režim je imao za cilj da ojača korporativno predstavljanje kao protivtežu sindikalnoj moći, s tim što su predstavnici rastućeg ekonomskog sektora ipak nastojali da uspostave dobre odnose sa sindikatima, jer su na korporativizam gledali kao na rizičnu kartu (Novaro, 2014: 317). Ono što je dalje obeležilo ovaj period jeste uvođenje politike učesća (*Participacionismo*), koja je podrazumevala formiranje komiteta od strane predstavnika različitih interesnih grupa (industrija, poljoprivreda itd.), koji bi predstavljali savetodavne organe vlade, međutim, većinu tih članova postavljao je lično Onganije. Treba istaći da je u ovom periodu došlo i do suspendovanja autonomije Univerziteta (Luna, 2015: 302).

šećera u Tukumenu 1968. godine. Kada je CGT pokušao da organizuje generalni štrajk, kao deo „Akcijskog plana“ u martu 1967. godine mobilizacija radničke klase bila je izuzetno niska (videti Tabelu 25) (Munck, 1987b:92).

Uz neuspeh odbrambenih mera protiv vojne vlade došlo je do krize *vandorizma* kao hegemonijske strategije radničkog pokreta. Strategija radničkog pokreta „udaranje i pregovaranje“ i nedeljni štrajkovi nisu imali mnogo efekata u borbi protiv jake vlade i jedinstvene vladajuće klase. Ono što je sa stanovišta kolektivnog delanja radničke klase važno jeste to što je od 1955. godine peronizam radnički pokret usmeravao prema državi, a ne prema oblicima samoorganizovanja i političkoj autonomiji. Relativno visoka stopa sindikalnog organizovanja, koja je 1964. godine iznosila 33,6%, nije mogla da nadoknadi gubitak moći koju su radnici imali u samim fabrikama. Nepovoljna situacija unutar radničkog pokreta koja je posebno došla do izražaja 1966. i 1967. godine zahtevala je pronalazak rešenja. Odgovor je ubrzo stigao od 'nove' radničke klase nastale tokom procesa 'racionalizacije', koji je obeležio prethodni period. „Daleko od 'radničke aristokratije', vodeći radnički sektori (posebno povezani sa inostranim monopolističkim kapitalom) odigrali su avangardnu ulogu u radničkim pobunama koje su započele s *Cordobazom* 1969. godine“ (Munck, 1987b: 93).

Pre nego što se nastavi sa analizom radničkog pokreta, važno je da se ukaže na promene unutar industrijskog sektora od sredine 1960-ih, koje su razvoju radničkog pokreta dale novu dinamiku.

U periodu između 1951. i 1965. godine otvoreno je 83727 radnih mesta u industriji, da bi u narednih pet godina (1965-1970) broj novootvorenih radnih mesta dostigao čak 176612 (odnosno godišnja stopa rasta zaposlenosti u industrijskom sektoru u ova dva perioda iznosila je 0,5% i 2,4%). Istovremeno, produktivnost je zabeležila pad; u poređenju sa prethodnim petogodišnjim periodom, između 1965. i 1970. godine pad produktivnosti dokumentovan je u 13 od 17 industrijskih grana (Canitrot and Sebes, 1974, nav. prema Basualdo, 2010a: 282). Navedeni podaci su od ogromnog značaja. Stvaranje zaposlenosti koja je bilo uslovljena produbljivanjem uvozne supstitucije smanjivala je pritisak na radnike u vidu nezaposlenosti, koja je bila izražena prethodnih godina. S druge strane, pad produktivnosti otkrio je rastuću reafirmaciju radničkih organizacija i organizovanog otpora radničke klase, što je, čini se, preraslo u veću kontrolu radnika nad tempom rada (na koji su, kao što smo prethodno videli, uticali ne samo represivni mehanizmi, već i prodiranje 'racionalizacije' u fabrikama i erozija slučajeva zastupljenosti na lokalnom nivou). Povećanje moći radničke klase tokom šezdesetih godina najbolje se može videti u činjenici da je učešće zarada zaposlenih (među kojima su industrijski radnici imali centralno mesto) u ukupnom društvenom proizvodu sa 39% u 1964. godini dostiglo učešće od 47% 1971. i 48% 1974. godine (Basualdo, 2010a: 283). Ipak, kad je reč o kretanjima unutar industrijskog sektora tokom ovog perioda, moguće je uočiti određene razlike.

Novi model akumulacije kapitala, koji je bio na snazi od 1958. godine rezultirao je sve većom diferencijacijom radničke klase, i to između 'tradicionalnih' i 'dinamičkih' sektora industrije. Dok su u periodu od 1950. do 1970. godine plate u tradicionalnom sektoru rasle po stopi od 81% godišnje, plate u dinamičnom sektoru su beležile porast od 128%²¹⁰. U isto vreme, međutim, produktivnost je u tradicionalnom sektoru rasla po stopi od 36%, odnosno 164 % u dinamičnom sektoru, što, dalje, znači da plate u dinamičnom sektoru nisu odražavale produktivnost tog sektora (Munck, 1987b: 94)²¹¹.

Ipak, sa stanovišta zastupanja kolektivnih interesa radničke klase, „heterogenost ekonomskih, socijalnih i radnih uslova radničke klase nije se odrazila na podele unutar radničkog pokreta. Tako, političke podele unutar CGT-a između 'učesnika', 'saradnika', 'borbenih', 'nezavisnih', itd. – nisu sledile unapred uspostavljenu ekonomsku logiku. Na političkom nivou *peronizam* je nastavio da deluje kao ujedinjujući faktor radničke klase, čak i onda kada određeni sektori nisu bili peronistički orijentisani, posebno u Kordobi i u drugim delovima u unutrašnjosti“ (Munck, 1987b: 94).

U takvoj situaciji sukobi između radničkog pokreta i vladajućeg režima su započeli 1. maja 1968. godine, kada je sindikat CGTA (*CGT de los Argentinos*) pozvao radnike da se suprotstave

²¹⁰ Ovde se kao referentna vrednost uzima vrednost godišnjeg indeksa od 100.

²¹¹ Zapravo, sredinom šezdesetih godina poslodavci u dinamičnom sektoru nisu osećali potrebu da zadrže razlike u platama (Munck, 1987b: 94).

diktaturi²¹². Jedan od najznačajnijih sukoba dogodio se 29. maja 1969. godine kada je došlo do izbijanja pobune u Kordobi pod nazivom *Cordobazo*. *Cordobazo* je predstavljao „aktivni štrajk” radnika automobilske industrije koji su bili relativno dobro plaćeni, sindikata mehaničara (SMATA)²¹³, ali i sindikata *Luz i Fuerza*. Pored pripadnika radničke klase, učešće su uzeli studenti, mladi, ali i pripadnici srednje klase. Štrajk je prerastao u zauzimanje grada, koji je akcijom sindikata *Luz y Fuerza* ostao bez svetla, na šta je policija odgovorila primenom represivnih mera. Sledećeg dana je CGTA pozvala na nacionalni štrajk. Važno je istaći da je pokret *Cordobazo* uz znatno učešće mladih umnogome uticao na jačanje protestne mobilizacije. Tako je u uslovima ograničenja i zabrana koje je nametnula vojna diktatura došlo do pojave određenog oblika „demokratije na ulicama“, kroz direktnu, neizbornu borbu (Robles, 2009:33; Munck, 1987b:94). „Aktivni štrajk 29. maja 1969. u Kordobi postao je polu-spontani ustanak stanovništva protiv vojne vlasti. Upravo je iz ovog društvenog pokreta nastala nova društvena opozicija, u kojoj je organizovana radnička klasa imala ključnu ulogu. Bitno je istaći da peronizam nipošto nije bio politička sila koja je promovisala ovu društvenu pobunu, ali je ipak bio pokret koji je, za sada, „izvukao“ najviše koristi, kako je to istakao Francisco Delich: “Maj 1969. godine označava zveckanje, agoniju autonomnog peronizma/antiperonizma, paralelnu sa diktaturom/demokratijom u smislu da su obe mogućnosti razvile i razvijale liberalnu misao u različitim smerovima“ (Delich, 1970, nav. prema Munck, 1987b: 95).

Cordobazo je nesumnjivo predstavljao trenutak tranzicije u klasnoj borbi u Argentini (O'Donnell, 1982). Za vladajuće klase to je bio simbol narodne pobune u cilju zaustavljanja državnog udara iz 1955. godine. Za sindikalno vođstvo *Cordobazo* je značio početak anti-birokratske pobune radničkih baza²¹⁴. Lanusse će kasnije u svojim memoarima napisati da nakon *Cordobazo*, „prava rasprava nije bila da li bi Republika trebalo da bude institucionalizovana ili ne. Prava rasprava je bila *kako i kada* bi trebalo da bude institucionalizovana“ (Lanusse, 1977, nav. prema Munck, 1987b: 95). Lanusse priznaje da „29. maj 1969. [datum *Cordobazo*-a] predstavlja kritični trenutak koji označava politički neuspeh *Argentinske revolucije* [kako se nazivao državni udar iz 1966.]“ (Ibid).

Ovaj istorijski primer društvenog pokreta doveo je do znatnih promena. Tako je nakon *Cordobazo*-a usledila opšta društvena kriza. „Posle *Cordobazo*-a došli su Rosariozo, agrarne lige, zauzimanje šećerana u Tukimanu...“. Kako bi povratio svoja socijalna, ekonomska i politička prava, sindikalni pokret se proširio širom zemlje. Međutim, CGT nije uspeo da povрати svoju nekadašnju hegemonističku poziciju unutar redova radničke klase. Klasične i druge radikalizovane struje predstavljale su jasnu i prihvatljivu opciju protiv već umirućeg *vandorizma* (čak i pre smrti Vandora 1969. godine). U fabrikama, posebno u unutrašnjosti, radna disciplina i uopšte pitanje radničke klase postala su goruća pitanja, nakon dugih godina u kojima je vandorizam 'prepustio zemlju kapitalu' (Munck, 1987b: 96).

Ovaj period se karakterisao i veoma izraženim političkim nasiljem: ubijeni su generalni sekretar sindikata UOM-a Augusto Vandor (1969) i generalni sekretar CGT-a José Alonso (1970). Iako su predstavnici određenih sindikalnih organizacija imali pozitivan odnos prema novoj vojnoj vladi, to nije sprečilo predstavnike vlasti da intervišu u glavne sindikate (UOM, tekstilna industrija, železnice, itd.), lišavajući slobode sindikalne vođe, ukidajući pravo na štrajk, uspostavljajući obavezujuću arbitražu i razvijajući politiku fragmentacije sindikata. Možemo, dakle, da vidimo da “Argentinska revolucija” nije bila, kao prethodne vojne vlade, privremenog karaktera, već je predstavljala režim koji je bio permanentno diktatorski, pa su tako nasilje i nepoštovanje ljudskih prava postali svakodnevna pojava (Robles, 2009: 33-34).

Sindikati su nastojali da prežive, pragmatično kombinujući sukob s pregovorima. Došlo je do izgradnje jakih i disciplinovanih organizacija sa širokom mrežom delegata u preduzećima, izabranih

²¹² U sindikalni pokret se uključuju ratoborne struje u Kordobi (SITRAC y SITRAM; Tosco en Luz y Fuerza; Salamanca en SMATA) i u industrijskim gradovima koji su smešteni duž reke Parane (Villa Constitución, San Nicolás de los Arroyos, Zárate y Campana) (Robles, 2009: 33-34).

²¹³ Sindicato de Mecánicos y Afines del Transporte Automotor de la República Argentina.

²¹⁴ Za vojsku je započeo prelazak na predstavničku demokratiju, zamenom Onganije od strane generala Levingstona, i potom njegove zamene od strane generala Lanusea nakon drugog *Cordobazo* 1971. (Munck, 1987b: 95).

od strane svih radnika, što je pružilo mogućnost uticaja na tržište rada i organizovanje proizvodnog procesa. Godine 1970. CGT se ponovo ujedinjuje, čime su sindikati ponovo postali značajan faktor moći. Uloga i značaj koju su sindikati imali u tom periodu ogleda se u usvajanju *Zakona o socijalnom radu* (Zakon br. 18,610) 1970. godine (Robles, 2009: 34)²¹⁵.

U to vreme postojao je još jedan važan momenat na koji je potrebno skrenuti pažnju. Reč je o delovanju brojnih revolucionarnih, odnosno gerilskih grupa. Gerilske grupe koje je Peron podržao iz egzila počele su da predstavljaju stvaran rizik za režim, ugrožavajući ne samo vojni režim nego i stabilnost kapitalističkog sistema u Argentini. Vlada je na nasilje odgovorila još većim nasiljem, što je dovelo do izbijanja građanskog rata (Munck, 1987b: 96)²¹⁶. U datim okolnostima, sve društvene grupe, uključujući ekonomsku elitu i vojsku, videle su u Peronu jedinog spasioca koji je bio sposoban da obuzda mobilizaciju niže i srednje klase, te da neutralizuje nov fenomen argentinskog društva – gerilu (ali uz neizbežnu pobjedu peronizma!) (Waisman, 1999: 95, nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 39)²¹⁷. S tim u vezi, službenik američkog *State Departmenta* navodi: „Mislim da je ovo trenutak za Perona, samo on može da donese koheziju Argentini. Niko drugi nije ostao“ (nav. prema Munck, 1987b: 96).

Stoga je 1971. godine legalizovana Peronistička stranka, a Peronu je dopušten povratak u zemlju. Vojni vrh je priznao poraz i raspisao izbore na kojima su mogle da učestvuju sve političke stranke, ali ne i Peron lično. Peron se vratio u zemlju i pružio podršku predsedničkom kandidatu Ektoru Kampori (pripadniku leve peronističke frakcije), koji je pobedio na predsedničkim izborima 1973. godine, dok je Peronistička stranka *Frente Justicialista* dobila većinu guvernerskih mesta i kontrolu nad oba doma Kongresa (Kos-Stanišić, 2014: 39). Povlačenje vojske s političke scene neizbežno je dovelo do povratka Peróna, „i to gotovo mitskog povratka koji je hrabrio i plašio mnoge od 1955. godine“ (Munck, 1987b: 96-97).

4.4.3. Povratak peronizma (1973-1976)

Da je celokupna istorija radničkog pokreta tokom druge polovine XX veka neizbežno bila obeležena peronizmom, pokazao je i njegov povratak na političku scenu. Činilo se da će pripadnici radničke klase u peronizmu ponovo prepoznati svog interesnog zastupnika, s tim da su ovoga puta i pripadnici srednje klase polagali velike nade u Perona. Međutim, ono što je usledio bilo je daleko od očekivanog!

Ukratko, tokom ovog perioda radnička klasa se 'distancirala' od svog tradicionalnog političkog pravca – *peronizma*. Za razliku od 1946. godine, „sada, u okolnostima teške ekonomske situacije, peronistički populizam nije imao održiv odgovor. Tako je u martu 1976. godine peronistička vlada Izabele Peron pala *bez boli i slave*, jedva dve godine nakon Peronove smrti, koji nije uspeo da ponovi iskustvo iz 1946. godine“ (Munck, 1987b:97). No, vratimo se 'počecima' ponovne peronističke politike u Argentini.

²¹⁵ Praktično od svog nastanka, argentinski sindikati su važan deo svojih aktivnosti usmeravali na pružanje usluga svojim članovima, uglavnom zdravstvenih. Najstarija aktivnost se vezuje za pokrivenost zdravstvenom zaštitom koja je uspostavljena još 1887. godine u okviru najstarijeg sindikata *Fraternidad* (Robles, 2009: 34).

²¹⁶ Nasuprot brojnim ekstremnim levičarskim organizacijama, poput Montonerosa (Movimiento Peronista Montonero), nalazile su se ultradesničarske organizacije, kao što je, na primer, bila Alianza Anticomunista Argentina (AAA) ili Triple A, koja je imala podršku vojne hunte. Montonerosi su predstavljali ultralevičarsko krilo peronističkog pokreta sedamdesetih godina, organizujući atentate i otmice, sa nadom u Peronov povratak iz Španije. Međutim, Peron ih je po povratku u Argentinu isključio iz Husticijalističke partije (Luna, 2015: 303).

²¹⁷ „Izvesno je da nakon Oslobođilačke revolucije nije moglo da se vlada uz peronizam [...] činjenice pokazuju da nije moglo da se vlada ni bez peronizma, a pogotovo protiv njega. Kada posmatramo te godine, primećujemo da su preovladavala dva osećanja: mržnja i žudnja za osvetom. Peronizam je svojom prepotentnošću i svojim autoritarizmom posejao to seme dok je bio na vlasti, a ozlojađeni oslobođioci uzvratili su još jačom merom, s pravom ili ne. Te sile nisu bili protivnici nego pravi neprijatelji. Svaka strana je odbijala da prepozna bilo šta pozitivno u suprotnoj strani. Razarajuća setva u argentinskom društvu bila je duga i gorka“ (Luna, 2015: 218-219).

Nova peronistička vlada na čelu sa Kamporom izabrana je pod sloganom „Kampora u vladi, Peron na vlasti“ (*Cámpora al gobierno, Perón al poder*). Kampora je uveo novi ekonomski program i formirao je koaliciju koja je obuhvatala sve interesne grupe argentinskog društva. Reč je o *Društvenom sporazumu (Pacto social)* koji je uspostavljen između CGT-a i poslodavaca (CGE). Platna politika dovela je do određenog izjednačavanja zarada: u periodu od decembra 1973. do marta 1975. godine iznos osnovne zarade je povećan za 6,9%, dok je u istom periodu zabeleženo smanjenje plata, pa su tako plate bolje plaćenih radnika smanjene za 13,3%. Međutim, usled međunarodne ekonomske krize i nemogućnosti održavanja nivoa cena, *Društveni sporazum* nije mogao biti dugoročno održiv. Istovremeno, ovaj sporazum kao simbol jedinstva klasa služio je demobilizaciji najborbenijeg sektora radničke klase. Tako su pripadnici radničke klase u malom broju bili zastupljeni u procesu kolektivnog pregovaranja u Velikom nacionalnom paritetu (*La Gran Paritaria Nacional*). Opisujući položaj radnika u tom periodu, u časopisu *Prošlost i sadašnjost* stoji sledeće “Ustajući protiv nadzornika ili poslodavaca u fabrici, radnicima se više ne može manipulirati, oni se počinju organizovati [...] javlja se proces u kojem se zahtevi rada i anti-birokratsko preispitivanje spajaju u trenutku oporavka i potvrđivanja moći radnika“ (nav. prema Munck, 1987b: 98). Istovremeno, prvi meseci nove peronističke vlade bili su obeleženi porastom radničkih borbi (Tabela 26).

Međutim, novi predsednik Argentine se veoma kratko zadržao na vlasti; kako nije uspeo da zaustavi nasilje i otmice, iste godine (1973) se povukao sa vlasti. *Frente Justicialista* nominovala je Perona za predsednika, a njegovu suprugu Izabelu za potpredsednicu. Kako je vojska u Peronu videla jedinu nadu u borbi protiv gerile i levice, dopustila mu je kandidaturu na izborima na kojima je dobio 61,8% glasova. Tako se 25. maja 1973. godine peronizam vratio na vlast nakon 18 godina zabrane (Robles, 2009: 35; Kos-Stanišić, 2014:39). Kada je reč o klasnoj osnovi političke podrške, 1973. godine na prvim izborima kada se Peron vratio u Argentinu i na drugim kada se kandidovao na izborima, ponovo je ustanovljena klasna podela između Peronističke i Radikalne stranke. I na jednim i na drugim izborima velika većina nepismenih glasača dala je podršku peronistima, dok je njihov udeo među pristalicama Radikalne stranke bio veoma mali. Nasuprot izbornim rezultatima iz 1946. godine, kada je Peron prvi put došao na vlast, u septembru 1973. Peron je dobio skoro jednoglasnu potporu nepismenih u selima, kao i u gradovima. Peron je takođe 1973. godine dobio većinu glasova pismenih birača (Lupu and Stokes, 2009:76)²¹⁸.

Odnos između sindikalnih organizacija i peronizma izmenjen je nakon Peronovog povratka. Tako je Peron od kritičkog stava prema sindikalnoj birokratiji prešao u otvoreni savez sa njima. U prilog tome govori i donošenje naprednog *Zakona o radu (Zakon 20.744)* i *Zakona o udruženjima*, na osnovu kojih je bilo dopušteno političko delovanje sindikata. U ovom periodu CGT je uzela učešće u radu raznih državnih agencija, poput Nacionalne službe za zapošljavanje, Nacionalnog instituta za zarade itd. (Robles, 2009: 35). Istovremeno, *Zakonom o otpuštanju (La Ley de Prescindibilidad)* omogućeno je otpuštanje u državnim službama. Što se tiče pokrajinskih vlada, Peron je takoreći izvršio pravu čistku, dok je peronistička levica izgubila gotovo sve uticajne pozicije. Godine 1974. u Kordobi je došlo do državnog udara kojim je srušena pokrajinska vlada. Ovaj slučaj je poznat kao slučaj *el Navarro*, koji je u stvari predstavljao protivtežu *Cordobazu (Contracordobazo)*. Nakon što je dobio legitimitet od strane Perona, *Novarrazo* je duboko podelio radnički pokret u Kordobi. U svim navedenim procesima uočavala se duboka kriza radničkog pokreta i početak otvorene borbe između radikalizovanih sektora peronizma i nove levice skoncentrisane u liku Izabele Peron. Tako je „peronističko doba ušlo u svoj sumrak fizičkim nestankom svog vođe, ali ne pre nego što je radnički pokret doveo do jednog od svojih najgorih poraza“ (Munck, 1987b: 98).

Kada je o pojavnim oblicima kolektivnog delanja radničke klase reč, u periodu kratkotrajne vlade Ektora Kampore (Héctor Cámpora) tokom 1973. godine zabeleženo je oko 2000 slučajeva zauzimanja objekata, i to ne samo fabrika, već i univerziteta, bolnica, televizijskih stanica itd. U ovom periodu dolazi do zauzimanja fabrike za preradu papira *Mancuso-Rossi* u kojoj su radnici uz pomoć

²¹⁸ Rezultati istraživanja i izborni podaci pokazuju da je na svim izborima na kojima je učestvovao nakon 1955. godine, peronizam osvojio većinu glasova radničke klase (nav. prema Levitsky, 2003: 41). Rezultati koji se odnose na klasne razlike u glasanju za Radikalnu i Peronističku stranku u periodu od 1946. do 2003. godine predstavljeni su u Tabeli 6 u Prilogu.

države uspostavili određenu kontrolu u fabrici. Donošenje odluka u ovom slučaju bilo je podeljeno između interne komisije formirane od sindikalnih predstavnika i radnika (uz posredovanje Ministarstva rada), tako da se ne može govoriti o radničkom samoupravljanju u pravom smislu te reči (García Allegrone *et al.*, 2003: 14). U istom razdoblju se beleži još i iskustvo samoupravljanja u državnom preduzeću elektroprivrede SEGBA (Servicios Eléctricos del Gran Buenos Aires) (Robles, 2009:35; Wyczykier, 2007:145)²¹⁹. Najpoznatiji slučaj preuzimanja fabrika tokom sedamdesetih vezuje se za industrijsku oblast u južnom delu provincije Santa Fe 1974. godine. Radi se o preuzimanju petrohemije PASA u Rosariju koja se nalazila pod kontrolom radnika skoro mesec dana (od 26. jula do 22. avgusta 1974. godine) (Ruggeri, 2014: 56)²²⁰.

Nakon Peronove smrti u julu 1974. godine²²¹ vlast je preuzela njegova supruga Izabela, čime je otpočeo period „kasnog peronizma“ (*El peronismo tardío*). Mere državne politike ni ovoga puta nisu zaobišle radnički i sindikalni pokret. Ubrzo je usledilo povlačenje pravnog statusa važnih sindikata, kao što su Grafički savez i FOTIA, sindikat šećerana u Tukumenu. S druge strane, „moćni sindikat metalurških radnika (UOM) pružio je podršku novoj vladi, čime je počelo da se govori o „Metalurškoj domovini“. „Socijalistička domovina“ peronističke omladine i radikalizovani sektori radničke klase sada su se činili tek dalekim snom“ (Munck, 1987b: 98-99). Međutim, unutar CGT-a došlo je do preorijentacije, odnosno uspostavljanja određene distance između vlade i sindikalnog pokreta. Strategija novog sindikalnog rukovodstva (Lorenzo Miguel, vođa UOM-a i *62 organizacije* bio je 'prirodni' naslednik Vandora) bila je sindikalni pritisak u 'okviru političke igre', dok se organizovani radnički pokret nije video kao 'produžena ruka' vladajuće stranke (Ibid:99).

Nakon Peronove smrti 1974. godine uloga peronističke sindikalne organizacije - *62 organizacije* postala je veoma značajna. Istovremeno, napuštena je strateška linija koju je Peron promovisao, a koja je na društvenom planu bila zasnovana na *Društvenom sporazumu* između poslodavaca (CGE) i radnika (CGT), a na političkom planu na sporazumu PJ-UCR (Peronističke i Radikalne partije) u cilju promovisanja dvostranačkog sistema. U julu 1975. godine peronistička vlada je odlučila da poništi nove kolektivne ugovore, jer su uključivali značajno povećanje plata kako bi se nadoknadila sve veća inflacija. CGT je odgovorio generalnim 48-satnim štrajkom i ogromnom mobilizacijom na trgu Plaza de Mayo, prisiljavajući vladu Izabele Peron da odobri kolektivne ugovore koji su prethodno bili poništeni i da smeni ministra ekonomije, ali i one koji su bili povezani sa delovanjem podzemne parapolitičke organizacije Triple A²²². U to vreme, državni udar je već bio pokrenut. U međuvremenu CGT je donela odluku o priključenju *Međunarodnoj Konfederaciji slobodnih sindikata* (ICFTU), socijaldemokratske orijentacije, jednoj od tri postojeće globalne sindikalne centrale (Robles, 2009:35).

Radnička klasa se ponovo našla na udaru represivnih mera, ovoga puta donetih od strane peronističke vlade na čelu sa Izabelom Peron. Sa primenom je počeo novi *Zakon o sigurnosti* koji je bio usmeren protiv pokreta radničke klase. Otpor radničke klase protiv sve izraženije represije započeo je štrajkom radnika metalurškog sektora u industrijskoj zoni Villa Constitución u provinciji Santa Fe početkom 1975. godine, na koji je država reagovala upotrebom još brutalnijih mera (u vidu hapšenja, otpuštanja, otmica i sl.). Rezultat represivnih mera bio je odmah vidljiv. U takvim okolnostima, broj štrajkova je zabeležio drastičan pad. Ipak, uprkos podelama i demoralizaciji radničkog pokreta, radnička klasa je nastavila sa protestnim akcijama (Tabela 26).

²¹⁹ Videti takođe studiju o iskustvu samoupravljanja u ovoj fabrici u *900 dias de autogestion en SEGBA*, Taccone, 1977.

²²⁰ Radnički pokret tokom ovog perioda je posebno potresao atentat na glavnog sekretara CGT-a, Ignacia Rucci, 25. septembra 1973. godine, dva dana nakon izborne pobede Perona. Njegova smrt ukazala je na pogoršanje političkog nasilja koje će olakšati udar 1976. godine (Robles, 2009: 35).

²²¹ Tako je Peronov treći mandat trajao svega šest meseci i bio je obeležen borbama leve i desne peronističke frakcije. Peron se okrenuo protiv leve frakcije, što je dovelo do isključivanja iz stranke pripadnika leve urbane gerile *Montoneros* koji su 1970. godine oteli i ubili bivšeg predsednika Aramburua smatrajući ga, između ostalog, odgovornim i za nestanak Evitinog tela (nav.prema Kos-Stanišić, 2014:39; Robles, 2009: 35). Takođe, komunistički orijentisanu *Narodnu revolucionarnu vojsku* (Ejercito Revolucionario del Pueblo - ERP) koja se nalazila iza čestih otmica i egzekucija vojnih oficira proglasio je nezakonitom (Kos-Stanišić, 2014:39).

²²² Antikomunistička Alijansa Argentine (Alianza Anticomunista Argentina - AAA).

Tabela 26. Radnički konflikti i indeks plata, 1973-1976. godine

Period	Broj štrajkova (mesečni prosek)	Indeks plata (1968=100)
Jun-septembar, 1973	30,5	107,6
Oktobar, 1973-februar, 1974	30,8	113,0
Mart-jun, 1974	39,0	
Jul-oktobar, 1974	22,5	
Novembar, 1974 - mart, 1975	11,6	111,8
April - jun, 1975	24,7	
Jul-avgust, 1975	33,0	
Septembar, 1975-januar 1976	31,2	67,0
Februar, 1976-mart, 1976	17,0	

Izvor: Munck, 1987b: 99

Sredinom 1975. godine pokrenut je plan štednje u borbi protiv inflacije, koji je postao poznat kao *Rodrigazo*. Odgovor se nije dugo čekao. Usledila je velika polu-spontana mobilizacija širom Argentine, uključujući i industrijski pojas u Buenos Ajresu, što je podstaklo nade, ali i strahove od pojave 'argentinaza'. Masovna mobilizacija radnika širom zemlje bila je praćena i pojavom novih oblika radničkog organizovanja, u vidu koordinatora koji su povezivali fabrike pomoću svojih aktivista ili internih komisija. Rezultat masovnih protesta radničke klase bio je pozitivan - vladini ekonomski planovi nisu bili realizovani (Munck, 1987b:100).

Radnički pokret je uskoro ušao u najmračniju fazu svoje istorije. „Poslednji meseci peronizma bili su prepuni zbunjenosti i demoralizovanosti: udaljenost između peronističkog naroda i 'njihove' vlade se produbila. Sindikalni aparat se podelio između *vertikalista*, koji su bili verni vladi i anti-vertikalista koji su zauzeli nezavisniju, ali ne nužno progresivnu poziciju. Potonji su učestvovali u pregovorima s vojskom – „tako da nismo stigli do '77“ (godine sledećih izbora), rekli su otvoreno. Drugi su imali nameru da ožive *Društveni sporazum* ili *Veliki nacionalni sporazum* koji je doveo do izbora 1973. godine“ (Munck, 1987b: 100).

'Novi' kraj peronizma ponovo je bio rezultat ukrštajućeg uticaja niza okolnosti. Ekonomska nestabilnost (kojoj je doprinela i naftna kriza 1974. godine) učinila je neodrživim populističke redistributivne ekonomske mehanizme. U datim okolnostima uspešno mobilisanje pripadnika radničke klase više nije bilo moguće. Početkom 1976. godine protestnim akcijama radničke klase pridružili su se i sindikati, i to najveća sindikalna organizacija CGT i njeni regionalni ogranci (više u Basualdo, 2010a:100). Nagomilani ekonomski problemi bili su praćeni i političkim nasiljem, što je zadalo konačan udarac peronizmu; tako je 24. marta 1976. godine vojnim udarom sa vlasti zbačena Izabela Peron²²³. Novi državni udar fragmentisana radnička klasa dočekala je nespremno. Za razliku od državnog udara iz 1955. godine, ovoga puta je radnička klasa bila nepripremljena za novi *peronistički otpor* (Munck, 1987b:101).

4.4.4. Period vojne diktature (1976-1982)

Državnim udarom 24. marta 1976. godine otpočeo je najmračniji period u istoriji Argentine. Procenjuje se da je u periodu od 1976. do 1983. godine pod okriljem državnog terorizma nestalo između 15000 i 30000 ljudi, i to većinom radnika, političkih i sindikalnih aktivista²²⁴. Umesto da zaustavi sukobe i nasilje, kako je obećala, vojna vlada je počinila najveća kršenja ljudskih prava u istoriji Argentine (Robles, 2009: 36; Basualdo, 2010a: 297).

U nastojanju da se brzo popravi ekonomski položaj tokom perioda vojne diktature, dodatno je oslabljena privredna struktura zemlje. Budući da je politika *uvozno-supstitutivne industrijalizacije*

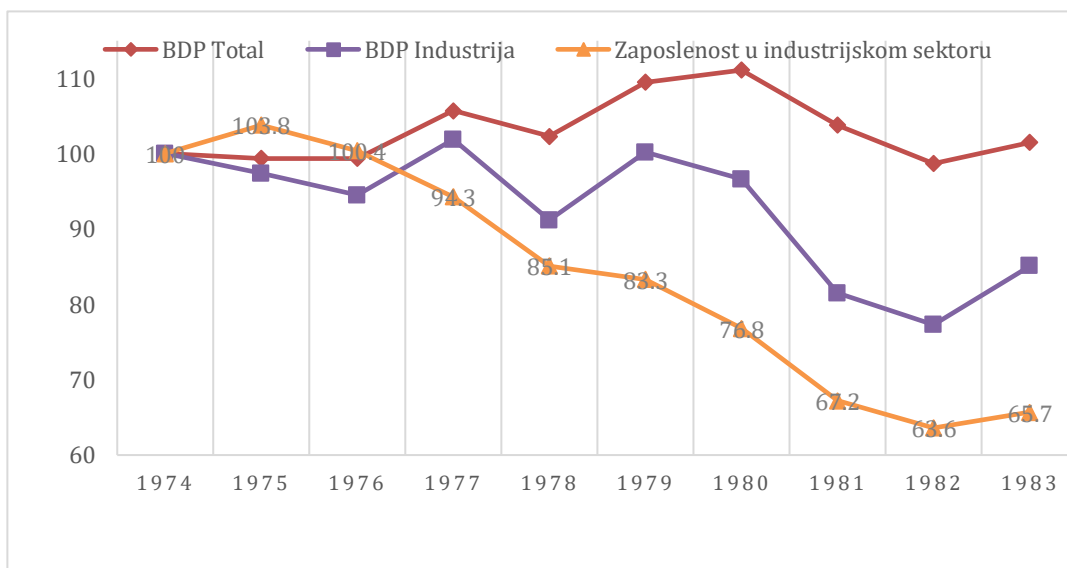
²²³ Videti Kos-Stanišić, 2009: 146.

²²⁴ Tako je novi pojam *nestao* (špan. *desaparesido*) ušao u istoriju.

bila proglašena 'odgovornom' za ekonomsku i političku krizu, vojska ju je zamenila politikom *ekonomske liberalizacije* koja je pogodivala finansijskom i uslužnom sektoru (Kos-Stanišić, 2014: 40). Tako je period vojne diktature bio obeležen sprovođenjem mera uravnotežavanja (prilagođavanja) platnog bilansa kako bi se smanjila inflacija i poboljšala spoljna pozicija ekonomije Argentine. Novi ekonomski program zasnovan na tzv. "monetarnom pristupu platnom bilansu" kojim se nastojala izjednačiti stopa domaće inflacije sa međunarodnom uveden je 1979. godine. „Uz antiinflatorne mere, aprecijaciju pezosa, deregulaciju i liberalizaciju spoljnotrgovinskog poslovanja i početak privatizacije brojnih državnih preduzeća, zabeležene su pozitivne stope rasta tokom prvih godina ovog perioda“ (Lopez, 2006: 185; Videti grafikon 4)). Usledio je rast investicija u finansijski sektor koje su bile daleko profitabilnije od investicija koje je mogao da privuče već ionako oslabljen industrijski sektor. „Počev od ovog momenta finansijski sektor počeo je da igra hegemonističku ulogu u apsorpciji i preraspodeli resursa“ (Azpiazu y Schorr, 2010: 26-27).

U stvari, razdoblje koje je započelo sredinom 1970-ih i trajalo sve do ekonomske, institucionalne, političke i društvene krize 2001. godine označilo je kraj obrasca akumulacije koji je bio na snazi tokom prethodne četiri decenije: *industrijalizacija radi zamene uvoza*. Duboke promene u argentinskoj ekonomiji bile su pokrenute *Finansijskom reformom* iz 1977. godine, što se poklopilo sa ekonomskom liberalizacijom i drastičnim smanjenjem carinske zaštite 1979. godine. Posledice su brzo postale vidljive; došlo je do naglog smanjenja učešća industrijskog sektora u bruto nacionalnom dohotku, dok je istovremeno usledilo dramatično povećanje spoljnog duga (Basualdo, 2010a: 295)²²⁵.

Kao što se može videti na Grafikonu 4, u periodu od 1974. do 1983. godine uočava se skoro konstantan pad, i to kako industrijske proizvodnje, tako i ukupne zaposlenosti u industrijskom sektoru (može se zapaziti da su oba pokazatelja zabeležila najniže stope 1982. godine). Uz to, u posmatranom periodu dokumentovan je i pad učešća industrijske proizvodnje u ukupnom BDP-u, i to sa 26,9% na 23,8%.

Grafikon 4. BDP, industrijska proizvodnja i zaposlenost u industriji, 1974-1983., 1974=100²²⁶

Mere neoliberalne ekonomske politike nisu u jednakoj meri pogodile sve industrijske grane. Podaci iz sledeće tabele pokazuju da je najveći pad zabeležen u slučaju tekstilne industrije i industrije

²²⁵ Spoljni dug je krajem perioda vojne diktature (1983) dostigao iznos od čak 45,1 milijardu dolara (Comisión Económica para América Latina (CEPAL), BCRA y Ministerio de Economía) (Grafikon 2 u Prilogu).

²²⁶ Izvor: Azpiazu y Schorr, 2010: 30.

prerade drveta, ali i mašinske i grafičke industrije. Jedini industrijski sektori koji su zabeležili skroman rast tokom ovog perioda bili su hemijska industrija i metalurgija.

Tabela 27. BDP industrijskog sektora, prema granama delatnosti (1974-1983)

	1974	1976	1981	1983	Kretanje 1974-1983 (%)
Prehrambena i duvanska industrija	520,2	521,0	514,8	491,5	-5,5
Tekstilna i industrija prerade kože	325,5	293,7	196,5	218,8	-32,8
Industrija prerade drveta	53,4	40,0	38,8	31,5	-41,0
Papirna industrija, štampa i izdavaštvo	141,5	124,8	100,2	113,1	-20,1
Hemijska industrija	334,3	344,5	338,0	367,8	10,0
Nemetalska industrija	132,0	129,8	109,5	111,0	-15,9
Metalurgija	134,9	117,0	119,1	142,5	5,6
Mašinska industrija	732,5	672,7	516,1	544,2	-25,7
Ostalo	176,2	166,4	143,3	149,8	-15,0
UKUPNO	2550,4	2409,9	2077,8	2170,3	-14,9

Izvor: El Banco Central de la República Argentina (BCRA), proračun autora Azpiazu y Schorr, 2010:32

Prikazani pokazatelji nedvosmisleno govore da je na delu bila duboka sektorska kriza koja je uticala na razaranje velikog dela industrijskog sektora, kao i uklanjanje osnovnih 'stubova' na kojima je sve do tada bio strukturisan *model supstitucije uvoza* (Azpiazu y Schorr, 2010:33).

Ovde nas sada zanimaju oni rezultati ekonomskih i političkih kretanja koji su doveli do preobražaja strukture radničke klase, ali i njenih organizovanih oblika borbe. Ukratko, proces ekonomske liberalizacije i drastičan pad industrijske proizvodnje doneo je sa sobom velike promene u strukturi radničke klase²²⁷. Procenjuje se da se broj industrijskih radnika smanjio sa 1 030 000 u 1976. na 790 000 u 1980. godini, dok se povećao udeo samozaposlenih radnika (Munck, 1987b:101). U smeru pogoršanja položaja radnika delovalo je i donošenje zakonskih regulativa o platama, nakon čega je zabeležen pad zarada od oko 40% u odnosu na iznos plata koji je bio na snazi 1974. godine (smanjenje zarada bilo je praćeno ukidanjem prekovremenog rada i socijalnih naknada). Takođe, mere poput suspenzije kolektivnog pregovaranja, određivanja nivoa plata od strane države, u kombinaciji sa brojim represivnim merama ograničili su osnovna radnička prava. Drastično opadanje zarada u kontekstu povećane produktivnosti jasno ukazuje na mesto koje je radnička klasa zauzimala u periodu nakon vojnog udara (Basualdo, 2010a:300).

Osim opšteg pogoršanja materijalnog položaja radničke klase, ono što je dodatno umanjilo delatne mogućnosti radničke klase jeste uvećanje nejednakosti u prihodima, odnosno fragmentacija materijalnog položaja. Tako je opšti pad zarada praćen opadanjem homogenosti materijalnog položaja radničke klase doveo do nestanka jedne od osnovnih tačaka solidarnosti radnika – ujedinjene borbe za povećanje zarada. Procesi ekonomske transformacije doveli su do rasta diferencijacije u materijalnom položaju na više planova. Najpre, između javnog i privatnog sektora, tako što su zarade radnika u javnom sektoru bile pod većim udarom. Povećanje razlika u zaradama pratilo je i teritorijalni nivo (razlike su posebno bile izražene između Buenos Ajresa i unutrašnjosti; radnici u Buenos Ajresu, bez obzira na granu delatnosti i veličinu preduzeća, imali su veće plate od radnika u unutrašnjosti), kao i veličinu preduzeća (podaci pokazuju da su plate industrijskih radnika u većim privatnim preduzećima bile i do 40% veće od plata radnika u srednjim i malim preduzećima, dok je u unutrašnjosti zemlje ta razlika dostizala i 50%). Ovome treba dodati i razlike u prihodima između različitih grana delatnosti, kao i između različitih profesionalnih kategorija unutar iste industrijske grane. Najzad, posledice navedenih ekonomskih promena odrazile su se i na unutarklasne podele

²²⁷ Pad industrijske proizvodnje (od 10% u apsolutnom iznosu) između 1974. i 1983. godine ostavio je teške posledice na ekonomski i društveni položaj industrijskih radnika koji su bili na čelu radničkog pokreta tokom 60-ih i 70-ih godina (Basualdo, 2010a: 300).

radničke klase, tako što je jaz u prihodima posebno bio izražen između nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika (više u Basualdo, 2010a: 300). Za sadašnju temu rada važno je i to što sprovođenje ekonomske politike do početka osamdesetih godina u vidu tzv. „industrijske promocije“, nije predstavljalo samo mehanizam za prenos državnih resursa u privilegovane frakcije koncentrisanog kapitala, već je došlo do izmeštanja postrojenja u oblasti koje su bile daleko od glavnih industrijskih centara sa dugom tradicijom radničkog organizovanja i borbi. Posledice su bile višestruke; osim drastičnog porasta nezaposlenosti u pretežno industrijskim zonama, došlo je do formiranja „nove radničke klase“, bez prethodnog sindikalnog iskustva, a samim tim i bez 'organizacione baze' u oblastima koje su do tada bile periferne (Ibid: 301).

Dakle, pod žestokim udarom političkih i ekonomskih promena našli su se pripadnici radničke klase, čime stižemo do drugog analiziranog aspekta - oblika borbe radničke klase. Rastući talas političkih, ekonomskih i društvenih konfrontacija radnička klasa nije dočekala nespremna, niti je tokom ovog perioda imala marginalnu ulogu. Naprotiv, radnička klasa je imala ključnu ulogu u sukobima, koji nisu predstavljali samo političku borbu, već su svoju pozadinu imali i u rastućoj konfrontaciji između rada i kapitala (Basualdo, 2010a: 294).

Kada je reč o efektima vojnog udara na položaj radničke klase, može se sa sigurnošću reći da je ovaj vojni udar, u poređenju sa udarima iz 1955. i 1966. godine, imao trajnije posledice na radnički pokret u Argentini. Tako je jedan od prvih koraka samoproglašenog *Nacionalnog procesa reorganizacije* bio intervencija u CGT i 46 sindikata koji su predstavljali gotovo 75% radničkog pokreta. Usvajanjem niza zakonskih mera cilj je bio da se okonča ono što je *La Nación* nazvala „...političkom i ekonomskom moći, kojom su sindikati preplavili državu i političke stranke duže od dve decenije“. Cilj sprovođenja procesa „demokratizacije i depolitizacije“ bio je fragmentacija sindikata, atomizovanje radničke klase, gušenje sindikalnih prava i sloboda, ali i poništavanje svih prethodnih postignuća. Međutim, ono što je možda najviše zabrinjavalo vojsku i njene civilne saveznike bio je savez između sindikata i peronizma, *jedinstvo* koje je bilo potrebno 'slomiti', kako bi se ispunio ambiciozan plan ekonomskog i socijalnog rekonstruisanja. Kao što smo prethodno mogli da vidimo, „ekonomska politika nakon 1976. godine nije bila ništa drugo nego oduzimanje dominantne uloge industrijskom sektoru, pa time i industrijskoj radničkoj klasi [...]. Na taj način, radnički pokret bi izgubio sposobnost, koju je pokazao od 1955. godine da blokira svaki kapitalistički projekat“ (Munck, 1987b:101).

Ekonomske i političke promene, kao i promene u strukturi i položaju radničke klase diktirale su odgovarajuće promene u političkom izražavanju ove društvene grupacije. „Ako je proces akumulacije kapitala stvorio novu situaciju za radničku klasu, on je takođe uslovio subjektivnu rekonstrukciju kroz *otpor radnika* i svakodnevnu borbu za opstanak. Kao što se navodi u sindikalnom izveštaju, radnici moraju preuzeti nove metode borbe i organizacije. Radna mesta postaju središte i izvor borbenih mera. Organizacija je tajna. U procesu borbe pojavljuju se novi pravci, ali njihove vođe i aktivisti ostaju anonimni“ (TYSAE, *Boletín de Información Obrera*, mayo de 1979, nav. prema Munck, 1987b: 102)²²⁸.

Potrebno je zadržati se na karakteristikama represivne politike nad radnicima, a posebno predstavnicima radnika na radnim mestima u fabrikama²²⁹. Pod udarom represivnih mera nakon 1976. godine prvi su se našli upravo fabrički delegati - od 100000 delegata koliko ih je bilo 1976. godine, oko 10000 je ubijeno ili zatvoreno, dok su ostali bili primorani da napuste posao (Munck, 1987b:102). „Brojna svedočenja, dokumenti i dokazi ukazuju da su aktivisti, delegati i članovi internih komisija bili među najtraženijima od strane vojnih snaga i da su u mnogim slučajevima bili kidnapovani, zatočeni, nestali ili ubijeni pri izlasku sa radnih mesta ili čak i na samim radnim mestima“ (nav. prema Basualdo, 2010a: 297)²³⁰. Mere represivne politike nisu imale uticaj samo na one radnike koji su bili

²²⁸ Takođe, „fragmentacija radničke klase dovela je do prekida istorijskog odnosa između fabrika i susedstava koja su, tradicionalno, funkcionisala kao 'zaštitni štiti' fabričke mobilizacije (na primer, slučaj Villa Constitución iz 1975)“ (videti Munck, 1987b: 102).

²²⁹ Iako su represivne mere bile prisutne i ranije, one su upravo tokom vojne diktature dostigle drastične razmere.

²³⁰ Bez obzira što su represivne mere nad delegatima, članovima internih komisija bile usmerene i izvršene od strane bezbednosnih snaga, one su sprovedene ne samo uz odobravanje, već i uz aktivnu podršku velikih kompanija, koje su u

direktno pogođeni ovim merama (tako što su ubijeni ili uhapšeni), već i na sve radnike u fabrikama. „Postoje brojna svedočanstva, dokumenti i istraživanja koja, u kontekstu izražene koncentracije ekonomske i političke moći u rukama ekonomske elite, reflektuju sve veću primenu fizičkog i psihičkog nasilja na radnim mestima, oštar rez u komunikaciji i socijalnoj interakciji, što je dramatično uticalo na osnovne društvene veze, pojačan nadzor i kontrolu“ (Basualdo, 2010a:298). Drastičnom pogoršanju položaja radnika doprinele su i mere koje su neki autori nazvali „*složen sistem prevencije*“: reč je o procesu zapošljavanja radnika na određeno vreme, odnosno radnici su mogli da dobiju relativno stabilan posao tek nakon pristizanja izveštaja od oružanih snaga (Basualdo, 2010a: 298)²³¹.

Kada je reč o sindikalnom organizovanju radnika, raspuštanje centralne radničke organizacije, *Generalne konfederacije rada* (CGT) i uvođenje represivnog zakonodavstva dodatno su obeležili ovaj period²³². Tokom prve tri godine, tokom kojih je postignuta najviša represivna tačka, intervenisano je u desetini glavnih sindikalnih organizacija, a ukinut je pravni status mnogih drugih. Imenovanjem vojnih oficira u gotovo trećini nacionalnih federacija prekinuta je centralizovana nacionalna struktura sindikalnog pokreta. Među intervenisanim federacijama našle su se one sa najvećim brojem članova, poput UOM-a i Saveza građevinskih radnika (sa skoro 300000 članova), kao i mnogi drugi (Basualdo, 2010a: 298). Isto tako, vojna diktatura je uvela čitav niz mera čiji je cilj bio legalizovanje represivnih aktivnosti. Među najistaknutijim merama regulisanja radnog zakonodavstva ističe se usvajanje sledećih zakona: Zakona 21.261 od 24. marta 1976. godine kojim je zabranjeno pravo na štrajk²³³; Zakona 21.356 iz jula 1976. godine kojim je zabranjena sindikalna delatnost, tj. skupštine, sastanci, kongresi i izbori, osnažujući Ministarstvo rada da interveniše na radnim mestima u fabrikama²³⁴; Zakona 21.263 od 24. marta 1976. godine kojim je eliminisan sindikalni imunitet; Zakona 21.259 od 24. marta 1976. godine kojim je obnovljen *Zakon o prebivalištu*, na osnovu kojeg su stranci osumnjičeni za napad na 'nacionalnu sigurnost' mogli biti deportovani (Basualdo, 2010a: 299)²³⁵. Ukratko, poništeni su mnogi dobici koji su prethodno bili ugrađeni u *Zakon o radu*.

Argentinski radnički pokret pružio je značajan otpor vojnoj diktaturi. Do pružanja otpora radničke klase u vidu parcijalnih štrajkova najpre je došlo u tradicionalno dobro organizovanim sektorima - u automobilskoj industriji, elektro-industriji (sindikata *Luz y Fuerza* pokrenuo je važnu borbu za odbranu prava radnika), dok su i železnički i lučki radnici preduzeli snažne mere otpora (Munck, 1987b: 102; Robles, 2009:37). Nažalost, u ovim okolnostima, gotovi svi su poraženi! Drugi oblik radničkog otpora bio je možda delotvorniji: '*el trabajo a reglamento*' i '*el trabajo a tristeza*', kako su se obično nazivali oblici nevoljnog rada. Bilo je i slučajeva sabotaže u fabrikama, kao u IKA-Renaultu u Kordobi, gde je proizvodnja smanjena sa 40 na 14 jedinica dnevno u junu 1976. godine. Uopšteno govoreći, u prvoj fazi radnička borba je bila odbrambena i u određenom smislu otpor je bio pasivan (Munck, 1987b:102). Tokom perioda vojne diktature nije bilo 'anti-birokratskih' borbi, a vođstvo sindikata (posebno na srednjem nivou i u pokrajinama) pridružilo se borbenom sektoru radničke baze kako bi sačuvali temeljnu strukturu sindikalnog pokreta. Vojna intervencija u CGT-u i

mnogim slučajevima finansirale represivne snage, obezbeđujući sredstva i infrastrukturu, odobravajući čak i formiranje tajnih zatočeničkih centara u svojim fabrikama. Simbol koji dobro ilustruje povezanost ekonomske elite i vojske jeste lik Josea Alfreda Martineza de Hoza, koji je pre nego što je postao ministar ekonomije bio direktor *Acindara*, jednog od preduzeća u kojem je represija nad radnicima bila prisutna od 1975. godine (Basualdo, 2010a: 297).

²³¹ Kao što Delich tvrdi, svaka prethodna aktivnost sprečila je radnike da se zaposle u fabrikama. Stabilnost zaposlenja u fabrikama više nije zavisila samo od efikasnosti ili stepena kvalifikovanosti, već i od „političke pozadine i ideološke adaptacije“ (ovaj sistem bio je na snazi u industrijskim zonama zemlje sve do 1979. godine) (o tome više u Delich, 1982, nav. prema Basualdo, 2010: 298).

²³² Zastupljenost sindikata u penzionom, bankarskom i sektoru socijalne zaštite bila je onemogućena.

²³³ Sve štrajkačke aktivnosti su postale kažnjive; za radnike koji učestvuju u štrajkovima propisana kazna iznosila je 6 godina zatvora, dok je za sindikalne vođe bilo predviđeno 10 godina zatvora (Robles, 2009: 36).

²³⁴ Donošenjem novog zakona o zabrani profesionalnog udruživanja (na osnovu kojeg je bilo zabranjeno osnivanje centrala i konfederacija, kao i politička aktivnost sindikata) u velikoj meri je podstican sindikalni pluralizam i sindikalno udruživanje na nivou preduzeća. Ovim se sledio model atomizacije radnika koji je nametnuo Pinoče u Čileu (Robles, 2009: 36).

²³⁵ Tokom ovog perioda bio je zabranjen rad svih političkih stranaka.

glavnim sindikatima lišila je sindikalni pokret sposobnosti organizovanja i koordinisanja mobilizacije radnika na nacionalnom nivou (kao što je bio slučaj sa *Planom borbe* u periodu od 1962-1964.) (Ibid: 103)²³⁶.

Međutim, vojni režim nije mogao u potpunosti da uguši radnički pokret brojnim ekonomskim, političkim i represivnim merama. Godine 1979. započela je nova faza u odnosu vojnog režima i radničke klase, tokom koje je 'odbrambeni stav' radničkog pokreta zamenjen opreznim 'ofanzivnim' stavom. Tako je u martu 1979. godine niz radničkih konflikata u Kordobi doveo grad gotovo na rub situacije iz 1969. godine (Munck, 1987b: 103). Štrajkovi su izbili i u nekoliko industrijskih pojaseva u Buenos Ajresu, dok je 27. aprila 1979. godine sindikat *La Comisión de los 25* proglasio prvi generalni štrajk (Robles, 2009:37). Oko jedne trećine sindikalnih članova odgovorilo je na ovaj poziv. Ova akcija je takoreći otvorila vrata nizu zahteva koji su kulminirali u oktobru 1979. godine uz masovnu mobilizaciju koja je zabrinula vladajući režim²³⁷. Sledeće godine (1980) radnički otpor protiv mera ekonomske politike i vojne diktature postao je široko rasprostranjen (Tabela 28). Međutim, 'ekonomski teren' na kome su se vodile radničke borbe nije bio povoljan i većina akcija koje su radnici preduzeli poražena je od strane poslodavaca ili države (Munck, 1987b:103).

Tabela 28. Kretanje radničkih štrajkova i plata u Argentini, 1976-1981. godine

Godina	Broj štrajkova	Broj štrajkača (u hiljadama)	Indeks plata (1977=100)
1976	89	191	114,4
1977	100	514	100,0
1978	40	212	95,2
1979	188	1818	113,8
1980	261	362	124,8
1981	360	-	-

Izvor: Munck, 1987b: 104

Od 1981. godine pa nadalje vojni režim se našao u defanzivnoj fazi, kako zbog neuspeha ekonomske politike, tako i zbog ponovnog aktiviranja civilnog društva. Radnički pokret je imao ključnu ulogu u oba procesa - zaustavljanju sprovođenja *monetarističkog plana* i stvaranju prostora za aktivnosti civilnog sektora (Munck, 1987b:103). Usledili su novi štrajkovi. U julu 1981. godine nacionalna mobilizacija u automobilskoj industriji bila je praćena uličnim demonstracijama. Tokom sledećeg generalnog štrajka, 22. jula 1981. godine zabeleženo je izostajanje sa posla preko 50% radnika u industrijskom pojasu Buenos Ajresa. Uz to, nakon vojnog poraza u Folklandskom ratu²³⁸, koji radnici uopšte nisu podržali, počela je „neizbežna normalizacija sindikalnog pokreta“. Došlo je do obnavljanja unutrašnjih komisija, dok su radničke baze pokrenule ofanzivu u svim oblastima kako bi povratile svoju ekonomsku snagu i sindikalna prava. „Novi nacionalni štrajk u decembru 1982. bio je snažan izraz mobilizacije radnika i učinio je radnički pokret ključnim akterom u procesu demokratizacije. Nakon neuspeha vojne avanture u južnom Atlantiku, 'proces' koji 'nema rokove, nego ima ciljeve', kako su rekli njegovi ideolozi, našao se bez cilja, sa potrebom da se povuče u svoje

²³⁶ Tokom ovog perioda radnički pokret se organizovao u nekoliko skupina, kao što su Komisija 25 (la Comisión de los 25), Komisija za upravljanje i rad (la Comisión de Gestión y Trabajo), Komisija 20 (la Comisión de los 20) i dr. *La Comisión de los 25* bila je prepoznata od strane Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata (Confederación Internacional de Organizaciones Sindicales Libres – CIOSL) kao predstavnik argentinskog radničkog pokreta. Međunarodne radničke organizacije, poput CIOCL-a, Međunarodne sindikalne federacije (las Federaciones Sindicales Internacionales - FSI), Globalne konfederacije rada (Confederación Mundial del Trabajo - CMCT) organizovale su nekoliko akcija u znak solidarnosti sa argentinskim sindikalizmom (Robles, 2009: 37).

²³⁷ U septembru 1979. godine osnovana je centrala pod nazivom *Jedinstvena centrala argentinskih radnika* (Central Única de los Trabajadores Argentinos - CUTA); međutim, ona je trajala manje od mesec dana (Robles, 2009: 37).

²³⁸ Reč je o Malvinskom (ili Folklandskom) ratu između Argentine i Velike Britanije za kontrolu nad Malvinskim ostrvima tokom 1982. godine.

kasarne u vrlo kratkom roku“ (Ibid:104). Uz to, poraz u Malvinskom ratu 1982. godine predstavljao je dodatni udarac legitimitetu vojske (Kos-Stanišić, 2014: 40).

Tokom perioda vojne diktature pitanje sindikalne birokratije bilo je od velikog interesa. Vojna vlada je prepoznala da se ciljevi koji su se odnosili na ukidanje organizovanog radničkog pokreta nisu uklapali u potrebu održavanja 'validnog sagovornika' između njih i radničke klase. Početkom 80-ih godina tokom porasta štrajkačkih aktivnosti poslodavci su otkrili 'vrline' sindikalne birokratije koja je, kako se ističe, „pored svih svojih mana, funkcionisala kao amortizer i sada to više nije moguće“ (tako je tokom pomorskog štrajka 1980. godine osuđena nemogućnost 'legitimnih sindikalnih vođa' da kontrolišu aktivnosti radnika). Takođe, sa sve češćom pojavom formiranja nezvaničnih struktura unutar fabrika poslodavci su izražavali zabrinutost zbog nedostatka kontakta između radnika i sindikalnog rukovodstva. Ovim se pokazalo da je sindikalna birokratija imala kontradiktornu ulogu kako za državu, tako i za samu radničku klasu. Za prve, sindikalne organizacije su predstavljale isuviše moćan politički, odnosno društveni akter, ali istovremeno i amortizer klasnih borbi. Za radničku klasu, pak, sindikati su u isto vreme predstavljali faktor demobilizacije, ali i neophodan faktor u koordinaciji i centralizaciji radničkih borbi (Munck, 1987b:105).

Godine 1981. *La Comisión de los 25* ponovo je osnovala CGT i proglasila novi generalni štrajk. Ovde je važno spomenuti i sindikalnu organizaciju CGT Brazil koja je pružila otpor vojnoj diktaturi. Tako je CGT Brazil 7. novembra 1981. godine organizovala prvi masovni protest protiv vojne diktature (u protestu je učestvovalo više od 10000 ljudi). Dana 30. marta 1982. godine CGT Brasil je organizovala okupljanje na trgu Plaza de Mayo, koje je završilo hapšenjem na hiljade učesnika. Sindikati su se podelili u dve grupe: la CGT Brasil (Ubal dini) i la CGT Azopardo (Triacca). Dana 22. septembra 1982. godine CGT Brasil pozvala je na generalni štrajk, sa okupljanjem na trgu Plaza de Mayo pod sloganom *Mir, hleb i rad* (Paz, Pan, Trabajo). Nekoliko meseci kasnije (6. decembra) CGT Azopardo organizovao je još jedan generalni štrajk koji je doveo do potpune obustave rada, što se ponovilo 28. marta 1983. godine. Dana 16. oktobra 1983. godine dva meseca pre preuzimanja vlasti od strane nove demokratske vlasti u Argentini, došlo je do ujedinjenja sindikalnog pokreta, pod nazivom CGT (Robles, 2009: 37).

Da su osnovne pretpostavke konstituisanja radničke klase kao kolektivnog aktera bile osigurane tokom peronizma još jednom se potvrdilo. Kao što je upravo prikazano, čak i u kritičnim okolnostima koje su bile obeležene primenom širih drastičnih mera protiv radničkog pokreta, zahvaljujući stečenom i nagomilanom iskustvu i predstavničkim telima izgrađenim u prethodnim decenijama (koje vojna intervencija na radnom mestu nije mogla u potpunosti da eliminiše), radnici su uspeli da pronađu alternativne načine organizovanja. U periodu između 1976. i 1979. godine organizovani oblici borbe radničke klase imali su 'podzemni' fragmentarni karakter, oporavljajući praksu 'peronističkog otpora' na radnom mestu, u vidu sabotaža, apsentizma, nevoljnog rada itd. Međutim, počev od 1979. godine usledili su sve masovniji i otvoreniji radnički protesti i borbe, čemu je u velikoj meri doprinela međunarodna podrška i pomoć, uz oštru osudu antiradničkog karaktera vojne diktature (više u Basualdo, 2010a: 301-302).

Na osnovu dosadašnje analize mogli smo da zaključimo da su oblici kolektivne akcije radničke klase u post-peronističkom periodu bili mnogobrojni i raznovrsni. Pomenimo samo štrajkove, apsentizam, sabotaže, ali i masovne demonstracije i gerilu. Međutim, važnije od raznovrsnosti i brojnosti radničkih akcija jeste zapravo njihov kontinuitet, uprkos mnogobrojnim porazima koje je radnička klasa doživela. Takođe, umesto fragmentisanosti i kratkotrajnosti kolektivnih akcija radnika, na delu su bili dobro organizovani, međusobno povezani i dugotrajni pokreti radničke klase.

Bez obzira što se delatni potencijal tokom peronizma, kao što smo prethodno mogli da vidimo, u određenoj meri oblikovao neautonomno (posebno kada je reč o grupnoj, odnosno sindikalnoj organizaciji), možemo sasvim sigurno da kažemo da je delatni potencijal radničke klase tokom celokupnog analiziranog perioda bio visok i razvijen u gotovo svim pojedinačnim elementima.

4.4.5. Povratak demokratije (1983-1989)

Nepovoljna ekonomska situacija, poraz u Malvinskom ratu (1982), ali i brojni štrajkovi i protesti predstavljali su realni okvir u kojem je pokrenut novi talas demokratizacije, koji je bio snažno obeležen nasleđem diktature. Na izborima 1983. godine pobjedu je odneo kandidat Radikalne stranke (UCR) Raul Alfonsin Foulkes (1983 - 1989). Iako je njegov izbor označio povratak demokratije, Alfonsin nije uspeo da reši dva teška problema - nije uspeo da poboljša ekonomsku situaciju u zemlji, niti da normalizuje odnose s vojskom. Stoga je nakon amnestije oficira i galopirajuće inflacije izgubio podršku (Kos-Stanišić, 2009:174-175; Kos-Stanišić, 2014:40; Basualdo, 2010a: 303). Nakon 1983. godine, odnosno ponovnog uspostavljanja demokratske vlasti u Argentini, klasne podele između pristalica političkih partija pretežno su pratile uobičajenu sliku, sa Radikalnom strankom koja je predstavljala interese srednje i više klase i Peronističkom strankom čije su se pristalice nalazile među radničkom i nižom klasom (Lupu and Stokes, 2009:76).

Period posle pada vojne diktature i dalje je bio obeležen ekonomskom nestabilnošću. U cilju smanjenja visoke stope inflacije sredinom osamdesetih vlada Raula Alfonsina je uvela stabilizacijski program 'Plan austral' (1985) koji je omogućio zadržavanje niske stope inflacije. Međutim, godinu dana kasnije (1986) veliki stabilizacijski plan bio je napušten (Linc i Stepan, 1998: 233). Industrijska proizvodnja je nastavila da beleži dalji pad. Da je tokom ovog perioda bio prisutan snažan proces deindustrijalizacije govori podatak da je od 1975. do 1990. godine zabeležen pad industrijske proizvodnje od čak 25%. Ono što je takođe obeležilo ovaj period jeste rast spoljnog duga (spoljni dug je 1989. iznosio 65,3 milijardi dolara - Grafikon 2 u Prilogu), kao i rast inflacije (odnosno hiperinflacija!), koja je 1989. godine iznosila 200% mesečno (Lopez, 2006:185).

Vraćajući se osnovnoj liniji rasprave, analizi radničkog pokreta, od posebnog značaja je to što su između sindikalnih organizacija i Alfonsinove vlade uspostavljeni neprijateljski odnosi, i to u kontekstu duboke krize Peronističke partije (koja je izgubila prve slobodne izbore u svojoj istoriji) (Basualdo, 2010a: 303). Alfonsin je nakon dolaska na vlast proglasio otvoreni sukob sindikatima, tako što je Kongresu dostavio nacrt reforme sindikata poznat kao „Zakon Mucci” bez prethodnih konsultacija sa radničkim organizacijama (Robles, 2009:38)²³⁹. CGT je odgovorio proglašavanjem 13 generalnih štrajkova. Radikalna vlada je ostavila na snazi zakon o sindikatima koji je donet od strane vojne diktature (Zakon 22,105) i usprotivila se obnavljanju mehanizama kolektivnog pregovaranja (Robles, 2009:38). Ovim se pokazalo da Alfonsin nije uspeo da se sporazume sa peronističkim radničkim sindikatima ili da preuzme kontrolu nad njima, što je upravo dovelo do 13 generalnih štrajkova koji su bili upereni protiv njegovih ekonomskih planova (Linc i Stepan, 1998: 232).

Istovremeno, pobjeda Radikalne partije na čelu sa Alfonsinom označila je kraj istorijskog ciklusa koji je počeo pre 40 godina: *kraj peronizma*. „Ako je tokom poslednje peronističke vlade radnička klasa započela društveni raskid sa peronizmom (generalni štrajk 1975), tokom ovog perioda pripadnici ove klase politički su raskrstili sa peronističkim pokretom“ (Munck, 1987b: 105). U slučaju „raskida“ sa peronizmom, socijalizam ni na koji način nije mogao da postane „pol privlačnosti“, već su korisnici ovog procesa bili „demokratski“ radikali Alfonsina. Ono što je važno da se istakne jeste da je osuda autoritarizma i korporativizma rezultirala nasilnom identifikacijom vojske i organizovanog radničkog pokreta. Međutim, uprkos svim svojim nedostacima, sindikalna birokratija predstavljala je deo radničkog pokreta i njeni interesi i politika ne mogu se identifikovati sa interesima i politikom vojske (Munck, 1987b:106).

Radikalna vlada Alfonsina predložila je „demokratizaciju“ sindikata, ukazujući da radnici imaju pravo na svoja politička uverenja, ali ne i na „stavljanje“ sindikata u službu političke stranke, to jest *peronizma*. Cilj „demokratizacije“ sindikalnih struktura bio je stvaranje sindikalnog pluralizma, a time i razbijanje istorijske veze između sindikalnog i peronističkog pokreta. U datim okolnostima *Zakon o reformi sindikata* nije odobren. Međutim, došlo je do demokratizacije sindikata – održani su izbori u cilju obnove mandata koji nisu ratifikovani od 1976. godine, kada je sindikalno

²³⁹ Više o ovom zakonu u Basualdo, 2010a: 303-304.

organizovanje bilo zamrznuto. Lorenzo Miguel, rukovodilac peronističkog sindikalističkog birokratizma, zadržao je svoju poziciju na čelu metalurškog sindikata, ali su u drugim sektorima, kao što je automobilski, trijumfovale opozicione liste podstaknute 'tvrđim' sektorom CGT-a (Munck, 1987b: 106)²⁴⁰.

Očekivano, sa uspostavljanjem demokratskog poretka, pojavio se čitav niz zahteva koji su tokom vojne vlade bili potiskivani. Pre svega, serija štrajkova ukazivala je na potrebu za oporavkom životnog standarda, uz zahteve za povećanjem plata od 50 do 100%. Dalje, s obzirom na to da su se uslovi rada znatno pogoršali od 1976. godine, jedan od centralnih zahteva radničke klase bio je poboljšanje radnih i zdravstvenih uslova (Munck, 1987b: 107). Takođe „od 1984. godine [...] kada su se raseljeni vratili u svoje zajednice porekla, a u nekim slučajevima i na svoja radna mesta, započeo je dug put prema prvim izborima za predstavnike radnika [...]“ (Basualdo, 2010a: 303). U ovom periodu je osnovano nekoliko centara za obuku, putem kojih su radnici pokušali da povrate tradiciju organizovanja na radnom mestu, tako što su nove radnike 'stavili u kontakt sa iskustvima' za koje je izgledalo da su zauvek iskorenjena. Međutim, pokušaji da se vrati ostavština koja je bila napuštena tokom osam godina prekida radnih odnosa i represivne politike diktature bili su uslovljeni kontinuitetom ekonomske politike, efektima deindustrijalizacije, spoljnom zaduženošću, kao i primenom novih planova prilagođavanja koji su nastavili da se sprovode na štetu zaposlenih (Basualdo, 2010a: 303).

Parcijalni zahtevi radnika kulminirali su generalnim štrajkom u septembru 1984. godine, koji se pretežno odvijao u industrijskom sektoru, dok je sektor usluga delimično bio zahvaćen štrajkačkim aktivnostima. U novembru 1984. godine CGT (sada ponovo ujedinjen!) upozorio je vladu na mogućnost „socijalne eksplozije“, ukoliko se ekonomska situacija ne popravi. „Socijalna eksplozija“ bila je nagoveštena štrajkovima i uličnim demonstracijama u Kordobi u januaru 1985. godine, kada su 'radničke baze' odbacile plan štednje koji je postignut u okviru *Društvenog sporazuma* između CGT-a, Vlade i poslodavaca (Munck, 1987b: 107).

Prema zvaničnim statističkim podacima, samo tokom 1984. godine zabeleženo je 717 štrajkova širom zemlje, tokom kojih su najviše bili pogođeni sektori metalurgije, građevinarstva i šećerane (i sledeće godine broj štrajkova je bio velik). Uz pomoć štrajkova industrijski radnici i zaposleni nastojali su da povrate teren izgubljen tokom perioda vojnog režima. U isto vreme, sindikati su ponovo delovali u pravcu kolektivne integracije radničke klase. Dobar primer obnavljanja mobilizacijske sposobnosti sindikalnih organizacija (u ovom slučaju CGT-a) predstavljaju štrajkovi i pokrajinske demonstracije u maju 1985. godine, koje su kulminirale generalnim štrajkom krajem tog meseca (Munck, 1987b: 107). Jedan od najintenzivnijih radničkih sukoba nakon pada vojne diktature predstavlja zauzimanje fabrike *Ford de General Pacheco* u Buenos Ajresu u periodu od 26. juna do 14. jula 1985. godine. U procesu preuzimanja fabrike učestvovalo je oko 4000 radnika, što ovaj sukob čini jednim od najintenzivnijih. Zauzimanje fabrike predstavljalo je reakciju na pokušaj da se 'racionalizuje' proces proizvodnje uz otpuštanje radnika. Reagujući na zauzimanje fabrike ponovo se poseglo za represivnim merama: usledio je talas pretnji i zastrašivanja članova porodica radnika koju su učestvovali u štrajku, ali i policijska opsada zauzete fabrike. Radnici Forda ne samo da nisu naišli na podršku države, već nisu dobili podršku ni „sopstvenih“ organizacija (izostala je podrška sindikata SMATA i CGT-a). Posle osamnaest dana okupacije radnici su se mirnim putem iselili, nakon čega je takoreći usledila odmazda u vidu otpuštanja velikog broja radnika (ne samo da su otpuštena 33 radnika čije otpuštanje je bilo predviđeno pre protesta, već je otkaz dobilo još 338 radnika među kojima su bili svi članovi unutrašnje komisije fabrike i predstavnici štrajkača) (Molinero, 2013:7). Upečatljiv primer obnavljanja mobilizacijskog potencijala radničke klase predstavlja upravo pokušaj zauzimanja fabrike Ford, što je, uz još nekoliko slučajeva

²⁴⁰ U drugim sindikatima pojavili su se još ratoborniji sindikalni lideri, kao što su Raimundo Ongaro (bivši vođa CGT-a) u sektoru grafičke industrije u Buenos Ajresu i Julia Guillána u sektoru telekomunikacija. Značajno je ukazati na visok postotak članova koji su glasali na unutrašnjim izborima sindikata, u većini slučajeva je glasalo 75%, dok je u slučaju sindikata *Luz y Fuerza* glasalo neverovatnih 90% članova. Tako su obnova i demokratizacija sindikata zabeležili značajan napredak 1984. godine (Munck, 1987b:106).

zauzimanja fabrika u tom periodu, podsetilo na zauzimanje fabrika tokom prethodne radikalne vlade (1962-1964) (Munck, 1987b: 107).

Sa aspekta analize zaštite interesa radničke klase, ovde je važno ukazati na još jedno iskustvo. Reč je o uspostavljanju zajedničkog upravljanja (*La Cogestión de la fábrica*) u fabrici keramike *Lozadur*, što će predstavljati jedan od uspešnijih primera radničkog upravljanja tokom osamdesetih godina. U ovom procesu radnici su imali značajnu podršku sindikata keramičke industrije (u čijem članstvu su činili ogromnu većinu), koji je nakon niza pregovora sa bivšim rukovodstvom i akcionarima predložio zajedničko upravljanje kao moguće rešenje krizne situacije. Imajući u vidu značajno povećanje produktivnosti, kao i obim zaposlenosti unutar ove fabrike, ovaj slučaj se izdvaja kao jedan od najuspešnijih primera radničkog upravljanja (nav. prema Wyczykier, 2007: 68; videti takođe Bringas, Conte, Parada, 2014). Nažalost, navedeni slučaj radničkog organizovanja nije uspeo da preživi hiperinflatorni udarac koji je obeležio kraj vlade Raula Alfonsina 1989. godine²⁴¹.

Posledično, odnos prema sindikalnim organizacijama i radničkom pokretu vremenom je promenjen. Godine 1987. Alfonsin je napustio sukob s radničkim pokretom, ponudivši, između ostalog, jednom od glavnih sindikalnih predstavnika u zemlji, Carlosu Alderete, generalnom sekretaru sindikata *Luz y Fuerza*, Ministarstvo rada. Krajem 1987. godine održan je Normalizujući Kongres (*Congreso Normalizador*) CGT-a, prvi nakon 1975. godine. Na kongresu je učestvovalo 478 delegata koji su predstavljali 4 miliona radnika iz 156 sindikata. Godinu dana kasnije (1988.) predložen je novi zakon o sindikatima (br. 23,551) koji je bio odobren uz jednoglasnu podršku svih sindikata i predstavnika svih političkih stranaka (Robles, 2009:38).

Kao što je do sada prikazano, ekonomska kretanja Argentine tokom sedamdesetih i osamdesetih godina počela su čvrsto da se usmeravaju prema neoliberalnim principima; promena društveno-ekonomskih okolnosti uz pad državnog intervencionizma, privatizaciju i nastavak deindustrijalizacije doveli su do dramatičnog pogoršanja uslova života radničke klase. "Uzmu li se u obzir opšti životni uslovi radničke klase prethodnih decenija (tržište rada koje se sve do tada karakterisalo gotovo punom zaposlenošću), kao i radničke borbe koje su bile usmerene prvenstveno na poboljšanje uslova rada, a ne na očuvanje zaposlenosti, lako će se razumeti nepripremljenost radnika na masovno zatvaranje fabrika koje će uskoro uslediti" (Cvejić, Petrović, 2014: 250-251).

4.4.6. Radnički pokret tokom neoliberalne faze kapitalizma

Turbulentan kraj osamdesetih godina prošlog veka sa hiperinflacijskom eksplozijom (1989. godine) bio je praćen masovnim građanskim protestima koji su doveli do ostavke tadašnjeg predsednika Raula Alfonsina i dolaska na vlast peronističkog kandidata Karlosa Menema 1989. godine, čime započinje period ekonomskog restrukturiranja zemlje²⁴². Suprotno načelima tradicionalne peronističke politike, Menem je učinio najdramatičniji preokret u ekonomskoj politici XX veka u Argentini, tako što je uveo ortodoksni ekonomsko-stabilizacijski program, uz radikalnu ekonomsku liberalizaciju, ubrzanu privatizaciju, otvaranje prema svetskim tržištima itd. (Azpiazu y Schorr, 2010:139; Kos-Stanišić, 2009: 149)²⁴³. Značajne strukturne promene početkom devedesetih godina koje su se zasnivale na usvajanju načela Vašingtonskog konsenzusa (privatizacija, restrukturiranje itd.) dovele su do makroekonomske stabilizacije (usledio je rast BDP-a, pad inflacije i porast proizvodnje)²⁴⁴. Na ovaj način je argentinska ekonomija koja je do tada velikim delom bila

²⁴¹ Tri od četiri upravo pomenuta slučaja trenutno se nalaze na "listi" ERT ili su pak blisko povezana sa njima. Dok su CITA i IMPA (bez obzira što nisu promenile svoj pravni status) nakon unutrašnjih sukoba krajem 90-ih danas poznate kao ERT, dotle je štamparija COGTAL deo jedne od najpoznatijih organizacija ERT, Red Grafica Cooperativa (Cvejić, Petrović, 2014: 250).

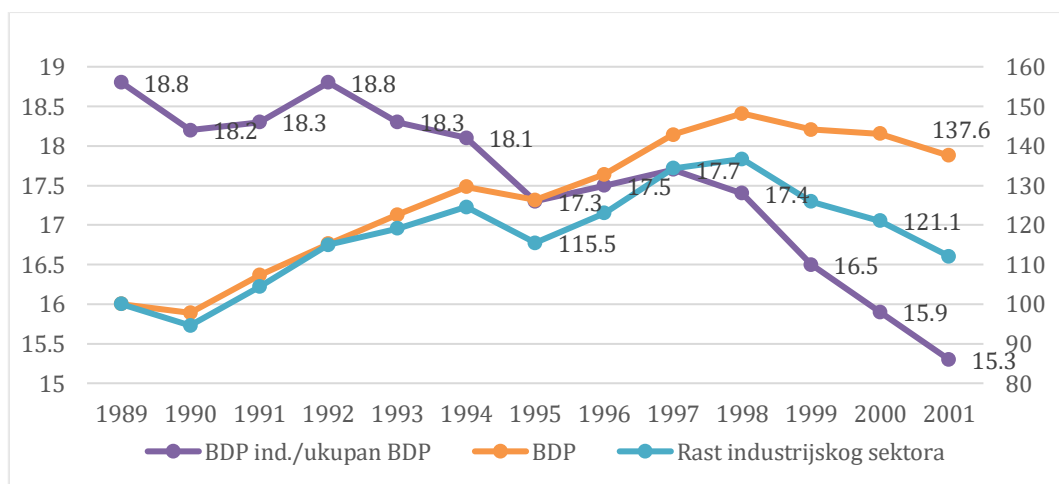
²⁴² Zbog katastrofalnog stanja u zemlji (stopa inflacije 1989. godine dostigla je iznos od čak 4900% uz negativnu stopu rasta BDP-a od -7,49%) Menem je preuzeo vlast nekoliko meseci ranije (Menem je odneo pobjedu na izborima na osnovu gotovo jednake podrške pismenih i nepismenih birača) (nav. prema Lupu and Stokes, 2009: 76; INDEC).

²⁴³ O procesu privatizacije u Argentini više u Azpiazu y Basualdo, 2004.

²⁴⁴ U periodu od 1991. do 1994. zabeležen je prosečan privredni rast od 7,9% godišnje (INDEC) <https://www.indec.gov.ar/indec/web/Nivel3-Tema-3-9>. U takvoj situaciji došlo je do porasta podrške građana

isključena iz procesa globalne reprodukcije kapitala, integrisana u opšti proces svetske kapitalističke proizvodnje. Ipak, bez obzira na poboljšanje ukupne ekonomske situacije, ekonomija ove zemlje i dalje je bila opterećena problemima, kao što su deficit platnog bilansa, niska stopa domaće štednje, fiskalni deficit itd. (Lopez, 2006: 187-188). U cilju postizanja stabilnosti kursa domaće valute i ukupne ekonomske stabilnosti zemlje, 1991. godine je donet *Zakon o konvertibilnosti valuta*, na osnovu koga je uveden režim fiksnog deviznog kursa, čime je argentinski pezoz fiksiran za dolar u odnosu 1:1 (više u Azpiazu y Schorr, 2010:141)²⁴⁵.

Međutim, nakon uspostavljanja pariteta između argentinskog pezosa i američkog dolara došlo je do zatvaranja velikog broja industrijskih objekata; industrijska proizvodnja više nije bila u mogućnosti da se održi pred masovnim uvozom jeftine robe (Ruggeri, 2014:30). Kretanje ekonomskih pokazatelja pokazuje da je industrijski sektor u poređenju sa ostalim privrednim sektorima zabeležio najveći pad: podaci o relativnom učešću industrijskog sektora u ukupnom bruto domaćem proizvodu u periodu od 1989. do 1998. godine pokazuju pad sa 18,8% na 17,4%, dok je ta stopa nekoliko godina kasnije bila svega 15,3% (Tabela 5) (opširnije u Azpiazu y Schorr, 2010:149)²⁴⁶.

Grafikon 5. Kretanje osnovnih ekonomskih pokazatelja u Argentini, 1989-2001. godine (1989=100)²⁴⁷

Ekonomski oporavak u Argentini koji je započeo nakon 1990. godine nije bio dugog trajanja. Tako je već 1995. godine ponovo zabeležen negativan ekonomski rast od -2,84%. Ekonomski pokazatelji u narednom periodu ukazuju najpre na blagi oporavak privrede (stopa rasta BDP-a za 1996. i 1997. godinu iznosi 5,52% i 8,11%, respektivno), da bi 1999. godine ponovo došlo do negativnog rasta (-3,38%) (INDEC).

Uzroci ovako visoke ekonomske nestabilnosti mogu se tražiti u efektima finansijskih kriza, i to najpre krize u Meksiku (1994-1995) poznate kao “Tekila kriza” i Azijske krize koja je usledila nešto kasnije (1997-1999). Takođe, treba imati na umu i povećanje spoljnog duga²⁴⁸, kao i *Zakon o konvertibilnosti*, na osnovu koga Argentina nije mogla da sprovede devalvaciju valute (usled recesije

ekonomskoj politici, koja je u Buenos Ajresu porasla sa 16%, koliko je iznosila u martu 1991. godine na 68% u decembru iste godine (Linc i Stepan, 1998: 235-236).

²⁴⁵ Inflacija je znatno smanjena, pa je tako 1993. godine iznosila samo 7,4% (INDEC).

²⁴⁶ U ovom periodu privatizovane su vojne fabrike, dok su izdvajanja za vojsku značajno smanjena. Uz to, usledilo je i oslobađanje oficira. Istovremeno, odnosi sa Velikom Britanijom su poboljšani, iako su i dalje obe države polagale pravo na Malvinska ostrva. Takođe, za ovaj period se vezuje i nastanak MERCOSUR-a, političke i ekonomske organizacije zemalja Južne Amerike (Argentine, Brazila, Paragvaja i Urugvaja) (Kos-Stanišić, 2009: 150).

²⁴⁷ Izvor: Azpiazu y Schorr, 2010:149.

²⁴⁸ Ukupan spoljni dug 1997. godine bio je čak 491 milijardi dolara, što je predstavljalo 130% BDP-a (Grafikon 2 u Prilogu).

Argentina nije uspjela da otplati strane kredite, tako da su strani kreditori izgubili poverenje) (videti više u Kos-Stanišić, 2009:154-155). Već sam nagoveštaj krize doveo je do smanjenja investicija i početka „bekstva kapitala“ iz zemlje (videti Harvi, 2012: 137-138).

Procesi ekonomske liberalizacije krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina imali su dalekosežne posledice na položaj radničke klase. „Hiperinflacijski proces iz 1989. godine koji je označavao sve veću borbu između frakcija koncentrisanog kapitala imao je učinak discipline i socijalnog terora koji se, prema nekim autorima, može uporediti sa državnim udarom (vojnom diktaturom, prim. IP)“ (nav. prema Basualdo, 2010a: 304). Neki autori su tvrdili da je reč o mehanizmu koji predstavlja „funktionalni ekvivalent traumi vojne diktature“ i koji na „demokratski način [...] utiče na prihvatanje najdrastičnijih mera neoliberalne politike“ (Anderson, 2003, nav. prema Basualdo, 2010a: 304). Kada je o položaju radničke klase reč, prethodno smo mogli da vidimo da je proces deindustrijalizacije (započet tokom vojne diktature!) tokom ovog perioda intenziviran, što je posledično dovelo do pogoršanja položaja industrijskog dela radničke klase. Posledice procesa ekonomskog restrukturiranja na položaj radničke klase, ali i na oblike njenog kolektivnog delanja ispoljile su se na dvostruki način i to *ogromnim porastom nezaposlenosti i promenama načina/karaktera rada*.

Na socijalno-ekonomskom planu devedesete godine prošlog veka bile su obeležene kontinuiranim povećanjem nezaposlenosti i nedovoljne zaposlenosti, ali i masovnim osiromašenjem stanovništva, što je neposredno uticalo na oblikovanje kolektivnog delanja radničke klase, tako da su negativna ekonomska kretanja predstavljala „najveći faktor discipline i obeshrabrenja organizovanog otpora radničke klase u fabrikama“ (Basualdo, 2010a: 308). Dok je stopa nezaposlenosti početkom devedesetih godina bila ispod 10% (1991. godine - 6%), 1996. godine došlo je do porasta stope na 17,3%, a 2001. godine na 18,3%. Istovremeno, stopa nedovoljne zaposlenosti (ili skrivene nezaposlenosti), koja je 1991. godine iznosila 7,9%, popela se na 13,6% u 1996. godini i na 16,4% u 2001. godini (Azpiazu y Schorr, 2010: 187). Posledično, i materijalne nejednakosti su počele da se povećavaju; Gini koeficijent je 1991. godine bio 46,8, da bi sedam godina kasnije (1998) dostigao iznos od 50,7 (World Bank)²⁴⁹.

Nasuprot bitnoj razlici između vojne diktature i demokratskih vlada, neophodno je naglasiti i sličnosti između ova dva poretka, koja su se pre svega zasnivala na karakteristikama ekonomskog sistema. S tim u vezi, moguće je da se ukaže „na liniju kontinuiteta i produbljivanje nasleđa vojne diktature, odnosno na jedinstvo perioda od 1976-2001. godine u smislu smernica ekonomskog projekta i njegovog uticaja na radničku klasu“ (Basualdo, 2010a: 310). Dok je period prve peronističke vlade bio obeležen trendom rasta raspodele dohotka i jačanjem sindikalnih struktura, tokom vojne diktature ovi trendovi su suštinski izmenjeni. U prilog tome jasno govori podatak da je u periodu vojne diktature usledio drastičan pad učešća zarada u ukupnom dohotku; zabeležen je pad sa 48% (1974) na čak 22% u 1982. godini (ovo je ujedno najviši zabeležen pad!). Iako je tokom narednih demokratskih vlada došlo do određenih poboljšanja u distribuciji dohotka, rasponi utvrđeni tokom vojne diktature nisu značajnije promenjeni; tako je u periodu hiperinflacije (1989.) učešće zarada ponovo smanjeno na 24% (Basualdo, 2010a: 310-311).

Proces ekonomske transformacije uslovio je jačanje fragmentacije radničke klase, tako što se radnička klasa podelila na dve grupacije: zaposlene i nezaposlene. „U isto vreme ovaj dramatičan porast nezaposlenosti i siromaštva prouzrokovao je, u strukturalnom smislu, prelom u radničkoj klasi, uslovljavajući oblikovanje onoga što se naziva 'industrijska rezervna armija'. Ovaj 'prelom' klase nije uključivao samo podelu na dva različita sektora sa različitim problemima, identitetom i oblicima borbe, već je [...] promovisao konfrontacijski odnos između zaposlenih i nezaposlenih, s obzirom na to da je sve veća masa nezaposlenih korišćena od strane 'kapitala' za vršenje pritiska na zaposlene, što je umnogome uticalo na mogućnosti njihovog organizovanja i borbe“ (Basualdo, 2010a: 308).

U tom kontekstu, očuvanje radnih mesta postalo je glavni zahtev delovanja sindikata, dok su zahtevi za povećanjem visine zarada i poboljšanjem uslova rada zauzeli marginalno, ako ne i

²⁴⁹ Videti analizu raspodele ekonomskih nejednakosti u zemljama Latinske Amerike (i poređenje sa azijskim zemljama) koju nudi Branko Milanović (Milanović, 2012: 150-151).

nepostojeće mesto, što se jasno odrazilo na kretanje zarada tokom devedesetih godina; u odnosu na referentnu vrednosti od 100 u 1991. godini, iznos zarada beleži pad sa vrednosti od 98,2 u 1996. godini na 93,4 u 2001. godini. S druge strane, ako se ima na umu da su radnici u industrijskom sektoru decenijama bili na čelu organizovanih oblika otpora, kritična situacija u industrijskom sektoru i sindikalnim strukturama po prvi put je ove radnike dovela u marginalnu poziciju, dok su najsnažnije oblike borbe i proteste organizovali radnici zaposleni u državnom sektoru (Basualdo, 2010a:309)²⁵⁰.

Procesi intenzivne ekonomske transformacije u Argentini uticali su na radničku klasu ne samo povećanjem nezaposlenosti, već i *promenom karaktera rada*. U cilju racionalizacije proizvodnog procesa došlo je do uvođenja „novih metoda rada“, pre svega outsorsinga (outsourcing) određenih aktivnosti i usluga, što je podrazumevalo fleksibilizaciju radnih odnosa, koja se manifestovala u vidu velike fluktuacije radnika, ali i jednostavnosti poslova. Uporedo sa promenama karaktera rada, menjao se i položaj ovog dela radničke klase, tako što su navedene promene „nagrizle“ moć radnika i oslabile njihov položaj. Učinak fragmentacije bio je jasan. Uvođenjem „racionalizacije“ proizvodnog procesa došlo je do novog oblika razdvajanja unutar radničke klase, i to između radnika u „glavnim“ preduzećima u kojima su radnici zadržali relativno visoke plate i bolje uslove rada i radnika koji su obavljali poslove preko 'outsorsing firmi'. Prosečne zarade ovih radnika bile su znatno niže, dok su (isti) radni zadaci obavljani u znatno lošijim uslovima rada, uz nesigurne ugovorne odnose (videti Azpiazy y Schorr, 2010: 181-189; Basualdo, 2010a: 307).

Strukturalno uslovljena fragmentacija radničke klase bila je dopunjena i institucionalnim mehanizmima. Tako su pravnim instrumentima kao što su *Nacionalni zakon o zapošljavanju* (br. 24,013), *Zakon o bezbednosti na radu* (br. 24,028) iz 1991. godine, *Zakon o osnaživanju zapošljavanja* (br. 24,465) iz 1995. godine i uredbe 1,477/89, 2,284/91, 1334/91, i 333/93, uspostavljene promene u oblicima radnih odnosa, u smislu fleksibilnijih radnih odnosa²⁵¹. Zakonske promene su poslodavcima omogućavale zapošljavanje radnika na određeni vremenski period (uz probni rad od 3 do 6 meseci), zatim smanjenje troškova u slučaju prestanka radnog odnosa, smanjenje doprinosa za socijalno osiguranje itd. Dalje, pravila kolektivnog pregovaranja su promenjena, zabranjeno je povećanje plata koje nije bilo praćeno rastom produktivnosti (uvedene su takođe promene u zakonskim obavezama u slučaju nesreće na radu). Do uspostavljanja novih oblika zapošljavanja u periodu ekonomske transformacije tokom devedesetih godina došlo je ne samo u privatnom već i u javnom sektoru, u kome su se uslovi rada takođe pogoršali²⁵². Ono što je naročito ukazivalo na pogoršanje položaja radničke klase jeste smanjenje beneficija u oblasti zdravstvenog i socijalnog osiguranja, koje su predstavljale istorijske dobitke radničke klase. Ove promene ne samo da su uticale na stabilnost zaposlenja, uslove rada i zarade radnika, već je uspostavljanje izuzetno nepovoljnih uslova zapošljavanja znatno otežalo prisustvo i delovanje predstavnika radnika u samim preduzećima (Basualdo, 2010a: 307-308).

Navedene izmene zakonskog okvira dovele su do fleksibilizacije i prekarizacije uslova zapošljavanja. „Za vreme [...] „medenog meseca“ - drugog perioda ekonomske ekspanzije tokom faze konvertibilnosti (od 1996. do trećeg kvartala 1998.) - ti ugovori (*ugovori na određeno vreme*, prim.

²⁵⁰ O tržištu rada u Argentini videti Bertranou and Casanova, 2016.

²⁵¹ Na osnovu zakonskih rešenja iz 1991. godine novi modaliteti zapošljavanja (zapošljavanje na određeno vreme) nisu se široko koristili, s obzirom na brojne klauzule koje su se odnosile na sporazume sa sindikatima, mogućnost otpuštanja itd. Iz tog razloga 1995. godine usvojeni su novi zakoni na osnovu kojih je bilo olakšano zapošljavanje na određeni vremenski period. Godine 1998. ukinuta je mogućnost zapošljavanja na osnovu ugovora na određeno vreme. Istovremeno, fleksibilizacija radnih odnosa je ostvarena izmenama propisa o otpremninama; iznos otpremnina je smanjen za radnike sa radnim stažom kraćim od tri meseca, čime su značajno smanjeni troškovi otpuštanja radnika sa kraćim stažom (Bertranou and Casanova, 2016:27-28). Detaljne izmene zakonske regulative o radu u periodu od 1991. do 2014. godine videti u Bertranou and Casanova, 2016:30.

²⁵² U slučaju javnih usluga, radnici su se suočili sa ograničenjima *prava na štrajk* - javne usluge su tretirane kao 'osnovne usluge' (Basualdo, 2010a:306).

IP) predstavljali su skoro 40% nove registrovane zaposlenosti. Ugovori na određeno vreme predstavljali su čak 8% ukupnog broja ugovora [...]“ (Bertranou and Casanova, 2016:28)²⁵³.

Kao što smo upravo videli, tržišna konkurencija je značajan zamah dobila i na tržištu radne snage, čime su se radnici, s obzirom na mogućnost zaštite kolektivnih interesa, segmentirali na nekoliko grupacija: zaposlene (na neodređeno i određeno vreme), nedovoljno zaposlene, neformalno zaposlene i nezaposlene. Pitanje koje se ovde postavlja jeste u kojoj meri je delovanje sindikalnih organizacija u novim okolnostima predstavljalo način prevazilaženja tržišne dezintegracije, ali i strukturalne fragmentacije radničke klase. Kao što ćemo u nastavku rada videti, sindikalno organizovanje radničke klase u ovom periodu pojavilo se kao dodatni činilac klasne fragmentacije radničke klase.

Ono što je umnogome umanjilo delatne mogućnosti radničke klase jeste to što je Karlos Menem takoreći posegao za klasičnim korporativističkim repertoarom kontrolisanja radničke klase, tako što je priznao sindikalne organizacije. Bez obzira na neoliberalni zaokret ekonomske politike, tokom prve tri godine Menemove vlasti nije se dogodio nijedan štrajk. Na taj način „Menem je uspeo čak i ono što niko, čak ni Peron, pre njega nije - da uspostavi kontrolu i nad velikim sindikalnim fondovima socijalnog osiguranja“ (Linc i Stepan, 1998: 235). Tokom devedesetih najveća sindikalna organizacija, CGT podržala je mere ekonomske neoliberalne politike (Vieta, 2010: 298; Clark *et al.*, 2012: 204), dok je zauzvrat ovaj sindikat dobio mnogobrojne privilegije (kontrola sredstava koja su namenjena socijalnoj zaštiti radnika, učestvovanje u procesima privatizacije državnih firmi, reformi penzionog i životnog osiguranja itd.) (Martí, 2006: 31). Ovo je ujedno značilo i simboličan poraz za radničku klasu s obzirom na to da je proces privatizacije državnih preduzeća „mogao da računa na podršku većeg dela birokratskog sindikalnog rukovodstva CGT-a, koji je, nakon što se suprotstavio Alfonsinovoj vladi, podržao husticijalističku vladu Menema, koja je uvela neoliberalne reforme“ (Basualdo, 2010a: 305).

Protivrečnosti se ovde ne završavaju. Bez obzira na neoliberalno skretanje Menemove ekonomske politike, pripadnici radničke klase još uvek su češće pružali podršku Peronističkoj stranci, nego Radikalnoj stranci. Sposobnost Peronističke stranke da sačuva podršku radničke i niže klase može se objasniti strategijom povećanog klijentelizma, koja je između ostalog uključivala velikodušno finansiranje siromašnih, malih pokrajina koje su bile prekomerno zastupljene u nacionalnom zakonodavstvu (nav. prema Lupu and Stokes, 2009: 76). Menemova sposobnost 'praktikovanja' demokratije i sprovođenja radikalnih ekonomskih reformi proizilazila je iz same Peronističke stranke, koja je imala bliske veze sa radnicima i siromašnim delovima društva, glavnim gubitnicima uvođenja neoliberalizma. Peronisti su uspeli da zadrže podršku većine pripadnika niže klase organizovanjem javnih kuhinja, ali i organizovanjem društvenih i kulturnih događaja (Kos-Stanišić, 2009: 150).

U isto vreme, kriza tradicionalnog modela sindikalnog organizovanja bila je praćena pojavom opozicionih sindikata i to: *Konfederacije argentinskih radnika* (Central de los Trabajadores Argentinos - CTA) do čijeg formiranja je došlo početkom devedesetih tako što se 1991. godine peronistički sindikat socijal-hrišćanske orijentacije odvojio od CGT-a. Drugi značajan opozicioni sindikat predstavljao je *Radnički pokret Argentine* (El Movimiento de los Trabajadores Argentinos (MTA) u čijem formiranju je učestvovao ortodokсни peronistički sindikat (Robles, 2009: 40; Basualdo, 2010a: 309). Sindikalna organizacija CTA nastojala je da pored zaposlenih radnika (koji su već bili predstavljeni u okviru osnovnog sindikata, CGT-a) u sindikate budu uključeni i nezaposleni, penzioneri i neformalno zaposleni, koji nisu bili zastupljeni u tradicionalnim sindikatima (Clark *et al.*, 2012: 204; Rebón y Saavedra, 2006: 24-25). Organizacijsko delovanje dva opoziciona sindikata (CTA i MTA) koji su se suprotstavili neoliberalnoj politici obuhvatalo je čitav niz protestnih aktivnosti (peticije, blokade puteve itd.) (Svampa, 2005: 210-218, nav. prema Martí, 2006: 32)²⁵⁴.

²⁵³ Međutim, tokom recesije i krize konvertibilnosti zaposlenost na određeno vreme zabeležila je dramatičan pad. Empirijske studije o uticaju atipičnih oblika zaposlenosti pokazuju da ovi oblici zapošljavanja nisu doveli do otvaranja novih radnih mesta (nav. prema Bertranou and Casanova, 2016:28).

²⁵⁴ Osim što je predstavljala važan artikulacijski stub otpora neoliberalnoj politici, CTA je bila na čelu niza važnih događaja tokom devedesetih, među kojima se ističu kampanja protiv privatnog penzijskog sistema 1993. godine, Savezni

Značajne promene unutar sindikalnog pokreta usledile su kada je na parlamentarnim izborima 1997. godine Menem poražen od strane koalicije Radikalne partije (UCR) i *Frente para un País Solidario* (FREPASO), koja se suprotstavila Menemovom neoliberalnom programu (ova koalicija je imala podršku pripadnika srednje klase) (nav. prema Lupu and Stokes, 2009: 77)²⁵⁵. CGT se pridružio MTA i CTA u borbi protiv Menemove ekonomske politike. Takođe, tokom 1997. godine, CGT je organizovala protest *Carpa Blanca Docente* ispred Nacionalnog kongresa - *La Carpa Blanca Docente* predstavljala je odbacivanje obrazovne politike i politike zapošljavanja Menemove vlade, i pri tome je okupila veliki broj opozicionih političkih stranaka, pokreta za ljudska prava, studentskih i kulturnih organizacija itd. (Robles, 2009: 40).

Vidimo, dakle, da je organizovanje radničke klase u sindikate i dalje bilo praćeno protivrečnostima, što je predstavljalo rezultat ne samo odnosa sa državom, već je bilo uslovljeno i strukturom i posebnim interesima radničke klase. Ono što smo takođe mogli da uočimo jeste da su se unutar sindikalnog pokreta ponovo razvile sopstvene protivrečnosti, pa su određeni (ključni!) sindikati umesto da su zastupali interese radničke klase postali sredstvo legitimacije samog sistema. Predstavljajući istovremeno činioce integracije i dezintegracije radničke klase, sindikalne organizacije su ostavile prostor za pojavu novih oblika kolektivnog delanja radničke klase. Ovde se pre svega misli na pojavu *pokreta nezaposlenih* i *oporavljena preduzeća*.

Pre nego što se pređe na predstavljanje navedenih oblika kolektivnog delanja, važno je da se ukaže da organizovani oblici borbe radničke klase (kao uostalom ni sama radnička klasa) nisu bili predmet posebnog interesovanja tokom ovog perioda (Basualdo, 2010ab: 143)²⁵⁶. „Treba napomenuti da iako [...] radničke borbe [...] uglavnom nisu bile centralna tema u literaturi tokom prethodnih perioda, one su praktično bile odsutne u istoriografiji o periodu koji se proteže između osamdesetih i sadašnjosti, što je neposredno uticalo na mogućnost sveobuhvatne analize radničkog pokret tokom ovog perioda“ (Basualdo, 2010a: 305). S tim u vezi, ovde će biti prikazana kratka analiza radničkog pokreta u ovom periodu.

Na koji način su neoliberalne ekonomske reforme oblikovale delatne mogućnosti radničke klase u Argentini, najbolje se može videti na primeru privatizacije naftne kompanije *Yacimientos Petrolíferos Fiscales* (YPF), koja je imala ključnu ekonomsku ulogu u područjima u kojima su se nalazila njena postrojenja (Tartagal i General Mosconi u provinciji Salta na severu Argentine i Cutral C6 - Plaza Huincul u provinciji Neuquén na zapadu Argentine).

Proces privatizacije YPF započeo je 1990. godine, otpuštanjem, ali i masovnim „dobrovoljnim odlaskom“ velikog broja zaposlenih. Do 1991. godine u Tartagalu i Mosconiju bez posla je ostalo između 2400 i 3500 radnika, što je činilo 90% zaposlenih u ovim područjima (Benclowicz, 2006: 125)²⁵⁷. Privatizacija YPF odvijala se uz podršku jednog dela sindikalnog rukovodstva, koje je za uzvrat dobilo značajne povlastice u vidu udela u vlasništvu (Basualdo, 2010a: 306). Tako je sektorski sindikat SUPE (*Sindicato Único de Trabajadores Petroleros*) pružio otvorenu podršku procesu privatizacije, što je umnogome otežalo organizovanje radnika koji su se suprotstavili ovoj meri (Benclowicz, 2006: 125). Dakle, ovom procesu se suprotstavio radnički pokret „[...] koji se pobunio protiv svojih lidera osuđujući prenos imovine akumulirane od strane generacija

marš 1994. godine (la Marcha Federal), učešće na skupu 1996. u Španiji povodom dvadeset godina od državnog udara (cilj je bio da se ukaže da je tokom vojne diktature izvršen genocid), protesti protiv reforme tržišta rada itd. (Basualdo, 2010: 309). Međutim, CTA uprkos snažnom prisustvu u državnim sindikatima, nije bila zastupljena u industrijskom sektoru (opširnije u Retamozo, 2011: 7).

²⁵⁵ Prethodno smo mogli da vidimo da pripadnici nižih društvenih grupacija nisu napustili peroniste uprkos neoliberalnom skretanju ove stranke. Međutim, pripadnici srednje klase ostavili su bez podrške Radikalnu stranku, pruživši podršku peronistima. Na predsedničkim izborima 1995. godine kada je Menem osvojio drugi mandat birači srednje klase napustili su Radikalnu stranku, podržavši koaliciju pod nazivom *Frente para un País Solidario* (FREPASO), koja se suprotstavila Menemovom neoliberalnom programu (nav. prema Lupu and Stokes, 2009: 77).

²⁵⁶ Glavne teme u literaturi koja je posvećena radnicima bile su razvoj tržišta rada, raspodela dohotka i razvoj sindikalnih organizacija (Basualdo, 2010b: 143).

²⁵⁷ Koliki je značaj ova naftna kompanija imala na lokalne sredine u kojima je poslovala najbolje pokazuju zvanični podaci, prema kojima je otvaranje jednog radnog mesta bilo praćeno generisanjem trinaest indirektnih radnih pozicija (Benclowicz, 2006: 125).

Argentincima u privatni kapital pod veoma neregularnim uslovima, uz pogodnosti 'za ove druge' (Basualdo, 2010a: 306). Tokom ovog perioda došlo je do pojave novih oblika grupnog delanja, koji su bili uslovljeni čitavim nizom konjunkturnih činilaca. Na ovom mestu je značajno da se ukaže na nekoliko važnih protestnih akcija, među kojima se posebno izdvajaju protesti nezaposlenih.

Tokom 1991. godine na severu Argentine u gradovima Tartagal i Moskoniju došlo je do prvih masovnih okupljanja, koja su kulminirala organizovanjem jedne od prvih blokada puteva²⁵⁸. Iako se ovi oblici borbe nisu pokazali efikasnim načinom zaštite neposrednih interesa radnika (privatizacija je sprovedena uz otpuštanje velikog broja zaposlenih), njihov domašaj je bio značajan. Godine 1996. formirana je unija nezaposlenih radnika, UTD (Unión General de Trabajadores Desocupados) u Moskoniju, koja je predstavljala zastupnika *piketerosa* u ovom regionu²⁵⁹ (Benclowicz, 2006: 128-129). Kao što je prethodno prikazano, posledice neoliberalizma su naročito postale vidljive sredinom devedesetih kada je došlo do pogoršanja ekonomske i socijalne situacije. U okolnostima opadanja društvenog proizvoda i ubrzanog osiromašenja stanovništva počeo se razbuktavati novi ciklus protesta širom zemlje, čiji je cilj bio da se ukaže na negativne posledice privatizacije. Među najvažnijim protestima ističu se protesti nezaposlenih tokom 1996. i 1997. godine u gradovima Cutral C6 y Plaza Huincul (u provinciji Neuqu6n)²⁶⁰. Ubrzo su se protesti nezaposlenih pojavili i u drugim delovima zemlje; protesti, uz blokadu puteva, tokom 1997-1998. ponovo su organizovani na severu zemlje, u Tartagalu i Moskoniju (Basualdo, 2010a: 306; Benclowicz, 2006: 130; Robles, 2009:40; Retamozo, 2011:7)²⁶¹. Tako su usled „masovne nezaposlenosti i nemogućnosti tradicionalnih sindikata da pruže organizacioni i politički odgovor, prostori otpora postali raznoliki i organizovani u tim 'prenatranim četvrtima', stvarajući jedan od najinovativnijih političkih subjekata, 'Pokret nezaposlenih radnika'. Pokret nezaposlenih radnika ili 'pikuetero pokret', kako je najčešće nazivan, kao odgovor na neoliberalni kontekst, predstavlja društveni pokret koji je među kolektivnim iskustvima koja su se pojavila devedesetih godina prošlog veka privukao najviše pažnje zbog svoje originalnosti, vidljivosti i obima (nav. prema Retamozo, 2011:7).

Od posebnog je značaja još jedan oblik kolektivnog delovanja radničke klase. Reč je o procesu zauzimanja preduzeća od strane radnika (*Empresas recuperadas por sus trabajadores*, u daljem tekstu ERT). Iako ova preduzeća nemaju značajan uticaj u pogledu obima proizvodnje i zapošljavanja radnika, kao što ćemo dalje videti, ona su imala veliki ulogu u rešavanju problema nezaposlenosti jednog dela radnika koji su zbog zatvaranja preduzeća ostali bez posla. Uz to, pojava ovih preduzeća otvara debatu o dometima, ograničenjima i implikacijama radničkog samoupravljanja u okvirima kapitalističkog društva (Basualdo, 2010a: 311).

Oporavljena preduzeća koja su se pojavila tokom devedesetih, a koja su uspela da opstanu do danas su *Grafica Campichuelo*, metalurško preduzeće *Quilmes Adobar*, kao i hladnjača *Yaguane* koja je jedno od najvećih oporavljenih preduzeća (ova hladnjača zapošljava oko 600 radnika). Takođe, tokom ovog perioda radnici kooperative *IMPA* ponovo su preuzeli kontrolu nad kooperativom boreći se da povrate proces proizvodnje. Početkom 2000-ih pojavljuje se preduzeće *GIP METAL*, trenutno *Union i Fuerza*, koje zapošljava približno stotinak radnika. Najzad, tokom čitave prve decenije XXI veka beležio se konstantan porast broja ERT, među kojima su najpoznatije *Bruckman*, *Zanon*, *Chilavert*, *Zanello*. Osim fabrika u strogom smislu reči, mogu se naći i primeri iz sektora usluga, poput klinike *Junin* iz Kordobe i hotela *Bauen* iz Buenos Ajresa (Ruggeri, 2014: 57-58). S obzirom na to da je u jednom broju spomenutih oporavljenih preduzeća (*Bauen*, *Junin*, *Zanon* i *Chilavert*)

²⁵⁸ Detaljnu analizu pokreta radnika u ovom delu Argentine protiv privatizacije YPF 1991. godine videti u Benclowicz, 2010.

²⁵⁹ *Piquete* označava blokade. Naziv 'piketeros' odnosio se na proteste stanovnika koji su blokirali puteve sredinom devedesetih godina u gradovima Cutral Co i Plaza Huincul (1996-1997.) i Salti (1997-1998.) (nav. prema Retamozo, 2011:7). Ove akcije, koje se u literaturi nazivaju "puebladas" za određene autore (Svampa and Pereira, 2003) predstavljaju „jednu od pritoka“ pokreta nezaposlenih radnika, koji su posebno bili prisutni u oblastima koje su devastirane politikom deindustrijalizacije (nav. prema Retamozo, 2011:7).

²⁶⁰ Ovi protesti su bili poznati kao *Las puebladas de Cutral C6 y Plaza Huincul*.

²⁶¹ Među pokretima nezaposlenih posebno se istakla grupa *Frente Tierra y Vivienda* (FTV- CTA), ali i druge u kojima je bila dominantna radikalna levica (videti i Retamozo, 2011:8). Opširnije o pokretima *piketerosa* (*piqueteros*) u Oviedo, 2001.

obavljeno empirijsko istraživanje, na ovom mestu se nećemo baviti analizom pojedinačnih slučajeva. Centralni deo rada koji se bazira na empirijskoj analizi oporavljenih preduzeća biće predstavljen u sledećem delu. „Iako slučajevi preuzimanja preduzeća od strane radnika u periodu od 1950. do 2000. nisu bili izazvani katastrofalnom ekonomskom krizom, koja je bila praćena masovnim bankrotom, a osnovni cilj nije bio obnavljanje proizvodnje i očuvanje zaposlenosti, nego pre svega poboljšanje uslova rada, važno je imati na umu kontinuitet ovakvog oblika radničkog bunta i organizovane akcije. Ovakva putanja razvoja radničkog pokreta omogućila je relativno brzu reakciju radnika u poslednjoj velikoj finansijskoj krizi i spreman model samoorganizovanja koji je u velikom broju slučajeva omogućio efikasno obnavljanje radnog procesa“ (Cvejić, Petrović, 2014: 251).

Ukratko, celokupna prethodna analiza upućuje na sledeći zaključak. Strukturalno i institucionalno fragmentisani, ali i podvrgnuti tržišnoj dezintegraciji, pripadnici radničke klase suočili su se sa novim izazovima u vidu pronalaska mehanizama pomoću kojih bi zaštitili kolektivne interese svoje klase, ali i poboljšali ukupan društveni položaj njenih pripadnika. Umesto oblika kolektivnog delanja u samim preduzećima, odnosno pružanja organizovanog otpora na radnim mestima, neoliberalni zaokret u ekonomiji dovodi do njihovog izmeštanja, pa se glavni oblici kolektivnog delanja u ovom periodu odvijaju izvan preduzeća. Iako je delatni potencijal onog dela radničke klase koji je postao nezaposlen znatno oslabljen, u smislu nepostojanja mehanizama za zaštitu kolektivnih interesa (poput štrajkova i sindikata), mogli smo da vidimo da se ovaj nedostatak ubrzo nadomestio novim oblicima grupnog delanja; pokretima nezaposlenih i 'oporavljenim preduzećima'. Dakle, ovoga puta na redu su bili nezaposleni, koji su spremno odgovorili na izazove neoliberalnog kapitalizma!

4.4.7. Radnička klasa i kiršnerizam

Na predsedničkim izborima 1999. godine pobjedu je odneo kandidat Alijanse Fernando de la Rúa (UCR), dok je za potpredsednika izabran Karlos Alvarez (FREPASO)²⁶². Iako je Alijansa u prvi plan isticala rešavanje negativnih posledica neoliberalizma, ekonomski problemi nisu rešeni: 2001. godine zabeležena je negativna stopa rasta od -4,4%, dok je stopa nezaposlenosti bila 18,3% (INDEC; Azpiazu y Schorr, 2010: 187). „Argentinski bankarski sistem 2001. godine je izgubio više od 17% svojih depozita (14,5 milijardi dolara) (...), a MMF je odbio da odobri hitan zajam sa obrazloženjem da Argentina nije uspela da uspostavi budžetsku ravnotežu” (Harvi, 2012: 138)²⁶³. Kako bi se sprečio finansijski kolaps zemlje krajem 2001. godine ministar ekonomije Domingo Cavallo doneo je odluku o zamrzavanju bankovnih računa, što je najviše pogodilo pripadnike srednje klase (podizanje novca je ograničeno na 250 dolara nedeljno, a sve transakcije iznad 1000 dolara su regulisane) (Harvi, 2012: 138). U decembru 2001. godine zbog nepridržavanja politike nultog deficita, MMF je suspendovao kredite u iznosu od 1,3 milijardi dolara, nakon čega je državu zahvatio talas štrajkova. Usledilo je proglašavanje vanrednog stanja, a 20. decembra De la Rúa je podneo ostavku. Međutim, i pored toga, građani su organizovanjem masovnih protesta uz kraljicu „Neka svi odu” (*Que se vayan todos*) tražili ostavku svih članova Kongresa i Vrhovnog suda (nav. prema Kos-Stanišić, 2009: 155)²⁶⁴.

Sa stanovišta kolektivnog delanja radničke klase, masovni protesti krajem 2001. godine ukazuju upravo na slabost tradicionalnih oblika organizovanja radnika. „U tom smislu, moguće je razumeti kako je decembarska pobuna označila kraj neoliberalne hegemonije [...] Nesumnjivo, organizacioni rezultat decembarskih dana bile su mnogobrojne 'skupštine' građana koje su formirane

²⁶² Brojne afere, među kojima se posebno ističe pokušaj potplaćivanja nekoliko peronističkih senatora, kako bi glasali za reformu tržišta rada, imali su negativne posledice na Alijansu. Krajem 2000. godine potpredsednik Alvarez je dao ostavku, čime je došlo do raspada vladajuće koalicije (Alijansa je i dalje formalno postojala, ali je FREPASO nestao sa političke scene). Ekonomska i politička nestabilnost bili su glavni razlozi zbog kojih su izborna apstinencija i nevažeći glasovi odneli pravagu na kongresnim izborima 2001. godine. Na ovim izborima Alijansa je dobila samo 23% glasova, dok su peronisti sa 37% glasova uspeli da dobiju kontrolu nad Kongresom (Kos-Stanišić, 2009:154-155).

²⁶³ Samo 30. novembra izgubljene su čak dve milijarde dolara (Harvi, 2012: 138).

²⁶⁴ Kongres je imenovao za privremenog predsednika guvernera provincije San Potosi, Adolfa Rodrigueza Saa, koji je obustavio plaćanje 140 milijardi USD duga. Glavna kongresna partija, Peronistička partija mu je uskratila podršku, tako da je Saa nakon samo nekoliko dana vlasti podneo ostavku (Kos-Stanišić, 2009:155).

pod sloganom "Neka svi odu". Tako je kriza zastupljenosti u urbanim sektorima srednje klase dobila organizacijsku kristalizaciju u oblicima koji su poprimili formu okupljanja za donošenje odluka, "cacerolazo"²⁶⁵, zajedno sa drugim tradicionalnim repertoarom [...]. Skupštine su repolitizovale prostore (susedstva, trgove, ulice) i društvene odnose (susedstva) izvan tradicionalnih kanala političkog učešća i logike državne politike" (Retamazo, 2011: 11). Odnosno, „kritična situacija radničke klase, gubitak efikasnosti i reprezentativnosti sindikalnih struktura i proces uklanjanja predstavnika radnika na radnim mestima jasno su se manifestovali u oblicima koje je društveni pokret preuzeo tokom krize koja je izbila 19. i 20. decembra 2001. godine, u kojoj su se organizacioni oblici borbe značajno razlikovali od tradicionalnih oblika borbe radničke klase u prethodnim istorijskim periodima. *Los cacerolazos, las asambleas barriales y los piquetes*²⁶⁶, s jedne strane su izražavali plodnost i kreativnost pokušaja obnove međusobne povezanosti i potragu za protestnim oblicima [...]. Međutim, u isto vreme, ovi pokreti su vrlo jasno ilustrovali posledice strukturalne transformacije tokom prethodne tri decenije, koja je prouzrokovala duboku fragmentaciju radničke klase, nestanak sukoba na radnom mestu, eroziju identiteta radnika kao ujedinjujućeg faktora i osu organizacije i borbe, i zaborav i uklanjanje centralnog značaja konflikta između kapitala i rada [...]" (Basualdo, 2010a: 311).

Vratimo se ekonomskim i političkim kretanjima tokom ovog perioda. Nakon 2001. godine ekonomska kriza je dobila dramatične razmere. Dogovorom radikala, peronista i frakcije FREPASO-a za predsednika je izabran Eduardo Duhalde, koji se našao u veoma teškoj situaciji. MMF je odobravanje finansijske pomoći uslovio velikim smanjenjem troškova i otpuštanjem gotovo pola miliona zaposlenih iz državnog sektora (Kos-Stanišić, 2009: 155). Početkom januara 2002. godine vlada Eduarda Duhalde donela je odluku o prelasku na fluktuirajući devizni kurs; argentinska valuta pesos je narednih meseci naglo izgubila vrednost, što je dovelo do ubrzanog rasta inflacije. Takođe, jedna od odluka bila je i zamrzavanje svih štednih računa iznad 3000 dolara, čime je štednja redukovana na oko trećinu njene prvobitne vrednosti. Na taj način je „16 milijardi dolara u kupovnoj moći preneto sa štediša na banke, a preko njih u ruke političko - ekonomske elite“ (Harvi, 2012: 139). Posledice su bile dramatične i dalekosežne. U toku 2002. godine Argentina je zabeležila strmoglavi pad društvenog proizvoda (-10,9%), nezaposlenost je na kraju godine iznosila 21,5%, iako je samo dve godine ranije bila 15%. Posledično, rizik od siromaštva je znatno porastao - više od 50% stanovništva živelo je ispod zvanične linije siromaštva, dok je gotovo jedna četvrtina živela u uslovima ekstremnog siromaštva (INDEC). Kako ističu Veltmajer (Veltmeyer) i Petras, čitava ova epizoda ukazuje na „novi imperijalizam: pustošenje ekonomije, nagomilavanje ogromnih nejednakosti, privredna stagnacija praćena dubokom i upornom depresijom i masovnim osiromašenjem stanovništva kao posledica najveće koncentracije bogatstva u argentinskoj istoriji“ (nav. prema Harvi, 2012: 140).

Nakon dramatične ekonomske krize ponovo su usledile promene na političkoj sceni. Na izborima u aprilu 2003. godine najveći broj glasova dobili su kandidati dve frakcije Peronističke stranke, bivši predsednik Karlos Menem i guverner provincije Santa Kruz, Nestor Kiršner ispred levičarsko-peronističke stranke *Front za pobedu* (FPV), da bi u drugom krugu izbora Kiršner odneo ubedljivu pobedu (Kos-Stanišić, 2009:156)²⁶⁷.

U pogledu karakteristika ekonomske politike, ono što je usledilo po dolasku Kiršnera na vlast jeste restrukturiranje dugova i otkazivanje plaćanja dugova MMF-u. Na kraju Kiršnerovog mandata (2007) zahvaljujući poljoprivrednom izvoznom bum (ali i oporavku industrijske proizvodnje i građevinarstva), rast BDP-a je iznosio 8%, što je uslovilo poboljšanje životnog standarda i pad nezaposlenosti sa 20%, koliko je iznosila 2002. godine na 9%, dok je stopa siromaštva zabeležila pad

²⁶⁵ Videti objašnjenje u sledećoj fusnoti.

²⁶⁶ Protesti praćeni udaranjem u metalno posuđe (špan. *cacerolazo* – šerpe/posuđe), okupljanja/sastanci u susedstvu (*las asambleas barriales*) i pokreti nezaposlenih (*los piquetes*).

²⁶⁷ Analizirajući pojavu kiršnerizma, Svamp navodi da je kiršnerizam nastao u vreme trostrukih promena i to: na lokalnom nivou, 2001- 2002. državu je zahvatio talas protesta, zatim, na regionalnom nivou dovodi se u pitanje ispravnost preporuka Vašingtonskog konsenzusa, dok je na globalnom nivou započeo novi ekonomski ciklus buma cena primarnih proizvoda (Svamp, 2013: 14, nav. prema Kos-Stanišić, 2014:44-45).

sa 50% na 27% (INDEC). Istovremeno, došlo je do značajnog pada ranjive zaposlenosti. Prema podacima Međunarodne organizacije rada, udeo ranjive zaposlenosti u ukupnoj zaposlenosti 2002. godine iznosio je 24,5%, da bi pet godina kasnije (2007) učešće ranjive zaposlenosti zabeležilo pad na 19,17% (ILO)²⁶⁸. Međutim, stope siromaštva i nejednakosti 2007. godine i dalje su bile visoke²⁶⁹.

Iako je ekonomski oporavak zemlje uticao na poboljšanje položaja radničke klase (realne zarade su 2007. godine dostigle nivo iz 2001. godine) (Basualdo, 2010a: 313), radnička klasa se i dalje nalazila pod udarima ekonomske krize. Dakle, kada je o položaju radničke klase reč, ono što posebno karakteriše ovaj period jeste rast neformalne zaposlenosti, naročito u industrijskom sektoru, što je dovelo do pojave novog oblika diferencijacije unutar radničke klase, koji je ovoga puta bio zasnovan na podeli između formalno i neformalno zaposlenih. Na osnovu prikazanih podataka (Tabela 29) može se videti da se od 1995. godine beleži rast učešća neformalno zaposlenih u industrijskom sektoru, s tim da je ovaj proces naročito ubrzan posle 2001. godine. Porast udela neformalno zaposlenih radnika doveo je do produbljivanja heterogenosti materijalnog položaja radničke klase, čime je ova grupacija u strukturalnom smislu ponovo predstavljala izrazito nehomogenu grupu. Prema podacima Ankete o domaćinstvima koju sprovodi INDEC (*Encuesta Permanente de Hogares - EPH*)²⁷⁰ prosečna nominalna zarada neformalno zaposlenih radnika u industrijskom sektoru 2006. godine bila je 556 pezosa, dok je prosečna zarada radnika koji su bili formalno zaposleni iznosila 1312 pezosa (vrednost granice siromaštva za jedno 'tipično' domaćinstvo iznosila je 906 pezosa) (Azpiazu y Schorr, 2010: 266-267)²⁷¹. Posledično, proces fragmentacije radničke klase nastavio je da se produbljuje. „U tom smislu, 'dinamizam' koji se u post-konvertibilnoj fazi ispoljavao u vidu zapošljavanja 'na crno' u industrijskom sektoru, posebno u prvim godinama, proizveo je novi jaz u strukturi radničke klase, koji je dodat već postojećim, povećavši njenu segmentaciju“ (Azpiazu y Schorr, 2010:267). Pogoršani uslovi života radničke klase, koji u slučaju određenih grupacija (nezaposlenih i neformalno zaposlenih) gotovo da nisu prelazili egzistencijalni minimum, delovali su dezintegracijski na radničku klasu kao kolektivitet.

Tabela 29. Kretanje zaposlenosti u industrijskom sektoru, prema radnom statusu, 1995-2006. (u %)

Zanimanja	1995	1998	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Vlasnici	6,5	6,6	6,6	5,4	5,3	4,8	5,3	4,5
Samozaposleni	13,7	13,3	17,6	21,3	18,3	20,2	16,5	17,4
- Ostali	13,4	13,0	17,2	20,0	17,7	18,5	14,4	16,3
- Stručnjaci	0,3	0,4	0,5	1,2	0,6	1,7	2,1	1,1
Zaposleni	79,8	80,0	75,8	73,3	76,4	75,0	78,1	78,1
- Neformalno	23,1	27,3	26,5	28,3	31,8	31,0	31,4	30,2
- Formalno	56,7	52,7	49,4	45,0	44,6	43,9	46,7	48,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Azpiazu y Schorr, 2010: 266.

Posledice dramatične ekonomske krize u vidu ogromnog porasta nezaposlenosti u 2002. godini uz pad realnih zarada (do 30%), koje su neki autori okarakterisali kao 'socijalni pokolj', dovele su do uvođenja hitnih socijalnih mera, bez presedana u skorijoj istoriji Argentine (Basualdo, 2010a: 311)²⁷². Tako su Kiršnerov period obeležile značajne promene u ključnim oblastima socijalne politike

²⁶⁸ <https://data.worldbank.org/indicator/SL.EMP.VULN.ZS?locations=AR> pristupljeno 6/10/2019.

²⁶⁹ Gini koeficijent je 2007. godine bio 46,3, dok 1994. godine iznosio 45,9 <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=AR>, pristupljeno 8/10/2018.

²⁷⁰ Podaci se odnose na populaciju u urbanim područjima.

²⁷¹ Ovim se jednim delom mogu objasniti visoke nejednakosti u raspodeli prihoda, koje su i dalje bile prisutne, uprkos oporavku ekonomije i opadanju nezaposlenosti.

²⁷² Na osnovu odbacivanja neoliberalne politike koju su sprovodili Menem i de la Rúa, protivljenja sklapanju sporazuma o stvaranju Slobodne trgovačke zone Amerike, ali i brojnih socijalnih programa, može se reći da je *kiršnerizam* pripadao levoj političkoj opciji. Međutim, Kiršner je veoma često bio na meti optužbi zbog koncentracije moći i preterane upotrebe dekreta i okretanja populizmu. Došlo je i do promene spoljne politike, pa je tako savezništvo sa SAD-om zamenjeno

- politikama zapošljavanja, odnosno tržištu rada, potom sistema socijalne zaštite, obrazovnog, penzionog i zdravstvenog sistema²⁷³.

Među mnogobrojnim merama socijalne politike posebno mesto pripada programu namenjenom nezaposlenima *El Plan Jefes y Jefas de Hogar Desocupados* (PJyJHD). Uvođenje ovog programa 2002. godine predstavlja prekretnicu na polju socijalne politike. Do 2003. godine ovim programom bilo je obuhvaćeno skoro dva miliona korisnika, među kojima su većinu činile samohrane majke sa nižim stepenom obrazovanja. Sa postepenim oporavkom ekonomije mnogi od korisnika programa, posebno muškarci, ali i korisnici sa prethodnim radnim iskustvom na formalnom tržištu rada, uspeali su da pronađu formalno zaposlenje (od 2003. do 2009. gotovo 670000 korisnika je pronašlo formalan posao). Reforme politike zapošljavanja takođe su obeležile ovaj period. Krajem 2003. godine Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalnog osiguranja donelo je brojne mere u cilju promovisanja zapošljavanja, sa posebnim fokusom na nezaposlene radnike i zaposlene u neformalnoj ekonomiji. Ovde se posebno izdvaja sveobuhvatni program zapošljavanja 'Više i bolje', kao i formiranje brojnih mreža podrške poput Mreže službi za zapošljavanje i Mreže kontinuiranog usavršavanja. Počev od 2005. godine, u kontekstu poboljšanja situacije na tržištu rada, program PJyJHD je transformisan, tako što su korisnici koji nisu uspeali da pronađu formalan posao bili uključeni u 'Porodični plan', ili program 'Osposobljavanje i osiguravanje zapošljavanja' (Bertranou and Casanova, 2016: 40-41). Kao što možemo da vidimo, u prvoj deceniji XXI veka Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalnog osiguranja ponovo je postalo glavni akter u kreiranju i primeni politike zapošljavanja²⁷⁴.

Prethodno opisani programi, u vidu promovisanja formalne zaposlenosti, ali i radničkog zadrugarstva, predstavljali su pokušaj da se odgovori na zahteve pokreta nezaposlenih²⁷⁵. Kao što ćemo videti u sledećem poglavlju, ovde su posebno mesto zauzimali i dogovori sa 'oporavljenim preduzećima'. S obzirom na zahtev 'Pokreta oporavljenih preduzeća' 2002. godine je modifikovan član 190 *Zakona o stečaju* (*Ley de Concursos y Quiebra*) kako bi se radnicima 'oporavljenih preduzeća' omogućio kontinuitet radne aktivnosti, dok je 2004. godine Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalnog osiguranja pokrenulo 'Program samoupravnog rada' i potpisalo sporazume s nekoliko 'oporavljenih preduzeća' (Retamozo, 2011: 14)²⁷⁶.

Drugi važan aspekt promena socijalne politike predstavljaju reforme institucija tržišta rada, posebno minimalne zarade i kolektivnog pregovaranja²⁷⁷. Tako su nakon dugog perioda stagnacije, institucije kolektivnog pregovaranja i minimalne zarade tokom 2004. godine ponovo 'oživele'. Dok se broj kolektivnih ugovora koji su potpisani tokom devedesetih godina na godišnjem nivou kretao oko 200, nakon 2004. godine taj broj je počeo značajno da raste, dostigavši iznos od preko 2000 u 2010. godini (samo tokom 2004. godine broj potpisanih ugovora bio je 20% veći u odnosu na broj ugovora u 2003. godini) (Bertranou and Casanova, 2016: 47; Basualdo, 2010a: 313). Kada je o efektima reformi na tržištu rada dalje reč, nije suviše ukazati i na sledeće podatke. U periodu od 2004. do 2013. godine broj lica koja su bila obuhvaćena sporazumima koje je odobrilo Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalnog osiguranja porastao je za 250% (nav. prema Bertranou and Casanova,

bliskom saradnjom sa članicama MERCOSUR-a, kao i ostalim državama Latinske Amerike (Kiršner je uspostavio veoma dobre odnose sa levim latinoameričkim vladama Venecuele, Ekvadora, Kube, Bolivije i Brazila) (nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 44). Levitsky i Murillo smatraju da je Kiršnerova mogućnost koncentrisanja moći ipak bila ograničena razvijenim demokratskim institucijama, snažnim civilnim društvom i samom prirodom peronističke koalicije (nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 45).

²⁷³ Više o reformama u oblasti socijalne politike i pojedinačnim programima socijalne pomoći videti u Bertranou and Casanova, 2016:39-44, kao i Retamozo, 2011.

²⁷⁴ Uvođenje mnogobrojnih programa u oblasti socijalne politike bilo je podstaknuto značajnim ekonomskim rastom od 2003. do 2008. godine (Retamozo, 2011: 14), pa se, s tim u vezi, može navesti da su pad nezaposlenosti i siromaštva u ovom periodu umnogome ostvareni zahvaljujući ekonomskom rastu, a ne razvijenim socijalnim programima.

²⁷⁵ Na ovom mestu treba imati u vidu i odgovor države na istorijske zahteve organizacija za zaštitu ljudskih prava u vezi sa zločinima tokom vojne diktature (više u Retamozo, 2011: 14).

²⁷⁶ I tokom ovog perioda postojao je niz društvenih pokreta koji su se suprotstavili kiršnerizmu. Reč je ponovo o pokretima nezaposlenih, zatim pokretima na čijem čelu je bio sindikat CTA, kao i pokretima za studentska i ljudska prava (Svampa, 2007, nav. prema Retamozo, 2011: 14).

²⁷⁷ Godine 2004. donet je novi *Zakon o radu* (br. 25,877).

2016: 47). Istovremeno, 76% pregovora postignutih tokom 2004. godine i 92% ostvarenih u prvom tromesečju 2006. godine predviđali su povećanje zarada. Posledično, došlo je do povećanja vrednosti minimalne zarade, ali i iznosa realnih zarada, čime je trend smanjenja zarada iz prethodne decenije preokrenut (Basualdo, 2010a: 313).

Sa stanovišta analize kolektivnih akcije radničke klase, važno je da se ukaže da je u ovom periodu došlo do ponovnog organizovanja radnika na radnim mestima, koji su počeli da vrše snažniji pritisak na sindikalna rukovodstva. Izveštaj Opservatorijuma Socijalnog prava CTA ukazuje da je 14% radnih sukoba tokom 2007. godine sprovedeno u odsustvu sindikalnih predstavnika ili čak u sukobu sa njima. Takođe, izveštaj ukazuje na porast učešća delegata i internih komisija u pregovorima (zabeležen je porast sa 36% u 2006. na 41% u 2007.), odnosno na povećano učešće neposredne zastupljenosti radnika u preduzećima i njihov uticaj u sindikalnom životu (Basualdo, 2010a: 313).

Međutim, ovde je važno ukazati na određene protivrečnosti, kada je o položaju radničke klase reč. Najpre, kao što je prethodno rečeno, oporavak zarada, koji je bio podstaknut kolektivnim pregovaranjem dogodio se u periodu povećane produktivnosti. Međutim, kada se posmatra raspodela nacionalnog dohotka, može se videti da je učešće zarada u tom periodu doživelo novi pad, i to sa 31%, koliko je iznosilo 2001. godine na 28% u 2007. godini. Dakle, uprkos ekonomskom oporavku, zabeleženo je smanjenje učešća zarada u BDP-u i to od 11% u odnosu na 2001. godinu. Kako bi se u kontekstu rasta zaposlenosti i industrijske proizvodnje objasnili uzroci pada učešća zarada u BDP-u neophodno je imati na umu podatke koji se odnose na sindikalnu organizovanost radničke klase i organizovanost radnika na radnom mestu. Na osnovu podataka Ministarstva rada, stopa sindikalnog učešća radnika koji su privatno registrovani 2005. godine dostigla je 37,2%, dok u 87,6% od ukupnog broja radnih mesta nije bilo nijednog delegata radnika. Iako su ovi podaci, u poređenju sa prethodnim istorijskim periodima, već sami po sebi zabrinjavajući, situacija je mnogo ozbiljnija ako se ima na umu da su procene stepena sindikalne organizovanosti ukupnog broja zaposlenih daleko manje i da se kreću između 20 i 25%. Činjenica da su radnici 2005. godine imali direktne predstavnike na samo 12,4% radnih mesta jasno ilustruje granice delatnog potencijala radničke klase nakon 2000. godine. Istovremeno, ovi podaci su ključni za razumevanje kontinuiranog pada učešća zarada u ukupnom dohotku, i to ne samo u periodu koji je karakterisala snažna deindustrijalizacija, od sredine 70-ih do 2001. godine već i tokom industrijskog oporavka koji je usledio nakon 2002. godine (Basualdo, 2010a: 315).

Ukratko, ako se sažme prethodna analiza pokazuje se da je ekspanzija radničkih delegata i internih komisija između 40-ih i 70-ih godina prošlog veka predstavljala jedno od najvažnijih dostignuća radničke klase u Argentini, koja je od sredine 70-ih godina prošlog veka doživela snažan proces erozije. Jedan od glavnih izazova za radnički klasu nakon 2000. godine predstavljao je oporavak i povećanje broja delegata i internih komisija, što bi omogućilo da se iz osnova obnovi sindikalna struktura koja bi garantovala zastupanje interesa radnika 'ispred kapitala' (Ibid:315). „To je, dakle, ponavljanje iskustava stotina hiljada, miliona radnika, koji su tokom dve generacije naučili da se organizuju, da se bore za dostojanstven rad i da se organizacijski suoče sa industrijskim despotizmom. Desetine hiljada njih su bili [...] delegati, članovi internih komisija, vođe sindikata, vođe i organizatori štrajkova, blokada, pokreta. Naučili su da vode rasprave, da prave letke, da se tajno organizuju i komuniciraju tokom vojnih diktatura koje su usledile nakon pada peronizma 1955. godine [...]“ (Gilly, 1986. nav. prema Basualdo, 2010a: 316).

Iako je tokom celog mandata imao veliku podršku glasača (60-70%), Nestor Kiršner se nije kandidovao na sledećim predsedničkim izborima 2007. godine, čime je omogućio pobedu svojoj supruzi, senatorki Kristini Fernandez de Kiršner²⁷⁸. Ono što je doprinelo pobedi Kristine Kiršner nije samo podrška Nestora Kiršnera, već i veoma snažna Peronistička stranka koja je imala stabilno glasačko telo, ali i slaba i razjedinjena opozicija (stanje je bilo posebno loše unutar stranke UCR-a koja se nakon De la Ruine vladavine počela takoreći raspadati). Kristina Kiršner je najpre nastavila s

²⁷⁸ Kao i Nestor Kiršner, Kristina je bila kandidatkinja koalicije *Frente para la Victoria* (FPV). Na izborima je dobila 45% glasova, čime je postala prva izabrana predsednica Argentine (nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 46).

politikom svoga supruga koji je još uvek učestvovao u oblikovanju politike, zbog čega su ih nazivali „predsednički brak“ (nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 46).

Na političku poziciju Kristine Kiršner uticalo je i to što je povoljni devizni kurs doveo do izvoza industrijskih proizvoda, potom subvencionisanje dela troškova hrane, energije i prevoza, čime je tradicionalna peronistička koalicija industrijalaca i radnika ponovo stupila na scenu. Uključivanjem radnika neformalnog sektora i nezaposlenih u penzioni sistem, te dodeljivanjem prava na dečiji dodatak, politika Kristine Kiršner dobila je podršku siromašnih. Sa druge strane, glasove srednje klase doneo joj je ekonomski rast, dok je levo orijentisanu srednju klasu pridobila legalizovanjem istopolnih brakova, čime je Argentina postala prva država u Latinskoj Americi koja je to učinila. U oktobru 2011. godine kao predsednički kandidat koalicije *Frente para la Victoria* Kristina Kiršner je u prvom krugu glasanja dobila rekordnih 54,11% glasova, nešto manje nego što je nekada dobio osnivač stranke, Peron (nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 47)²⁷⁹. Ipak, period Kristine Kiršner bio je obeležen određenim sukobima, među kojima se posebno ističe sukob sa zadrugama poljoprivrednih proizvođača, koji je bio podstaknut novim sistemom oporezivanja (*retenciones*) izvoza četiri najvažnija poljoprivredna proizvoda i njihovih derivata - soje, suncokreta, kukuruza i pšenice. Oštećeni novim sistemom oporezivanja, poljoprivredni proizvođači su uz podršku četiri organizacije (Sociedad Rural Argentina, Confederaciones Rurales Argentinas, CONINAGRO i Federación Agraria Argentina) duže od četiri meseca protestovali na ulicama Provincije La Pampa, što je ostavilo značajne posledice na unutrašnju i spoljnu trgovinu (Cavalo i Murillo, 2012: 154, nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 46)²⁸⁰.

Godine 2012. Kongres je doneo odluku o nacionalizaciji 51% naftne kompanije YPF, najveće argentinske naftne kompanije koja je bila u vlasništvu španske naftne kompanije Repsol. Nacionalizacija je u Argentini dočekana s oduševljenjem, ali ne i u Evropskoj uniji koja je ukazala na mogućnost zamrzavanja odnosa sa Argentinom. Tokom drugog mandata Kristine Kiršner došlo je do zaoštavanja protekcionističke politike (jačanja devizne kontrole i ograničenja uvoza), što je uslovalo znatan pad uvoza, smanjenje domaće potrošnje, kao i nestašicu određenih proizvoda (nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 47). Uz to, posledice svetske ekonomske krize iz 2008. godine dovele su do značajnog pada ukupnog društvenog proizvoda, porasta nezaposlenosti i siromaštva, uvećanja javnih dugova itd. Tako je 2009. godine prvi put nakon skoro decenije ekonomskog oporavka zabeležen ekonomski pad od - 5,9%. Kretanje stope rasta BDP-a u narednom periodu ukazuje najpre na oporavak ekonomije (stope realnog rasta BDP-a za 2010. i 2011. godinu iznose 10.1% i 6%, respektivno), da bi 2014. godine ponovo bila zabeležena negativna stopa rasta od - 2,5% (na nepovoljnu ekonomsku situaciju ukazuje i stopa inflacije koja je u 2014. godini dostigla čak 40%) (INDEC).

Usled nezadovoljstva ekonomskom situacijom i vladinom politikom usledili su protesti. Kristina Kiršner se ponovo kandidovala, međutim nije dobila širu podršku stanovništva, kao ni podršku opozicionih stranaka, pa čak ni određenih delova Peronističke stranke. Tako je 2015. godine na vlast došao Mauricio Makri ispred političke stranke *Propuesta Republicana* (PRO). Dolazak na vlast Maurisija Makrija označio je promenu ekonomske politike, odnosno ponovni zaokret ka neoliberalnoj ekonomskoj politici i nove izazove za radničku klasu.

²⁷⁹ Ovi izbori su ujedno pokazali trajnost i ideološku fleksibilnost peronizma, kao i sposobnost kiršnerizma. Cavalo i Murillo (2012) podsećaju na to da je još Gibson opisao peronizam kao dvoglavu zver - stranku s progresivnom urbanom i konzervativnom ruralnom bazom (nav. prema Kos-Stanišić, 2014: 47).

²⁸⁰ Više u Varesi, 2014.

4.5. Analiza činilaca konstituisanja i održivosti ERT u Argentini

4.5.1. Određenje pojma *empresas recuperadas por sus trabajadores* (ERT)

Pojam *empresas recuperadas por sus trabajadores* (ERT), odnosno oporavljena preduzeća od strane radnika, nije postojao u Argentini, niti u bilo kojoj drugoj zemlji pre 2001. godine. Nastanak ovog pojma vezuje se za ekonomsku krizu 2001. godine (Ruggeri, 2014: 16). U pogledu definisanja ovog pojma, ERT se određuju „kao socio-ekonomski proces koji podrazumeva prisustvo prethodne firme koja je funkcionisala u obliku tradicionalnog kapitalističkog preduzeća, uključujući u pojedinim slučajevima i legalne oblike kooperativa (kao što su fabrike CITA i IMPA – prim. IP), gde su radnici na stečajni postupak reagovali samoorganizovanjem i obnavljanjem ili održavanjem proizvodnje na samoupravnim osnovama i u pravnoj formi kooperative”. Ili, rečeno na drugačiji način, „radi se o ekonomskim jedinicama koje su prešle put od kapitalističkog upravljanja do kolektivnog upravljanja od strane radnika” (Ruggeri, 2014: 18). Prilikom definisanja ovog koncepta koristi se pojam *empresa recuperada* (iako bi i pojmovi samoupravna preduzeća ili oporavljena preduzeća u obliku samoupravljanja bili sasvim odgovarajući) zato što se radi o pojmu koji su formulisali sami radnici, koji su ujedno i glavni akteri procesa preuzimanja preduzeća. Potrebno je da se istakne značaj pojma „proces“ u svakom od pojedinačnih slučajeva preuzimanja fabrika jer „oporavljena preduzeća nisu samo ona u kojima je ponovo pokrenut proces proizvodnje ili je izvršena eksproprijacija, niti je reč samo o radničkim kooperativama; radi se o jednom dugom i složenom putu koji je doveo do kolektivnog samoupravljanja radnika“. Konačno, naglašava se da termin *recuperada* ukazuje ne samo na oporavak radnih mesta, već i na oporavak čitave ekonomije koja se našla pod udarom krize (Ruggeri, 2014: 16-18). Pojam *empresa* (ili *fábrica*) *recuperada* kasnije je počeo da se primenjuje i u ostalim zemljama Latinske Amerike (u Brazilu, Urugvaju i Venecueli), u kojima se takođe mogu naći slučajevi preuzimanja fabrika, s tim što se jedino u slučaju Argentine može govoriti o masovnosti ovog fenomena (Ruggeri *et al.*, 2014a:14-15)²⁸¹.

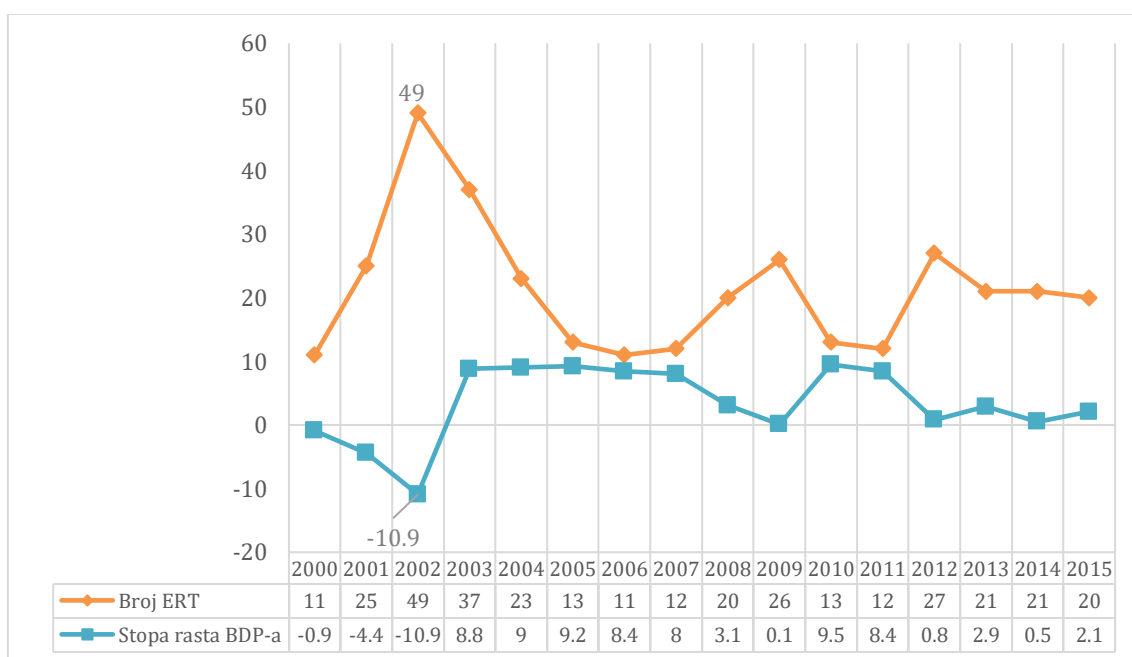
Prethodno navedeno određenje ERT odmah upućuje na određene sličnosti između 'oporavljenih preduzeća' u obliku u kojem danas funkcionišu u Argentini i velikog broja slučajeva iz prethodnog perioda. Međutim, ako uporedimo slučajeve preuzimanja fabrika u periodu od pedesetih do osamdesetih godina XX veka i današnje oblike 'oporavljenih preduzeća' možemo zaključiti da je osnovni princip preuzimanja isti: nezaposleni radnici zauzeli bi bivšu fabriku u cilju pokretanja proizvodnog procesa. Ono što pak razlikuje proces preuzimanja fabrika u ova dva perioda jeste to što fabrike iz prethodnog perioda nisu bile u tako lošem stanju kao većina fabrika krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih, niti je sam proces preuzimanja preduzeća u toj meri bio 'dramatičan'. Ukratko, prenos većine upravljačkih ovlašćenja iz preduzeća u privatnom ili državnom vlasništvu na radnike regulisan je na osnovu dogovora sa bivšim vlasnicima ili pomoću određenih vladinih uredbi (videti Ruggeri, 2014:57). S druge strane, preuzimanja fabrika posle dvehiljaditih veoma često su bila obeležena različitim oblicima konflikata (koji su nekada trajali mesecima), kao što su pokušaji iseljavanja i zastrašivanja putem verbalnih pretnji i fizičkog nasilja, najčešće od strane bivših vlasnika, ali i uz pomoć policijskih snaga, kao i protestima čitavog neposrednog susedstva kako bi se onemogućile policijske akcije i iseljavanje radnika (Cvejić, Petrović, 2014: 250).

²⁸¹ Oporavljena preduzeća se mogu naći gotovo u svim zemljama Latinske Amerike, kao i u Meksiku, s tim što su samo u Argentini, Brazilu i Urugvaju uspela da se konstituišu kao pokret (videti Henriques *et al.*, 2014:107; Martí, 2006).

4.5.2. Osnovne karakteristike ERT u Argentini

Prema rezultatima istraživanja iz 2016. godine, u Argentini je postojalo više od 350 ERT koje su zapošljavale blizu 16000 radnika (Ruggeri, 2016:13), što je činilo 0.08 % ekonomski aktivnog stanovništva u Argentini²⁸².

Kao što se može videti na Grafikonu 6, najveći broj novoosnovanih ERT zabeležen je 2002. godine u periodu najveće ekonomske krize praćene drastičnim padom BDP-a (od čak -10.9%). Možemo takođe videti da je uprkos postepenom ekonomskom oporavku zemlje koji je usledio nakon 2002. godine, broj ERT nastavio da raste u narednom periodu.

Grafikon 6. Kretanje broja ERT-a i stope rasta BDP-a u periodu od 2000-2015. godine²⁸³

Da je najveći broj ERT nastao kao reakcija na snažnu ekonomsku krizu tokom 2001-2002. godine potvrđuju i nalazi kvalitativnog istraživanja sprovedenog u Argentini. U isto vreme, na osnovu rezultata istraživanja možemo videti da su ERT osnovana kako bi se pre svega sačuvala radna mesta.

(...) U jeku gotovo najveće ekonomske krize u istoriji Argentine 2001. godine nismo imali alternativu, bivši vlasnici (radi se o jednoj brazilskoj firmi) nisu mogli da nam isplate zaostale zarade. Nismo imali kome da se žalimo, ostali smo na ulici. Nismo imali alternativu. Na sve moguće načine smo pokušali da povratimo fabriku. Na osnovu vrednosti zaostalih zarada imali smo pravo upotrebe likvidirane imovine. I upravo je ovaj slučaj poslužio za izmene *Zakona o stečaju* iz 2011. godine (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia**, Cordoba - štamparija).

(...) Kada je došlo do ekonomskog sloma u Argentini 2001. godine, mnoga preduzeća su se zatvorila. Jedna grupa ljudi u klinici *Junin* odlučila je da sačuva radna mesta. U tom trenutku bilo je 74 radnika koji su nastojali da spreče zatvaranje firme. Međutim, neki radnici su mogli da izdrže ovu situaciju, dok drugi nisu. Porodica je imala mnogo uticaja na njihovu odluku da ostanu ovde. Dva do tri meseca smo spavali na podu, jeli šta smo imali. Mnogi su nam pomogli iz ove provincije. Evo već 12 godina kako radimo (predsednica kooperative **Junin**, Cordoba – zdravstvena klinika).

(...) Ja sam predsednica kooperative Bauen. Već 11 godina smo ovde. Počeli smo u vreme krize koja je bila baš snažna ovde u Argentini (...) 2001. smo ostali bez posla. Došlo je do stečaja. U Argentini je bilo

²⁸² Ukupan broj ekonomski aktivnog stanovništva 2015. godine bio je 19.486.951. https://datos.bancomundial.org/indicador/SL.TLF.TOTL.IN?end=2017&locations=AR&name_desc=false&start=1990. pristupljeno 21/08/2018.

²⁸³ Izvor: Ruggeri, 2016:19.

veoma loše, bilo je mnogo razmene (...) ja, na primer, imam pirinač, a ti šećer, i to menjamo. Nakon toga neki su uspeli da nađu posao, drugi nisu (...) Neki su iznajmljivali stan, nisu imali čime da plate, neki su morali da odu u druga mesta da žive (...) Mi smo osnovali grupu od osmoro ljudi i zahtevali smo da nam plate ono što nam duguju (predsednica kooperative **Bauen**, Buenos Ajres – hotel).

U nastavku rada će biti prikazane osnovne karakteristike ERT. U pogledu regionalne distribucije ERT, podaci iz Tabele 30 pokazuju da se ERT mogu naći u celoj zemlji, od severa (od provincije Jujuy) do samog juga, odnosno Ognjene zemlje (Tierra del Fuego). Više od polovine ERT nalazi se u gradskom i prigradskom području Buenos Ajresa, dok se značajan procenat ERT može naći u provincijama Santa Fe i Kordoba. Ovakva distribucija 'oporavljenih preduzeća' u velikoj meri je povezana sa regionalnom razvijenošću Argentine, kao i sektorima koji su najviše bili pogođeni efektima ekonomske krize (mašinska, tekstilna, grafička i industrija prerade drveta)²⁸⁴. Takođe, regionalna distribucija oporavljenih preduzeća odgovara i istoriji radničkih protesta u Argentini (u delu o radničkom pokretu bilo je reči o brojnim protestima radnika u provincijama Santa Fe i Kordoba).

Tabela 30. Struktura oporavljenih preduzeća prema regionima

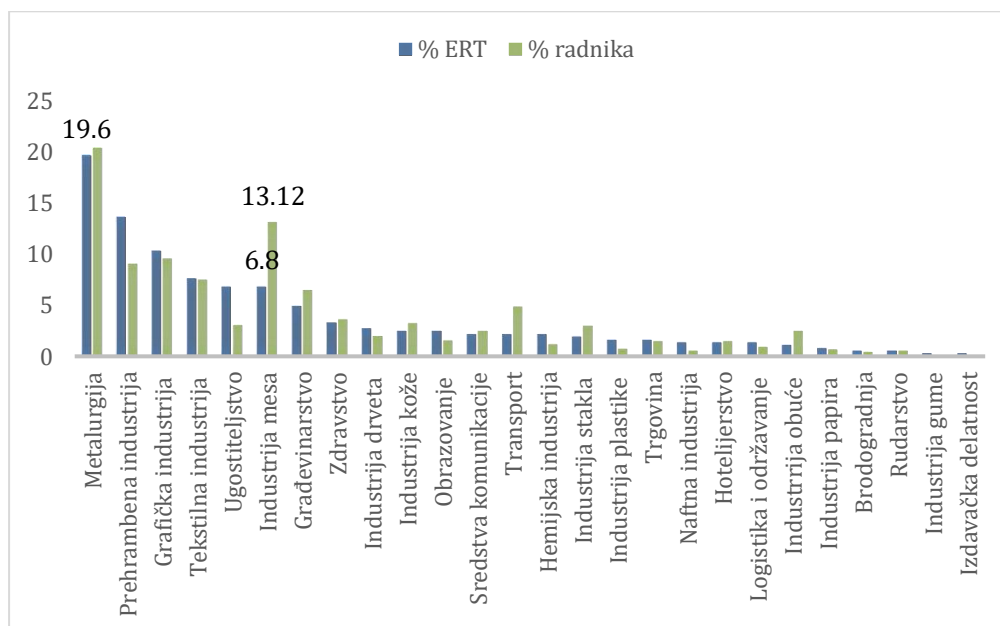
Region	Broj preduzeća		%		Broj radnika		%	
	2014	2016	2014	2016	2014	2016	2014	2016
Caba (Ciudad autónoma de Buenos Aires)	58	70	19	19	1902	2257	14,1	14,1
GBA (Gran Buenos Aires)	97	119	31	32,4	4406	5524	32,7	34,6
Provincia de Buenos Aires	46	54	14,7	14,7	1726	1744	12,8	10,9
Chaco	9	9	2,8	2,4	343	343	2,55	2,15
Corrientes	5	5	1,6	1,36	454	454	3,38	2,85
Entre Ríos	5	6	1,6	1,63	328	386	2,44	2,42
Santa Fe	26	26	8,3	7,08	1191	1064	8,85	6,67
Chubut	3	4	0,9	1,06	45	80	0,33	0,50
Córdoba	14	15	4,5	4,09	1003	1270	7,46	7,96
La Pampa	5	6	1,6	1,6	157	163	1,18	1,02
La Rioja	4	5	1,2	1,36	133	140	0,99	0,88
Mendoza	7	8	2,2	2,18	173	212	1,29	1,33
Neuquén	6	6	1,9	1,63	837	922	6,22	5,78
Río Negro	8	12	2,5	3,27	256	496	1,81	3,11
San Juan	2	2	0,6	0,5	39	39	0,29	0,24
Tierra del fuego	1	1	0,3	0,2	30	180	0,22	1,13
Catamarca	1	/	0,3	/	27	/	0,2	/
Jujuy	2	2	0,6	0,5	80	80	0,6	0,50
Misiones	4	7	1,2	1,9	93	242	0,69	1,5
San Luis	5	6	1,6	1,63	232	257	1,72	1,6
Tucumán	1	3	0,3	0,8	7	25	0,05	0,16
Santiago del Estero	/	1	/	0,27	/	180	/	1,13

Izvor: Rugeri, 2016:15

Kada je reč o distribuciji prema sektorima, kao što možemo videti na Grafikonu 7 najveći broj ERT pripada sektoru metalurgije, grafičke industrije i prehrambene industrije. Međutim, oporavljena preduzeća se mogu naći i u sektoru usluga, kao što su zdravstvo, obrazovanje itd. Ukoliko uporedimo podatke iz 2015. godine sa rezultatima ranijih istraživanja ERT, uočava se smanjenje broja ERT u sektoru industrije, ali i rast oporavljenih preduzeća u sektoru usluga. Sektor metalurgije je i dalje najzastupljeniji, s tim što se beleži značajno smanjenje u odnosu na period od pre više od 10 godina (ovaj sektor je činio 29% ERT 2004. godine), što se može objasniti nastavkom procesa deindustrijalizacije. U pogledu veličine ERT, u većini slučajeva reč je o malim i srednjim

²⁸⁴ U periodu od 1993. do 2001. godine beleži se pad stope rasta BDP-a u ovim sektorima: u tekstilnoj i industriji prerade kože zabeležen je pad od 32,9%, u grafičkoj industriji od -6,7%, dok je u mašinskoj pad bio iznad 30% (-33,2%). Na osnovu podataka iz 1993. godine učešće zaposlenosti u ovim sketorima bilo je preko 50% (samo u mašinskoj industriji udeo zaposlenosti bio je iznad 30%) (Azpiazu y Schorr, 2010:153, 165).

preduzećima, koja u proseku zapošljavaju po trideset radnika. Sektor metalurgije je takođe dominantan i kada posmatramo učešće radnika (oko 20%). Važno je napomenuti da je u pogledu broja radnika na drugom mestu industrija mesa u kojoj se nalazi 2000 radnika i koja u ukupnom broju dostiže udeo od 13%, a u isto vreme nešto više od 6% u ukupnom broju ERT.

Grafikon 7. Struktura ERT prema granama delatnosti 2016. godine²⁸⁵

Imajući u vidu prethodno iznete podatke koji se odnose na kretanje broja ERT u analiziranom periodu, potrebno je postaviti sledeće pitanje: na koji način se može objasniti značajan porast broja ERT u relativno kratkom periodu (od 2001. do 2015. godine), posebno ako se taj broj uporedi sa brojem oporavljenih preduzeća u ostalim zemljama Latinske Amerike i Kariba? Odgovor na ovo pitanje potražiće se u detaljnoj analizi činilaca koji su u velikoj meri uslovlili konsolidaciju ovakvog oblika radničkog samoupravljanja u Argentini.

4.5.3. Analiza činilaca konstituisanja i konsolidacije ERT u Argentini

Čitav niz spoljašnjih činilaca koji su predstavljali istorijske procese dugog i srednjeg trajanja trajno su osigurali opšte okvire za pojavu radničkog samoupravljanja u obliku oporavljenih preduzeća u Argentini. O spoljašnjim činiocima koji su posredno uticali na pojavu oporavljenih preduzeća detaljno je bilo reči u prethodnim delovima rada. S druge strane, sam nastanak i konstituisanje ERT ponovo su počivali na složenom međuodnosu, odnosno konstelaciji velikog broja faktora koji su neposredno uticali na ovaj proces. S obzirom na složenost određujućih elemenata uspostavljanja ERT, ovde je najpre neophodno izvršiti njihovu klasifikaciju.

Činioce koji su neposredno uticali na pojavu i razvoj ERT delimo na *spoljašnje* i *unutrašnje*. U okviru grupe *spoljašnjih činilaca* predmet analize najpre će biti *grupa institucionalnih činilaca*, unutar koje ćemo posebno pratiti zakonski okvir regulisanja funkcionisanja ERT i finansijsku podršku oporavljenim preduzećima, tj. različite oblike državne pomoći i podrške. Nakon toga biće analizirani *akterski činioci*, odnosno uloga „spoljašnjih“ aktera i to: sindikalnih organizacija, društvenih pokreta ERT, federacija i konfederacija, brojnih mrežnih organizacija itd. Sa aspekta analize značaja *unutrašnjih činilaca*, naročito su važni *organizacijski, ekonomski i vrednosni činioci*, koji se dalje razlažu na čitav niz pojedinačnih elemenata koji su bili ključni za konstituisanje i stabilnost radničkog samoupravljanja u obliku ERT u Argentini.

²⁸⁵ Izvor: Ruggeri, 2016: 16.

Prethodno izvedeno analitičko razdvajanje činilaca konstituisanja i stabilnosti ERT ni u kom slučaju ne znači da pomenuti faktori nisu međusobno tesno povezani, nekada i tako da ih je teško razdvojiti. Otuda osim same klasifikacije činilaca koji nam omogućavaju sistematskiji uvid u određujuće elemente pojave i konsolidacije ERT, cilj analize je da se napravi i jedan korak dalje, odnosno da se utvrdi međusobni odnos posmatranih činilaca uspostavljanja i učvršćivanja radničkog samoupravljanja u Argentini.

4.5.4. Analiza spoljašnjih činilaca uspostavljanja i konsolidacije ERT

4.5.4.1. Institucionalni činioci

Regulisanje zakonskog okvira funkcionisanja ERT

Pre nego što se pređe na predstavljanje uloge države u procesu konstituisanja ERT, važno je ukazati na neke od teorijskih pristupa u analizi značaja političkog okruženja za pojavu društvenih pokreta, čiji će se konceptualni okvir koristiti u daljoj analizi. Među važnijim pristupima mogu se pomenuti radovi Čarlsa Tilijsa, naročito *Od mobilizacije do revolucije*, gde se ukazuju na ulogu države u konstituisanju društvenih pokreta. Tako, prema Tiliju, država, kao najmoćniji politički činilac potiskuje ili podržava delanje društvenih pokreta u skladu sa interesima vladajućih društvenih grupacija (Tilly, 1978, nav. prema Neš, 2006: 179). U razmatranju ovog pitanja važno je ukazati i na *Teoriju mobilizacije resursa*, čije su temelje postavili Džon Mekarti (John McCarthy) i Mejer Zald (Mayer Zald). Pomenuti autori društvene pokrete analiziraju u širem društvenom kontekstu, stavljajući poseban naglasak na važnost mobilizacije resursa. U okviru ove teorijske orijentacije razlikuju se dva pristupa. Unutar prvog pristupa, *političko-procesnog* (ili *pristupa strukture političkih mogućnosti*) ukazuje se na značaj šireg političkog okruženja (odnosno resursa koji se nalaze izvan samog pokreta), koje može predstavljati kako podsticajnu, tako i ograničavajuću sredinu za društvene pokrete. Drugi pristup je tzv. *organizaciono – preduzetnički* koji ističe značaj organizacija i resursa za formiranje društvenih pokreta (Zald and McCarthy, 2002: 158-9, nav. prema Vukelić, 2014: 57). Cilj ovog dela, međutim, nije da se detaljno predstavje različita teorijska dostignuća u proučavanju faktora ili resursa koji su važni za kolektivno delanje, već se ovde nastavlja sa izvođenjem vlastite pozicije uzimajući u obzir teorijsko-pojmovni okvir koji nude ovi pristupi.

U kontekstu razmatranja spoljašnjih činilaca konstituisanja ERT, prva, spoljašnja pretpostavka bila je pravno regulisanje i obezbeđivanje finansijske pomoći preduzećima koja su preuzeli radnici, čime je garantovana mogućnost funkcionisanja ovakvog oblika kolektivnog delanja radnika. Razmatrajući odnos države prema procesu preuzimanja preduzeća u Argentini, može se reći da je on protivrečan. Sa jedne strane, možemo govoriti o pozitivnom odnosu države prema procesu preuzimanja fabrika, što se poklapa sa ponovnim osvajanjem vlasti Peronističke partije 2003. godine na čelu sa Nestorom Kiršnerom. Tokom vlade Nestora Kiršnera (2003-2007) „dizajnirana je politička strategija koja je bila usmerena na promovisanje 'formi udruživanja i samoupravnog rada' nasuprot iskustvima tokom devedesetih“ (Allegrone *et al.*, 2007, nav. prema Hudson, 2016:161).

Kao što će rezultati kvalitativne analize pokazati, pozitivan odnos prema ulozi države u čitavom ovom procesu gotovo je opšte prihvaćen. Ovakav stav neposredno proizilazi iz činjenice da je proces preuzimanja oporavljenih preduzeća u velikoj meri bio potpomognut državnim intervencijom i to u obliku finansijske pomoći u vidu subvencija i zakonskih pogodnosti. Pa tako, „dok je stanje argentinske privrede u vreme ekonomske krize iz 2000/2001. godine bio konkretno-istorijski faktor koji je uticao na pojavu ERT, mere državne intervencije bile su od posebne važnosti za čitav proces konstituisanja ERT, ali samo tamo gde je prvenstveno postojao jasan interes zaposlenih radnika da preduzeće održi poslovanje i sposobnost radnika da se organizuju u kooperativu koja može da obavlja sve ključne funkcije privredne organizacije“ (Cvejić, Petrović, 2014: 262). Vidimo, dakle, da je moguće govoriti i o međusobnom odnosu analiziranih faktora, spoljašnjem,

predstavljenom u vidu državne intervencije i unutrašnjem koji je dat u obliku interesa zaposlenih da sačuvaju radna mesta.

(...) Država nam je pomogla, zajedno sa Ministarstvom rada. Fabrika *Pigue* je imala značajnu pomoć lokalne i nacionalne vlasti. Na prvom mestu je politička odluka, a potom resursi kojima raspolažemo...2004. godine smo zauzeli fabriku i želeli smo da nastavimo da radimo kao kooperativa. Primio nas je Nestor Kiršner. Dobili smo dozvolu od njega i tako smo nastavili da radimo. Dobili smo eksproprijaciju na četiri meseca, zakon je stupio na snagu...ovo je manje više kontekst i mnogo političkih faktora je uticalo na situaciju. Godine 2011. došlo je do promene lokalne vlasti u Pigue-u, na vlast je došla *Peronistička partija* koja je bila naklonjena prema onome što smo hteli da realizujemo. I to je mnogo značilo, ne samo za radnike, već za celo mesto (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, Provincia de Buenos Aires, tekstilna fabrika).

(...) Bili smo ovde tri meseca, bez plate, nismo želeli da napustimo fabriku. Primili su nas u Vladi, mi nismo želeli da osnujemo kooperativu, hteli smo da nastavimo da radimo kao “zaposleni radnici”, međutim, niko se nije pojavio...onda smo drugog dana ponovo otišli na sastanak, sa ministrom. Rekao nam je da je jedino rešenje koje imamo na raspolaganju osnivanje kooperative. Bili smo povezani sa opštinom, fakultetom, sa političkim predstavnicima, pomogli su nam. Kao da se otvorio novi put. Tražili smo pomoć od Vlade i sve institucije su nam pomogle (predsednik kooperative **Nuevo Amanacer**, Mar del Plata, fabrika za preradu mleka).

(...) Evo mi funkcionišemo 62 godine sa nekoliko godina prekida (tokom Menemove vlade i Cavalove koji su nas uništili – uništili su celu Argentinu) od 1987-1989. godine. Tokom 2000-ih imali smo Kiršnerovu pomoć. On je mnogo pomogao kooperativama. Međutim, Kristina nam nije pridavala mnogo važnosti kao Nestor. I zato kažem da sam *kiršnerista*, a ne *kristinita*. Ako izuzmemo to što nismo radili tri godine, što nije bila naša krivica, već krivica vlade, evo već 62 godine postojimo (članica UO kooperative **CITA**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, tekstilna fabrika).

Kao što smo prethodno naveli, u okviru institucionalne grupe činilaca, analiza pravnog okvira ima posebnu važnost. Otuda ćemo u nastavku rada videti na koji način zakonski okvir može podsticati, ograničavati ili uslovljavati oblike i domete oporavljenih preduzeća. Sa stanovišta analize značaja regulisanja pravnog statusa za funkcionisanje ERT, potrebno je reći da “bez obzira na moguće linije diferencijacije” između ERT (u pogledu toka stečajnog postupka, regionalne distribucije, razloga zatvaranja fabrike i sl.) “zakonsko priznavanje ERT je, opšte uzev, od posebne važnosti za njihovu stabilnost i održivost, posebno u formativnoj fazi u kojoj je bilo potrebno ponovo pokrenuti proces proizvodnje” (Ruggeri 2014: 64).

U pogledu pravnog oblika u kome funkcionišu, oko 95% ERT organizovano je u formi radničkih kooperativa, budući da je “ovakva pravna forma dobro prilagođena principima samoupravljanja na osnovu kojih ERT funkcionišu” (Ruggeri, 2012: 27). Kako se navodi, “radi se o poznatom modelu na osnovu kojeg samoupravni oblici organizacije mogu da funkcionišu; skupštine radnika koje se redovno održavaju, kao i proces donošenja odluka demokratskim putem predstavljaju principe na kojima se temelji funkcionisanje većine oporavljenih preduzeća”. Drugo, “reč je o pravno priznatom i održivom modelu funkcionisanja”. Treće, “na osnovu *Zakona o kooperativama*, članovi kooperativa ne odgovaraju svojom ličnom imovinom i pri tome su oslobođeni plaćanja poreza na dobit preduzeća. Četvrto, u formi radničkih kooperativa, ERT mogu da podnose zahteve za dobijanje subvencija i kredit”a (Vieta, 2012: 149-163; videti još Vieta, 2013; Fajn, 2003: 105-106). Takođe, “preuzimanje preduzeća i upravljačkih funkcija unutar njih ne podrazumeva kontinuitet pravne forme preduzeća koja su pod stečajem, čime je onemogućeno nasleđivanje dugova bivših vlasnika” (Ruggeri, 2012: 27-28)²⁸⁶.

(...) Kada je reč o pravnom okviru, nema mnogo razlika između kooperativa i ERT. U slučaju kooperativa ne postoji odnos zavisnosti, odnosno zasnivanje radnog odnosa (*relacion de dependencia, relacion laboral*), već odnos udruživanja, svi smo u statusu člana kooperative (član 4 u *Zakonu o kooperativama* se odnosi na to). Razlika između ERT i kooperativa je ta što je ERT postala kooperativa nakon stečaja. Može se desiti da ERT nastavi da funkcioniše, ali da se nikada ne formira kooperativa, već da se proda, isplate se zarade radnicima itd. Jedina je razlika u tome kako nastaju, sam zakon ne pravi nikakvu razliku između njih (Federacija radničkih kooperativa – **FECOOTRA**).

²⁸⁶ „Ovakva pravna organizaciona forma omogućava oporavljenim preduzećima da postanu dobitnici eventualnog procesa eksproprijacije od strane same države (i to postrojenja, mašina i ostale imovine koja je bila u vlasništvu firme)” (Ruggeri, 2012: 28).

Kada je reč o značaju razvijenog pravnog okvira za stabilnost ovih preduzeća, važno je istaći primenu Zakona o eksproprijaciji u regulisanja pravnog statusa ovih preduzeća (*Las leyes de expropiación*). Primena ovog zakona bila je inicirana od strane predstavnika dva najvažnija pokreta ERT, MNER (*El Movimiento Nacional de Empresas Recuperadas*) i MNFER (*El Movimiento Nacional de Fabricas Recuperadas por los Trabajadores*) još na samom početku ovog procesa. Međutim, veliki broj eksproprijacija bio je privremenog karaktera, proglašavajući, od slučaja do slučaja, javnu upotrebu imovine, repromaterijala, opreme ili brenda. Ovim putem je eksproprijirana imovina bila ustupljena na korišćenje oporavljenim preduzećima na period od dve godine uz mogućnost produženja ovog prava (Ruggeri, 2014: 64-65; Vieta, 2010: 305; Vieta and Ruggeri, 2009). Međutim, ovakav pravni mehanizam češće se upotrebljavao u provinciji Buenos Ajres (uključujući i sam grad Buenos Ajres) nego u ostalim delovima Argentine. “Odsustvo odgovarajućih pravnih mehanizama u ostalim provincijama dovelo je do nerešenog pravnog statusa mnogobrojnih oporavljenih preduzeća, što je uticalo na način njihovog funkcionisanja (na primer, u provincijama Santa Fe i Kordoba)” (Cvejić, Petrović, 2014: 255). Sa druge strane, u određenim provincijama funkcionisanje ERT regulisano je zakonima provincije, kao što je, na primer, u provinciji Mendoza u kojoj ERT funkcionišu na osnovu Zakona o privremenom zauzimanju (*La Ley de ocupacion temporario*)²⁸⁷. Funkcionisanje ERT koje su obuhvaćene istraživanjem u Mendози, i to fabrika za preradu kože *Curtidores de Mendoza*, fabrika za preradu voća i povrća *Oeste Argentino* i fabrika koja radi u oblasti grafičke industrije, *Graficos Asociados*, regulisano je na osnovu ovog zakona.

(...) Vlasnici su otišli 2007. godine, a mi smo ostali. U procesu preuzimanja ove fabrike značajnu ulogu je imala lokalna vlast koja nam je predala fabriku na upotrebu. Nakon toga je proces preuzimanja fabrike trebalo pravno regulisati. U Mendози postoji jedan zakon koji se zove *Zakon privremenog zauzimanja* i to je zapravo zakon koji postoji na nivou ove provincije. Na osnovu ovog zakona država može da izvrši eksproprijaciju određene fabrike i da je da na korišćenje radnicima, i to na određeno vreme. Dakle, uspeli smo da dobijemo pravo na korišćenje ove fabrike na osnovu ovog zakona. Nakon toga smo morali da formiramo kooperativu. Bilo je potrebno da se konstituiše kooperativa (sa svojim statutom). Ukratko, na osnovu ovih elemenata sudstvo nam je dalo fabriku pod zakup. Ovim sam pokušao da vam objasnim pravni status naše firme, kao i da kratko opišem put od zauzimanja fabrike do pravnog regulisanja. Samo da napomenem da je u međuvremenu došlo do izmene zakonskog okvira čime je umnogome olakšan proces preuzimanja fabrika. Treba samo reći da se preuzimanja fabrika od 2001. godine nisu mogla odvijati u skladu sa zakonskim okvirom (predsednik kooperative **Curtidores de Mendoza**, Mendoza, fabrika za preradu kože).

(...) Zauzeli smo ovu fabriku jer nam je sud dao mogućnost da nastavimo da radimo. Razgovarali smo o primeni zakona na naš slučaj. Reč je o *Zakonu o privremenom zauzimanju* i trenutno funkcionišemo na osnovu ovog zakona. Prošle godine smo izglasali jedan zakon kako bismo kupili fabriku. Vlada nam je pozajmila novac, koji treba da vratimo za 10 godina (član kooperative **Graficos Asociados**, Mendoza, grafička industrija).

Važan korak ka uspostavljanju povoljnog pravnog okvira za funkcionisanje ERT predstavlja i reforma Zakona o stečaju (*Ley Nacional de Concursos y Quiebra*). Reforma ovog zakona predstavljala je jedan od prvih zahteva pokreta oporavljenih preduzeća MNER početkom 2002. godine²⁸⁸. Prethodno je ovim zakonom u velikoj meri olakšan proces sprovođenja stečajnog postupka. Brzim sprovođenjem ovog postupka bila je omogućena isplata poverilaca, čime je naneta šteta državi i radnicima. Takođe, “pražnjenje” preduzeća, odnosno rasprodaja zaliha i imovine preduzeća kako bi se stekla dobit tokom stečajnog postupka (od strane bivših vlasnika) nisu razmatrani kao privredni kriminal. ‘Uloga’ sudskih organa i sindikata koji su bili uključeni u stečajni postupak bila je brzo sprovođenje likvidacije svojine (ne uzimajući pri tome u obzir gubitak radnih mesta, kao ni proizvodni kapacitet objekata - u mnogim preduzećima bilo je moguće nastaviti proizvodni proces). S tim u vezi, radnici preduzeća koja su se nalazila u stečaju ubrzo su identifikovali određene odrednice zakona kao veoma nepovoljne po njihove osnovne interese” (Ruggeri *et al.*, 2014b: 21). Reforma ovog zakona olakšala je pretvaranje preduzeća koja su imala finansijske probleme u radničke

²⁸⁷ O specifičnostima oporavljenih preduzeća u Kordobi i Mendози videti Buffa, Roitman, Martinez, 2012:253-272; Huertas, 2012: 273-299.

²⁸⁸ Zakon o stečaju 24552 koji je bio na snazi sve do 2011. godine potiče još iz 1995. godine i nastao je na osnovu prethodnog zakona 22 917, koji je usvojen 1983. od strane vojne diktature.

zadruga. Zapravo, reforma člana 190 Zakona 24.522 kasnije je uključena u zakon u maju 2002. godine, kao deo glavnih izmena Zakona o stečaju (Vieta, 2013: 46).

Sredinom 2011. godine nakon jednoglasne podrške od strane oba doma Nacionalnog Kongresa, donet je zakon br. 26684, na osnovu koga su uvedene značajne izmene stečajnog postupka. Jedna od osnovnih promena odnosila se na “mogućnost održavanja kontinuiteta proizvodnog procesa upotrebom likvidirane imovine, ali ne kao vanredno pravno rešenje, već kao način da, ukoliko su ispunjeni određeni uslovi, radnici nastave proizvodni proces. Na ovaj način su dugovanja poslodavaca prema radnicima mogla da posluže kao kapital za kupovinu preduzeća od strane radnika” (Ruggeri, *et al.*, 2014b:21).

(...) Reforma *Zakona o stečaju* je novijeg datuma. Nastala je posle nekog vremena da bi kooperativa mogla da nastavi da radi nakon stečaja. Radnici su želeli da nastave da rade nakon stečaja i sudstvo je omogućilo ovaj put i nakon toga je usledila reforma zakona (Federacija radničkih kooperativa **FECOOTRA**, La Plata, Provincia de Buenos Aires).

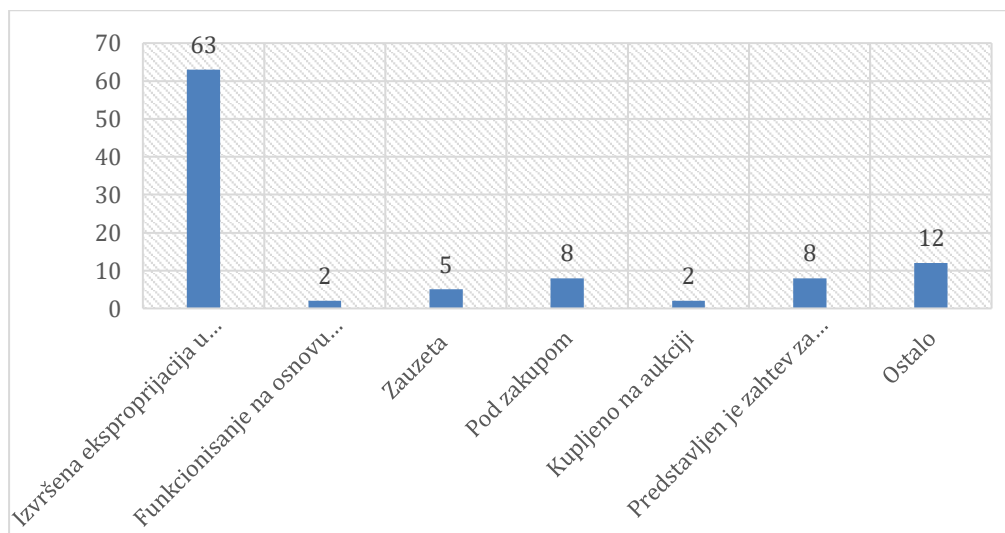
(...) Nažalost, došlo je do stečaja. Kako bivši vlasnici nisu bili u mogućnosti da nam isplate dugovanja koja su se godinama gomilala, odlučili su da nam daju fabriku. Prošle godine je bila aukcija i zahvaljujući pomoći opštine, mogli smo da preuzmemo fabriku (član kooperative **Felipe Vallese**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu metala).

(...) Mi smo jedna *empresa recuperada* koja je nastala od privatne klinike. Pretežna delatnost je zdravstvo sa hirurgijom. Godine 2006. došlo je do zatvaranja firme. Nakon krize iz 2002. usledio je pad, i nakon toga zatvaranje. Imali smo dve alternative: ili da zatvorimo firmu ili da krenemo kao samoupravno preduzeće. Upoznali smo jednog doktora koji nam je predložio da osnujemo kooperativu. O tome nismo imali ni ideju. Treba praviti razliku između situacije kada se preduzeće formira kao kooperativa i onda kada se zbog potrebe pređe na taj status. Ovo je bilo moguće jer je došlo do izmene *Zakona o stečaju*. Sve ovo smo postigli jer je država u tom trenutku imala razvijenu politiku prema *empresas recuperadas*. Tada smo shvatili da je spas u osnivanju kooperative...u divljem kapitalizmu tema kooperativizma nije bila prepoznata. To je bio ogroman posao, jer nije bilo uobičajeno da firma ovih karakteristika posluje u formi kooperative [...] kooperativizam nije viđen kao poželjna forma, ima pežorativno značenje. Postavljalo se pitanje kako će neko da radi u zdravstvu ako nije doktor. Bilo je problema i u vezi sa uzimanjem kredita, jer kooperative nisu imale kredibilitet (predsednik kooperative **Clinica Mosconi**, La Plata, zdravstvena klinika).

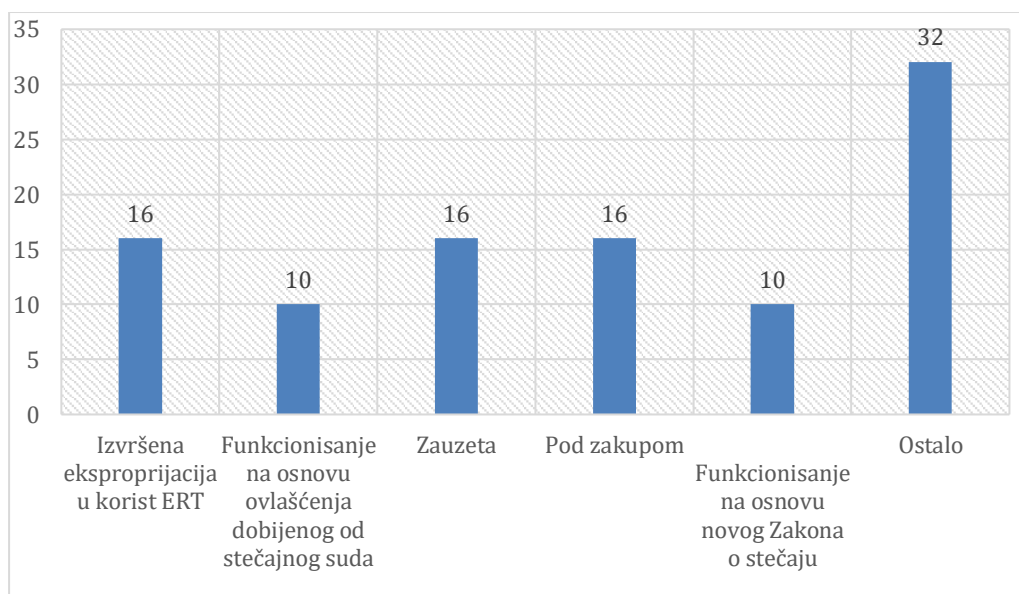
Kada je reč o izmenama *Zakona o stečaju*, važno je da se navede da je bilo različitih prigovora. Jedan od osnovnih prigovora bio je taj što nisu bili precizno utvrđeni kriterijumi na osnovu kojih bi bilo moguće utvrditi izvodljivost ovog procesa. Zatim, imajući u vidu da je odlazak radnika koji su obavljali administrativne poslove (kao i drugih radnika) karakterisao veliki broj preduzeća, *uslov* da je za formiranje radničke kooperative bilo potrebno 2/3 bivših radnika značio je da neophodan broj članova za osnivanje kooperativa često nije mogao biti postignut. Postojanje ovakvog uslova je onemogućilo formiranje kooperativa u slučaju mnogih preduzeća koja su otišla u stečaj. Najzad, u velikom broju preduzeća “neisplaćene zarade radnika bile su daleko ispod vrednosti stečajne mase, tako da radnici nisu mogli da preuzmu fabriku ili su morali da preuzmu deo dugovanja bivših vlasnika” (Ruggeri *et al.*, 2014b:21-22).

Imajući u vidu usvajanje izmena *Zakona o stečaju*, očekivalo se da je u međuvremenu određeni broj ERT uspeo da reši problem pravnog statusa. U cilju utvrđivanja efekata izmena *Zakona o stečaju* na pravni status oporavljenih preduzeća, neophodan je prikaz istraživačkih rezultata koji se odnose na pravni status ovih preduzeća pre i nakon reformskih izmena zakona. Ovde će najpre biti predstavljeni nalazi istraživanja iz 2010. godine (dakle pre zakonskih promena), a zatim i rezultati iz 2013. godine (Ruggeri *et al.*, 2010; Ruggeri *et al.*, 2014b).

Rezultati istraživanja koji se odnose na pravni status ERT pokazuju da je u 63% slučajeva izvršena eksproprijacija u korist oporavljenih preduzeća, među kojima je 19% uspeo da dobije konačnu eksproprijaciju, dok se u ostalim slučajevima radilo o privremenim eksproprijacijama.

Grafikon 8. Pravni status oporavljenih preduzeća 2010. godine (u %) ²⁸⁹

Grafikon 9. Pravni status oporavljenih preduzeća 2013. godine (u %) ²⁹⁰

U pogledu pravne situacije ERT, nalazi iz 2013. godine u poređenju sa rezultatima iz 2010. godine ne pokazuju značajnije promene; u samo 16% ERT izvršena je eksproprijacija u korist ERT, dok su isti procenat ERT preuzeli radnici, međutim bez ikakvog pravnog rešenja. Zatim, gotovo 1/3 ERT nalazi se u kategoriji *ostalo*, koja, između ostalog, obuhvata dogovor sa bivšim vlasnicima, iznajmljivanje objekata ili čekanje na dobijanje rešenja o eksproprijaciji preduzeća. Na osnovu izloženih rezultata možemo zaključiti da efekti izmena *Zakona o stečaju* nisu dali očekivane rezultate; na osnovu novog zakona samo je 10% ERT definitivno uspeo da reši pravni status. Ako se uzmu u obzir i oporavljena preduzeća koja funkcionišu na osnovu ovlašćenja dobijenog od strane stečajnog sudije (što je takođe bilo moguće na osnovu novog zakona) i dalje ostaje veliki broj ovih preduzeća koja nisu mogla da iskoriste mogućnosti koje su donele zakonske promene (Ruggeri *et al.*, 2014b: 23).

²⁸⁹ Izvor: Ruggeri et al., 2014b: 23.

²⁹⁰ Izvor: Ruggeri et al., 2014b: 23.

Jedan od ključnih ograničavajućih činilaca konstituisanja ERT i njihovog održivog poslovanja predstavlja upravo nerešen pravni status.

(...) Problem koji imamo je taj što nemamo rešeno pitanje eksproprijacije. Stari vlasnici su stavili hipoteku na ovu fabriku i ne žele da se isele. I to je jedna vrlo komplikovana borba. Ali nastavljamo da se borimo. Veoma je teško kad nemate rešeno pitanje vlasništva [...] Ne možemo da tražimo kredit jer nemamo nikakvu garanciju. Ono što proizvodimo danas (proizvode od aluminijuma) ima brojne supstitute, uglavnom od plastike. Kada konačno rešimo problem vlasništva, preći ćemo na drugi tip posla, kako bismo sačuvali radna mesta. Oni žele da nas isele, ali mi smo ovde skoro 40 godina. I sve ovo košta mnogo. Neophodno nam je rešenje problema vlasništva da bismo mogli da radimo na miru. Ne možemo ovako da radimo sa klijentima (...) Naša situacija je loša, radimo da bismo mogli da platimo troškove, da platimo struju, drugih prihoda nemamo. Nažalost, u ovom trenutku imamo malo ili ništa (...) Kao što sam već rekao, imamo problem sa vlasništvom, tako da još uvek ne možemo da razmišljamo o proizvodnji na dugi rok, niti možemo da tražimo ljude koji bi radili sa nama. Ne možemo da tražimo nekog ko će da uloži novac ovde, ako postoji mogućnost da nas sutra izbacе odavde (predsednik kooperative **25 de Mayo**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu metala).

(...) U Argentini postoji *Zakon o radu* koji je veoma star i na osnovu koga se reguliše sfera rada. Ovaj zakon ne prepoznaje kategoriju radnika koji samoupravlja. Dakle, on ne prepoznaje kategoriju *partnera* ili *člana kooperative*. I ono što se zapravo dešavalo u međuvremenu jeste jedna borba kako bi se svi ovi zakoni prilagodili stvarnosti. Da bi ovakav način očuvanja posla mogao da ima uspeha, proces preuzimanja fabrika mora da bude pravno regulisan. Ono što je veliki problem jeste to što mi ne možemo da konkurišemo i dobijemo kredite zato što nismo vlasnici ove fabrike. Ono što je posebno bitno da kažemo jeste da je u međuvremenu došlo do izmene pojedinih članova *Zakona o stečaju*. Ove promene su nam omogućile da na osnovu dugovanja poslodavaca možemo da načinimo jednu ponudu za kupovinu ove fabrike. Time bismo definitivno rešili problem vlasništva (...) (predsednik kooperative **Curtidores de Mendoza**, Mendoza, fabrika za preradu kože).

(...) Što se tiče finansija, možemo da živimo od ovog posla. Ne zarađujemo mnogo novca, zarađujemo dovoljno da možemo da živimo kao radnici, a imamo i malu investiciju u zgradu koja je baš stara. Investirali smo značajnu sumu novca u zgradu koja nije naša. Može da se desi da nam jednog dana sve uzmu i da sve izgubimo. Hotel je nekih 20, 25 godina bio hotel više klase. Kada smo osnovali kooperativu, promenila se situacija, postao je hotel u koji je počelo da dolazi 'obično stanovništvo' (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

Međutim, treba napomenuti da nisu retki slučajevi gde je proizvodni proces pokrenut bez odgovarajuće pravne regulative, što je uz „hromost“ sindikalnih organizacija, ali i predrasude prema ovakvom načinu funkcionisanja u velikoj meri otežalo „prenos“ neuspešnih preduzeća radnicima na kolektivno upravljanje (Ruggeri, 2014: 64).

Iako će u sledećem delu biti reči o ulozi različitih aktera u procesu konstituisanja ERT, ovde je bitno da se spomene da su značajnu ulogu u reformi *Zakona o stečaju* imali određeni sindikati, poput UOM-a (Unión Obrera Metalúrgica) u Quilmesu, ali i pokreti oporavljenih preduzeća, kao što smo napred mogli da vidimo.

(...) Nastojali smo da tokom razgovora sa gradonačelnikom Quilmesa i sudstvom modifikujemo *Zakon o stečaju*. Šta je podrazumevao prethodni *Zakon o stečaju*? Mi smo bili jedini kreditori, odnosno poverioci koji nisu imali pravo da kupe fabriku, na osnovu radnih kredita. Novi zakon sada to dozvoljava. U Ustavu Argentine stoji sledeće: sa jedne strane, pravo svojine, a sa druge, pravo rada. Predsednica Kiršner je pre dve godine modifikovala *Zakon o stečaju* (Sindikato **UOM**, Quilmes).

Kada je reč o procesu preuzimanja fabrika, treba reći da nije retka situacija da su radnici morali da preuzmu dugovanja bivših vlasnika ili su, pak, u određenim situacijama nastojali da kupe fabrike koje su prethodno zauzeli (Ruggeri, 2014: 64-65). Ovde je bitno istaći da su neke ERT uspele da kupe fabrike i na taj način definitivno reše problem vlasništva, poput fabrike za preradu papira *Unión Papelera Platence* iz La Plata i kooperative *Mil Hojas* iz Rosarija. S druge strane, oporavljena preduzeća, poput fabrike keramike *Fasinpat* (bivša Zanón) i tekstilne fabrike *Textiles Pigué* nakon višegodišnjih napora su uspele da dobiju rešenje o vlasništvu i konačno reše pravni status.

(...) Sad mogu da kažem da smo mi prva *empresa recuperada* u Argentini koja je uspela da dobije vlasničko pravo nad fabrikom (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigué, Provincia de Buenos Aires, fabrika tekstila).

(...) Uskoro se javila mogućnost da kupimo fabriku, izašao je *Zakon o eksproprijaciji*, na osnovu koga smo dobili samo dve godine, nakon toga je mogao neko da dođe da kupi fabriku ili je moglo da se desi bilo šta [...] Budućnost je bila neizvesna, niko nije mogao da nam garantuje da će fabrika ostati naša, ni država, ni opština, niko nije mogao da garantuje. Sve ovo je bilo novo. Ko je imao kooperativu – niko; ko je verovao u kooperativu – niko. Javila se mogućnost javnog učešća u kupovini fabrike i prioritet su imali radnici fabrike. Dobili smo još tri godine eksproprijacije i nakon toga se javila mogućnost da se kupi fabrika. Bilo je potrebno da platimo određenu sumu novca u nekoliko mesečnih rata, to smo i uradili. Bili smo u mogućnosti to da završimo. I od tada je počela jedna nova etapa. Počeli smo da planiramo jer je budućnost bila izvesna, to nam je dalo nadu da možemo da rastemo. To je nedostajalo kooperativi, zato što je bila u veoma lošem stanju. I to je bila prva važna etapa. Od tada smo počeli da rastemo, da poboljšavamo proizvodnju, dobavljači su takođe bili zainteresovani da nam prodaju robu. Nastojali smo da povratimo poverenje ljudi koji su ranije bili klijenti ove fabrike [...] vremenom su počeli da nas gledaju drugim očima. Imali smo planove da radimo zajedno. U tom trenutku mogli smo da damo samo reč, jer nismo imali ništa drugo osim reči (predsednik kooperative **Union Papelere Platence**, Ringuet, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu papira).

Iako se proces preuzimanja fabrika tokom snažne ekonomske krize najčešće odvijao u veoma teškim okolnostima (nekada i uz primenu represivnih mehanizama od strane policije), važno je istaći da je u pojedinim slučajevima do preuzimanja fabrika došlo u dogovoru sa bivšim vlasnicima, ili čak na njihov predlog, isključujući bilo kakve sukobe – kao, na primer, u fabrikama *Ex Textil San Remo*, *Oeste Argentino* i *Mecher* - Berazategui.

(...) Kada je fabrika otišla u stečaj, mi smo ostali ovde jedno vreme. Vlasnik je otišao i rekao nam „Formirajte kooperativu“. Međutim, kako smo mi sve vreme radili kao *radnici*, zaposleni u fabrici, nismo znali šta je kooperativa. Budući da nismo znali šta da radimo, nastojali smo da saznamo šta je kooperativa i da li možemo da je formiramo. Pozvali smo medije. To je bio period kada smo čuvali fabriku. Zahvaljujući medijima došli su i političari. Dobili smo pomoć da započnemo proizvodnju i da platimo račune, pošto nismo imali ništa. Ljudi su nas poznavali tako da su nam pružili pomoć i tako smo počeli da radimo. Kooperativa je osnovana 2005. godine (članica kooperative **Oeste Argentino**, Mendoza, fabrika za preradu hrane).

(...) Kao što znate, 2001. godine ovde je bila velika kriza. Ova firma je imala porodičnu eru. Vlasnik nije imao sreće da ima sina, imao je dve ćerke koje su se udale, i u tom periodu 96, 97, zetovi su preuzeli brigu o firmi, što nije bilo isto kao kada se o firmi brinuo njihov tast, između njih je došlo do sukoba, svako je otišao na svoju stranu, potom je usledila kriza 2001. Nismo imali nikakvu platu, bili smo 5-6 meseci bez plate. Došlo je do stečaja. Na početku nismo imali ideju da preuzmemo fabriku, već samo da vidimo na koji način možemo da dobijemo naš novac...zatim smo razgovarali sa advokatom, koji je pozvao vlasnike. Oni su rekli da nema problema, i da mogu da nam ostave fabriku i ostavili su nam fabriku. Zapravo, oni su nam dugovali plate, dugovali su i poveriocima, njihova dugovanja su bila oko 2 miliona dolara. Vlasnici su se povukli i mi smo ostali. Ostavili su i sve mašine. U tom trenutku je nastala *empresa recuperada* (predsednik kooperative **Mecher**, Berazategui, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu metala).

Mere državne intervencije - finansijska podrška ERT

Značaj države u procesu uspostavljanja ERT i njihovog jačanja, između ostalog, leži u finansijskoj pomoći, pre svega u vidu *subvencija*. Program *Facultad Abierta* UBA, koji se bavi istraživanjem oporavljenih preduzeća na sledeći način opisuje ulogu države u periodu od 2004-2010. godine“ [...] dodela subvencija ERT od strane nacionalne vlade počela je da raste. Ministarstvo rada i socijalnog razvoja i INAES²⁹¹ razvili su aktivniju politiku [...]“ (Ruggeri *et al.*, 2010: 70). Prema istraživačkim nalazima iz 2010. godine, 85% oporavljenih preduzeća koristilo je neki vid pomoći od strane države (Ibid). U odnosu na 2004. godinu, kada je samo 46% ERT dobilo pomoć u vidu subvencija, nalazi iz 2010. godine ukazuju na značajan porast finansijske pomoći od strane države (Ibid: 110).

Rezultati kvalitativnog istraživanja u Argentini saglasni su sa ovim nalazom. Veliki broj ERT je naveo da je na samom početku koristio subvencije i da su one u velikoj meri olakšale započinjanje proizvodnog procesa i očuvanje radnih mesta. Pružanjem finansijske pomoći oporavljenim preduzećima država je u velikoj meri olakšala uspostavljanje, ali i stabilnost ovog procesa.

²⁹¹ Nacionalni institut za socijalnu ekonomiju (*Instituto Nacional de la Economía Social*, INAES).

(...) Koristili smo subvencije pomoću kojih smo kupili mašinu za šivenje. Naravno država ti ne daje direktno novac, već smo kupili mašinu i odneli fakturu. Kada su bile ogromne poplave pre nekoliko godina tokom šest meseci su nam davali platu (član UO kooperative **CITA**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, tekstilna fabrika).

(...) Bilo je jako teško na početku. Nismo mogli da uzmemo kredit jer nismo imali nepokretnost na koju bismo mogli da stavimo hipoteku, nismo imali šta da založimo kao garanciju za kredit. Bilo je određenih subvencija. Kada je došlo do promene vlade, Ministarstvo za socijalni razvoj nam je pomoglo u vidu jedne mašine koja nam je bila neophodna. Mi smo već imali mašinu za deblje i tanje materijale i bila nam je potrebna jedna mašina za materijale srednje debljine. Jer znate, ovde zimsku odeću možete da prodajete veoma kratko, nisu tako niske temperature da morate da nosite tako debelu odeću. Kupovinom te mašine su nam mnogo pomogli (...) Država nam je mnogo pomogla sistemom neautomatskih dozvola na uvozne artikle čime je nastojala da zaštiti domaće tržište i proizvodnju. Njihova poruka je: proizvodite i kupujete ovde (u Argentini). Ovo nam je mnogo pomoglo jer su ljudi koji nisu mogli da kupuju izvan zemlje (zbog određenih prepreka) počeli nas da zovu. I ovo nam je zaista mnogo pomoglo. Sada smo zadovoljni ovim što imamo, radimo i čuvamo to što imamo. Zato kažem da je na naš uspeh uticalo mnogo faktora. Trenutno imamo i sopstveni brend *Percival* (predsednica kooperative **Ex textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna fabrika).

(...) Nismo tražili kredit zato što smo imali pomoć vlade u vidu subvencija koje smo iskoristili kako bismo kupili sve stvari koje su neophodne kooperativi. Stvari koje je imala ova kooperativa su bile vrlo stare, nisu mogle da se koriste. Tako da smo kupili ono što je potrebno kooperativi zahvaljujući ovim subvencijama. Sada nemamo nijednu subvenciju (predsednik kooperative **Clinica Junin**, Kordoba, zdravstvena klinika).

U isticanju značajne uloge države saglasne su ne samo ERT, koje su pomoć i dobile, već i radničke organizacije - federacije i konfederacije radničkih kooperativa.

(...) ERT mogu da dobiju subvencije, one saraduju sa državom, raznim ministarstvima, putem INAES-a, u okviru koga se registruju kooperative. Sve zavisi od volje države, da li ona ovo vidi kao jednu alternativu, kao rešenje problema nezaposlenosti. Ova vlada koja je na vlasti nekih 10 godina pomogla je ERT (Federacija radničkih kooperativa – **FECOOTRA**).

Međutim, da su uspostavljeni odnosi između ERT i države pre svega odnosi kontradikcije, videćemo na osnovu detaljnije analize državne "potpore" ERT. Kao što ćemo dalje moći da vidimo, uloga države u uobličavanju ovog procesa ne samo da je bila fragmentisana, već je odnos države prema pojedinim ERT bio negativan. Tako, dok smo, sa jedne strane, imali podršku države u vidu subvencija i regulisanja zakonskog okvira, ovakav vid podrške, sa druge strane, bio je u neskladu sa otvorenim neprijateljstvom koje su s vremena na vreme pokazivali predstavnici državnih institucija. Međutim, ono što nedvosmisleno ukazuje na negativnu ulogu države jeste primena represivnih mera kako bi se sprečilo zauzimanje ERT od strane radnika (jedan od najznačajnijih slučajeva predstavlja sukob u preduzeću *Gatic Pigüé*, na jugu pokrajine Buenos Aires, sadašnjoj kooperativi *Textiles Pigüé*) (Ruggeri *et al.*, 2010: 106).

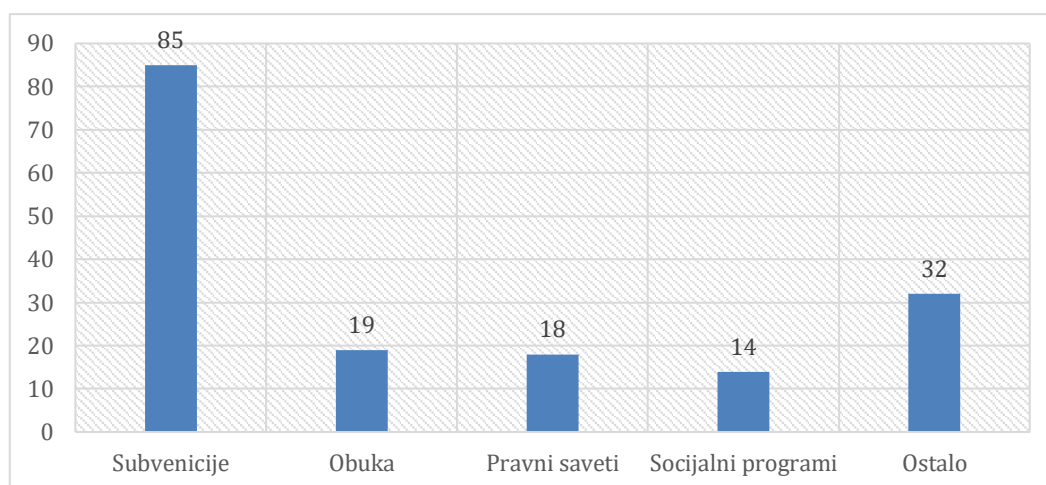
Kontradiktorna uloga države nije obeležila samo period početkom 2000-ih, kada je došlo do masovne pojave ERT, već se ona reprodukovala tokom celokupnog perioda. Tako je država na disperzivan i često kontradiktoran način pratila potrebe ERT-a, i to u različitim fazama njihovog konstituisanja. Jedna od mogućih ilustracija protivrečne uloge države jeste ta što je državna pomoć ERT dolazila sa različitih administrativnih nivoa (nacionalnog, pokrajinskog, opštinskog), pa čak i od organizacija sa relativnom autonomijom, kao što su univerziteti. Najveći deo podrške ERT obezbeđen je na nacionalnom nivou, dok je udeo podrške od strane provincija i opština bio znatno manji²⁹². Kada je reč o institucionalnoj podršci, nije suviše ukazati da je podrška pokrajinskih vlada bila ograničena na nekoliko slučajeva, i to u pokrajinama Buenos Ajres, Tierra del Fuego i Chubut²⁹³. Sa druge strane, podrška od strane vlade u gradu Buenos Ajresu na čelu sa Maurisijom Makrijem (GCBA - *Gobierno de la Ciudad de Buenos Aires*) prestala je u potpunosti tokom 2007. godine, kada je došlo do ukidanja subvencija koje su bile namenjene ERT (Ruggeri *et al.*, 2010: 69-71).

Ako dalje pogledamo oblike državne pomoći koju su dobile ERT (Grafikon 10), možemo videti da su oblici te pomoći bili raznoliki: najveći udeo pomoći odnosi se na subvencije (85%), nakon toga

²⁹² Podaci pokazuju da je blizu 60% ERT pomoć dobilo od strane nacionalne vlade, dok je udeo ERT koje su dobile pomoć od strane provincija ili opština nešto veći od 20%.

²⁹³ Za provinciju Santa Fe, u kojoj postoji veliki broj ERT, nisu dostupni podaci.

sledi podrška u vidu obuka (19%), pravnih saveta (18%), dok je 14% ERT bilo uključeno u neki oblik socijalnih programa, i to najčešće u najkritičnijim trenucima zauzimanja fabrika i otpočinjanja proizvodnih aktivnosti. Vidimo takođe da se jedna trećina pomoći odnosi na kategoriju *ostalo* što uključuje političku podršku, kontakte sa klijentima, pomoć u hrani, podršku u vidu donacija itd.

Grafikon 10. Oblici državne podrške ERT 2010. godine (u %) ²⁹⁴

Na izraženu heterogenost državne politike prema ERT jasno govore i podaci o organizacionoj i administrativnoj disperziji ovih aktivnosti.

Tabela 31. Izvor subvencija dodeljenih ERT 2010. godine

Organizacija	N	%
Ministarstvo rada	37	39
INAES	17	18
Ministarstvo socijalnog razvoja	12	13
Vlada grada Buenos Ajres – GCBA	11	12
Vlada provincije Buenos Ajres	4	4
Opštine	3	3
Ostalo	8	9
Nepoznato	2	2
Ukupno	94	100

Izvor: Ruggeri et al., 2010: 72.

Najpre, vidimo da *Ministarstvo rada* predstavlja izvor najveće podrške i pomoći ERT (podrška se realizuje putem programa *El Programa Trabajo Autogestionado*), nakon toga slede INAES i *Ministarstvo socijalnog razvoja*, sa daleko manjim brojem dodeljenih subvencija. Iznenadujuće, skoro 3 godine nakon što je *Vlada grada Buenos Ajresa* prestala da podržava ERT, ona se i dalje pojavljuje kao važan akter u dodeli sredstava za oporavljena preduzeća. Ono što možemo da zaključimo na osnovu dobijenih nalaza jeste odsustvo jedinstvene politike prema ERT.

Dodatni pokazatelj protivrečne uloge države u ovom procesu jeste taj što se nedostatak jedinstvene podrške ERT objašnjava nerešenim pravnim statusom ovih preduzeća. Različiti oblici državne pomoći - subvencije, krediti, saveti i ostali oblici pomoći i podrške koji su namenjeni malim i srednjim preduzećima - najčešće nisu “stigli” do oporavljenih preduzeća, upravo zbog pravnih

²⁹⁴ Izvor: Ruggeri et al., 2010: 71.

ograničenja koje država nije uspjela da reši. S tim u vezi, mnogobrojnim ERT bila je uskraćena državna pomoć, jer nisu ispunjavale zakonom propisane uslove za dodeljivanje subvencija (ili nekog drugog oblika pomoći i podrške). Ne samo da se prilikom dodeljivanja pomoći nije uzimala u obzir specifičnost situacije u kojoj su se nalazile ERT, već se nije aktivno radilo ni na rešavanju mnogobrojnih problema koji su opterećivali ERT. Na ovaj način ERT nisu imale pristup kreditima koji su se odobravalili velikim preduzećima, dok su subvencije koje su dobile najčešće bile malog iznosa (Ruggeri *et al.*, 2010:72-73).

Poreklo nepovoljnog položaja ERT može se, između ostalog, naći i u preovlađujućem mišljenju da su ERT problem socijalne politike i da ne predstavljaju deo ekonomske politike. "ERT bivaju potisnute iz aktivnosti koje imaju za cilj razvoj malih i srednjih preduzeća, a onda kada se ERT uzimaju u obzir, one se razmatraju u okvirima radnih i socijalnih konflikata, a ne kao proizvodne jedinice, čime nužno bivaju ograničene na polje, realno ili imaginarno, socijalne ekonomije" [...] "Na taj način, organizacije koje im služe (Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne sigurnosti, Ministarstvo društvenog razvoja, INAES – prim. IP) nemaju za cilj jačanje samoupravnog sektora kao ekonomskog sektora, već rešavanje ili ublažavanje mnogobrojnih posledica koje su dovele do 'oporavka preduzeća'" (Ruggeri *et al.*, 2010: 73; Ruggeri, 2014: 116-117). Dakle, bez obzira na, uopšteno govoreći, pozitivan stav države prema ovom procesu, važno je istaći da su oporavljena preduzeća najčešće percipirana kao nesiguran poduhvat u okvirima socijalne ekonomije, odnosno ova preduzeća su bila viđena kao deo *ekonomije siromašnih* (Ruggeri, 2012: 141-142).

Kao što smo prethodno istakli, kontradiktorna uloga države obeležila je celokupan proces, odnosno ovakav stav države se nije bitnije menjao, osim što je vremenom došlo do uključivanja većeg broja aktera koji su do tada bili odsutni ili su imali neznatnu ulogu u ovom procesu, poput Ministarstva socijalnog razvoja, Ministarstva rada, Ministarstva ekonomije i INAES-a). Ono na šta je bitno skrenuti pažnju jeste da je upravo INAES sve do sredine prošle decenije u ovom procesu imao marginalnu ulogu, bez obzira na svoje područje delovanja koje je bilo orijentisano na radničke kooperative (Ruggeri, 2014: 116). Ipak, potrebno je da se napomene da je u okviru INAES-a na samom početku formiran poseban ogranak koji je bio namenjen isključivo rešavanju problema oporavljenih preduzeća (UEREK-Unidad Ejecutora de Recuperación de Empresas en Crisis) (opširnije u Heller, 2004: 141-144), čime je ova organizacija vremenom razvila aktivnu politiku prema ERT.

Protivrečnu ulogu države prepoznaju brojne ERT, koje se kritički odnose prema ulozi države u regulisanju ovog procesa. Ono što se posebno naglašava jeste to da država ne pomaže u dovoljnoj meri oporavljenim preduzećima, pogotovo u poređenju sa podrškom koju pruža preduzećima iz privatnog sektora. Fabrike, poput *IMPE*, ali i *Zanona* ističu da nisu imale posebnu pomoć države. Određene ERT ističu pozitivne efekte izmene zakonskog okvira, ali naglašavaju izostanak finansijske pomoći.

(...) Često imamo sastanke sa Vladom. Trebalo bi da dobijemo sredstva da unapredimo tehnologiju. To traje dugo. Što se tiče kooperativa, Vlada nije baš darežljiva. Privatnim firmama daje mnogo više subvencija. I uvek se sastajemo sa motivom da nam država da sredstva koja daje drugima, a nama ne. Opština bi trebalo da obezbedi teren za kolege koji nemaju rešeno stambeno pitanje (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT**, ex **Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

Bez obzira što je ovakva uloga države (pre svega, odsustvo jasne politike prema oporavljenim preduzećima) perspektivu za osnaživanje i stabilnost ERT postavila u nesigurne okvire, ne može se zanemariti povoljno političko okruženje u čijim okvirima se ovaj proces i odvijao, pogotovo ukoliko se tadašnja političko - ekonomska situacija uporedi sa okolnostima koje su usledile sa promenom celokupne politike prema ERT dolaskom na vlast Maurisija Makrija 2015. godine i ponovnim zaokretom ka neoliberalnoj ekonomskoj politici, čime su temelji za trajniju reprodukciju samoupravnog oblika rada vidno narušeni i destabilizovani.

Celokupna prethodna analiza upućuje na zaključak da su institucionalni činioци važan preduslov za uspostavljanje i stabilnost radničkog samoupravljanja u obliku oporavljenih preduzeća u Argentini. Kao što smo mogli da vidimo, analizirani oblici državne potpore predstavljali su snažan inicijalni impuls za početno uspostavljanje i kasniju stabilizaciju ovog procesa.

Na polju zakonskog regulisanja ovog procesa odnos između države i ERT bio je obeležen brojnim protivrečnostima. Najpre smo mogli da vidimo da je zakonsko priznavanje ERT nedvosmisleno predstavljalo ključnu pretpostavku započinjanja čitavog ovog procesa. Na osnovu prethodno iznetih nalaza sasvim je jasno da su zakonska rešenja poput primene *Zakona o eksproprijaciji* na oporavljena preduzeća i reforma *Zakona o stečaju* bili važni preduslovi za početno uspostavljanje i održivost ERT. S tim u vezi, upravo je odsustvo odgovarajućih pravnih mehanizama u brojim provincijama imalo negativan uticaj na finansiranje ERT. I ne samo to: pokazalo se i da reforme *Zakona o stečaju* nisu bile potpune, tako što značajan broj ERT nije uspeo da reši pravni status, što je u značajnoj meri otežalo njihovo funkcionisanje.

Kada je reč o drugom institucionalnom mehanizmu - finansijskoj podršci, prethodno je prikazano da je država obezbeđivanjem finansijske potpore oporavljenim preduzećima predstavljala osnovni regulacioni faktor, posebno u početnom periodu. Finansijska podrška u vidu subvencija većini analiziranih ERT bila je od ključnog značaja za pokretanje proizvodnje, ali i za obezbeđivanje osnovnih prihoda i sigurnosti zaposlenja. Međutim, i na ovom polju smo mogli istovremeno da uočimo brojne protivrečnosti, koje su se prvenstveno manifestovale u nedovoljnoj spremnosti da se reguliše pravni status većine ERT, ali i u preovlađujućem mišljenju o ERT kao o segmentu socijalne ekonomije, što je dodatno umanjilo delatne mogućnosti ERT. Ovim se jasno pokazuje na koji način je stabilnost oporavljenih preduzeća bila ograničena institucionalnim okvirom. U prilog institucionalne ograničenosti stabilnog funkcionisanja ERT govori svakako i izražena diversifikacija uključenih aktera u ovaj proces.

Za kraj analize značaja institucionalnih činilaca za održivost ERT nije suviše ukazati na preovlađujuća stanovišta o odnosu države i ERT. U ovom smislu se mogu izdvojiti dva ključna stanovišta. U okviru prvog stanovišta odnos između države i ERT razmatra se kao odnos saradnje i subordinacije (Svampa, 2003; 2005; Svampa y Pereyra 2004; Zibechi, 2008; Fornillo, 2009; Massetti, 2009, nav. prema Hudson, 2016:161). Sa druge strane se nalazi stanovište koje odnos države prema ERT posmatra kao pokušaj demobilizacije i smanjenja autonomije radničke klase (Rajland y Campione, 2006; Pereyra *et al.*, 2008, nav. prema Hudson, 2016:161). Kao argumentacija u prilog drugom stanovištu navodi se sledeće: „Argentinski radnički pokret decenijama je bio uokviren u: jedinstven sindikalni sistem koji je jedini imao, od strane države dodeljeno (ili eventualno oduzeto), ekskluzivno pravo zastupanja; u politički pokret kao što je *peronizam*, koji u svojoj osnovnoj tradiciji nezavisnost radničkog pokreta nije stavio u središte scene, radije verujući u pomirenje klasa pod nadzorom državnog aparata, koji je očišćen od dominacije *oligarhije* (multinacionalnih kompanija, lokalnih biznismena koji su im podređeni ili ne učestvuju u *nacionalnom projektu*) postajući tako *država celog naroda* (*Estado de todo el pueblo*) sposobna da prepozna i promoviše *autentične* nacionalne interese. Ova situacija se do danas nije promenila, uprkos svim promenama koje su se dogodile u društvu uopšte, u proizvodnom procesu i u konfiguraciji radničke klase” (Rajland y Campione, 2006: 304).

Bez obzira na preovlađujuća mišljenja o uspostavljenom odnosu između ERT i države, imajući u vidu dostupne podatke o ulozi države u ovom procesu zaključak koji se ovde izvodi je sledeći: iako je državna regulacija tokom perioda ekonomske krize predstavljala osnovni instrument savladavanja krize, posredujući u procesu preuzimanja preduzeća od strane radnika, ona se vremenom povukla na položaj sa kojeg je spolja kontrolisala opšte okvire funkcionisanja ovih preduzeća (ponovo u interesu vladajućih grupacija).

4.5.4.2. Akteri kao činioci uspostavljanja ERT

Uloga sindikalnih organizacija

Kako bi se realizovalo određeno kolektivno delanje, pored povoljnog političkog okruženja, važni su i organizacijski 'resursi' kojima određena grupa raspolaže. U stvari, kolektivna akcija određene društvene grupacije „ne može da se održi u dužem vremenskom periodu bez organizacionih struktura, koje osveščuju interese pripadnika određene grupe, međusobno ih povezuju i mobilišu, i to na temelju zajedničkih interesa. Organizacije čine bitnu pretpostavku grupnog delovanja tako što postavljaju ciljeve grupnog delovanja i predlažu način njihovog ostvarivanja“ (Lazić and Pešić, 2014)²⁹⁵. Osim što omogućavaju povezivanje i zastupanje kolektivnih interesa, organizacije obezbeđuju i dodatne resurse koji su neophodni za kolektivnu akciju, kao što su materijalni resursi, pristup određenim informacijama, znanje itd. Značaj grupne organizacije ogleda se i u obezbeđivanju kontinuiteta u grupnom delovanju, ali i mogućnosti da se aktivnosti određene društvene grupacije koordiniraju, da se međusobno umrežavaju itd. (McCarthy and Zald, 1977).

U pogledu značaja organizacijskih faktora za uspostavljanje ERT, najpre treba reći da je pojava oporavljenih preduzeća brojnim društvenim organizacijama donela velike izazove, pred kojima nisu mogle da ostanu pasivne. Analiza značaja organizacijskih resursa za održivost ERT počće razmatranjem uloge sindikalnih organizacija s obzirom da “odnos između sindikalnih organizacija i ERT predstavlja jedan od najspornijih aspekata procesa oporavka preduzeća” (Martí, 2006: 29). S tim u vezi, postavlja se sledeće pitanje: „u kojoj meri su sindikalne organizacije u okolnostima koje su bile obeležene ekonomskom nestabilnošću podržale proces preuzimanja fabrika”? Kao što ćemo dalje moći da vidimo, uloga sindikalnih organizacija u ovom procesu bila je obeležena brojnim protivrečnostima. “Uobičajen način ponašanja tradicionalnih sindikalnih organizacija prema procesu preuzimanja fabrika mogao bi se formulirati na sledeći način: ignorisanje, nemešanje, ambivalentan način delanja i sl.” (Rebón y Saavedra, 2006). Zapravo, “ERT su se pred sindikalnim organizacijama, posebno onim čiji su ciljevi bili bliži tradicionalnom modelu sindikalnog organizovanja (koji je podrazumevao zastupanje interesa *zaposlenih* radnika), kao što je glavna sindikalna organizacija - CGT pojavile kao nešto potpuno nepoznato i strano²⁹⁶. Tako je proces zauzimanja fabrika u očima glavne konfederacije radnika - CGT bio viđen “kao nešto potpuno *strano*, a radnici kao dezintegracijski elementi sindikalne borbe” (Martí, 2006: 32)²⁹⁷.

Prema istraživačkim nalazima iz 2010. godine, 43% ERT navelo je da su sindikalni delegati imali aktivnu ulogu u procesu preuzimanja ERT, 28% je istaklo da delegati nisu imali nikakvu ulogu, dok je 8% ERT ukazalo na direktno protivljenje sindikata preuzimanju preduzeća (i podršku poslodavcima)²⁹⁸. U ostalim ERT, usled malog broja zaposlenih, sindikalni delegati nisu bili ni prisutni, tako da se izostanak sindikalne podrške objašnjava pre svega nemogućnošću da sindikati uopšte uzmu učešće, a ne *promišljenom* politikom protiv ERT (Ruggeri *et al.*, 2010: 60-61). Kako bi se dobijeni nalazi bolje razumeli, ovde je važno ukazati i na pravni okvir koji reguliše učešće radnika u sindikalnim aktivnostima. Zakonom *o sindikalnom organizovanju* (23551) iz 1988. godine regulisan je minimalan broj radnika koji je potreban za formiranje internih komisija u preduzećima; u preduzećima do 50 zaposlenih internu komisiju čini jedan delegat, u preduzećima od 50 do 100 zaposlenih dva delegata, dok preduzeća sa više od 100 zaposlenih na svakih sto radnika imaju po jednog delegata. Rezultati istraživanja iz 2004. godine pokazuju da je 29% oporavljenih preduzeća

²⁹⁵ O značaju grupne organizacije za kolektivno delanje videti Lazić, 1996: 284-285, kao i Lazić and Pešić, 2014.

²⁹⁶ Za razliku od Argentine, sindikalne organizacije u Urugvaju pružile su jedinstvenu podršku radnicima koji su želeli da preuzmu preduzeća (više o ulozi sindikata u Urugvaju i razlikama u odnosu na Argentinu videti u Martí, 2006).

²⁹⁷ Stepem sindikalnog organizovanja ERT pre preuzimanja fabrika bio je izrazito visok. Prema rezultatima trećeg i četvrtog istraživanja ERT u Argentini koje je sproveo Program Facultad Abierta 2010. i 2014. godine sindikalne organizacije bile su prisutne u više od 80% ERT (87% i 90%, respektivno) (Ruggeri *et al.*, 2014b:42).

²⁹⁸ Mogu se naći slučajevi u kojima su sindikati, udruženi sa poslodavcima, aktivno učestvovali u zatvaranju fabrika, otežavajući na taj način formiranje kooperativa, kao u slučaju ERT *Union Papelera Platence* (Martí, 2006: 32).

bilo prisutno u sektoru metalurgije, od kojih su 39% bila srednja preduzeća (sa više od 50 radnika). Prema odredbama zakona 23551, preduzeća ove veličine treba da imaju interne komisije sastavljene od dva ili više delegata. Imajući u vidu odredbe zakona, može se pretpostaviti da u malim preduzećima (do 20 radnika), koja su činila više od jedne trećine ukupnog broja ERT (36%), odsustvo sindikalne podrške ERT, kao što je prethodno rečeno, zapravo se objašnjava nepostojanjem sindikalnih delegata u ovim preduzećima (Clark *et al.*, 2012:211-214).

Istraživački nalazi iz 2014. godine ukazali su da se odnosi između radnika ERT i sindikata nisu bitnije menjali: u 54% slučajeva veza između ERT i sindikata je održana, u poređenju sa 45%, koliko je bilo četiri godine ranije. Najistaknutija promena u ovom periodu zabeležena je u tipu odnosa između radnika ERT i sindikata. U 2014. godini utvrđeno je da su u 47% slučajeva radnici i dalje bili članovi sindikata s punim pravima, a da je 33% svoje veze temeljilo uglavnom na korišćenju zdravstvene zaštite. U prethodnom istraživanju (2010), procenti su bili 36% i 49%, tako da je osnovni tip odnosa takoreći obrnut. Što se tiče uloge sindikata tokom sukoba, istraživanje je ukazalo na prisustvo tri različita oblika; *podrška*, *odsustvo podrške* i *direktno protivljenje*, i to tako što je u 64% ERT bila prisutna podrška, u 22% je zabeleženo odsustvo bilo kakve podrške, dok je 14% ERT istaklo da su se sindikati protivili preuzimanju preduzeća (Ruggeri *et al.*, 2014b: 44).

Sa stanovišta zaštite interesa radnika ERT, od posebne važnosti je to što nijedan sindikat na nacionalnom nivou nije pružio podršku radnicima ERT u formativnoj fazi preuzimanja fabrika, što potvrđuju i predstavnici sindikata koji su učestvovali u istraživanju.

(...) Mi smo mnogo uradili kada je došlo do zatvaranja fabrika. Međutim, postoji veliki broj sindikata koji nisu brinuli o radnicima. Sindikati grafičke i metalurške industrije bila su jedina dva sindikata koja su pratila ovaj proces i pomogla da se sačuvaju radna mesta. Ne verujem da postoji još neki sindikat. Sindikat grafičke industrije bio je uključen u ovaj proces mnogo pre nas, još tokom 80-ih godina (predsednik sindikata **Unión Obrera Metalúrgica** – UOM, Quilmes).

Odnos sindikata prema ERT prepoznaju i druge organizacije oporavljenih preduzeća.

(...) Na primer, *La red metalurgica* u Quilmesu funkcioniše veoma dobro. Oni mnogo rade sa ERT. UOM pruža značajnu pomoć ERT. Ne rade svi sindikati u interesu ERT, ali grafički sindikat da. UOM ima jedan veoma dobar posao sa kooperativama (Mrežna organizacija **La Red grafica cooperativa**, Ciudad de Buenos Aires).

Kao što možemo da vidimo, dok su nacionalni sindikati uskratili podršku ERT, određene frakcije sindikata na lokalnom nivou (kao što je grafički sindikat *Federación Gráfica Bonaerense*, zatim frakcije sindikata UOM iz Quilmesa i La Matanze, sindikat Empleados de Comercio iz Rosarija i sindikat iz Neuquén) imale su pozitivan stav prema procesu preuzimanja preduzeća. Nacionalni sindikat UOM tokom 2004. godine modifikovao je svoj status kako bi omogućio članstvo radnika oporavljenih preduzeća.²⁹⁹

Postoje brojni primeri ERT u kojima su sindikalne organizacije pružile značajnu podršku njihovom konstituisanju. Kao jedan od najznačajnijih sindikata ističe se već pomenuti sindikat metalurgije u Quilmesu. UOM je imao ključnu ulogu u konstituisanju prvih ERT, kao i njihovoj održivosti u sektoru metalurgije već tokom devedesetih i to uglavnom u provinciji Buenos Ajres. Ovaj sindikat (koji je predstavljao opoziciju nacionalnom sindikatu³⁰⁰) 'posmatrao' je radnike ERT kao članove sindikata, dok su u CGT-u radnici bili viđeni kao poslodavci (u skladu sa statusom partnera u kooperativi) iako su se radnici prvobitno identifikovali upravo kao radnici, a ne kao članovi kooperativa. Sindikat UOM iz Quilmesa pružio je značajnu podršku velikom broju preduzeća u sektoru metalurgije, kako prilikom osnivanja kooperativa, tako i tokom kasnijeg perioda (pružanje zdravstvene i socijalne zaštite, pomoć oko regulisanja pravnih pitanja itd.). Među istraživanim ERT

²⁹⁹ Radi se o tome da su određeni delovi argentinskog sindikalnog pokreta, pre svega oni koji su bili povezani sa CTA, promenili odnos prema ERT (Bentosela, 2018: 116).

³⁰⁰ Nacionalni sindikat radnika u sektoru metalurgije (UOM) tokom sedamdesetih godina XX veka preuzeo je vodeću ulogu u sindikalnom pokretu, postajući referentni okvir za druge sindikate, kada je reč o pitanjima vezanim za pregovaranje o platama i pružanju socijalnih usluga sindikalnim članovima. Međutim, sa promenom modela kapitalističke akumulacije i posledičnom deindustrijalizacijom, UOM je izgubio centralnu poziciju u okviru sindikalnog pokreta (Clark *et al.*, 2012:211-214).

značajnu podršku UOM-a istakle su sledeće ERT u sektoru metalurgije: *Fellipe Vallese*, *IMPA*, *25 de Mayo* i *Mecber Berazegui*. UOM je pružio posebnu pomoć kooperativi Felipe Vallese, gde su radnici sa značajnim sindikalnim iskustvom i snažnom potporom drugih radnika pokrenuli proces oporavka preduzeća.

(...) Prva vrsta pomoći koju smo uputili jeste socijalno osiguranje onim preduzećima koja nisu mogla da se održe. Ali ja ovde pričam samo o ovoj sekciji u *Quilmesu*, jer ceo sindikat ne misli kao mi. I ne samo to. Pomažemo im i preko gradonačelnika Quilmesa, tako što opština stvara mogućnosti za posao. Takođe, u procesu konstituisanja kooperative sindikat pruža značajnu pomoć, tako što, na primer, obezbedi advokata. Fabrika može lako da prestane da radi, zatvore se vrata i napusti se. I mi kažemo "Ne...uzećemo fabriku, obezbedićemo advokata, idemo u INAES, pripremićemo sve papire koji su neophodni da bi se osnovala kooperativa". Sindikat uvek ima određena poznanstva, tako da može da obezbedi donošenje i primenu Zakona posredstvom Senata i sl. Imamo poznanstva u INAES-u. Sve ovo je bilo u potpunosti novo za nas, zato što do sada nije postojao *Zakon o eksproprijaciji* (odnosno nije bilo njegove primene na ovaj način). Bilo je slučajeva eksproprijacije zemljišta u cilju izgradnje puta, ali to je druga stvar. Nikada ovaj zakon nije primenjivan na slučaj imovine, odnosno vlasništva. Sada je naš Antonio Caló (bivši predstavnik UOM-a) generalni sekretar CGT-a. Na taj način imamo veliku težinu unutar radničkog pokreta. Ovim putem mnogi radnici mogu da dođu do posla. Ranije je bilo mnogo teže. Nije bilo pomoći ni od države, ni od opštine. Sve ovo smo uspeali da postignemo kada je izabran predsednik Nestor Kiršner. Postigli smo da INAES, IPAC, odnosno nacionalni organi pomognu kooperativama, i to u vidu subvencija, kredita, ali često i u vidu posla. Subvencije su počele da se dodeljuju počev od 2003. godine. Ranije nam niko nije pomagao. Od 2003. godine postojala je mogućnost da sa projektom odeš u Vladu, u INAES, i da dobiješ određeni kredit ili subvencije kako bi započeo određeni posao. Mi smo u kooperativi Felipe Vallese imali projekat za jednu firmu. Od opštine smo dobili 45000 pezosa za kupovinu jedne mašine koja nam je bila neophodna. Takođe su nam pomogli u kupovini sredstava za proizvodnju (...) (predsednik sekcije sindikata **UOM**, Provincia de Buenos Aires).

(...) Mi smo deo mreže *La Red metalúrgico*, kao i deo UOM-a. Oni su nam pomogli mnogo. Posebno su nam pomogli u vezi sa zdravstvenim osiguranjem. Pomoću njih smo stupili u kontakt sa Ministarstvom rada...Mnogo nam je pomogao gradonačelnik Quilmesa. To je veoma važno za nas. Imali smo njihovu pomoć prilikom rešavanja problema sa bivšim vlasnicima (pomogli su nam u nalaženju advokata, ali i oko ostalih pravnih stvari). Pružili su nam pomoć onda kada nismo znali kako da rešimo situaciju (predsednik kooperative **Mecber**, Berazategui, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu metala).

Još jedan od sindikata koji je (doduše, nešto kasnije) pružio pomoć ERT bio je sindikat grafičke industrije *Federación Gráfica Bonaerense*. Iako na samom početku nije imao pozitivan stav prema procesu „oporavka“ preduzeća u ovom sektoru delatnosti, ovaj sindikat je vrlo brzo promenio svoju orijentaciju, postajući tako jedan od glavnih zagovornika procesa oporavka preduzeća (Cvejić, Petrović, 2014: 259).

(...) *Federacion grafica Bonaerense* je jedna sindikalna organizacija koja okuplja sve radnike u grafičkoj industriji u Buenos Ajresu, ali i šire (Gran BsAs). Učestvujemo u procesu preuzimanja preduzeća koja su zatvorena i koja su preuzeli radnici. Ovaj sindikat okuplja sva preduzeća, ne samo kooperative, već i radnike koji su zaposleni kod poslodavca. Sindikat je pomogao proces konstituisanja kooperativa, kako bi se sačuvala radna mesta (Sindikat **Federacion grafica Bonaerense**, Ciudad de Buenos Aires).

S druge strane, u velikom broju slučajeva sindikati su bili protiv preuzimanja preduzeća od strane radnika. Između ostalih, može se navesti primer sindikata drvne industrije koji nije pružio pomoć fabrici prerade drveta, Maderera u Kordobi. Potom, izdvaja se i kooperativa Textil CUC (nekadašnja *Gatic San Martin*), gde su se sindikat i bivši vlasnici usprotivili formiranju radničke kooperative, bez obzira što je zatvaranje preduzeća značilo gašenje velikog broja radnih mesta, pa samim tim i gubitak članova sindikata. Takođe, značajno je da se navede i iskustvo Sindikata UTA (Union Tranviarios Automotor) koji je nekoliko puta (primenom represivnih mera) sprečio pokušaje preuzimanja preduzeća koja su se bavila transportom (i to *Transporte Río de La Plata* i *Transportes del Oeste*). Ambivalentna uloga sindikata karakterisala je preuzimanje i jedne od najpoznatijih ERT, FaSinPat (više o tome u Clark *et al.*, 2012: 204).

Dakle, ono što se jasno pokazuje jeste da su nacionalni sindikati i njihove frakcije zauzimali različite pozicije prema ERT: od pružanja značajne pomoći, preko pasivne uloge pa sve do otvorenog suprotstavljanja ovom procesu. Ovakav odnos sindikata prema oporavljenim preduzećima zahteva posebno objašnjenje.

Jedno od mogućih objašnjenja nalazi se upravo u pravnoj formi u kojoj ERT funkcionišu, što je ujedno bila i jedina pravna organizaciona forma u čijim okvirima su ERT mogle da funkcionišu u Argentini. Tako je jedan od razloga za uskraćivanje sindikalne podrške ERT bio nedostatak poverenja u kooperativni način rada, budući da su mnoge od zadruga fiktivne i predstavljaju jedan od oblika prekarizacije radnika; "poslujući u kooperativnoj formi 'poslodavci' se oslobađaju određenih obaveza prema radnicima, poput doprinosa za zdravstveno i socijalno osiguranje" (Antivero y Elena, 2014, nav. prema Bentosela, 2018: 109)³⁰¹. U skladu sa tim, nalaz da sindikati nisu delovali u pravcu kolektivne (klasne) integracije radnika, odnosno da su između sindikata i radnika ERT umesto savezničkih uspostavljeni suparnički odnosi može se objasniti upravo nepoverenjem u način njihovog rada. U pravcu izostanka sindikalne podrške uticao je i *status* članova kooperativa, na koje su sindikati gledali kao na vlasnike (a ne radnike), na osnovu čega su radnici ERT gubili pravo na sindikalnu pokrivenost (*cobertura sindical*). Ovakva uloga sindikata, u stvari, pokazuje „malu fleksibilnost i monolitnu prirodu njihovih (sindikálnih) struktura, koje nisu znale, nisu mogle ili nisu želele da budu deo promena koje je istorijski razvoj doneo našoj zemlji" (Bentosela, 2018: 109).

Pitanje koje se ovde nameće odnosi se na ulogu sindikata u zastupanju i zaštiti interesa onih radnika koji su privremeno ili trajno isključeni sa tržišta rada. Na primeru radnika ERT još jednom vidimo da se radnici segmentiraju na osnovu mogućnosti da se kolektivno bore za zaštitu svojih ekonomskih interesa. Prevazilaženje strukturalne fragmentacije radničke klase moguće je "putem saradnje sindikata sa organizacijama izvan tržišta rada, kao što su zadruge koje omogućavaju da se nastavi sa radom. To nesumnjivo predstavlja izazov za sindikalni pokret, jer je neophodno da sindikati počnu da reaguju i da se ne plaše ovih izraza kolektivne akcije" (Heinze *et al.* 1992, prema Bentosela, 2018: 117). U tom smislu, reči sindikalnog lidera kao što je Luis Inacio Lula De Silva, kako se ističe, dobijaju na značaju: „Nećemo se više plašiti. Kooperativni, kvalitetni rad, ekonomija solidarnosti, ništa od toga nije protivno sindikalnom pokretu, ništa od toga ne zamenjuje sindikalne entitete. Naprotiv, ono dopunjuje sindikalnu aktivnost" (De Silva, 2000: 12, nav. prema Bentosela, 2018: 117).

Takođe treba reći da, iako su neke od sindikalnih organizacija imale negativan odnos prema radnicima koji su pokušali da povrate preduzeća, velika većina sindikata nije pružila pomoć u formiranju ERT „iz jednostavnog razloga, zato što su organske strukture sindikalizma bile rigidne i neodgovarajuće, bez mogućnosti da reaguju na ovaj novi društveni, politički, ekonomski, pravni i kulturni fenomen, kao što su oporavljena preduzeća u kojima radnici samostalno upravljaju" (Bentosela, 2018: 116).

Uloga federacija i konfederacije radničkih zadruga

Tokom procesa oporavka preduzeća važno mesto zauzimaju i federacije i konfederacija radničkih zadruga, tako da ćemo u daljem toku rada predstaviti njihovu ulogu. Prema dostupnim podacima, u Argentini postoji čak 35 federacija radničkih kooperativa (Guarco, 2013: 163). Jedna od značajnijih federacija ERT bila je FENCOOTER (Federación Nacional de Cooperativas de Trabajadores de Empresas Reconvertidas). Međutim, s obzirom na zavisnost od državnog aparata, delovanje ove federacije je karakterisao veoma nizak stepen autonomije (Ruggeri, 2014:112). Dalje, u početnim fazama razvoja ERT značajnu ulogu u provinciji Buenos Ajres imala je i federacija radničkih kooperativa FECOOTRA (*Federación de Cooperativas de Trabajo*). S obzirom na svoju usmerenost na radničke kooperative, FECOOTRA u početku nije uspela da objedini one radnike oporavljenih preduzeća koji su nastavili da se identifikuju kao zaposleni, a ne kao članovi zadruga. Kasnije, zbog povezanosti sa zvaničnim izvorima finansiranja FECOOTRA je povratila lidersku poziciju, postajući značajan akter na ovom polju (Ruggeri, 2014: 114), kao što ćemo moći da vidimo na osnovu nalaza empirijskih rezultata.

Dalje, važno je istaći i značaj federacije FACTA (La Federacion de Cooperativas de Trabajadores Autogestionada) u čijem je osnivanju sredinom dvehiljaditih učestvovao veći broj

³⁰¹ U Argentini su uobičajene 'radne' prevare putem *outsourcinga*, koji se realizuje preko navodnih zadruga (Martí, 2006: 32).

oporavljenih preduzeća iz Santa Fea, Kordobe, zatim manji broj iz provincije Buenos Ajres, ali i veći broj radničkih zadruga koje nisu nastale kao oporavljena preduzeća. Gotovo u isto vreme dobija na značaju još jedna organizacija (iako je postojala još od 2004.), ANTA (Asociacion Nacional de Trabajadores Autogestionados) koja je dala značajnu podršku fabrici IMPA prilikom pokušaja iseljavanja njenih radnika. Unutar federacije FACTA došlo je, međutim, do odvajanja ogranka iz Santa Fea od ostatka federacije. Zajedno sa drugim organizacijama, FACTA je uzela aktivno učešće u osnivanju nove konfederacije 2008. godine, *Unión de Cooperativas de Trabajo de la Argentina*, koja je okupljala ne samo oporavljena preduzeća već i radničke kooperative. Ono što je važno da se istakne jeste da su ove organizacije putem INAES-a uspostavile veoma dobre odnose sa državom. Konačno, 2009. godine FACTA, FECOOTRA, La Red Grafica Cooperativa i druge federacije radničkih kooperativa (kao što su FECOAPOR³⁰², FICOTRA³⁰³) osnovale su *Nacionalnu konfederaciju radničkih kooperativa*, CNCT (Confederación Nacional de Cooperativas de Trabajo), u kojoj oporavljena preduzeća, međutim, čine manjinu³⁰⁴ (Ruggeri, 2014:114). Ovde je takođe značajno spomenuti i konfederaciju COOPERAR.

Ono na čemu posebno rade konfederacije radničkih kooperativa, poput konfederacija COOPERAR i CNCT (u saradnji sa Ministarstvom razvoja i INAES-om) jeste regulisanje pravnog okvira radničkih kooperativa (između ostalog promovisanje Zakona o radničkim kooperativama), regulisanje zdravstvenog i penzijskog osiguranja, zaštita na radu itd. U pogledu odnosa prema ERT, prema rečima predstavnika konfederacije radnika COOPERAR, finansiranje i integracija ERT predstavljaju ključna područja njihovog delovanja.

Sa stanovišta značaja konfederacija za oporavljena preduzeća, treba imati na umu da radnici ERT čine veoma mali broj u ukupnom broju radnika koji su obuhvaćeni konfederacijama. Dok je broj ERT u Argentini oko 350, broj kooperativa dostiže čak 6000, pa je otuda jasno zašto konfederacije posebno rade na održivosti sektora kooperativizma. I same federacije i konfederacije navode problem održivog finansiranja kooperativa u Argentini. Pri tome, posebno naglašavaju ulogu države, navodeći da je održivost kooperativizma moguća zahvaljujući povoljnoj i podsticajnoj političkoj klimi u zemlji. Takođe, predstavnici konfederacije COOPERAR ističu da radničke kooperative, kao i oporavljena preduzeća, u uslovima negativnih kretanja na tržištu rada, neformalne ekonomije, nesigurnih i slabo plaćenih poslova, predstavljaju alternativan put za radnike.

(...) U pogledu ideologije, mi smo prvo radnici, potom članovi koji su osnovali kooperativu [...] Nastojimo da integrišemo kooperative jer kooperative same mogu da urade vrlo malo, to je naš cilj, prvo da osnujemo federaciju, potom konfederaciju [...] Bitno je da postoji razumevanje od strane vlade - da smo u mogućnosti da radimo, da smo sposobni da upravljamo i da nismo samo radnici koji znaju da rade, što nije malo. Mi promovišemo samoupravljanje i želimo da budemo vidljivi [...] Mnogo smo porasli za prethodnih 25 godina i imamo konstantne izazove - od mladih koji se integrišu u kooperative, uključivanje dece starijih članova. Sa državom imamo jedan projekat u vezi sa stambenim kooperativama. Svako od članova federacije radi u nekoj kooperativi, postoji saradnja između kooperativa...ali i zajednički poslovi, kao, na primer što radi *La red Grafica*. Postoji mnogo saradnje i solidarnosti između kooperativa. Mi možemo da radimo sa državom, ali ne želimo da budemo njen deo. Želimo da radimo zajedno sa njom, ali ideja razvoja nije centralizam. *Ni centralizam ni privatno vlasništvo nisu dobri...Ne podržavamo ništa od ovoga*. Mi predstavljamo treći put, ne interesuje nas mnogo država, niti koncentracija kapitala (Federacija radničkih kooperativa **FECOOTRA**, La Plata).

Važnost funkcionisanja federacija, pogotovo na polju finansiranja, istakle su pojedine ERT.

(...) Kada smo bili u veoma lošoj situaciji, kada nismo imali ambulantu, FECOOTRA nam je pružila određenu pomoć kako bismo mogli da uzmemo kredit. Taj fond se zove *Fuerza Solidaria* i nalazi se u BsAs, i namenjen je pružanju pomoći kooperativama. Država pomaže kooperativama u vidu pozajmljivanja novca sa veoma niskom kamatnom stopom u poređenju sa drugima (predsednik kooperative **Urgencia Los Tilos**, La Plata - ambulanta).

³⁰² Federacija radničkih kooperativa u Mar del Plati.

³⁰³ Federacija radničkih kooperativa u Kordobi.

³⁰⁴ U Argentini postoje tri konfederacije, COOPERAR, CNCT i CONINAGRO - konfederacija kooperativa iz agrarnog sektora.

(...) Kada je došlo do zatvaranja fabrike niko se nije usudio da počne sa otvaranjem kooperativa. Ideja je potekla od predsednika FECOOTRE. Došao je i rekao "Momci, ovde postoji mogućnost da se sačuvaju radna mesta, ali u drugoj formi". Obišli smo ostale fabrike. Mogu da kažem da smo imali jednu spektakularnu epohu. Uprkos tome što nismo imali sredstva, infrastrukturu, bila je to jedna borba sa mnogo žrtvovanja [...] Kada smo završili sa dokumentacijom, od suda smo dobili ovlašćenje. Ta prva faza je bila veoma važna, kasnije smo počeli da radimo u punom kapacitetu. Zahvaljujući pomoći FECOOTRE i jednog advokata koji je radio u tom trenutku, nastojali smo da vidimo da li postoji pravna mogućnost da iznajmljujemo fabriku. Javila se mogućnost da se otpočne jedna nova etapa [...] S obzirom na to da većina ERT nema ekonomski kapital, niti mogućnost pristupa kreditima, ono što je FECOOTRA u nekom trenutku uradila jeste pružanje pomoći i olakšavanje pristupa kreditima. FECOOTRA je omogućila kredite pod veoma povoljnim uslovima sa niskom kamatnom stopom. Tako kooperativa može da uzme kredit i da plati veoma nisku kamatu, čime jača svoju ekonomsku poziciju. spoljaTo je veoma dobra ideja (predsednik kooperative **Union Papelere Platence**, Ringuelet, Provincicia de Buenos Aires, fabrika za preradu papira).

Međutim, neke od ERT ukazuju na slabosti funkcionisanja federacija i konfederacije, posebno na polju pružanja finansijske podrške.

(...) Treba pomenuti i jezgro kooperativa koje nas okupljaju, federacije, koje u ovom trenutku ne obavljaju mnogo posla za kooperative. Federacije i konfederacije bi posle nekog vremena morale da imaju sopstveni fond, sopstvenu banku kako bi mogle da investiraju. Međutim, one se nikada nisu pobrinule da prikupe novac kako bi formirale banku za investicije. Federacije postoje kao strukture, one daju savete, ali do sada nisu uradile ništa posebno, konkretno. Kako je moguće da u svetu u kome su sve tehnologije dostupne, federacija gotovo ne radi ništa po pitanju ujedinjenja kooperativa, osnivanja investicijskog fonda, sve ono što može da nas ojača kao sektor (predsednik kooperative **Clinica Mosconi**, La Plata, zdravstvena klinika).

Uloga društvenih pokreta ERT i mrežnih organizacija

Odsustvo interesa sindikalnih organizacija da kanališu specifične interese radnika tokom preuzimanja fabrika i njihovog daljeg konstituisanja bio je ključni činilac razvoja "mreža solidarnosti" i društvenog pokreta ERT. "Dok je u početnim fazama podrška u većini slučajeva dolazila "spolja", od strane pokreta nezaposlenih i građanskih pokreta na nivou lokalne zajednice i susedstva, vremenom na značaju dobijaju oblici podrške koji dolaze od strane samih organizacija ER" (Cvejić, Petrović, 2014: 259).

Kada je reč o pokretima ERT, treba reći da je prvi takav pokret, *Nacionalni pokret oporavljenih preduzeća* (MNER), nastao još početkom dvehiljaditih, imao važnu ulogu u podsticanju procesa preuzimaja preduzeća. Bez obzira na neformalan način delovanja u početnom periodu, "ovaj pokret je vremenom uspeo da se institucionalizuje i znatno proširi svoje delatne mogućnosti, kao i mobilizacijsku osnovu za omasovljenje pokreta" (Ruggeri, 2014: 112). Međutim, jedinstvo ovog pokreta bilo je kratkog veka. Luis Caro, jedan od lidera MNER, napustio je pokret već 2003. godine formirajući novi pokret, MNFRT, uz napuštanje "linije" koju je nastavio da sledi MNER - 'okupiraj, odupri se i proizvodi' („Ocupar, Resistir i Producir“) (Ruggeri, 2014: 112). Umesto da predstavljaju institucionalne činioce integracije ERT, oni su delovali kao dodatni činoci fragmentacije radnika ERT. Međutim, bez obzira na fragmentaciju pokreta, njihova uloga u iniciranju ovog procesa, ali i kasnijem podržavanju ERT bila je od ogromnog značaja, na šta ukazuju i nalazi istraživanja. Posebno se ističe uloga MNFRT, na čelu sa njegovim osnivačem, advokatom Luisom Carom koji je pružio značajnu pomoć jednom broju ERT. Njegovu (gotovo ličnu!) pomoć istakli su predstavnici fabrika *Ex Textil San Remo*, *Checlo* i *Arcucci*. U isto vreme, ova preduzeća su deo Nacionalnog pokreta oporavljenih preduzeća (MNFRT)³⁰⁵.

(...) Imali smo jednog prijatelja koji je bio upoznat sa situacijom i on nas je povezo sa dr Carom. Došao je ovde i pričao je sa vlasnikom o tome da bismo mogli da formiramo kooperativu. I počeli smo polako da radimo, na početku nije bilo plate ni za koga. Tako je bilo dva meseca. I sam vlasnik je ostao u svojoj kancelariji. Imali smo i pomoć mnogih kooperativa. Pokret oporavljenih preduzeća MNFRT nam je pružio značajnu podršku. Mi nismo imali mnogo problema prilikom preuzimanja fabrike, nismo se sukobili sa

³⁰⁵ Opširnije u Bialakowsky *et al.*, 2004.

policijom, što je bio slučaj kod nekih kooperativa. Dr Caro je rešio pravne probleme oko preuzimanja fabrike (predsednik kooperative **Arcucci**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

Još jedan činilac koji je bitan za analizu procesa konsolidacije ERT jesu “mreže solidarnosti” koje su umnogome doprinele održivosti i jačanju otpornosti radnika i u kasnijim fazama razvoja ERT, što znači da se njihov značaj ni u kom slučaju ne sme zanemariti. Od posebnog značaja za njihov položaj jeste upravo formiranje “mrežnih struktura/organizacija” koje okupljaju određeni broj ERT i kooperativa koje pripadaju istom sektoru delatnosti (Cvejić, Petrović, 2014: 259). Mrežne organizacije sledile su obrazac jedne od prvih ovakvih organizacija, *La Red Grafica Cooperativa*, koja predstavlja jedan od najznačajnijih pokušaja grupisanja samoupravnih organizacija u sektoru grafičke industrije (ova organizacija okuplja više od 30 oporavljenih preduzeća i radničkih kooperativa u grafičkoj industriji) (Ruggeri 2014: 115). Većina kooperativa iz grafičke industrije je istakla pomoć ove mrežne organizacije u čijem osnivanju su i same učestvovala. Značaj ove organizacije posebno se ogledao u pružanju finansijske pomoći, zajedničkom nastupu na tržištu, što je još uključivalo i zajedničku nabavku sredstava za proizvodnju (uz znatno snižavanje troškova), distribuciju radnih zadataka, pružanje pomoći u pronalasku zaposlenja, dodatnoj obuci i osposobljavanju.

Ukratko, na ovaj način pozicija ERT na tržištu bila je značajno unapređena, čime je ostvarena relativno trajna mogućnost uspostavljanja konkurentskog odnosa sa ostalim firmama.

(...) Deo smo *La Red Grafica*, ideja se rodila još 2005. godine, kada nas je bilo 6 u oblasti štamparske industrije. Tako se 2005. godine rodila ideja da osnujemo jednu mrežu pomoću koje bismo mogli da se suočimo sa tržišnom konkurencijom. Ovo nam je omogućilo da materijal kupujemo zajedno, da snizimo troškove, i da steknemo neke tehničke mogućnosti koje ranije nismo imali, kako u administraciji, tako i u proizvodnji. Pozajmljujemo mašine jedni drugima, kolege koje dolaze na obuku potom podučavaju ostale. Možemo takođe da obezbedimo stipendije za višu školu, kako bi kolege stekle određena znanja i veštine koje nismo imali 20-30 godina. Sada imamo nekoliko *companerosa* koji se obučavaju besplatno. Većina je pohađala školu u kojoj je stekla ne samo praktično, već i teorijsko znanje. Udružili smo se i sada *Red* ima oko 700 članova [...] I ovo što radi *Red* je iskreno. I sve ono što se uradi dalje se distribuira. I ne radi se samo o platama, već o tome da se investira u različite kooperative (predsednik kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Iskustvo *La Red Grafica* je veoma dobro. Ako, na primer, neko ostane bez posla, pomoću ove mreže se nalazi neko rešenje. Na primer, u jednoj privatnoj firmi tako nešto ne postoji. I to je razlika. U kooperativi možeš da računaš na pomoć, u privatnoj firmi ne (član kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Nismo uspeli da uzmemo kredit. Upravo zbog toga smo se udružili sa drugim kooperativama iz oblasti grafičke industrije. Reč je o jednoj tzv. organizaciji drugog reda iz Buenos Ajresa koja se zove *La Red grafica* i koja okuplja veliki broj kooperativa iz oblasti grafičke industrije. Oni su nam pozajmili novac kako bismo mogli da kupimo ovu mašinu. Dakle, pitanje finansiranja radničkih kooperativa je veoma težak problem. Sredstva su uglavnom namenjena za mala i srednja preduzeća, tako da mi uvek ostajemo “iza vrata” (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

(...) *La Red Grafica* nam je upravo pomogla da kupimo mašinu CTP i postavili smo je ovde. Imali smo pomoć i od države i od *La Red Grafica*. Bila nam je potrebna vlastita mašina jer nekada radimo i 24 časa. Sada imamo mašinu na raspolaganju 24 časa. Ne moramo da idemo i da tražimo vani. Ono što karakteriše ovu mrežu jeste izražena saradnja između kooperativa koje joj pripadaju [...] Mi sarađujemo sa kooperativama Chilavert, Campicuelo, Cogtal, Ferrograf, Loria [...] Mislim da ima 8 kooperativa unutar mreže *La Red Grafica*. U okviru ovog projekta kupljena je mašina koju ovde možeš da vidiš [...] Ono što je dobro jeste da se jedan veliki posao može rasporediti na različite kooperative. Važno je to što se mašine koje budu kupljene mogu instalirati u bilo kojoj od ovih fabrika. Ukoliko radimo zajedno to je mnogo lakše. Ova mašina je sada kod nas, ali kasnije može da bude data fabrici El Sol, koja predstavlja još jednu kooperativu u okviru ove mreže (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) 2001. godine pozvali su nas iz Venecuele, tamo se javila ideja da se ujedinito. Ovo je bio sam početak. Kasnije je bilo još sastanaka. Imali smo manji sastanak sa 4 kooperative: Ferrograf, Cogtal, Campicuelo, i četvrta, ne mogu da se setim koja je u pitanju. Na početku su radili svi zajedno, ali to nije dalo mnogo rezultata. U *Red* ne ulazi osoba pojedinačno, već kooperativa. Upravni odbor je bio formiran od 5 kooperativa. Predsednik je kooperativa Chilavert, sekretar kooperativa Cogtal, blagajnik je El Sol (postoje još dve). Ferrograf i Cogtal su radile već zajedno i to je dalo određene rezultate. Posle je usledila druga poseta

Venecueli, 2005. godine nakon čega je doneta odluka da se formira *La Red Grafica* koju je tada činilo 7 kooperativa. Jedna je bila iz Mendoze, *Grafica asociada*, *Ferograf* iz La Plate, i sve ostale su bile odavde, iz Buenos Ajresa. S obzirom da smo bili prvi u svemu ovome, vlada Buenos Ajresa je odlučila da nam da određeni podsticaj, pomogli su nam novčano da bismo mogli da počnemo da radimo. Ono što smo želeli da radimo, a zbog čega smo se i udružili jeste mogućnost da kupujemo i obavljamo posao zajedno, jer jedna kooperativa sama ne može da uradi veliki posao. Ovako ujedinjene kooperative mogu da se takmiče sa ostalima. Zato i radimo ovo. Jedna kooperativa ne može sama da se takmiči sa multinacionalnim kompanijama, ali ako nastupamo zajedno, onda možemo. Sami ne možemo ništa da uradimo, ne možemo ni neophodan materijal da kupimo (Mrežna organizacija **La Red Grafica Cooperativa**, Ciudad de Buenos Aires).

Ovim se pokazalo da se integracija oporavljenih preduzeća javlja kao veoma važan faktor osnaživanja ovog sektora, ne samo na početku, već tokom celokupnog procesa. Unutar mrežnih organizacija koje okupljaju oporavljena preduzeća u okviru ostalih sektora delatnosti izdvajaju se još organizacije u sektoru metalurgije, tekstilne industrije, prerade mesa, i to: *La Red Textil*, *Red Meralurgica*, *La Federacion de Cooperativas Autogestionadas de la Carne y Afine*, *FORAL* itd. (videti više u Ruggeri, 2014: 115).

Kao što se na osnovu rezultata analize obavljenih intervjuova može jasno videti, ove organizacije imaju važnu ulogu u ekonomskom osnaživanju ovih preduzeća i to prve svega putem jačanja njihove pozicije na tržištu, osnivanja novih oporavljenih preduzeća kao radničkih kooperativa, smanjenja troškova proizvodnje kroz zajedničko nabavljanje materijala, roba i usluga, zastupanja opštih radničkih interesa itd. (videti Vieta, 2013: 26).

Međutim, zajednička saradnja nije ograničena samo na ERT koje pripadaju određenim mrežnim organizacijama ili granama delatnosti, već karakteriše sve ERT.

(...) Ono što još praktikujemo jeste neka vrsta socijalne politike, pomažemo drugim kooperativama, pomažemo im da krenu sa radom [...] Takođe, saradujemo i sa samim *barriom* (*susedstvom*) [...] oni su nas odbranili kada je došla policija da nas iseli [...] *barrio* je takoreći integrisan u našu kooperativu, imamo kulturni centar unutar fabrike (predsednik kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Na primer iz Zanona su nam donirali keramiku. *Textil Pigue* nam je donirao tekstil za izradu zavesa. Oni saraduju sa nama, i mi saradujemo sa njima. Ako je neko iz kooperative bolestan ili dolazi da studira, mi im obezbedimo smeštaj u hotelu kako bi mogli da završe sve potrebne procedure. *Frigorifico INCOP* nam donosi meso i takođe ovde odsedaju. Između kooperativa uvek postoji međusobna saradnja. Kada su bile poplave u La Plati donirali smo im dušeke. To smo naučili ovde [...] da saradujemo i pomažemo kada je potrebno (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

(...) U celom Gran Buenos Airesu postoji oko 75 javnih radionica (*publicos talleres*), kao što je *IMPA*. I još mnogo stvari je osnovano, kao što je na primer *Radnički Univerzitet* koji je počeo sa radom 2010. Takođe unutar kooperative imamo prostor koji smo dali dvema kooperativama koje nisu imale svoj prostor. Jedna kooperativa se bavi dizajnom i okuplja mlade ljude, tako da oni rade ovde. Mi pomažemo drugim kooperativama (predsednik kooperative **La cooperativa 22 de Mayo**, *IMPA*, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Nismo imali para, nismo imali šta da odnesemo kući. Pomogle su nam različite organizacije, na primer *IMPA*. Mesec dana su nam davali platu kako bismo mogli da izdržavamo porodice. To nam je omogućilo da budemo nezavisni, da ne zavisimo ni od sindikata, ni od gazdi, ni od bilo koga drugog. I zahvaljujući ovome mi smo bili u mogućnosti da pregovaramo i da vidimo na koji način možemo da rešimo problem vlasništva [...] Videli su da nismo samo sačuvali radna mesta, već i da smo uspeali da kreiramo nova radna mesta. Kada smo preuzeli fabriku bilo nas je osmoro, kroz dve godine bilo nas je 10, 12...i ovo nam je omogućilo da pokažemo da je moguće kreirati dodatna radna mesta (predsednik kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

Uloga lokalne zajednice

Oslanjanje na podršku lokalne zajednice takođe je važan činilac u započinjanju čitavog ovog procesa, ali i njegovoj konsolidaciji. Većina intervjuisanih predstavnika preuzetih preduzeća je ukazala na značajnu podršku i pomoć koju su dobili od same lokalne zajednice, i to kako finansijske pomoći, tako i psihološke. Na osnovu nalaza istraživanja, može se reći da je čitava lokalna zajednica postala svesna važnosti ovog procesa. Njihova podrška se, između ostalog, manifestovala u odbrani zauzetih fabrika, pružanju pomoći u hrani, doniranju novca, ali i kupovini proizvoda ERT, doprinoseći kako razvoju kooperativa, tako i same lokalne zajednice.

(...) Ovo je jedno jedinstveno iskustvo, kako na nacionalnom nivou, tako i na međunarodnom. Uz pomoć lokalne zajednice bilo je moguće ići napred. Da nam nisu pomogli ljudi iz lokalne zajednice ne bismo uspjeli da ostanemo unutar fabrike (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Počeli smo polako. Najpre nismo imali nikakva politička poznanstva i to nas je mnogo koštalo. Kao radnici, poznavali smo samo druge radnike. Kada smo ušli ovde bilo je mnogo podrške od strane brojnih društvenih organizacija, takođe bilo je i mnogo uličnih okupljanja po gradu. Mnogo univerziteta nas je zvalo da im pričamo o našoj istoriji (na primer Arhitektonski). Morali smo da skupljamo i novac, jer nismo imali dovoljno. Morali smo da sačuvamo radna mesta. Trenutno imamo oko 150 kolega. Ono što smo mi pokazali jeste da se na jedan drugi način mogu sačuvati radna mesta, uz mnogo žrtvovanja [...] nismo čekali pomoć Vlade da nam da subvencije. Imamo slogan *Bauen je svačiji*, zato što smo mnogo toga uradili zahvaljujući javnom novcu. Imamo poverenja i verujemo da ćemo uspeti (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

(...) Nikad nismo verovali da ćemo prerađivati ovoliku količinu mleka. Sada skoro celo mesto dolazi kod nas da kupuje, kako zbog mleka tako i zbog pomoći. Ono što izdvaja kooperativu od ostalih jeste nešto socijalno, ne nešto ekonomski...već prvo socijalna strana, a potom ekonomska. Ova kooperativa je dobila ključnu pomoć od organizacija na lokalnom nivou, ali i na nivou provincija i nacionalnom nivou. Mi želimo da sve bude transparentno. Naša ideja je i da osnujemo jednu školu o preradi mleka u kojoj bismo imali obuke o procesu proizvodnje i prerade mleka, kako bismo ta znanja preneli i na male proizvođače. Sarađujemo sa Tehnološkim institutom i Univerzitetom. Ljudi dolaze i kupuju, oni zapravo ove proizvode percipiraju kao sopstvene...i žele da sarađuju, jer znaju da na ovaj način brane nešto što je iz njihovog grada. Pomažu nam jer znaju za našu borbu. Jedini način na koji možete da održite kooperativu jeste da prvo radite iz društvenih, a potom iz ekonomskih razloga. Sarađujemo sa Univerzitetom. Sada studenti sa Univerziteta mogu više da nauče radnike, nego što radnici mogu da nauče studente, jer su mašine toliko stare. I tako studenti znanje koje steknu na fakultetu prenose na radnike (predsednik kooperative **Nuevo Amanacer**, Mar del Plata, fabrika za preradu mleka).

(...) Kada smo počeli sa radom bilo nas je 34. Na početku smo održali jedan sastanak, pitali smo ko ostaje – nastala je podela između 34 ljudi koji su ostali i 34 koji su otišli. Ovih 34 su ostali da brane svoja radna mesta, i imali smo rotirajuće smene kako bismo mogli da čuvamo kooperativu. Ovo je bio jedan psihološki izazov, neki su izdržali, drugi ne [...] zato što nismo imali uopšte platu. Imali smo mnogo pomoći od strane studenata Nacionalnog Univerziteta u Kordobi, Sindikata. Izašli smo na ulicu sa megafonom i objasnili smo zajednici našu situaciju. Imali smo jednu malu kutiju i onda smo skupljali pomoć – svako je dao onoliko koliko je mogao. Na taj način smo formirali jedan zajednički fond iz koga smo onda plaćali kolegama prevoz da bi mogli da nastave sa ovim. Bilo je prilično teško i komplikovano. Međutim, kada postoji razlog da se živi...i ako kažete: ako ja neću čuvati svoja prava, neće niko drugi. Sve ovo je trajalo 3 meseca (predsednica kooperative **Junin**, Cordoba, zdravstvena klinika).

(...) Pored sirovina, za nas su jako važni energetske resursi, posebno gas. Pre godinu dana radili smo sa Univerzitetom tehnologije na jednom projektu u okviru koga smo razmatrali reciklažu vode...Morali smo da povedemo računa o tome, kako voda koja izlazi iz fabrika ne bi bila zagađena (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, fabrika tekstila).

(...) Nismo imali para ni za prevoz, duže vreme nismo primali platu jer nismo imali posao. Već negde na početku zbog neplaćenih računa došli su da nam isključe struju, dobili su takvo naređenje. Molili smo ih da to ne urade, objasnili smo im da smo dobili dozvolu suda da možemo da radimo. Kada su nas videli onako očajne rekli su..."U redu, zapamtite, nismo ni dolazili. Dajemo vam rok od 15 dana". I tako smo počeli. Donosili smo od kuće hranu, ovde smo jeli zajedno. Donosio je ko je šta imao. Pekara koja se nalazi ovde na

uglu ostavljala nam je hleb od juče, tako da smo mogli da napravimo tost i sl. Nakon toga opština je počela da nam šalje pakete sa hranom. I tako smo se snalazili dok nismo stali na noge, dok posao nije polako krenuo. I od tada nismo prestajali sa radom. Zatim smo počeli sa kupovinom mašina i sirovina, i to od sopstvenih para, jer smo se žrtvovali. Investirali smo u mašine za šivenje itd., materijal koji nam je najvažniji, kupili smo kombi. I tako smo počeli, evo sad u julu će biti 12 godina kako radimo (predsednica kooperative **Ex textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

Sa druge strane, prisutan je i nesumnjiv uticaj delovanja ERT na samu lokalnu zajednicu (otvaranje novih radnih mesta, škola, kulturnih centara itd.). Ovakav uticaj je razumljivo bilo lakše ostvariti u manjim sredinama. Izvanredan primer je upravo uticaj fabrike Pigue na razvoj ovog mesta.

(...) Sve ovo je bilo od velikog značaja za mesto Pigue. Nastojali smo da razvijemo zajednicu, tako što ćemo uključiti ljude iz te zajednice. Mnogo saradujemo sa opštinom Pigue. Pričali smo sa momcima iz ERT Chilavert, oni su veliki i dobri, ali oni ne mogu da pokažu više od svoje borbe, svog iskustva...oni ne mogu značajnije da utiču na sam grad (fabrika se nalazi u Buenos Ajresu). Za razliku od njih, fabrika Pigue ima 140 radnika (nadamo se da će uskoro imati 300, 400) u mestu sa 15000 stanovnika. Možete da vidite kako se odnosi na lokalnu ekonomiju. Da je ta fabrika ovde (u Buenos Ajresu) ne bi imala uticaj na 15 miliona stanovnika. Pigue je malo mesto tako da u njemu rade ljudi koji se međusobno poznaju, moja verenica, verenica mog kolege itd. Svi koji rade u ovoj fabrici su iz Piguea. U fabrici rade i deca naših kolega, tako da radimo porodično (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, fabrika tekstila).

Na osnovu prethodnog pregleda možemo da uočimo izraženu diversifikaciju aktera koji su uključeni u proces nastanka i održivosti oporavljenih preduzeća. S jedne strane, možemo sasvim sigurno reći da delovanje posmatranih organizacija (sindikata, federacija, mrežnih organizacija) predstavlja bitnu pretpostavku grupnog delovanja radničke klase. Delovanje ovih organizacija jasno osvešćuje interese pripadnika radničke klase i mobilise ih na osnovu zajedničkih interesa. Ono što je sa stanovišta osnovnog predmeta rada bitno istaći jeste da radnici ERT prepoznaju navedene organizacije kao zastupnike svojih interesa. Kao što smo mogli i da vidimo, često je reč o komplementarnim organizacijama, odnosno dvojnog ili višestrukog zastupanju interesa radničke klase, što itekako može imati dodatni mobilizacijski efekat (kao u slučaju sindikata, mrežnih organizacija, federacija itd.).

Međutim, istraživački nalazi ukazali su i na brojne protivrečnosti na ovom polju. Kada je o sindikalnim organizacijama reč, pokazuje se da njihovo delanje u ovom procesu nije bilo u pravcu kolektivne (klasne) integracije radnika, i da je ono u svakom slučaju imalo protivrečne učinke. Nije naodmet još jednom podsetiti da su samo pojedinačni sindikati pružili podršku ERT, dok jedva da je bilo pokušaja od strane nacionalnih sindikata da zaštite interese radnika ovih preduzeća. Na osnovu analize istorijskog razvoja i karakteristika sindikalnih organizacija u Argentini, ali i istraživačkih uvida u njihov odnos prema ERT, zaključuje se da se kontradiktorna uloga sindikata zapravo reprodukuje tokom celokupnog perioda. Umesto da štite interese radničke klase u celini, sindikati u Argentini bez obzira na povremene organizacione uspehe, od samog početka pa sve do danas zapravo cepaju radnički klasu, tako što štite interese samo određenih delova. Ono što se, međutim, u međuvremenu promenilo jeste sam princip podele radničke klase. Prateći početke razvoja sindikalnih organizacija, ali i njihov dalji istorijski razvoj u Argentini, mogli smo da vidimo da je sindikalna fragmentisanost radnika najpre počivala na razlikama u kvalifikacijama između radnika, sektorskoj distribuciji, karakteru proizvodnog procesa (setimo se sindikalne neorganizovanosti poljoprivrednih radnika i radnika zaposlenih u industriji mesa početkom XX veka), dok je sada razlika zasnovana i na načinu organizacije proizvodnje, ali i statusu na tržištu rada, pa su tako iz sindikalnih organizacija isključeni radnici kooperativa, pa otuda i radnici ERT (kada je reč o nezaposlenima, oni su po pravilu isključeni iz sindikalnih organizacija). Ovim se pokazuje da navedena kontradikcija nije bila slučajnog i privremenog karaktera, već je strukturalno uslovljena i predstavlja činilac dugog istorijskog trajanja. Nastavljajući da štite interese zaposlenih radnika, sindikati su na radnike ERT gledali kao na dezintegracijske činioce sindikalne borbe. Odustajući od zastupanja (čak i trenutnog) interesa radnika ERT, sindikati su dodatno otežali stabilnost ovog oblika kolektivnog delanja u Argentini. Navedena protivrečnost je rezultat, sa jedne strane, odnosa sa samom državom, tako što sindikati predstavljaju sredstvo legitimacije sistema, ali i posebnih interesa radničke klase, u ovom slučaju interesa dela radničke klase da sačuvaju posao u formi radničkog samoupravljanja.

Kontradiktornost uspostavljenih odnosa ERT i sindikata, kao što smo mogli da vidimo, proizilaze otuda što se novi društveni odnosi (samoupravljanje radnika), razvijaju unutar dominantnih – kapitalističkih, gde je prvenstvena uloga sindikata zaštita interesa zaposlenih radnika. Uočene protivrečnosti na polju sindikalne zaštite radnika ERT istovremeno su predstavljale prepreku stabilizaciji čitavog procesa preuzimanja preduzeća, ali i dodatni dinamizator ovog procesa, što se najbolje može uočiti upravo na primeru pojave mnogobrojnih organizacija koje su imale za cilj zaštitu interesa radnika ERT.

Ipak, izražena diversifikacija aktera, odnosno delovanja tzv. konkurentskih organizacija, poput dva pokreta ERT, dodatno redukuje delatni potencijal radničke klase, fragmentišući njene pripadnike i usmeravajući ih prema različitim ciljevima. Na taj način, i pored uloge koju su ova dva pokreta imala u ovom procesu, njihova “izražena disperzija i heterogenost uslovlila je fragmentaciju pokreta ERT, pa i njegovo slabljenje” (Ruggeri 2014:114). Međutim, bez obzira na moguće linije diferencijacije unutar radničkog pokreta, sa stanovišta teze koja se u ovom radu razvija, ceo ovaj proces implicira sledeću ključnu konsekvencu – interesnu istovetnost radnika koji su uključeni u ovaj proces i zastupanje zajedničkih interesa. Odnosno, opšti interesi radnika unutar ERT ostali su zajednički, bez obzira na moguće organizacione i političke razlike³⁰⁶.

4.5.5. Analiza unutrašnjih činilaca uspostavljanja ERT

4.5.5.1. Organizacijski činioci

Organizacija proizvodnog procesa

Sa aspekta analize značaja unutrašnjih faktora za funkcionisanje ERT posebno su značajni organizacijski faktori. Analiza ove grupe faktora je od posebne važnosti budući da promene u organizaciji proizvodnog procesa u smislu humanizacije rada, demokratičnosti u odlučivanju uz istovremenu efikasnost sprovođenja odluka i pravedan sistem nagrađivanja predstavljaju sastavni deo i pretpostavku razvoja radničkog samoupravljanja. U okviru ove grupe faktora biće posebno analizirana sledeća tri faktora: *proces organizacije rada, način donošenja odluka i sistem nagrađivanja*.

Preuzimanje preduzeća od strane radnika i otpočinjanje proizvodnog procesa obeleženo je čitavim nizom promena na koje radnici nisu bili pripremljeni (kao što ćemo kasnije moći da vidimo, radnici nisu bili pripremljeni za novi sistem odnosa ni na subjektivnom planu). Uz to, iskustva drugih ERT u malom broju slučajeva su se mogla preneti, i to uglavnom zbog velike heterogenosti ERT (kako u pogledu načina preuzimanja firmi, tako i regionalne distribucije, veličine fabrika, grane delatnosti itd.). Od trenutka započinjanja procesa preuzimanja ERT, navodi se da “nema knjige ili recepta: dinamika samoupravljanja se pojavljuje sa svim svojim neizvesnostima i mogućnostima koje postoje“ (Ruggeri, 2012: 78). Jedna od ključnih promena odnosi se na organizovanje proizvodnog procesa u smislu preuzimanja kontrole nad važnim aspektima radnog procesa. Međutim, dok je na samom početku izgledalo da će radnici sa lakoćom moći da realizuju čitav proizvodni proces, pred njima su veoma brzo iskrsle brojne prepreke. Kako se ističe “nakon preuzimanja fabrika je mogla da proizvodi, ali ne i da distribuira, da kupuje potrošni materijal, da prodaje, da planira, da ispunjava računovodstvene procedure: ukratko, mogla je da proizvodi, ali ne i da upravlja“ (Ruggeri, 2012: 95).

Upravljanje procesom proizvodnje tako se pojavljuje kao poseban problem. Polazna osnova problema organizovanja proizvodnog procesa nalazi se u nedostatku znanja i iskustva za obavljanje poslova upravljanja, ali i tehnički zahtevnih proizvodnih operacija. Radi se o tome da su u većini ERT zaposleni na višim pozicijama (upravljačkim, administrativnim i stručnim) među prvima napustili

³⁰⁶ Na takav zaključak sasvim sigurno upućuje činjenica da veoma mali broj ERT ističe pripadnost određenoj grupi/organizaciji (Ruggeri, 2014:114).

preduzeća, pa su tako u većini ERT ostali samo radnici koji su radili u neposrednoj proizvodnji na kvalifikovanim i nekvalifikovanim poslovima. S tim u vezi, nedostatak stručnog znanja iz različitih oblasti, pored nedostatka ekonomskog kapitala (o čemu će biti reči kasnije) pojaviće se kao prvi problem sa kojim će radnici morati da se suoče. U takvim okolnostima bilo je neophodno da radnici, tamo gde je to bilo moguće, nadoknade odsustvo stručnog znanja. Tako se jedna od ključnih prepreka u realizaciji proizvodnog procesa mogla otkloniti sticanjem dodatnih kvalifikacija, pre svega kvalifikacija iz oblasti administrativnih i komercijalnih poslova, poslova upravljanja itd.

Kao što možemo da vidimo na osnovu kvalitativnih nalaza istraživanja, nedostatak znanja u oblasti upravljanja i administrativnih poslova ističe se kao jedan od ključnih problema prilikom preuzimanja fabrika i pokretanja proizvodnog procesa.

(...) Svi radnici koji su ostali radili su u proizvodnji. Oni koji su radili na administrativnim poslovima prvi su otišli. Nisu se odupirali mnogo. Angažovali smo jednog računovođu i jednog advokata kako bi nam pomogli u vezi sa finansijskim i pravnim stvarima. Na kraju smo angažovali jednog dečka koji se bavio administrativnim poslovima. Kasnije su radnici obavljali administrativne poslove. Ja sam, na primer, radio u proizvodnji, kao i većina članova Upravnog odbora (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Ja sam nastavio da se školujem kako bih se bolje upoznao sa prodajom. Platilo sam kurs, nije bilo pomoći sa strane. Na početku je bilo pomoći od strane Tehnološkog univerziteta, kako bi nas naučili kako se obavlja posao, posle smo morali sami (predsednik kooperative **Gheclo**, Ciudad de Buenos Aires, fabrika sladoleda).

(...) Uspeli smo da povratimo oko 25 starih klijenata. Najpre smo mi njih zvali, jer nije lako upravljati prodajom. Nije lako. I sve zbog nedostatka iskustva. To primećujem i na svom primeru, tada nisam znao da se borim. Sada sam naučio mnogo toga [...] U kooperativi moraš da vodiš računa o svemu. Veoma je teško, ali može da se nauči (član kooperative **Citrus**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu sokova).

(...) Imali smo problem sa administrativnim poslovima, jer nismo znali da obavljamo taj posao, tako da smo morali sve da naučimo. Svi smo radili na mašinama, nismo imali nikakvo prethodno iskustvo, morali smo da naučimo. Ja se sada, na primer, bavim nabavkom materijala, prodajom i nekim drugim organizacionim poslovima. Ovo je četvrti put kako sam predsednica kooperative, skoro pa 12 godina. Niko ne želi da bude predsednik kooperative. Plaše se odgovornosti. Ja sam morala da naučim mnogo toga, ali dobro, sviđa mi se ovaj posao (predsednica kooperative **Ex textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Kada su me kolege prvi put izabrale za predsednicu kooperative to me je mnogo „koštalo“. Nije bilo lako voditi hotel. Potrebna su mnoga znanja (...) moraš da poznaješ računovodstvo. Moraš da imaš minimum znanja, kada te advokat ili sud pozove, moraš da znaš da objasniš (...) to je jedan prilično težak proces. Ja mislim da je teško, ali nije nemoguće. Može se ići napred, ako se želi. Mnogo puta su mi rekli da neću moći, ali ja sam znala da mogu, molila sam se bogu. Mnogo puta sam plakala. I to što su me kolege izabrale je zato što su mi verovala da mogu da ih predstavljam. Ponekad mi bude teško. Naravno, moraš da radiš sve, kao u bilo kojoj firmi, potpisuješ čekove, obavljaš posao sa dobavljačima (...) Moramo da radimo da bismo sačuvali radna mesta itd. (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

Kada je reč o procesu donošenja odluka, mnoge ERT su istakle da je reč o veoma složenom procesu, pogotovo ako se ima u vidu nedostatak iskustva i znanja o ovom organizacijskom aspektu. Govoreći o procesu donošenja odluka unutar fabrike za preradu kože (Curtidores de Mendoza), predsednik ove radničke zadruga veoma dobro ilustruje složenost ovog procesa.

(...) To je veoma teško. Radi se o tome da vi od radnika postajete vlasnik. Kada si samo radnik ti ideš na posao i radiš. Ovde moraš da odlučuješ! Svakako da mora da postoji neki lider, ali bez hijerarhije. Treba da postoji određena horizontalna struktura, ne vertikalna. Na taj način se o različitim stvarima diskutuje (...) i vi morate da znate da komunicirate, ali i to se uči. To ne može da se nauči ni na jednom fakultetu. To se uči vremenom! Naravno da mora da postoji neko ko će da organizuje posao i kaže „Ti, radi to“. Često ne možemo tako lako da donesemo neku odluku. I to je zapravo nešto što se uči. Niko te ne priprema za ovaj posao! (predsednik kooperative **Curtidores de Mendoza**, Mendoza, fabrika za preradu kože).

Ono što se iz prethodnih navoda jasno vidi to je da je suočavanje sa problemima u vezi sa organizovanjem proizvodnog procesa zahtevalo od radnika povećanje određenih veština, pa su tako radnici stekli znanja čiji nivo je prevazilazio obavljanje rutinskih radnih zadataka, čime su oni postali zaduženi za različite aspekte poslovnog procesa, a ne samo za neposrednu proizvodnju, kao do sada.

Isto tako, nedostatak znanja iz oblasti složenijih procesa proizvodnje predstavlja značajan ograničavajući okvir. Osim dodatnih obuka u koje su radnici bili uključeni, tamo gde nije bilo moguće nadomestiti nedostatak stručnog znanja iz sopstvenih resursa, bilo je neophodno da se dodatno angažuju odgovarajući stručnjaci (primera radi, u zdravstvu, tekstilnoj i hemijskoj industriji i sl.).

(...) Radnici ovde rade bez inženjera, ali bez inženjera fabrika ne može da ide napred. Mi znamo da radimo, znamo da pravimo keramiku, unapredili smo malo kvalitet. Imamo sopstveni dizajn, kupili smo marku Zanon, sve ostalo je od radnika koji samostalno rade (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Na samom početku imali smo dva problema: nedostatak kapitala i nedostatak inženjera, tehničara (...) Želeli smo da dođe neko da nas nauči jer nismo imali ni tehnička ni komercijalna znanja. Radnici su imali mnogo volje, ali nismo imali sposobnost da upravljamo fabrikom. Ovo je bio prvi korak. Posle su došli stručnjaci koji su davali direktive radnicima koji su zapravo vlasnici i članovi. Ono što smo uradili jeste da smo uključili stručnjake kao članove (...) Potrebno je da radnici postanu svesni da su nam stručnjaci neophodni (...) Bilo bi dobro da možemo da radimo bez stručnjaka. Međutim, mi ne možemo, potrebni su nam. Nama su potrebni inženjeri zbog složenog procesa hemijske proizvodnje (kako bismo mogli da proizvedemo što više boja) (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, fabrika tekstila).

Iako je nedostatak stručnjaka na samom početku predstavljao veliki problem za većinu ERT, njihovo odsustvo će se dugoročno pokazati kao relativna prednost, budući da su radnici postali osposobljeni da učestvuju u gotovo svim fazama proizvodnog procesa. Ovim stižemo do još jedne značajne promene u procesu organizacije rada unutar preuzetih preduzeća, a to je *rotacija radnika* na različitim poslovima. Budući da su radnici stekli dodatna znanja, oni su postali međusobno zamenljivi, tako da su mogli da preuzmu nove radne zadatke ili da istovremeno obavljaju više poslova. Prema nalazima istraživanja oporavljenih preduzeća koje je realizovao Univerzitet u Buenos Ajresu, rotacija poslova je zabeležena u 70% ERT, dok je u 25% ERT raspodela poslova ostala nepromenjena. Unutar ovih 25% nalaze se one ERT u kojima nije došlo do značajnijeg napuštanja zaposlenih sa višim kvalifikacijama (pre svega radnika iz administrativnog sektora) (Rugger *et al.*, 2010:54).

Promenjeni uslovi rada unutar ERT, koji podrazumevaju dodatnu obuku i obrazovanje radnika suprotstavljeni su uslovima rada u kapitalističkim preduzećima u kojima su radnici bili „osuđeni“ na obavljanje jednostavnih proizvodnih operacija. Rotacijom poslova radnici su takoreći postali oslobođeni obavljanja zamornih poslova, budući da su sada zaduženi za realizaciju celokupnog proizvodnog procesa.

(...) Ono što je bitno za kooperativu jeste da se Upravni odbor (Consejo administracion) stalno menja. Mora da postoji rotacija. Svi treba da prođu kroz sve sektore (predsednik kooperative **Nuevo Amanacer**, Mar del Plata, fabrika za preradu mleka).

(...) Ovde svako zna svoj posao. Ti radiš ovo, on ono, i gotovo. Postoje koordinatori koji organizuju posao. I ne radi se o fiksnim zadacima, rotiraju se poslovi, ne postoje fiksni poslovi (član kooperative **Citrus**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu sokova).

(...) Ovde se radnici rotiraju, neko može da radi u kancelariji dve godine, potom dolazi do rotacije. U ovoj fabrici svi smo radnici, svi smo u fabrici. Kada smo preuzeli fabriku i počeli da radimo pitali smo ko hoće da radi u kancelariji, ko se razume u prodaju. Jedna osoba bi potom prolazila obuku tri meseca i onda bi počela da radi. Mogu da se promene i sektori, ako si, na primer, u jednom sektoru i želiš da promeniš, to i kažeš. Ovo je veoma važno. Važna je međusobna komunikacija (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Ovde često dolazi do rotiranja posla, da nije takva situacija, poludeo bi da svakog dana radiš isto (član kooperative **La cooperativa 22 de Mayo, IMPA**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

Međutim, rotiranje visoko-kvalifikovanih zadataka, za čije obavljanje su potrebne odgovarajuće kvalifikacije koje se stiču godinama, nije bilo jednostavno, dok je u određenim delatnostima ovakav vid organizacije rada bio nemoguć (primera radi, u zdravstvu). Istraživanjem obuhvaćeni radnici u ERT naglašavaju i teškoće na koje se nailazi prilikom rotacije poslova.

(...) To je komplikovano. Nije pitanje vremena da se nauči, već, na primer, postoje *compañeros-i* (kolege) koji su na istoj mašini radili 40 godina. I ponekad je komplikovano da *compañero* rotira posao. Neki su navikli na mašine. Zato neke rotiramo, neke ne, sve zavisi (član kooperative **La cooperativa 22 de Mayo, IMPA**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

Sa druge strane, mogu se naći primeri ERT u kojima nisu zabeleženi problemi u upravljanju preuzetim preduzećima. Ovde se radi o preduzećima u kojima je ostala većina zaposlenih iz prethodnih firmi, tako da su radnici koji su prethodno obavljali administrativne poslove nastavili da rade na istim zadacima (poput fabrike delova za automobile *Arcucci*).

Bez obzira na prethodno ukazana ograničenja, mogućnost rotiranja poslova dovela je do demokratizacije čitavog procesa upravljanja unutar fabrika koje su radnici preuzeli.

Preuzimanje fabrika od strane radnika dovelo je do još jedne značajne konsekvence, možda najvažnije sa stanovišta ispitivanja promena načina organizovanja rada i položaja radničke klase. Reč je o *promenama uslova rada*.

Nasuprot podređenom položaju u kapitalističkim firmama u kojima su prethodno bili zaposleni, a koji se u njihovoj svakodnevnicu pojavljivao u vidu niskih najamnina, nesigurnog zaposlenja, predugog radnog dana, iscrpljujućih i zamarajućih radnih zadataka, sa preuzimanjem fabrika dolazi do promene uslova rada, ali i sveukupnog položaja radničke klase. Umesto nepovoljnih uslova rada, uslovi rada u preuzetim fabrikama postali su daleko humaniji – neposredna kontrola rada gotovo da je iščezla, pa se svakodnevni posao obavlja bez pritiska, dok su mogućnosti za samostalno organizovanje radnog dana značajno povećane. Uz to, treba dodati i prednosti koje donosi rotacija poslova, a odnose se na zadovoljstvo i motivaciju radnika. Ukratko, radnici unutar ERT zadobili su potpunu kontrolu nad celokupnim proizvodnim procesom, čime se pokazuje da je sa preuzimanjem ERT došlo do uspostavljanja veze između pojedinačnih operacija koje radnici obavljaju i gotovog proizvoda, što nije bio slučaj do sada.

(...) A i radnici su zadovoljni. Imamo dostojanstvenu zaradu, posao, dobre međuljudske odnose. Naravno da se posvađamo s vremena na vreme, ali nakon toga budemo još u boljim odnosima jer na taj način rešimo neke nesuglasice. Dobro je kada se diskutuje, da li ćemo nešto ovako ili onako da uradimo. Verujem da nam je ovde dobro, jer se osećamo nekako komotno, nema vlasnika koji te stalno nadgleda. Svako može da organizuje svoje vreme kako želi (...) ako neko želi da pije mate, može, nema nikakvog pritiska. Ranije se radnici nisu ni poznavali, radili su svoj posao i to je to. Sada radnici imaju slobodu da nauče sve što žele. Sada se međusobno odlično poznajemo, znamo šta drugi misle (predsednica kooperative **Ex Textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Ja sam radio u ovoj firmi još od ranije, kada je bila privatna firma i kada smo imali vlasnika. Sloboda koju sada imamo, to je nešto što nisam video. Mi smo tamo bili kao robovi. Na primer, ako bi prošla neka osoba, mi nismo mogli da joj se javimo. Ukoliko bismo pričali sa drugim radnicima, bilo smo viđeni kao neka klika. Skrenuli bi ti pažnju na to. Nismo mogli da pijemo mate (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Ukoliko uporediš rad jedne privatne firme i kooperative, sve je isto. Međutim, u kooperativama je bolje jer radnici nisu pod pritiskom. Ako u privatnoj firmi uradiš nešto loše, ne znaš da li ćeš sutra nastaviti da radiš. Mi ovde nastojimo da zaštitimo kolege, da vidimo kakve probleme imaju, zašto je nešto urađeno loše. Ovde je važnija ljudska strana od bilo čega drugog (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

Uprkos značajnim promenama koje su nastupile sa zauzimanjem preduzeća, samoupravni oblik organizacije rada sam po sebi ipak nije mogao biti do kraja ostvaren, prvenstveno zbog kapitalističkih uslova u kojima funkcioniše. Zapravo, bez obzira na značajne promene do kojih je došlo, funkcionisanje ERT konačno se ipak podvrgava mehanizmima tržišne konkurencije, pa se sam proces samoupravljanja unutar ERT javlja kao protivrečan proces. Konkretni oblici te kontradikcije mogu se naći u prekovremenom radu ili povećanom intenzitetu rada, kako bi se ispunili zahtevi koji su spolja nametnuti (na primer, izvršavanje narudžbina u predviđenom roku). I dok bi za prekovremeni rad u preduzećima u kojima su bili zaposleni radnici najčešće bili plaćeni, prekovremen rad praćen povećanim intenzitetom rada unutar ERT uslovljava pojavu samo-iskorišćavanja (auto-eksploatacije)³⁰⁷. Radi se o tome da pravila konkurencije dovode do toga da radnici postaju 'vlastiti kapitalisti', uvodeći metode i tempo rada koji su nametnuti spolja, od strane tržišta.

Ovde u stvari stižemo do onoga o čemu je govorila Rosa Luksemburg analizirajući položaj zadruga. „Što se tiče zadruga, i to pre svega proizvođačkih zadruga, one su po svojoj unutrašnjoj biti unutar kapitalističke privrede predstavljale nešto polutansko: jednu u malome socijalizovanu

³⁰⁷ O auto-eksploataciji u ERT videti više u Bialakowsky *et al.*, 2013: 92-97.

proizvodnju uz kapitalističku razmenu. U kapitalističkoj privredi, međutim, razmena vlada proizvodnjom i čini, s obzirom na konkurenciju, da bezobzirna eksploatacija, tj. potpuna prevlast interesa kapitala nad proizvodnim procesom postaje uslov postojanja preduzeća. Praktično se to ispoljava u nužnosti da se rad učini što intenzivnijim, da se skraćuje ili produžava već prema situaciji na tržištu, da se radna snaga već prema potražnji tržišta privlači ili odbacuje i ostavlja bez posla, jednom reči da upotrebljava sve poznate metode koje kapitalističko preduzeće čini konkurentnim. U proizvođačkoj zadruzi iz toga proizlazi protivrečna nužnost po radnike da sami sobom upravljaju svim poželjnim apsolutizmom, da sami u odnosu na sebe igraju ulogu kapitalističkog preduzetnika. Zbog te protivrečnosti i propada proizvodna zadruga, razvijajući se ili u kapitalističko preduzeće, ili raspadajući se ukoliko su interesi radnika jači. To su činjenice koje konstatuje sam Bernštajn, ali ih ne razume, jer kao i gospoda Poter-Veb (Potter-Webb)' vidi uzroke propasti proizvođačkih zadruga u nedostatku "discipline". To što se tu površno i plitko naziva disciplinom nije ništa drugo do prirodna apsolutna vladavina kapitala, koju radnici svakako u odnosu prema sebi ne mogu održavati" (Luksemburg, 1970: 72-73).

Kao što smo na osnovu prethodnih uvida mogli da vidimo, ovakav način rada uslovljen je pre svega nedostatkom moderne tehnologije i finansijskih sredstava, što u značajnoj meri smanjuje produktivnost, pa je tako potrebno utrošiti mnogo više vremena i energije kako bi se ostvarili odgovarajući rezultati. S tim u vezi, samo-iskorišćavanje se javlja kao neizbežan proces koji karakteriše samoupravni oblik rada u okvirima kapitalističkih tržišnih odnosa.

(...) Mi trenutno imamo 15 radnika. U ovom trenutku ne treba nam više radnika, zato što je došlo do smanjenja posla. Ima i mnogo konkurencije, a mi imamo veoma stare mašine. Konkurencija ima modernije mašine. Ono što mi radimo dva sata, oni urade za pola sata. Zato ne možemo da budemo konkurentni. Veoma je teško prevazići konkurenciju. To bi bilo moguće uz pomoć kredita, pomoću koga bismo mogli da modernizujemo opremu. I tako mi radimo 2 sata ono što može da se uradi za pola sata i zarađujemo isto. Mi na ovaj način sami sebe eksploatišemo. To je žrtvovanje, veoma je teško. Međutim, ono što je dobro jeste sloboda koju imamo. Nekad budemo ovde i duže od osam sati, 10, 11 sati, kao da smo kod kuće i idemo kada želimo, mada uvek nastojimo da održimo disciplinu u radu. To nam omogućava da radimo kao jedna ozbiljna firma, koja je odgovorna prema svojim klijentima, u suprotnom to bi bila jedna katastrofa (predsednik kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

Međutim, kao što možemo videti i na osnovu analize intervjua, ovakav način rada je ipak nemoguće svesti na auto-eksploataciju, budući da se unutar ERT uspostavlja kombinacija više obrazaca organizacije rada koji su primereni promenljivim okolnostima i ciljevima preduzeća. Zapravo, radnici postaju spremni da rade intenzivnije, timski, da žrtvuju svoje slobodno vreme kako bi obavili neophodan posao. Tako se prolongiranje radnog vremena, kao i povećani intenzitet rada više ne percipiraju kao zahtevi nametnuti od strane poslodavca, već kao neophodan uslov za razvoj preduzeća. Uz to, kao što smo upravo mogli da vidimo, uslovi u kojima se obavlja posao su znatno izmenjeni: iako unutar mnogih ERT radnici ponekad rade i duže od osam sati dnevno, radni uslovi uključuju česte pauze, manji intenzitet rada, kao i odsustvo kontrole rada. S obzirom na promenljiv obim posla, često se dugotrajan i naporan rad kompenzuje fleksibilnijim radnim vremenom i manjim intenzitetom rada u trenucima smanjenog obima posla. Uz to, radnici preuzimaju odgovornost za realizaciju poslova, što je ranije bilo rezervisano isključivo za one koji su upravljali firmom. Takođe, radnici postaju svesni da neispunjavanje zahteva prema kupcima ili klijentima ima negativne efekte na poslovanje preduzeća, pa samim tim i na njihove zarade.

Ukratko, kada je reč o celini organizovanja proizvodnog procesa, stiče se utisak da se neke od ovih protivrečnosti pojavljuju kao prepreke daljem razvoju samoupravljanja unutar ERT, dok se druge javljaju kao njegovi dinamizatori, u smislu podsticaja za razvoj samoupravljanja, pogotovo tamo gde su date osnovne pretpostavke za razvoj ERT (moderna tehnologija, rešen pravni status, pristup kreditima, motivisanost radnika, kao i prihvatanje vrednosti koje su ključne za reprodukovanje radničkog samoupravljanja).

Iako na prvi pogled izgleda da su promene zahvatile podjednako sve organizacijske aspekte - od organizovanja neposredne proizvodnje do procesa donošenja odluka - sa procesom preuzimanja fabrika ne dolazi do većih promena na polju neposredne organizacije samog posla, te je sam način rada u osnovi ostao nepromenjen (naravno osim promene uslova rada). Međutim, bez obzira na intenzitet promena, uporedo sa promenama koje su obuhvatile sam proces rada, preuzimanje kontrole u preduzećima od strane radnika donelo je još jednu važnu promenu, koja je takođe neposredno vezana za organizaciju rada unutar ERT. Reč je o *procesu donošenja odluka*. Zapravo, ukoliko postoji određeni organizacijski aspekt koji se obično ističe kao glavno obeležje samoupravnog oblika organizovanja rada (što uključuje i ERT) to je prevladavanje hijerarhijske distribucije moći, odnosno demokratizacija procesa odlučivanja. „U sferi rada samoupravljanje pretpostavlja prevazilaženje nemoći radnika i premoći uprave i uspostavljanje ravnomerne raspodele moći na sve članove radnog kolektiva. Budući da se društvena moć ispoljava u različitim fazama procesa odlučivanja, razvijenije samoupravljanje podrazumeva prevladavanje neravnomernosti uticaja u svim fazama odlučivanja“ (Bolčić, 2003: 256).

Postavlja se pitanje da li je proces odlučivanja u oporavljenim preduzećima zaista demokratski i koji su dometi demokratizacije na ovom polju?

Ukratko rečeno, u preuzetim preduzećima dolazi do nestajanja hijerarhijskog modela organizacije rada, pa se tako odlučivanje o čitavom procesu proizvodnje ne nalazi više u rukama vlasnika ili menadžera preduzeća. Hijerarhija u odlučivanju biva zamenjena odlučivanjem na skupštini (*asamblea*), na kojoj svi radnici imaju pravo glasa. A to istovremeno znači da radnici sada imaju gotovo potpunu kontrolu nad svim važnim delovima celokupnog proizvodnog procesa i da su uspostavljeni humaniji odnosi između radnika u procesu rada. Ovo je možda najznačajnija promena do koje je došlo sa procesom preuzimanja kontrole nad preduzećima.

(...) Ako ja kao predsednica kooperative kažem da treba da primam, na primer, jedan pezos više, a ako moja koleginica kaže da to nije moguće zato što kooperativa nije u dobroj situaciji i da moramo svi da zarađujemo isto. Onda se glasa o tome, kolege mogu da kažu ne, za sada ne, i onda ostaje kako je i bilo (predsednica kooperative **Junin**, Cordoba, zdravstvena klinika).

(...) Da, ja sam predsednik i biramo se na svake 3 godine, kao ostali članovi Upravnog odbora. Glasa se, svi članovi kooperative glasaju i biraju se predsednik, sekretar, blagajnik, sindikat, itd. Može da ostane isti ili da se izabere novi Upravni odbor (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

Kada je o procesu donošenja odluka reč, moguće su određene razlike između ERT, pa tako u zavisnosti od veličine fabrike, ali i složenosti proizvodnog procesa, ključne odluke o procesu proizvodnje donose članovi Upravnog odbora (UO) ili svi radnici. S tim u vezi, u manjim ERT svi radnici uzimaju učešće u procesu donošenja odluka, dok u preduzećima sa većim brojem radnika, odluke donose samo članovi UO, ili se pak održavaju sastanci na kojima učestvuju koordinatori sektora (sastanci se održavaju jednom nedeljno ili mesečno). Na ovaj način postiže se demokratičnost u procesu odlučivanju uz istovremenu efikasnost sprovođenja odluka, pogotovo u ERT sa većim brojem radnika.

(...) Svakog ponedeljka imamo sastanak na kojem predstavnici sektora izlažu prioritete ili probleme koji postoje u okviru datog sektora. Nastojimo zajedno sve da rešimo (predsednica kooperative **Ex textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Postoje tzv. koordinatori linija, odnosno sektora. Svaki sektor ima koordinatore proizvodnih linija. Jednom nedeljno se održavaju sastanci koordinatora sektora. Razgovara se o procesu proizvodnje, o kupovini onoga što je potrebno. Potom, jednom mesečno se sastanemo i odlučujemo o radnom vremenu. Ako nedostaje nešto, ili ako nekom sektoru nedostaju ljudi, onda rešavamo taj problem. Jednom mesečno zaustavlja se proizvodnja i svi se sastajemo i razgovaramo na sastancima. Radimo u tri smene, tako da organizujemo sastanke po smenama, za sve što je potrebno. Svi predlozi idu na glasanje. Sve je transparentno (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Unutar Upravnog odbora donosimo odluke o tome koliko ćemo da proizvedemo, koji tip papira ćemo da proizvedemo. Unutrašnje upravljanje obavljaju tzv. *conductores* koji odlično poznaju posao, ali ključne odluke o procesu proizvodnje donosi UO. Planiramo da angažujemo šefa prodaje i kupovine, kako

bismo mogli da vršimo veće narudžbine (predsednik kooperative **Union Papelere Platence**, Ringuelet, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu papira).

Sa druge strane, u pojedinim ERT svi radnici učestvuju u procesu donošenja odluka.

(...) Svi radnici koji su ovde osećaju se dobro. Naravno, imamo situacije kada se neko umori, kada ode, potraži drugi posao, i potom se vrati. Ovde svi zarađuju isto. I mislim da je to dobro. Kada većina članova radi, odgovorna je, to znači da je i proizvodnja veća, možemo da rastemo (...) Sistem je dobar. U mnogim kooperativama stvari ne funkcionišu ovako. Upravni odbor donosi sve odluke i radnici ne znaju koliko šta košta. Kod nas je drugačije (...) imamo jednu svesku, i sve što uđe i izađe je zapisano u ovoj svesci i svako može da dođe i da vidi šta se dešava (predsednik kooperative **Establecimientos fabriles Argentinos**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu hrane).

Ovde je važno ukazati na neke od dodatnih ograničavajućih elemenata. Sa stanovišta procesa donošenja odluka i uticaja radnika, od posebnog značaja je to što obilje formalnih i neformalnih mehanizama odlučivanja ne osigurava uvek kvalitet donetih odluka, niti prisustvo radnika na sastancima garantuje njihovo aktivno učešće u rešavanju problema. S tim u vezi, ovde iskrsava dodatni problem. Reč je o tome da učestalost i brojnost skupština, na kojima radnici učestvuju i imaju pravo glasa, ne znači nužno da su oni posvećeni rešavanju problema unutar preduzeća. Tako se javlja opasnost od ponovnog uspostavljanja eksplicitne ili implicitne hijerarhizacije i birokratizacije u procesu donošenja odluka unutar ERT, samo ovog puta od strane samih radnika (Ruggeri, 2012: 104).

Dalje, u pogledu načina donošenja odluka, bitno je istaći sličnosti i razlike između ERT i radničkih kooperativa čiju su organizacionu formu, kao što je prethodno rečeno, ERT i preuzele. Najpre treba reći da skupština kao najviša instanca odlučivanja ne predstavlja novinu, niti je ovakav način donošenja odluka nužno povezan sa usvajanjem kooperativnih principa funkcionisanja. Iako ERT funkcionišu u formi radničkih zadruga, postoje određene razlike u načinu njihovog funkcionisanja, posebno u načinu donošenja odluka. U većini radničkih kooperativa (koje su prvobitno osnovane kao takve) skupština radnika se održava jednom godišnje i u mnogim slučajevima samo zbog zakonskih obaveza. Sa druge strane, unutar ERT skupštine se znatno češće održavaju (jednom nedeljno, mesečno, kao što je prethodno rečeno). Ono što još karakteriše proces donošenja odluka unutar ERT jeste prisustvo neformalnih mehanizama donošenja odluka, poput *ad hoc* konsultacija tokom rada, za vreme ručka i sl., što doprinosi opštoj predstavi o nedostatku formalnih mehanizama odlučivanja u okviru ERT, pogotovo među predstavnicima pravih radničkih kooperativa, koji smatraju da je ovakav način donošenja odluka značajan nedostatak oporavljenih preduzeća, odnosno pokazatelj da one i nisu istinske zadruge (Ruggeri, 2012:102). Vidimo, dakle, da se kritika pojedinih aspekata funkcionisanja ERT, odnosno načina donošenja odluka, prikazuje kao kritika same (samoupravne) osnove funkcionisanja ERT.

Kada je reč o tipu odluka koje se donose, one su najčešće kratkoročne i neposredne prirode, ograničene na područje raspodele prihoda, uključivanje novih radnika, investicije ili rešavanje svakodnevnih problema, što takođe može predstavljati ograničavajući činilac razvoja samoupravljanja unutar ERT (videti Ruggeri, 2012: 102-104).

(...) Imamo sastanke na kojima odlučujemo suverenim glasanjem. Kako se organizuje posao? Svaki sektor ima svog koordinatora, koji organizuje posao. Na primer, ako se uoči da nedostaje posude, videćemo da li može da se kupi ili ako nedostaje nešto drugo u sobama, kupatilu itd. (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

Sa druge strane, pitanja poput (re)organizacije procesa rada, uvođenja alternativnih načina komercijalizacije proizvoda i poboljšanja kvaliteta procesa samoupravljanja obično su izostavljena (Ruggeri, 2012: 102-104). Međutim, kao što ćemo videti u delu u kome se razmatra značaj ekonomskih faktora, analiza istraživačkog materijala je pokazala da bez obzira što je definisanje dugoročnih ciljeva i strategija razvoja u okolnostima nedostatka finansijskih sredstava u velikoj meri otežano, ono nije odsutno, već karakteriše određeni broj ERT.

Bez obzira na pomenuta ograničenja na polju procesa donošenja odluka, iz prethodno navedenog proizilazi da u većini ERT ne postoji raskorak između normativne i stvarne distribucije moći, odnosno da je ispunjen jedan od ključnih organizacijskih uslova za funkcionisanje radničkog samoupravljanja u preuzetim preduzećima.

Pored promena u organizaciji rada i procesu odlučivanja izraženih u vidu ukidanja hijerarhijskog modela organizacije rada, značajne promene zahvatile su i sistem raspodele dohotka, tako da je u većini preuzetih preduzeća uspostavljen *sistem jednakih zarada*. Prema rezultatima empirijskih istraživanja, koja su sprovedena od strane dva odvojena tima sa Univerziteta u Buenos Ajresu, udeo ERT u kojima postoje jednake zarade kreće se između 56% (Ruggeri, Martinez, Trincherro, 2005: 80, nav. prema Vieta, 2013: 54) i 71% (Fajn, 2003: 161, nav. prema Vieta, 2013: 54). Ne samo da je sistem nagrađivanja radnika u preduzećima pod kontrolom radnika daleko pravedniji u odnosu na ona preduzeća kojima upravlja kapital, već je stepen praktikovanja jednakih zarada unutar ERT jedna od ključnih karakteristika koja ih značajno diferencira od ostalih organizacija pod kontrolom radnika koja nisu uspostavljena na ovaj način, kako u Argentini tako i van njenih granica (Craig, 1993: 93-102; Dov, 2003: 25, nav. prema Vieta, 2013: 54). Uspostavljanje sistema jednakih zarada, zajedno sa ukidanjem hijerarhijskog modela organizacije rada, javlja se kao logična posledica procesa zauzimanja fabrika, koji je često bio praćen sukobima. Uz to, dugotrajan i mukotrpan oporavak proizvodnih aktivnosti, praćen nedostatkom kapitala, u velikoj meri je uslovio uspostavljanje sistema jednakih zarada u kasnijem periodu (Ruggeri *et al.*, 2010: 54-55)³⁰⁸.

I pored usvajanja principa jednakih zarada, postoje određeni kriterijumi na osnovu kojih se vrši raspodela prihoda. Jedan od osnovnih kriterijuma predstavlja broj radnih sati, dok se dodatni kriterijumi za utvrđivanje visine zarada odnose na kategorije poslova koje radnici obavljaju, odgovornost, starost i iskustvo radnika. Kada je reč o navedenim kriterijumima, treba reći da je najveći broj radnika (89%) podržao raspodelu prihoda na osnovu kategorizacije poslova i odgovornosti za obavljanje određenog posla (Ruggeri *et al.*, 2010: 55-56). Određena istraživanja ukazuju na dodatne nijanse načina raspodele zarada. Prvo, rezultati pokazuju da je starost firme povezana sa principom jednakih zarada, pa tako starije ERT (posebno one koje su nastale tokom godina snažne ekonomske krize) češće praktikuju jednake zarade u poređenju sa onim ERT do čijeg formiranja je došlo nešto kasnije: u 70% ERT-a koje su nastale tokom ili pre krize iz 2001. godine postoje jednake zarade, dok je 39% ERT koje su nastale tokom 2003-2004. godine primenjivalo ovakav sistem (Ruggeri *et al.*, 2005: 81-82, nav. prema Vieta, 2013: 54-55). Pored toga, ovde je potrebno ukazati i da sukobi u koje su ERT bile uključene takođe imaju uticaj na egalitarnu raspodelu prihoda. Rezultati istraživanja ERT pokazuju da 71% ERT u kojima je proces zauzimanja fabrika bio praćen sukobima primenjuje princip jednakih zarada, dok je među onima koje nisu imale ovakvo iskustvo udeo onih sa jednakim zaradama daleko manji (37%). Takođe, postoji i snažna uloga *companerisma* (prijateljstva/kolegijalnosti) u egalitarnim praksama raspodele prihoda, što je podstaknuto radničkom solidarnošću koja je posebno bila istaknuta tokom perioda intenzivnih borbi prilikom preuzimanja preduzeća. Uz to, nastojanje da se uspostavi mehanizam pravednog nagrađivanja predstavlja specifičan vid suprotstavljanja eksploataciji kojoj su radnici bili izloženi do tada (nav. prema Vieta, 2013: 55).

Prisustvo određenih razlika u zaradama na osnovu prethodno navedenih kriterijuma može ukazivati na ponovnu hijerarhizaciju organizacije rada. Međutim, rezultati istraživanja ERT ne govore u prilog tome: samo u 6% ERT razlika između onih sa najvišim i najnižim zaradama je iznad 75%, dok je u 53% ERT ta razlika manja od 25% (Ruggeri *et al.*, 2010: 55-56).

Rezultati kvalitativnog istraživanja potvrđuju većinu prethodnih nalaza. Kada je, na primer, reč o kriterijumu sukoba pokazuje se da su u ERT u kojima je proces preuzimanja kontrole nad fabrikom bio obeležen *konfliktima* i *sukobima* uspostavljene jednake zarade. Među analiziranim ERT posebno se izdvajaju dve, jedne od najpoznatijih ERT - *Zanon* i *Bauen*.

(...) Ovde ne postoji razlika u zaradama, mada može da se desi da neko primi 300 pezosa više, ali to nije velika razlika. Mi plaćamo prema satu, ne rade svi isto. Jedni rade od 6 ujutru do 2 po podne, drugi rade od 7 do 3, sve zavisi od posla. I naravno ako neko radi duže, bude nagrađen za to (...) Oni koji imaju odgovorniji posao ili su koordinatori sektora primaju nešto više (200 ili 300 pezosa). Postoji određena skala, ali razlike su minimalne. Nije mnogo, ali da, postoji određena skala. I da, ono što je važno jeste da svi radimo sve (...) Ne

³⁰⁸ U proseku, radni dana unutar većine ERT traje 8 sati.

možemo reći da jedan posao vredi više od drugog, zato što svi radimo sve. Ako moramo da čistimo, čistićemo. Neko, na primer kaže „Meni treba pola sata da raspriprem krevet“. Ne, ne može toliko da traje, zato što ja znam koliko traje raspripremanje kreveta. To traje 10 minuta, znam. Zato što sam ja to prošla, videla, radila. Mi smo sa obe strane, nisu jedni sa jedne, a drugi sa druge. Zato ne možemo da merimo poslove, jer svi radimo sve (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires – hotel).

Kada je reč o kriterijumima raspodele zarada, rezultati istraživanja pokazuju da je najčešći način raspodele onaj na osnovu prethodno utvrđenih *kategorija poslova*. Takođe, potvrđuje se i prethodni nalaz koji ukazuje da su razlike između kategorija veoma male. Kriterijumi na osnovu kojih se definišu visina zarada i razlike u zaradama utvrđeni su na sastancima svih članova oporavljenih preduzeća. Na taj način samoupravno odlučivanje o raspodeli dohotka, kriterijumima i merilima za utvrđivanje doprinosa radnika postaje vrlo značajan faktor motivacije. Osim toga, stvarni odnosi u procesu raspodele dohodaka dobijaju veće značenje za motivaciju radnika od same visine individualnih dohodaka. Vidimo jasno da se u osnovi navedenih kriterijuma nalaze zahtevi da zarade radnika stvarno odražavaju uloženi trud i radni doprinos.

(...) Svi primaju isto, ne postoji hijerarhija u zaradama. Tako smo se dogovorili kad smo počinjali da radimo i tako funkcionišemo i dalje. Dakle, tako je odlučeno većinom glasova na početku. Radi se onako kako većina odluči (iako odgovornost nije ista, prim. IP) (predsednica kooperative **Ex textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Kada je reč o platama, do 2010. svi su imali iste plate. Od tada postoje tri kategorije i to na zahtev radnika koji su ulagali više napora od drugih, tako da smo kasnije povećali broj kategorija, pa tako viša kategorija podrazumeva veću platu. Sve to smo postigli na sastancima na kojima smo diskutovali (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Postoje kategorije u zaradama. Radnici primaju zaradu u zavisnosti od kategorije kojoj pripadaju. Plaćamo nedeljno. Zarade se kreću od 6 do 8 hiljada pezosa. Na primer, oni koji tek počinju da rade primaju oko 4000 pezosa (...) Imamo nekoliko kategorija u proizvodnji, potom slede menadžeri raznih sektora (u proizvodnji), u administraciji i sl. Razlike između ovih kategorija su oko 20% (...) Kada se formira kooperativa mislim da je dobro da svi zarađuju jednako. Naravno, treba da postoje i određene kategorije zbog vrste posla, odgovornosti (...) onaj ko nadzire posao ima daleko veću odgovornost od portira, tako da oni ne mogu da zarađuju isto (član UO **CITA**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Imamo članove koji su inicirali osnivanje kooperative (*socios fundadores*) i oni čine jednu kategoriju. Nakon njih imamo različite kategorije radnika koji su plaćeni u zavisnosti od odgovornosti koju imaju, međutim nema mnogo razlika (...) Kategorije moraju da postoje. Ako, na primer, neko od kolega obavlja veoma odgovoran posao, on mora da ima odgovarajuću novčanu nadoknadu. Zato mora da postoji određena kategorizacija. Ukoliko ne bi postojale kategorije, odnosno ukoliko bismo svi primali isto, niko se ne bi trudio da radi više. Bilo bi svejedno da li si predsednik, menadžer, radnik u proizvodnji (...) Potrebno je da učiš, da se trudiš kako bi mogao više da zaradiš (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Prema statutu svi zaposleni imaju istu osnovu, dok koordinatori sektora i osobe koje rade u administraciji imaju nešto veće zarade (10, 20 ili 30% veću). Ali svi imaju istu osnovu. I ova skala je definisana na osnovu statuta. Dakle, naše funkcionisanje na najopštijem nivou regulisano je Zakonom o kooperativama, potom samim Statutom, dok još uvek nemamo interni pravilnik i to nam zaista nedostaje (koordinator sektora **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

Kao što smo prethodno mogli da vidimo, jedan od kriterijuma za utvrđivanje visine i razlika u zaradama pored odgovarajućih kategorija poslova i odgovornosti, jeste i starost radnika, koja je najčešće praćena dužim radnim iskustvom.

(...) Raspodela zarada se vrši na jedan pravedan način, ali ne zarađujemo svi isto, odnosno zarade su određene u odnosu na odgovornost koju ima svako posebno. Nije isto ako si tek došao, i ako si ovde 10 godina. Nije pravedno. Tu je iskustvo, poznavanje posla. I o tome se priča na sastancima. I ovo može biti motivišuće za same radnike da pređu na viši rang. Međutim, razlike su male, reč je o procentima. Može da služi kao podsticaj, da naučiš više, da pokažeš više odgovornosti itd. I niko ne zarađuje mnogo više. I to je pravednost koju tražimo. I ne može dečko bez iskustva da zarađuje isto kao i ostali, to je iluzija. „Idem u kooperativu, da zarađujem isto kao i menadžer“. To je laž, jer je odgovornost različita (predsednik kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

U određenim ERT zadržana je razlika u zaradama iz prethodnih firmi. Reč je pretežno o firmama u kojima nije zabeležen visok procenat napuštanja zaposlenih, i gde nije bilo moguće rotacijom poslova nadomestiti nedostatak profesionalnog osoblja, poput zdravstva.

(...) Postoji razlika u zaradama. Tako je bilo od početka - čistačica je primala ovoliko, medicinska sestra ovoliko, tako je bilo i u privatnoj firmi, to smo i zadržali. Ne primamo svi isto, ali razlike nisu velike (npr. između čistačice, sekretarice i medicinske sestre). I tako je zahvaljujući kolektivnom dogovoru u kooperativi (...). U pojedinim kooperativama u redu je da svi primaju isto, u drugima nije. Postoje kooperative gde nema razlika u radnoj snazi. Ovde postoji razlika u doprinosima radnika (...) medicinska sestra ima određenu stručnost, njena odgovornost se razlikuje od odgovornosti čistačice. Dakle, postoji razlika u poslu, u odgovornosti, ali nema razlike u glasanju, svi imaju pravo glasa. Nema razlike u mišljenju, svi mogu da predstave projekat. Demokratski, svi učestvuju (predsednik kooperative **Clinica Mosconi**, La Plata, zdravstvena klinika).

(...) Postoji razlika u zaradama, jedan stručnjak, lekar ne može da zarađuje isto kao i onaj koji telefonira (predsednik kooperative **Urgencia Los Tilos**, La Plata - ambulanta hitne pomoći).

(...) Postoji određena hijerarhija u fabrici. Rukovodioci sektora imaju veću zaradu od radnika na mašinama. Na kraju godine ostaje određena suma koja se potom distribuira na jednake delove, čime se kompenzuje ova razlika tokom godine. Jednom rečju, onaj ko ima veću odgovornost ima veću i zaradu. I na kraju godine svi dobiju jednak deo (predsednik kooperative **Curtidores de Mendoza**, Mendoza, fabrika za preradu kože).

Odnos prema principu jednakog nagrađivanja je ambivalentan. Sa jedne strane, ističe se pozitivna strana sistema jednakih nagrada, i to pretežno u onim ERT u kojima radnici obavljaju sve radne zadatke, odnosno u kojima je prisutna rotacija poslova. Ovim se pokazuje da radnici ERT usvajaju one ciljeve i sredstva za njihovo ostvarivanje koji proizilaze upravo iz uspostavljenog normativnog okvira, što u velikoj meri potpomaže održivost radničkog samoupravljanja u obliku oporavljenih preduzeća u Argentini.

(...) Ovde svi primaju isto. To je u redu jer svi radimo sve (članica kooperative **Oeste Argentino**, Mendoza, fabrika za preradu hrane).

(...) S obzirom da *Zanon* sada funkcioniše u vidu kooperative, radnici su vlasnici svega. Svi imamo istu zaradu, i onaj ko radi sa mašinama i onaj koji je u kancelariji (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Ako neko ima veću odgovornost, onda je i plata veća. Ali ja se ne slažem sa tim, ako je posao kolektivan, onda je i odgovornost kolektivna (član kooperative **La cooperativa 22 de Mayo, IMPA**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Ovde svi zarađuju isto. Mislim da je to pravedno. Od onog ko čisti kupatilo do predsednika koji priča sa vama, svi rade posao sa istom željom, svi rade ono što treba da se radi, bez ikakvog pritiska. Mislim da je to perfektno [...] Međutim, ovakav sistem može biti i problematičan. To zavisi od svakog pojedinačno [...] sati koje radi predsednik ili neki radnik su sati koje rade za svoju firmu. Meni nije važno ako radim duže. Ako moj kolega radi dva sata duže, a ako ja završim sve, pomoći ću kolegi, on će potom pomoći meni, radimo zajedno. To mora da se razume, kada dođete u kooperativu vi postajete vlasnik nečega. Radnici koje dolaze u kooperativu moraju da promene svoj mentalitet. Postoje radnici koji su 30 godina radili za gazdu (predsednik kooperative **Gheclo**, Ciudad de Buenos Aires, fabrika sladoleda).

Ovim stižemo do onoga o čemu je govorio Engels u *Anti-Diringu* „...a proizvodnju najviše unapređuje takav raspodele koji daje mogućnost *svim* članovima društva da što svestranije izgrade, održe i primene svoje sposobnosti. Diringovom načinu mišljenja, nasleđenom od učenih klasa, mora svakako da izgleda kao nešto užasno da jedanput neće više biti ni gurača kolica ni arhitekta po profesiji i da će čovek koji je pola časa davao upute kao arhitekt, gurati neko vreme i kolica, dok opet ne bude potrebno da radi kao arhitekt. Da divna li socijalizma koji ovekovečava profesionalne gurače kolica“ (Engels, 1964: 244).

S druge strane, određeni broj ERT ističe negativne strane ovakvog sistema nagrađivanja. Prema rečima predstavnika jednog broja ERT, princip jednakih zarada javlja se kao ograničavajući činilac razvoja radničkih zadruga. Radi se o tome da ukoliko ne postoji razlika u zaradama, rad se ne vrednuje na odgovarajući način, što za posledicu ima izostanak motivacije za rad, za dodatnom obukom, napredovanjem u poslu i sl. Uz to, ukoliko zarade radnika ne odražavaju uloženi rad dolazi do nezadovoljstva, konflikata, ali i narušavanja međuljudskih odnosa.

(...) Svi primamo isto. Ne mislim da je to u redu zato što obavljamo različite poslove (član UO kooperative **Citrus**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu sokova).

(...) Ovde svi primaju isto. Ako me pitaš za mišljenje, mislim da nije u redu. Ne mogu svi da primaju isto. Nemaju svi iste sposobnosti, kao ni odgovornost. Na primer, mnogi misle da treba da zarađujemo isto zato što smo kooperativa, i da smo svi gazde. Oni ne mogu da shvate da u kooperativi treba da rade više nego u firmi sa vlasnikom, treba da udvostruče napor, ali ovde na kraju nedelje svi primamo isto. I niko nema odgovornost. I zato se meni čini da to nije pravedno (predsednik kooperative **25 de Mayo**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Svi imamo istu zaradu, ja, koja telefoniram, računovođa i onaj koji radi za mašinom (...) Ostali smo ovde zbog jednog razloga, borili se i dobro (...) Međutim, nije isto ako ja sedim ovde i telefoniram, i imam istu zaradu kao radnici, računovođe koji imaju mnogo posla. Međutim, tako je od početka. Odlučili smo da svi primaju isto (član kooperative **Felipe Vallese**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Ono što vidim kao problem u kooperativi jeste da svi primamo isto. Svi primamo isto, ali postoji razlika u sposobnostima. Možda smo svi jednaki u obavezama, ali nismo u sposobnostima i znanju. To je veoma važno. Ako svi zarađuju isto, kooperativa ne raste, ostaje na sredini (...) Ne slažem se sa tim (sa jednakim zaradama). Ne može neko ko radi trideset godina i ko ima mnogo iskustva da zarađuje kao jedan dečko koji je tek došao i radi svega šest meseci. I ono što je bitno jeste da ako svi isto zarađujemo opada interesovanje da se uči i napreduje. Iako radimo iz ljubavi, to vremenom opada jer nema prepoznavanja i vrednovanja onog što radimo (...) Izvršili smo određenu kategorizaciju prema starosti. Ono što je bitno jeste da ne može da se napreduje veoma brzo, mora da se ide polako, osoba treba polako da nauči da radi sa drugima, da bude zainteresovana za rešavanje određenih problema, ne samo da dođe i da odradi osam sati ili koliko već, to su vrednosti koje neguje kooperativa, a što ne možete naći u privatnoj firmi (...) Ne postoji saglasnost da se ovo promeni (*princip jednakog nagrađivanja*, prim. IP). Nadam se da će jednom shvatiti da ne možemo svi da primamo isto. Mora da se uči, da se napreduje, ne mogu svi da primaju isto. To je normalno. Ako prepoznamo naše sopstvene greške, možemo da rastemo. To je samokritika, ne samo kritika, već samokritika. Ja sam ovde veoma dugo, međutim želim još da učim (...) ako to ne prepoznamo ne možemo da napredujemo (predsednik kooperative **Union Papelere Platence**, Ringuelet, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu papira).

(...) Ja sam dugo predsednik, ali nikada nisam želeo da primim ni pezos više. Ali novi predsednik koji dođe treba da prima više, upravo zbog odgovornosti koju ima. Ja nikad nisam imao veću platu, niti me je to zanimalo. Međutim, statut dozvoljava da predsednik, sekretar i računovođa mogu da imaju veću platu (zbog odgovornosti koju imaju). Nije odgovornost ista, niti je pravedno da svi primaju isto. Ne može jednako da zarađuje neko ko otvara vrata, ko nam je dobar prijatelj, i neko ko ima odgovoran posao. Ima radnika koji imaju značajne sposobnosti, tehničke, političke i koji primaju isto kao i neki momak koji je simpatičan, ali ne radi ništa osim što otvara vrata (...) (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, fabrika tekstila).

(...) Na samom početku smo odlučili da svi jednako zarađuju. Odgovornost, međutim, nije ista. Nije isto ako moraš da pregovaraš sa nekim, donosiš važne odluke. Ali na početku smo odlučili da svi primaju isto i to se do sada nije promenilo. Možda to promenimo u budućnosti, ali za sada je tako. I to je moje lično mišljenje. Ne verujem da će se promeniti, zato što je stanje u zemlji veoma teško (...) (predsednica kooperative **Junin**, Kordoba, zdravstvena klinika).

(...) Ne, nije u redu. Ja, na primer, mogu da dođem na posao i da odlučim da moj posao tog dana bude da pomeram novine na ovom stolu sa jednog mesta na drugo ceo dan. Naše radno vreme je 6 sati. I kakvu korist ima kooperativa od toga što sam ja ceo dan pomerao novine sa mesta na mesto. Nikakvu. Zarada nije određena produktivnošću i efikasnošću rada. U stvari, ne bih upotrebio pojam produktivnost jer je previše ekonomicistički. Dakle, potrebno je internim pravilnicima (koje još uvek nemamo) odrediti da oni koji više doprinose kooperativi, koji imaju volje da rade moraju da imaju veće beneficije. U suprotnom, ja ću da radim više, on će da radi manje, ali svejedno je, jer ćemo svi imati istu zaradu (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Kordoba, mediji i štampa).

Analizirajući ulogu i značaj organizacijskih faktora za održivost radničkog samoupravljanja u vidu ERT možemo zaključiti sledeće. U okviru sva tri analizirana aspekta - *organizaciji proizvodnog procesa* (uključujući i uslove rada), *načinu donošenja odluka* i *sistemu nagrađivanja* uočene su značajne promene u odnosu na kapitalistička preduzeća, čime su osnovne pretpostavke za

funkcionisanje radničkog samoupravljanja osigurane. Istovremeno, u svakom od ovih polja su uočene i određene protivrečnosti, što dugoročno može da oteža stabilnost ERT.

Prateći, najpre, promene u organizaciji proizvodnog procesa i uslovima rada u preduzećima pod kontrolom radnika, mogli smo jasno da vidimo da je sa preuzimanjem kontrole od strane radnika došlo do humanizacije celokupnog radnog procesa, ali i promene položaja radničke klase koja se manifestovala pre svega u vidu poboljšanja njihovog ekonomskog položaja. Međutim, kao što je ranije već pokazano, bez obzira na značajne promene koje su usledile po zauzimanju preduzeća, radničko samoupravljanje predstavlja protivrečan proces, i to tako što dolazi do pojave samoeksploatacije, koja je uslovljena kapitalističkim uslovima u kojima ERT moraju da funkcionišu.

Dalje, proces preuzimanja kontrole nad preduzećima u velikoj meri je uticao na to da doskorašnja stroga hijerarhizacija procesa odlučivanja, prisutna u kapitalističkim preduzećima, bude prevaziđena i zamenjena demokratskim procesom donošenja odluka, odnosno participativnom reorganizacijom rada, tako što svi radnici imaju mogućnost da neposredno učestvuju u procesu donošenja odluka. Iako je i na ovom polju moguće uočiti određene protivrečnosti, pre svega izražene u mogućnosti ponovnog uspostavljanja hijerarhijskog obrasca donošenja odluka, koji je često uslovljen i nedovoljnom zainteresovanošću radnika da se aktivno uključe u proces donošenja odluka, na osnovu empirijskog materijala moglo se videti da u većini ERT koje su bile uključene u ovo istraživanje nije zabeležen raskorak između normativne i stvarne distribucije moći, čime su, bar kada je reč o ovom organizacijskom aspektu, stvoreni pogodni uslovi za funkcionisanje radničkog samoupravljanja u preuzetim preduzećima.

Kada je reč o poslednjem organizacijskom aspektu koji je ovde analiziran - principu nagrađivanja, tu su uočene najveće protivrečnosti, što zahteva posebno objašnjenje. Kao što je prethodno dokumentovano istraživačkim nalazima, odnos prema principu jednakog nagrađivanja je ambivalentan, pa tako dok se, sa jedne strane, u velikoj meri prihvata sistem jednakih nagrada, uz ukazivanje na pozitivan uticaj ovakvog načina nagrađivanja, sa druge strane, u određenom broju ERT sistem jednakih zarada se ne podržava. Najčešće navođena argumentacija u prilog ovome je ta da nepostojanje razlika u zaradama ima negativan uticaj na motivaciju radnika, njihovu produktivnost i u krajnjoj liniji položaj preduzeća na tržištu. Ovakav nalaz u velikoj meri je moguće objasniti funkcionisanjem ERT u dominantnom kapitalističkom okruženju, čime orijentacija na postizanje konkurentne pozicije na tržištu predstavlja važan orijentir ponašanja radnika oporavljenih preduzeća. S tim u vezi, stiže se utisak da u datim okolnostima uspostavljanje sistema jednakih zarada, kao dominantnog načina raspodele prihoda među članovima ERT, pre ograničava, nego što podstiče stabilnost ERT. Ovim se pokazuje da radnici ERT istovremeno usvajaju one ciljeve i sredstva za njihovo ostvarivanje koji proizilaze iz dominantnog kapitalističkog, ali i sistema radničkog samoupravljanja, što u izvesnoj meri dovodi do rasta konfuzije, ne samo u organizacijskoj sferi, već i na polju vrednosnih obrazaca, o čemu će posebno biti reči u poslednjem delu rada. Dakle, razume se da su unutrašnja protivrečnost u organizacijskoj sferi (istovremeno prisustvo demokratskog procesa donošenja odluka uz zadržavanje razlika u zaradama) neizbežna posledica dominantne uloge kapitalističkog sistema i potčinjenosti ERT tržišnim mehanizmima.

4.5.5.2. Ekonomski činioci

Kolektivno delanje veoma teško može da se održi tokom dužeg vremenskog perioda ukoliko nije podržano ekonomskim resursima. S tim u vezi, u ovom delu govoriće se o značaju ekonomskih činilaca za održivost radničkog samoupravljanja u oporavljenim preduzećima. Analiza značaja ekonomskih faktora započeće navođenjem neosporne činjenice da je svojstvo kapitala nužnost akumulacije. Međutim, problem koji se ovde javlja odnosi se na izvor i način akumulacije kapitala. U uslovima kapitalističkog načina proizvodnje radnici prodaju svoju radnu snagu vlasnicima sredstava za proizvodnju i za to dobijaju najamninu u vidu plate. Sa druge strane, prisvajanje profita

od strane kapitaliste predstavlja glavnu pokretačku snagu kapitalističke proizvodnje (neplaćeni rad stvara višak vrednosti, što predstavlja izvor akumulacije kapitala) (Marks, 1978).

Kada govorimo o oporavljenim preduzećima, ključno pitanje se odnosi na način formiranja kapitala. Da li dolazi do promene odnosa rad-kapital, odnosno da li ovakav način rada označava negaciju kapitalističkog načina proizvodnje i koji su to pokretački momenti proizvodnje u ERT, ako to nije profit? Postavlja se takođe pitanje da li se uspostavlja novi društveni odnos proizvodnje ili je funkcionisanje ERT uslovljeno i ograničeno dominantnim (kapitalističkim) načinom proizvodnje?

Nakon preuzimanja fabrika jedan od prvih problema koji su radnici morali da reše odnosio se na nedostatak ekonomskog kapitala. Međutim, ono što bitno razlikuje ERT od ostalih samoupravnih oblika organizacije rada jeste to što uprkos nedostatku ekonomskog kapitala, većina ERT nije započela proizvodni proces od nule. Zapravo, u većem broju ERT bila su prisutna osnovna sredstva za proizvodnju (koja su ostala od bivših vlasnika), poput sirovina, mašina ili pak određenih zaliha gotovih proizvoda, čime su stvoreni osnovni uslovi za pokretanje ili nastavak proizvodnje. S tim u vezi, treba imati na umu da postoji razlika u započinjanju proizvodnog procesa između ERT koje se nalaze u relativno dobrom stanju i kojima nedostaju samo znanja iz oblasti upravljanja i onih ERT koje nemaju sredstva za proizvodnju. Međutim, bez obzira što pojedine ERT poseduju određena sredstva za proizvodnju, treba imati na umu pravna ograničenja u njihovom raspolaganju. Ono što takođe dodatno otežava započinjanje proizvodnog procesa jesu velike obaveze bivših vlasnika: dugovi, nerealizovane porudžbine, slomljene ili ukradene mašine itd. (Ruggeri, 2012: 89).

Ono što se sada nameće kao pitanje jeste na koji način radnici oporavljenih preduzeća obezbeđuju osnovna sredstva za proizvodnju? Analiza rada ERT pokazuje da se sredstva za proizvodnju mogu obezbediti na nekoliko načina. Najpre, u okolnostima nedostatka ekonomskog kapitala dolazi do pojave načina rada koji je poznat kao *façon*, odnosno *outsourcing* proizvodnog procesa koji podrazumeva prepuštanje dela poslovnih aktivnosti „spoljašnjim partnerima“, koji dostavljaju sredstva za proizvodnju, ali i raspolazu gotovim proizvodima. Tako se rad u obliku *façon*-a javlja kao jedan od najčešćih načina da se ponovo pokrene proizvodni proces u mnogim ERT koje se nalaze u lošem stanju (Ruggeri, 2012: 78-80).

Osnovna obeležja ovakvog načina rada su sledeća. Važne odluke o proizvodnji donose se izvan fabrike - odluke o količini i vrsti proizvoda, načinu komercijalizacije, kao i upravljanje viškovima, sve se to nalazi izvan kontrole radnika ERT. Takođe, intenzitet rada je prilagođen klijentima. Unutar ERT se proizvodi po direktnim zahtevima koji dolaze spolja, tako da se stiče utisak da se vlasnik nalazi izvan fabrike i da se spolja nadziru ključni momenti proizvodnog procesa.

Ovakav način rada predstavlja značajan ograničavajući činilac samoupravljanja. Naime, u uslovima ovakvog načina rada jedva da dolazi do promene odnosa kapital i rad – potčinjenost rada kapitalu, kao i izvlačenje viška vrednosti se nastavlja, ali ovog puta izvan fabrike. Iako se proizvodni proces ne kontroliše striktno, stiče se utisak da neposredna proizvodnja ostaje jedino polje aktivnosti radnika preuzetih preduzeća, dok planiranje, organizovanje i kontrola ostaju isključiv monopol grupacija izvan preuzetih preduzeća.

Sa druge strane, ovakav način rada za „naručioce posla“ ima značajne prednosti: oni mogu da imaju određene zahteve prema ERT, ali ne moraju da se bave rešavanjem svakodnevnih problema proizvodnje, i što je najvažnije, ne suočavaju se sa sindikalnim zahtevima, niti sa troškovima socijalnog osiguranja i zaštite na radu. Ono što predstavlja mogući problem za naručioce posla jeste nepostojanje potpune kontrole nad procesom rada, kao i simboličko opterećenje u smislu pregovaranja pod jednakim uslovima sa radnicima oporavljenih preduzeća, što narušava odnos rada i kapitala (Ruggeri, 2012: 80).

Razlog pristajanja ERT na ovakav način rada je jednostavan. ERT su usled nedostatka kapitala postale višestruko zavisne od sredstava za proizvodnju koje im dostavljaju. Još je važnija kontrola koja proizilazi iz ovakvog načina organizacije proizvodnje, kao posledica dugotrajnog oslonca na sredstva proizvodnje koja dolaze spolja. Međutim, u trenucima otpočinjanja proizvodnog procesa i nedostatka kapitala ovo je jedini način da se opstane i jedini oblik osiguravanja životnih sredstava. Na taj način, u uslovima nepostojanja mogućnosti da se samostalno obavlja ceo proizvodni proces jedino što preostaje ERT jeste rad u vidu *façon*-a. Naravno, ostaje da se istakne da radnici nijedne

ERT nisu zadovoljni ovakvim načinom rada i da se ukaže na njihova nastojanja ka samostalnom organizovanju proizvodnog procesa³⁰⁹.

Rezultati istraživanja u Argentini su pokazali da je veliki broj ERT na samom početku radio u obliku *façon-* a.

(...) Poslednjih godina fabrika je beležila pad, počeli smo da radimo u obliku *façon-a*, tako da je sirovine dostavljao sam klijent. Nastavili smo da radimo na ovaj način, i danas tako radimo. Nismo želeli da se zadužujemo, bili smo oprezni kako ne bismo naše kolege doveli u opasnost (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, fabrika tekstila).

(...) Kako u početku nismo imali kapital, počeli smo da radimo u vidu *tercerización* (outsourcing). Dobijali smo mašine i papir, a mi smo imali ljudski faktor (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Ovde postoje dva procesa proizvodnje: jedan, kada mi prodajemo naše proizvode, a drugi se zove *façon* kada nam klijenti šalju materijal (član UO kooperative **CITA, La Plata**, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Takođe, važno je da napomenem da smo mi u početku počeli da radimo po modelu *outsourcing*, tako što su naši klijenti, na primer, sami kupovali materijal i donosili nam jer mi jednostavno nismo bili u mogućnosti da nabavljamo materijal (predsednica kooperative **Ex Textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

Na osnovu prethodnih nalaza zaključuje se da se na ovaj način zavisnost povećava tako što vlasnici opreme ustupaju proizvodnu opremu (materijal, mašine itd.) ERT. Može se, međutim, naći i mali broj ERT koje nisu prihvatile ovakav način organizovanja rada, ističući da bi pristajanje na „promenjeni“ način organizovanja proizvodnje značilo odustajanje od ideje i prakse samoupravljanja.

(...) Da bismo uvećali posao treba nam novih 40 kreveta. Ovu investiciju ne možemo da realizujemo (nismo vlasnici zgrade). Možemo da radimo po modelu *outsourcing-a*, tako što bi osobe sa strane investirale ovde, ali na taj način bismo izgubili osećaj kooperativizma, gubi se kontekst kooperative, zato i nismo krenuli da tražimo investitora na ovaj način. Nažalost, sada tražimo pomoć države (predsednik kooperative **Clinica Mosconi**, La Plata, zdravstvena klinika).

Protivrečna kretanja se ne zaustavljaju na usvajanju ovakvog modela rada. Još jedna od manifestacija protivrečnih kretanja jeste iznajmljivanje delova fabrika, čime se radnici ERT na neki način pretvaraju u kapitaliste koji iskorišćavaju druge radnike. Iako ovakvo delovanje ERT, u ideološkom smislu, predstavlja problem, ono je ipak neizbežno kako bi se obezbedila sredstva za realizaciju proizvodnog procesa (Ruggeri, 2012: 81).

Još jedan način obezbeđivanja početnog kapitala za otpočinjanje proizvodnog ciklusa je korišćenje državnih subvencija. Kao što je na početku pokazano, veliki broj ERT koristio je subvencije, što je umnogome olakšalo započinjanje proizvodnog procesa i očuvanje radnih mesta. Tako su u borbi radnika za pokretanje proizvodnje i opstanak na tržištu različiti oblici državne pomoći postali od presudne važnosti.

Saglasno prethodnim navodima, vidimo da je još jedna značajna državna intervencija (osim regulisanja pravnog okvira) s ciljem da se olakša proizvodni proces ERT bilo pružanje finansijske pomoći u obliku državnih subvencija. U suštini, pokušavajući da savlada izazove krize na ekonomskom polju, država je stvorila institucionalni sistem koji je bio neophodan za nesmetano funkcionisanje ERT, bar u početnim fazama. Međutim, čvrsta orijentisanost na državnu pomoć u početnoj fazi preuzimanja preduzeća ne znači da su ERT izgubile konkurentsku sposobnost na slobodnom tržištu. Da odsustvo državne pomoći u kasnijem periodu nije predstavljalo prepreku njihovom funkcionisanju pokazuju uostalom nalazi istraživanja.

(...) Kada smo počinjali sa radom koristili smo subvencije za kupovinu opreme - kupili smo jedan tomograf. Od tada do danas nije bilo više subvencija. Radimo sedam godina kao samoupravno preduzeće, održivo, bez ikakvih subvencija. Najveći ponos je taj što smo radili bez subvencija. Međutim, u zemlji u kojoj

³⁰⁹ Rad u obliku *façon-a* u izvesnom smislu može imati i određene prednosti za radnike ERT. Osim mogućnosti da se uopšte otpočne proces proizvodnje, ovakav način rada donosi i dodatne prednosti: realizujući radne zadatke na ovaj način, radnici mogu da se bave samo neposrednom proizvodnjom, „izbegavajući“ najteže probleme upravljanja koji ostaju poslodavcima. Iako je organizovanje rada unutar ERT na ovaj način daleko od ideala samoupravljanja, takav vid organizacije proizvodnje bliži je 'stvarnosti bivšeg zaposlenog' koji počinje samostalno da radi (Ruggeri, 2012: 80).

je inflacija veoma visoka teško je održati posao. Da bismo mogli da nastavimo da radimo potrebna je pomoć od države (predsednik kooperative **Clinica Mosconi**, La Plata, zdravstvena klinika).

(...) Mislim da možemo da se takmičimo sa ostalim firmama. Mi se ovde u La Plati nalazimo u stalnoj konkurenciji. Kažu da je La Plata velika, ali za nas je mala, zato što u La Plati postoji šest ambulanti. I otuda je konkurencija ogromna (...). Nama je država pomogla da krenemo napred. Uključili smo se na tržište i nastojimo da se održimo. Ako mi sav novac potrošimo i podelimo, a ništa ne investiramo, doći će trenutak da će kooperativa biti u veoma lošem stanju jer nismo investirali. Ono što treba da se radi jeste da se investira, jer ja ne želim da mi država pomaže. Pomogli su nam na početku i ja sam im vrlo zahvalan na tome, sada ne želim da mi pomaže, želim da radim za svoj račun. I želim sam da plaćam sve troškove (...). U ovom momentu ne treba mi pomoć države, dobro sam. Ali zavisi puno od mentaliteta ljudi (predsednik kooperative **Urgencia Los Tilos**, La Plata - ambulanta).

Nakon što su obezbeđene početne pretpostavke za funkcionisanje preduzeća, ono što dalje ERT nastoje da osiguraju jesu zarade radnicima, da bi se tek kasnije krenulo sa definisanjem dugoročnih strategija razvoja. Za razliku od kapitalističkih preduzeća, koja uspeh procenjuju na osnovu sposobnosti da akumuliraju kapital, za radnike preuzetih preduzeća pokazatelj uspeha predstavljaju prihodi koje svaki od radnika dobija i poboljšanje uslova rada, tj. reč je o vrednostima koje nisu neposredno povezane sa akumulacijom kapitala, već sa kvalitetom života (Ruggeri, 2012: 90).

(...) Možemo da zaradimo mnogo više nego ranije (kada smo imali vlasnika). Od plate možemo sebi da priuštimo mnoge stvari, što ranije nismo mogli. Pored toga, kooperativa svojim članovima pruža mnoge beneficije. Dakle, mnogo je bolje sada nego ranije. Akumuliramo kako bismo kupili potreban materijal i mašine (...) kupili smo do sada sopstvenim sredstvima nekoliko mašina, kombi (predsednica kooperative **Ex Textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Jedni su putovali po svetu, drugi su kupili kuću, automobil (...). Zarade se kreću između 10 i 25 hiljada pezosa (predsednik kooperative **Gheclo**, Ciudad de Buenos Aires, fabrika sladoleda).

Dakle, za radnike ERT rast proizvodnje po sebi ne predstavlja samostalan cilj, već je ovde odlučujuće nešto drugo - poboljšanje uslova rada i dostojanstvena zarada. Zapravo, zadovoljenje osnovnih potreba postaje neposredan osnov proizvodnje. S tim u vezi, na osnovu rada pojedinih ERT možda možemo da zaključimo da ovde ne postoje nužni dinamički momenti koji bi ovakav sistem „prisiljavali“ da se razvija.

Da bi u kapitalističkoj privredi ERT mogle da se razvijaju, potrebno je da postoje stalna ulaganja u proizvodni proces, kao i strategije pozicioniranja, ali i širenja tržišta. „Ono što obično nedostaje ERT jeste upravo ovaj agresivni mentalitet: radnici unutar ERT obično razmišljaju kao najamni radnici - u smislu ciljeva koji su vezani za njihov svakodnevni život. Mnoge ERT ne bi bile održive kao tradicionalna preduzeća s trenutnim nivoom aktivnosti; međutim, ona su savršeno funkcionalna za radnike, sve dok im omogućavaju da rade i žive. Zbog toga, u džungli kapitala, ovakav način funkcionisanja treba nadopuniti drugim strategijama koje barem zaustavljaju stagnaciju oporavljenih preduzeća. Srećom, ERT ne moraju nužno prolaziti kroz akumulaciju neobuzdanog kapitala i ne moraju da iskorišćavaju sebe ili druge radnike. Ovde se pojavljuje ono što se naziva *društvenim inovacijama* radnika oporavljenih preduzeća - reč je o proširenju poslovne perspektive na aspekte i aktivnosti koje nisu povezane s logikom reprodukcije i širenja kapitala, ali jesu sa osećajem održivosti preduzeća kao samoupravnog“ (Ruggeri, 2012: 91).

S obzirom na to da je delovanje ERT u značajnoj meri uslovljeno kapitalističkom proizvodnjom, javljaju se izvesni oblici konkurencije koji u velikoj meri određuju oblike njihovog neposrednog kretanja i čini se da je to sudbina ERT kojoj ne mogu da izmaknu. Zapravo, finalni proizvodi ERT moraju da se prodaju prema pisanim i nepisanim pravilima tržišta, pa tako ERT ulaze u konkurenciju sa kapitalističkim firmama.

Veliki broj analiziranih ERT naveo je da može da opstane u kapitalističkom okruženju funkcionišući u okvirima koje tržište postavlja. Među onim ERT koje su istakle da mogu da se takmiče sa ostalim firmama nalaze se uglavnom ERT koje su imale značajne investicije, i to pre svega u tehnologiju.

(...) Za određene stvari je neophodna uloga države. Mada, sa druge strane, na osnovu našeg iskustva mogu da kažem da možemo da funkcionišemo sami (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Ako imamo u vidu naše proizvode, mislim da možemo da se takmičimo sa bilo kojom firmom (član kooperative **Citrus**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu sokova).

(...) Možemo da se takmičimo. Mi smo počeli sa radom 2002. i već 12 godina smo na tržištu. Možemo da se takmičimo. Mi radimo za *Nestle*, multinacionalnu kompaniju. Naši proizvodi se izvoze u Brazil, Čile (predsednik kooperative **Gheclo**, Ciudad de Buenos Aires, fabrika sladoleda).

(...) Ja mislim da može da se takmiči sa drugima. Može da se takmiči sa bilo kojom firmom (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

(...) Možemo da se takmičimo. Nije lako postići profitabilnu cenu, kada postoje firme koje proizvode ogromne količine. One će prodavati po nižim cenama, po kojima mi ne možemo jer ćemo imati gubitke. Ne mogu previše ni da povećam cenu jer onda neću moći da prodam. Koja je onda garancija da ćemo prodati. Garancija se nalazi u mogućnosti da prodamo manjim klijentima, zato što oni nemaju pristup velikim firmama koje prodaju papir (...). To je ono što nas spašava i što može da održi ovaj kartel klijenata. Naše tržište je malo (...) porodične firme i sl. Ono što nastojimo jeste da zadržimo kvalitet proizvoda i da probamo da proširimo tržište, da uđemo na druga tržišta, ali moramo da imamo na umu ograničenja, tehnička...(predsednik kooperative **Union Papelere Platence**, Ringuelet, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu papira).

Analizirane ERT posebno ističu dobar kvalitet proizvoda kao garant konkurentne pozicije na tržištu.

(...) Pomoć nam je potrebna u vidu kontakata za distribuciju proizvoda. Ali ovako ne, zato što smo ovde gde smo upravo zahvaljujući sopstvenim snagama. Mislim da nam ne treba pomoć i da možemo sami da nastavimo. Sve zavisi od nas, od kvaliteta naših proizvoda (predsednik kooperative **Nuevo Amanacer**, Mar del Plata, fabrika za preradu mleka).

(...) Naš proizvod je veoma poznat, još iz perioda osamdesetih, devedesetih. Veoma je poznat (...) Coca Cola je prva, potom mi. Prodajemo samo u Argentini. Ovo preduzeće je imalo tri fabrike (...) jednu ovde u Lanusu, jednu u Barracas i jednu na jugu zemlje. Ali ove ostale su prodate, jedino smo mi ostali. Mi smo uspeali da održimo proizvodnju (član kooperative **Citrus**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu sokova).

(...) Ono što nastojimo da uradimo jeste da imamo najbolji kvalitet, bolji od bilo koje druge firme. Mi imamo najčistije proizvode, dok ostali mešaju razne sastojke. Naš proizvod (*dulce*) je superioran u pogledu kvaliteta (član kooperative **Oeste Argentino**, Mendoza, fabrika za preradu hrane).

(...) Radi se o tome da naši proizvodi imaju dobru poziciju na tržištu još od ranije, kada je fabrika bila u rukama prethodnih vlasnika. Takođe, preporuka naših klijenata ostalima ima važnu ulogu. Međutim, mi sada radimo sa nekih 50% kapaciteta. Moramo da poboljšamo marketing (predsednik kooperative **Mecber**, Berazategui, Provincia de Buenos Aires, industrija metala).

Funkcionisanje u formi radničke kooperative ne predstavlja problem, jer kako navodi predsednik kooperative *Gheclo* „Ne, nije bilo problema, jer mi radimo kao i bilo koja druga firma. Osim što imamo 40 partnera, ostalo funkcioniše normalno“ (predsednik kooperative **Gheclo**, Ciudad de Buenos Aires, fabrika sladoleda).

(...) Da, mi se već takmičimo. Naravno svesni smo teškoća. Mi nažalost ne radimo za socijalnu ekonomiju već funkcionišemo u tradicionalnom takmičarskom okruženju. Država je mnogo uradila na tome da zaštiti domaću proizvodnju (...) Protekcionistička uloga države nam je mnogo pomogla da postanemo konkurentni. Možemo da kažemo da su nam se ujedinili putevi (države i naši). Investirali smo u Pigue 10 miliona pezosa. Ako država vidi da fabrika koju je eksproprisala ima dobru proizvodnju i pokazuje znake rasta, onda će i da je podrži (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, fabrika tekstila).

Od navedenog pravca kretanja izuzete su jedino ERT čije funkcionisanje je potpomognuto od strane države, pa tako u potrazi za tendencijama koje nadilaze funkcionisanje ERT u kapitalističkom okruženju, nužno ponovo dolazimo do uloge države u regulisanju rada ERT, o čemu je ranije već bilo reči.

(...) Vlada je bila blagonaklona prema projektu *empresas recuperadas*, ne samo ovde u glavnom gradu, već u celoj zemlji. Država treba da da prioritet kooperativama. Mi radimo mnogo sa Ministarstvom obrazovanja, štampali smo knjige za njih. Država bi sve što treba da se štampa trebalo da daje kooperativama. Mi smo svakako dobili subvencije kako bismo kupili mašine, međutim, mi ne želimo subvencije već da nam daju posao. Tokom ovih deset godina pokazali smo da možemo da radimo i da napredujemo. Ne želimo da nam država daje novac, subvencije, već posao. Tokom poslednjih godina država je dala mnogo posla kooperativama. Bilo bi dobro da nam daju još više zato što imamo kapaciteta da proizvodimo više. Često moramo da se takmičimo sa jakim grupama koje imaju kapital i u tom slučaju nemoguće je takmičiti se (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Situacija u zemlji je loša, nema mnogo posla. Mi trenutno radimo za opštinu. Radimo skloništa za autobuska stajališta. Proizvodimo takođe i zelene kontejnere. Da, takođe proizvodimo i sprave za teretanu, bicikle, krevete. To radimo za jednu fabriku koja nam je takođe pomogla (...) Kao što sam već rekla, ključno je to što radimo za opštinu (član kooperative **Fellipe Vallese**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija).

Vidimo da je država stvorila mogućnost ovakvog načina rada: država pojedinim ERT ne samo da je obezbedila početna sredstva, već se pojavljuje i kao kupac njihovih proizvoda. Na ovaj način, unutar tržišne proizvodnje u čijim okvirima funkcionišu ERT država se javlja kao samostalan organizator celokupnog prethodnog, proizvodnog ciklusa. Ovakav vid saradnje države i oporavljenih preduzeća predstavlja ipak izuzetak, jer država ovu mogućnost ne nudi milostivo, već kao deo šireg, pre svega političkog, sporazuma (više u Ruggeri, 2012: 92).

Postoji, međutim, još jedno kretanje za koje se navodi da predstavlja određeni izuzetak od delovanja na kapitalističkom tržištu. Reč je o delovanju mrežnih struktura/organizacija (o čemu je prethodno već bilo reči), čiji se značaj za ERT posebno manifestuje u vidu obezbeđivanja ekonomskih resursa.

(...) Mi smo sada osnovali *rotacioni fond*, novac koji do nas dođe u obliku subvencija mi dalje usmeravamo ka kooperativama sa niskom kamatnom stopom ili bez kamatne stope, i onda taj novac treba da se vrati kako bi se kasnije ustupio nekoj drugoj kooperativi koja ima finansijskih problema (...) tako da se vraća samo onaj deo koji je pozajmljen. Naš interes je da ne izgubimo novac, ne da naplatimo kao banke. Ovde je jako problematična situacija zbog inflacije, novac jako brzo gubi vrednost, nije kao u Evropi gde je inflacija niska. Mi ne želimo da zaradimo, za razliku od banki (...) Upravo zbog toga je osnovan ovaj fond. Imamo takođe i konsultante (...) ako neko hoće da kupi mašinu, mogu da im pomognu, da im kažu koja mašina im odgovara ili ne i sl. Pružamo takođe i administrativnu pomoć prilikom osnivanja kooperativa (...). Ovako ujedinjene, one su u mogućnosti da se takmiče sa kapitalističkim firmama. Zato i radimo ovo. Sama kooperativa ne može da se takmiči sa multinacionalnim kompanijama, ali ako nastupamo zajedno, onda možemo. Sami ne možemo ništa da uradimo, ne možemo ni neophodan materijal da kupimo (Mrežna organizacija **La Red Grafica Cooperativa**, Ciudad de Buenos Aires).

Međutim, ma koliko bio razvijen ovakav način organizacije rada, delovanje ERT gotovo uvek je podređeno dominantnom (kapitalističkom) proizvodnom odnosu, od njega je uslovljeno i ograničeno. I pored uloge koju ostvaruju mrežne organizacije (jačanje njihove tržišne pozicije), ERT nemaju „zaštitnu mrežu“ koja bi im omogućila da prevaziđu ograničenja i stalan pritisak na kapitalističkom tržištu.

(...) Mi moramo da se takmičimo. Međutim, tehnologija koju imamo, kao što sam već rekla, nije dobra, tako da nas to sprečava da budemo konkurentni. Mašine koje imamo ne mogu da proizvedu toliku količinu, koliko mogu najnoviji modeli koji postoje na tržištu. Naše mašine mogu da proizvedu hiljadu metara tkanine, dok postoje mašine koje mogu da proizvedu daleko više. Na taj način mi gubimo vreme u procesu proizvodnje, sam proces traje duže. Zbog eskalacije dolara i svega o čemu sam pričala mi nismo zaštićeni na tržištu. Na primer, trebalo bi tekstilci da budu izuzetak. Mi moramo da platimo struju kao i ostali, moramo da platimo gas kao i svi drugi, porez i sve ostalo. Nemamo nikakvu zaštitu. Trebalo bi da postoji neka vrsta fleksibilnosti, ali ona ne postoji, mi moramo da plaćamo porez kao i svi građani. Naše mašine su veoma stare, dobro, nisu iz praistorije, ali nisu moderne (...). Radimo ono što možemo, ali nam nedostaje mnogo da bismo mogli da izađemo i da se takmičimo. Radimo dobro, ali da bismo se takmičili sa mnogo većim firmama, treba nam mnogo. Pričam ti o velikim firmama, *Grafas, Telas*, koje se bave proizvodnjom tkanina, odnosno proizvodnjom odeće za posao, mi nikad ne možemo biti kao oni, nismo bili ni kada smo radili punim kapacitetom. Oni su čak zaštićeniji od nas. Mi smo slabo zaštićeni zato što smo mali (...) Trebalo bi da budemo zaštićeniji. Međutim, mislim da se to neće desiti (članica UO kooperative **CITA**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Sa privatnim ne možemo da se takmičimo, jer smo mi kooperativa. Unutar kooperative nastojimo da sačuvamo posao, ljude, tako da o takmičenju ne možemo da govorimo. Uspevamo da opstanemo. Nemamo dugova i to je najbitnije. Poslovanje naše kooperative zavisi od opštine. Kada je reč o statusu, sada je kooperativa, ali je pre stečaja bila privatna firma *sociedad anonima - Polimec*. Nažalost, došlo je do stečaja. Kako nisu bili u mogućnosti da nam isplate dugovanja koja su se godinama gomilala, odlučili su da nam daju fabriku. Prošle godine je bila aukcija i zahvaljujući opštini uzeli smo sve (član kooperative **Fellipe Vallese**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Kooperativa može da radi sama, mada je mnogo teže. Ako ti država pruži pomoć mnogo je lakše. Ako nam država pomogne u vidu subvencija, mi ćemo rasti, proizvoditi više i državi će se vratiti u vidu poreza. To će joj se vratiti u nekom trenutku. To je investicija. Lako je. Ovde se radi o jednoj kooperativi koja funkcioniše kao jedna privatna firma. Jedina razlika je što ima svoje partnere (*socios*) (predsednik kooperative **Gheclo**, Ciudad de Buenos Aires, fabrika sladoleda).

Nemogućnost uspostavljanja konkurentne pozicije unutar opštih okvira kapitalističkog načina proizvodnje uslovljena je čitavim nizom faktora, među kojima se posebno izdvajaju činioci ekonomske prirode, odnosno nedostatak materijalnih resursa (između ostalog, usled otežanog pristupa kreditima), potom se kao ograničavajući činioci javljaju nedostatak moderne tehnologije, ali i nedostatak poverenja.

Problemi finansiranja - otežan pristup kreditima

Važan izvor finansijskih problema je u otežanom pristupu kreditima, i to kako zbog nerešenog pravnog statusa ERT (nekretnine nisu u njihovom vlasništvu), tako i zbog toga što u uslovima lošeg poslovanja nekretnine ne mogu da predstavljaju dovoljan garant za uzimanje kredita. Posebno se ukazuje na činjenicu da su radničkim kooperativama u poređenju sa malim, srednjim i velikim preduzećima, kojima se nude brojne olakšice, mogućnosti pristupa finansijskim sredstvima znatno ograničene.

(...) U ovom trenutku nastojimo da obezbedimo ekonomski kapital. Ono što je problem jeste to što fabrika nije na naše ime i tu se javlja problem kada odemo u banku. Oni ne žele mašine kao garanciju, već nepokretnost, odnosno zgradu. Ne možemo da stavimo hipoteku na zgradu, jer je u rukama INAES-a, zato moramo da rešimo taj problem. Ima mnogo projekata, ali je problem u tome što nemamo pristup kapitalu jer nemamo nikakvu garanciju. Banke ne uzimaju mašine kao garancije, samo nepokretnosti. Nema mnogo misterije (predsednik kooperative **Meber**, Berazategui, Provincia de Buenos Aires, industrija metala).

(...) U početku nije bilo pomoći. Bilo je jako teško. Nismo mogli da uzmemo kredit jer nismo imali nepokretnost na koju bi mogla da se stavi hipoteka, nismo imali šta da založimo kao garanciju za kredit (predsednica kooperative **Ex Textil San Remo**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Što se tiče pristupa kreditima, tu su radničkim kooperativama mogućnosti veoma ograničene. Zapravo, uopšte mogućnosti finansiranja su veoma ograničene. U Argentini radničke kooperative se ne nalaze pod okriljem Ministarstva ekonomije, već Ministarstva za socijalni razvoj. Mala, srednja i velika preduzeća nalaze se pod okriljem Ministarstva ekonomije i za njih postoje veoma povoljni krediti, kao i neki drugi načini finansiranja. U tom smislu, mi moramo da se takmičimo sa svim ovim firmama koje imaju velike mogućnosti da poboljšaju svoju tehnologiju. Mi, s druge strane, imamo zastarelu tehnologiju. Moramo da se snalazimo na razne načine. Takođe, kamatne stope su veoma visoke. Da bismo mogli da postignemo bolje rezultate u poslu kojim se bavimo, morali smo da kupimo novu mašinu. Bili smo svuda, u Ministarstvu rada, Ministarstvu ekonomije, Ministarstvu socijalnog razvoja, Nacionalnoj banci Argentine, banci *Credicoop*. Hteli smo da uzmemo kredit kako bismo mogli da kupimo novu mašinu. Nismo želeli da nam poklone sredstva, već da uzmemo kredit koji bismo kasnije vratili. Nismo uspeali da uzmemo kredit (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

Ako i postoji mogućnost pristupa kreditima, kamatne stope su izuzetno visoke, što takođe predstavlja ograničavajući činilac.

(...) Mogli bismo sutra da tražimo kredit od banke u Kordobi, međutim ne želimo jer su kamate visoke, morali bismo da vidimo da li bismo mogli da vratimo. Mi za sada radimo dobro (predsednica kooperative **Junin**, Cordoba, zdravstvena klinika).

(...) Imamo zgradu koja košta otprilike oko milion dolara. Niko ne želi kao garanciju zgradu, već to koliko fakturišeš, međutim, mi fakturišemo veoma malo. Otuda nemamo pristup kreditima. U Argentini da bi imao pristup kreditima moraš da fakturišeš mnogo. Meni je potreban novac onda kada ga nemam, a ne onda kada ga imam. Podneli smo zahtev banci *Credicoop*, ali nismo dobili. Dakle, kreditiranje je rezervisano za one koji mnogo fakturišu. Zato ti kažem da je sistem loše implementiran. U ovom kapitalističkom svetu nema mnogo rešenja. Ako bi subvencije dolazile na vreme mogli bismo da kupimo vozilo...da prodajemo na ulici, ali čeka se, čeka, kako bi bilo bolje, ne bude bolje i onda izgubiš vreme (...) Mi u velikoj meri zavisimo od države. Pomoć od države morala bi da bude znatno direktnija, brža, mnogo efikasnija i sa mnogo više kontrole. A ne...nego nedostaje jedan papir, nedostaje ovo itd. Tako smo pobedili na jednom konkursu, ali je mnogo

vremena prešlo dok smo dobili novac (predsednik kooperative **Establecimientos fabriles Argentinos**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu hrane).

(...) Banke daju kredite samo vlasnicima. Mi smo u nekom trenutku hteli da uzmemo kredit kako bismo kupili mašine, međutim, ako nemaš vlasništvo nad imovinom, banka ti ne da kredit. Banke traže određenu garanciju, ali s obzirom da ovo nije naše ne možemo da ponudimo nikakvu garanciju (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Možemo da konkuriramo za krediti, ali nismo uzimali do sada. Banco Provincia nam je nudila kredite. Credicoop nam je takođe nudila kredite. Ono što je problem jeste to što mi nemamo šta da stavimo kao garanciju. Nemamo nikakvu nepokretnost. I jedna osoba pojedinačno ne može da stavi ništa kao garanciju. Ali ja mislim da će se ovo rešiti i da ćemo moći da stavimo mašine kao garanciju. Imamo sredstva samo za plate, ali ne i za investicije. Mašine su veoma stare (10 – 15 godina). Potrebne su nam nove mašine. Sada su sve mašine kompjuterizovane i omogućavaju da se proizvedu velike količine i to veoma kvalitetno (predsednik kooperative **Arcucci**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Ne možemo da tražimo kredit, jer mi smo jedna *empresa recuperada* i nemamo nikakvu garanciju, mašine takođe nisu naše, kao ni sam prostor, jer mi funkcionišemo na osnovu Zakona o privremenom zauzeću (*ocupacion temporario*). Kada budemo kupili ovu fabriku, moći ćemo da uzmemo kredit, jer ćemo imati garanciju. Sada imamo samo stare mašine, a to ne možemo da ostavimo kao garanciju. Sada nemamo garanciju jer je sve pod stečajem (predsednik kooperative **Graficos Asociados**, Mendoza, grafička industrija).

Kao moguće rešenje javlja se osnivanje *zadružne banke*, kao na primer u Urugvaju. Kao primer se navodi i zadružna banka *zadruga Mondragon*. Na ovaj način ERT bi imale lakši pristup sredstvima neophodnim za finansiranje njihovih aktivnosti i investicija. Uz to, finansiranje ERT moralo bi da prati kreditiranje sa niskim kamatnim stopama. Iako u Argentini postoji banka *Credicoop*, koja predstavlja dominantnog finansijera kooperativa u Argentini, analizirane ERT nisu zadovoljne rezultatima rada ove banke. S tim u vezi, upravo se rešenje problema dugoročnog finansiranja ERT ističe kao najznačajniji faktor održivog poslovanja ERT.

(...) Kooperative bi trebalo da imaju sopstvene kreditne resurse. Kao, na primer, *Mondragon*, oni imaju svoju banku (Mrežna organizacija **La Red Grafica Cooperativa**, Ciudad de Buenos Aires).

Bez obzira na ukazana ograničenja, važno je istaći da određeni oblici finansiranja već postoje, kao što smo prethodno mogli i da vidimo.

(...) Pristup bankarskim kreditima je otežan zbog nedostatka finansijske zaleđine. Kada bismo imali nepokretnost mogli bismo da je založimo kao garanciju, ali nemamo ništa. Ne možemo da kupimo nove mašine kako bismo modernizovali proizvodni proces, jer nemamo pristup kreditima itd. Mi imamo zadružnu banku *Credicoop*, međutim, šta se dešava? Većina kooperativa su članovi ove banke. Ali dođu mala i srednja preduzeća i njima daju kredit, a nama ne. Nama uvek traže još nešto. Naravno, mi kao mreža nemamo toliko problema, ali sada pričam o pojedinačnim kooperativama (Mrežna organizacija **La Red Grafica Cooperativa**, Ciudad de Buenos Aires).

(...) Potrebne su subvencije, povoljni krediti. Ako se javi ideja osnivanja kooperative, sa dobrom idejom, željom radnika, treba da postoji poseban način njihovog finansiranja. Da se omogući postojanje mekih kreditnih linija (*líneas de créditos blandas*) sa niskom kamatnom stopom. Potrebno je da formiramo fond za finansiranje, kao u Urugvaju, gde postoji fond *Fondec* koji finansira ne samo kooperative, već i mala i srednja preduzeća. On se finansira iz javnih sredstava i to bi moglo ovde da bude nešto poput *Banco publico*. Potrebno je da rešimo problem finansiranja. Vlada Kristine Kiršner je uradila mnogo na ovom polju kako bi ovaj sektor bio vidljiviji (Federacija radničkih kooperativa – **FECOOTRA**).

(...) Imamo pristup kreditu koje daje CENAMI. Reč je o fondu koji daje kredit sa 3% kamate. Sa ovim novcem kupujemo sredstva za proizvodnju. S obzirom da smo odgovorni i da redovno izmirujemo obaveze, država nam je takođe pomogla i sve je to povezano (...) jedan lanac je u pitanju. Takođe, imamo i određene subvencije za renoviranje krova, ali još uvek nisu stigle i nismo počeli da radimo (...) Ova kooperativa nikom ne duguje. Sve dobavljače redovno isplaćujemo, nikom ništa ne dugujemo, već nama duguju. To je neverovatno. Sa svima saradujemo jer nas svi poznaju i znaju da radimo transparentno (predsednik kooperative **Nuevo Amanacer**, Mar del Plata, fabrika za preradu mleka).

Ono što u značajnoj meri ograničava stabilnost ERT i umanjuje njihovu konkurentnu spremnost jeste i zastarela tehnologija. Kao što smo prethodno mogli da vidimo, subvencije su uglavnom bile namenjene za kupovinu mašina, kako bi proizvodni proces uopšte mogao da se nastavi. S tim u vezi, investicije u tehnologiju se ističu kao jedan od važnijih planova za unapređenje poslovanja. Istraživački nalazi su pokazali da su ERT koje su investirale u tehnologiju pokazale mnogo bolje rezultate u odnosu na one koje i dalje rade sa zastarelom tehnologijom.

(...) Mnogi sada rade sa novom tehnologijom za nalepnice. Sada se automatski proizvode etikete za namotaje, a mi još uvek moramo da sečemo nalepnice pojedinačno. Mašina koja se sada koristi se zove mašina *flexografica* i jako je skupa. Govorimo o milion dolara (član kooperative **Graficos Asociados**, Mendoza, grafička industrija).

(...) Voleo bih da može više da se proizvodi. Ovo može da se uradi sa ovim što imamo. Ono što nam nedostaje jesu investicije u mašine, modernizacija mašina. Mi radimo sa veoma starim mašinama, ne starim, nego mnogo starim. Ove mašine više ne postoje. Ne postoji druga fabrika koja radi sa ovim mašinama (član kooperative **La cooperativa 22 de Mayo, IMPA**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

Nedostatak moderne tehnologije se posebno ističe u onim granama delatnosti u kojima ERT moraju da se takmiče sa multinacionalnim kompanijama, poput grafičke industrije.

(...) Žrtvovali smo se, to je bila borba iz dana u dan. Postoje multinacionalne firme u ovoj oblasti (grafičkoj industriji) i veoma je teško takmičiti se sa njima. Sa jedne strane, zbog tehnologije. Tehnologija se neprestano razvija i donosi nove mašine i to nas sve košta. Ova firma ne može da se takmiči sa velikim firmama, one nabavljaju papir po povoljnijoj ceni, zato što ga ne uvoze. Ti moraš da kupuješ papir na nacionalnom nivou. Postoje posrednici koji naplaćuju određeni procenat za uslugu dobavljanja papira spolja. Nemoguće je takmičiti se sa njima, jer nabavljaju papir direktno iz fabrike i tako postižu veoma dobru cenu. Sam papir predstavlja 60% troškova, potom dolaze troškovi štampe, boje, mašine i na kraju dobitak koji ostaje nama. Teško je da se takmičimo, ali dobro, borimo se. Evo radimo već deset godina, to je mnogo (predsednik kooperative **Gráfica Patricios**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Možemo da se takmičimo na tržištu. Ono o čemu se radi jeste da smo ograničeni mašinama, sada su mašine uglavnom kompjuterizovane, a mi nemamo takve. Ali u isto vreme nova tehnologija zahteva manje ljudi. To je protivrečno. Kad bismo imali moderne mašine ne bi nam bili potrebni ljudi. Nastojimo da se takmičimo, da izađemo na tržište i da budemo tamo gde smo bili ranije. Danas je teško održati se na tržištu, ranije je bilo lakše, imali smo 300 klijenata iz cele Argentine. Ovoliki broj klijenata smo imali tokom 80-ih. Kada sam počela ovde da radim bilo je 300 klijenata. Imali smo mnogo klijenata u unutrašnjosti, što danas ne možemo da postignemo (članica UO kooperative **CITA**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Problem je što smo preuzeli fabriku sa najgorim mogućim mašinama. Mora da se izađe na kraj sa svim troškovima, a sam budžet to nekad ne dozvoljava. Nije kao kod poslodavca koji može da pokrije sve troškove, mi smo ovde krenuli od nule. Ostale su nam tri mašine, koje nisu bile baš u dobrom stanju. Kasnije smo uspeli da nabavimo još nekoliko mašina. Te mašine, međutim, nisu baš u dobrom stanju, to su polovne mašine. Jedna nova mašina je preskupa (član kooperative **Graficos Asociados**, Mendoza, grafička industrija).

(...) Da, sa novom tehnologijom ova fabrika bila bi u mogućnosti da se takmiči (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

Pojedine ERT navode da je održivost ERT višestruko uslovljena, pa se tako ističe značaj tehnologije, upravljanja preduzećem, participacije radnika itd.

(...) Postoji mogućnost da se uveća posao, ali, kao što sam rekao, sve zavisi od mašina. To je fundamentalno, jer ako nemaš mašine ne možeš da se takmičiš. Ako preuzmeš neki veliki posao, ne možeš da ga ispuniš i izgubićeš klijente. Od trenutka kada smo preuzeli posao, naša ideja je da nastavimo da radimo, razvijamo se i rastemo. Nas je mnogo koštalo da sve ovo postignemo. I kad se penzionisemo želimo da ovo nastavi da radi (...) Mislim da može da se preživi u jednom kapitalističkom okruženju. Mi smo dokaz...evo već 11 godina radimo. Veći dokaz od ovoga ne postoji. Ja mislim da...uz dobro upravljanje, dobru kontrolu, može da se radi, i uz mnogo želje. Treba da postoji mnogo želje. Želja i participacija, kako to da objasnim, ...odlaženje na sastanke. Potrebne su nam nove mašine, više posla, kako bismo mogli da imamo veću platu. Ali ako nemaš dovoljno posla, kako možeš da imaš veću platu. Međutim, mi ne možemo da preuzmemo više posla nego što možemo da proizvedemo. U našem slučaju sve zavisi od mašina (član kooperative **Graficos Asociados**, Mendoza, grafička industrija).

(...) Održivo, pre svega zbog našeg nepoznavanja administrativnih poslova na samom početku i zato što imamo veoma stare mašine. Ne možemo da izađemo da se takmičimo sa starim mašinama. To je realnost, ne možemo da ulazimo u nešto na šta ne možemo da odgovorimo. I u ovoj grani delatnosti smo dobri. I možemo da kažemo da funkcionišemo ok, ni dobro, ni loše (...) Većina živi od onoga što zaradi ovde, neki imaju drugi posao (...) Ali budući da često rade u paru, mogu da održe domaćinstvo. Međutim, ovde u Argentini je teško da se živi samo od plate. To je realnost u ovoj zemlji, ne znam kako je na drugim mestima, ali ovde je tako. Da bi jedna radnička porodica ovde mogla da preživi moraju oboje da rade, to je stvarnost, koju ne možemo da prevaziđemo (...) Što se tiče tržišta, ima mogućnosti, samo su nam neophodne mašine. Ne izlazimo još uvek na tržište, jer ne možemo da odgovorimo na zahteve. Onog dana kada budemo imali nove mašine, možemo da izađemo. Potrebno je da imamo novu tehnologiju da bismo mogli da se takmičimo i da stvorimo nova radna mesta (predsednik kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

Planovi za budućnost: razvoj i investicije

U kojoj meri radnici ERT deluju kao kolektivni akteri u cilju zaštite i promovisanja sopstvenih interesa pokazaće analiza ciljeva i planova ERT, ali i sredstava za njihovo ostvarivanje. Tako se razumevanje (zajedničkih) interesa, definisanje ciljeva i načina delanja nameću kao još jedna važna pretpostavka za stabilnost ERT. Istraživački nalazi pokazuju da određen broj ERT karakterišu nedefinirani ciljevi i odsustvo planova za budući period, što se pre svega objašnjava nedostatkom materijalnih resursa. S obzirom na to da jedino mogu da obezbede sredstva za plate radnicima, mogućnost investiranja se čak ni ne razmatra.

(...) Međutim, nismo u mogućnosti da kupimo nove, moderne mašine. Kada je reč o investicijama, to znači da će kolege imati manje plate, da će nositi manje novca kući. To bismo morali da uradimo da bismo mogli da kupimo mašinu, ali ne unutar jednog kratkog perioda, već na duže staze. Sa investicijama u fiksni kapital moramo da budemo veoma oprezni. Još uvek nismo u mogućnosti da investiramo u fiksni kapital (predsednik kooperative **La cooperativa 22 de Mayo, IMPA**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Članovi ne mogu da daju doprinos u novcu, jer ne bi imali od čega da žive (predsednik kooperative **Mecber**, Berazategui, Provincia de Buenos Aires, industrija metala).

(...) Do sada nije bilo investicija. I dalje radimo sa istim mašinama. Nedostaje nam nova tehnologija, zato što je tehnologija keramike znatno napredovala u međuvremenu (član kooperative **Fábrica Sin Patrón – FASINPAT, ex Zanón**, Neuquén, fabrika za izradu keramike).

(...) Trenutno je situacija loša, radimo da bismo mogli da platimo troškove, da platimo struju...drugih prihoda nema. Nažalost, u ovom trenutku imamo malo ili ništa (predsednik kooperative **25 de Mayo**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija).

Tamo, pak, gde postoje mogućnost da se investira u dalji razvoj, predstavnici ERT prepoznaju zajedničke interese, koji se prvenstveno odnose na planove za uključivanje više radnika u kooperative, potom investicije u mašine, marketing, rešavanje pitanja pravnog statusa, jačanje tržišne pozicije itd. Dakle, reč je o jasnom prepoznavanju grupnih interesa, koji imaju za cilj poboljšanje položaja radnika ERT, ali i ukupne pozicije ERT.

(...) Planiramo da uključimo više ljudi i da nabavimo mašine. Takođe, postoji plan da se proširi tržište, odnosno da osvojimo druga tržišta u ovoj oblasti. Nastojimo da saradujemo sa drugim kooperativama. I da se ojača saradnja sa *La red Grafica* (predsednik kooperative **Chilavert Artes**, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija).

(...) Nekada se reklamiramo, idemo na sajmove, prodajne izložbe itd. Kad god postoji neka izložba i kada možemo da platimo, nađemo štand, tezgju, napravimo degustaciju i prodajemo naše paste. To košta mnogo, ali i daje mnogo rezultata. Postoji u Palermu jedan deo koji se zove Putevi ukusa...(Camino el sabores). Druga strategija je od *usta do usta*. To funkcioniše veoma dobro [...] Uvek imaš odnos sa potrošačem, ali nemaš sa prodavcem, sa marketima, njima ne možemo da prodajemo jer nemamo odgovarajuću mašinu za pakovanje. Nedostaje nam i vozilo, ali polako, mi idemo polako da ispunimo svoje ciljeve. I izgubili smo toliko vremena na razne projekte (predsednik kooperative **Establecimiento Fabriles**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu hrane).

(...) Roba koja se proizvodila u Pigue-u izvozila se u Evropu, Italiju, Španiju, Veliku Britaniju, i to je doprinelo velikoj vidljivosti firme. E, to je dobar marketing. Mnogo ljudi koji su se bavili socijalnom ekonomijom bili su povezani sa Italijom gde smo radili na jednom projektu koji se bavio osvešćivanjem potrošača. Na primer, treba da znaju da je roba koju kupuju proizvedena u zemljama gde rade deca, gde se radi

u ropskim uslovima, i da *Pigue* garantuje ovo pitanje. Želeli smo da ljudi postanu svesni naših proizvoda (...). Da, bilo je pomoći i od strane privatnih preduzeća, države...na primer, od Levi's-a i drugih velikih firmi koje su organizovale obuke za naše radnike. Mnoga iskustva smo iskoristili za osposobljavanje radnika. I danas radimo za Levi's. Takođe, vodimo računa o ekologiji, tako da koristimo i reciklirane materijale (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigué, fabrika tekstila).

Radnici ne samo da su svesni zajedničkih interesa, već jasno prepoznaju i uslove u kojima funkcionišu i ograničenja koja im se nužno nameću, pa s tim u vezi i načini realizacije ciljeva u ERT jedva da se razlikuju od strategija razvoja u kapitalističkim firmama.

(...) Puno toga što se nalazi u klinici, uključujući i zgradu, je u stečaju, mada smo mi kupili mnogo toga. Redukovali smo svoje prihode kako bismo napravili jedan fond pomoću koga bismo mogli da renoviramo kliniku, da izmenimo električni sistem itd. To smo uradili svojim novcem, a ne novcem države (...) Sada nas u kooperativi ima 90. Rasli smo zato što smo uključivali nove ljude i to je veoma važno. Neki su otišli u starosnu penziju. I na taj način su se otvorila nova radna mesta, ali ne za zaposlene, već za članove. Naš cilj je, pre svega, razvoj, a ne samo održivost. Postojala je politička volja da sve ovo uspe, ovo umnogome zavisi od politike. Uvek smo bili sami, nikada se nismo bavili političkim pitanjima. Kooperativa mora da radi kao preduzeće da bi mogla da ima rezultate. Koncept je promenjen i trebalo bi da bude koristan, ali organizacija i efikasnost treba da budu kao kod privatnih preduzeća (predsednik kooperative **Mosconi**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, zdravstvena klinika).

Analiza ciljeva pokazuje da radnici ERT istovremeno usvajaju one ciljeve i sredstva za njihovo ostvarivanje koji nužno proizilaze iz dominantnog kapitalističkog sistema, ali i radničkog samoupravljanja, što u izvesnoj meri dovodi do rasta konfuzije, ne samo u organizacijskoj sferi, posebno na polju raspodele prihoda, što smo prethodno mogli da vidimo, već i na polju vrednosnih obrazaca, o čemu će posebno biti reči u delu koji sledi.

Ekonomski resursi predstavljaju važan preduslov za konstituisanje i stabilnost radničkog samoupravljanja u dužem vremenskom periodu i istovremeno važnu osnovu kolektivnog delanja radničke klase. Prethodni istraživački nalazi nedvosmisleno su pokazali da su u ekonomskoj sferi ograničavajući činioci najzastupljeniji, čime je ekonomska održivost ovog procesa u određenoj meri ograničena. Dok smo na polju organizacijskih elemenata imali izvesna ograničenja koja mogu da otežaju nesmetano reprodukovanje radničkog samoupravljanja, u ekonomskoj sferi su ta ograničenja i protivrečnosti u znatno većoj meri prisutna.

Jedno od ključnih ograničenja radničkog samoupravljanja u ERT predstavlja pojava rada u obliku *façon*-a, koji se javlja kao jedan od najčešćih načina da se proces proizvodnje ponovo pokrene, posebno u onim ERT kojima nedostaje ekonomski kapital za otpočinjanje proizvodnje. Tako, umesto promene odnosa rada i kapitala koja dolazi kao logična posledica uspostavljanja radničkog samoupravljanja, u pojedinim ERT (posebno prilikom pokretanja proizvodnje) nastavlja se potčinjenost rada kapitalu, ali i neautonoman rad radnika ERT. No, bez obzira na ukazanu ograničenost, u najvećem broju ERT ovakav način rada predstavlja samo privremeno obeležje. Da je ova tvrdnja tačna pokazuje delovanje jednog broja mrežnih organizacija koje obezbeđuju ekonomska sredstva ERT, čime se još jednom potvrđuje značaj organizacionih struktura koje radnicima ERT omogućavaju da dođu do neophodnih sredstava, i to ne samo materijalnih resursa, već i informacija, podrške ostalih organizacija itd.

Nalazi su takođe pokazali da većinu ERT karakteriše prisustvo zajedničkih ciljeva, bilo da je reč o poboljšanju uslova rada i ekonomskog položaja radnika, posebno u onim ERT koje još uvek ne ostvaruju pozitivne ekonomske rezultate, ili o orijentaciji ka postizanju što bolje pozicije na tržištu. Ovako definisani ciljevi predstavljaju njihov zajednički imenitelj, odnosno interesnu osnovu kolektivnog delovanja. Međutim, i na polju interesa prisutna su protivrečna kretanja. Najpre, ako je osnovna svrha delovanja određenog preduzeća zadovoljenje osnovnih potreba radnika u smislu zarada i sigurnosti posla, da li to znači da ne postoje određeni dinamički momenti razvoja ERT, u smislu orijentisanosti na unapređenje pozicije na tržištu. Sa druge strane, ako, pak, imamo u vidu da

realizacija i unapređivanje zajedničkih interesa podrazumeva orijentisanost na rast proizvodnje i jačanje tržišne pozicije postavlja se sledeće pitanje: da li je spolja nametnuta orijentacija na rast po pravilu u suprotnosti sa samoupravnim načelima rada unutar ERT? Odnosno, da li zadati okviri kapitalističkog sistema u kojem permanentan rast predstavlja pretpostavku reprodukcije, nameće istu logiku oporavljenim preduzećima kao uslov funkcionisanja i održivosti.

Prethodna analiza je pokazala da logika kapitalističkog načina proizvodnje koja prevladava izvan ERT trajno utiče na njihov razvoj. Aktivnosti poput snabdevanja sirovinama, potrage za kreditima, planiranja strategija prodaje i razvoja u velikoj meri su uslovljene kapitalističkim odnosima. Ipak, bez obzira na to što je delovanje ERT u značajnoj meri uslovljeno ovim tipom odnosa, radnici se „zbog svog klasnog identiteta, ali i zbog svoje istorije zaposlenosti (...) i potrebe očuvanja međusobne solidarnosti, ne identifikuju s ovim tipom ekonomskih odnosa, od kojih ne mogu pobeći, barem ne u kratkom roku postojanja ERT“ (Ruggeri, 2012: 93). Kako se dalje ističe, uprkos činjenici da je „tržište nepošteno i da ne poznaje vrednosti solidarnosti, kroz ljudske odnose s dobavljačima i kupcima“ (kao što smo prethodno videli) moguće je ublažiti efekte delovanja na slobodnom tržištu”. „Ali, istovremeno, iskustvo njihovih protagonista u tom starom režimu rada predstavlja glavni protivotrov protiv tih (kapitalističkih, prim. IP) tendencija. Sećanja radnika nisu samo žudnja za boljim vremenima, nego su i njihov najbolji i glavni resurs za izgradnju drugačijeg preduzeća“ (Ruggeri, 2012:93- 94).

Za kraj analize o značaju ekonomskih činilaca, potrebno je istaći da pritisci na ERT ne dolaze samo od trenutnih tržišnih kretanja, već i od nasleđa koje proističe iz prethodne kapitalističke forme. Dakle, bitan je i jedan unutrašnji, a ne samo spoljašnji momenat. Reč je o tome da pored tržišnog normativnog sistema, ono što dodatno otežava funkcionisanje ERT jeste opstajanje određenih vrednosti koje su protivrečne radničkom samoupravljanju, čime stižemo do analize poslednje grupe činilaca – *vrednosnih obrazaca*.

4.5.5.3. Vrednosni činioci

Za analizu stabilnosti i održivosti oporavljenih preduzeća, pored ekonomskih i institucionalnih (organizacijskih) resursa o kojima je do sada bilo reči, bitni su i vrednosni obrasci radnika ovih preduzeća. Važnost analize vrednosti proizilazi otuda što one predstavljaju jedan od ključnih aspekata kolektivnog delanja radničke klase, odnosno čine deo onoga što predstavlja *klasnu svest*, koja između ostalog obuhvata vrednosnu konzistenciju, odnos prema normativnom poretku, razumevanje (zajedničkih) interesa, definisanje ciljeva i načina delanja, percepciju međugrupnih odnosa itd. (nav. prema Lazić, 2011: 225). Imajući u vidu da vrednosti oblikuju i strukturiraju karakter individualnih ili kolektivnih društvenih akcija, od presudne je važnosti da one budu u skladu sa vladajućim oblikom društvene reprodukcije. Uz to, poseban značaj proučavanja vrednosnih obrazaca leži u tome što prihvatanje zajedničkih vrednosnih obrazaca služi kao podloga za legitimisanje određenog sistema društvenih odnosa i omogućava jedinstvenu osnovu klasnog delanja u cilju učvršćivanja društvenog poretka (Lazić, 2011).

U pogledu održivosti oporavljenih preduzeća, dugoročna stabilnost ovog oblika organizacije rada počiva upravo na tome da ga većina radnika ovih preduzeća prihvata i preduzima kolektivne akcije u cilju njegove zaštite. Odnosno, kada je reč o vrednosnim orijentacijama, koje predstavljaju jedan od elemenata vrednosnog sistema shvaćenog u širem smislu te reči³¹⁰, za stabilnost uspostavljenog radničkog samoupravljanja važno je da radnici ERT prihvataju slične vrednosne obrasce, budući da visoka *vrednosna konzistencija*³¹¹ osigurava jednu od nužnih pretpostavki za stabilnost radničkog samoupravljanja u formi ERT, dok njeno opadanje, odnosno zastupanje različitih vrednosti od strane radnika ovih preduzeća označava i smanjivanje mogućnosti da se zastupaju i štite

³¹⁰ O odnosu vrednosti i vrednosnih orijentacija videti Pantić, 1977; Pešić, 2017:23. U ovom radu termini vrednosti i vrednosne orijentacije/obrasce koriste se kao sinonimi.

³¹¹ Određenje vrednosne konzistencije i vrednosno-normativne disonance preuzeto je od Lazića (Lazić, 2011: 183).

klasni interesi³¹². U skladu sa tim, unutrašnja homogenost i na polju vrednosnih obrazaca jedan je od uslova za uspešnu zaštitu i promociju klasnih interesa radničke klase, pa je u tom smislu posebno važno analizirati i ovaj segment kolektivnog delanja radničke klase.

Istraživački nalazi oporavljenih preduzeća u Argentini pokazali su da su vrednosne orijentacije radnika ERT protivrečne. Sa jedne strane, radnici ERT prihvataju vrednosne obrasce koji su suštinski za dati sistem odnosa, tj. neophodni su za reprodukovanje i održavanje radničkog samoupravljanja. Nasuprot materijalističko-individualističkim vrednostima, odnosno vrednovanju isključivo materijalnog bogatstva, konkurencije, takmičenja itd., među radnicima većine ERT primat dobijaju kolektivistički vrednosni obrasci, pa se tako češće usvajaju vrednosti solidarnosti, jednakosti, međusobnog poverenja, zajedničkog rada, odnosno vrednosti koje su neophodne za reprodukciju radničkog samoupravljanja. Za većinu radnika oporavljenih preduzeća, kao što ćemo videti u nastavku, samoupravni oblici rada, koji omogućavaju demokratski proces donošenja odluka, odnosno neposredno odlučivanje o mnogobrojnim pitanjima unutar radne organizacije (poput pitanja raspodele dohotka, razvoja preduzeća) odsustvo hijerarhijskog ustrojstva organizacije i neposredne kontrole rada predstavljaju opšteprijhvatljive i najviše vrednosti.

(...) Ključna motivacija o kojoj ceo svet mašta je samoupravljanje, biti vlasnik svoje sudbine (*ser dueno de su destino*) i videti koji su to ciljevi koji se mogu postići. To je ono što nas pokreće [...] Ono što pokreće ljude da se priključe kooperativi jeste to što su pronašli posao gde mogu sami da upravljaju (*donde se manejan solo*), apsolutno sami [...] Ako kooperativa dobro radi, znamo da ćemo moći sebi da priuštimo bolji kvalitet života. To je ono što nas pokreće. Ne postoje druge stvari (predsednik kooperative **Establecimientos fabriles Argentinos**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu hrane).

(...) Ljudski faktor je najvažniji, u svakom smislu [...] Saradnja, zajednički rad, u tome je razlika u odnosu na firmu u kojoj postoji menadžer. Ukoliko ne bi postojao jedan ljudski odnos, kooperativa ne bi postojala. Ukoliko neko ima neku ideju, može da je iznese da probamo [...] Šta se dešava sa jednim "normalnim" preduzećem u kome postoji vlasnik? Ovo se radi ovako i tačka. Nema objašnjavanja i ljudi se osećaju malo...ovde se ne dešava tako nešto [...] Ovde niko nije vlasnik istine (predsednik kooperative **Mecher**, Berazategui, Provincia de Buenos Aires, industrija metala).

Ne samo da se visoko vrednuju mogućnosti koje rad u kooperativi neposredno donosi, a koji podrazumeva pre svega očuvanje radnih mesta, obezbeđivanje sredstava za život, ali i humanije uslove rada, već se u većini ERT mogućnosti koje samoupravni oblici rada pružaju navode kao posebna vrednost, ali i kao ključni motivator u radu. Prednosti ovakvog načina rada se posebno ogledaju u mogućnosti da se samostalno organizuje posao, potom da se aktivno učestvuje u procesu donošenja odluka, međusobnog uvažavanja putem omogućavanja prostora za izražavanje mišljenja, ideja i predloga za unapređenje određenih segmenata rada, što pozitivno utiče na motivaciju radnika. Pojedini članovi ERT upravo samoupravni oblik rada vide kao ključni faktor koji doprinosi održivosti ovih preduzeća.

(...) Skoro smo dobili nagradu za kvalitet iz Švajcarske. Dobili smo do sada različite nagrade. To je ponos, osnovati kooperativu, raditi sa svojim radnicima. Na početku je veoma teško, međutim, kasnije, kao kad izađe sunce posle kiše. Kada je reč o poslu, bitno je da se radi i da postoji obuka (predsednik kooperative **Gheclo**, Ciudad de Buenos Aires, fabrika sladoleda).

(...) Smatram da su dva faktora bitna za ovu fabriku. Prvo, sama kooperativa kao motiv rada, a s druge strane, kooperativa se posmatra i kao posao, biznis. Prvo i, ujedno najbitnije, jeste osećaj da radite u kooperativi, bez vlasnika, bez gazde, jer vlasnik ne postoji [...] zajedno donosimo odluke o tome šta ćemo da radimo! Ono što je najbitnije jeste da shvatimo da za nas nema granica. Ako se dogovorimo možemo da radimo i uradimo šta želimo. Nema vlasnika koji će uzeti rentu i višak vrednosti koje smo ostvarili našim radom (koordinador sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

(...) Na koji način su radnici motivisani da rade? Moja motivacija je da radim i da radimo. Ako vidim da mašine rade ceo dan, to je moje zadovoljstvo, jer znam da će to doneti zaradu (član kooperative **Citrus**, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu sokova).

(...) Ljudi su mogli da biraju između toga da ostanu na ulici i traže drugi posao ili da brane svoje radno mesto. Ova kooperativa funkcioniše 12 godina, od 2001. Imali smo cilj (...) i mogli smo da napredujemo samo zajedno, sam ne možeš (...). Moramo da se sastajemo, komuniciramo, moramo da idemo napred, kooperativa

³¹² "Pojava rasprostranjenog podržavanja različitih, pa i potencijalno suprotstavljenih vrednosnih orijentacija od strane pripadnika određene društvene grupacije" naziva se *vrednosna nekonzistencija* (Lazić, 2011: 183).

treba da radi ono što sama reč kaže, da radi zajedno. Važno je da znamo da možemo da napredujemo (predsednica kooperative **Junin**, Cordoba, zdravstvena klinika).

(...) Moramo da čuvamo resurse, i zato proces selekcije članova mora da bude pažljiv, a ne da zapošljavamo tek tako i nakon toga da imamo problema. Ono što je za nas jako bitno jeste volja radnika. Vreme nas je naučilo kako da evaluiramo ljude. Preferiramo dobre ljude, bez poznavanja tehničkog procesa proizvodnje, ali koji imaju želju i volju da nauče. To je mnogo važno (...). Šta je to što jednu kooperativu razlikuje od jedne firme gde su radnici zaposleni kod poslodavca? To je da se ljudska vrednost zaista uzima u obzir. U jednom preduzeću se uzima u obzir kapacitet, da li je jedna firma konkurentna na tržištu, funkcioniše li ili ne, ne pruža se socijalna podrška...(predsednik kooperative **Union Papelere Platence**, Ringuelet, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu papira).

Egzistencijalna ugroženost velikog broja radnika ERT tokom procesa preuzimanja preduzeća (ali i kasnije!) dovela je do toga da međusobna podrška i pomoć, ali i međusobno poverenje, dobiju na značaju među radnicima ERT, odnosno postanu centralni vrednosni obrasci ovih radnika.

(...) Jedni drugima smo bili podrška: "Idemo, kolege, sve će biti u redu". Često se dešava da kolege dođu i sa problemima od svoje kuće [...] Ako se desi da naše kolege imaju problem sa smeštajem, gledamo da to nekako rešimo. Ovde se ne radi samo o poslu, brinemo se i o kolegama koji su bolesni (...) To što smo zaradili ostavili smo u kasu, morali smo da čuvamo novac. Morali smo da nastavimo da radimo. Radnicima koji nisu imali drugi posao, davali smo novac, oni koji su imali drugi posao ostavljali su svoj deo u kasu. Ja sam, na primer, radila u drugom hotelu, gde sam primala platu. Nije mi bio problem da ono što ovde zaradim ovde i ostavim. Muž mi je govorio: „Kako možeš da ostaviš sve, zbog nečeg što nema budućnost, zbog posla pod navodnicima?“. Posao koji sam imala u drugom hotelu bio je siguran [...] Međutim, kockala sam se sa poslom, zato što sam videla nešto drugačije. Tamo gde sam radila nije bilo prilike da se nauči nešto, morao si da dođeš sa određenim znanjem [...] Zbog ovoga što radimo mnogi upravo dolaze u ovaj hotel (predsednica kooperative **Bauen**, Ciudad de Buenos Aires, hotel).

(...) Neki naši članovi su došli iz bolnice da potpišu konstitutivni akt kao članovi kooperativa. I svaki put sve više ljudi dođe da nam pruži pomoć i da saraduje sa nama (predsednik kooperative **Nuevo Amanacer**, Mar del Plata, fabrika za preradu mleka).

Da vrednost solidarnosti predstavlja dominantnu vrednost među članovima ERT može se takođe videti i na primeru mogućnosti uključivanja članova porodice radnika ERT u kooperativu. Takođe, značaj međusobnog povezivanja radnika ERT posebno se vidi u pogodnostima koje kooperativa pruža svojim članovima nakon penzionisanja – radnici ERT imaju mogućnost da i dalje budu deo kooperative, čime se dodatno osnažuje međusobna povezanost članova kooperative i njihova identifikacija sa kooperativom.

(...) Ima jako mnogo članova koji su ostvarili pravo na penziju i koji bi trebalo da se penzionišu, ali još uvek pripadaju kooperativi, jer znate ovde postoji jedan drugačiji koncept, jedan inkluzivan koncept...nije kao u ostalim firmama, gde moraš da se penzionišeš, ovde je moguće da se članovi zadrže duže (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

(...) Nastojaćemo da uključimo i decu naših članova, jer postoji mnogo kooperativa u kojima rade članovi porodica. Ovde još uvek nismo radilo tako nešto, ali planiramo (predsednik kooperative **Arcucci**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

Bez obzira na podređenost kapitalističkom načinu proizvodnje, radnici ERT su svesni da ovakav način rada u krajnjoj liniji predstavlja *alternativu* kapitalističkom sistemu (u smislu ostvarivanja humanijih uslova rada). Pored isticanja dobrobiti za pojedine članove ERT (pre svega u vidu mogućnosti očuvanja posla), prepoznaje se i širi značaj ovakve vrste rada.

(...) Ovo čime se mi bavimo je zaista odličan posao, ne samo za nas, već za celo društvo. Na ovaj način mi nudimo nova radna mesta za sutra. Ovo što smo uradili predstavlja jednu alternativu koncentraciji kapitala koja je prisutna. Mi na ovaj način uvećavamo ukupno bogatstvo, ne radi se ovde samo o parcijalnim beneficijama [...] Bilo ko sutra da ostane bez posla, uvek može ovde da potraži posao! I u tome se ogleda mogućnost ovakvog načina poslovanja. To je jedna alternativa (predsednik kooperative **Curtidores de Mendoza**, Mendoza, fabrika za preradu kože).

(...) Ono što su uradile ERT u Argentini predstavlja primer za ceo svet. Postoje knjige, filmovi, ima mnogo iskustva u Evropi, Aziji, Africi (predsednik kooperative **Textiles Pigué**, Pigue, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) U junu će biti sedam godina kako radimo kao kooperativa. Privatnici su govorili da će ovo trajati dva meseca i mi smo im pokazali da je sve moguće ako postoji volja. To je poruka! (predsednik kooperative **Clinica Mosconi**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, zdravstvena klinika).

Uz to, kao što je ranije pokazano, radnici većine ERT prepoznaju zajedničke interese/ciljeve, kao i sredstva za njihovo ostvarivanje. Najčešće je reč o unapređenju proizvodnje, jačanju tržišne pozicije i sl. Jedan od mogućih načina ostvarivanja ovog cilja vidi se upravo u međusobnom povezivanju, o čemu smo prethodno detaljno govorili.

(...) Plan je da se zajedno sa drugim kooperativama borimo da naši proizvodi dobiju posebno mesto, kako bi društveni rad (*trabajo social*) bio vrednovan i vidljiv i kako bi javnost mogla da uporedi kvalitet, cenu proizvoda, zato što je u ove proizvode uloženo mnogo ljubavi [...] i na drugom mestu se proizvode ovakvi proizvodi, ali to je različito (predsednik kooperative **Establecimientos fabriles Argentinos**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu hrane).

Međutim, radnici ERT su itekako svesni ograničenog uticaja ovakvog oblika rada u Argentini, kao i nedovoljnog vrednovanja i prepoznavanja prednosti samoupravnog oblika rada, što se svakako može objasniti dominantnom ulogom kapitalističkog načina proizvodnje. Zapravo, pored nedostatka finansijskih sredstava i zastarele tehnologije, još jedan od ograničavajućih činilaca predstavlja i *nedostatak poverenja* u ovakav način rada. Loše poslovanje bivših vlasnika koje se, između ostalog, manifestovalo u vidu dugovanja prema klijentima, uz preovlađujuću negativnu percepciju kooperativizma u Argentini, samo je još više podsticalo nepoverenje prema novom načinu rada. Problemi se pojavljuju u vidu teškoća da se povrate stari klijenti, kako zbog lošeg poslovanja bivših vlasnika, tako i zbog nedostatka poverenja u ovakav (nov) sistem rada³¹³.

(...) Kooperative imaju važnu ulogu u društvu. Naravno nije lako da ceo svet razume ulogu kooperative...U razvijenim zemljama kooperative funkcionišu veoma dobro, zato što je to druga linija u borbi protiv kapitalizma (predsednik kooperative **Establecimientos fabriles Argentinos**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, fabrika za preradu hrane).

(...) Mi živimo u jednom konfliktom svetu. I naravno nisu to samo problemi kooperativa, već je reč o problemima na svetskom nivou. Postoji kriza svetskog sistema finansiranja. I mi smo refleksija svega ovoga. Nismo mi jedno ostrvo. Razumemo da smo mi jedna realna alternativa, moguća, ali znamo da ne možemo da spasimo svet...mi smo protagonisti nečeg drugačijeg (Federacija radničkih kooperativa - **FECOOTRA**).

(...) Kooperative treba da budu zaštićene, da imaju podršku države. Ovde u Argentini kooperative nisu baš najbolje viđene, ne daje im se mnogo kredibiliteta (predsednik kooperative **Arcucci**, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija).

Na osnovu prethodne analize možemo da zaključimo da vrednosti solidarnosti, socijalne pravde i jednakosti dolaze kao vid demokratskog pritiska odozdo i posledica su strukturalnih uslova u vidu drastičnog pogoršanja položaja radnika. Na ovoj osnovi se postiže homogenizacija radnika oporavljenih preduzeća, čime se potencijali za kolektivno delovanje, odnosno održavanje radničkog samoupravljanja u obliku oporavljenih preduzeća značajno uvećavaju.

Sa druge strane, istraživački nalazi su ukazali i na prisustvo vrednosne nekonzistentnosti, odnosno podržavanje različitih vrednosnih obrazaca: onih koji karakterišu samoupravni, s jedne, i kapitalistički društveni sistem, s druge strane. Neusaglašeni vrednosni obrasci proizilaze iz nemogućnosti pronalaska zajedničkih ciljeva, ali i iz strukturalnih razloga, odnosno kapitalističkog okruženja. Zapravo, kada je reč o razumevanju interesa i zajedničkih ciljeva, ono što karakteriše određeni broj ERT jeste njihovo razlamanje na podgrupe koje ne mogu da pronađu zajednički imenitelj, pa tako ni na interesu zasnovanu delatnu osnovu, što znatno otežava stabilnost radničkog

³¹³ Upravo zbog odsustva poverenja u ovakav način rada došlo je do prekida saradnje sa starim klijentima, tako da je jedan od velikih problema na početku bio pronalazak klijenata, kako bi proizvodni proces uopšte mogao da se odvija. Stari klijenti nisu mogli da se sačuvaju i zbog toga što određene ERT nisu funkcionisale određeno vreme. Manji broj ERT nije mogao da sačuva prethodne klijente zato što se radilo o prijateljima bivših vlasnika, pa otuda nije neočekivano nepoverenje prema njihovom radu. U pojedinim gradovima mogu se takođe naći preduzeća koja su predstavljala prvi primer oporavljenih preduzeća, što je takođe uticalo na nedostatak poverenja. Uz to, na preuzimanje fabrika od strane radnika često se nije gledalo blagonaklono, što je za posledicu imalo prekid saradnje ili nemogućnost da se saradnja ponovo uspostavi.

samoupravljanja. Protivrečnost interesa ispoljava se upravo u podržavanju nekonzistentnih vrednosnih obrazaca, kao što možemo videti u nastavku rada.

(...) Ono što je problem jeste nedostatak konsenzusa. Zapravo, mnogi su postali deo kooperative, a da su zadržali prethodni način razmišljanja (...) i upravo je veliki izazov da se promeni takav način pogleda na stvari. Potrebno je da svi shvate gde se nalaze. Dakle, onog trenutka kada postanu članovi kooperative moraju da shvate gde su došli (...) ako ja radim loše naneću štetu celoj kooperativi (predsednik kooperative **Curtidores de Mendoza**, Mendoza, fabrika za preradu kože).

(...) Ono što je bitno da se naglasi jeste da je ovo velika promena. Neki ljudi su celog života radili kod nekoga, tako da je bilo potrebno da se promeni mentalitet i da počnu da razmišljaju kao preduzetnici. I da shvate da rade za sebe, a ne za druge. Ako obavljaš posao mnogo brže, bolje je za tebe i za celu kooperativu. Ono što je problem, ne samo ovde već u mnogim ERT (imali smo jedan sastanaka u BsAs sa ERT iz BsAs, ali i iz cele zemlje) jeste to da uvek postoji jedna grupa koja vuče napred i druga koja čeka da uradite posao za nju. Ovo je teško (...) Svi treba da vuku napred, jer ne postoji drugi način da se radi (...) U tim situacijama može da dođe do svađe između grupa. Svi moraju da vuku napred, to je jedini način. Ako ne, nećemo ništa postići (...) Ako što pre shvatiš da je kooperativa tvoja, shvatićeš da ako više radiš to doprinosi samoj kooperativi. To je fundamentalno, promena mentaliteta. Teško je, ponekad (...) imaš osobe koje imaju mnogo godina i ne mogu da se promene (član kooperative **Graficos Asociados**, Mendoza, grafička industrija).

(...) Ono što nas muči unutar kooperative jeste pitanje kada će članovi kooperative da shvate da se nalaze u sistemu kooperativizma i da nisu ovde zato što ne mogu da nađu posao na drugom mestu, i da koriste ovaj sistem, a onda kada nađu drugi posao da će otići. Zato i nastojimo da vidimo kako da ubedimo članove da nastave da rade u sistemu kooperativizma, koji ima drugačije vrednosti. E, sad...između tih vrednosti i *biznis, bisnis*, uzimaju *biznis, bisnis*, nažalost (predsednik kooperative **Clinica Mosconi**, La Plata, zdravstvena klinika).

(...) Postoji neusklađenost između sektora. Meni se čini da se taj problem može prevazići redovnim definisanjem ciljeva, kako na nivou cele firme, tako i na nivou svakog sektora pojedinačno. Ja sam bio u administrativnom savetu 3 godine, bio sam vicepredsednik. Rukovodio sam firmom od 80 zaposlenih. Ono što je svakako bio jedan od problema jeste taj što nismo svi bili saglasni sa ciljevima, odnosno nismo imali zajednički cilj. Drugi problem bih pre mogao nazvati spoljašnjim i odnosi se pre svega na novu tehnologiju tzv. upotrebu informacija. Mi smo ovde navikli na jedan način pružanja i primanja informacija, međutim, u međuvremenu su se mnoge stvari promenile i nije lako prilagoditi se promenama. Ovde pre svega mislim na promene koje su nastale u načinu prikupljanja, obrade i distribucije informacija. Ovde imamo zaposlene koji rade preko 40 godina i njima je teško da se prilagode promenama (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

(...) Kada ulaziš u *sociedad anonima*, ti imaš gazdu koji svakog trenutka može da te takoreći izbaci napolje. U kooperativi nije tako. Uglavnom dolaze mladi ljudi (...) mi imamo statut i interni pravilnik. Imaš obaveze (...) međutim, novi članovi se ponašaju kao da samo imaju prava, ali ne i obaveze. I tu počinje problem. Mladima je teško da se adaptiraju na kooperativu. Mislim da se stariji ljudi lakše prilagode, ali mladi (...) Ovde nema vlasnika koji će da kaže uzmi uradi ovo, moramo sve sami da radimo. Zbog toga kooperativa predstavlja izazov sama po sebi. Pre nekoliko meseci morali smo da suspendujemo nekoliko radnika zbog raznih propusta. Ne radi se samo o tome da unutar kooperative imate pravo, već imate i obaveze (članica UO kooperative **CITA**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija).

(...) Naša prednost je ta što smo mi vlasnici. I nije isto kao jedna DOO (*sociedad anonima*), jer ti tamo radiš za njih, ti si samo broj (...) za kooperativu radnici nisu brojevi, oni su za kooperativu članovi, vlasnici sopstvenog posla. U DOO nije tako, ti odeš, odradiš svoje radno vreme, vratiš se kući i zaboraviš. Ovde nije tako. *Socio* (član) mora da se brine o kooperativi ceo dan. Postoje ljudi koji su u kooperativi, a koji ni ne razumeju šta je kooperativa. Postoje oni koji razumeju i oni koji ne razumeju. Ko ne razume, treba da ide, ko razume treba da ostane i pruži svoj doprinos kooperativi. Na primer od 10 ljudi pet razume šta je kooperativa, a pet ne. Navikli su da rade gde postoji gazda, ovde u kooperativi svi su vlasnici (predsednik kooperative **Urgencia Los Tilos**, La Plata, Provincia de Buenos Aires, ambulanta).

(...) Nedostaje nam obrazovanje u oblasti kooperativizma. U ovoj kooperativi nemamo nijednog inženjera. Nedostaje nam, ali ne u toj meri. Najveći problem su ljudi. Odnosno, problem je odozdo. I nije problem u kooperativi, već u ljudima (predsednik kooperative **25 de Mayo**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija).

(...) Na početku nas je bilo 27, oni koji su inicirali ovaj proces, koji su ostali da čuvaju svoja radna mesta. Ovo je bila veoma teška etapa. Nakon toga je usledila druga etapa kada nas je bilo 10-15 više, jedni su ostali, drugi su otišli, nije bilo lako, kooperativa nije imala kredibilitet. Imali smo brojne probleme i to socijalne

prirode, probleme sa obrazovanjem, probleme zbog nedostatka iskustva, neki su imali više iskustva, tako da su oni izabrani da budu u savetu. Ono što je bilo bitno jeste da se svi uključe u sve procese, kako bismo kasnije mogli da se rotiramo, ovde svi primamo isto. Iako znamo da nemamo svi istu odgovornost. Takođe, nemamo svi isti pogled, ali nastojimo da gledamo ipak iznad. I to nastojimo da očuvamo. Ono što nam itekako nedostaje jeste poznavanje tržišta, takmičenje, to moramo da poboljšamo, da sačuvamo radna mesta. Sa druge strane, mi smo ipak jedna *empresa* (predsednik kooperative **Union Papelere Platence**, Ringuet, Provincia de Buenos Aires fabrika za preradu papira).

Možemo da vidimo da odsustvo konsenzusa, odnosno nesaglasnost u pogledu definisanja zajedničkih ciljeva u pojedinim ERT predstavlja značajan problem. Takođe, u delu o značaju organizacijskih činilaca mogli smo da vidimo da postoje razlike u prihvatanju sistema jednakih zarada, što takođe proizilazi iz neusaglašenosti interesa.

U pojedinim ERT ukazuje se na potrebu postojanja hijerarhijskog odnosa između članova preduzeća, stroge kontrole načina obavljanja posla, centralizovanog odlučivanja i sl., što dalje ukazuje da se u ovim preduzećima podržavaju vrednosni obrasci koji su karakteristični za kapitalistički društveni poredak.

(...) Ako ne kontrolišiš ljude, oni neće da rade. Treba da postoji gazda. Treba da postoje jasna pravila, jasna zaduženja, ali i kazne ukoliko se zadaci ne ispune, kao u privatnoj firmi. I plate ne mogu da bude jednake, moraju da postoje kategorije. To je moje mišljenje. Prodavati fantaziju je lako, ali nije tako. I sad da kažem da je sve dobro, da se ljudi ubijaju od posla i sl., ne, nije tako [...] Ono što je potrebno da se uradi jeste uvođenje određenih sankcija, kako bi radnici ispunjavali svoje obaveze. Naravno mi imamo ljude koji rade veoma dobro, i njih je jedno, dvoje, troje, četvoro, petoro, i sa druge strane su oni koji ne rade dobro. U ovoj fabrici nikada nisu sankcionisani oni koji ne rade dobro. Jednostavno moraju da rade ono što je neophodno. Najveći problem u kooperativi su ljudi, bez ikakve sumnje (predsednik kooperative **25 de Mayo**, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija).

Da funkcionisanje ERT ne zavisi samo od organizacijskih i ekonomskih faktora, već da veliku ulogu imaju i subjektivni činioci, najbolje možemo videti na primerima u kojima se ističe značajan uloga ljudskih faktora. Upravo se subjektivni činioci ističu kao dominantni nasuprot strukturalnim činiocima (ekonomskim i organizacijskim).

(...) Mislim da može da se takmiči, zavisi mnogo od osoba. U redu je kapitalizam, ali zavisi od mene, od onoga što ja radim (...) Kooperativa zavisi od ljudi koji njome upravljaju. Dok ja radim sa kooperativom i ljudima šta mogu, ono vani, kapitalizam me ne zanima. Jedino što me zanima je kooperativa (...) ostalo dođe i prođe. Kako funkcionise kapitalizam je drugi problem. Mi smo se namučili sa kooperativom. Nismo imali ništa, nismo imali ništa da jedemo. Sada kada imamo šta da radimo, ne mogu da dozvolim da mi kapitalizama ili socijalizam govore šta da radim. Neću dozvoliti (...) mi smo uspeli da se podignemo. Ne mogu da dozvolim da izgubimo sve (...) Ovde u Argentini ljudi koji su u kooperativama misle da su osvojili bogatstvo i ne žele da rade. Ti si vlasnik kooperative, ali moraš da radiš. Jer ako se tako ponašaš, kooperativa će nestati. I što više radiš, biće bolje za kooperativu. Ali ne misle svi tako. Postoje ljudi koji razumeju i oni koji ne razumeju. Ljudi koji nemaju obrazovanje neće razumeti. Oni koji imaju obrazovanje će razumeti o čemu govorimo, šta je samoupravljanje, kooperativa. Mora puno da se radi (predsednik kooperative **Urgencia Los Tilos**, La Plata, Provincia de Buenos Aires – ambulanta).

Na osnovu istraživačkih nalaza mogu se uočiti još neki elementi koji dugoročno mogu delovati u suprotnom pravcu – jačanja heterogenosti radnika ERT. Reč je o mogućnosti pojave unutrašnjeg konflikta, posebno između članova saveta i radnika³¹⁴.

(...) Prednosti su te što ne postoji granica. A loše strane su te što određeni članovi ne mogu da se naviknu da rade bez gazde, bez nekoga ko će neprestano da nadzire njihov rad. Ovde smo svi vlasnici i kolege. Kooperativom se upravlja na sledeći način: postoji tzv. administrativni savet koji se sastoji od 7 članova, koji su izabrani glasanjem; na skupštini svi glasamo i biramo članove saveta, zato što ne možemo sve odluke svi da donosimo, zato biramo predstavnike. Dakle, postoji taj savet koji može da donese odluke brzo. Mi ih biramo, imamo poverenja u njih i podržavamo ih. Postoje oni koji se u ovom savetu ponašaju na način na koji su se ponašali vlasnici (...) međutim mi smo ovde svi jednaki. Dakle, osnovni problem je taj što postoje ljudi koji nisu navikli da rade bez gazde (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

³¹⁴ Moguće je da dođe do konflikta između članova saveta koji su najčešće učestvovali u procesu preuzimanja preduzeća i novih radnika, koji nekada nisu spremni da preuzmu odgovornost na poslu, ili ne pokazuju dovoljnu privrženost kooperativama u kojima rade (videti detaljnije u Ruggeri, 2012:67-71).

U analizi elemenata vrednosnog sistema značajnih za stabilnosti radničkog samoupravljanja ukazaćemo za kraj na dva načina viđenja, ali i vrednovanja rada u kooperativi: jedno, preovlađujuće, gde se na kooperativu gleda isključivo kao na način da se sačuva posao, i drugo, manjinsko, gde kooperativa predstavlja vrednost po sebi. Znači li to da se interesi ove dve grupe radnika različito uobličavaju, te da na delu imamo još jedan proces koji dovodi do podele unutar ERT?

(...) Kada smo osnivali kooperativu mi zapravo nismo imali alternativu, ostali smo bez posla, na ulici, protestujući sa plakatima. Jedan kolega poreklom iz Čilea je došao na ideju da formiramo kooperativu, to je bilo jedino rešenje u tom trenutku, nismo imali izbora. I tako smo osnovali kooperativu. Kooperativa iza sebe ima svoju filozofiju, vrednosti, moralne principe. Za mene ova kooperativa predstavlja posebnu vrednost. Ima i onih koji na kooperativu gledaju kao na način da sačuvaju svoja radna mesta. Ljudi su u pedesetim ostali bez posla, na ulici i ovo je bio jedini način da sačuvaju posao. To su dva načina viđenja kooperative. U ovom trenutku nema mnogo onih koji su privrženi ovoj filozofiji, odnosno malo je onih koji na samu kooperativu gledaju kao na vrednost po sebi (koordinator sektora kooperative **Comercio y Justicia Editores**, Cordoba, mediji i štampa).

Prethodno izneti nalazi ukazuju na dva procesa koji dovode do fragmentacije radnika oporavljenih preduzeća na vrednosnom polju. Oba procesa su posledica sistemske transformacije – prelaska preduzeća iz kapitalističkog u samoupravni proizvodni odnos. Najpre, radi lakšeg razumevanja dobijenih nalaza treba imati na umu da se ključna promena odnosi na promenu statusa radnika, pa tako od najamnog radnika, radnici postaju članovi kooperativa, kolektivni vlasnici sredstava za proizvodnju. Imajući upravo na umu da su se radnici do nedavno nalazili u statusu najamnih radnika, odnosno da su svoj položaj članova kooperative tek skoro stekli, jasno je da je bio potreban duži period međusobnog, kako interesnog prilagođavanja, tako i vrednosnog usaglašavanja radnika ovih preduzeća. To znači da radnici prilikom preuzimanja preduzeća na subjektivnom, odnosno vrednosnom planu još uvek nisu bili „pripremljeni“ da takoreći započnu zamenu ekonomskom krizom uzdrmanog funkcionisanja kapitalističkih preduzeća samoupravnim. Ovde je moguće primeniti poznatu Darendorfovu tvrdnju koja kaže da promene u kulturnom (pa i vrednosnom!) podsistemu traju daleko duže od političkih i ekonomskih promena (Dahrendorf, 1990).

Drugi proces je takođe sistemskog karaktera i odnosi se na podređenost radničkog samoupravljanja dominantnom-kapitalističkom sistemu u čijim okvirima i funkcioniše. Rečju, ma koliko bio razvijen samoupravni način organizacije rada, delovanje oporavljenih preduzeća uvek je podređeno dominantnom (kapitalističkom) proizvodnom odnosu. Upravo suprotstavljene vrednosti, odnosno prisustvo vrednosti koje su karakteristične za samoupravni oblik organizacije rada (kolektivističke) i vrednosti koje karakterišu kapitalistički sistem društvenih odnosa, mogu se objasniti ne samo sporijim promenama vrednosnih obrazaca radnika koji su prethodno bili zaposleni u preduzećima koja su funkcionisala na osnovu kapitalističkih principa, već neusaglašenost vrednosnih obrazaca proizilazi iz podređenosti ovakvog načina rada dominantnom (kapitalističkom), čije se vrednosti nužno i usvajaju.

Jasno se pokazuje da radnici ERT prihvataju vrednosti koje su neophodne za reprodukovanje ovakvog oblika organizacije rada (kolektivno vlasništvo, učešće u procesu donošenja odluka, princip jednakih zarada), ali zbog interesa koji su protivrečni dominantnim interesima unutar novog normativno-institucionalnog sistema (opstanak u kapitalističkom okruženju prema pravilima koje tržište postavlja) radnici zadržavaju i drugi skup vrednosti koje su u određenoj meri protivrečne vrednostima radničkog samoupravljanja (npr. individualističke vrednosti, takmičarki duh, nejednaka raspodela dohotka i sl.). Održavanje vrednosnih obrazaca koji su suprotstavljani novim pravilima društvene reprodukcije, odnosno postojanje izražene vrednosno-normativne disonance među radnicima, pokazuje da postoji mogućnost da sistem radničkog samoupravljanja nije u potpunosti legitimisan među pripadnicima radničke klase unutar ERT. Moguće objašnjenje je, kao što je prethodno napomenuto, to što su se radnici veoma dugo nalazili u statusu najamnih radnika u kapitalističkim preduzećima u kojima nisu imali mogućnost da učestvuju u procesu donošenja odluka. Ovde je reč o unutar- sistemskoj vrednosno-normativnoj disonanci, budući da se prihvataju vrednosti koje su u suprotnosti sa normativnim i institucionalnim rešenjima na osnovu kojih ERT funkcionišu (ukidanje privatnog vlasništva, ukidanje hijerarhijskog sistema odnosa).

Zaključno, dok osnovne kapitalističke vrednosti, poput tržišta i takmičenja u većini ERT zadržavaju središnji položaj, neke od vrednosti koje podržavaju postojeće oblike unutarstemske regulacije, tj. radničko samoupravljanje dovode se u pitanje (poput razlike u zaradama, kolektivna odgovornost). U tom smislu, prisustvo nekonzistentnosti na polju vrednosnih obrazaca nije (nužno) pokazatelj nedovoljne utemeljenosti radničkog samoupravljanja među radnicima ERT, nego može biti samo privremeno obeležje, ali i znak potrebe za jačanjem vrednosne (ali i organizacijske i ekonomske) osnove reprodukovanja i učvršćivanja samoupravnih oblika organizacije rada.

Kao što smo prethodno jasno mogli da vidimo, bez obzira na značajne promene koje su nastupile nakon zauzimanja preduzeća, samoupravljanje u ovim preduzećima nije moglo u potpunosti da bude ostvareno, pre svega zbog kapitalističkih uslova u kojima ova preduzeća funkcionišu. Zapravo, imajući na umu da je funkcionisanje ERT u velikoj meri ograničeno pravilima i mehanizmima tržišne konkurencije, te da i sam proces samoupravljanja, kao što je već pokazano, u osnovi predstavlja protivrečan proces, nalazi koji ukazuju na neusaglašenost interesa i vrednosnih obrazaca ne bi trebalo previše da iznenađuju. Bez obzira na ukazane protivrečnosti na organizacijskom, ekonomskom i vrednosnom polju, ne bi trebalo očekivati da one u većoj meri ograniče delatni potencijal radnika, te da dugoročno deluju u pravcu slabljenja ERT. Jer, u krajnoj liniji, kao što je nekoliko puta pokazano, pretpostavke koje su dovele do homogenizacije radnika, koje su krajnji oblik dobile upravo u oporavljenim preduzećima, jače su od pretpostavki koje mogu da imaju destabilišući uticaj na radničku klasu, tako da je u budućem periodu moguće očekivati dalje jačanje radničkog samoupravljanja u Argentini u obliku oporavljenih preduzeća. Da je ovakva pretpostavka opravdana ukazuje i dugotrajnost ovog procesa u Argentini (radi se o skoro dvodecenijskom trajanju ovih preduzeća). Dakle, možemo reći da se ne radi o izolovanoj i slučajnoj pojavi ovih preduzeća, već je reč o duboko ukorenjenom procesu čije jačanje možemo očekivati i u budućem periodu. Najzad, mogli smo da vidimo da je većina ERT relativno uspešno odolela mnogobrojnim izazovima kojima je bila izložena u poslednje dve decenije, pogotovo tokom poslednjih nekoliko godina za vreme vlasti Maurisija Makrija³¹⁵. Kakve će promene i izazove 'oporavljenim preduzećima' doneti ponovni preokret na političkoj sceni i povratak Histicijalističke partije krajem prošle godine, ostaje da vidimo!

³¹⁵ O izazovima oporavljenih preduzeća u neoliberalnom kontekstu videti Vieta, 2019a; Vieta, 2019b; Ruggeri *et al.*, 2018.

5. ISTORIJSKE PRETPOSTAVKE POJAVE I KONSOLIDACIJE RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA U OKVIRU KONKRETNO- ISTORIJSKIH DRUŠTAVA: JUGOSLAVIJA

5.1. Uvođenje radničkog samoupravljanja - ekonomski odgovor na političku krizu

Razmatranje radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji kao oblika kolektivnog delanja radničke klase zahteva prethodnu analizu *načina* na koji je radničko samoupravljanje najpre uvedeno, a potom i analizu *razvojnog puta* samoupravljanja.

Ukratko, uvođenje radničkog samoupravljanja vezuje se za sukob sa Staljinom 1948. godine. Ovaj sukob se, sa jedne strane, objašnjava odnosom između socijalističkih zemalja, odnosno odgovorom Jugoslavije na hegemonističke ciljeve SSSR-a (ili čak na lični sukob Staljina i Tita) ili kao 'logična posledica' neslaganja ove dve zemlje u vezi sa osnovnim pitanjima puta u socijalizam (Golubović, 1988: 205). U tom smislu, Kardelj ističe da je glavni uzrok sukoba bio Staljinov otpor „elementarnim težnjama radničke klase za samoupravljanjem“, odnosno da je prisustvo samoupravljanja u jugoslovenskom društvu tokom narodnooslobodilačkog rata bio osnovni uzrok sukoba sa Staljinom (Kardelj, 1977: 15), čime, kako navodi Zagorka Golubović, dolazi do inverzije uzroka i posledice (Golubović, 1988: 205).

Odgovor na pitanje uzroka sukoba sa Staljinom i 'zaokreta' od centralno-planskog sistema ne može biti jednostavan, s obzirom da se radi o čitavom nizu istorijskih okolnosti tokom četrdesetih godina XX veka (videti Petranović, Štrbac, 1977). Ipak, ovde se mora napomenuti da sukob sa SSSR-om nije proistekao 'iz specifičnosti sistema' u Jugoslaviji (Kardelj, 1977), već usled nezavisnog vođenja politike jugoslovenskog rukovodstva tokom narodnooslobodilačke borbe. Međutim, ne može se zanemariti ni činjenica da je sovjetski uzor bio neprikosnoven u posleratnoj izgradnji sistema u Jugoslaviji, čemu je u velikoj meri doprinelo nepostojanje alternative u ideološkoj prošlosti KPJ, kao i odsustvo samoupravnih pokreta (poput *sovjeta*, npr.). Uz to, krajnji cilj koji se odnosio na izgradnju socijalističkog društva po sovjetskom uzoru nije se dovodio u pitanje, na šta ukazuju i prve reakcije na napad 1948. godine: cilj je bio da se sačuva politički i moralni integritet partijskog rukovodstva i sprovedene revolucije, dok je istovremeno bila prisutna 'staljinizacija' sistema (Sekulić, 1987a: 92). Stoga je sukob 1948. godine doživljen 'tako dramatično' (sa nadom da će se 'nesporazumi' ipak rešiti), a reakcije na njega bile su kontradiktorne, proglašavanjem borbe protiv staljinizma pomoću staljinističkih metoda (Goli otok i Dahauski procesi) (videti Golubović, 1988: 206; Sekulić, 1987a: 92; Sekelj, 1990:172). Tako je sukob sa Staljinom podstakao vrh jugoslovenskog rukovodstva da, kako bi pokazao svoju lojalnost sovjetima, ubrza revolucionarne promene, uključujući prisilnu kolektivizaciju poljoprivrednog zemljišta, organizujući seljačke zadruge i sl., što je naišlo na masovan otpor seoskog stanovništva (Lazić, 2011: 97)³¹⁶.

Da je otpor koji je bio pružen SSSR-u nakon napada bio 'inspirisan' prvenstveno odbranom nezavisnosti države (ne dovodeći u pitanje potrebu oslobađanja od ideološke zavisnosti!), pokazao je i Tito u više navrata. Tito je tako isticao da se nije radilo o bitnim ideološkim pitanjima³¹⁷, već o

³¹⁶ Iako su traženi novi i specifični putevi izgradnje društvenih odnosa u Jugoslaviji, preduzimane su i različite mere za dalje jačanje etatizma, pa i za dosledno kopiranje sovjetskog iskustva (jačanje državnog aparata, kolektivizacija sela i sl.) da bi se savladale teškoće izazvane napadom Informbiroa (IB) (Bilandžić, 1978:164). Međutim, kako bi se oduprlo Staljinu, jugoslovensko rukovodstvo je nastojalo da osigura legitimitet u zemlji, pa mu je u tom smislu posebno bila važna podrška seljaštva koje je predstavljalo najbrojniju društvenu grupaciju (čineći istovremeno masovnu osnovu revolucije koja je komuniste dovela na vlast). Tako će, uz ideološko mobilisanje radnika, proglašavanjem „samoupravljanja“ u industriji, kolektivizacija biti napuštena 1953. godine, a seljacima vraćeno pravo na privatni zemljišni posed (veličina poseda bila je ograničena na 10 ha), čime je vladajući režim osigurao njihovu trajniju lojalnost (videti Lazić, 2011: 97-98).

³¹⁷ Tito je još 1949. godine govorio da je Jugoslavija zemlja koja je posle Sovjetskog Saveza „najkonsekventnije sprovedila u delo principe marksizma - lenjinizma“, te je svojim primerom htela da potvrdi da je „socijalistički sistem

težnji SSSR-a da potčini Jugoslaviju, te o nužnom otporu toj težnji. Međutim, sama odbrana nezavisnosti nije bila dovoljna da se opravda 'neposlušnost' prema Moskvi. „Bilo je potrebno da se dokaže da je otpor što ga je pružilo jugoslovensko rukovodstvo na liniji odbrane socijalizma, a ne samo uskih nacionalnih interesa“ (Golubović, 1988: 206). Stoga je jugoslovensko rukovodstvo moralo da napravi sledeća dva koraka.

Najpre, bilo je potrebno da se *kritički preispita model* na koji se jugoslovensko rukovodstvo do tada oslanjalo, da bi se u samom sovjetskom modelu i praksi pronašli razlozi neopravdanih napada na Jugoslaviju (Golubović, 1988: 207). U traganju za nestaljinističkim izvorom legitimiteta Ros Džonson (Ross Johnson) ukazuje na to da se jugoslovensko partijsko rukovodstvo najpre 'obraća' specifičnostima sopstvene oslobodilačke borbe, ali budući da to nije bilo dovoljno (moralo se dokazati da su za prekid krivi Sovjeti), ono prelazi na *kritiku sovjetskog modela* (Johnson, 1972: 70-72) (nav. prema Golubović, 1988: 208). „Ubrzo je zavladao uvjerenje da konačan uspjeh otpora staljinizmu zavisi od negacije staljinističkog sistema društvenih odnosa, i to ne samo na riječima već praktičnom izgradnjom drugačijih društvenih odnosa u Jugoslaviji“ (Bilandžić, 1978: 165).

U skladu sa tim, na VI kongresu 1952. godine KPJ je društveno uređenje u SSSR-u označila kao sistem državno-kapitalističkih odnosa s kastinskom despotskom vlašću birokratije, a sam staljinizam kao najveću opasnost za radnički pokret. „Ali što se više očitavao hegemonistički i amoralni karakter staljinističkog nasrtaja na Jugoslaviju, sve je više u rukovodstvu sazrijevala spoznaja da se korijeni i uzroci staljinističke vanjske politike, odnosno nasrtaja na Jugoslaviju, nalaze u deformiranim unutrašnjim društvenim odnosima u SSSR-u. Zato je rukovodstvo KPJ počelo još kritičnije i svestranije u svjetlosti učenja klasika marksizma preispitivati društveno biće ne samo sovjetskog već i vlastitoga društva. Tako se postepeno počela izgrađivati nova idejno-politička koncepcija o daljoj izgradnji socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u Jugoslaviji“ (Bilandžić, 1978: 164). Ukratko, doneta je odluka da se učini zaokret s puta koji je vodio u *državni socijalizam* prema izgradnji *samoupravnog socijalizma*. Kako bi se suprotstavila napadu staljinizma, KPJ se morala boriti pre svega ideološkim oružjem, i to s *marksističko - lenjinističkih pozicija*. Na taj način će KPJ preći iz odbrane u protivnapad optužujući Svesaveznu komunističku partiju (boljševika) - SKP(b) da je napustila marksističko-lenjinističko učenje, te da je proces nakon Oktobarske revolucije odveo Sovjetski Savez u *državni kapitalizam*, čime se socijalistička vlast degenerisala u 'vlast birokratske kaste'³¹⁸ „[...] zaključila je (KPJ) da se Partija mora odvojiti od državne vlasti i da radnici, a ne država, treba da upravljaju fabrikama, steklo se uvjerenje da mora početi oživljavati robni oblik privrede. To su bile glavne točke novog programa i one su prekretnica u historijskoj orijentaciji KPJ“ (Bilandžić, 1978: 168)³¹⁹. Tako se uz borbu za očuvanje nezavisnosti zemlje i nastojanje da se pronađe put za nastavljajanje socijalističke izgradnje, rukovodstvo Jugoslavije nakon sukoba sa Staljinom našlo i pred složenim teorijsko-političkim pitanjima daljeg razvoja socijalizma u zemlji

koji se u SSSR-u počeo stvarati posle Oktobarske revolucije jedini pravilan društveni poredak“. Nekoliko godina kasnije, kada se kritički govorilo o državnom kapitalizmu u SSSR-u (videti razumevanje istočnovevropskih društava u okviru *teorije državnog kapitalizma* u Feher, Heler, Markuš, 1986: 49-70), Tito je isticao da u SSSR-u još uvek postoje tekovine Oktobarske revolucije te...“ne možemo u cjelini kazati da to uopšte nije zemlja socijalizma...“, iako njeni rukovodioci rade na uništenju tekovina revolucije (nav. prema Golubović, 1988: 208). Nakon donošenja Druge rezolucije Informbiroa 1949. godine pod naslovom *Jugoslovenska partija u rukama ubica i špijuna*, rukovodstvo KPJ nastojalo je da pokaže da nije krenulo putem ponovnog uspostavljanja kapitalističkog sistema i da je ostalo na liniji *marksizma-lenjinizma* (Kržavac, Marković, 1976).

³¹⁸ O birokratizaciji sovjetske države i formiranju birokratske klase videti Trocki, 1973: 73-93.

³¹⁹ „Predavanje fabrika, rudnika itd. na rukovođenje radnim kolektivima onemogućuje da se ugnjezdi u našoj privredi jedna zarazna bolest, koja nosi ime birokratizam. Ta bolest se nevjerojatno lako i brzo prenosi iz buržoaskog društva i opasna je u prelaznom periodu jer kao polip svojim hiljadukrakim pipcima sputava i ometa pravilan i brz proces razvitka, predstavljajući najveće neprijatelje socijalizma“ (Kardelj, 1977:69). Do sličnih zaključaka stiže i Boris Kidrič koji, upoređujući sovjetska i jugoslovenska iskustva borbe protiv birokratizma, ističe sledeće: „[...] Pitanje kako savlađujući niske materijalne proizvodne snage...izbjeći sudbonosnu opasnost da se početna uloga države u zaostalim materijalnim proizvodnim snagama ne izrodi u kastinsko-birokratski sistem ruska revolucija nije riješila. Rješava ga danas jugoslavenska revolucija. Gornje se pitanje, naime, pojavilo i kod nas, ne samo zbog sovjetskog utjecaja nego u prvom redu zbog sličnosti zaostalih materijalnih proizvodnih snaga stare Jugoslavije s onim carske Rusije“ (Kidrič, 1951, nav. prema Bilandžić, 1978:170).

(Petranović, Štrbac, 1977:131). Ovim stižemo do drugog koraka koji je KPJ nakon kritike staljinističkog poretka morala da napravi.

Kako bi se dokazala opravdanost otpora sovjetskom poretku, bilo je neophodno traganje za 'novim primenjenim modelom'. Drugim rečima, moralo se mitu „prve zemlje socijalizma suprotstaviti novim mitom jugoslovenskog puta u socijalizam kao ispravnijim modelom“ (Zaninovich, 1969: 302, nav. prema Golubović, 1988: 207). Ono što je, pak, bilo neophodno jeste da 'raskid' sa prethodnim periodom (1945-1950.) bude legitiman u okviru boljševičkog nasleđa, ali da se istovremeno ne ugrozi partijski monopol. Takođe, „bilo je potrebno da taj koncept bude mobilizatorski i ideološki novum atraktivan za većinu stanovništva“ (Sekelj, 1990:8), tako da je 'spasonosna formula' nađena u konceptu *odumiranja države*³²⁰. Dakle, rukovodstvo KPJ predstavilo je obnavljanje ideje i prakse *radničkog upravljanja* kao alternativu birokratizovanom socijalizmu, odnosno državnom kapitalizmu. Tako su partijske vođe i teoretičari sve jače naglašavali razliku između etatističkog socijalizma po sovjetskom uzoru i privrede zasnovane na radničkom samoupravljanju, u kojoj radni kolektivi treba ne samo da izvršavaju proizvodne zadatke, već i da sami odlučuju o svim pitanjima proizvodnje i raspodele (Kolakovski, 1985a:536). U skladu sa tim, zagovaralo se vraćanje izvornoj teoriji i praksi izgradnje socijalističkog društva u kojem bi odlučivanje o procesu proizvodnje bilo preneto na „neposredne proizvođače“ (kao u Pariskoj komuni ili tokom Oktobarske revolucije).

Na osnovu zvaničnog obrazloženja *Zakona o radničkim savetima, odumiranje države* označavalo je decentralizaciju državne administracije, naročito u ekonomiji, zatim prenošenje fabrika na upravljanje radničkim kolektivima, zatim decentralizaciju u kulturi, političkom životu itd., da bi sve to završilo postepenim odumiranjem ne samo centralizma nego i države kao prinudnog aparata u celini (Sekelj, 1990:10). Najvažnija institucionalna posledica uzdizanja *odumiranja države* na nivo vladajuće ideološke doktrine bilo je uvođenje samoupravljanja u vladajuću ideologiju i formalna institucionalizacija radničkog samoupravljanja putem stvaranja *radničkih saveta* (Johnson, 1972:153-155)³²¹. Dakle, nasuprot oficijelnoj jugoslovenskoj dogmatici koja insistira na „antidatiranom traženju suprotstavljanja u principijelnoj razlici“ (Lazić, 1978, nav. prema Sekelj, 1990:9), reč je zapravo o potrebi nalaženja takvog koncepta koji omogućava političko i fizičko preživljavanje rukovodstva koje se suprotstavilo Staljinu i diktatu Kominforma (Moore, 1980:41, nav. prema Sekelj, 1990:9). Ovako shvaćeno samoupravljanje bilo je jedino što je jugoslovenski vrh mogao da upotrebi protiv Staljina bez ozbiljnog rizika destabilizacije režima i vlastitih pozicija (Wright 1985:55-58, nav. prema Sekelj, 1990:10).

U pogledu institucionalnog razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji, Narodna skupština FNRJ ozakonila je radničko samoupravljanje na sednici 27. juna 1950. godine donoseći *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* (ili kako se često nazivao *Zakon o predaji fabrika na upravljanje radnicima ili Zakon o radničkom samoupravljanju*) tako da je ranija politička odluka pretvorena u zakon (Petranović, Štrbac, 1977: 134). Uvođenje institucija radničkog samoupravljanja ovim zakonom je počelo od proizvodnih ekonomskih jedinica u industriji i poljoprivredi, da bi se kasnije postepeno proširilo i na organizacije u oblasti neproizvodnih delatnosti pružanja javnih usluga, kao i na društveno-političke organizacije. Pravnu novinu i normativnu razliku u odnosu na sistem centralno-planskog državnog

³²⁰ Gubljenje oslonca u modelu - uzoru zahtevalo je da se pronađe sopstveni oslonac otkrivanjem novog modela, ali ostajući na terenu koncepcije socijalizma, da bi se obezbedio legitimitet pred sopstvenom partijom, ali i pred međunarodnim socijalističkim poretom (Golubović, 1988: 207).

³²¹ U kontekstu uvođenja *radničkih saveta*, značajno je navesti obrazloženje dato u *Uputstvu o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća* koje je doneto krajem 1949. godine i glasi ovako: „U cilju punog ostvarenja ustavnog načela o neposrednom učešću radnika u upravljanju privredom i u vršenju privredne kontrole, kao i u cilju aktivnog angažovanja radnika osnivaju se *radnički saveti*. Pravilnom organizacijom i radom radničkih saveta pruža se mogućnost radnicima da dobiju ne samo jasniji uvid u rad i probleme preduzeća, nego im se pruža mogućnost neposrednog uticaja kako na probleme proizvodnje, tako i na probleme samog upravljanja preduzećem“ (nav. prema Petranović, Štrbac, 1977:133). Tako je, u skladu sa postavkama marksističke teorije, ograničavanje ekonomskih funkcija države u obliku osnivanja radničkih saveta predstavljalo početak uobličavanja koncepcije o *odumiranju državnih funkcija* u privredi.

rukovođenja privredom u SSSR doneo je *Ustavni zakon o društvenom i političkom uređenju Federativne narodne republike Jugoslavije* koji je usvojen početkom 1953. godine. Najbitnija novina bila je odredba po kojoj se kao osnova društvenog i političkog uređenja Jugoslavije utvrđuje *društvena svojina* nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje proizvođača u privredi i samoupravljanje radnog naroda u opštini, gradu i srezu (Vratuša, 2012: 130).

Sumiranje analize koja se odnosi na nastanak radničkog samoupravljanja kao 'jugoslovenskog puta u socijalizam', može se izvesti na sledeći način: početak pedesetih godina obeležen je sazrevanjem ideje o nužnosti 'novog vlastitog puta', koji se tada javlja tek kao nejasna ideja u vidu parole *fabrike radnicima*. Do prvih značajnijih promena moralo je da prođe određeno vreme, pa tako objavljivanje *Zakona o predaji fabrika radnicima na upravljanje* još uvek nije predstavljalo prekretnicu (Golubović, 1988: 212-213). Dakle, bez obzira na institucionalne promene, radničko samoupravljanje je tokom 1950-ih ostalo samo nominalno, sve do ekonomske krize početkom 1960-ih na koju je vladajuća klasa pokušala da odgovori procesom decentralizacije, odnosno ograničenim prenosom upravljačkih ovlašćenja u preduzećima sa centralnih planskih organa na direktore preduzeća, što je bilo nazvano *tržišnom ekonomijom* (Lazić, 1987; 2011; Sekelj, 1990; Golubović, 1988). Kao što ćemo dalje videti, ekonomske reforme koje su predstavljane kao razvoj radničkog samoupravljanja bile su ograničenog dometa i nisu dale očekivane rezultate.

U cilju što potpunijeg razumevanja promena koje su se dešavale u ekonomskom podsistemu, a koje su predstavljane kao razvoj radničkog samoupravljanja, nužna je analiza društvenih odnosa u socijalizmu, i to analiza odnosa unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase (nomenklature), budući da je ova klasa predstavljala osnovni izvor društvene dinamike u socijalizmu, ali i odnosa koji su se uspostavljali između nomenklature i radništva. Odnosno, na jednom opštijem nivou analize, rasprava o reformama u socijalističkim zemljama neodvojiva je od analize unutrašnje logike funkcionisanja nove društvene formacije - socijalističkog sistema.

5.2. Društveni odnosi u socijalizmu kao prepreka (ekonomskim) reformama

Glavni tok rasprave nameće potrebu analize *osnovnih podsticaja*, odnosno *uzroka* reformi u socijalističkim društvima, a potom i *osnovnih oblika* reformi. Prilikom razmatranja osnovnih uzroka reformi, najpre je potrebno ukazati na prirodu socijalističkog društvenog poretka. Ukratko, socijalizam predstavlja društvo planske (dirigovane) proizvodnje, odnosno komandne ekonomije (Lazić, 1987: 22-23; Feher, Heler, Markuš, 1986: 80-92). U tom smislu, celokupna društvena reprodukcija odvija se pod kontrolom klase kolektivnih vlasnika, dok je svaka autonomija društvenih sfera ukinuta; s tim u vezi, ekonomski, politički i kulturni podsistemi nisu međusobno relativno razdvojeni (Lazić, 1988b: 55; Lazić, 1987: 22-23; Lazić, 2011: 81)³²². Ono što, dalje, bitno određuje socijalistički društveni poredak jeste to da je on u osnovu *statičan sistem*. Odnosno, dok akumulacija kapitala čini od kapitalizma imanentno *dinamičku* društvenu formaciju, socijalizam je u suštini *statična formacija* i menja se pre svega pod uticajem spoljašnjih impulsa (Lazić, 1987: 34)³²³. Nasuprot promenama u kapitalističkom društvenom poretku, temeljni odnosi u socijalizmu mogu se reprodukovati i ako se sistem održava u stacionarnom stanju. Naravno, u uslovima svetsko-istorijske 'konkurencije' s kapitalizmom, dugoročna nepromenljivost nije moguća. S tim u vezi, podsticaji za promene u socijalizmu stižu pre svega *spolja*, iz borbe za opstanak sa dominantnim kapitalističkim načinom proizvodnje (Lazić, 1988b: 53-56). Tako je, istovremeno (konkurentsko) postojanje ekspanzivne i u aktuelnim istorijskim okolnostima razvijenije kapitalističke (tržišne) ekonomije, kao što ćemo kasnije moći da vidimo, funkcionalnoj diferencijaciji (odnosno povećanoj autonomiji preduzeća) davalo još jednu, autonomnu, interesnu osnovu (Lazić, 2011:81). Ovim se pokazuje da ono što je u kapitalizmu predstavljalo unutrašnji pokretački momenat – proizvodnja viška (kao viška

³²² Detaljnu analizu o planskoj proizvodnji kao osnovnom obliku proizvodnje u socijalizmu videti u Lazić, 1987: 22-26.

³²³ Dinamičnost kapitalizma proističe iz toga što je ovakav sistem odnosa moguć tek ako postoji trajna proširena reprodukcija njegove ekonomske osnove: kapital koji ne akumulira predstavlja ne-kapital (Lazić, 1994; videti i Lazić, 1988a).

vrednosti), u socijalizmu je, zbog konkretnog oblika planske vrednosti, predstavljalo *spoljašnji zakon* (na primer, sam rast proizvodnje uveden je kao planirana dimenzija) (Lazić, 1987: 35).

Pored *spoljašnjih* uzroka reformi, *unutrašnje kontradikcije* predstavljaju drugi osnovni izvor promena. Unutrašnje kontradikcije razvijaju se po dve linije: jedna nastaje na osnovu suprotnosti *potrebnog i sistemskog rada*³²⁴ (odnosno, društvenih grupacija koje se zasnivaju na preovlađujućem tipu delatnosti), dok drugu uspostavljaju *suprotnosti unutar same klase kolektivnih vlasnika* (Lazić, 1988b: 56). Dakle, imanentni antagonizmi u vidu međuklasnih i unutarklasnih predstavljaju unutrašnje uzroke reformi u socijalizmu. Za predmet našeg rada, odnosno za analizu ekonomskih reformi u Jugoslaviji mnogo je važniji drugi oblik *unutarstemskih sukoba*, onaj koji se odvija unutar klase kolektivnih vlasnika, odnosno nomenklature.

Saglasno osnovnom karakteru socijalističkog načina proizvodnje, nomenklatura je predstavljala jedinstvenu (vladajuću, kolektivno-vlasničku) grupaciju, koja je bila striktno hijerarhijski organizovana. Tako se, u skladu sa ne-diferencirajućom prirodom regulacije društvenih podсистema, pojedinačni delovi vladajuće klase unutar hijerarhije nisu jasno razdvajali na političku, ekonomsku i kulturnu podgrupu (Lazić, 2011:81). Na osnovu analize društvene uloge klase kolektivnih vlasnika proističe da je ključno područje na kojem se odvijaju reforme u socijalizmu (u vidu definisanja pravaca razvoja, podsticanja ili obuzdavanja promena itd.) sam dominirajući kolektivitet klase. Tako, osnovni dinamički mehanizam društvenih reformi predstavljaju kontradikcije unutar kolektivno-vladajuće klase (Lazić, 1988b: 55). Zapravo, već sama priroda doslednog hijerarhijskog ustrojstva kolektivno-vlasničke klase proizvodila je protivrečne interese unutar ove grupacije. Tako je institucionalno neograničena nadređenost viših nivoa klase nižim, pored očiglednog integracijskog klasnog interesa, rađala i *dezintegracijske interese*, u smislu nastojanja nižih nivoa vladajuće hijerarhije da postignu određeni stepen autonomije u odnosu na hijerarhijski više nivoe (ovde takođe treba imati na umu da je sama kompleksna priroda savremenog društva nametala diferencijaciju kao neizbežnu pretpostavku efikasne regulacije) (Lazić, 2011:81).

Ugrađena težnja nižih instanci jeste da se osamostale od viših, a praktičan oblik tog osamostaljivanja predstavlja *decentralizacija* (Lazić, 1988b: 56; Lazić, 1987: 45). Decentralizacija predstavlja utoliko realniju težnju, ukoliko *spoljašnji uzrok reformi*, u ovom slučaju kapitalizam (s autonomijom proizvodnih jedinica, kao i državnih aparata) predstavlja istorijski dominantan način proizvodnje (Lazić, 1988b: 56). Dakle, trajne suprotnosti unutar klase kolektivnih vlasnika predstavljaju dinamičko jezgro procesa decentralizacije. Svetsko-istorijska dominacija kapitalističkog načina proizvodnje predstavlja, pak, opšti uslov radikalizovanja tog procesa, dajući mu racionalne okvire. Drugi uslov čini mogućnost organizovanja relativno celovitog ciklusa društvene reprodukcije unutar osamostaljenog segmenta društvenog sistema. U vezi sa relativnim značajem ta dva preduslova, mogu se razlikovati i dva osnovna oblika decentralizacije: *teritorijalni* i *funkcionalni* (Lazić, 1987: 45).

Prvi oblik decentralizacije je lakše objasniti. S obzirom na to da je vladajuća grupacija u socijalizmu bila i prostorno organizovana, nastojanje one njene podgrupe (koja se po toj liniji uspostavlja) na osamostaljivanje od 'najvišeg' sloja klase prikazuje se u formi zahteva za *autonomijom teritorije* kojom upravlja, dok se kao krajnji oblik te težnje javlja pokušaj stvaranja nezavisne države. "Zaokružujući izvestan (potencijalno globalan) društveni segment u državu, ogranak klase kolektivnih vlasnika ne postiže samo zaštitu sopstvene dominacije/nezavisnost [...] On osigurava i specifičnu legitimaciju, pojavljujući se kao faktički organizator celokupne društvene reprodukcije, a time istovremeno i kao zaštitnik određenih (istorijskih) interesa (potčinjenog) radništva, pa stanovništva i sl." (Lazić, 1987: 45). Ono što posebno karakteriše teritorijalnu decentralizaciju (za razliku od funkcionalne) jeste da ona može dovesti do formiranja novog, 'užeg' globalnog društva, čija osnovna obeležja u osnovi ostaju nepromenjena (Lazić, 1988b: 55). Međutim, unutar političkih odnosa stvarna kontrola nikada ne može biti prepuštena nižim instancama (a pogotovo 'narodu'), jer bi to razorilo jedinstven hijerarhijski princip organizacije kolektivno-vlasničke klase (Lazić, 1988b: 53). Nas, ovde, međutim, pre svega zanima *funkcionalna decentralizacija*, u čijim okvirima upravo

³²⁴ O potrebnom i sistemskom radu više u Lazić, 1987: 31-33.

dolazi do pojave samoupravljanja u radnim organizacijama u okvirima postojećeg socijalističkog sistema.

Do funkcionalne decentralizacije dolazi usled nastojanja da se osamostale 'niži slojevi' klase kolektivnih vlasnika (tehnokratija), koji upravljaju posebnim segmentima jedinstvenog ciklusa reprodukcije društvenog života (pre svega, jedinicama unutar materijalne proizvodnje). Potpuno ostvarenje ciljeva tehnokratije u vidu postignute autonomije dovelo bi do ukidanja vladajućeg društvenog odnosa, jer posredovanje između izolovanih segmenata reprodukcije više ne bi vršili planski aparati, već samo tržište (Lazić, 1987: 46). Kada, u uslovima globalnog sukoba sistema socijalizam počne da pokazuje jasne znake zaostajanja, dopuštaju se određeni procesi decentralizacije, i to obično u obliku uvođenja *ekonomskih reformi*. „Referentni okvir donošenja takvih odluka tada je isključivo *ekonomski* (podvukla IP): smatra se da će veća inicijativa 'nižih' slojeva dovesti (analogno kapitalističkoj organizaciji) do poboljšanja privredne efikasnosti. Društveni sadržaj decentralizacije nalazi se (skriven!) u drugom planu. Uostalom, izvesni dodatni upravljački prerogativi se prepuštaju nižim nivoima iste hijerarhije, s kojima postoji jedinstven klasni interes, a koji se svakako nalaze pod apsolutnom kontrolom na osnovu same organizacije sistema“ (Lazić, 1987: 47). Ovde se, međutim, previđa da delegiranje procesa odlučivanja nižim instancama (čak i unutar iste društvene grupacije) potkopava upravo samu tu sistemsku organizaciju, jer delegiranje dodatnih upravljačkih ovlašćenja nižim nivoima lišava vladajući sloj njegove osnovne društvene uloge, samog razloga postojanja. Istovremeno, preuzimajući sve celovitiju preduzetničku ulogu, 'niži' slojevi klase kolektivnih vlasnika razvijaju sve autonomniji društveni interes, a zatim i društvenu svest, čime se ova grupacija javlja kao sve snažnija društvena snaga (Lazić, 1987: 47). S tim u vezi, *funkcionalna decentralizacija* dovodi do razaranja tkiva jedinstvene kolektivne vladajuće hijerarhije, pa tako i dominantnog odnosa i vodi ili u društvenu dezintegraciju ili biva prevladana cirkularnim procesom ponovne centralizacije (Lazić, 1988b: 55). Gubljenje realne društvene uloge od strane višeg sloja vladajuće grupacije biva praćeno iščezavanjem legitimnosti njenog vladanja. Razlika između ove dve društvene grupe (politokratije i tehnokratije) postala je sve vidljivija, pri čemu se prva prikazuje kao iracionalna, a druga kao racionalna društvena snaga (ovakav odnos bio je pojačan dominantnom ulogom tržišta na globalnom planu!) (Lazić, 1987: 47). S tim u vezi „društveni sukobi se zaoštavaju...i tada se pokazuje stvarna društvena moć, odnosno ispoljava se prava priroda vladajućeg sistema. Proces decentralizacije se obrću u ponovnu koncentraciju odlučivanja/vlasti/moći. Privredna reforma se suspenduje, iznikli tržišni elementi atrofiraju. Tehnokratija gubi samostalnu društvenu osnovu i bez otpora se preobraća u (podređeni) sloj jedinstvene klase kolektivnih vlasnika“ (Lazić, 1987: 48). Vidimo, dakle, da su granice koje reforme ne mogu da pređu određene prirodom vladajućih društvenih odnosa, pa se otuda i najčešće postavljen problem u vidu *mogućnosti reformi u socijalizmu*, prema Lazićevom mišljenju, obrće u inverzni oblik - *granica tih reformi* (Lazić, 1988b: 53).

U dosadašnjem izlaganju prikazani su imanentni antagonizmi, odnosno sukobi unutar klase kolektivnih vlasnika kao činioci promena u okvirima sistema reprodukcije socijalističkog načina proizvodnje društva. Postavlja se pitanje zašto je analiza unutarklasnih suprotnosti, odnosno sukoba unutar klase kolektivnih vlasnika od presudnog značaja za analizu radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Analitička primarnost (u proučavanju sistemskih promena) sukoba unutar vladajuće grupacije u socijalizmu počiva na hipotezi da je ova klasa predstavljala osnovni izvor društvene dinamike (ili njenog 'zamrzavanja') u tom društvenom sistemu. Ova, pak, hipoteza zasnovana je na uvidu da je u socijalizmu jedino vladajuća klasa posedovala sve ključne pretpostavke da se konstituiše kao kolektivni akter (odnosno, da je sam način reprodukcije sistema društvenih odnosa onemogućavao ostale grupacije da se konstituišu kao delatni istorijski subjekti)³²⁵. U tom smislu, sukobi unutar nomenklature predstavljali su i središte ukupne dinamike klasnih sukoba u socijalizmu (pa su tako činili i glavni uzrok promena, ali i sloma samog poretka). To, međutim, ne znači da su međuklasni sukobi u socijalizmu bili isključeni, ili sasvim marginalizovani (Lazić, 2011: 87). Nasuprot organizovanoj kolektivnosti vladajuće klase nalazila se (prinudna) atomizacija 'ostatka

³²⁵ Više o tome u Lazić, 2011: 86; Pešić, 2017: 123-124.

društva' (postojanje bilo kakvog organizacionog oblika van kontrole kolektivno-vlasničke klase, a pogotovo onog u okviru antagonističke klase, značilo bi da jedan deo društvenog planiranja obavlja agencija izvan vladajuće klase, što je po definiciji bilo isključeno) (Lazić, 1988b: 55). Tako je nasuprot kolektivno-vlasničke klase (nomenklature) u socijalizmu stajalo radništvo, grupacija koja je – suprotno ideološki nametnutoj predstavi o njenom dominantnom društvenom položaju – bila lišena kontrole nad bilo kakvim resursima bitnim za reprodukciju društva: ekonomskim, organizacijskim, kulturnim, pa otuda i sistemski atomizovana. „Upravo na toj osnovi, na suprotnosti monopola nad sveukupnim resursima nužnim za društvenu reprodukciju, koje je prisvojila nomenklatura, i potpune lišenosti tih resursa, koja je karakterisala radništvo, uspostavljao se klasni karakter odnosa između ovih grupacija“ (Lazić, 2011: 87).

5.3. Razvoj radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji

5.3.1. Specifičnosti jugoslovenskog socijalističkog sistema

Imajući u vidu rani razlaz jugoslovenskog rukovodstva sa IB-om i nužnost da se ideološki raskrsti sa staljinističkim nasleđem, što je i dovelo do 'birokratske decentralizacije' u vidu samoupravnog socijalizma, jugoslovenski socijalistički sistem imao je određene specifičnosti koje su ga razlikovale od 'osnovnog modela' (Pešić, 2017:108; Golubović, 1988)³²⁶. Pre nego što se pređe na analizu razvoja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji, neophodno je ukazati na karakteristike socijalističkog sistema u Jugoslaviji, budući da se upravo ovde nalaze određujući uslovi za uvođenje početnih oblika ekonomske decentralizacije.

U uslovima uspostavljanja socijalističkog sistema u Jugoslaviji nakon Drugog Svetskog rata ekonomska osnova zemlje tek je trebalo da bude izgrađena³²⁷. Tako su 'obnova' u ratu znatnim delom uništene ekonomske osnove, ali i njeno širenje putem industrijalizacije predstavljali središnju aktivnost nove vladajuće grupacije. U prvom posleratnom Ustavu iz 1946. godinu stoji sledeće: „u cilju zaštite životnog interesa naroda, podizanja narodnog blagostanja i pravilnog iskorišćavanja svih privrednih mogućnosti i snaga, država daje pravac privrednom razvitku i životu putem *opšteg privrednog plana*, oslanjajući se na državni i zadružni privredni sektor, a ostvarujući opštu kontrolu nad privatnim sektorom privrede“ (Sekulić, 1987a: 87-88). Državno vlasništvo i centralizam u upravljanju privrednim razvojem KPJ je smatrala osnovom pomoću koje je moguće prevazići ekonomsku nerazvijenost zemlje (Dimić *et al.*, 2009: 88). „Komunistička partija Jugoslavije istakla je industrijalizaciju i elektrifikaciju zemlje kao odlučujući svenarodni zadatak. Svu svoju organizatorsku sposobnost, revolucionarni zanos i disciplinu posvetila je tom zadatku. Revolucionarna etika radničkog pokreta stvarala je u tim danima svoju radnu etiku, razvijao se kult proizvodnog rada, kult radne discipline pojedinaca i kolektiva. Početni rezultati bili su spektakularni“ (Bilandžić, 1985: 114). Ili, kako navode Petranović i Štrbac (1977:79): “Odlučujući se za zamašnu industrijalizaciju zemlje 1947. KPJ je računala na revolucionarni polet masa, bogate sirovinske izvore zemlje, perspektivu mirnog razvoja i pomoć SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja. Brza obnova zemlje i postignuti rezultati u sređivanju života posebno su ohrabivali”.

Zapravo, osnovni cilj razvoja u posleratnom periodu bio je brzo povećanje proizvodnih kapaciteta, kao i promena strukture ekonomije kako bi se prevazišla ekonomska i tehnološka zaostalost zemlje, koja je dodatno bila pogoršana ratnim razaranjima. Odluke o prioritarnim ciljevima

³²⁶ U literaturi novijeg datuma o specifičnostima i karakteristikama jugoslovenskog socijalističkog sistema videti Pešić, 2017: 107-109.

³²⁷ Ekonomsku nerazvijenost zemlje najbolje ilustruje podatak da je, na primer, u Srbiji doprinos industrije nacionalnom dohotku 1910. godine iznosio 14% (Srbija se nalazila iza Rumunije, Bugarske i Grčke) (Tabela 7.11; Berend, Ránki, 1996: 218). Krajem 1930-ih godina Jugoslavija je bila krajnje ekonomski nerazvijena zemlja i pretežno agrarnog karaktera (76,6% stanovništva je živelo od poljoprivrede, dok je samo 43,8% domaćinstava na selu imalo gvozdene plugove). Statistički podaci pokazuju da je od 100 stanovnika u industriji bilo zaposleno svega 2 do 2,5 radnika, a da je broj nezaposlenih 1938. iznosio 580.000. Od rada u industriji (uključujući i zanatstvo) živelo je svega 11% ukupnog stanovništva, dok se udeo industrije u nacionalnom dohotku kretao oko 20% (Petranović, Štrbac, 1977:78).

razvoja donosila je vladajuća klasa, a one su proizilazile iz jednostavne predstave o socijalističkom razvoju baziranom na ubrzanom industrijalizaciji. Kao što smo prethodno videli, sistem je izgrađivan po sovjetskom uzoru, pa je isto tako bio slučaj i sa *sistemom planiranja*. Tržište, kao mehanizam regulacije i koordinacije proizvodnje i raspodele je ukinuto, dok je osnovu novog načina proizvodnje, da ponovimo, predstavljao *plan* (tržište se smatralo elementom anarhije iz kapitalističkog sistema koji je trebalo zameniti *direktivnim upravljanjem* privredom) (Sekulić, 1987a:88-89; Pešić, 2017: 120).

U ovom periodu sproveden je ubrzani proces nacionalizacije čitave privrede, i to znatno brže nego u Rusiji tokom Oktobarske revolucije³²⁸. Tako je 1948. godine, samo 3 godine nakon završetka Drugog svetskog rata, cela industrija bila u državnom vlasništvu, što je u SSSR-u postignuto tek 12 godina nakon Oktobarske revolucije, 1929. godine (Sekulić, 1987a: 87-88). Ovakav model razvoja bio je u stvari autarkičan model razvoja, koji je proizašao iz staljinističkog modela razvoja „socijalizma u okruženju“, sa naglašavanjem razvoja teške industrije (programu industrijalizacije bili su podvrgnuti svi planovi razvoja Jugoslavije u ovom periodu) i oslanjanjem na vlastite resurse. Takav model industrijalizacije karakteriše davanje prednosti industriji nad ostalim sektorima, potom teškoj industriji nad lakom, dok je unutar teške industrije prednost imala proizvodnja mašina i opreme (Bićanić, 1973, nav. prema Sekulić, 1987a: 90).

Početni rezultati industrijalizacije bili su spektakularni. Najvažniji ekonomski rezultat ovog perioda bila je visoka stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda, i to u komparativnim relacijama (opširnije u Sekelj, 1990:14). Nacionalni dohodak zemlje beležio je brz rast: od 264,2 milijarde dolara 1939. godine, 1947. godine nacionalni dohodak je porastao na 319,6 milijardi dolara, a 1948. godine na 441,1 milijardu dolara. Već 1947. godine fizički obim industrijske proizvodnje dostigao je 121%, a 1948. godine 150% u poređenju sa 1939. godinom. Ovako visoku stopu rasta Jugoslavija neće ostvariti čak ni šezdesetih godina kad se nekoliko godina bude nalazila na prvom mestu u svetu po visini godišnje stope rasta industrijske proizvodnje (Bilandžić, 1985: 114-115).³²⁹ Dalje navođenje statističkih podataka nije od presudnog značaja. Pitanje koje se ovde postavlja jeste koji su sve faktori omogućili tako brzu ekonomsku obnovu i značajne rezultate u privrednoj izgradnji zemlje u prvim posleratnim godinama.³³⁰

Privremeni 'uspesi' komandno-planske ekonomije oličeni u vidu ubrzanog industrijskog rasta u prvim godinama izgradnje socijalističkog poretka postignut je u velikoj meri na osnovu prekomerne eksploatacije lako dostupnih i iscrpljivih resursa (radne snage, sirovina, kao i početne mobilizacije stanovništva), prenosom prihoda iz sektora poljoprivrede sektora, brzih strukturnih promena u vidu deagrarijacije i industrijalizacije, stranih zajmova, investiranja u radno-intenzivne sektore itd. (Lazić, 1994: 45; Pešić, 2017:119)³³¹. S druge strane, mogu se naći i redukcionistička shvatanja uzroka privrednog rasta. „Bilo bi neosnovano zaključiti da su spomenuti rezultati u obnovi i u početnoj fazi industrijalizacije Jugoslavije postignuti zahvaljujući administrativno centralističkom sistemu. Prije svega, taj se sistem u to vrijeme tek stvarao. Revolucionarno raspoloženje masa bio je glavni sadržaj

³²⁸ Nacionalizacijom iz 1946. godine pod direktnu kontrolu države našli su se svi osnovni ekonomski sektori, najveći deo sredstava za proizvodnju, ali i prirodna bogatstva, saobraćaj, bankarstvo i trgovina na veliko (nav. prema Sekulić, 1987a: 87).

³²⁹ Dok je tokom prve dve posleratne decenije stopa godišnjeg rasta prelazila 10%, ona se u kasnijim decenijama smanjila na 7% (od 1965. do 1975.) i na 4,7% (od 1975. do 1985. godine) (SZS, 1985: 86).

³³⁰ Prva kvantitativna faza modernizacije gotovo je u potpunosti odgovarala sovjetskom uzoru modela industrijalizacije (Moore, 1980: 19, nav. prema Sekelj, 1990: 15): dakle, potpuna nacionalizacija, teška industrija kao nosilac industrijalizacije i modernizacije, urbanizacija bez odgovarajuće infrastrukture, investicije prema političkim kriterijumima (političke fabrike), minimalizacija tercijarnog sektora i tretiranje poljoprivrede i seoskog stanovništva kao pukog materijalnog izvora troškova industrijalizacije i urbanizacije. Jedina bitna razlika u odnosu na klasičan komunistički uzor bila je dekolektivizacija poljoprivrede (nav. prema Sekelj, 1990: 15).

³³¹ Krajem 40-ih godina prošlog veka (1948. godine) udeo poljoprivrednog stanovništva je bio 67%, što je davalo izrazito agrarni karakter privredi i društvu (Mihailović, 1981: 35). Nakon završetka Drugog svetskog rata jugoslovensko društvo je bilo obuhvaćeno sveobuhvatnim strukturalnim promenama. „Za samo dvadesetak godina u procesu industrijalizacije formirala se i nova socijalna struktura. Jugoslavija pripada malom broju zemalja u kojima se poslije Drugoga svetskog rata najviše promijenila socijalna struktura stanovništva. U tri decenija okrenula se piramida socijalne strukture: od gotovo 80% seljaka, početkom 1970-ih gotovo se 80% novog naraštaja bavi nepoljoprivrednim zanimanjima“ (Bilandžić, 1978: 387). Ilustracije radi, 1979. godine učešće poljoprivrede u društvenom proizvodu bilo je 13,7% (Mihailović, 1981: 35).

moralno-političkog stanja. U prvim poslijeratnim godinama odvijao se revolucionarni proces koji je mijenjao društvene odnose, a u njemu su široke mase vidjele perspektivu ostvarivanja svojih interesa i to je bio glavni izvor i motivacija stvaralaštva“ (Bilandžić, 1985: 115)³³².

Nastojanje da se objasne opisani ekonomski procesi nužno vode do analize socijalizma kao u osnovi statičnog načina proizvodnje društvenog života, o čemu je prethodno bilo reči. Da bi se stvorile pretpostavke za trajnije reprodukcije novog sistema odnosa, morala je da bude izgrađena trajna osnova njegove samoreprodukcije. Proces te izgradnje odvijao se stvaranjem ekonomske podloge sistema, koju je, kao što vidimo, činila visoko centralizovana industrijska proizvodnja, ali i transformacijom društvene strukture, pri čemu je najvažniji momenat datog preobražaja predstavljalo formiranje kolektivno-vlasničke klase. Problem stvaranja ekonomske podloge sistema bio je direktno povezan sa (ne) dinamičnošću socijalizma (Lazić, 1994: 46). Kako ističe Lazić, ovakav oblik industrijalizacije bio je pogodan za zaostala društva zbog sposobnosti da centralizovanim mehanizmom mobilise raspoložive resurse u meri u kojoj se to klasičnim (tržišnim) mehanizmima ne bi moglo učiniti tom brzinom (Lazić, 1994: 47-48). Početni period društveno-ekonomskog rasta u socijalizmu predstavljao je etapu u kojoj su pretpostavke za sistemsku reprodukciju tek bile uspostavljene. Privremena uspešnost takve orijentacije vladajuće grupacije, izražena u vidu ubrzanog industrijskog rasta može se objasniti pre svega time što je centralizovana i apsolutna kontrola nad ukupnim društvenim resursima (radna snaga, sirovine, sredstva za rada) omogućila da se maksimalan deo društvenog proizvoda uvek ponovo reinvestira (Lazić, 1994: 49; Lazić, 1987: 35)³³³.

Stvaranje ekonomske podloge sistema koju čini visoko centralizovana industrijska proizvodnja, ali i specifična struktura industrijskog rasta, poput prioritnog razvoja teške industrije (energetike, rudarstva, metalurgije i tsl.) i zapostavljanje proizvodnje namenjene širokoj potrošnji višestruko su povezani sa uspostavljenim društvenim odnosima (Lazić, 1994: 49). Radi se zapravo o tome da su visoko koncentrisana preduzeća predstavljala podlogu za komandno-plansku regulaciju; s obzirom da je broj proizvođačko/potrošačkih jedinica bio manji, bilo je olakšano planiranje procesa potrošnje i proizvodnje, kao i njihovo međusobno povezivanje (ovde je dirigovana potrošnja predstavljala polaznu tačku). Na taj način je centralizovano upravljanje ekonomskim procesima bilo moguće. „Ali velika preduzeća čine nužnim uspostavljanje unutrašnjeg „birokratskog aparata“ [...] u socijalizmu je reč o nižim nivoima komandno-planskog aparata. Tako se izgradnja ekonomske osnove pokazuje i kao (proširena) reprodukcija vladajućeg društvenog odnosa“ (Lazić, 1994: 49). Ovde se, međutim, nije radilo samo o pitanjima „kadrovskog“ proširenja. „Ciljnu funkciju“ socijalističkog načina proizvodnje društvenog života predstavlja reprodukcija uslova u kojima se održava nužnost za komandno-planskim posredovanjem vladajuće društvene grupacije³³⁴. Tako se u ekonomskoj sferi

³³² Treba imati na umu da je jedan deo društva (seljaci) bio mobilisan prinudom kojoj su se u vreme nasilnog otkupa i kasnije kolektivizacije uspešno oduprli (Lazić, 1994: 49). U praksi se nije vodilo računa o principu dobrovoljnosti i ekonomskoj rentabilnosti novih kolektivnih gazdinstava. Deo seljaka ulazio je u seljačke radne zadruge pod psihološkim pritiskom svojih najbližih srodnika koji su bili članovi KPJ. Pristupanjem u zadruge seljaci su se oslobađali otkupnih obaveza i poreskih opterećenja. Ulazeći u seljačke radne zadruge bezemljaši i siromašni seljaci rešavali su egzistencijalne probleme (Petranović, Štrbac, 1977:130). Ipak, jedan deo je određeno vreme bio radno motivisan prihvatajući legitimacijski obrazac „izgradnje besklasnog društva“ (Lazić, 1994: 49).

³³³ U periodu od 1947. do 1949. godine bruto investicije iznosile su oko 32% nacionalnog dohotka (veliki procenat nacionalnog dohotka izdvajao se za proširenu reprodukciju, a na račun lične potrošnje i podizanja životnog standarda). „Ovakvo ubrzano investiranje predstavljalo je pre posledicu koncentracije političke moći, koja je bila u stanju da cedi višak rada, nego da je to karakteristika svakog centralističkog sistema *per se*“ (Sekulić, 1987a: 90).

³³⁴ Analizirajući ciljnu funkciju ekonomije u socijalizmu, Feher, Heler i Markuš navode primer karaktera poljoprivredne politike u Mađarskoj tokom 60-ih i 70-ih godina. Poljoprivredna preduzeća u državnom vlasništvu su bila favorizovana u odnosu na poljoprivredne zadruge, iako je efikasnost poljoprivrednih zadruga bila znatno veća. Takođe, u okviru samih poljoprivrednih zadruga subvencije su češće bile dodeljivane velikim zadrugama, bez obzira što je njihova produktivnost pokazivala obrnut odnos. Kako navode autori: „Ovakva politika nesumnjivo nema nikakvog smisla sa čisto ekonomskog stanovišta. Posmatrana u vlastitom okviru ona je apsolutno dosledna: sklonosti ekonomske politike nisu diktirane uzimanjem u obzir profitabilnosti, već kriterijumima koji pokazuju u kom stepenu aparat moći zadržava neposrednu kontrolu nad uložnim sredstvima. U tom smislu, na primer, davanje prednosti vrlo velikim zadrugama nad manjima, iako ekonomski neproduktivne, jeste izuzetno logično: mogućnost članova koji neposredno učestvuju u donošenju odluka je uopšte (i institucionalno) vrlo ograničena u svim zadrugama, ali je u gigantskim zadrugama svedena na čistu formalnost.

sistemske stvarala neravnoteža između potrošnje i proizvodnje, zatim između različitih privrednih sektora, kao i neravnoteža između regiona; s tim u vezi, u svim ovim oblastima posredujuće delovanje kolektivno-vlasničke klase pojavljivalo se kao neophodna pretpostavka samog društvenog opstanka. Naime, ono što je ovde od ključnog značaja jeste da *neravnotežan razvoj industrijskih sektora*, kao i privrede u celinu čini centralizovanu koordinaciju ekonomije neizbežnom, jer je u uslovima trajno poremećene ravnoteže neophodna posrednička uloga komandnog aparata, budući da se mehanizmi ekonomske samoregulacije ne mogu održati. U stvorenim uslovima neravnoteže, samostalno delovanje preduzeća, čiji bi se odnosi autonomno, odnosno tržišno regulisali bilo je nemoguće; s tim u vezi, komandno-planska redistribucija postala je neophodna za njihov opstanak. Na ovaj način, izgradnja ekonomske osnove sistema i stvaranje temeljnih društvenih odnosa predstavljali su jedinstven proces (Lazić, 1994:49,153-155). Upravo smo videli da je na početku izgradnje socijalizma orijentacija na rast imala za cilj izgradnju ekonomske osnove socijalističkog načina proizvodnje, koja je predstavljala pretpostavku reprodukcije sistema. Međutim, orijentacija na ekonomski rast i kasnije je predstavljala primarni cilj, „ali ovoga puta ne zbog unutrašnjih razloga (kada je već jednom uspostavljen sistem, reprodukcija vladajućih društvenih odnosa mogla je nesmetano da se odvija i bez ekonomskog rasta), već zbog spoljašnjeg faktora kapitalističkog okruženja“. Tako se orijentacija na rast više nije pojavljivala kao pretpostavka formiranja i „reprodukcije vladajućeg sistema odnosa, već pre svega kao pitanje održavanja legitimacije sistema“ (Pešić, 2017: 120)³³⁵.

5.3.2. Prva faza: početni oblici ekonomske decentralizacije

Kada je reč o razvoju radničkog samoupravljanja, sve do sredine 60-ih godina nije bilo značajnijih promena; ekonomski sistem je do ekonomske reforme iz 1965. godine ostao suštinski centralistički, pa tako i sistem planiranja u njemu. Ipak, celokupan razvoj u tom periodu kretao se ka decentralizaciji i to u dvostrukom smislu: a) s jedne strane, povećavanjem autonomije preduzeća, čime dolazi do *funkcionalne decentralizacije* i b) *vertikalnom*, odnosno *teritorijalnom decentralizacijom*, tj. postepenim razvlašćivanjem federacije i prenošenjem ekonomskih (i političkih) ovlašćenja na niže nivoe političke organizacije (republike, komune itd.) (Sekulić, 1987a: 85, 95; Lazić, 2011: 80-81).

Proces funkcionalne decentralizacije započeo je institucionalnim promenama sistema planiranja; *Zakonom o planskom upravljanju privredom* 1951. godine ukinut je dotadašnji (centralistički) sistem planiranja (država je donosila planske odluke samo o osnovnim proporcijama razvoja), dok su institucionalnu osnovu sistema činili *radnički saveti*. Ipak, u periodu od 1952-1956. godine radnički saveti nisu imali gotovo nikakav uticaj na odlučivanje o alokaciji resursa i raspodeli dohotka u preduzeću, s obzirom na to da je sistem nadnica i plata bio određen od strane države, koja je i dalje imala kontrolu nad ukupnim sredstvima koja se raspodeljuju za plate (radnički saveti su imali kontrolu samo nad unutrašnjom raspodelom tih sredstava) (Sekulić, 1987a: 97). Međutim, tokom ovog perioda javlja se novi talas ekonomske decentralizacije; 1957. godine održava se *Prvi kongres radničkih saveta*. „Kongres radničkih savjeta [...] značio je veliki politički poticaj u pravcu izmjena privrednog sistema, što je bio uvjet razvitka radničkog samoupravljanja. Na Kongresu je postavljen zahtjev da se što slobodnije formira i raspodeljuje ukupan prihod poduzeća, da se objektiviziraju obaveze radnih kolektiva prema zajednici (državi), a da se, nakon zadovoljenja tih obaveza, dalja raspodela dohotka poduzeća na osobnu potrošnju i akumulaciju prepusti slobodnoj volji radnih kolektiva. Takvi su stavovi označili zahtjev proizvođača za emancipacijom od sistematske svakodnevne kontrole države, zahtjev da se radnim organizacijama pruži više slobode u privređivanju i raspolaganju dohotkom“ (Bilandžić, 1985: 236-237). Međutim, 'rasprave' o izmenama

I ova logika istog trenutka postaje smisljena čim na nju prestane da se gleda sa stanovišta odvojene ekonomije [...] već se umesto toga u obzir uzme njena uloga u reprodukciji stvarnih odnosa moći u ovim društvima“ (Feher, Heler, Markuš, 1986: 109-110).

³³⁵ Sažet prikaz centralizujućih i decentralizujućih tendencija u ekonomiji tokom socijalističkog perioda videti u Pešić, 2017: 118-130.

u privrednom sistemu nisu otišle dalje od pitanja raspodele društvenog proizvoda između preduzeća i teritorijalnih jedinica (republika i federacija), dok pitanja, poput proširene reprodukcije, planiranja, tržišta, cena, deviznog sistema itd. nisu ni bila predmet razmatranja (Bilandžić, 1985: 237).

Ipak izvesne elemente samostalnosti radni kolektivi su stekli 1958. godine *Zakonom o radnim odnosima*, na osnovu koga je proširena samostalnost radnih organizacija u području zasnivanja radnog odnosa i raspodele dohotka. „Ostvarujući ustavno pravo na samoupravljanje - kaže se u tom zakonu - radnici neposredno i preko organa samoupravljanja odlučuju o svojim međusobnim odnosima koji proizlaze iz zajedničkog rada u privrednoj organizaciji; radni kolektiv - stoji u čl. 125 - pošto podmiri obaveze prema društvenoj zajednici, samostalno odlučuje o upotrebi ostvarenog dohotka i utvrđuje lične dohotke svojih članova na osnovu uspeha u radu svakog od njih i cijelog radnog kolektiva; u čl.126. utvrđuje se da 'radni kolektivi samostalno odlučuju o zasnivanju i prestanku radnog odnosa i o drugim pitanjima ličnog statusa radnika'“ (nav. prema Bilandžić, 1985: 237).

Ono što predstavlja novinu u tom periodu jeste pojava nove ekonomske kategorije - *čistog prihoda*, koji dotadašnji sistem raspodele nije poznao (Bilandžić, 1985: 238). Preduzeća su nakon podmirivanja troškova poslovanja utvrđivala dohodak na koji su plaćala porez, nakon čega je ostajao *čist prihod* kojim su mogli samostalno da raspolazu i raspoređuju ga na ličnu potrošnju i akumulaciju³³⁶. Iako su ovakve izmene značile poverenje od strane kreatora sistema da radnici neće „pojести“ akumulaciju, usledio je trend znatnog povećanja ličnih dohodaka. Privredna recesija, kao i snažan rast ličnih dohodaka bez obzira na produktivnost, doveli su do zaustavljanja procesa decentralizacije krajem 1961. godine (Sekulić, 1987a: 91, 95-97). Ukratko, kada je reč o rezultatima funkcionalne decentralizacije, država je zadržala kontrolu nad investicijama, spoljnom trgovinom, deviznim poslovanjem, politikom cena itd. (Sekulić, 1987a: 94-95). Zapravo, „iako državni organi od 1952. godine privrednim organizacijama nisu mogli da određuju proizvodne planove, raznim instrumentima su prikupljali najveći deo viška rada i njime raspolagali i alocirali ga prema granama delatnosti“ (Morača, Bilandžić i Stojanović, 1977: 230).

Još jedan proces decentralizacije obeležio je ovaj period - reč je o *teritorijalnoj* ili *vertikalnoj decentralizaciji* u okviru koje je upravljanje privredom preneto sa saveznog na republički nivo, odnosno došlo je do postepenog 'razvlašćenja' federacije i prenošenja ekonomskih i političkih ovlašćenja na niže nivoe političke vlasti (Sekulić, 1987a: 95; Sekulić, 1987b: 142). Tokom decentralizacije 1953. godine prenet je značajan deo investicija sa federacije na republike, pa i na radne organizacije (udeo organa federacije u finansiranju investicija 1952. godine bio je čak 77,9% - Tabela 32)³³⁷. 'Vertikalna decentralizacija' dovela je preduzeća pod nadležnost nižih teritorijalno-političkih jedinica, tako da je država imala potpunu kontrolu nad društvenom reprodukcijom koja je određivana planom (Sekulić, 1987a: 94-95).

³³⁶ Godine 1961. usledilo je proširenje autonomije preduzeća u odnosu prema državi i ona su postala potpuno autonomna u raspolaganju *čistim prihodom*. Postoji, međutim, doprinos na izvanredni prihod koji, u stvari, sprečava suviše veliku diferencijaciju između preduzeća (Sekulić, 1987a: 95-97).

³³⁷ Lokalni organi vlasti su imali kontrolu nad raspodelom dobiti preduzeća, preciziran je procenat dobiti koji se može deliti na plate iznad obračunskog fonda itd. (uglavnom, bilo je reči o merama koje su bile u skladu sa uvođenjem komunalnog sistema i jačanjem uticaja nižih teritorijalno-političkih organa) (Sekulić, 1987a: 94).

Tabela 32. Udeo subjekata u finansiranju investicija, 1952-1958. (u %)

Godina	Privredne organizacije	Opštine	Okruzi	Republike	Federacija	Ostale org.	Banke
1952	21,7	-	-	-	77,9	0,4	-
1953	31,5	-	1,5	48,2	16,1	2,7	-
1954	31,1	-	8,5	14,7	41,0	4,7	-
1955	36,0	0,9	7,2	9,3	37,5	8,2	0,9
1956	38,7	4,6	9,4	8,8	30,6	6,7	1,2
1957	31,0	10,8	8,2	7,8	30,0	5,7	6,8
1958	30,6	11,6	5,0	7,0	38,5	6,4	0,9

Izvor: Statistički bilten Službe društvenog knjigovodstva, br.1/1965, Beograd, nav. prema Bilandžić, 1985: 227.

Na osnovu prikazanih podataka možemo videti da su organi federacije raspolagali najvećim udelom sredstava za investicije. Takvim sistemom investiranja federacija je mogla da utiče na investiciona kretanja u zemlji i u velikoj meri je donosila odluke o načinu upotrebe investicionih sredstva privrednih organizacija, komuna i republika (Morača, Bilandžić i Stojanović, 1977: 231). Kao što se može uočiti u prethodnoj tabeli, početna decentralizacija u vidu prenošenja ekonomskih i političkih ovlašćenja na republike zaustavljena je već 1954. godine, što govori da je na delu bila recentralizacija, odnosno ukidanje uvećanih ovlašćenja republičkim rukovodstvima.

Da se u Jugoslaviji u suštini radilo o kvazi-tržišnim pojavama³³⁸ najbolje pokazuje to što je upravo *tržište sredstava za proizvodnju*, pomoću koga se vršila kontrola materijalne reprodukcije od strane klase kolektivnih vlasnika, bilo najslabije razvijeno. Nakon početnih oblika decentralizacije, osnovni (ne-tržišni) oblik decentralizacije u vidu direktnog upravljanja celokupnom privredom od strane planskih (državnih) aparata zamenjen je posrednijim oblikom, putem kontrole investicione politike (opširnije u Lazić, 1987: 50).

Bez obzira na zaustavljanje procesa decentralizacije (posebno funkcionalne) neophodno je ukazati na određene pozitivne rezultate, koji su zapravo predstavljali deo ukupnog procesa liberalizacije. Ovde se prvenstveno misli na izvesne elemente političke liberalizacije, delimično napuštanje staljinističkog totalitarizma, naročito u kulturi i privredi. Uz to, usledilo je napuštanje prisilne kolektivizacije i opšti rast produktivnosti rada, na osnovu čega je režim gradio svoj legitimitet, dok je KPJ opravdavala svoj politički monopol. Zapravo, za legitimnost sistema bili su značajni procesi koji su samo delimično predstavljali posledicu samoupravljanja: decentralizacija (bez demokratizacije), snažan privredni rast, kontinuiran rast životnog standarda celokupnog stanovništva, društvena pokretljivost, proces industrijalizacije i urbanizacije - ali koji su se u svrhu političke legitimacije predstavljali kao njegov ekskluzivan proizvod³³⁹. „Usled industrijalizacije, narod koji do tada nije ništa očekivao od države, sada je počeo da očekuje sve“ (Sekelj, 1990: 13). Iako je samoupravljanje (odnosno funkcionalna decentralizacija) neosporno doprinelo podizanju produktivnosti rada i opštoj efikasnosti privređivanja³⁴⁰, pogrešno je zaključiti, kao što to čini određeni autori, da je ono uvedeno sa ciljem povećanja opšte produktivnosti rada u Jugoslaviji (Lapenna, 1964: 48, nav. prema Sekelj, 1990: 14). U nastavku rada biće prikazani neki od ekonomskih pokazatelja.

³³⁸ O kvazi (tržištu), odnosno fragmentisanom tržištu u socijalizmu videti Lazić, 1987: 48-52; Feher, Heler, Markuš, 1986: 372-292.

³³⁹ Videti i Pešić, 2017: 120.

³⁴⁰ Horvat (1970) i Vanek (1971) ukazali su na ekonomsku efikasnost radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Prateći privredni razvoj Jugoslavije do 1967. godine Horvat je zaključio da se samoupravljanje pokazalo ne samo efikasnim, već i efikasnijim društvenim aranžmanom u odnosu na prethodni etatički, kao i predratni kapitalistički poredak. Na sličan način u prilog efikasnosti samoupravljanja na globalnom nivou govorio je Vanek (1971: 46-49), upoređujući stopu rasta nacionalnog dohotka u odnosu na uložena sredstva za veći broj zemalja u istom vremenskom razdoblju (nav. prema Bolčić, 2003: 273-274).

U periodu od 1953-1964. godine prosečna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje bila je 12,4%, uz rast društvenog proizvoda od 8% i realnih ličnih dohodaka od 6,2% (Tabela 33). Kao što možemo videti u Tabeli 33, realni lični dohoci rasli su po višoj stopi od produktivnosti rada u svim potperiodima do kraja šezdesetih godina, a u periodu od 1965-1969. godine brže od rasta društvenog proizvoda. Upravo se u internoj raspodeli dohotka, odnosno u davanju izrazite prednosti ličnoj potrošnji nalazi jedan od glavnih uzroka opadanja akumulacije (Mihailović, 1981: 31).³⁴¹ „Samoupravni put modernizacije iznedrio je, između ostalog, policentrično odlučivanje o društveno-ekonomskom razvoju federalnih jedinica, slobodnije delovanje tržišta i veću autonomiju [...] u oblasti cena i interne raspodele dohotka. Novine u organizovanju poslovanja i raspodeli dohotka reflektovale su se kako na promene materijalnog standarda, tako i na ponašanje i očekivanje zaposlenih. Lična potrošnja dobija prevagu nad investicionom potrošnjom [...] (Mrkšić, 2000: 239).

Tabela 33. Ekonomski pokazatelji rasta privrede, 1953-1979. godine - prosečne godišnje stope rasta (u %)

	1953-64.	1964-79.	1964-69.	1969-74.	1974-79
Društveni proizvod	8,0	5,7	5,0	6,3	5,8
Društveni proizvod industrije	12,4	6,9	5,2	8,3	7,3
Društveni proizvod poljoprivrede	3,4	2,3	2,8	2,5	1,8
Zaposlenost	7,6	3,0	0,5	4,1	4,5
Zaposlenost u industriji	8,1	3,2	1,2	4,5	4,0
Produktivnost rada u industriji	4,5	3,7	4,0	4,0	3,2
Realni lični dohoci	6,2	3,8	6,4	3,0	2,1
<i>Rast cena na malo</i>	4,6	15,8	13,8	16,9	16,8
Osnovna sredstva privrede	8,5	7,4	8,0	8,0	8,0
Robni izvoz (na bazi fizičkog obima)	12,5	5,0	7,7	6,2	1,3
Robni uvoz (na bazi fizičkog obima)	10,3	6,9	7,5	11,2	2,3

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1980. nav. prema Mihailović, 1981: 14

Tabela 34. Stopa rasta produktivnosti rada i realnih ličnih dohodaka, 1953-1979. godine (u %)

	1953-64.	1964-69.	1961-74.	1974-79.	1964-79.
Produktivnost rada društvenog sektora	2,6	4,7	3,0	2,1	3,3
Realan lični dohodak	6,2	6,4	3,0	2,1	3,3

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1980. nav. prema Mihailović, 1981: 32

Ubrzani industrijski rast, praćen izdašnom finansijskom pomoći sa Zapada tokom pedesetih i šezdesetih godina³⁴² doveo je do porasta materijalnog standarda stanovništva, naročito pripadnika urbanih slojeva (Mrkšić, 2000: 239), dok je vrednost Gini koeficijenta od 0,32 koja je zabeležena 1963. godine ukazivala da su nejednakosti u prihodima bile znatno manje nego u razvijenim kapitalističkim zemljama (Suvin, 2014: 234). Ipak, već u ovoj 'najuspešnijoj fazi', pojavile su se bitne strukturalne slabosti jugoslovenske ekonomije. Osim 'političkih fabrika' i političkih investicija, privreda Jugoslavije bila je opterećena i visokom ekonomskom neracionalnošću, slabim razvojem

³⁴¹ Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije, indeks razvoja potrošne robe u periodu od 1946. do 1955. godine bio je 297, da bi u sledećem periodu (1955-1965) usledio porast na 353. U isto vreme, indeks razvoja sredstava za rad zabeležio je drastičan pad – sa 806 na 310 (videti Tabelu 4-14, SZS, 1986: 86).

³⁴² Pomoć SAD-a pedesetih godina je učestvovala u stopi rasta jugoslovenskog nacionalnog dohotka sa jednom trećinom, odnosno iznosila je 2-3% u apsolutnom iznosu pri prosečnoj stopi rasta od 7,5% godišnje. U periodu od 1950-1964. godine ukupan iznos pomoći kretao se između 1,5 i 2,5 milijarde dolara, dok prema dugom (američkom) izvoru u periodu od 1951-1967. godine ekonomska pomoć SAD Jugoslaviji iznosila je dve milijarde dolara, a vojna 700 miliona (nav. prema Sekelj, 1990: 16).

vlastite tehnologije, neuspelom na svetskom tržištu, deficitom trgovinskog bilansa itd. Svemu tome treba dodati činjenicu da je u periodu najintenzivnijeg rasta (od 1950-1964) 60% deficita jugoslovenskog platnog bilansa prema inostranstvu pokriveno zahvaljujući raznim oblicima bespovratne pomoći SAD-a (Sekelj, 1990: 16). Usporavanje ekonomskog rasta 1961. i 1962. i problemi sa platnim bilansom bili su jasni pokazatelji 'neodgovarajuće' ekonomske politike (Sekulić, 1987a: 98)³⁴³. Uzroci usporenog rasta nalazili su se u ekstenzivnom obrascu razvoja, gde je ekonomski rast ostvarivan prvenstveno na osnovu povećanja zapošljavanja i jeftinih sirovina, a ne na osnovu porasta produktivnosti rada; 59% ekonomskog rasta u periodu od 1961-1962. godine ostvaren je zahvaljujući rastu zaposlenosti, a 41% na osnovu rasta proizvodnosti rada (Bićanić, 1973: 144, nav. Suvin, 2014: 235; Sekulić, 1987a: 98)³⁴⁴. U pogledu daljih ekonomskih kretanja, važno je ukazati da je od 1962. godine proizvodnja sirovina počela u velikoj meri da zaostaje za proizvodnjom robe široke potrošnje, što je dovelo do toga da su brojna postrojenja radila daleko ispod svojih kapaciteta. „Ponovo je došlo do primene *ad hoc* kompromisa koji nije sprečio bujanje narodski prozvanih „političkih tvornica”, naime: „svakome pomalo svega. Ta metoda decentralizacije bez specijalizacije bila je najmanje ekonomična i najskuplja politika razvoja, po čemu je zaostajala samo za centralizacijom bez liberalizacije. Dovala je do stvaranja premalih, previše raznovrsnih i ne-ekonomičnih poduzeća” (nav. prema Suvin, 2014: 235)³⁴⁵.

Govoreći o sudbini privredne reforme od 1961-1965. godine, Sekelj navodi sledeće: „Bez obzira na to koja varijanta diktature proletarijata je u pitanju – samoupravna, staljinistička, realsocijalistička ili lenjinistička – politički sistem se uvek pokazuje kao nepremostiva prepreka svake strukturne (privredne) reforme. Tako kriza modernizacije upada u čarobni krug: jedna neuspela (privredna) reforma nadovezuje se na drugu i kontinuirano generiše društvenu krizu. U nas, taj začarani krug je započeo proklamovanom, pa odmah povučenom Reformom iz 1961. godine, a strukturno se ispoljavao kao sukob dva principa: samoupravljanja i diktature proletarijata“ (Sekelj, 1990: 17). Tako je politički odgovor na ekonomsku krizu (za razliku od uvođenja samoupravljanja koje je predstavljalo ekonomski odgovor na političku krizu) kao rezultat imao dva trajna obeležja jugoslovenskog ekonomskog i političkog sistema: decentralizaciju i *ad hoc* administriranje, koji su predstavljali supstitut kako plana, tako i tržišta, odnosno planske i tržišne ekonomije (Sekelj, 1990:18).

Da zaključimo: period do 1965. godine bio je obeležen započinjanjem dva procesa decentralizacije. Dok je jedan proces decentralizacije išao u smeru ekonomskog podsistema - tj. povećanja autonomije preduzeća putem uvođenja „tržišta“ (uz zadržavanje centralne kontrole nad proširenom reprodukcijom), drugi proces se kretao u teritorijalnom smeru i to, najpre, uvođenjem komunalnog sistema, dakle, povećanjem ingerencija lokalnih teritorijalnih političkih organa, a kasnije i republika. „Ove dve decentralizacije unele su novo polje konflikata u sistem i nove interesne koalicije između preduzeća i teritorijalno-političkih organa“ (Sekulić, 1987a: 97)³⁴⁶.

³⁴³ U periodu od 1962-1964. godine izvoz je dostizao jedva 2/3 uvoza. Uvoz je rapidno rastao po stopi od 27% godišnje u periodu od 1960-1964. godine. Jedan od ključnih razloga problema platnog bilansa predstavljala je domaća politika cena, koja je depresirajući cene sirovina uslovlila relativno spor razvoj sirovinke baze u periodu kada je bio potreban njen razvoj kako bi se uravnotežila sa razvojem prerađivačke industrije. Takođe, treba imati na umu i nagli porast cena 1964. godine (Sekulić, 1987a: 98).

³⁴⁴ Najveći prosečni godišnji porast zaposlenosti ostvaren je u periodu 1947-1955. godine (8,3%) (SZS, 1986: 57).

³⁴⁵ Strukturna ograničenost radničkog samoupravljanja do 1965. godine vidljiva je i na osnovu sledeća dva podatka: uoči reforme 1965. godine 80% dohotka bilo je izvan polja slobodnog raspolaganja preduzeća, dok je 73% bruto-dohotka odlazilo na poreze i socijalne usluge (Sekelj, 1990:12).

³⁴⁶ Uvođenje komunalnog sistema uslovlilo je jačanje tenzija između preduzeća i komuna, kasnije između preduzeća i republičkih organa (nakon reforme 1965. godine). Istovremeno, ove tenzije bile su praćene i stvaranjem različitih koalicija, pa su tako preduzeća sa svojim lokalnim političarima vršila pritisak prema gore, ili pritisak na banke, ili su preduzeća sa republikom vršila pritisak na Federaciju. Ovo je period konstruisanja sistema koji je uveo nove grupe i nove konflikte, ali i koalicije u funkcionisanje sistema. Usledilo je umnožavanje konflikata na teritorijalnom principu (osamostaljivanje i konkurencija među opštinama i republikama), konflikata među preduzećima (konkurencija na tržištu), konflikata između preduzeća i teritorijalnih organa (oko poreza, proširene reprodukcije), ali i stvaranje koalicija preduzeća i različitih teritorijalnih organa vlasti (Sekulić, 1987a: 98). Iako su oba ova procesa decentralizacije rezultat nastojanja nižih slojeva klase da se osamostale, oni su u osnovi kontradiktorni procesi. Teritorijalna decentralizacija označava

Na osnovu prethodne analize možemo da vidimo da se sveukupna kontrola od strane države mogla održavati i manje direktnim putem, a ne samo putem sistema formalnog planiranja: državnim prisvajanjem skoro celokupnog viška proizvoda i usmeravanjem investicione politike - preko državnih fondova, ali i banaka, SIZ-ova i sl.; kontrolom cena, plata, emisione politike, stranih kredita, ali i nadzorom nad kadrovskom politikom (u vidu postavljanja direktora) (videti Lazić, 1988b: 57). Kada je reč o razlici između „ne-reformisane“ i „reformisane“ ekonomije, Lazić navodi da ona ne proističe iz (ne)postojanja formalnih aparata planiranja (i njihovih ovlašćenja), jer se isti - komandni - učinak postiže nešto izmenjenim sredstvima. „Razlika potiče iz 'van-ekonomske' sfere, iz razlaganja jedinstvene hijerarhije vladajuće klase (decentralizacijom), kojim je kontrola nekih strateških odluka prepuštena teritorijalno nižim (republičkim) instancama - što je nužno vodilo poznatim 'republičkim zatvaranjima' (nastojanju dela klase kolektivnih vlasnika da se osamostali)“ (Lazić, 1988b: 57). Međutim, prag koji ovde reforma nije mogla da pređe jeste stvarna samostalnost preduzeća, jer bi gubljenjem monopola nad posredovanjem njihovih odnosa bio razrušen i ukupni monopol klase. Kao što je prethodno pokazano, predmet reforme su mogli da budu samo instrumenti kontrole i relativna raspodela moći između različitih instanci kolektivne hijerarhije (Lazić, 1988b: 57-58). Već u ovoj (prvoj!) fazi radničkog samoupravljanja mogli smo da uočimo granice koje ekonomske reforme nisu mogle da pređu, a one su bile određene prirodom vladajućih društvenih odnosa. Odnosno, kolektivno-vlasničko plansko regulisanje totaliteta društvene reprodukcije predstavljalo je centralni element tih odnosa, pa je otuda i sve reforme u sistemu posredovala vladajuća klasa.

5.3.3. Druga faza: Ekonomska reforma 1965. godine i uvođenje „tržišne“ ekonomije

Dugogodišnje privredne teškoće, praćene krizom ekonomskog rasta dovele su do ekonomske reforme 1965. godine, koja je podrazumevala 'radikalnije' uvođenje tržišta i veću autonomiju preduzeća (uz 'uklapanje u svetsku podelu rada') (Sekulić, 1987a: 99-102). S obzirom da se radničko samoupravljanje izjednačavalo sa rastom autonomije preduzeća, ovom ekonomskom reformom je otpočela druga faza u razvoju radničkog samoupravljanja. „Drugom fazu, koja počinje sredinom šezdesetih godina, a punu legitimnost dobija na VIII partijskom kongresu 1964. godine, odlikuje suštinski zaokret u shvatanju ciljeva i puteva afirmacije samoupravljanja; zaokret se sastoji u tome što se težište premešta sa 'radničke demokratije', koja označava demokratizaciju upravljanja procesom proizvodnje sa 'proizvođačem' kao suverenim subjektom, na 'tržišnu demokratiju', koja sugerise demokratizaciju prometa posredstvom automatizma tržišta. Akcenat se prenosi na preduzeće kao zbir 'samoupravnih robnih proizvođača', čiji je cilj da obezbedi ekonomski racionalniju cirkulaciju robe i da na taj način postigne pravedniju raspodelu bez uplitanja političkih činilaca...“ (Golubović, 1988: 220-221).

Pored sve jasnijih znakova ekonomskog zaostajanja u uslovima napredujuće tržišne ekonomije, činionicima koji su doveli do uspostavljanja socijalističke „tržišne“ ekonomije treba dodati još jedan, a to su sve učestalije nesuglasice između republičkih rukovodstava³⁴⁷. Tako se usled

ponovno formiranje celokupne planske strukture na ograničenom prostoru, koja sama po sebi dovodi do ukidanja tržišne regulacije. Međutim, uspostavljanje autarkičnosti na ograničenom prostoru nužno proizvodi iracionalne rezultate, jer privredni subjekti na ograničenoj teritoriji nisu sposobni za autonomni opstanak. Pokušaj uvođenja tržišne regulacije veliki deo privrednih subjekata bi jednostavno ukinuo. „[...] Protagonisti teritorijalne i funkcionalne decentralizacije su (potencijalno) antagonističke društvene grupe, prva nastoji da u užim okvirima reprodukuje oblike planske proizvodnje, a druga bi u krajnjoj konsekvenci umesto planske uvela tržišnu regulaciju, odnosno robnu proizvodnju“ (Lazić, 1987: 52).

³⁴⁷ Kako navodi Sekelj „više nije funkcionisala politička pretpostavka centralističkog planiranja investicija – a to je boljševička fikcija o bezinteresnim pojedincima. Interes se pojavio, a kako je reč o jednopartijskoj diktaturi, on se mogao legalno uobličiti samo kao nacionalno/republički partikularni interes“ (Sekelj, 1990: 19). Sličan argument ističe i Sekulić kada navodi da u tom periodu nije bio moguć povratak na centralno planiranje budući da „ojačale“ republičke partije više nisu mogle da se dogovore u vezi sa prioritetima u razvoju. Takođe, više nije postojala razrađena koncepcija o alternativnom modelu planiranja, a samo planiranje se izjednačavalo sa centralističkim planiranjem sovjetskog tipa,

nemogućnosti dogovora republika u vezi sa raspodelom saveznog finansijskog kapitala, donosi odluka da se „likvidira sam objekt svađe“ i da se regulisanje ekonomije prepusti *nevidljivoj ruci tržišta* (Bilandžić, 1985: 394)³⁴⁸. Dakle, nastojanja nižih hijerarhijskih nivoa (uprava preduzeća) da uvećaju svoju autonomiju od viših nivoa bila su podržavana i spolja „vansistemski“, od strane globalno preovlađujućih tržišnih odnosa. Tako je pored unutar-sistemskog izvora interesne napetosti bio prisutan i spoljašnji izvor, u vidu tržišne ekonomije koja ne samo da je predstavljala realnu istorijsku osnovu tehnokratiji (koja je neposredno regulisala sferu materijalne reprodukcije u socijalizmu) da konstituiše i poseban interes za autonomijom unutar nomenklature, ali i za uspostavljanjem oblika društvene reprodukcije alternativnog socijalizmu, nego je nedvosmisleno demonstrirala veću ekonomsku efikasnost od komandnih mehanizama regulacije. Ovo je posebno postalo značajno u okolnostima produžene akutne ekonomske krize u SFRJ (kao i u drugim socijalističkim zemljama), od polovine 1960-ih pa nadalje (Lazić, 2011: 81, 85).

Sažeto, reformu privrednog sistema Jugoslavije 1965. godine činile su brojne mere. Jedna od najznačajnijih mera bilo je obezbeđivanje veće autonomije preduzećima i ograničavanje uloge države u ekonomiji, putem ograničavanja oporezivanja preduzeća i prepuštanja investicija u ruke preduzeća³⁴⁹. S tim u vezi, 'samofinansiranje' preduzeća se isticalo kao jedan od važnijih ciljeva, dok su investicioni fondovi ukinuti. Međutim, iako je reforma označila „odumiranje planiranja“, nije došlo do ukidanja administrativnih regulativnih mera, koje su još uvek predstavljale važan regulatorni mehanizam (na primer, kontrola cena). Takođe, bez obzira na ukidanje investicionih fondova i prenos sredstva za investiranje na banke, koje su postale najznačajniji faktor u sistemu proširene reprodukcije (sredstva banaka u finansiranju investicija u periodu od 1964-1971. godine kretala su se između 30,5% i 40,8%, za razliku od perioda 1952-1958. kada ta sredstva nisu prelazila 7,0%) (Sekulić, 1987a: 99), partijski vrh je i dalje imao kontrolu nad celokupnim proizvodnim procesom. Vidimo, dakle, da bez obzira što je posredujuću ulogu u investicionoj politici dobio bankarski sistem, u ovako decentralizovanom sistemu u oblasti sredstava za proizvodnju i dalje su bili prisutni kvazi-tržišni odnosi, s tim što se ovoga puta radilo o promenjenoj topologiji odlučivanja, pa su tako banke dobile značajnu ulogu (Lazić, 1987: 50). Međutim, kako navode Bačvar, Kirn i Korsika „Putem kreditno-monetarne politike birokracija nadzire cjelokupni proizvodni proces“ (Bačvar, Kirn, Korsika, 1985: 105, nav. prema Lazić, 1987: 50).

Dakle, kao jedan od instrumenata za izlazak iz krize, povećana je autonomija preduzeća, odnosno povećana su ovlašćenja direktora u upravljanju preduzećima; direktori preduzeća su donosili sve veći broj odluka koje su se odnosile na asortiman proizvoda i usluga, nabavku tehnologije i sirovina, prodaju, kao i kontrolu zaposlenih, dok su, kao što vidimo, hijerarhijski viši nivoi nomenklature zadržali finansijsku i kadrovsku kontrolu, donošenjem odluka o većim investicijama, pre svega putem neposredne kontrole banaka, ali i naimenovanjem samih direktora³⁵⁰. Upravo je delimičan prenos komandnih ovlašćenja na 'tehnokratiju', koji je značio rast relativne autonomije preduzeća, bio nazvan „tržištem“, iako se u stvarnosti radilo o uvođenju kvazitržišnih mehanizama, odnosno oblika regulacije koji su neposredno bili podvrgnuti komandnoj ekonomiji (Lazić, 1987: 47; Lazić, 2011: 84). Ovde su potrebne određene napomene. Sistematizujući analizu problema tržišne regulacije unutar jugoslovenskog društva, Lazić govori o prisustvu kvazitržišnih elemenata i to na tržištu potrošnih dobara, tržištu radne snage i sredstava za proizvodnju (opširnije u Lazić, 1987:49-52)³⁵¹, dok određeni autori ukazuju na izostanak integralnog tržišta. Primera radi, Madžar navodi da su reformski zahvati tokom 60-ih godina „pristali“ na deo tržišta, ali ne i na cela tržišta; izostala su

kršenjem autonomije preduzeća, a time i smanjenjem samoupravnih prava radnih kolektiva; dilema se prikazivala na sledeći način: tržište ili staljinizam (Sekulić, 1987a: 100-102).

³⁴⁸ U tom trenutku država je kontrolisala 73% bruto dohotka i 2/3 investicija (Sekelj, 1990: 18).

³⁴⁹ Osim obezbeđivanja veće autonomije preduzećima, privredna reforma je podrazumevala i korigovanje odnosa cena, devalvaciju dinara, kao i liberalizaciju uvoza u cilju integrisanja jugoslovenske ekonomija u svetski sistem razmene, ali i povećanja njene efikasnosti (Sekulić, 1987a: 99).

³⁵⁰ Glavno sredstvo političke regulacije unutarklasnih i međuklasnih odnosa (pored kontrole nad represivnim aparatima) predstavlja monopol nad „kadrovskom politikom“, odnosno pravo viših „organa“ da direktno vrše naimenovanja, ili nadziru popunjavanje nižih instanci (Lazić, 1988b: 58).

³⁵¹ O fragmentovanom tržištu u sovjetskim društvima videti Feher, Heler, Markuš, 1986: 372-292.

tržišta proizvodnih činilaca, pa se otuda iz tržišnog mehanizma nisu ni mogli izvući svi njegovi potencijalni efekti (Madžar, 1990:125).

Šta je značilo uvođenje tržišnih mehanizama za sama preduzeća, ali i radničku klasu? Prilikom uvođenja elemenata tržišta pošlo se od pretpostavke da će prepuštanjem tržišnoj regulaciji biti podstaknuta 'preduzetnička' inicijativa samih preduzeća³⁵². Međutim, stvarnih tržišnih pretpostavki nije bilo; iako su preduzeća dobila znatno veću samostalnost u donošenju odluka, njihova autonomija je u suštini i dalje bila spolja ograničena, s obzirom da je najveći deo društvenog proizvoda i dalje prisvajala i redistribuirala nomenklatura (Lazić, 2011: 84; Lazić, 1994:157; Pešić, 2017: 121).

Prateći osnovnu liniju rada, od suštinskog je značaja to što je uvođenje tržišnih elemenata i relativna autonomija preduzeća legitimacijski prikazivano kao proces ovladavanja svih zaposlenih upravljanjem preduzećima, čime je radničko samoupravljanje dobilo čvršće institucionalno uporište. Međutim, realni odnosi unutar radnih organizacija bili su uspostavljeni tako da su samoupravni organi u obliku radničkih saveta u suštini predstavljali samo mehanizam za prenošenje odluka koje su bile donete od strane uprave preduzeća. Nejednakoj distribuciji moći i uticaja u preduzećima u osnovi su doprineli povećana samostalnost i autonomija preduzeća, ali i usložnjavanje i profesionalizacija procesa upravljanja (Pešić, 2017: 121) (videti kasnije rezultate istraživanja distribucije moći u radnim organizacijama).

Kada je o rezultatima ekonomskih reformi reč, iako je period privrednih reformi u Jugoslaviji označavao napuštanje autarkičnog modela razvoja, tokom ovog perioda dolazi do usporavanja ekonomskog rasta (prvo „naglo“ usporavanje zabeleženo je već 1961. godine), koje postaje konstantna karakteristika jugoslovenske privrede. U cilju ilustracije ekonomskih kretanja u ovom periodu, prikazani su neki od ekonomskih pokazatelja (videti Tabelu 33 u prethodnom delu). Ono što se posebno zapaža jeste da produktivnost rada, koja je predstavljala jedan od ciljeva ekonomskih reformi beleži kontinuirani pad; isto tako, realni lični dohoci, nakon blagog porasta u reformskom periodu, pokazuju tendenciju stalnog opadanja. Uz to, zapaža se i porast cena na malo. Ovde je značajno ukazati na još jedan ekonomski pokazatelj. Dok je u periodu od 1953-1964. godine godišnja stopa zapošljavanja iznosila 7,6%, u prvom petogodišnjem periodu nakon uvođenja privredne reforme ona je pala na 0,5% u čitavoj privredi (u industriji je zabeležen pad sa 8,1% na 1,2%). Od uvođenja privredne reforme koja je trebalo da predstavlja prelazak na novu strategiju privrednog razvoja (prelazak sa „ekstenzivnog“ na „intenzivni“ model razvoja), predviđeno je da 90% stope rasta društvenog proizvoda obezbedi porast produktivnosti rada, a samo 10% novozaposlena radna snaga, što je posledično dovelo do zaustavljanja zapošljavanja (videti Davidović, 1987:196).

Pogoršanje situacije na tržištu rada bilo je uslovljeno time što je na tržište rada stupila najbrojnija posleratna generacija, dok je istovremeno započelo otpuštanje zaposlenih kako bi se zadržao određeni nivo dohotka. Dakle, ne samo da je nakon 1960. godine usledio nagli rast radnog kontingenta, već je u isto vreme smanjen broj novih radnih mesta, što je, uz svesnu politiku usporavanja zaposlenosti, uslovlilo nagli porast nezaposlenosti³⁵³ (Bolčić, 2003: 278). Tako je posledica tržišne orijentacije bilo kontinuirano povećanje nezaposlenosti koja je jednim delom rešavana izvozom radne snage. „Nezaposlenost raste, transfer sa sela u industriju 'prebacuje se', tako da nastaje transfer sa našeg sela u zapadnoevropsku industriju. Uopšte, jači val ekonomske emigracije

³⁵² Uspostavljanje tržišta je uslovlilo ne samo jačanje konkurentskih odnosa između privrednih organizacija, već je intenziviralo konkurentske odnose između regiona, odnosno republika. Donošenjem *Osnovnog zakona o finansiranju društveno-političkih zajednica* 1964. godine u odnose između političko-teritorijalnih zajednica uvodi se ekonomski princip, pa se tako finansiranje zdravstvenih usluga, prosvete, kulture, državne uprave, privrednih intervencija prenosi na republike (dok su sredstva federacije 1964. godine povećana nominalno za 5%, sredstva ostalih društveno-političkih zajednica uvećana su za 21%). Na osnovu ovih mera već je 1964. godine počeo proces preraspodele u korist nekih društveno-političkih zajednica, pa su se tako ekonomski razvijenije republike našle u boljoj poziciji od nerazvijenih (Bilandžić, 1985: 311).

³⁵³ Podaci o kretanju nezaposlenosti ukazuju na kontinuiran rast udela nezaposlenih (1964. - 5,9%; 1965. - 6,5%; 1966. - 7,2%; 1967. - 7,6%; 1968. - 8,7%; 1969. - 8,9%) (nav. prema Sekulić, 1987b: 162). Nezaposlenost je nastavila da raste i u narednom periodu, da bi 1979. godine dostigla stopu od 12,1%, što je bila jedna od najviših stopa u Evropi (Mihailović, 1981: 41). Udeo nezaposlenih izražen u apsolutnim brojevima kretao se na sledeći način: 1961. - 190 000 nezaposlenih; 1962-1965. - 230 000; 1976. - 665 000; 1982. - 800 000 (Bolčić, 2003: 278).

u stvari služio je kao ispušni ventil koji je odbranio sistem od jačih socijalnih nemira“ (Sekulić, 1987b: 161)³⁵⁴.

Pojava masovne nezaposlenosti tokom 60-ih godina otkriva upravo nepostojanje pravog tržišta radne snage. Višak ponude 'rada' nije značajnije uticao na obaranje zarada, jer su zarade bile van-ekonomski, tj. 'administrativno utvrđene'³⁵⁵. Treba imati na umu da je posledica male elastičnosti zarada s obzirom na stanje na kvazi tržištu radne snage dovelo do fragmentacije klase radništva. „[...] Kao što puna zaposlenost nije znak prenošenja opšte tržišne konjunktura na posebno tržište radne snage [...] tako ni masovna nezaposlenost nije svedočanstvo o tome da je barem jedan oblik tržišta 'proradio'. Ono prosto pokazuje nemoć sistema da sa ekstenzivnog pređe na intenzivni privredni razvoj [...]“ (Lazić, 1987: 51). Kao što ćemo videti u poslednjem delu rada, upravo je nezaposlenost predstavljala jedno od sredstava masovne fragmentacije radničke klase tokom socijalističkog perioda.

Dalji tok radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji bitno je određen time što je početkom sedamdesetih godina ideja o tržišnom socijalizmu napuštena. Ne samo da ekonomski efekti tržišnih reformi nisu bili zadovoljavajući, već se pokazalo da je *funkcionalna decentralizacija*, odnosno povećana autonomija preduzeća suštinski bila nespojiva sa dominantnim oblikom društvene reprodukcije i hijerarhijskom organizacijom nomenklature: zahtevi za sve većom autonomijom preduzeća narušavali su monolitnost vladajuće klase i neprikosnovenost njene uloge (Pešić, 2017: 122). Uz to, koristeći se monopolskim položajima, političkim savezima, nelegalnim sredstvima i tsl. jedan broj direktora preduzeća naglo je počeo da akumulira društvenu moć, čime se ova grupacija počela javljati kao sve snažnija društvena snaga. Osetivši se ugroženim, a koristeći pri tome činjenicu masovnog nezadovoljstva stanovništva neuspešnim privrednim oporavkom (uz to kao posledica tržišta robe široke potrošnje došlo je do masovnog nezadovoljstva stratifikacionim razlikama), viši sloj je početkom 70-ih godina zaustavio proces decentralizacije i povratio svoja 'ovlašćenja'. Kako navodi Lazić...“dotle dok je celina socijalističkog sistema odnosa relativno čvrsta, problemi (prisilne) decentralizacije („liberalizacije“ i tsl.), sukoba koje je ona izazvala i ponovne recentralizacije uspešno su rešavani: dominacija hijerarhijskog vrha bila je neosporna“ (Lazić, 1994: 157).

Zapravo, iako nikada u drugoj polovini šezdesetih nije postojala istinska tržišna ekonomija, jer su tržište rada i kapitala usled vanekonomskih razloga bili svedeni na republičko-pokrajinske granice, i osakaćeno tržište je bilo opasnost za partijski monopol, samom činjenicom svog postojanja (Sekelj, 1990: 22)³⁵⁶. U sukobu politokratije i tehnokratije, „pobednička strana“ koristila je i jedan ideološki argument koji je, uzgred budi rečeno, odgovarao činjeničnom stanju: da stvarna distribucija moći unutar radne organizacije nije odgovarala normativno-samoupravnom modelu (Ibid:24). Posledično, usledio je „[...] takav udarac po menadžerskoj kontraeliti od koga se ona nije oporavila [...]. Olujni vetar zbrisao je ideju preduzeća kao kolektivnog preduzetnika, pa se i u biranju direktora 1972. i u formalnom pogledu vratilo na raniji predreformski period [...] (Moore, 1980: 8, nav. prema Sekelj, 1990: 25). Međutim, ovog puta bilo je reči tek o delimičnoj recentralizaciji, na funkcionalnom, a ne i na teritorijalnom planu (u ovom drugom okviru ona je bila, naprotiv, pravno fiksirana, ali je ta činjenica bila nedelotvorna zbog neprikosnovene dominacije vrha komandne hijerarhije). Kidajući jedinstvenu hijerarhiju ovlašćenja, ovaj je aranžman (u jednom delu povezan sa tradicionalnim

³⁵⁴ Prema određenim procenama 2/3 ukupnog broja radnika u inostranstvu otišlo je na rad upravo u periodu od 1966-1970. (Sekulić, 1987b:161-162).

³⁵⁵ Administrativno regulisanom pseudotržištu potrošnih dobara i radne snage bilo je zajedničko to što nijedno od njih nije imalo obeležje formiranja cena u strogom smislu reči, već su oba 'tržišta' predstavljala odvojene entitete u smislu da su zatvorena jedno u odnosu na drugo (Feher, Heler, Markuš, 1986: 372). Posebno zatvoreno tržište u istočnoevropskim zemljama bilo je tržište radne snage s obzirom na to da: 1) lični izbor radnog mesta nikada nije bilo pravo, već u najboljem slučaju ustupak države; 2) nadnice nikada nisu bile legitimno predmet pogađanja i 3) 'pravo na rad' u sebi je sadržalo zloslutnu obavezu da čovek bude neprestano zaposlen ili se u suprotnom izlaže opasnosti progona. Upravo ove tri činjenice svedoče o krajnje fragmentovanom tržištu radne snage (Ibid: 378).

³⁵⁶ Uklapanje u svetsku podelu rada nužno je vodilo redistribuciji moći u društvu, pa akteri koji su potencijalno bili u opasnosti da izgube moć (a to su oni koji bi trebalo da iniciraju reforme), nisu želeli da menjaju postojeći sistem (više u Sekulić, 1987a: 91, 95).

„državotvornim“ – republičkim tendencijama) stvorio trajnu osnovu unutarklasnih sukoba (Lazić, 1994: 157-158)³⁵⁷.

Na osnovu prethodnog izlaganja možemo videti da se samoupravljanje svelo na oslobađanje ekonomskih zakonitosti i tržišta, poistovećujući autonomiju preduzeća sa samoupravljanjem. Time je jedan za dati period nužan uslov (oslobađanje tržišta kao uslova za ukidanje centralističkog birokratskog upravljanja) pretvoren u *dovoljan* uslov za ostvarivanje složenog procesa emancipacije rada i radništva, što je podrazumevalo dalji razvoj samoupravljanja. Kada je iz takve fetišizacije tržišta rođena ideologija „samoupravnog tržišnog socijalizma“, dolazi do inverzije ciljeva i sredstava, te sredstva dolaze u prvi plan, a ciljevi se tako modifikuju da omogućе primenu datih instrumenata (Golubović, 1988: 219).

Da zaključimo: ekonomske reforme u vidu relativnog osamostaljivanja preduzeća i prenosa određenih ovlašćenja na 'tehnokratiju', koje su predstavljane kao dalji razvoj radničkog samoupravljanja, u osnovi su bile spolja ograničene, dominantnim društvenim odnosima, čime se još jednom pokazalo da su reforme u vidu decentralizacije, odnosno prepuštanje upravljačkih ovlašćenja direktorima bez sumnje predstavljale suprotnost imanentnoj logici sistema. Potpuno ostvarenje ciljeva tehnokratije u vidu postizanja autonomije značilo bi faktičko ukidanje vladajućeg društvenog odnosa, jer posredovanje između izolovanih segmenata reprodukcije više ne bi vršili planski aparati, već tržište (Lazić, 1987: 46). Dakle, talasi funkcionalne i teritorijalne decentralizacije doveli su do reformi koje su u osnovi protivrečile logici funkcionisanja socijalističkog sistema, rezultirajući pojavom unutrašnjih protivrečnosti (Lazić, 1987; Lazić, 1994; Lazić, 2011; Pešić, 2017).

5.3.4. Treća faza: 'Dogovorna' ekonomija i osnovne organizacije udruženog rada (OOUR)

Na sve snažniju ekonomsku krizu uprava preduzeća je reagovala tako što je od viših hijerarhijskih nivoa zahtevala da joj budu preneti dodatna upravljačka ovlašćenja, što se predstavljalo kao dalji razvoj samoupravljanja. Ovi zahtevi su, kao što je prethodno rečeno, bili praćeni rastom unutarklasnih napetosti, jer je ovaj oblik decentralizacije, da ponovimo, bio nespojiv s hijerarhijskom strukturom nomenklature. Unutarklasne napetosti i ekonomske reforme koje su bile u suprotnosti sa osnovnim načelima reprodukcije socijalističkog tipa društva razrešene su početkom sedamdesetih godina, donošenjem *Zakona o udruženom radu* (Lazić, 2011: 85), odnosno uvođenjem „dogovorne ekonomije“ (Pešić, 2017: 122), što je označilo početak treće faze u razvoju samoupravljanja. Odluka o nužnosti potiskivanja tržišne privrede i ograničavanja 'liberalizma' u ekonomiji, što je u stvari značilo vraćanje na etatički put razvoja doneta je na desetom kongresu SKJ 1974. godine (Golubović, 1988:221). U glavnoj rezoluciji kongresa (*Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci Saveza komunista Jugoslavije*) ističe se sledeće: „Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije obavezuje sve članove, organizacije i rukovodstva SKJ da se, na čelu radničke klase i zajedno sa drugim organizovanim socijalističkim snagama, dosledno i odlučno bore za razvijanje socijalističkih samoupravnih proizvodnih, političkih i drugih društvenih odnosa u kojima će se ukidati klasno društvo i svi oblici potčinjavanja i otuđenosti čoveka i uspostavljati društvo slobodne asocijacije proizvođača, društvo oslobođenog rada“. Novi ustavni sistem SFRJ utvrđen je u februaru 1974. godine Ustavom SFRJ, u čijim okvirima je razrađena nova etapa u razvoju samoupravljanja (Petranović, Štrbac, 1977: 200). Novim institucionalnim okvirom cilj je bio da se reši 'osnovna protivrečnost', a to je otuđivanje rada od upravljanja sredstvima u društvenoj svojini, posebno sredstvima društvene reprodukcije. „[...] Sredstvima za proizvodnju i proširenu reprodukciju ne može se raspolagati po klasno-svojinskom osnovu, tj. od strane radničkoj klasi suprotstavljene klase sopstvenika kapitala [...] Sredstvima za proizvodnju mogu raspolagati samo udruženi radnici neposredno, a osnovni oblik tog raspolaganja je *osnovna organizacija udruženog rada* (OOUR), koja

³⁵⁷ Etatički monopol nad raspodelom viška nije smanjen niti oslabljen, već je decentralizovan podelom „na sedam ili osam poludržavnih aparata lokalnih republika sa sve snažnijim vlastitim finansijskim sistemom (bankarstvo, osiguranje, vanjska trgovina)“ (Suvin, 2014: 193-194).

je osnova iz koje se izvode i svi drugi zajednički samoupravni i državni organi, koji su odgovorni radnicima u osnovnim organizacijama“ (Petranović, Štrbac, 1977: 202).

Osnovna i najvažnija promena do koje dolazi jeste uvođenje *delegatskog sistema*, koji je proglašen sistemom neposredne i direktne demokratije (Sekelj, 1990: 38-42). Ustav utvrđuje (čl. 133) „da radni ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim organizacijama obrazuju svoje delegacije radi neposrednog ostvarivanja svojih prava, dužnosti i odgovornosti i organizovanog učešća u vršenju funkcije skupština društveno-političkih zajednica“ (Petranović, Štrbac, 1977: 202)³⁵⁸. Govoreći o značaju *Zakona o udruženom radu*, Edvard Kardelj je, između ostalog, istakao „da smo ovim Zakonom i delegatskim sistemom ušli u, da tako kažem, dosta zrelu fazu razvoja samoupravnog socijalističkog društva, a time i jednog novog tipa demokratije - samoupravne demokratije“ (nav. prema Petranović, Štrbac, 1977: 205)³⁵⁹. Funkcija upravljanja dodeljena je neposredno radu: „radni ljudi udruženi u osnovne organizacije udruženog rada moraju biti nosioci celokupne proste i proširene reprodukcije“ (Sekulić, 1977: 179), čime se pokazuje da su ponovne reforme za cilj (doduše prividni) imale dalji razvoj radničkog samoupravljanja kao egalitarne participacije svih zaposlenih (Lazić, 2011: 85; Sekelj, 1990: 22). Iz prethodnog izvođenja možemo da vidimo da je legitimacijski okvir za institucionalne promene (odnosno dalji razvoj radničkog samoupravljanja i povlačenje tržišne ekonomije) opet poprimio klasnu dimenziju (Pešić, 2017:122), jer je uprava preduzeća 'navodno' imala suviše moći i odlučivanje je „otuđeno od radnika“, pa radnici nisu mogli da „ovladaju“ proširenom reprodukcijom – a to je suština socijalizma (Sekelj, 1990: 22).

Eliminisanjem elemenata tržišta uveden je „jedan 'treći' model, ni tržišni ni planski. Taj se netržišni model danas naziva dogovorna ekonomija“ (Županov, 1989: 31). *Zakonom o udruženom radu* (koji je donet 1976. godine) uspostavljen je konfederativni model proizvodne organizacije; veća preduzeća su segmentirana na niz slabo međusobno povezanih manjih preduzeća³⁶⁰ (pa su na taj način indirektno ograničena ovlašćenja njihovih centralnih – najmoćnijih – uprava), dok je, sa druge strane, značajno ograničena autonomija uprava u kontroli nad radnom snagom, zabranom otpuštanja viškova zaposlenih (Lazić, 2011: 85; Sekelj, 1990:22)³⁶¹.

Kada je o dometima radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji reč, vidimo da se početnim nedostacima, tokom sedamdesetih godina pridružio novi ograničavajući okvir, „koji je definisao granicu izvan koje se nije moglo ići“ (Golubović, 1988: 220). Reč je o Ustavu iz 1974. godine, kojim je jasno određena granica mogućnosti razvoja samoupravljanja. Ograničenja su se sastojala u sledećem: a) sadržaj, pravac i forme samoupravljanja određivala je dominantna politička snaga, što je Ustavom legalizovano kao „rukovodeća uloga partije“, i b) integralna sila koja je povezivala atomizovane jedinice rada i samoupravljanja bila je nacionalna država, kojoj se dodelilo obeležje

³⁵⁸ *Zakon o udruženom radu* je posle dvogodišnje pripreme usvojen 25. novembra 1976. godine. „Zakon, po osnovnoj zamisli i praktičnim rešenjima, teži prevladanju otuđenosti opredmećenog rada od radnika, polazeći od čoveka kao udruženog proizvođača, od ukupnosti njegove radne i socijalne egzistencije. On treba da doprinese prevladavanju prakse da se o društvenim poslovima i političkoj vlasti odlučuje van udruženog rada. Zakon je, dakle, usmeren u pravcu da se politička vlast, koja je živela kao sila iznad društva, vrati udruženom radu i postane činilac obezbeđivanja vodeće uloge radničke klase“ (Petranović, Štrbac, 1977: 205).

³⁵⁹ U izveštaju se ističe da neposredno upravljanje i raspolaganje dohotkom od strane samoupravno udruženih radnika i radnih ljudi predstavlja materijalnu osnovu ravnopravnosti naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Na toj osnovi sprovedeno je „načelo da republike i autonomne pokrajine, u skladu sa jedinstvenim sistemom socijalističkog samoupravljanja, samostalnu uređuju svoje unutrašnje odnose i odlučuju o zajedničkim poslovima i interesima u federaciji. Razvoj i jačanje klasne suštine samoupravljanja u svakoj republici i pokrajini i ostvarivanje ravnopravnih odnosa u federaciji je osnova kohezije i čvrstine jugoslovenske socijalističke zajednice“ (Petranović, Štrbac, 1977: 207).

³⁶⁰ Navedene institucionalne promene uslovile su nedostatak vrlo velikih firmi u Jugoslaviji (dominacija velikih preduzeća predstavljala je važnu strukturalnu karakteristiku socijalističkih privreda) (videti Madžar, 1990: 274-276).

³⁶¹ Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, 1976. godine konstituisano je oko 81 hiljada organizacija i zajednica (33% u privrednim, a 67% u vanprivrednim delatnostima). U odnosu na 1976. u 1980. godini bilo je za 34%, a u 1984. godini za 51% više organizacija i zajednica (SZS, 1986: 31). U periodu 1947-1985. godine broj radnika se povećavao po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,6%. Najveći prosečni godišnji porast zaposlenosti od 8,3% ostvaren je u periodu 1947-1955. godine, a najveći apsolutni porast u periodu 1975-1985. godine, kada se broj zaposlenih u proseku povećavao za 174 000 (SZS, 1986: 57).

samouprave (Golubović, 1988: 220). Dakle, dati politički okvir u kome je nastajala i menjala se jugoslovenska koncepcija samoupravljanja odredio je da ona i nije mogla da bude bitno drugačija. Jugoslovenski sistem predstavljao je samo „hibrid suprotnih komponenata“, a ta hibridna priroda manifestovala se kako u svojinskim odnosima (ni državno, ni društveno vlasništvo), tako i u političkoj strukturi (ni državni socijalizam, ni samoupravno organizovano društvo). Takvo samoupravljanje, iza kojeg se razvijao etatistički sistem, Županov je okarakterisao kao „dirigovano samoupravljanje“, u kojem država i partija stoje iznad samoupravljanja (nav. prema Golubović, 1988: 220).

Vidimo, dakle, da se u ovom periodu potiskuje kako radničko samoupravljanje iz prve faze, tako i tržišni socijalizam iz druge i umesto toga nudi koncept 'dohodovne ekonomije' i tzv. integralnog 'društvenog samoupravljanja', što je podrazumevalo sledeće: a) proširenje pojma samoupravljanja izvan preduzetničkih organizacija na sve društvene ustanove, b) stvaranje mreže „samoupravnih interesnih zajednica“, kojima bi bila obuhvaćena celokupna društvena struktura i c) ostvarivanje svih društvenih procesa putem „samoupravnih dogovora“, na osnovu čega se ukida autonomija preduzeća, budući da akteri takvog dogovaranja postaju državno-partijski funkcioneri (od opštinskog do republičkog nivoa) (Golubović, 1988: 221)³⁶².

Međutim, samoupravljanje ne samo da nije uspelo da postane dominantan društveni odnos, nego ono na osnovu 'početnih pretpostavki' nije ni moglo da postane. Od samog početka samoupravljanje je bilo zamišljeno isključivo kao decentralizacija, a tome je u periodu 1972-1974. godine kao odgovor političkog vrha na političku krizu (koju je sam prouzrokovao), pridodata i funkcija supstituta (političke) demokratije. S tim u vezi, kao koncept decentralizacije, samoupravljanje onako kako je bilo zamišljeno od strane rukovodstva KPJ nije ni imalo drugačije pretenzije. Sudbina samoupravnog koncepta gotovo da je bila predodređena načinom na koji je ono uvedeno. Kao i u slučaju svih kasnijih reformi koje su imale za cilj odvajanje partije od države (poput privredne reforme 1965. godine, Ustavnog amandmana iz 1971. godine, Ustav iz 1974. godine) (videti Sekelj, 1990: 42-43), uvođenje samoupravljanja je sprovedeno kao zadatak dobijen od strane partijskog vrha (KPJ), a ne obrnuto.

Za kraj, kada je reč o odnosu teritorijalne i funkcionalne decentralizacije, „*laissez-faire* ekonomija delimično je oslobodila ne samo 'tržišne zakone', već i političke aspiracije prvenstveno nacionalnih birokratija, koje su u takvom toku stvari videle šansu za osamostaljivanje, koristeći konfuziju koja je stvorena između samoupravljanja i tržišta, da bi pod vidom samoupravljanja prigrabile i tržište (nacionalne ekonomije) i monopol vlasti na republičkom nivou [...] ideologija „tržišnog socijalizma“ sve viši se koristi kao alibi za dokazivanje opravdanosti državotvorne koncepcije „samoupravljanja“, koja daje podstreka jačanju nacionalnih državnosti. Na taj način, početni proces ograničenog oslobađanja od državne vlasti kao dominantnog oblika moći, što je u osnovi podrazumevala početna ideja *radničkih saveta* - vraća se unazad, ka *državotvornosti* kao sveobuhvatnom principu, koji u svoje okvire smešta i samoupravljanje [...]“ (Golubović, 1988: 219)³⁶³. Ovakva „jako državno obojena“ koncepcija samoupravljanja, po rečima Elen Komiso, nudi tobož integralni koncept samoupravljanja pod kapom nacionalnih država, uz posredovanje pseudosamoupravnih institucija i do kraja dovedenog razbijanja jedinica samoupravljanja u vidu

³⁶² Što se tiče tačaka a) i b), ti zahtevi u osnovi nisu bili u suprotnosti sa samoupravljanjem. Međutim, umesto uspostavljanja saveta koji su zamišljeni kao institucija društvene kontrole u procesu upravljanja (i koje su slobodno izabrali radnici i građani) radilo se o imenovanim predstavnicima političkih i društvenih organizacija. Stoga se može reći da je samoupravno vertikalno povezivanje u toj projekciji bilo zamenjeno obaveznim udruživanjem i povezivanjem pseudosamoupravnih ustanova, koje su samo formalno činile mrežu integralnog samoupravljanja (Golubović, 1988: 221).

³⁶³ Može se prihvatiti tvrdnja da je samoupravljanje, kako se ono razvijalo u praksi, postalo paravan iza kojeg se skriva autoritarna struktura moći i kojim se pacifikuje svaki otpor postojećoj političkoj strukturi, budući da se proglašava otporom samoupravljanju. Možda se time može objasniti zašto je nastajanje nezavisnih sindikata i društvenih pokreta bilo teže u Jugoslaviji nego u drugim istočnoevropskim zemljama; zahvaljujući instituciji samoupravljanja, autoritarna struktura moći u jugoslovenskom društvu bila je manje providna, bar kada je u pitanju normativni sistem (Golubović, 1988: 218).

„ourizacije“, čime se opravdava nužnost egzistencije države i njene arbitraže (po logici *divide et impera*) (nav. prema Golubović, 1988: 219)³⁶⁴.

Stavljanjem akcenta na „dohodovnu ekonomiju“ umesto na tržišnu privredu došlo je do revitalizacije političke (državne) arbitraže pod sloganom „samoupravnog dogovaranja“, s obzirom da su subjekti takvih 'nazovi samoupravnih sporazuma' bile društveno-političke zajednice, koje su postale centri nove (republičke) državnosti. Stoga se u ovoj (trećoj!) fazi, koja nastaje sa neuspehom privredne reforme, a ozakonjuje se Ustavom iz 1974. godine manifestuju retrogradni procesi kada je reč o samoupravljanju, što je omogućilo obnovu etatističkih tendencija. Opisani luk koji se završio „dohodovnom ekonomijom“ najbolji je izraz stvarnih društvenih odnosa, budući da je ovom poslednjom formom, providnije nego ranijim konceptima, dat legitimitet dominaciji etatizma. Početna nerazvijena materijalna osnova samoupravljanja, koja je sve više sužavana, i permanentna podređenost samoupravnih ustanova birokratskom državnom aparatu, bez obzira na postizanje manje ili veće relativne samostalnosti preduzeća, predodredila je zatvaranje kruga „dohodovnom ekonomijom“ i jačanjem republika, čime je razotkriven ideološki karakter koncepcije „samoupravnog socijalizma“, koja realno u takvim okolnostima nije ni imala mogućnost da bude primenjena (Golubović, 1988: 222).

Bez obzira što je znatno ograničavanje autonomije preduzeća (pa time i uprave u kontroli nad radnom snagom), tj. recentralizacija u ekonomiji, označavalo obračunavanje sa „tehnokratijom“, to se dešavalo u senci naizgled primarnog obračuna s „nacionalističkim republičkim rukovodstvima“. Preklapanje ta dva oblika sukoba bilo je logično s obzirom na očiglednu interesnu povezanost rukovodilaca preduzeća sa republičkim rukovodiocima koji su takođe težili decentralizaciji (oba dela kolektivno - vlasničke klase zastupala su ograničavanje upravljačkih ovlašćenja centralnih aparata). Tako su tržišne reforme bile privremeno napuštene, dok je posle poraza u unutarklasnom sukobu veći broj pripadnika tehnokratije i republičkog rukovodstva u Srbiji i Hrvatskoj uklonjen sa položaja (Lazić, 2011: 85).

Da je proces recentralizacije predstavljao samo privremeno rešenje krize socijalističkog načina proizvodnje pokazalo se petnaest godina kasnije u vreme konačne krize socijalizma, i to ne samo unutar SFRJ, već i u drugim istočnoevropskim zemljama. Unutrašnje protivrečnosti u vidu nemogućnosti uspešne reprodukcije komandne ekonomije suočene sa daleko uspešnijom tržišnom ekonomijom u kapitalističkom okruženju, ponovo su pokušale da se prevaziđu funkcionalnom decentralizacijom koja se takođe manifestovala u obliku ekonomskih reformi, koje su uvek podrazumevale uvođenje određenih tržišnih elemenata. Na ovaj način su, kako konstatuje Lazić, „istovremeno ojačani institucionalni mehanizmi na kojima će tržišni oblici regulacije biti uspostavljeni u vreme sloma socijalističkog poretka, zatim društvene snage koje će imati ključnu ulogu u uspostavljanju novog poretka, kao i legitimnost novog oblika ekonomske reprodukcije društva“³⁶⁵. Kao i u prethodnim periodima, funkcionalna decentralizacija je i sada bila prećena teritorijalnom decentralizacijom, pa se tako slom socijalističkog poretka gotovo u svim zemljama odvijao pod zastavom 'nacionalnog oslobođenja' - u slučaju SFRJ oslobođenja od srpske dominacije. Na ovaj način su mehanizmi sukoba unutar nomenklature oko re (distribucije) resursa i komandnih ovlašćenja bili preneti na plan formiranja nacionalnih država. Odnosno, uvođenje tržišne ekonomije bilo je praćeno dezintegracijom političkog sistema na nacionalističkim osnovama (opširnije u Lazić, 2011: 85-86; videti Pešić, 2017:122-123).

³⁶⁴ Sistem samoupravnog sporazumevanja uveden nakon 1974. godine bio je zamišljen tako da se državna i tržišna regulacija zameni odnosima kooperacije između preduzeća. Međutim, usled tenzija između radnih kolektiva raznih preduzeća, sistem samoupravnog sporazumevanja nije delovao i „vodio je ka povećanoj učestalosti državne intervencije“ (Rus, 1985: 92).

³⁶⁵ Da su vrednosti ekonomskog liberalizma (tržišna ekonomija i privatno vlasništvo) krajem 80-ih godina bile široko prihvaćene među pripadnicima ekonomske i političke elite, kao i u redovima srednje klase nedvosmisleno je dokumentovano empirijskim nalazima (videti Pešić, 2017: 247-257).

5.4. Participacija radnika u radnim organizacijama u Jugoslaviji - rezultati empirijskih istraživanja

Tokom analize promena samoupravnih institucionalnih aranžmana mogli smo da vidimo da su samoupravna tela u formi *radničkih saveta* predstavljala samo mehanizam za prenos odluka koje su bile donete od strane rukovodilaca preduzeća, što su potvrdila i mnogobrojna empirijska istraživanja. Participacija zaposlenih unutar radnih organizacija bila je predmet mnogobrojnih empirijskih istraživanja (od kojih su neka longitudinalno realizovana od kraja šezdesetih godina). U nastavku rada biće predstavljeni rezultati najvažnijih istraživanja.

Jedno od prvih istraživanja realizovao je Josip Obradović sa saradnicima krajem šezdesetih godina³⁶⁶. Participacija zaposlenih u radnim organizacijama istraživana je pomoću analize zapisnika sa sednica radničkih saveta i beleženjem njihovog toka od strane istraživača³⁶⁷. Istraživački nalazi su pokazali da postoji participacija zaposlenih u jugoslovenskim samoupravnim radnim organizacijama, ali da ona nije egalitarna. Empirijskim putem dobijeni podaci su dalje pokazali da na stepen participacije u radnim organizacijama najjači uticaj ostvaruju hijerarhijski položaj u organizaciji preduzeća i članstvo u SKJ. Ilustracije radi, pitanja vezana za ekonomsko poslovanje preduzeća, ali i raspodelu ličnog dohotka zaposlenih predstavljaju područje dominantnog učešća rukovodilaca. Ukratko, u svim dimenzijama participacije zaposlenih na *radničkom savetu*, 75% aktivnosti pripada rukovodiocima, dok od ukupnog broja prihvaćenih predloga na sednicama radničkog saveta 86% su predlozi rukovodilaca (dok je njihovo učešće u strukturi preduzeća 8,1%) (Obradović, 1972: 44). U skladu sa tim, Obradović zaključuje da hijerarhijski položaj u preduzeću predstavlja najznačajniji faktor intenziteta participacije - velika većina učesnika su pojedinci na najvišim hijerarhijskim položajima, odnosno rukovodioci različitih nivoa (Obradović, 1974: 53). „Elita, kao što pokazuju rezultati odlučuje gotovo o svemu, bez obzira radi li se o usko tehničkim problemima, raspodjeli osobnih dohodaka ili čak o međuljudskim odnosima. Ona uvijek i u svakoj situaciji ima glavnu riječ [...]“ (Obradović, 1974: 35)³⁶⁸.

Istim metodološkim postupkom, odnosno posmatranjem sednica radničkog saveta, upravnog odbora i saveta radnih jedinica (ukupno je posmatrano 130 sednica), Miloš Vejnović je realizovao istraživanje u jednom srednjem preduzeću kombinatskog tipa tokom 1971. i 1972. godine³⁶⁹. Rezultati istraživanja su ponovo utvrdili oligarhijsku strukturu uticaja; od ukupno 596 predmeta koji su razmatrani na svim sednicama radničkog saveta u toku jedne godine, raspravljalo se samo o 17,5% predmeta, dok je bez rasprave usvojeno ostalih 82,5%. U prilog nejednakoj distribuciji moći unutar preduzeća govori i nalaz da je više od 98% odluka u samoupravnim organima identično predlogu

³⁶⁶ Istraživanja radničke participacije započela su još sredinom šezdesetih godina. Komparativna istraživanja distribucije moći u američko-jugoslovenskim preduzećima ukazala su na oligarhijsku strukturu moći u obe vrste preduzeća. „Uvođenje radničkog savjeta više odražava nego što ispravlja takvu distribuciju [...] u kolektivnom poduzeću radnički savjet nalazi se pod dominacijom uprave“ (Županov i Tannenbaum, 1965, prema Županov, 1983: 75). Do sličnih rezultata došli su Pastuović 1967. godine i Jerovšek i Možina 1969. godine (ispitujući radničku participaciju u 16 slovenačkih preduzeća). Istraživački nalazi su pokazali da su radnički savet i upravni odbor podređeni direktoru, kolegijumu i stručnim službama, a ne obrnuto (nav. prema Vejnović, 1974: 997-998).

³⁶⁷ Obradović je realizovao istraživanje na uzorku od 20 preduzeća u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Makedoniji u periodu od 1966-1969. godine. U cilju razgraničavanja formalne participacije od aktivne, Obradović aktivnu participaciju definiše kao aktivno učestvovanje u procesu donošenja odluka na sednici radničkog saveta. Analizirani su sledeći aspekti participacije: frekvencija diskusije, dužina diskusije, broj izlaganja problema ili odgovaranja na postavljena pitanja, broj originalnih predloga i broj prihvaćenih predloga (prve dve dimenzije predstavljaju kvantitativne, a poslednje tri kvalitativne aspekte participacije (Obradović, 1972: 22).

³⁶⁸ Sumirajući rezultate vlastitih ranijih istraživanja o samoupravljanju, Obradović zaključuje da radnici koji ne učestvuju u procesu donošenja odluka pokazuju viši stepen alijenacije. Stepem zadovoljstva radnika članova radničkih saveta (participirajućih radnika) je viši, takođe i u pogledu ličnih dohodaka i radnih uslova, bez obzira na tehnički nivo proizvodnje. Ono što je, međutim, bitno jeste da se participirajući radnici „ne osećaju u većem stupnju upravljačima od radnika koji nisu članovi organa upravljanja, naročito ako rade na zanatskom nivou proizvodnje“ (Obradović, 1972: 15).

³⁶⁹ Posmatranje sednica radničkog saveta je dopunjeno metodom intervjua. O metodologiji istraživanja više u Vejnović, 1974: 1000-1001.

stručnih službi i uprave (Vejnović, 1974: 1006-1007). „Iz ovoga bi se moglo zaključiti da su prijedlozi – odluke tako dobro pripremljeni da samoupravljači nisu imali nikakve potrebe da tu bilo šta mijenjaju. S formalne tačke gledišta, upravo je tako, kao da se smatra da je jedina svrha i smisao postojanja samoupravljača u tome da dizanjem ruku potvrde ili prihvate odluka koja je već donesena“ (Ibid: 1007)³⁷⁰. Sumirajući rezultate svog istraživanja, Vejnović zaključuje da se kontrola donetih odluka ne nalazi u rukama samoupravnih organa, već rukovodećih struktura, kao i to da neformalne strukture predstavljaju stvarne centre moći (više u Vejnović, 1974: 1013-1015).

Kada je reč o istraživanjima koja su putem anketnog upitnika ispitivala distribuciju moći u radnim organizacijama, jedno od najznačajnijih predstavlja Arzenšekovo istraživanje distribucije moći, s obzirom na longitudinalnost istraživanja, uprkos manjkavosti reprezentativnosti uzorka jer su istraživanjem bila obuhvaćena samo slovenačka preduzeća.

U sledećoj tabeli (Tabela 35) prikazana je struktura moći u preduzećima na osnovu pet empirijskih istraživanja³⁷¹. Kao što možemo videti, tokom posmatranog perioda uprava preduzeća je imala najveću moć, dok su članovi radničkog saveta, a posebno radnici imali veoma mali uticaj. Ono što istraživački rezultati dodatno pokazuju jeste da je struktura moći početkom osamdesetih godina naglašenije oligarhijska nego što je bila na kraju šezdesetih godina³⁷², te da institucionalne promene u vidu uvođenja OOUR sredinom sedamdesetih godine nisu dovele ni do kakve egalitarizacije moći u radnim organizacijama³⁷³. Dakle, kao što vidimo, od kraja šezdesetih godina nije došlo ni do kakve bitne promene: moć je i dalje bila skoncentrisana u rukama uprave preduzeća, a direktor je u svim posmatranim periodima imao najvišu moć.

Tabela 35. Distribucija moći u preduzećima – rezultati istraživanja 1969, 1970, 1971, 1974. i 1981. godine³⁷⁴

	1969.	1970.	1971.	1974.	1981.
Glavni direktor	3,91	4,02	4,05	4,18	4,27
Ostali viši rukovodioci preduzeća	3,69	3,77	3,83	3,88	4,01
Radnički savet	3,40	3,55	3,53	3,12	3,04
Funkcioneri Saveza komunista	3,13	3,11	2,97	2,88	3,18
Funkcioneri sindikata	2,80	2,97	2,82	3,17	2,86
Radnici	2,60	2,81	2,75	2,19	2,09

*U tabeli su prikazane prosečne vrednosti na skali od 1 do 5, gde 1 označava vrlo slab uticaj, a 5 vrlo jak uticaj
Izvor: Arzenšek, 1981: 3-4.

U sledećoj tabeli prikazani su rezultati istraživanja o percepciji nemoći (istraživanja su realizovana 1980. i 1981. godine). Rezultati pokazuju da najveću nemoć osećaju radnici i administrativni službenici, a najmanju rukovodioci. Tri petine radnika smatra da nema nikakav uticaj na članove samoupravnih organa, među stručnjacima takav stav pokazuje dve petine ispitanika, a kod rukovodilaca samo jedna desetina (Arzenšek, 1981: 4).

³⁷⁰ “Samoupravljači su, kako se to vidi iz rezultata, gotovo svu svoju aktivnost sveli na dizanje i spuštanje ruku” (Vejnović, 1974:1013). Hijerarhiju, pa i distribuciju moći u jednom samoupravnom preduzeću moguće je videti i na osnovu, takoreći, sitnih stvari, kao što je raspored sedenja u dvorani za sednice. Tako je jedan VKV radnik na poslednjoj sednici svog mandata rekao. “Govorite o radničkom samoupravljanju, međutim, za dvije godine, koliko sam član ovog organa, primjećujem da u prvim redovima ove sale sjede rukovodioci, zatim stručnjaci, službenici pa tek mi radnici, za koje je rezervisan zadnji lijevi kut. Zar ne bi bilo normalno da i nas radnika ima u prvim redovima?” (nav. prema Vejnović, 1974: 1014).

³⁷¹ Prva tri istraživanja realizovao je Rus, dok je ostala dva organizovao Arzenšek.

³⁷² Arzenšek navodi da postoji mogućnost da podaci ne izražavaju trend oligarhizacije, već varijaciju uzoraka.

³⁷³ Rezultate Arzenšekovih istraživanja potvrđuju i sva druga istraživanja vršena na različitom uzorku ili različitim metodama.

³⁷⁴ Istraživanja su sprovedena u 100 radnih organizacija u SR Sloveniji. Ukupni broj ispitanika bio je 3000.

Tabela 36. Percepcija nemoći u preduzeću, 1980-1981. godine

	Radnici	Administrativni službenici	Stručnjaci	Rukovodioci
Nemam osećaj da sam samoupravljač u radnoj organizaciji	57%	62%	31%	23%
Mislím da u radničkom savetu nije moguće iskazivati interese ljudi kao što sam ja protiv interesa rukovodilaca	57%	67%	41%	12%
Čovek kao ja nema prave mogućnosti za zaštitu svojih interesa ako dođe u konflikt s ljudima iz radne organizacije koji imaju veliki uticaj	62%	66%	46%	25%
Nemam nikakvog uticaja na članove samoupravnih organa u radnoj organizaciji	62%	60%	39%	9%

*U tabeli je prikazan procenat ispitanika koji se slaže ili se u potpunosti slaže sa navedenim iskazima.

Izvor: Arzenšek, 1981: 5.

Kada je reč o odnosu članstva u samoupravnim organizacijama i percepcije moći u radnim organizacijama, na osnovu prosečnih vrednosti prikazanih u sledećoj tabeli uočava se da radnici koji su članovi samoupravnih organa osećaju manju nemoć, dok je kod ostalih grupacija izražena manja razlika u percipiranoj nemoći između članova i nečlanova samoupravnih organa.

Tabela 37. Članstvo u samoupravnim organima i percipirana nemoć u preduzećima - prosečne vrednosti, 1980-1981. godine

	Radnici	Administrativni službenici	Stručnjaci	Rukovodioci
Članovi samoupravnih organa	2,5	2,8	2,3	2,0
Nečlanovi	2,8	2,8	2,4	1,9

*Vrednosti se kreću od 1 do 4. Viša vrednost označava percepciju veće nemoći u preduzeću

Prilikom analize uticaja sindikalnog članstva na percepciju moći u radnim organizacijama, najpre treba podsetiti da je većina zaposlenih u jugoslovenskim radnim organizacijama bila formalno učlanjena u sindikat (1978. godine u sindikat je bilo uključeno 93% radnika)³⁷⁵. Niska identifikacija sa sindikatom i participacija u njemu posledica je slabog uticaja sindikata u preduzećima. Na osnovu podataka iz sledeće tabele vidimo da radnici koji nisu članovi sindikata pokazuju viši stepen nemoći, dok ne postoji razlika između aktivnih i pasivnih članova sindikata. Može se takođe videti da i u grupaciji stručnjaka i rukovodilaca aktivni članovi sindikata imaju veći uticaj na dešavanja u radnoj organizaciji u odnosu na pasivne članove ili pak one koji nisu članovi (Arzenšek, 1981: 8).

³⁷⁵ Rezultati četiri anketna istraživanja o participaciji u sindikatu koje je Arzenšek sproveo u periodu od 1974. do 1981. godine pokazuju sledeće. Veliki broj radnika je izjavio da nisu članovi sindikata; 1974. i 1980. godine takvih je tri petine, 1976. jedna trećina, a 1977. dve petine. Udeo radnika koji su aktivni članovi sindikata kreće se u rasponu od 9% do 18%. Razlike su takođe utvrđene između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika (čak 90% nekvalifikovanih radnika u istraživanju 1980. godine izjavilo je da nisu članovi sindikata). Sa druge strane, sindikalna participacija rukovodilaca i stručnjaka mnogo je viša, pa je tako 1974. godine samo 1% viših rukovodilaca izjavio da nije član sindikata, dok je tri četvrtine aktivnih članova (Arzenšek, 1981: 6).

Tabela 38. Participacija u sindikatima i percipirana *nemoć* u preduzećima – prosečne vrednosti, 1980-1981. godine

	Radnici	Administrativni službenici	Stručnjaci	Rukovodioci
Nisu članovi	2,8	2,7	2,8	2,4
Pasivni članovi	2,6	2,7	2,5	2,3
Aktivni članovi	2,6	2,9	2,1	1,8

Izvor: Arzenšek, 1981:7

Podaci iz sledeće tabele pokazuju da su interesi predstavnika sindikata u većoj meri saglasni s interesima uprave preduzeća nego s interesima radnika. Jedna polovina radnika ističe da se njihovi interesi razlikuju od interesa funkcionera sindikata. I samoupravni organi i funkcioneri SK bolje reprezentuju interese uprave nego interese radnika³⁷⁶.

Tabela 39. Udeo radnika i rukovodilaca koji smatraju da se njihovi interesi *razlikuju* od interesa samoupravnih organa, funkcionara Saveza komunista i funkcionera sindikata, 1976. i 1977. godine

	Radnici		Rukovodioci	
	1976.	1977.	1976.	1977.
<i>Interesi se razlikuju od:</i>				
interesa članova samoupravnih organa	47%	35%	13%	10%
funkcionera Saveza komunista	58%	60%	26%	19%
funkcionera sindikata	55%	50%	24%	13%

Izvor: Arzenšek, 1981:8

Još nekoliko istraživanja participacije radnika zaslužuje da bude pomenuto u ovom radu. Mladen Lazić je 1978. godine sproveo istraživanje o procesu donošenja odluka u radnim organizacijama u dva preduzeća u Hrvatskoj (jedno preduzeće je iz metalske industrije, drugo iz elektroindustrije). Ovde će najpre biti predstavljeni rezultati koji se odnose na ocenu sopstvenog uticaja u odlučivanju, s obzirom na to da uticaj predstavlja jednu od dimenzija učešća u odlučivanju.

Tabela 40. Ocena sopstvenog učešća u odlučivanju o investicijama (N)

Položaj u proizvodnji	Ocena sopstvenog učešća u odlučivanju			
	Aktivno učestvovao	Formalno učestvovao	Nije učestvovao	Ukupno
Radnici	4	28	53	85
Uprava	13	0	2	15
Ostalo	0	1	2	3
Ukupno	17	29	57	103

Izvor: Lazić, 1981: 59

Ukoliko posmatramo ocenu radnika o učešću u odlučivanju, može se zaključiti da oni nisu učestvovali u donošenju odluka o investicijama (skoro 2/3 radnika je navelo da nije učestvovalo). Međutim, druga grupa radnika (njih 1/3) koja ističe svoje učešće, ocenjuje ga formalnim, odnosno ritualnim. U ovoj grupi se nalaze radnici koji imaju razvijenu svest o procesu odlučivanja, odnosno o

³⁷⁶ U raznim istraživanjima od tri petine do tri četvrtine radnika je istaklo da sindikat treba da reprezentuje njihove interese protiv rukovodstva preduzeća (Arzenšek, 1981: 8).

hijerarhijskom položaju različitih grupa u preduzeću. Na kraju, broj radnika koji smatraju da su aktivno učestvovali u donošenju ove (izuzetno važne) odluke je zanemarljiv (Lazić, 1981: 59-60).

Dalje je važno prikazati nalaze koji se odnose na percepciju radnika o tome ko bi trebalo da donosi odluke u vezi sa raspodelom sredstava.

Tabela 41. Odlučivanje o raspodeli sredstava (u %)

Ko treba da odlučuje o raspodeli?	% radnika
Radnici	64,2
Rukovodioci	12,7
Stručnjaci	13,2
Svi zajedno	7,3
Ostalo i bez odgovora	2,5

Izvor: Lazić, 1981: 241

Značajan je nalaz koji ukazuje da 2/3 radnika sebi dodeljuje odlučujuću ulogu, kao i to da im nijedna druga grupa (pojedinačno) ni približno nije jednaka. „Ideološko opčinjavanje postiglo je, dakle, 'dubinski' efekat: ne u oceni postojećeg stanja, već u 'projektu', u idealu, razapelo je ono svoje lepljive zamke“ (Lazić, 1981: 241).

Još jedno istraživanje percepcije društvenih nejednakosti u procesu odlučivanja koje je realizovano na teritoriji Beograda početkom 1986. godine potvrđuje nalaze prethodnih istraživanja o nejednakoj distribuciji moći (Mrkšić, 1987). Podaci iz sledeće tabele ukazuju da diferencijacija prema percepciji uticaja društvenih grupacija na donošenje odluka postoji, te da je 'hijerarhija' lako uočljiva, iako nije drastično izražena (vrednost koeficijenta kontingencije ukazuje na srednju jačinu veze). Možemo videti da gotovo 60% radnika ističe da nema nikakav ili da ima slab uticaj na donošenje odluka, dok je udeo onih koji smatraju da imaju velik uticaj veoma mali (2,4%). Kada je reč o uticaju radnika u radnim organizacijama, važan je nalaz da ¼ radnika ne može da proceni sopstveni uticaj na donošenje odluka (nijedan pripadnik privredno-političke elite ne nalazi se u ovoj kategoriji). Sa druge strane, među pripadnicima najviše društvene grupacije situacija je potpuno drugačija: modalna vrednost za pripadnike privredno-političke elite je srednji uticaj na proces donošenja odluka.

Tabela 42. Percepcija sopstvenog uticaja na donošenje odluka u OOUR-u - procene osnovnih društvenih slojeva (u %)

Stepen uticaja	Privredno-politička elita	Srednji slojevi	Radnici	Ukupno
Nikakav	8,1	36,9	39,6	34,8
Slab	21,0	25,6	19,2	22,0
Osrednji	58,1	27,1	14,9	24,8
Velik	12,9	3,0	2,4	3,8
Ne zna	0,0	7,4	23,9	14,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

C=0,42; Izvor: Mrkšić, 1987: 236

Za kraj su prikazani rezultati empirijskog istraživanja *Društvena struktura i kvalitet života*, koje je realizovano neposredno pre sloma socijalističkog poretka (rezultati su prikazani samo za Srbiju).

Tabela 43. Učešće 7 društvenih grupa u donošenju odluka, 1989. godine

Društvene grupe	Malo, i ne bih želeo da bude veće	Malo, a želeo bih da bude veće	Srednje, i ne bih želeo da bude veće	Srednje, i želeo bih da bude veće	Veliko
Vladajuća klasa	4,3%	4,3%	29,7%	19,7%	42,0%
Niži rukovodioci	14,5%	27,5%	14,5%	8,7%	34,8%
Stručnjaci	21,6%	26,7%	30,9%	14,3%	6,5%
Službenici/tehničari	28,5%	37,9%	21,1%	11,3%	1,3%
KV, VKV radnici	32,5%	45,8%	11,2%	9,5%	1,0%
PKV, NKV radnici	37,9%	44,2%	8,3%	7,5%	2,1%
Poljoprivrednici	36,4%	18,2%	45,5%	0,0%	0,0%

Kramerov V =0,317; sig=0,000

Rezultati analize pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između klasno-slojnog položaja i učešća u donošenju odluka u radnim organizacijama. Ono što se jasno uočava jeste da oko $\frac{3}{4}$ radnika navodi da ima malo učešće u donošenju odluka, dok je udeo onih koji navode da je njihovo učešće veliko zanemarljiv. Sledeći važan nalaz odnosi se na to da je trećina radnika istakla da ne bi želela da njihovo učešće bude veće, dok je blizu $\frac{1}{2}$ radnika navelo da je njihovo učešće malo i da bi želeli da bude veće. Nalazi koji se odnose na više društvene grupacije takođe potvrđuju prethodno navedene istraživačke nalaze³⁷⁷.

Da zaključimo. Gotova sva empirijska istraživanja su pokazala da je distribucija uticaja (moći) u samoupravnim radnim organizacijama oligarhijska, te da je *normativni model* egalitarnog odlučivanja unutar radne organizacije u izrazitoj diskrepanciji sa hijerarhijskim načinom donošenja odluka unutar radnih organizacija. Prethodno smo mogli da vidimo da je kao sastavni deo promena oličenih u Ustavu iz 1974. godine „razorena struktura preduzeća, pa je tako iz same radne organizacije, ali i iz celokupne ekonomije nestala reformska ideja preduzetništva“ (Sekelj, 1990:35). Normativno, *stvaranjem osnovnih organizacija udruženog rada* i *delegatskog sistema*, neposredno odlučivanje radnika trebalo je da eliminiše prepreke za egalitarnu participaciju zaposlenih. Međutim, kao što smo videli na osnovu prethodnih rezultata, normativne promene dovele su do jačanja procesa oligarhizacije i neegalitarne distribucije moći. Ovim se pokazalo da „institucionalno oduzeta moć uprave nije ostala unutar radne organizacije nego je otišla spolja, izvan sistema, u ruke političkog faktora, a formalno i institucionalno oduzetu moć uprava je nadoknadila na neinstitucionalni, neformalni i otuda nekontrolisani način, putem manipulacije i neformalnih institucija, kao što su aktivni i kolegijumi“ (Sekelj, 1990: 35).

³⁷⁷ Ovde je potrebno da se ukaže i na tri istraživanja radničke participacije u Jugoslaviji koja su sproveli strani autori, i to Ichak Adizes, David Tornquist i Ellen Comisso (opširnije o ovim istraživanjima videti Suvin, 2014: 260-265).

5.5. Samoupravljanje kao činilac fragmentacije radničke klase u Jugoslaviji

Prethodno smo mogli da vidimo da je primarno nastojanje nove vladajuće grupacije u Jugoslaviji (kao uostalom i u većini zemalja centralne i istočne Evrope) bila izgradnja industrijske osnove. Imajući u vidu da je do Drugog svetskog rata većinsko stanovništvo bilo poljoprivredno, to je značilo da je usledila promena društvene strukture, tako što je pretežno poljoprivredno stanovništvo preobraženo u industrijske radnike. Tako je ubrzani razvoj industrije u Jugoslaviji u posleratnom periodu uslovio značajno uvećanje radničke klase. „Industrijalizacija je oslobađala viškove poljoprivrednog stanovništva, koje se zapošljava u gradovima i novopodignutim industrijskim preduzećima. Broj zaposlenih u toku 1947. gotovo je dvostruko narastao: dok se 1946. u radnom odnosu nalazilo 625.000, dotle je taj broj 1947. iznosio 1,054.000“ (Petranović, Štrbac, 1977: 81). Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, broj rudara, industrijskih i srodnih radnika 1953. godine iznosio je 1,125.000, dok je broj upravnih, administrativnih i srodnih radnika bio 364.000 (SZS, 1986: 54)³⁷⁸.

Međutim, ono što je od posebnog značaja za temu ovog rada jesu posledice prethodno opisanih unutarsistemskih suprotnosti u vidu ekonomske decentralizacije koje se odnose na položaj radničke klase. Najpre, ekonomska decentralizacija, kao i novi (samoupravni) legitimacijski obrazac, izmenili su osnovnu ciljnu orijentaciju jugoslovenskog socijalističkog poretka, tako što je potrošnja postala ravnopravna akumulaciji. Kenzijanska ideja da će „povećanje lične potrošnje podstaći i opšti ekonomski uspon, koju su sprovedli reformski orijentisani delovi nomenklature u SFRJ tokom šezdesetih, dovela je do privremenog znatnog rasta životnog standarda svih osnovnih društvenih grupa, uključujući i manuelne radnike“ (Lazić, 2011:205). Tako su se tokom prvih decenija, u kojima je „socijalistički poredak relativno ekonomski uspešno izvodio industrijalizaciju (praćenu naglom urbanizacijom, širenjem školskog i zdravstvenog sistema itd.),³⁷⁹ radnici koji su u velikoj meri predstavljali novoformiranu grupaciju mogli smatrati relativnim društvenim dobitnicima, pa se tako činilo i da njihovi interesi nisu bili suprotstavljeni reprodukciji uspostavljenog sistema odnosa“. Ovo je posebno bilo karakteristično za Jugoslaviju, s obzirom na pomenutu ideološku specifičnost koja je bila pretočena u institucionalni oblik radničkog samoupravljanja (videti Lazić, 2011: 88). „Dominantan“ društveni položaj radništva tokom prvih dvadesetak godina izgradnje socijalističkog poretka, sa jedne strane, bio je potkrepljivan njihovim opštim statusnim usponom, što se može objasniti pre svega time da je početak socijalizma u Jugoslaviji bio obeležen visokom stopom strukturne pokretljivosti i izrazitom otvorenošću kolektivno-vlasničke klase za potomke ostalih klasa (Cvejić, 2006: 52)³⁸⁰. Zapravo, radi se o tome da je masovan prelazak iz prekomerno brojnog (ali i siromašnog) seljaštva u radništvo „predstavljalo značajnu društvenu promociju, kako u materijalnom, tako i u statusnom smislu (s obzirom na prihode, životne uslove, obrazovanje, zdravlje, šanse za međugeneracijski uspon potomaka i sl.)“ (Lazić, 2011: 87).

O brzini strukturalnih promena i otvorenosti društvene strukture jasno govore istraživački rezultati međugeneracijske pokretljivosti u Hrvatskoj iz 1984. godine koji ukazuju na izrazito radničko i potom poljoprivredno poreklo pripadnika vladajuće klase kolektivnih vlasnika: više od 4/5 pripadnika ove grupacije poticalo je od očeva iz nižih slojeva društvene hijerarhije. Upravo apsolutna prevlast radničkog nad poljoprivrednim poreklom svedoči o brzini strukturalnih društvenih promena u Jugoslaviji. Ovakvi nalazi mogu se objasniti time što je revolucionarni preobražaj izdigao na vrh društvene hijerarhije pripadnike nižih slojeva. S druge strane, na delu su bile i snažne strukturalne

³⁷⁸ Prema podacima SZS, udeo poljoprivrednog stanovništva kretao se na sledeći način: 1948 - 67%; 1961- 50.0%; 1971 - 38,0%; 1981 - 19,9% (SZS, 1986: 52).

³⁷⁹ Treba imati na umu da se industrijalizacija unutar komandno-planskog sistema reprodukcije značajno razlikovala od industrijalizacije u kapitalističkom sistemu, prvenstveno zato što nije razvijala unutrašnje podsticaje za stalni rast. Tako će od glavnog mehanizma ekonomskog rasta u prvim decenijama socijalizma, ona kasnije postati jedan od ključnih ograničavajućih činilaca razvoja. S tim u vezi Lazić govori da se pojam socijalističke modernizacije može samo uslovno koristiti, te da je adekvatnije koristiti pojam kvazi-modernizacije (Lazić, 2011: 88; Lazić, 1994: 45-54).

³⁸⁰ Ovim se potvrđuje tvrdnja Lipseta i Ceterberga, po kojoj se karakteristični uspon pokretljivosti dešava u ranoj fazi procesa industrijalizacije, kada se osećaju prvi snažni efekti strukturalnih promena (nav. prema Cvejić, 2006: 55).

promene u vidu brzog rasta upravnih slojeva, naročito u privredi, što je „pružilo širok prostor za društvenu promociju, pre svega radništvu kao klasi *unutar sistema*“, kako u produkcionom odnosu, tako i u ideološkom smislu (Lazić, 1987: 86; videti i Lazić, 2011:136)³⁸¹. Na relativnu otvorenost društvene strukture ukazuju i podaci koji se odnose na međuklasno unutargeneracijsko napredovanje: radnicima je bio otvoren direktan put u kolektivno-vlasničku klasu na osnovu elementarnog legitimacijskog principa (diktatura proletarijata) (Lazić, 1987: 106). Da je kolektivno-vlasnička klasa bila najotvorenija za unutargeneracijsko napredovanje jasno pokazuju istraživački nalazi: među njenim pripadnicima bilo je čak 41,9% nekadašnjih pripadnika radništva, što zapravo govori „o praktičnoj snazi ideološkog postulata o 'društvenoj dominaciji radničke klase': ideologem očigledno učestvuje, kao jedan od kriterija, pri vođenju kadrovske politike“ (Lazić, 1987: 111).

Sa druge strane, na delu je bilo realno poboljšavanje materijalnog položaja celokupnog stanovništva (uključujući i radništvo), i to iznad ekonomskih mogućnosti zemlje. U prilog ovome jasno govori prethodno dokumentovana tendencija da su lični dohoci rasli brže od rasta produktivnosti zemlje, a što je karakterisalo jugoslovensku ekonomiju počev od pedesetih godina (videti Mihailović, 1981: 17). Tome je, kao što smo prethodno mogli da vidimo, u velikoj meri doprinela samoupravna organizacija ekonomije koja je značila delegiranje ovlašćenja direktorima preduzeća, pre svega u sferi raspodele, što je omogućilo rast fonda za plate na račun investicionih fondova i time podizanje životnog standarda celokupnog stanovništva iznad nivoa rasta produktivnosti rada, ali i usporavanje ekonomskog rasta (Lazić, 2011: 149-150). „U celokupnom periodu samoupravljanja vođena je stalna borba između države i potrošački orijentisanih kolektiva oko proporcija raspodele dohotka i oko raspona ličnih dohodaka, kako unutar tako i između radnih organizacija. Samoupravljači su asketsko življenje brzo prepustili zaboravu i žurili su u susret novom vremenu, u kojem se može prečicom stići u svet blagostanja i uspešnosti. Njihova sirotinjska prošlost i njihove postojeće referencije prema srednjoj klasi zapadnjačkih društava, glavni su akceleratori procesa koji vodi ka bržem rastu standarda od tempa privrednog razvoja zemlje“ (Mrkšić, 2000: 245-246). Uočena karakteristika jugoslovenske ekonomije bila je moguća zahvaljujući preraspodeli dohodaka iz poljoprivrede, tzv. cenovnim makazama, donacijama sa Zapada, inostranim kreditima, itd. (Lazić, 2011: 88; videti i Mrkšić, 2000: 244-252)³⁸². Međutim, ideološki obrasci nisu mogli trajnije da prikriju stvarne odnose ukoliko su bili u oštroj suprotnosti sa njima, što je upravo bio slučaj u Jugoslaviji sredinom 60-ih godina, kada je došlo do ogromnog porasta nezaposlenosti. U nastavku rada biće reči o oblicima fragmentacije i atomizacije radničke klase, najpre sistemskoj, a potom o oblicima segmentacije koji su proizašli iz samog koncepta radničkog samoupravljanja.

Ukratko, kada je reč o društvenom položaju radničke klase u socijalizmu, prethodno smo mogli da vidimo da se nasuprot organizovanoj kolektivnosti vladajuće klase u socijalizmu nalazila grupacija radništva, koja je suprotno ideološki nametnutoj predstavi o njenom dominantnom društvenom položaju bila lišena kontrole nad bilo kakvim resursima bitnim za reprodukciju društva: ekonomskim, organizacijskim, kulturnim i na taj način *sistemski atomizovana* (Lazić, 2011:87). Imajući u vidu sveukupan monopol nomenklature nad totalitetom društvene reprodukcije u socijalizmu, jasno je da je na delu bila prinudna atomizacija 'ostatka' društva, s obzirom da je postojanje bilo kakvog organizacionog oblika van kontrole kolektivno-vlasničke klase po definiciji bilo isključeno, jer je narušavalo samu strukturu vladajućih društvenih odnosa (Lazić, 1988b: 55). Možemo, dakle, videti da je „socijalistički sistem društvenih odnosa proizvodio atomizaciju, tako što je svim drugim grupama osim vladajućoj onemogućavao formiranje autonomnih organizacija koje bi zastupale celovite kolektivne interese, kako na političkom, tako i na ekonomskom planu“ (Lazić, 2011: 88).

Ono što je, međutim, s obzirom na predmet rada, posebno bitno jeste da je u Jugoslaviji upravo „samoupravni“ oblik ekonomije dodatno fragmentisao radništvo, tako što je prividnu

³⁸¹ Istovremeno, značajna promena privredne strukture Jugoslavije uslovlila je potrebu popunjavanja određenih, pretežno srednjih i viših pozicija, što je dalje uticalo na relativno visoku stopu društvene pokretljivosti u prvim decenijama socijalističkog perioda (Cvejić, 2006: 55).

³⁸² O materijalnom položaju društvenih slojeva tokom socijalizma i materijalnim nejednakostima videti Popović i dr., 1977; Popović i dr., 1987; Lazić, 1994.

samostalnost upravljanja institucionalno ograničio na okvire preduzeća“, dok su se sama preduzeća sa uvođenjem kvazi-tržišnih mehanizama međusobno odnosila konkurentski (Lazić, 2011: 88-89). Kako bi sprečila jačanje moći tehnostukture vladajuća klasa je samoupravljanje ograničila isključivo na područje radnih organizacija jer se u tim suženim okvirima uz pomoć kvazitržišne konkurencije među samim preduzećima samoupravljanje svodilo na zastupanje neposrednih i parcijalnih interesa, što je moralo da potisne formiranje jedinstvenog (latentnog) klasnog interesa radništva, pa se tako samoupravljanje paradoksalno javilo kao sredstvo fragmentacije te klase (Lazić, 1987:48). „[...] Kada je tržište kao sredstvo pretvoreno u cilj po sebi, dolazi do još veće atomizacije samoupravnih jedinica i do njihovog antagonističkog sukobljavanja, te solidarnost u pogledu zajedničkih ciljeva, kao jedan od bitnih elemenata samoupravnog socijalizma, gubi svaku osnovu. Rezultat je bio sledeći: i inače neobjedinjeno samoupravljanje još više se razjedinjuje pod dejstvom stihijnih sila koje je oslobodilo čak i takvo ograničeno tržište, namećući kao imperativ konstituisanje jednog centralističkog sistema regulacije“ (Golubović, 1988: 219).

Usled intenziviranja konkurentskih odnosa između preduzeća pojavile su se velike nejednakosti u raspodeli dohodaka, ali i porast materijalne diferencijacije i to na više planova. Najpre, podsticanje stanovništva na potrošnju, poboljšavanjem njihovog materijalnog standarda³⁸³ uslovalo je izraženu diferencijaciju dohodaka između vladajućih, srednjih i radničkih slojeva (Lazić, 1994; Lazić, 2011). Razlike su se potom pojavile između teritorijalnih jedinica - republika, pokrajina, opština (Berković, 1986), kao i između privrednih grana, pa i različitih preduzeća unutar iste grane (Korošić, 1983; Mrkšić, 1987; Petrović, 1987). Na taj način sistemski atomizovani radnici sada su bili i višestruko fragmentisani, jer su njihov materijalni položaj, i uz njega vezani interesi, bitno zavisili od neposrednog radnog mesta koje su zauzimali (od preduzeća, privredne grane, republike u kojima su radili) (Lazić, 2011: 89, 205). Navedenu pojavu veoma dobro opisuje Mrkšić: „Kada se saberu međuorganizacijske, međugranske i međuregionalne nejednakosti u raspodeli dohotka u Jugoslaviji, onda ispada da nije bilo ni manje zemlje ni većeg šarenila u ekonomskim položajima aktivnog stanovništva. Takvo stanje je lakonski izražavala duhovita i britka izreka...*Nije važno šta i kako radiš, već gde radiš*“ (Mrkšić, 2000: 250). Ili kako navodi Supek...“Tako je radnička klasa stavljena u samoupravne organizacije koje su prividno imale ista prava i slobode, a koje su se na tržištu vrlo brzo pokazale kao nejednake i krajnje zavisne. Pored toga nju se učilo izvjesnom poduzetničkom duhu na kompetitivnom tržištu, što je značilo odobravanje razlika u dohotku i neravnomjernosti u nagrađivanju (za isti rad radnik je u jednom poduzeću dobijao dva i tri puta veću platu nego u drugom poduzeću). Radničkim sindikatima bilo je zabranjeno da se bore za jedinstvena mjerila u nagrađivanju radnika, jer je to protivrječilo logici ostvarivanja dohotka pomoću konkurencije, što se eufemistički nazvalo „prema rezultatima rada na kompetitivnom tržištu (ne uzimajući pri tome u obzir monopolistički položaj pojedinih poduzeća [...] Tako je radnička klasa ostala rasparčana, vezana uz interese svojeg „grupnog kapitala“, podučavana u profiterskoj logici robno-novčanih odnosa ('čovjek-kolektiv čovjeku-kolektivu vuk') [...] Iz ove atomizacije proizašle su dvije posledice, jedna manje značajna [...] i druga, da je ona postala klasno dezorganizirana“ (Supek, 1971: 357).

U nastavku rada biće reči o ključnim oblicima fragmentacije radničke klase tokom socijalizma u Jugoslaviji.

Prilikom analize oblika fragmentacije radničke klase poći ćemo od najosnovnijeg oblika fragmentacije – *stepena obrazovanja*, odnosno kvalifikacije, i podele radnika na kvalifikovane i nekvalifikovane. Već ta „kvalifikacijska podela“ pokazuje da i u samom jezgru klase dominacija sistemskog rada petrifikuje tehničku podelu rada u hijerarhijsku diferencijaciju. Ono što je, međutim, bitno da se naglasi jeste da su učinci ovakve stratifikacije suprotni od učinaka u klasi kolektivnih vlasnika. „Dok je hijerarhija tamo gradila jedinstven korpus klase, ovde ona dovodi do dalje klasne

³⁸³ Ovome je u velikoj meri doprinelo „tržište“ potrošnih dobara, koje je omogućavalo učešće delova posredne klase u nekim vrstama privilegovane potrošnje. „Tržište“ potrošnih dobara donelo je i podizanje životnog standarda znatnog dela radništva time što je omogućilo širenje sive ekonomije. Od posebnog značaja je to što tržište prikriva, odnosno ideološki zamagljuje klasne razlike u potrošnji, jer privilegije mogu da se iskažu ne kao obeležje sistema, već kao rezultati individualnih postignuća, pa su tako dostupne u principu svakome (Lazić, 1987: 49).

segmentacije (fragmentacije, atomizacije...). Razlika (suprotni efekti) potiče otuda što je u prvom slučaju hijerarhija posredovana organizacijom (partijom), koja artikuliše njene opšte interese, dok je svako samostalno organizovanje radnika (koje bi moglo da nadiđe partikularnost manifestnih interesa) u socijalizmu u principu isključeno“ (Lazić, 1987: 59). Različita kvalifikacija uslovljavala je različit način rada (u vidu kontrole radnog procesa, uvid u smisao rada i sl.), pa i mogućnost sticanja određenog nadređenog položaja (npr. položaj predradnika, poslovođe itd.), što je posledično dovodilo i do statusne diferencijacije (Lazić, 1987: 60).

Dalje, jednu od važnih osnova po kojoj se vrši segmentacija radnika čini *položaj privredne grane*, odnosno pojedinih preduzeća. Pošto su se na osnovu planskih odluka neka preduzeća nalazila u povoljnijem položaju, svim zaposlenima u privilegovanim jedinicama (pa tako i radnicima) bilo je omogućeno sticanje znatnih materijalnih prednosti (poput zarada, stanova, letovališta itd.). Strukturalna nejednakost ovde je bila prikrivenija, a uz to se stvarala spontano kompetitivna svest radnika zaposlenih u delimično, ili prividno, konkurentskim ekonomskim jedinicama (Lazić, 1987: 60). Zbog veoma neujednačenih uslova poslovanja, privredni subjekti su se nalazili u različitom položaju, što se u velikoj meri odražavalo na visinu ličnih dohodaka zaposlenih. Na osnovu podataka Saveznog zavoda za statistiku iz 1984. godine zabeleženo je da su razlike između radnika istih zanimanja i stepena stručne sprema i približno istog radnog staža često prelazile 10:1, pa i 15:1 ili više (nav. prema Berković, 1987: 52)³⁸⁴. Takođe, kada se posmatraju lična primanja radnika različitih grupacija delatnosti, odnos maksimalnih i minimalnih primanja kretao se na sledeći način: 2,723:1 u 1977. godini; 3,287:1 u 1978. godini; 3,121:1 u 1979. godini; 4,485:1 u 1989. godini (Petrović, 1987: 169). Ovde je bitno spomenuti rezultate još jednog istraživanja. Istraživanjem nivoa i dinamike ličnih dohodaka po uslovnom radniku (nekvalifikovanom) za 49 grana privrede u periodu od 1960-1974. godine Sofija Popov je došla do zaključka da postoje značajni međugranski rasponi ličnih dohodaka koji se konstantno održavaju (Popov, 1980: 384-385, nav. prema Petrović, 1987: 170). Navedenu međusektorsku alokaciju dohodaka dobro opisuje Stojan Babić: „ukoliko se u samoupravnom ekonomskom sistemu beleže razlike u sektorskim procesima nivoa ličnog dohotka tada one mogu biti objašnjene jedino delovanjem neekonomskih faktora, odnosno uticajem diskriminacione ekonomske politike, pristrasnim institucionalnim rešenjima i faktorima moralno-istorijske prirode“ (Babić, 1980: 113, nav. prema Petrović, 1987: 170)³⁸⁵. U periodu od 1964. do 1983. godine rasponi zarada za isto zanimanje, stručnu spremu i radno mesto između čelnih i začelnih grana na lestvici kretali su se u intervalu od 1,5-2,5. Ono što podaci dodatno pokazuju jeste da su se međugranski rasponi zarada postepeno smanjivali u ekonomski razvijenijim regionima, dok su se u manje razvijenim održavale ranije uspostavljene razlike (Mrkšić, 2000: 249-250).

Fragmentacija radništva nije pratila samo linije konkurentskih odnosa između preduzeća, već se odvijala i na teritorijalnom planu, dovodeći do *teritorijalne*, odnosno *nacionalne fragmentacije* (Lazić, 1987: 60). Tokom perioda ekonomskih kriza republička rukovodstva, na koja su preneti ovlašćenja upravljanja privredama pojedinačnih republika, nastojala su da kanališu nezadovoljstva mobilizacijom stanovništva na nacionalističkim osnovama. Tako su republičke nomenklature „socijalna nezadovoljstva pacifikovala, transformišući ih u nacionalna pitanja, istovremeno ojačavajući sopstvenu poziciju u procesu zadobijanja autonomije u odnosu na savezne vlasti“ (Pešić, 2017: 125). Da su regionalne (teritorijalne) nejednakosti bile trajna karakteristika jugoslovenskog

³⁸⁴ Lični dohodak radnika nije bio uslovljen samo njihovim radnim prinosom nego i dostupnošću sredstava za proizvodnju; on je takođe bio određen i tržišnim i prirodnim monopolima. Rastuća razlika u platama između industrijskih sektora predstavljala je najvidljiviji rezultat sistema raspodele profita; on je bio 1:2,7 u 1977. godini, 1:3,3 u 1978., 1:3,1 u 1979., i skoro 1:4,5 u 1980. godini. „Radni kolektivi dakle postaju oblik vlasničkih kolektiva, što stvara ne samo natjecateljske, već i konfliktne odnose među njima“ (Rus, 1985: 92).

³⁸⁵ Rezultati komparativne analize međugranskih razlika zarada u uzorku od 30 zemalja u periodu od 1960-1975. godine pokazuju da su odstupanja ličnih dohodaka u Jugoslaviji znatno veća nego u bilo kojoj socijalističkoj zemlji (Popov, 1980, nav. prema Petrović, 1987: 170). Relativno veliki rasponi zarada prema granama delatnosti trebalo bi da budu praćeni relativno velikim rasponima zarada prema zanimanjima. Međutim, Jugoslavija je zauzimala natprosečan rang po veličini međugranskih raspona zarada, a istovremeno i natprosečan rang po jednakosti disperzije ličnih dohodaka svih zaposlenih (Petrović, 1987: 171).

društva pokazuju i statistički podaci³⁸⁶. Tako su velike nejednakosti među privrednim granama bile praćene i natprosečnim međuregionalnim razlikama u zaradama u Jugoslaviji. U periodu od 1963-1983. godine prosečni mesečni lični dohoci u Sloveniji bili su za približno jednu petinu veći od jugoslovenskog proseka, dok su u Makedoniji i na Kosovu jedva prelazili iznos od 80% opšteg proseka (Mrkšić, 2000: 250)³⁸⁷.

Kao što smo prethodno mogli da vidimo, kvazitržišne reforme tokom 60-ih godina značajan zamah su dobile upravo na tržištu rada, omogućavajući direktorima da masovno otpuštaju tzv. viškove zaposlenih, što je uslovalo između ostalog ogroman porast nezaposlenosti, ali i masovan odlazak radnika (pre svega manuelnih) u zapadne zemlje. To je bio samo još jedan vid diferencijacije unutar klase radništva u jugoslovenskom socijalizmu, koji je bio zasnovan na podeli između zaposlenih i nezaposlenih (Lazić, 2011:205).

Još jedan činilac, pored institucionalno/ideološki poduprte fragmentisanosti radništva, imao je značajnu ulogu, i to, prvo, u pacifikaciji međuklasnih sukoba u SFRJ, a zatim u njihovom razgorevanju; reč je o *legitimnosti poretka*. Za razliku od drugih socijalističkih zemalja, „autohtonost uspostavljanja socijalističkog poretka u Jugoslaviji dodatno je osiguravala *legitimnost* ovog poretka“. Stoga je, tek kada je ekonomska kriza 1960-ih uslovala značajan porast nezaposlenosti i pad materijalnog standarda, i time dovela do pojave masovnog nezadovoljstva stanovništva, a republičke nomenklature u cilju postizanja autonomije od federalnog centra počele to nezadovoljstvo mobilizacijski da kanališu u nacionalne pokrete³⁸⁸, „fragmentisanost radništva bila „prevladana“, i to tako što su bili uključeni u „masovan pokret“ (pre svega u Hrvatskoj u periodu 1968-1971)“. Na sličan način, s tim što je ovog puta bila obuhvaćena celokupna Jugoslavija, ekonomska kriza 1980-ih stvorila je pretpostavke za ponovnu masovnu mobilizaciju radnika, „pa je fragmentisano radništvo još jednom pronašlo svoje izgubljeno jedinstvo, u organskoj kategoriji etničke zajednice“ (Lazić, 2011:89).

Na kraju, sistemski zasnovanu atomizovanost, kojoj je sadejstvovala institucionalno uslovljena fragmentacija radnika, pratila je i izražena vrednosna nekonzistentnost³⁸⁹. Jedna od posledica zakasnele kapitalističke modernizacije bile su široko zastupljene tradicionalističke vrednosne orijentacije, kao što su autoritarnost, patrijarhalnost, egalitarizam itd.,³⁹⁰ na koje su se takoreći uspešno nadovezali osnovni vrednosni obrasci proizašli iz specifičnog oblika komandopanske regulacije. Dakle, i pored toga što je u periodu socijalizma došlo do izvesnih promena na ekonomskom i političkom planu, vrednosni sistem je ostao neizmenjen, odnosno na tom polju je održan „kontinuitet“ sa predgrađanskom Srbijom, u kojoj je dominantni vrednosni sistem bio tradicionalistički, patrijarhalan, egalitaristički, autoritaran, zatvoren prema svetu itd. Na taj način je u Jugoslaviji za vreme socijalizma uspostavljena homologija između tradicionalnih i socijalističkih vrednosti, koje su se takođe karakterisale egalitarnošću, kolektivizmom, autoritarnom podređenosti

³⁸⁶ U periodu od 1971-1982. godine zabeležena je tendencija stalnog povećanja razlika u uslovima sticanja dohotka među republikama i pokrajinama (opširnije u Petrović, 1987: 165-166). Regionalne nejednakosti su najvećim delom bile sistemski uslovljene, a u manjoj meri su nastajale i pod uticajem tržišnih zakonitosti (opširnije u Novaković, 2017: 75).

³⁸⁷ Ako se posmatra kretanje ove pojave u navedenom periodu, zapaža se blago smanjivanje razlika tokom 70-ih, ali su se nejednakosti u narednom periodu zadržale na visokom nivou (Mrkšić, 2000: 250).

³⁸⁸ Vladajuća (komunistička) garnitura je u cilju obezbeđivanja legitimacijske osnove i očuvanja sistema dominacije često zloupotrebljavala nacionalna osećanja i nacionalizam; njihov osnovni katalizator bila su načela „nacionalnog socijalizma“ (uobličena još u Ustavu 1974), čiju suštinu predstavlja „svođenje svih odnosa i institucija na naciju kao centralno polje svake delatnosti“; a njihova kulminacija-međuetnički rat i raspad Jugoslavije, manje više, po etničkim granicama (Vasović, 1998: 381).

³⁸⁹ Lazić takođe govori i o segmentaciji radnika na osnovu pola (Lazić, 1987: 60-61).

³⁹⁰ Da je tradicionalizam predstavljao široko rasprostranjenu vrednosnu orijentaciju pokazala su empirijska istraživanja tokom 70-ih (videti Pantić, 1977). Takođe, egalitarizam je u jugoslovenskom društvu, tokom celokupnog socijalističkog perioda, predstavljao dominantnu vrednost, tj. bio je prihvaćen od strane znatne većine populacije: nastao je interiorizacijom komunističke ideje o socijalnoj jednakosti od strane pripadnika jednog nerazvijenog i u velikoj meri tradicionalnog društva, u čijem vrednosnom sistemu norma jednakosti, inače, ima istaknuto mesto. To izuzetno dobro oslikava Županovljević (1970) da je „...jugoslovensko društvo po svojoj implicitnoj kulturi u visokom stupnju egalitarno društvo“ (nav. prema Golubović *et al.*, 1995: 299). Iscrpan prikaz empirijskih istraživanja vrednosti u Jugoslaviji videti u Pešić, 2016: 59-72.

vođi itd. (Lazić, 2005:103; Lazić, 2011: 206). Na kraju, socijalistička ubrzana kvazi (modernizacija) u uslovima specifičnog liberalnog jugoslovenskog modela dovela je do vrednosnih orijentacija koje su u velikoj meri bile suprotstavljene dominantnim društvenim vrednostima (materijalizam, postignuće itd.), čime se formirala nekonzistentna vrednosna mešavina, koja je karakterisala većinu stanovništva (Pantić, 1977; Lazić, 2011; Pešić, 2016; Pešić, 2017).

Na osnovu prethodno prikazanih oblika fragmentacije radničke klase cilj je bio da se ukaže na ključnu tendenciju unutar socijalističkog društva u pogledu konstituisanja klase radništva. Njena atomizacija predstavljala je „spontanu“ posledicu same klasne strukture, ali i institucionalni proizvod delatnosti vladajuće klase kolektivnih vlasnika. „Na osnovu toga se klasna vladavina nužno uspostavlja (kao integrativno-posredujuća sila atomizovanog društva), a istovremeno biva i cementirana, nemogućnošću dezintegrisanog radništva da se okupi kao klasa u borbi“ (Lazić, 1987: 61).

Ono što preostaje da se prikaže jesu ključne posledice fragmentacije radnika. Posledice unutarklasnih podela radništva, odnosno fragmentacije radništva posebno su postale vidljive na primeru štrajkova. Štrajkovi, kao oblik klasnih sukobajavili su se u Jugoslaviji još tokom pedesetih godina, ali su naročito postali masovni u drugoj polovini šezdesetih, uporedo sa usponom samoupravljanja kao legitimacijske osnove poretka (Lazić, 2011: 205-206)³⁹¹. „Dok je u kapitalizmu izvesno da nasuprot radničkoj klasi stoji vladajuća klasa, u našem društvu je to manje izvesno. Jedan subjekt sukoba, radništvo, jeste izvestan, a drugi je skoro nevidljiv. Sve dok se jasno ne pokaže protiv koga radnici štrajkuju, može da ostane inače apsurdna tvrdnja kako radnici tobože štrajkuju sami protiv sebe, što bi bilo tačno taman onoliko kao kada bismo tvrdili da je radnička klasa prva vladajuća klasa u istoriji koja svojevolsjno napušta vlast - odlazeći u ekonomsku emigraciju“ (Popov, 1971: 334).

Tako se upravo na karakteristikama štrajkova najjasnije ispoljava „suprotnost između institucionalnog poretka i legitimacijskog sistema u zemlji“. Stvarna lišenost radnika mogućnosti da „samoupravljaju“ u okviru datog institucionalnog okvira razotkrivala se tako što su radnici bili primorani da pribegavaju vaninstitucionalnim oblicima borbe - štrajkovima u cilju zaštite svojih interesa. Sa druge strane, vlast unutar ili izvan preduzeća nije mogla protiv štrajkača da primenjuje represivne mere, s obzirom da su „obustave rada tumačene kao samoupravno pravo zaposlenih“, ali su, kako navodi Lazić, „na ovoj tački izrazito efikasno restriktivno delovali mehanizmi društvene atomizacije“ (Lazić, 2011:88, 205-206), kao što ćemo uskoro i videti.

S obzirom na to da su radnici bili lišeni kontrole nad svim bitnim resursima, pa samim tim sistemski atomizovani, ali atomizovani i usled fragmentacije unutar preduzeća, oni su nezadovoljstvo usmeravali na unutrašnje funkcionisanje preduzeća, pa su i štrajkovi bili ograničeni na pojedinačna preduzeća (Lazić, 2011: 89). Zapravo, „dodatna“ fragmentacija radništva (unutar okvira sistemski uslovljene atomizacije), ovde se ispoljavala tako što ni veliki broj štrajkova, kao ni njihov javan karakter, nisu mogli da dovedu do povezivanja pojedinačnih sukoba u širi, klasno utemeljen pokret. Pojavljujući se na spoljašnjem planu u kvazitržišnim uslovima, u odnosima međusobne konkurencije (uskraćeni organizacijskih i idejnih okvira u kojima bi se izražavali njihovi zajednički interesi), zaposleni iz jednog preduzeća nisu se solidarizovali sa zahtevima onih iz drugog, u okviru iste privredne grane ili teritorijalne jedinice. Primera radi, najčešće su štrajkovali samo radnici unutar jednog dela preduzeća, što je bilo dodatno „podstaknuto“ unutrašnjom fragmentacijom preduzeća u drugoj polovini 70-ih godina, posle donošenja *Zakona o udruženom radu*, pri čemu se manuelnim radnicima gotovo nikada nisu pridružili nemanuelni radnici, pa čak ni oni sa najnižim prihodima u firmi, najčešće usled usko postavljenih zahteva (Lazić, 2011: 89, 206)³⁹².

³⁹¹ Od prvog zabeleženog štrajka početkom 1958. godine pa do 1970. godine registrovano je oko 2000 štrajkova. Značajno je da su se štrajkovi pojavili ubrzo nakon prvog Kongresa radničkih saveta (25-27. juna 1957. godine) (Popov, 1971: 334). Prva dva štrajka u Jugoslaviji izbila su početkom 1958. godine, trinaest godina po završetku oslobodilačkog rata i revolucije i osam godina posle donošenja *Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima od strane radnika*. Prema rečima Jovanova, bez obzira na broj štrajkova, oni nisu bili dovoljno proučeni ni objašnjeni (Jovanov, 1975: 7).

³⁹² Na prisustvo klasne podele u socijalističkom društvu jasno ukazuje to što se štrajkovima manuelnih radnika unutar preduzeća skoro nikada nisu pridruživali pripadnici ostalih grupacija, a pre svega stručnjaci (Lazić, 2011: 89). Kada je

Za konačan ishod, prema kojem pojedinačni klasni sukobi u SFRJ nisu mogli da se transformišu u širi radnički pokret, od presudnog je značaja bila činjenica da je vladajuća nomenklatura zadržala potpunu kontrolu nad jedinom postojećom sindikalnom organizacijom, dok sami radnici nisu nastojali da formiraju autonomne sindikate (Lazić, 2011: 206). Razmrvljene društvene sukobe, vođene skoro isključivo oko visine zarada, nomenklatura je brzo i jednostavno pacifikovala, tako što je brzo rešavala veoma skromne zahteve štrajkača (naravno, vodeći računa jedino o tome da niz pojedinačnih štrajkova ne preraste u štrajkački pokret!) (Lazić, 2011: 89). Prema podacima koje navodi Jovanov, 53% štrajkova trajalo je manje od jednog radnog dana, dok je 42,3% trajalo od jedan do sedam radnih dana. „Brzina pri rešavanju problema zbog kojih su radnici stupili u štrajk bitno je uticala na trajanje štrajka [...] utvrdio sam da su kratkom vremenu trajanja štrajka bitno doprineli brzina i efikasnost rešavanja problema koji su bili neposredan povod radnicima za štrajk, i to uglavnom u njihovu korist (Jovanov, 1979: 121). Tako, kako navodi Popov: „Štrajkovi obično ostaju u predvorju poretka i nemaju ozbiljnije društvene posledice (isplata plata ili njihovo povećanje)“ (Popov, 1971: 334). Ili, kako navodi još jedan autor: „Transformacija latentne napetosti u otvoreni sukob blokirana je hijerarhijskom piramidom organizacione strukture, odstranjenjem konfliktom opterećenih odluka, i segmentacijom organizacionih nivoa. Odsustvo otvorenih konflikata otuda nije iznenađujuća činjenica; štrajkovi u jugoslavenskim preduzećima nisu bili ni brojni ni dugi. Kao što je izvijestio predsjednik saveznog sindikata, u 1981. godini u jugoslavenskim poduzećima zabilježen je samo 201 štrajk. Prosječan broj radnika uključenih u štrajk nije bio veći od 70 i prosječno vrijeme štrajka ne duže od 4 sata. Očito je da sistem samoupravljanja kao institucija funkcioniše i da nije u krizi. Međutim, kritična se situacija može pronaći ako promatramo društvene procese koji teku ispod površine institucionalnih struktura“ (Rus, 1985: 92).

Prethodna razmatranja odnosila su se najpre na predstavljanje konkretno-istorijskih okolnosti uvođenja radničkog samoupravljanja, a potom i na promene samoupravnih institucionalnih mehanizama. Na ovom mestu je važno ukazati na jednu relativno bitnu napomenu, odnosno ograničenje. S obzirom da je gotovo svaki aspekt radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji bio predmet detaljne analize³⁹³, rasprava o radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji na ovom mestu je morala biti ograničena na izlaganje opštijeg tipa, i to kako zbog ograničenosti prostorom, tako i zbog tematske usmerenosti rada.

S tim u vezi, u radu su predstavljena samo neka od tumačenja (i to pretežno domaćih autora!) razvojnog toka i ograničenja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Međutim, bez obzira na ukazana ograničenja, većina autora je saglasna da su realni društveni odnosi unutar preduzeća u Jugoslaviji bili u suprotnosti sa 'zamišljenim' modelom radničkog samoupravljanja koji je podrazumevao ukidanje hijerarhijskih odnosa i uspostavljanje demokratskog procesa odlučivanja svih zaposlenih, odnosno prenošenje vlasničkih i upravljačkih prava na radnike u okviru preduzeća. S obzirom na to da u narednom delu sledi relativno detaljna analiza faktora uspostavljanja i funkcionisanja radničkog samoupravljanja (ovoga puta u uporednom okviru) ovde ostaje da se još jednom ponovi osnovni zaključak celokupnog dosadašnjeg razmatranja. Najkraće rečeno, dometi razvoja radničkog samoupravljanja u osnovi su bili spolja ograničeni dominantnim društvenim odnosima u socijalističkom društvenom sistemu. Tokom rada je takođe na nekoliko mesta precizirano da je osnovni ograničavajući činilac ostvarenja radničkog samoupravljanja bio sistemsko politički činilac, koji je takoreći sve druge činioce organizovao i 'postrojio'.

U narednom delu težište ispitivanja biće pomeren na komparativnu analizu faktora održivosti radničkog samoupravljanja. Ovde je potrebno podsetiti da pokušaji analize složenih društveno-istorijskih procesa (radničko samoupravljanje u Jugoslaviji i Argentini svakako predstavlja jedan

reč o zahtevima radnika, oni su najčešće štrajkovali zbog niskih prihoda i lošeg materijalnog položaja (videti Jovanov, 1979: 117).

³⁹³ O tome svakako svedoči nepregledna literatura o radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji.

takav proces) sa sobom gotovo uvek nosi opasnost od fragmentarnog ili isuviše uopštenog (često opisnog) tumačenja. S tim u vezi, kako bi se relativno obimna istorijska i empirijska građa (koja je na nekim mestima umesto na analitičkoj osnovi bila hronološki predstavljena) koliko je moguće sistematizovala, uvodi se njena *klasifikacija*³⁹⁴.

³⁹⁴ Kao što smo mogli da vidimo, klasifikaciji činilaca pristupilo se i prilikom analize empirijskog materijala dobijenog istraživanjem 'oporavljenih preduzeća' u Argentini.

6. UPOREDNA ANALIZA ČINILACA NASTANKA I ODRŽIVOSTI RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA: REZULTATI ANALIZE

U prethodnim poglavljima izložene su osnovne istorijsko-strukturalne pretpostavke koje su neophodne za razumevanje nastanka i funkcionisanja radničkog samoupravljanja u Argentini i Jugoslaviji. Dok se analiza radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji pretežno temeljila na sekundarnim podacima, osnovu razumevanja radničkog samoupravljanja u obliku 'oporavljenih preduzeća' u Argentini, osim istorijsko-strukturalne analize predstavljala je i empirijska analiza podataka koji su dobijeni kvalitativnim istraživanjem 'oporavljenih preduzeća' koje je, između ostalog, realizovano za potrebe ovog rada. Sada je vreme da se izvedu najvažniji zaključci o pojavi i održivosti radničkog samoupravljanja na osnovu komparativne analize radničkog samoupravljanja u Argentini i Jugoslaviji. Izvođenje zaključaka o ključnim faktorima koji utiču na oblikovanje radničkog samoupravljanja određeno je ciljevima ovog rada. Da podsetimo, osnovni cilj rada je definisanje i analiza faktora održivosti modela radničkog samoupravljanja, kao jednog od oblika kolektivnog delanja radničke klase. Takođe, ovde se kao problem postavlja ne samo istraživanje faktora uspostavljanja i stabilizacije radničkog samoupravljanja, već se u isto vreme, polazeći od pojma *kolektivnog delanja*, nastoji prikazati način na koji se putem radničkog samoupravljanja mogu ostvariti širi kolektivni interesi radničke klase. Modeli radničkog samoupravljanja u formi 'oporavljenih preduzeća' u Argentini i radničko samoupravljanje u Jugoslaviji odabrani su kao iskustveni okviri na čijim primerima je istorijskom i empirijskom analizom razmatrana održivost radničkog samoupravljanja.

Analiza radničkog samoupravljanja u Argentini i Jugoslaviji pokazala je da su uslovi i činioci pojave i stabilizacije radničkog samoupravljanja mnogobrojni i veoma složeni. U cilju lakšeg razumevanja determinističkog značaja pojedinačnih faktora, neophodno je da ih prethodno klasifikujemo i sistematizujemo. Takođe, pored klasifikacije faktora, potrebno je da se načini korak dalje i se utvrdi njihov međusobni odnos.

6.1. Činioci uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja na nivou društveno-istorijskih sistema

Razmatranje faktora konstituisanja i reprodukcije radničkog samoupravljanja kao oblika kolektivnog delanja radničke klase počće od opštijeg analitičkog nivoa – nivoa *društveno-istorijskog sistema*. Rasprava o faktorima održivosti na ovom nivou je neophodna s obzirom na to da su opšti uslovi kolektivnog delanja radničke klase u konkretnim istorijskim društvima uslovljeni osnovnim pretpostavkama na kojima počivaju određeni društveno-istorijski sistemi. S obzirom da su predmet razmatranja uslovi i činioci kolektivnog delanja radničke klase, odnosno radničkog samoupravljanja kao jednog od oblika kolektivnog delanja u konkretnim istorijskim društvima, njihova analiza će na ovom nivou biti ograničena.

U pogledu osnovnih pretpostavki na kojima se konstituiše kolektivno delanje na nivou društveno-istorijskog sistema, kao što je prikazano u metodološkom delu, ovde se posebno analizira *odnos društvenih podsistema* (političkog, ekonomskog itd.) unutar čijih okvira se uspostavljaju opšte (sistemske) granice za konstituisanje kolektivnog delanja društvenih grupa.

Ukratko, stopljenost društvenih podsistema - političkog, ekonomskog i kulturnog u socijalizmu određuje opšte okvire za konstituisanje društvenih grupa kao kolektivnih aktera. Tako je integrisanost društvenih podsistema i totalizujuća uloga i delatnost kolektivno vlasničke klase u socijalizmu onemogućavala druge društvene grupe da se konstituišu kao kolektivni akteri, odnosno u socijalizmu je samo vladajuća klasa mogla da se pojavi kao kolektivni akter (videti Lazić, 1987; 1996; 2011). Ovakve karakteristike socijalističkog sistema snažno su ograničavale mogućnost razvoja *institucionalnog okvira* u obliku sindikalnih organizacija, političkih partija, društvenih pokreta i sl. Sa stanovišta zaštite interesa radničke klase, od ključne važnosti je to što je u ovako uspostavljenom

sistemu društvenih odnosa, partijskim monopolom bila isključena autonomna politička organizacija radničke klase, kao i njeno ekonomsko (sindikavno) povezivanje usled državne kontrole nad sindikalnim organizovanjem. Vrednosni sistem je takođe bio oblikovan od strane vladajuće klase, i to tako što se prividno temeljio na radničkim interesima (Lazić, 1996: 273; Lazić, 2011: 37).

Sa druge strane, relativna razdvojenost društvenih podsistema u kapitalizmu omogućava zastupanje opštih interesa određenih društvenih grupa i kanalsanje njihovih kolektivnih akcija. Kada je o pripadnicima radničke klase reč, ako se ima u vidu da radnici u procesu ukupne društvene reprodukcije sistemski zauzimaju podređen položaj, pri čemu se država pojavljuje ne samo kao opšti čuvar takvog načina reprodukcije, već i kao značajan regulator tržišnih aktivnosti (uključujući i samo tržište rada), *političko organizovanje* radničke klase nameće se kao bitan činilac zaštite kolektivnih interesa. Tako je relativna odvojenost ekonomskog i političkog podsistema u kapitalizmu omogućila formiranje političkih stranaka koje zastupaju opšte interese različitih klasa, pa i radnika. Istovremeno, na ekonomskom planu deluju sindikalne organizacije koje se u uslovima tržišne konkurencije i nejednake distribucije resursa pojavljuju kao 'čuvari' opštih ekonomskih interesa radnika i mehanizam pomoću kojeg je moguće prevazići sistemsku potčinjenost, strukturalnu fragmentaciju i tržišnu dezintegraciju radničke klase (videti Lazić, 1996: 273; Lazić, 2011: 219).

Dakle, opšta mogućnost kolektivnog klasnog delanja određena je bitno različitim zakonima reprodukcije socijalističkog i kapitalističkog društvenog sistema. Ovim su, u najkraćim crtama, predstavljeni opšti, sistemski okviri kolektivnog delanja radničke klase, koji se na sledećem analitičkom nivou - nivou konkretnih društava dalje diferenciraju.

6.2. Činioci uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja na nivou konkretno-istorijskih društava

6.2.1. Spoljašnji činioci uspostavljanja i održivosti radničkog samoupravljanja na nivou konkretno-istorijskih društava

Na sledećem analitičkom nivou, nivou istorijskih društava, uslovi u kojima se konstituiše kolektivno (klasno) delanje u obliku radničkog samoupravljanja su znatno složeniji, tako što pomenuti opšti sistemski okviri kolektivnog delanja dobijaju različita pojavna obeležja, odnosno posebne istorijske oblike. Odmah se mora napomenuti da će ovde analiza na više mesta predstavljati razradu uvida u procese koji su u ranijim poglavljima već bili relativno detaljno razmatrani. Međutim, fokus analize će sada biti pomeren na klasifikaciju faktora i pokušaj njihovog uzročnog objašnjenja. Faktori se najpre razlažu na *spoljašnje* i *unutrašnje*³⁹⁵. Na osnovu istorijske analize radničkog samoupravljanja u Argentini i Jugoslaviji, možemo zaključiti da u okviru spoljašnjih faktora primarnu ulogu imaju *sistemski faktori*.

6.2.1.1. Sistemski činioci

U istorijskom delu analize mogli smo da vidimo da se opšti sistemski (kapitalistički) okvir kolektivnog delovanja radničke klase u Argentini menjao i da je dobijao *specifične istorijske forme*. Od minimalnog uplitanja države u područje ekonomskih aktivnosti početkom XX veka, preko jačanja državne intervencije i snažnijeg regulisanja ekonomskih procesa u periodu od 1930. do 1976. godine tokom perioda supstitucije uvoza (vrhunac državnog uticaja bio je ostvaren sredinom 40-ih godina za

³⁹⁵ O ovakvoj klasifikaciji faktora u slučaju Jugoslavije moguće je govoriti samo uslovno, s obzirom na integrisanost društvenih podsistema i totalizujuću ulogu kolektivno-vlasničke klase.

vreme peronizma, kada je ekonomska politika orijentisana na domaće tržište bila direktno povezana sa redistributivnim etatizmom) do snažne ekonomske liberalizacije tokom vojne diktature, a koja je nastala kao reakcija na državni intervencionizam koji je bio karakterističan za prethodni period. Početkom 90-ih godina, bez obzira na tradicionalnu peronističku politiku na koju se 'nastavljao' menemizam, došlo je do najdramatičnijeg preokreta u ekonomskoj istoriji XX veka u Argentini, koji je podrazumevao radikalnu ekonomsku liberalizaciju i nastavak deindustrijalizacije, što je imalo značajne društvene posledice (u vidu osiromašenja stanovništva, porasta nezaposlenosti itd.), čime je, kao što je pokazano, otvoreno novo poglavlje u razvoju radničkog pokreta u Argentini. Odnos ekonomske i političke sfere je nastavio značajno da se menja, pa je tako nakon ekonomskog kolapsa argentinske ekonomije početkom 2000. godine i ponovnog dolaska na vlast Peronističke (Husticijalističke) partije na čelu sa Nestorom Kiršnerom došlo do jačanja državnog intervencionizma, koji je bio na snazi sve do 2014. godine kada je Mauricio Makri najavio novo skretanje ka neoliberalnoj politici. Međutim, kraj 2019. godine doneo je 'novi' politički odgovor na opšta ekonomska i društvena kretanja u Argentini i to u vidu povratka Peronističke partije na čelu sa Albertom Fernandesom na političku scenu. Način na koji sistemski okvir određuje uslove u kojima se određene društvene grupe pojavljuju kao kolektivni akteri možda najbolje pokazuju primeri *peronizma*, a zatim pola veka kasnije *kiršnerizma*; tokom oba perioda 'državna potpora' predstavljala je neophodan preduslov za uspešno organizovanje radnika – u poslednjem slučaju u okviru 'oporavljenih preduzeća'. Po značaju koji je imao za radničku klasu, kao što je već više puta naglašeno, peronizam zauzima posebno mesto.

Na osnovu prethodne analize, vidljivo je da je peronizam neosporno uticao na ukupan položaj radničke klase. Tokom peronizma su postavljeni trajni temelji konstituisanja radničke klase, a jedan od pokazatelja jeste poboljšanje materijalnog položaja ove društvene grupe. Videli smo takođe da su pripadnici radničke klase u peronizmu prepoznali interesnog saveznika, dok je, sa druge strane, sam peronizam imao spremno rešenje za rastuće zahteve radničke klase, i to u vidu povećanja zarada, obezbeđivanja zdravstvenog i socijalnog osiguranja, radnih prava itd. Ono što, međutim, ne treba da se zaboravi jeste to da su pripadnici radničke klase samo delimično uspeli da ostvare svoje interese i to u okviru tzv. klasnog saveza sa industrijskom buržoazijom. Iako su, dakle, tokom peronizma interesi radničke klase ostvareni samo delimično, a sam delatni potencijal suštinski bio neautonomno oblikovan, ostaje činjenica da je peronizam osigurao ključne i trajne pretpostavke za konstituisanje radničke klase kao kolektivnog aktera. U prilog tome najbolje govori to što se nakon Peronovog poraza delatni potencijal ove društvene grupacije ubrzo aktivirao, tako što su radnici nastavili da štite svoje interese putem mnogobrojnih radničkih akcija u obliku štrajkova, zauzimanja fabrika itd.

Pošto je osnovni cilj ove analize da se razjasne uslovi pod kojima radničko samoupravljanje može biti 'održivo', jasno je da se u središtu ove analize mora naći i neposredno političko okruženje u čijim okvirima je došlo do pojave 'oporavljenih preduzeća'. Dakle, osim čitavog niza spoljašnjih činilaca (koji su iz ugla pojave 'oporavljenih preduzeća' predstavljali istorijske procese dugog i srednjeg trajanja) koji su trajno (i posrednim putem) osigurali opšte okvire za pojavu radničkog samoupravljanja u obliku 'oporavljenih preduzeća' u Argentini, njihova pojava je bila uslovljena i velikim brojem faktora koji su neposredno uticali na ovaj proces.

Kada je o sistemskim činiocima reč, od posebnog značaja za pojavu 'oporavljenih preduzeća' jeste 'državna potpora', koja se pre svega odnosila na pravno regulisanje funkcionisanja ERT i finansijsku podršku (ova grupa činilaca se u radu naziva *institucionalnim*). Dakle, ono što je nedvosmisleno bilo od presudnog značaja za započinjanje procesa preuzimanja preduzeća jeste zakonsko priznavanje 'oporavljenih preduzeća', budući da bez odgovarajućeg zakonskog okvira ovakav oblik funkcionisanja ne bi ni bio moguć. Prethodno smo mogli da vidimo da su primena *Zakona o eksproprijaciji* i reforma *Zakona o stečaju* bile od suštinskog značaja, i to, najpre, za uspostavljanje, ali i kasniju stabilnost ERT. Naravno, pogodan zakonski okvir je mogao da ima pozitivan uticaj na otpočinjanje ovog procesa samo u sadejstvu sa drugim 'institucionalnim' mehanizmima, kao što je pružanje finansijske pomoći oporavljenim preduzećima, čime je država, bar u početku, predstavljala osnovni regulacioni faktor čitavog ovog procesa. Bez obzira na određene kontradiktornosti koje su zabeležene na ovom polju (odsustvo jedinstvene politike prema ERT), može

se govoriti o pozitivnom odnosu države prema procesu preuzimanja fabrika, što se, u stvari, poklapa sa periodom kiršnerizma (posebno vladom Nestora Kiršnera, od 2003. do 2007.).

Prisustvo povoljnog političkog okruženja dovodi nas do pitanja o 'karakteru' delatnog potencijala ovog dela radničke klase. Odnosno, pitanje koje se postavlja jeste da li je ponovo na delu neautonomno oblikovanje kolektivnog delanja radničke klase, odnosno neka vrsta 'razmene' između države i radničke klase, u zamenu za socijalni mir. Iako se odnos države prema radnicima 'oporavljenih preduzeća' može posmatrati kao pokušaj smanjenja autonomije radničke klase i njene demobilizacije (kao tokom perioda peronizma), ono što se na osnovu empirijskih nalaza može zaključiti jeste to da bez obzira što je država neosporno posredovala tokom preuzimanja preduzeća, većina preduzeća je vremenom uspeła da izgradi konkurentsku sposobnost, i tako se sve ređe orijentiše prema državnoj pomoći.

Dok su sistemski činioци na posredan način oblikovali mnogobrojne obrasce kolektivnog delanja radničke klase u Argentini (između ostalog i nastanak 'oporavljenih preduzeća'), njihova uloga u socijalizmu je bila posve drugačija.

Prilikom razmatranja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji, mogli smo da zapazimo da mnogobrojni pojedinačni činioци (čiji se uticaj svakako ne sme zanemariti), nisu imali jednak značaj ni ulogu u analizi ograničenja radničkog samoupravljanja. Naime, svi pojedinačni činioци bili su neposredno oblikovani činioцима koji su bili vezani za način reprodukcije jugoslovenskog društva kao posebnog oblika socijalističkog sistema, pa je tako splet uzročnih mehanizama u slučaju jugoslovenskog samoupravljanja bilo lakše predstaviti i razumeti. S tim u vezi, upravo su ovi (sistemski) činioци nalaze u središtu pažnje prilikom pokušaja pronalaženja ključnih ograničenja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji.

Pokušaj uzročnog objašnjenja ograničenja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji podrazumeva dva koraka. Prvo, kao polazna tačka pojavljuje se sistemski činilac, odnosno *socijalistički sistem odnosa*, koji je totalizovano organizovan. Na ovaj način delovanje svih drugih činilaca pojavljuje se kao *uslovljeno*. I drugo, pošto se u socijalizmu kao jedini autonomni delatni subjekt pojavljuje kolektivno vlasnička klasa, u odnosima koji se uspostavljaju unutar nje (prethodno je prikazano da su sukobi između vladajućih oligarhija nužno proizilazili iz samog principa organizovanja kolektivno-vlasničke klase), kao i u odnosima sa drugim društvenim grupama, mora se tražiti dinamički momenat uvođenja ekonomskih reformi koje su predstavljane kao razvoj radničkog samoupravljanja. S tim u vezi, zanemarivanje totalizacijskog karaktera socijalističkog sistema odnosa prilikom tumačenja ograničenja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji dovodi do interpretacijskog redukcionizma (videti Lazić, 1987; 1994; 2011).

Vidimo, dakle, da sistemski činioци predstavljaju opšte okvire ne samo za pojavu, već i za održivost radničkog samoupravljanja. Ono što je analiza posebno pokazala jeste da je uticaj sistemskih činilaca bio različit u dva društvena sistema - od osiguravanja opšteg okvira za pojavu radničkog samoupravljanja do neposrednog uticaja, kako na tok, tako i na krajnji ishod radničkog samoupravljanja.

6.2.1.2. Strukturalni činioци

Sledeća grupa faktora koja se mora uzeti u razmatranje jesu *strukturalni faktori*, odnosno karakteristike ekonomske i društvene strukture. Analiza strukturalnih promena u dva odabrana društva jasno je pokazala značaj strukturalnih karakteristika i promena za kolektivno delanje radničke klase, odnosno, u ovom slučaju za pojavu i stabilnost radničkog samoupravljanja.

Najpre, istorijska analiza je ukazala na koji način su strukturalne promene koje su zahvatile Argentinu krajem XIX i početkom XX veka u obliku procesa industrijalizacije, migracija i urbanizacije oblikovale društvenu strukturu. S obzirom da je industrijski razvoj zemlje početkom XX veka bio orijentisan na spoljna tržišta, te da je Argentina pretežno bila izvozna zemlja, većinu radnika su pored zanatskih, činili poljoprivredni radnici, radnici u industriji mesa, pomorski i železnički radnici. Sa stanovišta konstituisanja radničke klase i oblikovanja kolektivnog delanja ove društvene grupe početkom XX veka, videli smo da je način organizacije proizvodnje postavio negativne okvire

za kolektivne akcije određenih grupa radnika, pre svega poljoprivrednih i radnika zaposlenih u industriji mesa, što je otežavalo proces homogenizacije radničke klase, ishodeći u fragmentaciji ove društvene grupe (istom rezultatu - ograničenoj mogućnosti formiranja zajedničkih interesa i fragmentaciji - vodila je i primena represivnih mera uz određena zakonska ograničenja). Kada je o značaju strukturalnih promena reč, kao što smo prethodno mogli da vidimo, na osnovu efekata na kolektivno delanje argentinske radničke klase posebno su se izdvojila migratorna kretanja iz evropskih zemalja; ona su uticala ne samo na oblikovanje radničke klase (kao uostalom i drugih društvenih grupa), već i na nastanak i širenje organizacija za zaštitu interesa radničke klase, pre svega sindikalnih organizacija.

Praćenjem daljih strukturalnih promena uočava se da je početkom 30-ih godina XX veka usled ekonomske krize u zemljama Latinske Amerike došlo do snažnog industrijskog razvoja koji je bio orijentisan na unutrašnji razvoj, poznat kao ISI model (1930-1976.). Ubrzan industrijski rast (praćen razvojem najpre lake, a potom teške industrije) postavio je temelje novom klasnom konstituisanju u Argentini. Jedan od najboljih pokazatelja jeste podatak da je početkom 1900-ih godina broj industrijskih radnika jedva dostizao 100,000 da bi se do sredine 40-ih godina njihov broj uvećao deset puta, dostižući skoro milion radnika. Da su strukturalne promene itekako uticale na oblikovanje kolektivnog delanja radničke klase pokazuje snažan proces deindustrijalizacije od sredine 70-ih godina (samo u periodu od 1975. do 1990. godine zabeležen je pad industrijske proizvodnje od čitavih 25%), koji je nastavljen tokom 90-ih godina što je dovelo do ogromnog porasta nezaposlenosti i fragmentacije radničke klase, koja se sada zasnivala na novim osnovama - dezintegraciji na tržištu rada i podeli radničke klase na zaposlene i nezaposlene. Na kraju, upravo je ekonomski slom privrede početkom 2000. godine predstavljao neposredan činilac 'masovne' pojave 'oporavljenih preduzeća'.

Da je pretpostavka o značaju strukturalnih faktora za oblikovanje kolektivnog delovanja radnika tačna, potvrđuje i analiza ekonomske i društvene strukture u Jugoslaviji. Ukratko, usporen proces industrijalizacije, kao i periferni status zemlje (industrijski razvoj zemlje u velikoj meri je zavisio od stranog kapitala) obeležili su istorijski period koji je prethodio uspostavljanju socijalističkog poretka u Jugoslaviji. Zakasneli industrijski razvoj bio je praćen i zaostajanjem društvenog razvoja zemlje; većinsko stanovništvo u predsocijalističkom periodu bilo je poljoprivredno, dok je u industriji i zanatstvu bilo zaposleno oko 10% stanovništva. Ono što je snažno ograničilo pojavu modernog organizovanog radništva jeste, pre svega, sprečavanje razvoja kapitalističkih odnosa na selu, što je posledično dovelo do rasta grupacije seljaka – bezemšalja, koji su opterećeni siromaštvom potražili spas van poljoprivrede u vidu dopunskog zaposlenja u industriji, čime je došlo do formiranja kategorije 'polutana' sa niskim nadnicama. Na ovaj način je na tržištu rada uspostavljena konkurencija koja je otežavala formiranje modernog organizovanog industrijskog radništva (Lazić, 2011: 107).

Uz to, celokupan predsocijalistički, ali i socijalistički period bili su obeleženi dominantnom regulacionom ekonomskom ulogom države. Upravo će centralizovani ekonomski sistem u čijem središtu se nalazila država i seljaštvo kao masovni oslonac državnog aparata predstavljati važnu strukturalnu homologiju predsocijalističkog i socijalističkog poretka (Lazić, 2011: 111). Kako je sam socijalizam predstavljao komandno planski sistem regulacije odnosa, primarno nastojanje nove vladajuće grupacije bilo je što brža izgradnja industrijske osnove. Ako se ima u vidu da je sve do Drugog svetskog rata većinsko stanovništvo bilo poljoprivredno, to je značilo da je usledila drastična promena društvene strukture, tako što je pretežno poljoprivredno stanovništvo preobraženo u industrijske radnike i to za veoma kratko vreme. Iako bi se na prvi pogled moglo činiti da je osnovna strukturalna pretpostavka u vidu značajnog porasta broja industrijskih radnika bila osigurana, prepreke su bile daleko veće. Razvoj moderne industrijske klase ne samo da je bio otežan brzinom promena, tako što je u izuzetno kratkom vremenskom periodu stanovništvo iz poljoprivrednog prešlo u industrijski sektor (o 'učenju' radničke solidarnosti, kao i o 'prirodnom' kašnjenju stvaranja organizovanog radničkog pokreta videti Hobsbawm, 1952:21), već je njen razvoj u velikoj meri bio obeležen i karakteristikama socijalističkog sistema u Jugoslaviji; postojanje privatne svojine, uz mogućnost posedovanja zemljišnog poseda do 10ha, dovelo je do pojave velikog broja radnika-seljaka (polutana), što je znatno otežalo organizovanje radnika.

Radnicima ne samo da je nedostajalo iskustvo radničkih protesta i borbi, već im je, s obzirom na kasno uključivanje u industrijsku proizvodnju, nedostajalo i iskustvo rada u industriji. Kako je socijalistički poredak tokom prvih decenija relativno uspešno izvodio industrijalizaciju, radnici koji su najvećim delom predstavljali novoformiranu grupaciju bili su relativni društveni dobitnici, pa se tako činilo i da njihovi interesi nisu suprotstavljeni reprodukciji datog sistema odnosa (Lazić, 2011: 88). Poredeći Argentinu i Jugoslaviju, ono što možemo da konstatujemo jeste da je i u Jugoslaviji na delu bila neka vrsta društvenog sporazuma ili društvene razmene između kolektivno-vlasničke klase i radničke klase, koja je u zamenu za socijalni mir imala garantovano zaposlenje, bez obzira na (ne) produktivnost i (ne) profitabilnost preduzeća; u zamenu za društveno-političku podršku, radnici su dobili društveno-ekonomsku zaštitu (Lazić, 1996: 280; Lazić, 2011: 103). Dakle, za pojavu i efikasnost radničkog samoupravljanja nužne su određene strukturalne pretpostavke, koje kao što možemo da vidimo, u Jugoslaviji nisu bile do kraja obezbeđene.

Na osnovu celokupne dosadašnje analize, ne samo da se potvrđuje pretpostavka o značaju strukturalnih pretpostavki (pre svega preduslova u vidu izdiferencirane ekonomske i društvene strukture), koje predstavljaju bazične pretpostavke za nastanak, ali i dodatni impuls za stabilizaciju radničkog samoupravljanja, već se potvrđuje i pretpostavka o uslovljenosti činilaca kolektivnog delanja na nivou konkretnog društva činionicima na nivou društveno-istorijskog sistema (da su činiooci 'razvoja' radničkog samoupravljanja na nivou konkretnih društava uslovljeni činionicima na višem nivou, upravo se može videti na primeru strukturalnih pretpostavki u Jugoslaviji).

6.2.1.3. Institucionalni činiooci

Osim trajnim strukturalnim pretpostavkama u vidu uspostavljenih društvenih odnosa i ekonomske strukture, osnove kolektivnog (klasnog) delanja radničke klase u obliku radničkog samoupravljanja posredno su oblikovane i određenim *institucionalnim/organizacijskim okvirima* (koji takođe proizilaze iz oblika društveno-istorijskog sistema), odnosno mogućnostima sindikalnog i političkog organizovanja radnika. Organizacije, zapravo, predstavljaju bitnu pretpostavku grupnog delovanja, s obzirom na to da kolektivna akcija određene društvene grupacije ne može da se održi u dužem periodu bez organizacionih struktura, koje na osnovu zajedničkih interesa međusobno povezuju pripadnike određene grupe.

Kada je o Argentini reč, prethodna analiza je pokazala da bez obzira što su tokom peronizma ostvareni značajni rezultati za radničku klasu, ne smeju se zanemariti realni društveni koreni na koje se peronizam nadovezao, a oni se nalaze u institucionalnom okviru, odnosno dugoj istoriji, pre svega, sindikalnog organizovanja. Razmatranjem uloge sindikalnih organizacija pokazano je da je ovaj oblik kolektivnog organizovanja radničke klase predstavljao važan činilac zaštite opštih interesa radničke klase u Argentini. Na osnovu pregleda istorijskog razvoja sindikalnih organizacija mogli smo da vidimo da su se na čelu radničkog pokreta smenjivale sindikalne organizacije različitih orijentacija, pa su tako početkom XX veka dominantnu ulogu imali anarhisti, koje su potom zamenili sindikalisti itd. Ono što je posebno karakterisalo početke sindikalnog organizovanja radničke klase u Argentini bila je izražena fragmentacija sindikalnih organizacija, što je, uz opšte strukturalne pretpostavke (način proizvodnje, na primer), predstavljalo dodatni ograničavajući činilac homogenizacije radničke klase. Protivrečnosti koje su gotovo sve vreme pratile sindikalne organizacije bile su rezultat strukturalnih i sistemskih činilaca, i to pre svega odnosa sa državom, koja je u cilju obezbeđivanja uslova za nesmetanu reprodukciju kapitala posezala za primenom represivnih mera prema sindikalnom i radničkom pokretu.

Da su za realizaciju određenog kolektivnog delanja pored povoljnog političkog okruženja važni i organizacijski resursi kojima određena grupa raspolaže, najbolje se može videti na osnovu značaja sindikalnog i drugih oblika organizovanja za sam proces radničkog samoupravljanja, odnosno za 'oporavljena preduzeća' (ovoga puta je fokus analize pomeren na neposredan odnos sindikata i oporavljenih preduzeća). Prethodna razmatranja su pokazala da su sindikalne organizacije, bez obzira na unutrašnje protivrečnosti, obezbedile kontinuitet u grupnom delovanju, odnosno radničkim

akcijama. Međutim, pojava 'oporavljenih preduzeća' pred brojne organizacije postavila je nove izazove. Radilo se jednostavno o tome da je uloga sindikalnih organizacija u ovom procesu bila kontradiktorna, pa je tako odnos između sindikalnih organizacija i 'oporavljenih preduzeća' predstavljao jedan od 'najspornijih aspekata' procesa preuzimanja preduzeća. Uočena protivrečna uloga sindikalnih organizacija u isto vreme je predstavljala prepreku učvršćivanju 'oporavljenih preduzeća', ali i dodatni pokretački mehanizam ovog procesa, tako što je nedostatak sindikalnih organizacija bio nadomešten pojavom brojnih organizacija koje su imale za cilj zaštitu interesa radnika 'oporavljenih preduzeća', kao što su pokreti ERT, mrežne organizacije, ali i određeni granski sindikati koji su podržali proces preuzimanja preduzeća. Delovanje ovih organizacija jasno je doprinelo osveščivanju interesa pripadnika radničke klase, kao i njihovoj mobilizaciji na temelju zajedničkih interesa. Dakle, bez obzira na diversifikaciju uključenih aktera, odnosno organizacione i političke razlike radničke klase (što potencijalno može da fragmentiše njene pripadnike, usmeravajući ih prema različitim ciljevima), sa stanovišta održivosti 'oporavljenih preduzeća', može se zaključiti da se interesna istovetnost radnika oporavljenih preduzeća ne dovodi u pitanje.

Za razliku od uticaja sindikalnih organizacija, značaj *političkih partija* za ukupan položaj radničke klase i njene kolektivne interese bilo je veoma mali. Ilustracije radi, nijedna politička partija u Argentini pre peronizma nije uspjela da ostvari značajnija dostignuća za radničku klasu, što je, takoreći, ostavilo prostor Peronističkoj partiji, odnosno samom peronizmu da zauzme dominantnu poziciju, bitno oblikujući delatne mogućnosti radničke klase u narednom periodu. Nakon dramatičnih političkih previranja posle Peronovog poraza, kao i ekonomskog sloma početkom 2000. godine, radnici su kao zastupnika svojih interesa ponovo izabrali Peronističku partiju, prvenstveno zbog njene redistributivno-ekonomske uloge. Kao i Peron četrdesetih, i Kiršner je odgovorio na zahteve jednog dela radničke klase, obezbeđujući povoljan teren za pojavu 'oporavljenih preduzeća'. Tako se vrlo brzo pokazalo da će 'interes' koji je tek bio u formiranju i koji nije imao samostalnu dinamiku (bez obzira na iskustvo preuzimanja fabrika), dobiti svoje 'zastupnike', i to najpre državnu potporu, da bi se krug podrške proširio na organizacije koje su neposredno štitile interese radnika 'oporavljenih preduzeća'.

Za razliku od Argentine, radnička klasa u Jugoslaviji nije uspjela delatno da se konstituiše kao kolektivni akter na polju grupnog organizovanja. Kada je o značaju organizacijskih faktora u Jugoslaviji reč, gotovo da nema potrebe da se njihova uloga posebno razmatra, s obzirom da su svi oblici organizovanja tokom socijalizma bili pod kontrolom nomenklature. Već je rečeno da je socijalistički sistem društvenih odnosa proizvodio atomizaciju, tako što je svim drugim grupama osim vladajućoj onemogućavao formiranje autonomnih organizacija koje bi zastupale celovite kolektivne interese, kako na političkom, tako i na ekonomskom planu. Na političkom polju, Komunistička partija je bila ekskluzivno organizacijsko sredstvo u rukama nomenklature, dok političko organizovanje drugih grupa nije bilo dozvoljeno. Sa druge strane, o značaju sindikalnog organizovanja, kao interesno formirane institucionalne osnove za klasnu akciju unutar ekonomskog podsistema, nije potrebno govoriti s obzirom na to da su tokom socijalizma svi zaposleni formalno bili članovi sindikata. Stvaran domašaj takvog spolja (izvanklasno) postavljenog organizacionog okvira jasno se pokazao prilikom pokušaja da se utvrdi koliko su radnici svesni vlastitog formalnog članstva u sindikalnoj organizaciji: u istraživanju u Srbiji i Hrvatskoj, 1980. godine, nešto više od 40% radnika potvrdilo je da su članovi sindikata (nav. prema Lazić, 2011: 219). I ne samo to. Za razliku od argentinske radničke klase koja je u sindikatima ipak prepoznavala zaštitnika vlastitih interesa, radnici u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda u sindikatima nisu videli interesne zastupnike, pa je tako, na osnovu istraživačkih nalaza, početkom osamdesetih godina više od polovine radnika smatralo da se njihovi interesi razlikuju od interesa funkcionera sindikata (Arzenšek, 1981).

Komparativna analiza uloge institucionalnog okvira u Argentini i Jugoslaviji pokazuje u kojoj meri je za postizanje efikasnosti interesnog zastupanja radničke klase potrebno da se potencijalno jedinstvo pripadnika radničke klase institucionalno utemelji *organizacijom*. Ilustracije radi, bez obzira što same sindikalne organizacije nisu pružile podršku radnicima 'oporavljenih preduzeća' u Argentini, radnici nisu ostali uskraćeni za podršku ostalih organizacija, koje su imale značajan mobilizacijski efekat. Sa druge strane, u Jugoslaviji je grupno organizovanje bilo isključeno, s

obzirom na to da je formalna raznolikost institucionalnih oblika bila redukovana, a njihov pluralizam je bio poništen sveprožimajućom jednopartijskom kontrolom (Lazić, 2011: 39).

6.2.1.4. Akcijski činioци

Zaključci koji se odnose na značaj akcijskih činilaca za pojavu i konsolidaciju radničkog samoupravljanja su nedvosmisleni. Tako, dok institucionalni činioци osiguravaju opšte pretpostavke za pojavu radničkog samoupravljanja, neposredni koreni, kada je reč o spoljašnjim pretpostavkama, nalaze se u *kolektivnim akcijama radničke klase*. Analizirajući 'oporavljena preduzeća' u Argentini, možemo sasvim sigurno da kažemo da je ovaj oblik kolektivne akcije predstavljao najpotpunije ostvarenje delatnih mogućnosti radničke klase. Kada je reč o međusobnom odnosu posmatranih faktora, važno je podsetiti da tip društvenog sistema, kao i njegova specifična pojavna obeležja, osim što određuju institucionalne mehanizme za zaštitu interesa radničke klase, istovremeno određuju oblike i učestalost *grupnih akcija*, što je analiza radničkog samoupravljanja u Argentini i Jugoslaviji potvrdila.

Istorijska analiza radničkih pokreta i borbi je pokazala da su najčešći oblici kolektivnih akcija u Argentini bili štrajkovi i zauzimanje fabrika. Kao što smo mogli da vidimo, štrajkovi su se u Argentini permanentno odvijali počev od kraja XIX veka i bili su praćeni različitim intenzitetom i uspešnošću. Intenzitet i rezultati štrajkova bili su višestruko uslovljeni – jačinom sindikalne organizovanosti, mehanizmima državne 'regulacije', ali i opštom ekonomskom klimom. Sa stanovišta analize pojavnih oblika kolektivnog delanja radničke klase, ali i osnovnog predmeta rada, od naročitog su značaja kolektivne akcije u obliku *zauzimanja fabrika* od strane radnika, koje su i same bila praćene drugim radničkim akcijama. Prvi takav slučaj predstavlja zauzimanje hladnjače *Lisandro de la Torre* krajem 50-ih godina prošlog veka, dok je naredni značajan talas radničkih protesta i borbi pokrenut sredinom 60-ih godina u okviru *Plana borbe*, kada je zauzeto preko 10000 objekata, u čemu je učestvovalo gotovo 4 miliona radnika.

Analiza pokreta radničke klase u Argentini upućuje nas na dva zaključka, različite opštosti. Najpre, bez obzira na negativne posledice koje je proces transformacije argentinskog društva nakon Peronovog poraza ostavio na radničku klasu i oblike njenog kolektivnog delanja (otežana mogućnost pripadnika radničkog sloja da sačuvaju privilegovan materijalni položaj bila je praćena i protivrečnom ulogom sindikata, koji su predstavljali saveznike vladajućih režima, ali i represivnim merama), radnička klasa je nastavila da štiti svoje interese, sa ili bez podrške sindikalnih organizacija, čime se pokazalo da su tokom peronizma obezbeđeni osnovni preduslovi kolektivnog delanja radničke klase. Drugi zaključak se odnosi na međusoban odnos posmatranih faktora, pre svega sindikalnih organizacija i grupnih (radničkih) akcija. Uloga sindikalnih organizacija u talasu radničkih borbi tokom *Plana borbe* jasno je pokazala značaj grupnih organizacija, koji se prvenstveno ogleda u obezbeđivanju kontinuiteta u grupnom delovanju, ali i u mogućnosti da se aktivnosti određene društvene grupacije, u ovom slučaju radničke klase, koordiniraju. I ne samo to. Nekoliko puta smo mogli da vidimo da su pored spoljašnjih pretpostavki u vidu negativnih ekonomskih kretanja i represivnih državnih mehanizama, za rezultat radničkih akcija možda bile važnije unutrašnje pretpostavke u obliku fragmentisanosti sindikalnih struktura. Da je ovakvo izvođenje ispravno pokazuju radničke borbe u okviru *Plana borbe*, tokom kojeg su sindikalne organizacije od suparnika radničke klase ponovo postale njeni saveznici.

Pokreti radničke klase imali su važnu ulogu i tokom perioda vojne diktature, kada je zabeležena najdramatičnija primena represivnih mera prema radničkom pokretu. Bez obzira na široko rasprostranjenu represiju, argentinski radnički pokret pružio je značajan otpor vojnoj diktaturi. Pojavni oblici radničkih borbi ponovo su bili štrajkovi, ali i novi oblici, poput različitih oblika nevoljnog rada i sabotaze, koji su u novim okolnostima bili delotvorniji. Dakle, analiza radničkih akcija je pokazala da su one i u post-peronističkom periodu bile mnogobrojne i raznovrsne. Ipak, iz ugla razmatranja faktora održivosti 'oporavljenih preduzeća', ono što je bitno jeste zapravo njihov kontinuitet. Da su tokom peronističkog perioda obezbeđeni važni preduslovi za oblikovanje radničke

klase kao delatnog subjekta pokazuje upravo činjenica da su, umesto rasparčanih i kratkotrajnih kolektivnih akcija radnika, na delu bili dobro organizovani, međusobno povezani i dugotrajni pokreti radničke klase.

Dramatičan ekonomski zaokret krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, praćen padom državnog intervencionizma, privatizacijom i deindustrijalizacijom, poslužio je kao 'laboratorija' u kojoj je radnička klasa mogla da istupi sa novim rešenjima. Međutim, ovoga puta prepreke i izazovi su bili još veći. Drastično povećanje nezaposlenosti i masovno osiromašenje stanovništva postavili su u nesigurne okvire mogućnosti kolektivne borbe radničke klase. Proces ekonomske transformacije doneo je sa sobom ponovno fragmentisanje radničke klase, ali ovoga puta na novim osnovama, pojavom velikog broja nezaposlenih radnika. Novi sukob na liniji zaposleni - nezaposleni bio je na pomolu, budući da je sve veći udeo nezaposlenih radnika bio iskorišćen od strane poslodavaca za vršenje pritiska na zaposlene, što je značajno umanjilo mogućnost organizovanja i borbe radničke klase. Podrška ključnih sindikata je izostala, pa su tako sindikati umesto da štite interese radničke klase, postali legitimacijsko sredstvo samog sistema. Međutim, izvesno je da je ovakva uloga sindikata obezbedila prostor za pojavu novih oblika kolektivnog delanja radničke klase.

Kao reakcija na drastično pogoršanje ekonomske i socijalne situacije sredinom 90-ih godina na scenu su stupili nezaposleni radnici koji su istupili sa novim i originalnim rešenjima, i to sa 'pokretima nezaposlenih' i 'oporavljenim preduzećima'. Višestruko fragmentisani pripadnici radničke klase suočili su se sa novim izazovima u vidu pronalaska mehanizama pomoću kojih bi zaštitili kolektivne interese svoje klase. U promenjenim okolnostima, umesto oblika kolektivnog delanja u samim preduzećima, neoliberalni zaokret u ekonomiji doveo je do njihovog izmeštanja, pa su se glavni oblici kolektivnog delanja u tom periodu odvijali izvan preduzeća. Vidimo, dakle, da bez obzira što su delatne mogućnosti nezaposlenih radnika znatno oslabljene, u smislu nepostojanja mehanizama za zaštitu kolektivnih interesa (poput štrajkova i sindikata), taj nedostatak se ubrzo nadomestio novim oblicima grupnog delanja - 'pokretima nezaposlenih' i 'oporavljenim preduzećima'. A tome su svakako doprineli istorijski procesi dugog trajanja, u smislu duge tradicije radničkih borbi i protesta.

Sa druge strane, situacija je bila potpuno drugačija u Jugoslaviji. Ono što je analiza grupnih akcija (štrajkova) radnika u Jugoslaviji pokazala jeste da su one, za razliku od Argentine, bile kratkotrajne i fragmentarne i ograničene na pojedinačna preduzeća. I ne samo to. Sistemski i institucionalno uslovljena fragmentacija radništva manifestovala se upravo u tome što mnogobrojni štrajkovi, kao ni njihova transparentnost nisu mogli da dovedu do povezivanja pojedinačnih sukoba u širi, klasno utemeljen pokret. Pojavljujući se na spoljašnjem planu u kvazitržišnim uslovima, u odnosima međusobne konkurencije, zaposleni iz jednog preduzeća nisu podržavali zahteve radnika iz drugih preduzeća, unutar iste privredne grane ili republike/pokrajine (Lazić, 1996; Lazić, 2011). Za razliku od Argentine, gde su kolektivne akcije radnika imale određeni kontinuitet, bile međusobno dobro povezane, uz podršku sindikata koji su vrlo često koordinisali mnogobrojne radničke akcije, radnici u Jugoslaviji su ostali uskraćeni za organizacijske, ali i idejne okvire u kojima bi se izražavali njihovi zajednički interesi.

6.2.2. Unutrašnji činioci održivosti radničkog samoupravljanja na nivou konkretno-istorijskih društava

Osim čitavog niza spoljašnjih faktora koji su trajno, posrednim, ali i neposrednim putem uticali na pojavu radničkog samoupravljanja, održivost ovog sistema uslovljena je i velikim brojem unutrašnjih faktora koji su imali neposredan uticaj na ovaj proces. Unutrašnje faktore delimo na *organizacijske, ekonomske i vrednosne*.

6.2.2.1. Organizacijski činioci

Razmatranjem značaja organizacijskih faktora utvrđeno je da osnovne pretpostavke održivosti radničkog samoupravljanja predstavljaju sledeći elementi: *proces organizacije rada* (uključujući i uslove rada), *način donošenja odluka* i *sistem nagrađivanja*. Kada je reč o značaju ovih aspekata, empirijski je potvrđeno da je u 'oporavljenim preduzećima' u Argentini u okviru sva tri analizirana aspekta došlo do značajnih promena u odnosu na kapitalistička preduzeća, te da su ključni preduslovi, kada je reč o ovoj grupi faktora, bili osigurani.

Najpre, analizirajući organizaciju proizvodnog procesa i uslove rada u 'oporavljenim preduzećima', zaključak koji se izvodi jeste da je prelazak iz kapitalističkog u samoupravni oblik poslovanja doneo važne promene, i to tako što je celokupan radni proces takoreći 'humanizovan'; ne samo da je neposredna kontrola radnih zadataka nestala, intenzitet rada smanjen, već je mogućnost rotiranja poslova ostvarila pozitivan uticaj na motivaciju i zadovoljstvo radnika. Takođe, jedan od važnih rezultata samoupravnog organizovanja procesa proizvodnje jeste i poboljšanje materijalnog položaja radnika. Sa druge strane, u slučaju jugoslovenskog samoupravljanja, realni odnosi su ponovo izdali zamišljeni model, prema kome radničko samoupravljanje doprinosi smanjivanju otuđenosti rada i humanizaciji radnog procesa. Bez obzira što su određena komparativna istraživanja 'industrijske demokratije' pokazala da je zadovoljstvo radom bilo veće u uslovima samoupravljanja³⁹⁶, istraživanja otuđenja u samoupravnim radnim organizacijama u Jugoslaviji zabeležila su da otuđeni rad, uprkos samoupravljanju, predstavlja važno obeležje rada u samoupravnim radnim organizacijama (videti Bolčić, 2003; Obradović, 1970; Rus, Arzenšek, 1984).

Prelazeći na sledeći organizacijski aspekt - *proces donošenja odluka*, ono što je izvesno jeste da je u Argentini osigurana ključna pretpostavka realizacije radničkog samoupravljanja. U 'oporavljenim preduzećima' je ukinut hijerarhijski model organizacije rada, dok je hijerarhija u odlučivanju zamenjena odlučivanjem na skupštini, na kojoj svi radnici imaju pravo glasa, što predstavlja najznačajniju promenu koja je nastupila sa preuzimanjem kontrole nad preduzećima. Uspostavljanjem demokratskog procesa donošenja odluka i participativne reorganizacije rada ispunjen je jedan od ključnih organizacijskih uslova funkcionisanja radničkog samoupravljanja u pravom smislu te reči.

Dok je u argentinskim 'oporavljenim preduzećima' uspostavljen demokratski proces donošenja odluka, empirijski je potvrđeno da je u jugoslovenskim radnim organizacijama bio dominantan oligarhijski model donošenja odluka i da se *normativni model* egalitarnog odlučivanja unutar radnih organizacija nalazio u značajnom raskoraku sa hijerarhijskim načinom donošenja odluka. Ni ovde se objašnjenje ne može tražiti u unutrašnjim faktorima, već u spoljašnjim, relativno trajnim mehanizmima, odnosno u 'zakonima' reprodukcije socijalističkog društva. Problem je bio u sledećem. Dok su upravljački prerogativi mogli da budu prepušteni nižim nivoima vladajuće grupacije (ne samo da postoji jedinstven klasni interes, već se niži nivoi svakako nalaze pod apsolutnom kontrolom na osnovu same organizacije sistema), upravljačka ovlašćenja nisu mogla da budu preneti na radničke savete (videti Lazić, 2011: 204; Lazić, 1987: 47). Tako su se stvarna

³⁹⁶ Upoređujući nalaze istraživanja stavova zaposlenih u Jugoslaviji i Kanadi, Vajthorn zaključuje „da je zadovoljstvo u radu kod svih slojeva zaposlenih znatno veće u jugoslovenskom, formalno participativnom, nego kanadskom sistemu“ (Whitehorn, 1976, nav. prema Bolčić, 2003: 249).

ovlašćenja nalazila u rukama direktora, dok su radnici imali minimalan uticaj na proces donošenja odluka (donošenje odluka je uglavnom bilo ograničeno na područje raspodele, što je potvrđeno u svim empirijskim istraživanjima).

Kada je reč o poslednjem organizacijskom aspektu, *sistemu raspodele dohotka*, u većini 'preuzetih preduzeća' uspostavljen je sistem jednakih zarada, s tim da su ovde uočene određene protivrečnosti. Kao što je prethodno dokumentovano istraživačkim nalazima, odnos prema principu jednakog nagrađivanja je ambivalentan; uz prihvatanje i isticanje pozitivnih aspekata sistema jednakih nagrada, ovakav način nagrađivanja u jednom broju oporavljenih preduzeća se ne prihvata (pri tome se navodi argumentacija da nepostojanje razlika u zaradama ima negativan uticaj na motivaciju radnika i njihovu produktivnost, kao i na tržišnu poziciju preduzeća uopšte). Dobijeni nalaz se, da ponovimo, objašnjava funkcionisanjem ERT u dominantnom kapitalističkom okruženju, što u izvesnoj meri dovodi do rasta konfuzije na polju vrednosnih obrazaca, a potom i u organizacijskoj sferi.

Sažeto sumiranje analize raspodele dohotka u Jugoslaviji pokazuje sledeće. Nasuprot principu 'pravedne raspodele', prema kojem bi se materijalna raspodela vršila na osnovu *kvantuma rada*, odnosno principa „*isto nagrađivanje za isti kvantum rada, bez obzira na vrstu konkretnog rada*“ (Marks, 1950: 21-23), načelo jugoslovenskog samoupravljanja bilo je potpuno suprotno: različito nagrađivanje za isti kvantum rada s obzirom na vrstu konkretnog rada, odnosno tržišnih rezultata. Tako je, bez obzira što je vrednost egalitarizma predstavljala osnovnu legitimacijsku vrednost, socijalizam u Jugoslaviji, u praksi, značio neegalitarizam (videti Sekelj, 1990: 241). U prilog prisustva neegalitarne raspodele dohotka govori to što je materijalni položaj u velikoj meri zavisio od neposrednog radnog mesta koje su radnici zauzimali, pa otuda veoma izražene međuorganizacijske, međugranske i međuteritorijalne nejednakosti, što je uticalo na nehomogenost materijalnog položaja. Setimo se samo Mrkšićeve konstatacije utemeljene na rezultatima mnogobrojnih istraživanja, „*da nije bilo ni manje zemlje, ni većeg šarenila u ekonomskim položajima aktivnog stanovništva*“ (Mrkšić, 2000: 250).

Dakle, bez obzira što je u Jugoslaviji ideološka specifičnost u vidu ostvarenja radničkih interesa bila pretočena i u institucionalne oblike, odnosno radničko samoupravljanje, u kome su navodno radnici neposredno upravljali procesom društvene reprodukcije (Lazić, 2011: 88), analiza je nedvosmisleno potvrdila da je granica ekonomskih reformi u socijalizmu u vidu prenošenja ovlašćenja na niže hijerarhijske nivoe bila zacementirana samom prirodom socijalističkog sistema. Otuda, razumevanje logike socijalističkih društava predstavlja osnovnu pretpostavku za objašnjenje prepreka razvoja radničkog samoupravljanja na nivou preduzeća.

6.2.2.2. Ekonomski činioci

Uz prethodno analizirane faktore, može se odmah dodati i to da je proces radničkog samoupravljanja jedva ostvariv bez ekonomskih resursa, te da granice 'održivosti' ovakvog načina rada postavlja upravo ekonomski kapital.

Kada je reč o 'oporavljenim preduzećima' u Argentini, istraživački rezultati su pokazali da je samostalno pokretanje procesa proizvodnje bilo retkost, i da su različiti oblici finansijske pomoći i podrške, bar u početku, predstavljali tipičnu situaciju u većini ERT. Takođe, sa stanovišta održivosti ovog procesa, prevladavanje ograničenja u ekonomskoj sferi je naročito značajno. Empirijska analiza je pokazala da rad u obliku *façon-a*, tj. *outsourcing* proizvodnog procesa predstavlja vrlo čest način pokretanja proizvodnje. Bitno je da se naglasi da je pojavu ovakvog načina formiranja kapitala pratilo razvijanje unutrašnjih protivrečnosti, s obzirom da je ovakvo 'rešenje' značilo da se umesto promene odnosa rada i kapitala, u pojedinim ERT nastavlja potčinjenost rada kapitalu, tj. neautonomno funkcionisanje oporavljenih preduzeća. No, bez obzira na ukazanu ograničenost, u najvećem broju ERT ovakav način rada predstavljao je samo privremeno obeležje. U prilog ovoj tvrdnji govori delovanje 'mrežnih organizacija' koje obezbeđuju ekonomska sredstva ERT, čime se ponovo potvrđuje važnost organizacijskih struktura, i to kako za obezbeđivanje ekonomskih sredstava, tako i

za koordinaciju različitih aktivnosti. Takođe, veliki broj ERT nakon pomoći u početnom periodu bio je prepušten tržišnim oblicima poslovanja, čime se njihovo funkcionisanje ne razlikuje u velikoj meri od funkcionisanja ostalih firmi.

Kada se pitanje domašaja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji razmotri sa stanovišta uloge ekonomskih faktora, ponovo se pojavljuje problem reprodukcije socijalističkog sistema. Pošto se unutar socijalističkog sistema celokupna društvena reprodukcija odvija kao rezultat komandno-planskih aktivnosti vladajuće klase, nijedna njena sfera nema automatske samoregulatora (Lazić, 1994: 154). Prethodno je pokazano da su tržišne karakteristike počivala na prepuštanju komandnih ovlašćenja direktorima preduzeća, ali da stvarnih tržišnih pretpostavki nije bilo u ekonomskoj sferi. Jednostavno, davanje izvesnih autonomnih ovlašćenja nižim instancama vladajuće hijerarhije značilo je njihovo samo (oduzimanje) višim instancama (Ibid: 157). Ono što je, međutim, sa stanovišta ograničenja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji od ključne važnosti jeste to da je uvođenje tzv. tržišnih elemenata, odnosno prepuštanje preduzeća kvazitržišnoj konkurenciji uslovalo fragmentaciju radničke klase, tako što je umesto formiranja jedinstvenog (latentnog) klasnog interesa radništva bilo prisutno zastupanje neposrednih i parcijalnih interesa.

6.2.2.3. Vrednosni činioci

Pored ekonomskih i organizacijskih faktora, za održivost radničkog samoupravljanja važni su i vrednosni obrasci radničke klase, koji predstavljaju bitan saznavni okvir kolektivnog delanja radničke klase. Zapravo, u cilju postizanja delanja koje je usmereno na zaštitu kolektivnih interesa, osim tzv. strukturalnih, važni su i *subjektivni preduslovi*. Tako je za stabilnost radničkog samoupravljanja važno da radnike karakteriše prisustvo zajedničkih ciljeva, ali i prihvatanje sličnih vrednosnih obrazaca, budući da visoka *interesna* i *vrednosna konzistentcija* osiguravaju jedan od važnijih preduslova za uspešnu zaštitu klasnih interesa radničke klase, odnosno, u ovom slučaju održivost radničkog samoupravljanja. Uz to, da bi određena društvena grupa mogla efikasno da štiti zajedničke interese neophodna je spoznaja položaja grupe u sistemu društvenih odnosa, kao i percepcija odnosa prema interesima drugih grupa, odnosno potrebna je *grupna samoidentifikacija* i *percepcija međugrupnih (međuklasnih) odnosa*, tj. razvijena tzv. *klasna svest*.

Sumiranje najznačajnijih nalaza koji se odnose na ulogu vrednosnih faktora i ovde će započeti analizom 'oporavljenih preduzeća' u Argentini. Razmatranje *zajedničkih ciljeva* radnika 'oporavljenih preduzeća' ne donosi ipak homogenu sliku o *interesnoj osnovi kolektivnog delovanja*. Radi se o tome da su na polju interesa prisutna protivrečna kretanja, s obzirom na to da je orijentacija na jačanje pozicije na tržištu (koja je spolja nametnuta) po pravilu suprotstavljena samoupravnim načelima rada unutar 'oporavljenih preduzeća'. U pogledu kretanja na vrednosnom polju, nalazi su pokazali da radnike ERT karakteriše neusaglašenost vrednosnih obrazaca, što se objašnjava time što su radnici ovih preduzeća njihovim preuzimanjem promenili i svoj status, tako što su od najamnih radnika takoreći odmah postali članovi kooperativa. Ako se ima na umu brzina promene statusa radnika ERT, jasno je da su bile zatvorene veće mogućnosti prilagođavanja na novi status. Druga temeljna prepreka uspostavljanju vrednosne konzistentnosti proizilazi iz podređenosti 'oporavljenih preduzeća' kapitalističkom poretku, pa tako bez obzira na stepen razvijenosti samoupravljanja, njegove krajnje granice određuje dominantni (kapitalistički) sistem. Međutim, prisustvo nekonzistentnosti na polju vrednosnih obrazaca ne predstavlja nužno pokazatelj nedovoljne utemeljenosti radničkog samoupravljanja među radnicima 'oporavljenih preduzeća', već može ukazivati na potrebu za osnaživanjem vrednosne (kao i organizacijske i ekonomske) osnove reprodukovanja samoupravnog organizovanja rada. Ono što je, međutim, sa stanovišta održivosti radničkog samoupravljanja u obliku 'oporavljenih preduzeća' u Argentini bitno, a što je dosadašnja analiza nekoliko puta pokazala, jeste da je interesna istovetnost radnika 'oporavljenih preduzeća' u velikoj meri osigurana. Takođe, bez obzira na ukazane protivrečnosti na organizacijskom, ekonomskom i vrednosnom polju, pokazalo se da su na svakom pojedinačnom polju obezbeđene osnovne pretpostavke za održivost radničkog samoupravljanja i njegovo dalje jačanje.

Dok je argentinsku radničku klasu gotovo od samog formiranja pratila jasna spoznaja vlastitog položaja (naravno, kao što smo mogli da vidimo, ne smeju se zanemariti problemi parcijalne samoidentifikacije, što je veoma često otežavalo konstituisanje klase kao celine), kao i percepcija međugrupnih odnosa u antagonističkim okvirima (u prilog tome govore bezbrojne radničke borbe), u Jugoslaviji su ideološki mehanizmi takoreći negirali postojanje bilo kakve razlike između društvenih grupa (grupe u društvenoj strukturi su posmatrane kao međusobno komplementarne). Različiti slojevi, pa i suprotstavljene klase, predstavljani su kao jedinstven konglomerat “radnog naroda” sa prividno istim interesima (Lazić, 1996: 283). U skladu sa natklasnom homogenizacijom koja je bila postignuta pomoću ideološkog određenja “radnog naroda” kao transklasne kategorije, radnici nisu sebe primarno identifikovali kao posebnu grupu, već kao deo šire “nacionalne zajednice”. Na taj način se i percepcija drugih grupa kretala prvenstveno u nacionalnom, a ne u klasičnom (stratifikacijskom) referentnom okviru. Tako se, prema Lazićevom mišljenju, “poseban grupni interes utopio u opštem, a suprotnost/konfliktnost interesa prebačena je na etničko/državotvorni plan” (Lazić, 1996: 287).³⁹⁷

Ukratko, bez samoidentifikacije i diferenciranja osnove interesnih suprotnosti, delatni potencijal radničke klase se oblikovao neautonomno i bio je iskorišćen od strane grupa (sukobljenih delova kolektivno-vlasničke klase, preobučениh u nacionalne elite) koje su težile ostvarivanju svojih posebnih interesa (Lazić, 1996: 287). Na osnovu dosadašnje analize možemo da zaključimo da radništvo u Jugoslaviji nije posedovalo nijedan od četiri osnovna elementa delatnog potencijala: *samoidentifikaciju, percepciju međugrupnih (međuklasnih) interesa, grupno organizovanje i grupnu akciju*. Tako na planu prepoznavanja grupne posebnosti i specifičnih društvenih interesa, kao i percepcije međugrupnih odnosa, radnička klasa nije uspela da se delatno konstituiše kao kolektivni akter. Kao što smo videli u prethodnom delu, ništa bolja situacija nije bila ni na polju grupnog organizovanja.

Za kraj ostaje samo da se sažeto podseti da su, uz sistemsku atomizovanost (kojoj je sadejstvovala institucionalno uslovljena fragmentacija), radnici u Jugoslaviji bili opterećeni i vrednosnom nekonzistentnošću. Zakasnela kapitalistička modernizacija i liberalni model jugoslovenskog socijalizma omogućili su istovremeno prisustvo tradicionalnih i socijalističkih vrednosti. Uz to je socijalistička ubrzana kvazi (modernizacija) dovela do vrednosnih orijentacija koje su u velikoj meri bile suprotstavljene dominantnim društvenim vrednostima (materijalizam, postignuće itd.) (opširnije u Pešić, 2017).

Već je pomenuto da radnička klasa u socijalizmu nije mogla da se konstituiše kao kolektivni akter na opštem, makronivou. Dok su izostale ključne pretpostavke za njihovo grupno delovanje na makronivou, uvođenjem radničkog samoupravljanja izgledalo je da su stvoreni uslovi za njihovo grupno delovanje u okvirima preduzeća (tako što su zaposleni dobijali ograničena kontrolna ovlašćenja). Međutim, paradoksalno, sloboda na mikronivou u (odnosno radničko samoupravljanje) u Jugoslaviji preobratala se u segmentaciju i atomizaciju radničke klase na društvenom nivou, za razliku od 'oporavljenih preduzeća' u Argentini koja su još jednom potvrdila ne samo interesno-organizacijsku, već i vrednosnu spremnost radničke klase da artikuliše i štiti kolektivne interese.

³⁹⁷ Da je ideološka kategorija 'radnog naroda' imala izrazito harmonizujuću ulogu u Jugoslaviji, tako što je ukazivala na iščezavanje klase u postojećem sistemu, pokazuju podaci o veoma malom broju radnika koji su isticali klasnu posebnost (Lazić, 1981: 106). S tim u vezi, jedino su nacionalni pokreti imali masovne kolektivne akcije (poput akcija na Kosovu, Hrvatskoj, ali i u Srbiji i Sloveniji od druge polovine osamdesetih).

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analiza faktora održivosti radničkog samoupravljanja zasnivala se na nekoliko osnovnih hipoteza koje će u ovom delu biti razmotrene. S obzirom na prethodno formulisane osnovne pretpostavke, utvrđeno je sledeće.

Hipoteza o *faktorima uspostavljanja i učvršćivanja radničkog samoupravljanja* u velikoj meri je potvrđena. Relativno opširna istorijska analiza pokazala je da spoljašnji faktori obezbeđuju opšte pretpostavke za pojavu radničkog samoupravljanja, dok unutrašnji ostvaruju direktan uticaj na održivost ovakvog jednog procesa. Preciznije, spoljašnje pretpostavke u vidu sistemskih i strukturalnih činilaca stvaraju opštu mogućnost da se radnička klasa pojavi kao kolektivni akter. Veza između opštih strukturalnih i sistemskih pretpostavki i održivosti radničkog samoupravljanja posredovana je institucionalnim/organizacijskim i akcijskim faktorima koji ostvaruju neposredan uticaj na mogućnost pojave, ali i stabilizaciju radničkog samoupravljanja. Kako bi se stekao uvid u povezanost unutrašnjih faktora i održivosti radničkog samoupravljanja posmatrani su ekonomski, organizacijski i vrednosni faktori. Njihova pretpostavljena uloga u velikoj meri je i potvrđena. Uz organizacijske i ekonomske resurse, ono što u velikoj meri doprinosi održivosti ovakvog oblika kolektivnog delanja jeste i vrednosna i interesna konzistentnost.

Hipoteza o *uslovljenosti elemenata koji na nivou konkretnih društava determinišu uspešnost modela radničkog samoupravljanja* (odnosno samog kolektivnog delanja) *karakteristikama društveno-istorijskog sistema* potvrđena je u celosti. Analiza jugoslovenskog modela radničkog samoupravljanja nedvosmisleno je pokazala na koji način integrisanost društvenih podistema determinišu pojedinačne elemente, bitno oblikujući njihov uticaj. U prilog tome jasno govori nepostojanje ili formalno postojanje političkih i sindikalnih organizacija, odsustvo grupnih akcija, nemogućnost profilisanja zajedničkih/grupnih interesa. Suprotno zaključcima koji se odnose na socijalistički sistem, na osnovu analize 'oporavljenih preduzeća' u Argentini, možemo da vidimo na koji način kapitalistički društveni sistem (u kome su ekonomska i politička sfera odvojene) oblikuje pojedinačne faktore na nivou konkretno-istorijskih društava. Dok se u političkom podsystemu Histicijalistička (Peronistička) partija profilisala kao zastupnik interesa radničke klase, dotle su unutar ekonomskog podistema radnici uspeli da formiraju organizacije (pre svega sindikalne) koje delatno objedinjuju, ako ne celu radničku klasu, ono bar njen značajan deo. I na planu svesti uslovi za delatno objedinjavanje radničke klase su bili ostvareni. Tako su slične radne okolnosti u velikom broju slučajeva vodile solidarističkim oblicima ponašanja pripadnika radničke klase, i to u vidu pojave mnogobrojnih oblika radničkih akcija (štrajkovi, zauzimanje fabrika, apsentizam, blokada puteva itd.).

Hipoteza o *radničkom samoupravljanju kao obliku kolektivnog delanja društvenih grupa, pogodnim za artikulisanje kolektivnih interesa radnika*, na osnovu komparativne analize samo je delimično potvrđena. Shodno teorijskim pretpostavkama, radničko samoupravljanje bi trebalo da označava ostvarenje potpunog uticaja radnika na sve aspekte radnog procesa, odnosno efikasan način zaštite kolektivnih interesa radničke klase. Analiza konkretnih istorijskih primera je pokazala da radničko samoupravljanje može predstavljati oblik kolektivnog delanja radničke klase samo ukoliko je osiguran sklop objektivnih, odnosno strukturalnih i subjektivnih preduslova. Prateći neposredan oblik kolektivnog delanja radničke klase u Argentini u vidu 'oporavljenih preduzeća', može se doneti zaključak da ona predstavljaju konkretnu formu zaštite opštih interesa radničke klase. Empirijskim putem je utvrđeno da su na 'polju' unutrašnjih pretpostavki osigurani gotovo svi preduslovi (uz određena protivrečna kretanja) za ostvarenje radničkog samoupravljanja u pravom smislu te reči. Sa druge strane, radničko samoupravljanje u Jugoslaviji ne samo da nije dovelo do prenošenja ovlašćenja na radnike u preduzećima (kako je na legitimacijskom nivou njegovo uvođenje bilo predstavljano) i time do ostvarenja uticaja radnika, već je prividna sloboda na nivou preduzeća početno slabu (i sistemski fragmentisanu) radničku klasu dodatno atomizovala na opštem nivou. Tako su svi pokušaji realizacije radničkog samoupravljanja uvek zastajali pred jednom strogo utvrđenom i utemeljenom

granicom. Reč je o 'spoljašnjoj prepriki' koja je bila utvrđena već na početku, samom prirodom totalizujućeg socijalističkog sistema i granicama ekonomskih reformi u datom sistemu. U okolnostima sve izraženije ekonomske krize, fragmentisanost radništva će ubrzo biti prevladana nadolazećom masovnom mobilizacijom na etničkoj osnovi.

Odgovor radničke klase u Argentini na krizu neoliberalnog kapitalizma u obliku 'oporavljenih preduzeća' pokazao je da je moguća izgradnja 'novog' oblika regulacije ekonomskog funkcionisanja. U prilog ovom zaključku govore brojni primeri radničkog samooorganizovanja, a centralno mesto ovde svakako pripada radničkoj kooperativi Mondragon u Baskiji (ali i radničkim kooperativama u Italiji i Francuskoj) (videti Corcoran and Wilson, 2010).

Kako bi se dodatno proverili zaključci dobijeni uporednom analizom radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji i Argentini, plan je proširivanje iskustvene evidencije na analizu radničke kooperative Mondragon u Baskiji. Dva osnovna razloga koja su opredelila uključivanje navedenog iskustvenog okvira mogu se okarakterisati kao razlozi metodološke i sazajne prirode. Prvi, metodološki razlog je vezan za potrebu uključivanja većeg broja iskustvenih okvira, kako bi se hipoteze o značaju specifikovanih preduslova dodatno proverile. Drugi razlog je vezan za nesporno veliki značaj i uticaj koji radnička kooperativa Mondragon ostvaruje. Kao i u prethodnim slučajevima, radničko samoupravljanje je i ovde prevazišlo okvire pojedinačne radne organizacije i postalo ne samo regionalni, već i globalni fenomen. Ukratko, Mondragonska kooperativna korporacija (*Mondragón Cooperacion Cooperativa* - MCC) predstavlja najveću radničku kooperativu na svetu koja se nalazi u potpunom vlasništvu radnika u okviru koje se upravljanje odvija putem opšte participacije svih zaposlenih. Prema poslednjim podacima, u okviru kooperative Mondragon postoji 264 zadruga, filijala i određenih pridruženih organizacija, koje zapošljavaju preko 80 000 zaposlenih, poslujući gotovo u celom svetu³⁹⁸.

Za kraj, najvažnija tačka koju bi trebalo ostaviti otvorenom za dalje razmišljanje jeste perspektiva radničkog samoupravljanja. Brojni primeri radničkog samooorganizovanja predstavljali su upravo odgovor na ekonomsku krizu koja je u određenoj meri uzdrmla neoliberalni ekonomski model. Međutim, ovakav oblik ekonomske regulacije i dalje je dominantan. Na taj način, u uslovima u kojima je globalizujućí ekonomski poredak i dalje uspostavljen na neoliberalnim osnovama, perspektive za 'snažniji' razvoj radničkog samoupravljanja su ograničene i postavljene u nesigurne okvire.

³⁹⁸ <https://www.mondragon-corporation.com/en/> pristupljeno 8/1/2020.

8. LITERATURA

- Adelman, J. 1992. The Harvest Hand: Wage-labouring on the Pampas, 1880-1914, in: Adelman, J. (ed.), *Essays in Argentine Labour History, 1870-1930.*, Palgrave Macmillan
- Alfonsín, R. 1986. *Argentinsko pitanje*, Zagreb: Globus
- Amin, S. 1978. *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerama*, Beograd: Istraživački centar Komunist
- Arcondo, A. 1980. El conflicto agrario argentino de 1912. Ensayo de interpretación, *Desarrollo Económico*, Vol. 20, No. 79, pp. 351-381
- Arzenšek, V. 1981. Samoupravljanje i struktura moći: stabilnost sistema dominacije, *Revija za sociologiju*, Vol. XI, No. 1-2, str. 3-11
- Azpiazu, D. y Basualdo, E. 2004. *Las privatizaciones en la Argentina. Genesis, desarrollo y principales impactos estructurales*. FLACSO, Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales, Sede Argentina
- Azpiazu, D. y Schorr, M. 2010. *Hecho en Argentina: industria y economía, 1976-2007.*, Buenos Aires: Siglo veintiuno, FLASCO
- Bar-Haim A. 2002. *Participation Programs in Work Organizations: Past, Present, and Scenarios for the Future*, Westport, CT: Quorum Books
- Basualdo, V. 2010a. Los delegados y las comisiones internas en la historia argentina. Una mirada de largo plazo, desde sus orígenes hasta la actualidad, en: Eduardo, M. et al. (ed.) *Desarrollo económico, clase trabajadora y luchas sociales en la Argentina contemporánea*, Instituto de Estudios y Capacitación de la Federación Nacional de Docentes
- Basualdo, V. 2010b. Los delegados y las comisiones internas en la historia argentina: 1943-2007. en: Azpiazu, D., Schorr, M y Basualdo, V. (ed.), *La industria y el sindicalismo de base en la Argentina*, Buenos Aires: Atuel
- Bayer, O. 1972. *Los vengadores de la Patagonia tragica*, Buenos Aires: Galerna
- Belini, C. 2012. Industrial Exports and Peronist Economic Policies in Post-War Argentina, *Journal of Latin American Studies*, Vol. 44, No. 2, pp. 285-317
- Benclowicz, J. D. 2006. La izquierda y la emergencia del movimiento piquetero en la Argentina. Análisis de un caso testigo, *Espiral, Estudios sobre Estado y Sociedad*, Vol. XIII No. 37
- Benclowicz, J. D. 2010. La lucha contra la privatización de YPF en Tartagal y Mosconi. 1988-1991, *Trabajo y Sociedad*, Vol. XIV, No.15
- Bentosela, D. 2018. El papel de los sindicatos en el surgimiento de las empresas recuperadas por los trabajadores en la República Argentina, *Idelcoop*, No. 224
- Berend, I.T., Ránki, G. 1996. *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*, Zagreb: Naprijed
- Bergquist, C. 1988. *Los trabajadores en la historia latinoamericana. Estudio comparativo de Argentina, Chile, Colombia y Venezuela*, Bogotá: Siglo XXI
- Berković, E. 1987. Socijalistički projekat - odnos ciljeva i sredstava, *Sociološki pregled*, Vol. XXI, No. 1-2
- Bertranou, F. and Casanova, L. 2016. *Labour Institutions and Labour Market Performance in Argentina*, International Labour Organization
- Bialakowsky, A. L. et al., 2004. Empresas recuperadas: cooperación y conflicto en las nuevas formas de autogestión de los trabajadores, *Revista Venezolana de Gerencia*, Vol. 9, No. 26, pp. 229-253
- Bialakowsky, A. L. et al., 2013. Coproducción e intelecto colectivo. Investigando para el cambio con la fábrica, el barrio y la universidad, Buenos Aires: Instituto de Investigaciones Gino Germani, Facultad de Ciencias Sociales, Universidad de Buenos Aires (IIGG)
- Bilandžić, D. 1978. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*, Zagreb: Školska knjiga

- Bilandžić, D. 1985. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - glavni procesi, 1918-1985.*, 3. dopunjeno izd., Zagreb: Školska knjiga
- Blok, M. 2012. *Feudalno društvo*, Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Bolčić, S. 2003. *Svet rada u transformaciji*, Beograd: Plato
- Braudel, F. 1998. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, Zagreb: Antibarbarus
- Bringas, A. M., Conte, M., Parada, M. I. 2014. *Problemáticas e interacciones en la producción de conocimiento de la historia reciente: El caso Lozadur*, VIII Jornadas de Sociología de la UNLP
- Brodel, F. 1989. *Dinamika kapitalizma*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Brodel, F. 2007. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka. Vreme sveta*. Treća knjiga, Beograd: Službeni list SRJ; Novi Sad: Stylos
- Buffa, A., Roitman, S., Martínez, C. 2012. Empresas recuperadas en Córdoba: memoria y balance, en: Ruggeri, A. et al., (comp.) *Las empresas recuperadas. Autogestión obrera en Argentina y America Latina*, Buenos Aires: Programa Facultad Abierta/Centro de Documentación de Empresas Recuperadas, Facultad de Filosofía y letras Universidad de Buenos Aires
- Cardoso, F. H. and Faletto, E. 1979. *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press
- Cavarozzi, M. 2014. Sufragio universal y poder militar, en: Yankelovich, P. (comp.) *Historia mínima de Argentina: Una breve síntesis de los hechos, los personajes y los episodios que han definido la Argentina desde la prehistoria hasta hoy*, Turner Publicaciones, Madrid y El Colegio de México, A.C., México, D.F
- Clarc, G., Elena, P. y J. Antivero. 2012. La intervención sindical en las empresas recuperadas en la Argentina. Hacia la reconstrucción selectiva de un modelo de justicia social, en: Ruggeri, A. (comp.) *Las empresas recuperadas. Autogestión obrera en Argentina y America Latina*, Programa Facultad Abierta Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires
- Coleman, J. 1990. *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Corcoran, H. and Wilson, D. 2010. *The Worker Co-operative Movements in Italy, Mondragon and France: Context, Success Factors and Lessons*, Canadian Worker Co-operative Federation
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja i Čigoja štampa
- Cvejić, S. 2011. *Društvena određenost ekonomskih pojava*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja i Čigoja štampa
- Cvejić, S., Petrović, I. 2014. Očuvanje zaposlenosti putem radničkog samoupravljanja: slučaj oporavljenih preduzeća u Argentini, *Sociologija*, Vol. 56, No. 3, str. 239-264
- Dachler, H., & Wilpert, B. 1978. Conceptual Dimensions and Boundaries of Participation in Organizations: A Critical Evaluation. *Administrative Science Quarterly*, Vol. 23, No. 1, pp.1-39
- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*, New York: Random House
- Dalle, P. 2016. *Movilidad social desde las clases populares*. Un estudio sociológico en el Área Metropolitana de Buenos Aires (1960-2013), Ciudad Autónoma de Buenos Aires: Universidad de Buenos Aires. Instituto de Investigaciones Gino Germani – UBA
- Davidović, M. 1987. Klasno-slojne nejednakosti i nezaposlenost u: M. Popović et al., (prir.) *Društvene nejednakosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Diaz Alejandro, C.F. 1970. *Essays on the Economic history of the Argentine republic*, New Haven and London: Yale University Press
- Dimić, Lj., D. Stojanović, M. Jovanović. 2009. *Srbija 1804-2004.*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Dobb, M. 1961. *Studije o razvoju kapitalizma*, Zagreb: Naprijed
- Dorfman, A. 1970. *Historia de la Industria argentina*, Buenos Aires: Editorial Hyspamerica
- Dos Santos, T. 1983. Kolonijalni kapitalizam prema Andre Gunderu Franku, u: Lj. Paligorić (prir.) *Latinska Amerika – nerazvijenost i revolucija*, Beograd: Prosveta

- Doyon, L. M. 1975. El crecimiento sindical bajo el peronismo, *Desarrollo Económico*, Vol. 15, No. 57, pp. 151-161
- Elster, J. 2014. *Kako objasniti društveno ponašanje: još matica i šrafova za društvene nauke*, Beograd: Službeni glasnik
- Engels, F. 1950. *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, Beograd: Kultura
- Engels, F. 1964. *Anti-diring*, Beograd: Kultura
- Engels, F. 2005. *Razvitak socijalizma – od utopije do nauke*, Beograd: Liber - Centar Tito
- Fajn, G. 2003. *Fábricas y empresas recuperadas: Protesta social, autogestión, y rupturas en la subjetividad*, Buenos Aires: Centro Cultural de la Cooperación, Instituto Movilizador de Fondos Cooperativo
- Feher, F., Heler, A., Markuš, Đ., 1986. *Diktatura nad potrebama*, Beograd: Rad
- Ferrer, A. 2004. *La economía argentina. Desde sus orígenes hasta principios del siglo XXI*, Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica
- Fourier, C. 1980. *Civilizacija i novi socijetarni svijet*, Zagreb: Školska knjiga
- Frank, A. G. 1983. Kapitalizam i nerazvijenost u Latinskoj Americi, u: Lj. Paligorić, (prir.) *Latinska Amerika – nerazvijenost i revolucija*, Beograd: Prosveta
- Frank, A. G. 2002. *Lumpenburžoazija i lumpenrazvoj u Latinskoj Americi*, Podgorica: CID
- Furtado, C. 1976. *Economic Development of Latin America*, Cambridge: Cambridge University Press
- García Allegrone, V., et al. 2003. *Ocupaciones fabriles: un rastreo de las experiencias Históricas*. VI Congreso Nacional de Estudios del Trabajo: “Los trabajadores y el trabajo en la crisis” ASET. 13 al 16 de agosto 2003. Buenos Aires
- Garsija, A. 1983. Elementi za latinskoameričku teoriju razvoja, u: Lj. Paligorić (prir.) *Latinska Amerika – nerazvijenost i revolucija*, Beograd: Prosveta
- Gelman, J. 2014. Conquista y colonia, en: Yankelovich, P. (comp.) *Historia mínima de Argentina: Una breve síntesis de los hechos, los personajes y los episodios que han definido la Argentina desde la preistoria hasta hoy*, Turner Publicaciones, Madrid y El Colegio de México, A.C., México, D.F
- Germani, G. 1955. *Estructura social de la Argentina*, Buenos Aires: Raigal
- Germani, G. 2010. La estratificación social y su evaluación histórica en: Germani, G. et al. (ed.) *La sociedad en cuestión*, Buenos Aires: Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales – CLACSO
- Germani, G., & De Yujnovsky, S. 1973. El surgimiento del peronismo: El rol de los obreros y de los migrantes internos, *Desarrollo Económico*, Vol. 13, No. 51, pp. 435-488
- Giljen, A. 1983. Prepreke za akumulaciju kapitala u nerazvijenim zemljama, u: Lj. Paligorić (prir.) *Latinska Amerika – nerazvijenost i revolucija*, Beograd: Prosveta
- Goati, V. 1973. Ideja radničkog samoupravljanja krajem XIX i početkom XX veka u Francuskoj, u: Popović, V. (ur.) *Samoupravljanje i radnički pokret*, Beograd: Izdavački centar Komunist
- Godio, J. 1987. *Historia del movimiento obrero Latinoamericano. Anarquistas y Socialistas - 1850-1918*, San José, Costa Rica: Nueva Sociedad
- Golubović, Z. 1988. *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić
- González Bernaldo de Quirós, P. 2014. El largo siglo XIX, en Yankelovich, P. (comp.) *Historia mínima de Argentina: Una breve síntesis de los hechos, los personajes y los episodios que han definido la Argentina desde la preistoria hasta hoy*, Turner Publicaciones, Madrid y El Colegio de México, A.C., México, D.F.
- Gottlieb, R. 1987. Feudalizam i istorijski materijalizam: kritika i sinteza, u: Pirec, D. i M. Jakšić (ur.) *Svetski kapitalistički sistem: od privrede sveta do svetske privrede*, Beograd: Ekonomika
- Gramši, A. 1979. *O državi*, Beograd: Radnička štampa

- Guarco, A. E. et al. 2013. *El cooperativismo argentino: Una esperanzadora mirada al futuro*, Ciudad Autónoma de Buenos Aires: InterCoop
- Harvi, D. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi sad: Mediterran Publishing
- Heller F. et al., 1998. *Organizational Participation: Myth and Reality*, Oxford: Oxford University Press
- Heller, P. 2004. *Argentina 2000/2004, Fabricas ocupadas*, Buenos Aires: Ediciones Rumbos
- Henriques, F. C., et al., 2014. Las empresas recuperadas por los trabajadores/as en Brasil: resultados de un relevamiento nacional en: Ruggeri et al., (comps.) *Crisis y autogestión en el siglo XXI. Cooperativas y empresas recuperadas en tiempos de neoliberalismo*, Buenos Aires: Peña Lillo, Ediciones Continente
- Historia del Movimiento Obrero Argentino de fines del siglo XIX a 1976.* – UTE-CTERA.2010-2011.
http://ute.org.ar/wpcontent/uploads/2011/10/images_pdfs_modulo_mov_obrero_2010.pdf
 pristupljeno 21/11/2018.
- Hobsbawm, E. J. 1952. Economic Fluctuations and Some Social Movements Since 1800., *The Economic History Review*, New Series, Vol. 5, No. 1, pp. 1-25
- Hudson, J. P. 2016. Políticas públicas y empresas recuperadas por sus obreros en Argentina. Un análisis del Programa de Trabajo Autogestionado 2004-2012, *Apuntes*, Vol. 43 No.79
- Huertas, M. 2012. Innovación social en las ERT mendocinas: la Mesa de Empresas Recuperadas, en: Ruggeri, A. et al., (comp.) *Las empresas recuperadas. Autogestión obrera en Argentina y America Latina*, Buenos Aires: Programa Facultad Abierta/Centro de Documentación de Empresas Recuperadas, Facultad de Filosofía y letras Universidad de Buenos Aires
- Ilić, V. 1995. *Funkcionalizam u sociologiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- James, D. 2013. *Resistencia e integración: El peronismo y la clase trabajadora Argentina*, Buenos Aires: Siglo veintiuno
- Johnson, R. A. 1972. *The transformation of Communist Ideology: The Yugoslav case 1945-1953.*, Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press
- Jovanov, N. 1975. Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969., *Sociološki pregled*, Vol. IX, No. 1
- Jovanov, N. 1979. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*, Beograd: Zapis
- Južnič, S. 1966. *Latinska Amerika. Nastanak i razvoj društveno-ekonomskih struktura*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu
- Kardelj, E. 1977. *Samoupravljanje u Jugoslaviji. 1950-1976.*, Beograd: Privredni pregled
- Kardoza, A. 2014. Stvaranje radničke klase u Brazilu: od sindikata do državne vlasti, u: Pejlin, L., et al., (prir.) *Društvena stratifikacija u zemljama BRIK-a*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Koka, J. 2016. *Istorija kapitalizma*, Beograd: Clio
- Kolakovski, L. 1985. *Glavni tokovi marksizma*. I tom, Beograd: Beogradski izdavačko grafički zavod
- Kolakovski, L. 1985a. *Glavni tokovi marksizma*. III tom, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod
- Korošić, M. 1983. *Ekonomске nejednakosti u jugoslovenskoj privredi*, Zagreb: Liber
- Kos - Stanišić, 2009. *Latinska Amerika. Povijest i politika*, Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga
- Kos - Stanišić, L. 2014. Populizam u Argentini – sedam desetljeća peronizma, *Političke perspektive*, str. 31-55
- Krstić, Z. 2014. Peronizam kao model društvenog i političkog razvoja: savremeni argentinski mit, *MP*, 1-2, str. 137–159
- Kržavac, Marković. 1976. *Informbiro. Šta je to. Jugoslavija je rekla ne*, Beograd: Sloboda
- Lazić, M. 1979. Metodološki problemi istraživanja starih društava (II), *Naše teme*, Vol. XXIII, No. 2

- Lazić, M. 1981. *Radništvo i samoupravljanje*, Zagreb: IDIS
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprijed
- Lazić, M. 1988a. *Kapitalizam u evoluciji*, Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije
- Lazić, M. 1988b. Granice reformi u socijalizmu, *Revija za sociologiju*, Vol. XIX, No. 1-2
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. 1996. Delatni potencijal društvenih grupa, *Sociologija*, Vol. XXXVIII, No. 2
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, M. and J. Pešić. 2014. Some Elements of Action Potential of Social Groups in Serbia, *neobjavljen rad*
- Lenjin, V. 1983. *Država i revolucija*, Beograd: Prosveta
- Levitsky, S. 2003. *Transforming Labor-Based Parties in Latin America: Argentine Peronism in Comparative Perspective*, New York: Cambridge University Press
- Linc, H. i A. Stepan. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić
- Lipset, S. M. 1969. *Politički čovek*, Beograd: Rad
- Lobato, M. Z. 1992. Work and Conflict in the Meat-packing Industry, 1900-30, in: J. Adelman (ed.), *Essays in Argentine Labour History, 1870-1930*, Palgrave Macmillan
- López, A. 2006. *Empresarios, instituciones y desarrollo económico: el caso argentino*, CEPAL, Oficina Buenos Aires
- Luksemburg, R. 1970. *Socijalna reforma ili revolucija*, Beograd: BIGZ
- Luna, F. 2015. *Kratka istorija Argentinaca*, Novi Sad: Akademski knjiga
- Lupu, N. & Stokes, S. C. 2009. The Social Bases of Political Parties in Argentina, 1912–2003., *Latin American Research Review*, Vol. 44, No. 1, pp. 58-87
- Madžar, L. 1990. *Suton socijalističkih privreda*, Beograd: Ekonomika i IEN
- Magnani, E. 2003. *El cambio silencioso. Empresas y fábricas recuperadas por los trabajadores en la Argentina*, Buenos Aires: Prometeo Libros
- Mamford, L. 2008. *Povijest utopija*, Zagreb: Jesenski i Turk
- Marini, R. M. 1983. Nerazvijenost i revolucija, u: Lj. Paligorić (prir.) *Latinska Amerika – nerazvijenost i revolucija*, Beograd: Prosveta
- Marks, K. 1947. *Građanski rat u Francuskoj*, Beograd: Kultura
- Marks, K. 1950. *Kritika Gotskog programa*, Beograd: Kultura
- Marks, K. 1978. *Kapital*. Prvi tom, Beograd: Prosveta
- Marks, K. i Engels, F. 1975. *Manifest Komunističke partije*, Beograd: Komitet konferencije organizacije SKJ u JNA
- Martí, J. P. 2006. Desafíos en la relación entre empresas recuperadas y movimiento sindical en Argentina y Uruguay, *Pasos*, Segunda época, No.126, pp. 29-37
- Mateo, G., Carreras Doallo, X., 2013. La economía social en la Argentina peronista (1946-1955). Una mirada desde el discurso oficial, *Estudios Interdisciplinarios de América Latina y el Caribe*, Vol. 24, No. 2
- McCarthy, J. D. and N. M. Zald. 1977. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory, *American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 6, pp. 1212–1241
- Mihailović, K. 1981. *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, Beograd: Ekonomika
- Milanović, B. 2012. *Bogati i siromašni. Kratka i neobična istorija globalne nejednakosti*, Beograd: Službeni glasnik
- Milić, V. 1996. *Sociološki metod*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Mojić, D. 2014. *Organizacije i (post) moderno društvo*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa
- Molinario, L. 2013. La democracia del *Nunca más* y el movimiento obrero. La ocupación obrera de la planta de Ford en General Pacheco en 1985, *Archivos de historia del movimiento obrero y la izquierda*, No. 2
- Molnar, A. 2002. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Moderne revolucije: Francuska - Rusija – Nemačka*, Beograd: Samizdat B92

- Morača, P., Bilandžić, D., Stojanović, S. 1977. *Istorija saveza komunista Jugoslavije*. Kratak pregled, Beograd: Izdavačko preduzeće Rad
- Mrkšić, D. 1987. Predstave o društvenim nejednakostima u procesu odlučivanja u: M. Popović *et al.*, (prir.) *Društvene nejednakosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Mrkšić, D. 2000. Restratifikacija i promene materijalnog standarda, u: M. Lazić (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Munck, R. 1987a. Cycles of class struggle and the making of the working class in Argentina, 1890–1920, *Journal of Latin American Studies*, Vol.19, No. 1, pp. 19-39
- Munck, R. 1987b. Movimiento obrero, economía y política en Argentina: 1955-1985, *Estudios Sociológicos*, Vol. 5, No. 13, pp. 87-109
- Munck, R. 2013. *Rethinking Latin America. Development, Hegemony, and Social Transformation*, Palgrave Macmillan
- Murmis, M. y Portantiero, J., C. 2012. *Estudios sobre los orígenes del peronismo*, Buenos Aires: Siglo veintiuno
- Neš, K. 2006. *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika i moć*, Beograd: Službeni glasnik
- Novaković, N. 2017. *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*, Beograd: Rosa-Luxemburg-Stiftung Southeast Europe i Institut društvenih nauka
- Novaro, M. 2014. Dictaduras y democracias, en Yankelovich, P. (comp.) *Historia mínima de Argentina: Una breve síntesis de los hechos, los personajes y los episodios que han definido la Argentina desde la preistoria hasta hoy*, Turner Publicaciones, Madrid y El Colegio de México, A.C., México, D.F
- Obradović, J. 1970. Participation and Work Attitudes in Yugoslavia, *Industrial Relations*, Vol. 9
- Obradović, J. 1972. Distribucija participacije u procesu donošenja odluka na temama vezanim uz ekonomsko poslovanje poduzeća, *Revija za sociologiju*, Vol. 2, No. 1, str. 15-48
- Obradović, J. 1974. Participacija - rezultati istraživanja i teoretski model, *Revija za sociologiju*, Vol. 4, No. 1, str. 29-54
- O'Donnell, G. 1973. *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics*, Institute of International Studies, University of California
- O'Donnell, G. 1982. *El estado burocratico autoritario (1966-1973)*, Buenos Aires: Fundación Editorial de Belgrano
- Olson, M. 2009. *Logika kolektivnog djelovanja*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
- Ostigyi, P. 1998. *Peronism and anti-peronism: Social-cultural bases of political identity in Argentina*, University of California at Berkeley, Department of Political Science
- Oviedo, L. 2001. *Una historia del movimiento piquetero*, Buenos Aires: Ediciones Rumbos
- Paligorić, Lj. 1972. *Političke doktrine levice u Latinskoj Americi*, Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret
- Pantić, D. 1977. Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u M. Popović, (ur.) *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka
- Pateman, C. 1976. *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press
- Pešić, J. 2016. *Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet
- Pešić, J. 2017. *Promene vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. Politički i ekonomski liberalizam*, Beograd: Filozofski fakultet
- Petranović, B. i Štrbac, Č. 1977. *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd: Radnička štampa
- Petrović, J. 1987. Nejednakosti u raspodeli dohotka u: M. Popović *et al.*, (ur.) *Društvene nejednakosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja

- Piven, F. F. and R. Cloward. 1979. *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*, New York: Vintage Books
- Popov, N. 1971. Oblici i karakter društvenih sukoba, *Praxis*, Vol. VIII, No.3-4
- Popović, M. ur. 1977. *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Popović, M. ur. 1987. *Društvene nejednakosti*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Pulancas, N. 1978. *Klase u savremenom kapitalizmu*, Beograd: Nolit
- Radenović, P. prir. 1977. *Marksizam i samoupravljanje*. I tom, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Rajland, B. y D. Campione. 2006. Piqueteros y trabajadores ocupados en la Argentina de los últimos años: novedades y continuidades en su participación y organización en los conflictos, en: G. Caetano (comp.) *Sujetos sociales y nuevas formas de protesta en la historia reciente de América Latina*, Buenos Aires: Clacso
- Rebón, J. y Saavedra. 2006. *Empresas recuperadas: La autogestión de los trabajadores*, Buenos Aires: Capital intelectual
- Redžepagić, F. 1967. Sindikati u političkom sistemu Argentine, Brazila i Meksika, u: Redžepagić, F. et al. (ur.) *Sindikati i položaj radničke klase: Argentina, Brazil, Meksiko, Velika Britanija, SAD*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta
- Retamozo, M. 2011. Movimientos sociales, política y hegemonía en Argentina, *Polis, Revista de la Universidad Bolivariana*, Vol. 10, No. 28
- Rizzi, B. 1983. *Birokratski kolektivizam*, Zagreb: Globus
- Robles, J. A. 2009. *Historia del movimiento obrero y del sindicalismo en Argentina*, Buenos Aires: Confederación de Educadores
- Rock, D. 1975. *Politics in Argentina, 1890-1930: The Rise and Fall of Radicalism*, Cambridge: Cambridge University Press
- Ruggeri, A. 2012. Las emresas recuperadas por sus trabajadores. En torno a los problemas y las potencialidades de la autogestion obrera, en: Ruggeri, A. et al., (comp.) *Las empresas recuperadas. Autogestion obrera en Argentina y America Latina*, Buenos Aires: Programa Facultad Abierta/Centro de Documentación de Empresas Recuperadas, Facultad de Filosofía y letras Universidad de Buenos Aires
- Ruggeri, A. 2014. *¿Qué son las empresas recuperadas? Autogestión de la clase trabajadora*, Buenos Aires: Peña Lillo, Ediciones Continente
- Ruggeri, A. 2016. Las empresas recuperadas por los trabajadores en los comienzos del gobierno de Mauricio Macri, *Revista Idelcoop*, No. 220
- Ruggeri, A. et al., 2018. *Las empresas recuperadas por los trabajadores en el gobierno de Mauricio Macri. Estado de situación a octubre de 2018*, Buenos Aires: Programa Facultad Abierta Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires
- Ruggeri, A. et al. (comps). 2014a. *Crisis y autogestión en el siglo XXI. Cooperativas y empresas recuperadas en tiempos de neoliberalismo*, Buenos Aires: Peña Lillo, Ediciones Continente
- Ruggeri, A. et al. (comps). 2014b. *Informe del IV relevamiento de Empresas Recuperadas en la Argentina. Las empresas recuperadas en el período 2010-2014*, Buenos Aires: Programa Facultad Abierta Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires
- Ruggeri, A. et al., 2010. *Informe del Tercer Relevamiento de Empresas Recuperadas por sus trabajadores. Las empresas recuperadas en la Argentina 2010*, Buenos Aires: Programa Facultad Abierta Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires
- Rus, V. 1985. Jugoslavenko samoupravljanje - trideset godina kasnije, *Revija za sociologiju*, Vol. XV, No. 1-2, str. 89-106
- Rus, V., Arzenšek, V. 1984. *Rad kao sudbina i kao sloboda*, Zagreb: Globus
- Ruso, Ž-Ž. 1993. *Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić
- Salas, E. 1994. Cultura popular y conciencia de clase en la resistencia peronista, *Ciclos*, Vol. IV, No. 7

- Sánchez-Alonso, B. 2010. *Making sense of immigration policy: Argentina, 1870-1930*. Working Papers in Economic History, WP 10-14, Universidad Carlos III de Madrid
- Savezni zavod za statistiku. 1986. Jugoslavija 1945-1985 – statistički prikaz, Beograd
- Sekelj, L. 1990. *Jugoslavija, struktura raspadanja*, Beograd: Rad
- Sekulić, D. 1977. O izvorima moći u organizaciji, *Kulturni radnik*, Vol. 30, No. 5, str. 91-107
- Sekulić, D. 1987a. Društveno-ekonomske reforme u jugoslovenskom društvu s osvrtom na društva „realnog socijalizma“, u: Golubović, Z. (ur.) *Teorija i praksa „realnog socijalizma“*. Rezultati uporednog istraživanja i polemičke rasprave, Beograd: Filip Višnjić
- Sekulić, D. 1987b. *Tržište, planiranje i samoupravljanje: proturječnosti, sukob i razvoj*, Zagreb: Globus
- Smith, P. 1972. The Social Base of Peronism, *Hispanic American Historical Review*, Vol. 52, pp. 55-73
- Snow, P. 1969. The Class Basis of Argentine Political Parties, *American Political Science Review*, Vol. 63. No. 1, pp.163-167
- Supek, R. 1969. Marx i revolucija, *Praxis*, No. 1-2
- Supek, R. 1971. Protivrječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma, *Praxis*, Vol. VIII, No. 3-4
- Suin, D. 2014. *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije*, Beograd: Roza Luxembourg Stiftung
- Swedberg, R. 2008. *Načela ekonomske sociologije*, Podgorica: CID
- Sweezy, P. 1987. Centar, periferija i kriza sistema, u: Pirec, D. i M. Jakšić, (ur.) *Svetski kapitalistički sistem: od privrede sveta do svetske privrede*, Beograd: Ekonomika
- Szusterman, C. 1993. *Frondizi and the Politics of Developmentalism in Argentina, 1955–62*, Palgrave Macmillan
- Šatle, F. et al., (ur). 1993. *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, knjiga 2
- Štulhofer, A. 2000. *Nevidljiva ruka tranzicije: ogledi iz ekonomske sociologije*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta
- Taccone, J. J. 1977. *900 días de autogestión en SEGBA: una experiencia argentina de participación*, Buenos Aires: Fundación 2001 América Latina
- Trocki, L. 1973. *Izdana revolucija*, Knjiga1, Rijeka: Otokar Keršovani
- Vanderleij, M. N. B. 2014. Brazilsko seljaštvo: istorija otpora u: Li Pejlin, M. K. Gorškov, Seli Skalon, K. L. Šarma (ur.) *Društvena stratifikacija u zemljama BRIK-a*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Varesi, G. Á. 2014. El “conflicto del campo” de 2008 en Argentina: Hegemonía, acumulación y territorio, *Geograficando*, Vol. 10, No. 2
- Vasović, M. 1998. Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije, u S. Samardžić, et al., (ur.) *Lavirinti krize*, Beograd: Institut za Evropske studije
- Vejnović, M. 1974. Struktura utjecaja u samoupravnoj radnoj organizaciji, *Naše teme*, Vol. XVIII, No 6, pp. 993-1017
- Vieta, M. 2010. The social innovations of autogestión in Argentina’s worker-recuperated. Enterprises Cooperatively Reorganizing Productive Life in Hard Times, *Labor Studies Journal*, Vol. 35, No. 3, pp. 295-321
- Vieta, M. 2012. Las empresas recuperadas por sus trabajadores como cooperativas de trabajo, en: Ruggeri, A. et al., (comp.) *Las empresas recuperadas. Autogestion obrera en Argentina y America Latina*, Buenos Aires: Programa Facultad Abierta/Centro de Documentación de Empresas Recuperadas, Facultad de Filosofía y letras Universidad de Buenos Aires
- Vieta, M. 2013. The emergence of the empresas recuperadas por sus trabajadores: a political economic and sociological appraisal of two decades of self-management in Argentina, *Euricse Working Paper Series*

Vieta, M. 2019a. Recuperating and (re)learning the language of autogestión in Argentina's empresas recuperadas worker cooperatives, *Journal of Cultural Economy*, Vol. 12, No. 5, pp. 401-422

Vieta, M. 2019b. *Workers' Self-Management in Argentina. Contesting Neo-Liberalism by Occupying Companies, Creating Cooperatives, and Recuperating Autogestión*, Brill

Vieta, M., & Ruggeri, A. 2009. Worker-recovered enterprises as workers' co-operatives: The conjunctures, challenges, and innovations of self-management in Argentina and Latin America, in: D. Reed & J.J. McMurtry (eds.), *Co-operatives in a global economy: The challenges of co-operation across borders*, Newcastle Upon-Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing, pp. 178-225

Vitale, L. 1983. Latinska Amerika: feudalna ili kapitalistička? u: Lj. Paligorić, (prir.), *Latinska Amerika – nerazvijenost i revolucija*, Beograd: Prosveta

Vratuša, V. 2012. *Tranzicija-odakle i kuda?*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa

Vukelić, J. 2014. *Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije*. Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet

Wallerstein, I. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost

Wyczykier, G. 2007. *De la dependencia a la autogestion laboral: sobre la reconstrucción de experiencias colectivas de trabajo en la Argentina contemporanea*. Tesis de Doctorado, Buenos Aires: FLACSO, Sede Académica Argentina

Zanatta, L. 2014. El peronismo, en: Yankelovich, P. (comp.) *Historia mínima de Argentina: Una breve síntesis de los hechos, los personajes y los episodios que han definido la Argentina desde la prehistoria hasta hoy*, Turner Publicaciones, Madrid y El Colegio de México, A.C., México, D.F.

Zombart, V. 2011. *Luksuz i kapitalizam*, Novi Sad: Mediterran publishing i kulturni centar Novog Sada

Županov, J. 1975. Evolucija i involucija samoupravnog preduzeća, u: J. Obradović *et al.*, (eds.) *Proizvodne organizacije i samoupravljanje*, I, Zagreb: Filozofski fakultet

Županov, J. 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus

Županov, J. 1989. Samoupravni socijalizam: konac jedne utopije, *Politička misao*, Vol. XXVI, No. 4, str. 21-36

Izvori

Ministerio de Trabajo, Empleo y Seguridad Social, República Argentina. <http://www.trabajo.gov.ar/>

Instituto Nacional de Estadística y Censos (INDEC), Argentina <http://www.indec.mecon.ar/>

World Bank <https://data.worldbank.org/>

International Labour Organization <https://www.ilo.org/>

Popisi stanovništva Argentine <http://www.deje.mendoza.gov.ar/#!/censos-nacionales-de-poblacion>

Comisión Económica para América Latina (CEPAL) <http://www.cepal.org/>

9. PRILOZI

PRILOG 1

Tabela 1. Učešće unutrašnjih migranata prema veličini prebivališta, 1895-1960. (u %)

Područja	1895	1914	1936	1947	1960
Buenos Ajres	16,4	21,4	18,9	38,0	32,0
100.000 i više	16,8	16,3	-	20,0	19,0
50.000-99.999	11,0	12,6	-	19,0	12,0
20.000-49.999	7,8	10,5	-	19,0	14,0
Manje od 20.000	10,5	12,6	-	16,0	12,0

Izvor: Germani and Yujnovsky, 1973: 449.

Tabela 2. Rezultati štrajkova 1942. godine

	Broj štrajkova	%	Broj štrajkača	%
Ostvareni	45	39,82	4,098	10,28
Izgubljeni	30	26,55	2,418	6,07
Beskompromisni	38	33,63	33,349	83,65

Izvor: Investigaciones Sociales, 1942, p. 101, nav. prema Murmis Portanteiro, 2012: 149.

Tabela 3. Distribucija štrajkova i štrajkača prema granama delatnosti 1945. godine

Grana delatnosti	Broj štrajkova	Ukupan broj radnika	Štrajkači	%
Drvena industrija	23	872	840	96,33
Građevinarstvo	20	5,342	3,854	72,15
Tekstilna industrija	19	2,837	2,664	93,90
Grafička	12	1,041	688	66,09
Metalska	12	41,416	25,225	60,91
Hemijska	10	1,795	1,550	86,35
Tekstilna	10	4,426	1,021	23,07
Prehrambena	4	5,197	458	8,81
Zdravstvo	2	3,521	3,511	99,72
Pomorska	1	120	54	45
Ukupno	113	66,657	39,685	59,89

Izvor: Murmis y Portanteiro, 2012: 148.

Tabela 4. Povezanost zanimanja i glasanja na izborima u Buenos Ajresu 1940. godine

Zanimanje	Konzervativna partija	Radikalna partija
Svi radnici	-.076	-.243
Industrijski radnici	-.268	-.340
Radnici u javnom sektoru	-.004	-.196
Svi zaposleni	+.104	+.353
Zaposleni u javnom sektoru	+.238	+.250
Stručnjaci	+.316	+.226
Industrijalci	-.262	-.032
Preduzetnici	-.217	+.272

Izvor: Gino Germani, *La estructura social de la Argentina* (Buenos Aires: Editorial Raigal, 1955), pp. 253-255.

Tabela 5. Povezanost zanimanja i glasanja na izborima u Buenos Ajresu 1946. godine

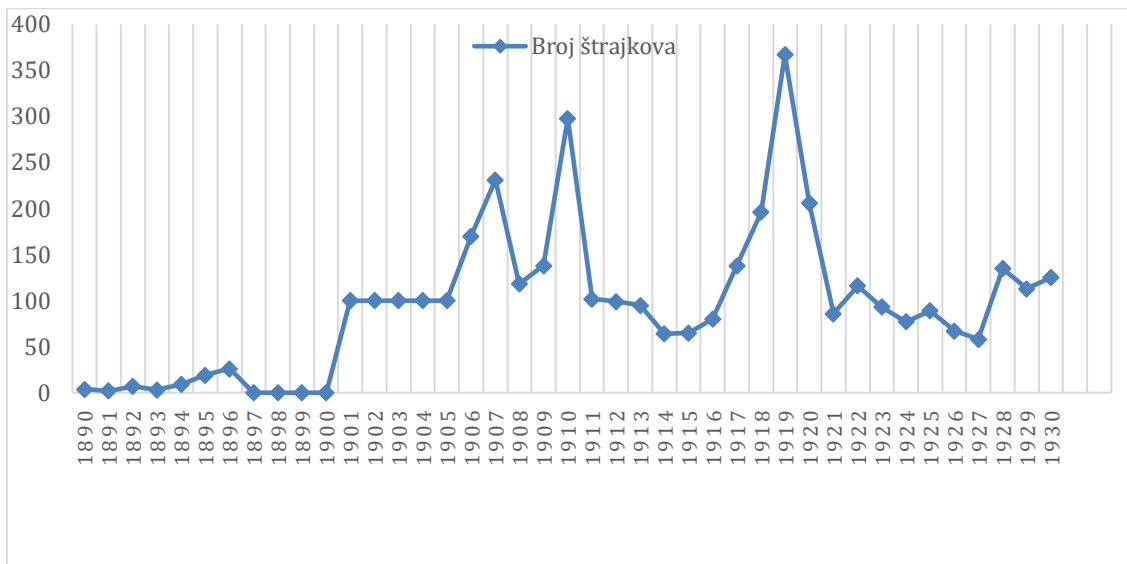
Zanimanje	Peronistička partija	Radikalna partija
Svi radnici	+ .973	- .908
Industrijski radnici	+ .898	- .966
Radnici u javnom sektoru	+ .920	- .802
Svi zaposleni	- .653	+ .692
Zaposleni u javnom sektoru	- .698	+ .720
Stručnjaci	- .869	+ .918
Industrijalci	- .095	- .036
Preduzetnici	- .515	+ .435

Izvor: Gino Germani, *La estructura social de la Argentina* (Buenos Aires: Editorial Raigal, 1955), pp 253-255.

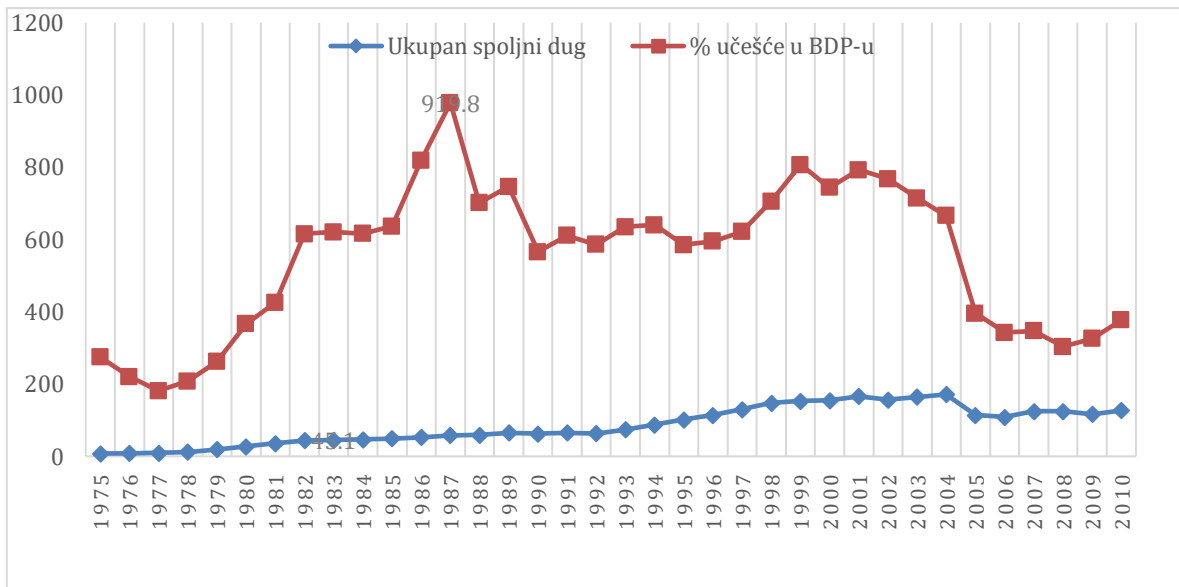
Tabela 6. Klasne razlike u glasanju za Radikalnu i Peronističku stranku (1946-2003)

Verovatnoća glasanja za Radikalnu stranku (u %)					Verovatnoća glasanja za Peroniste (u %)				
Godina	Pism.	Nepism.	Razl.	Tip	Pism.	Nepism.	Razl.	Tip	Broj
1946	45	61	-16	Multi	53	37	+16	Multi	353
<i>Urbano</i>	45	31	+14	<i>Multi</i>	52	60	-8	<i>Multi</i>	93
<i>Ruralno</i>	48	57	-9	<i>Multi</i>	50	41	+9	<i>Multi</i>	260
Mart	32	1	+31	Srednja	50	98	-48	Niža	294
1948									
Dec 1948	32	0	+32	Srednja	61	100	-39	Niža	242
1954	32	0	+32	Srednja	61	100	-39	Niža	451
1957	52	53	-1	Multi	25	2	+23	Srednja	486
1958	78	40	+38	Srednja	1	21	-20	Niža	326
1960	45	80	-35	Niža	27	3	+24	Srednja	411
1962	49	34	+15	Multi	31	29	+2	Multi	406
1963	51	23	+28	Srednja	20	38	-18	Niža	488
1965	44	48	-4	Multi	33	36	-3	Multi	443
Mart	25	1	+24	Srednja	45	75	-30	Niža	501
1973									
Sept 1973	29	0	+29	Srednja	51	99	-48	Niža	494
1983	48	0	+48	Srednja	38	71	-33	Niža	514
1985	48	1	+47	Srednja	24	98	-74	Niža	515
1987	39	27	+12	Multi	41	54	-13	Multi	517
1989	37	16	+21	Srednja	47	46	+1	Multi	516
1991	29	27	+2	Multi	42	41	+1	Multi	518
1993	31	20	+11	Srednja	44	62	-18	Multi	518
1995	21	35	-14	Niža	46	64	-18	Multi	517
1997	39	1	+38	Srednja	38	98	-60	Niža	508
1999	46	0	+46	Srednja	38	99	-61	Niža	518
2001	28	57	-29	Niža	40	42	-2	Multi	525
2003	5	0	+5	Srednja	61	99	-38	Niža	519

Napomena: *Multi* označava višeklasnu podršku; *srednji* označava podršku glasača sa srednjim i višim prihodima (pismeni); *siromašni* označava podršku niže klase (nepismeni). Boldirane godine označavaju izbore u kojima su stranke bile klasno polarizovane (videti više u Lupu and Stokes, 2009: 74

Grafikon 1. Kretanje štrajkova u Argentini u periodu od 1890. do 1930. godine³⁹⁹

Grafikon 2. Kretanje spoljnog duga u Argentini, 1975-2010. godine (u milijardama dolara)⁴⁰⁰

³⁹⁹ Izvor: Munck, 1987a: 24-25

⁴⁰⁰ Izvor: World bank <https://data.worldbank.org/pristupljeno> 18/9/2019

Slika 1. Teritorijalna organizacija Vicekraljevstva Rio de La Plata⁴⁰¹

Slika 2. Zauzimanje hladnjače Lisandro de la Torre 1959. godine⁴⁰²

⁴⁰¹ <https://images.app.goo.gl/sruCJSDKNrg3K5dZ6> 23/05/2019

⁴⁰² <https://www.laizquierdadiario.com/Huelga-y-toma-del-frigorifico-Lisandro-de-la-Torre> 23/04/2019

Slika 3. Zauzimanje fabrika u okviru *Plana Borbe* (Plan de Lucha) 1964. godine⁴⁰³

Slika 4. *Kordobazo* - protest radnika i studenata u Kordobi 1969. godine⁴⁰⁴

⁴⁰³ <https://www.laizquierdadiario.com/El-plan-de-lucha-de-la-CGT-y-las-ocupaciones-de-fabricas-de-1964>. 22/04/2019

⁴⁰⁴ <https://libcom.org/gallery/cordobazo-1969-photo-gallery> 23/04/2019

Slika 5. Oporavljena preduzeća u Argentini (arhiva autora)

Slika 6. Oporavljeno preduzeće **IMPA**, Buenos Ajres (arhiva autora)

PRILOG 2

Spisak organizacija u Argentini u kojima je realizovano empirijsko istraživanje:

- ERT *Felipe Vallece*, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija
- ERT *Citrus Argentinos*, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, prehrambena industrija
- ERT *Establecimientos fabriles Argentinos*, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, prehrambena industrija
- ERT *25 de Mayo*, Quilmes, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija
- ERT *Ex textil San Remo*, Lanús Oeste, Provincia de Buenos Aires, tekstilna industrija
- ERT *MECBER*, Berazategui, Provincia de Buenos Aires, metalurška industrija
- ERT *Gráfica Patricios*, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija
- ERT *Chilavert Artes Gráficas*, Ciudad de Buenos Aires, grafička industrija
- ERT *Comercio y Justicia Editores*, Córdoba, mediji i komunikacije
- ERT *Salud Junín*, Córdoba, zdravstvo
- ERT Curtidores de Mendoza, Mendoza, kožna industrija
- ERT *Gráficos Asociados*, Mendoza, grafička industrija
- ERT *Oeste Argentino*, Mendoza, prehrambena industrija
- ERT *Nuevo Amanecer Ltda*, Mar del Plata, prehrambena industrija
- ERT *Arcucci*, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija
- ERT *Hotel BAUEN*, Ciudad de Buenos Aires, hotel
- ERT *La cooperativa 22 de Mayo*, IMPA, Ciudad de Buenos Aires, metalurška industrija
- ERT Textiles Pigué, Pigué, tekstilna industrija
- ERT *Fábrica Sin Patrón – FASINPAT*, ex Zanón, Neuquén, industrija keramike
- ERT *UNION Papelera Platense*, Ringelet, Provincia de Buenos Aires, industrija papira
- ERT *Clínica MOSCONI*, Berisso, Provincia de Buenos Aires, zdravstvo
- ERT La empresa de emergencias médicas Los Tilos, La Plata, zdravstvo
- ERT Ghelco, Ciudad de Buenos Aires, prehrambena industrija
- Cooperativa de trabajo *CITA*, Cooperativa Industrial Textil Argentina de Producción y Consumo, La Plata, tekstilna industrija
- Cooperativa de trabajo, *PIPINAS VIVA*, Pipinas, Provincia de Buenos Aires, hotel
- Área de Fabricas Recuperadas de la Dirección de Fortalecimiento de la provincia Buenos Aires, La Plata
- Federación de Cooperativas de Trabajo (FECOTRA), La Plata
- Federación Red Grafica Cooperativa, Buenos Ajres
- Sindikat *Union Obrera Metalurgica*, Quilmes, Provincia de Buenos Aires
- Sindikat *Federacion Grafica Bonaerense*, Buenos Ajres
- Pokret *Movimiento Nacional de Fabricas Recuperadas por los Trabajadores – MNFRT*, Buenos Ajres
- Confederación Cooperativa de la República Argentina (COOPERAR)
- Confederación Nacional de Cooperativas de Trabajo (CNCT)

BIOGRAFIJA

Irena Petrović je rođena 31.07.1984. godine u Novom Pazaru. Osnovne studije sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu upisala je školske 2003/2004. godine, a završila 2009. godine sa prosečnom ocenom 9.17 i ocenom 10 na diplomskom ispitu.

Od 2011. do 2016. godine kao istraživač saradnik bila je zaposlena u Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u okviru projekta: *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS. Kao istraživač-doktorand učestvovala u izvođenju vežbi na predmetima Sociologija rada, Osnovi ekonomske sociologije, Primenjena ekonomska sociologija, Sociološki praktikum, Statistika u društvenim istraživanjima: analiza i Statistika u društvenim istraživanjima: osnove.

Od 2016. godine zaposlena je kao asistent na Odeljenju za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu na sledećim predmetima: Društveni sistem i društvene promene u Srbiji, Osnove ekonomske sociologije, Sociološki praktikum, Statistika u društvenim istraživanjima: osnove i Statistika u društvenim istraživanjima: zaključivanje.

Učestvovala je u brojnim domaćim i međunarodnim istraživačkim projektima. Tokom studijskog boravka u Argentini 2014. godine u okviru međunarodnog projekta *International Research Exchange on Cooperatives* (Intrecoop), EURICSE - European Research Institute on Cooperatives and Social Enterprise from Trento (Italija), realizovala je empirijsko istraživanje o radničkim kooperativama, čiji su podaci korišćeni u izradi doktorske disertacije. Učestvovala je na brojnim naučnim konferencijama i autor je (i koautor) većeg broja naučnih radova objavljenih u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ирена Петровић

Број индекса 1S17-202

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Чиниоци настанка и одрживости радничког самоуправљања: “Опорављена предузећа” у Аргентини у историјско-упоредној перспективи

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 21.09. 2020.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора Ирена Петровић

Број индекса 1S17-202

Студијски програм Социологија

Наслов рада: **Чиниоци настанка и одрживости радничког самоуправљања:
“Опорављена предузећа” у Аргентини у историјско-упоредној перспективи**

Ментор: проф. др Слободан Цвејић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 21.09. 2020.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Чиниоци настанка и одрживости радничког самоуправљања: “Опорављена предузећа” у Аргентини у историјско-упоредној перспективи

моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 21.09. 2020.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.